ชีวิตวิทยาศาสตร์

เสฐียรโกเศศ

ฟันความหลัง

เนื้อหาทั้งหมดใน OpenBase ถูกเผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาต Creative Commons Attribution-Noncommercial-Share Alike 3.0 Unported License ท่านสามารถนำเนื้อหาทุกชิ้นไปใช้และเผยแพร่ต่อได้ โดยต้องอ้างอิงแหล่งที่มา ห้ามนำไปใช้เพื่อการค้า และต้องใช้สัญญาอนุญาตชนิดเดียวกันนี้เมื่อเผยแพร่งานที่ดัดแปลง เว้นแต่จะระบุเป็นอย่างอื่น

เสียงสะท้อน

ฝันความหลัง

สำนักพิมพ์ศึกษิตสยาม
สามย่าน พระนคร

พิมพ์ครั้งแรก ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๐
พิมพ์ครั้งที่สอง ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๓

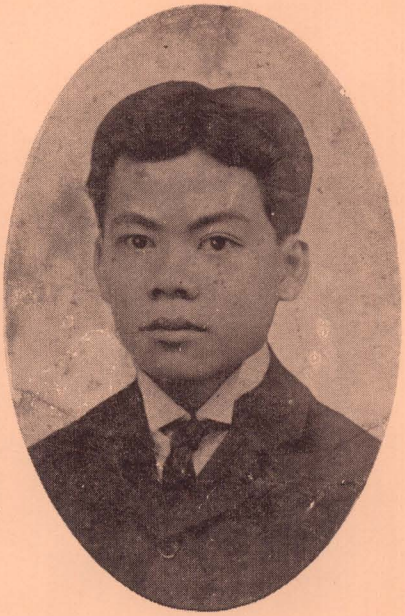

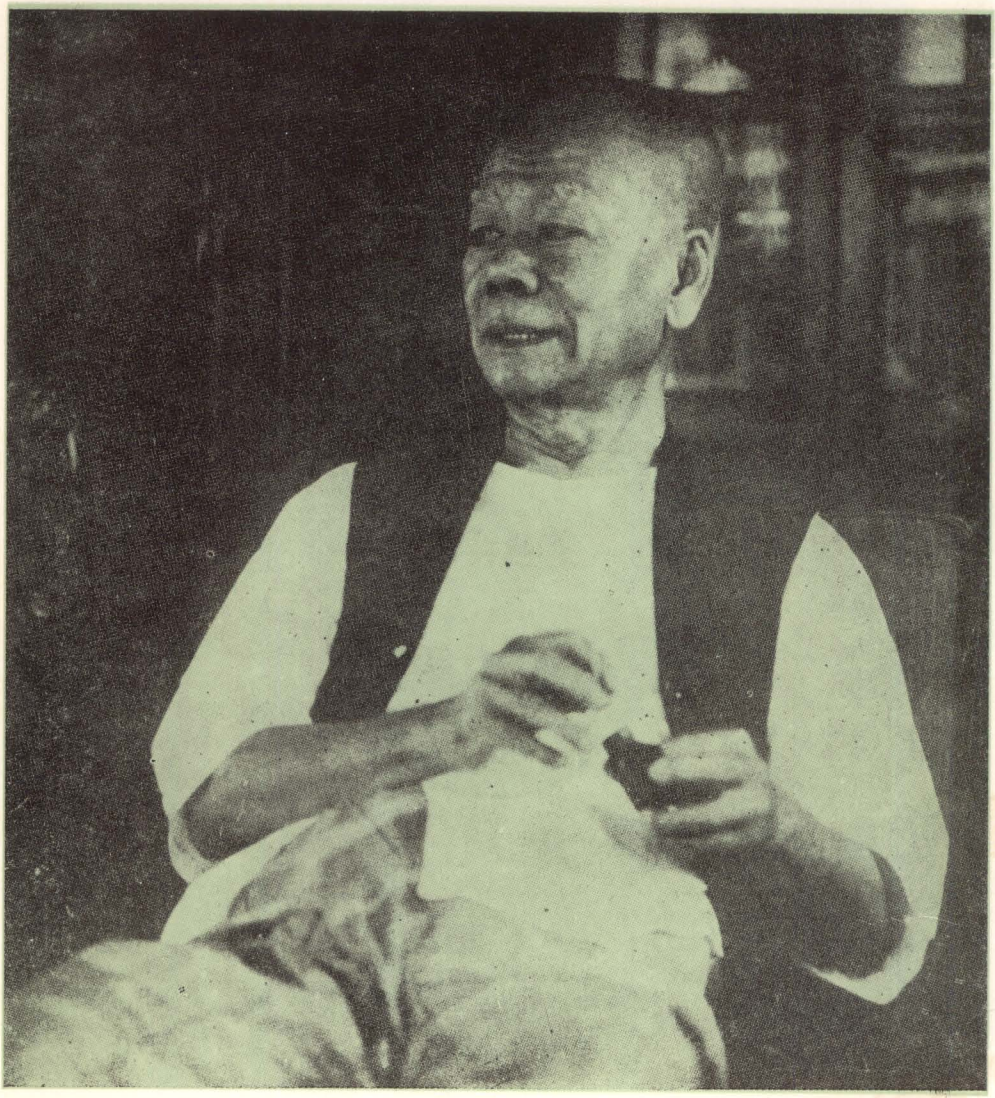

คำนำ

เรื่องนี้มีมาแต่เหตุ นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ปรารภว่า "ถ้าอาจารย์จะกรุณาหาเวลาว่างเขียน*เมมโม*ขึ้นแบบน้ำบ้าง คงเป็นคุณอันเอนก" (จากหนังสือ *Recollection of Three Reigns* by Sir Frederick Ponsonby) ซึ่งนายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ส่งมาให้จากประเทศอังกฤษ เพื่อเป็นของขวัญวันเกิดของข้าพเจ้า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ แต่ข้าพเจ้าก็ยังไม่ได้เขียนจนต่อมา เห็นจะเป็นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ นายพัทยา สายหู และนายบุญวัฒน์ วีสกุล อาจารย์คณะรัฐศาสตร์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย มาขอจดเรื่องราวอันเป็นความหลังในชีวประวัติของข้าพเจ้า แต่จดต่อปากไปไม่ได้เท่าไร ก็ต้องเลิกความคิดนี้ เพราะผู้เล่าและผู้จด ต่างมีเวลาเป็นของตนเอง ส่วนมากไม่ตรงกัน จึงเปลี่ยนเป็นขอแรงนายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ให้เป็นผู้มาซักถามแล้วข้าพเจ้าก็ตอบเล่าเรื่องเข้าเครื่องบันทึกเสียง เมื่อทำไปได้ ๓ หรือ ๔ ครั้ง นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ก็ไปถอดเสียง ออกเป็นตัวหนังสือพิมพ์ดีด แล้วนำมาให้ข้าพเจ้าตรวจแก้ แต่ก็ทำไปไม่ได้ตลอด เพราะถ้าจะชำระข้อความที่เล่าบันทึกเสียงไว้ ให้ได้สมบูรณ์ และผ่องใส ก็จะต้องเสียเวลามากกว่าจะเขียนขึ้นใหม่เสียอีก ด้วยเป็นเรื่องเล่าจากความจำ โดยไม่ได้นึกเตรียมล่วงหน้าไว้ก่อน ถ้าเขียนก็มี

เวลานึกออกได้ทัน เพราะไม่ตกอยู่ในบังคับของเวลา ตามแต่เครื่องจักรบันทึกเสียงจะบงการ ข้าพเจ้าจึงตกลงเปลี่ยนเขียนเป็นหนังสือตามที่ตนเองถนัดดีกว่าพูดอย่างกะทันหัน ซึ่งนึกอะไรไม่ทัน เหตุที่เกิดเป็นเรื่อง *ฟื้นความหลัง* มีอยู่เพียงเท่านี้ ไม่ใช่เกิดขึ้นเพราะข้าพเจ้าต้องการจะเขียนประวัติตนเองด้วยลืมตน

ข้าพเจ้าเล่าเรื่อง *ฟื้นความหลัง* ซึ่งนึกไว้ในขณะนั้นเป็น ๔ ตอน คือเมื่อเกิด เมื่อเด็ก เมื่อเรียนหนังสือ (ดังปรากฏอยู่ในเล่มนี้) และเมื่อทำงาน (ซึ่งจะได้ตีพิมพ์ต่อไป) ส่วนเรื่องเมื่อแก่ ไม่ใช่ *ฟื้นความหลัง* โดยตรง ด้วยเป็นเรื่องยังอยู่ในปัจจุบัน เหตุการณ์มีเป็นอย่างไร ก็ทราบกันอยู่ ไม่จำเป็นต้อง "ฟื้นฝอยหาตะเข็บ" ท่าน (Lucretius) กล่าวว่า "ความสุขของเด็กอยู่ที่เล่น ของหนุ่มสาวอยู่ที่รัก ของกลางคนอยู่ที่งาน และของคนแก่อยู่ที่นึกความหลัง" ซึ่งเป็นดั่งสิ่งชะโลมใจ ทำให้เข้าใจความเป็นจริงเรื่องค่าของชีวิต และเรื่องของโลกที่เปลี่ยนอยู่เรื่อย ว่ามีทั้งสุขและทุกข์ ผลัดเปลี่ยนเวียนกันไปไม่สิ้นสุด ตกอยู่ในข่ายความเป็นธรรมที่ว่า "เดิมแผ่นดินจีนทั้งปวงนั้นมีสุขมาช้านานแล้วก็เป็นศึก ครั้นศึกสงบแล้วก็เป็นสุข" (*สามก๊ก* ประโยคขึ้นต้น) คนตั้งแต่เกิดมาจนกระทั่งตาย ก็มีทั้งสุขและทุกข์ระคนปนกัน ทุกระยะแห่งวัยของทุกคน เพราะอายุเป็นเรื่องของกาลเวลา ซึ่งมีลักษณะโดยอุปมาเหมือนกระแสธารที่เปลี่ยนและไหลเรื่อย น้ำเก่าไปน้ำใหม่มา รู้ว่าต่อเนื่องกันไปไม่ขาดตอน แต่น้ำเก่ากับน้ำใหม่จะต่อเชื่อมกันที่ตรงไหน ไม่มีใครทราบ นอกจากจะนึกสมมุติเอาเท่านั้น น้ำเก่าที่ผ่านไปก็เป็นอดีต น้ำใหม่ที่เห็นอยู่ก็เป็นปัจจุบัน และน้ำที่กำลังจะมาต่อก็เป็นอนาคต ต่อเนื่องเป็นสายเดียวกัน ไม่มีอดีต ไม่มีปัจจุบันและไม่มีอนาคต นอกจากจะสมมุติกันขึ้นเพื่อละดวกแก่การแบ่งเท่านั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้อยู่ในอดีต หากยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน เมื่อนึกถึงอดีตแห่งชีวิตของตนเองที่ผ่านพ้นมาแล้ว ก็รู้สึกเป็นสุขมากกว่าเป็นทุกข์ เพราะข้าพเจ้ายังมีกำลังความเคลื่อนไหวตามส่วนของอายุเป็นปัจจุบันอยู่ กระทำให้สามารถเขียนเรื่อง *ฟื้นความหลัง* ได้บ้าง

เป็นครั้งคราว โดยเฉียดเอาเวลาที่ไม่ว่างให้เป็นว่างขึ้น เพื่อเป็นความเพลินความสุขของตนเอง ด้วยงานการซึ่งตนสนใจและแสดงออก ดังที่ท่านกล่าวว่า "สิ่งอันมีค่ายิ่งคือ อนามัย ความรู้ความเข้าใจ การงาน และไมตรี" สี่อย่างนี้ ที่ข้าพเจ้าพยายามบำเพ็ญ ให้มีมากเท่าที่สามารถจะบำเพ็ญได้ ตามวัยแห่งอายุ ด้วยเห็นว่าเป็นมงคลแก่ตนเอง

บัดนี้จะวกกลับมาพูดถึงเรื่อง *ฟื้นความหลัง* เป็นเฉพาะ ท่านจะสังเกตเห็นว่าข้อความที่เล่าไว้ มีเรื่องอื่น ๆ ซึ่งไม่ใช่ชีวประวัติโดยตรง ปนอยู่ในเนื้อหาตั้งครึ่งค่อนทั้งนี้ ก็เพราะต้องการจะเล่าเรื่องเก่าเท่าที่ตนรู้และระลึกได้ โดยอาศัยเรื่องในชีวประวัติของตนเอง เป็นเพียงขอเกี่ยวเรื่องเก่าเอาไว้เท่านั้น แล้วพยายามเขียนขึ้น ให้มีสำนวนอย่างเล่าให้ฟัง ถ้าเรื่องตรงไหนจำไม่ได้แม่น หรือจำรายละเอียดไม่ได้หมดจด และมีอยู่ในหนังสืออื่นแล้ว ข้าพเจ้าก็ไม่นำมาเล่าอีก เป็นแต่แนะให้ไปดูเอาเองว่ามีอยู่ในหนังสือเรื่องอะไร ข้อความตรงไหน เมื่อสงสัย ถ้าไม่มีหนังสือสอบค้นอยู่ใกล้มือ ข้าพเจ้าก็ผ่านไป ไม่สอบค้นให้เสียเวลา ลางแห่ง เมื่อพบปะใคร ซึ่งมีวัยอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน ถ้ามีโอกาสและไม่ลืม ก็สอบถามเพื่อยืนยัน แต่ก็มีน้อยท่านเต็มทีที่จำได้ เรื่องที่เล่า ลางเรื่องก็แทรกไว้ผิดลำดับกับเรื่องในชีวประวัติก็มี เพราะขณะที่แต่งลืมสนิท แต่ถ้าไปนึกขึ้นได้เมื่อภายหลัง ก็เอาไปเล่าต่อแทรกผิดลำดับไป และสำคัญที่สุดอีกอย่างหนึ่ง ก็คือเรื่องความทรงจำของคนแก่ อาจเล่าผิดเล่าถูก เล่าแล้วก็เล่าอีกอย่างซ้ำซาก พูดมากจนน่าเบื่อ เรื่องอย่างนี้ อาจต้องมีขึ้นโดยไม่รู้ตัว อย่าติเลย ด้วยเป็นเรื่องของธรรมดา ซึ่งทุกคนเมื่อแก่มากก็จะต้องเป็นเช่นนั้น ไม่ช้าก็เร็ว ไม่มีใครห้ามได้ ในที่สุด ถ้าไม่ตายเสียก่อน ทุกคนเมื่อถึงอายุระยะนี้ ส่วนมากก็เป็น "แก่กินแกง" หรือ "แก่หงำเหงอะ" พูด "จำมจิบ" แทนที่จะพูดเป็น "สามสิบ" เพราะไม่มีฟันจริงหรือฟันปลอม ซึ่งจะออกเสียงให้ชัดเช่นนั้นได้

นึกขึ้นได้อีกนิดว่า ข้อความในเรื่อง *ฟื้นความหลัง* มีอยู่มากแห่ง ซึ่งเป็นเรื่องของความรู้ หรือไม่ก็เป็นเรื่องรำพึงถึงตนเอง เรื่องเหล่านี้มีเจตนาเฉพาะแก่ศิษย์ของข้าพเจ้าทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เพื่อให้สำนึกในความรู้และความประพฤติ ว่าความรู้นั้น ไม่มีที่สิ้นสุด ถ้านึกว่ารู้ แล้วหยุดอยู่เพียงแค่นั้น ก็หมายความว่ายังไม่รู้ ถ้าจะรู้ก็เป็นเพียงรู้จำ มากกว่ารู้จริง ถ้าเมื่อใดนึกว่ายังไม่รู้ ก็พยายามเรียนต่อ ให้มีความก้าวหน้าอยู่เสมอ ก็หมายความว่าอินทรีย์แก่กล้าเป็นผู้รู้เมื่อนั้น คือรู้แค่ขั้นที่ได้เรียนรู้ เหนือนั้นขึ้นไป ก็ยังมีอีกมาก มีลักษณะอย่างเดียวกับขั้นระดับ ประถม มัธยม และอุดม ฉะนั้น แม้รู้ถึงขั้นอุดมแล้ว ก็ยังมีอีกที่สูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ไม่สิ้นสุด จนเมื่อใดลุถึงขั้น "รู้ตนเอง" เมื่อนั้นก็ไม่ต้องเรียนอะไรอีก ความนี้ไม่ใช่จะรู้จำและรู้จริงเท่านั้น แต่ยังรู้แจ้งด้วย ท่านผู้ใหญ่เคยเตือนสติข้าพเจ้าไว้ว่า "อยากรู้มาก เรียนให้น้อย อยากรู้น้อย เรียนให้มาก" เข้าตำราที่ว่า "รู้มากยากนาน รู้น้อยพลอยรำคาญ" ฉะนั้น สิ่งที่ดูว่าง่าย ถ้าต้องการเรียนให้รู้แจ้ง ก็เป็นเรื่องยากที่สุด เพราะสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าอะไร ย่อมต่อเนื่องกันไปอย่างลูกโซ่ เมื่อลูกโซ่ขาดตอน เมื่อนั้นก็หลุดพ้นความไม่รู้ เพราะฉะนั้น ยอดของการเรียนการสอน จึงอยู่ที่เรียนและสอนตนเองเสียให้ได้เสียก่อน และพยายามบำเพ็ญประพฤติให้เห็นเป็นตัวอย่าง แล้วจึงสอนคนอื่นได้ ไม่เช่นนั้น ผู้สอนก็เป็นเพียงป้ายบอกหนทางไปสวรรค์ ให้ผู้อื่นไป แต่ตนเองไม่ไป ฉะนั้นแล

เสฐียรโกเศศ

๑๑ ต.ค. ๑๐

สารบาญ

หน้า

๑. เมื่อเกิด ๑

๒. ที่เกิด ๑๓

๓. บรรพบุรุษข้าพเจ้า กล่าวทั่วไป ๒๘

๔. บรรพบุรุษข้าพเจ้า กล่าวเฉพาะ ๓๙

๕. บรรพบุรุษข้าพเจ้า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) ๔๙

๖. บรรพบุรุษข้าพเจ้า ส่วนตัว ๖๑

๗. เมื่อเด็ก ตอนอยู่ลำเพง ๗๓

๘. เมื่ออยู่หลังวัดมหาพฤฒาราม ๘๙

๙. เรื่องผูกปี้ ๑๐๐

๑๐. เมื่ออยู่บ้านหวาย ๑๑๑

๑๑. เรื่องเครื่องเล่น ๑๒๖

๑๒. นักเลงโต ๑๓๓

๑๓. เรื่องมหรสพและเรื่องบ่อนเบี้ย ๑๔๖

๑๔. เรื่องมหรสพและเรื่องบ่อนเบี้ย (ต่อ) ๑๖๒

๑๕. เรื่องหวย ๑๗๔

หน้า

๑๖. เทศกาลตรุษจีน ๑๙๑
๑๗. เรื่องน้ำก๊อก ๒๐๓
๑๘. เมื่อเรียนหนังสือ ๒๒๗
๑๙. โรงเรียนบ้านพระยานานา ๒๓๙
๒๐. ตาย-เกิด-แต่งงาน ๒๙๔
๒๑. บริเวณรอบ ๆ โรงเรียนอัสสัมชัญ ๒๙๔
๒๒. เรื่องพลตระเวณ งานสมโภช ร.ศ. ๑๑๗ ๓๒๐
๒๓. โรงเรียนอัสสัมชัญ ๓๔๖
๒๔. การอ่านหนังสือ ๓๕๙
๒๕. หมอสอนศาสนา ๓๗๒
๒๖. ครูโรงเรียนอัสสัมชัญ ๓๘๙
๒๗. คนและละแวกบ้าน ๔๐๕
๒๘. การเรียนและการแห่เจ้า ๔๑๙
สารบาญคำ ๔๓๕
สารบาญชื่อบุคคล ๔๓๘

คำอธิบายในการพิมพ์ครั้งที่ ๒

ฟื้นความหลัง เล่ม ๑ ตีพิมพ์ครั้งแรกในวันคล้ายวันเกิดท่านผู้ประพันธ์ ณ วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๑๐ บัดนี้ขาดตลาดลงแล้ว จึงให้ตีพิมพ์ขึ้นอีกในวันคล้ายวันถึงอนิจกรรมของท่านครบ ๑ ปี โดยมอบลิขสิทธิ์ให้มูลนิธิเสฐียรโกเศศ ตามนิติกรรม หากในการพิมพ์คราวนี้ ได้ตัดภาคผนวกออกเสีย เพื่อเอาภาคผนวกไปรวมไว้ในเล่ม ๔ ที่จะตีพิมพ์ในวันคล้ายวันเกิดท่านผู้ประพันธ์ประจำศกนี้ ทั้งนี้เพื่อที่จะได้รูปเล่มขนาดไล่ ๆ กัน และเล่มนี้จะได้ไม่หนาเกินควรไปในการพิมพ์ครั้งนี้ ได้เพิ่มรูปภาพขึ้นและได้ยึดถือฉบับตีพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งมีลายมือท่านผู้ประพันธ์แก้ไขคำผิดต่าง ๆ อยู่ จึงหวังว่าคงจะเรียบร้อยขึ้นกว่าเดิม

๑ กรกฎาคม ๒๕๑๓

พระสามกษัตริย์

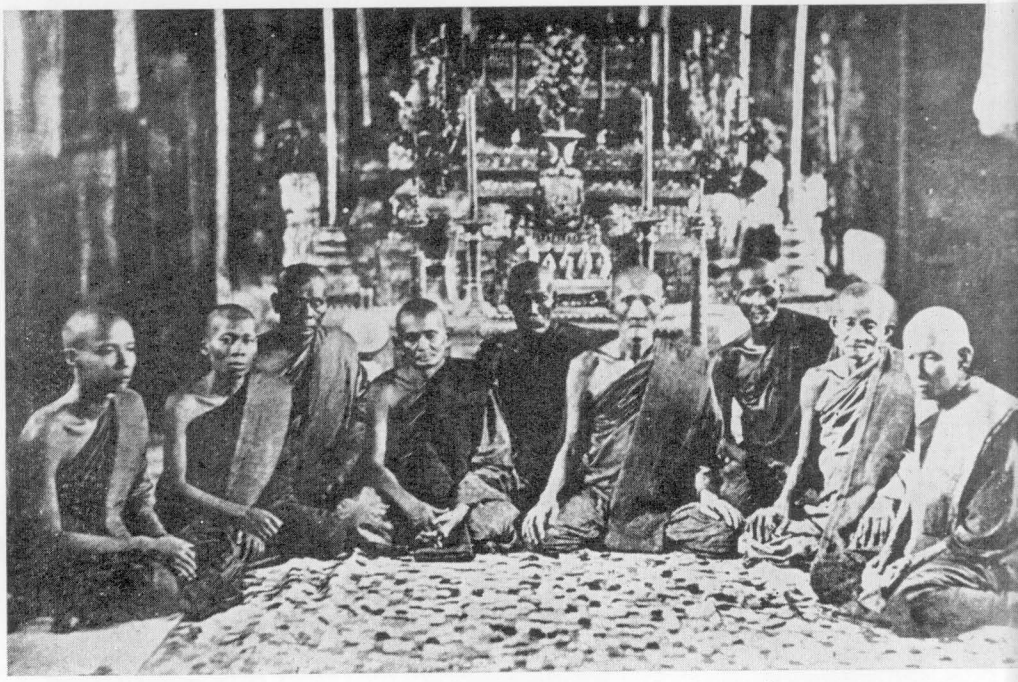

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ประทับขวาสุด ถัดมาคือ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี)

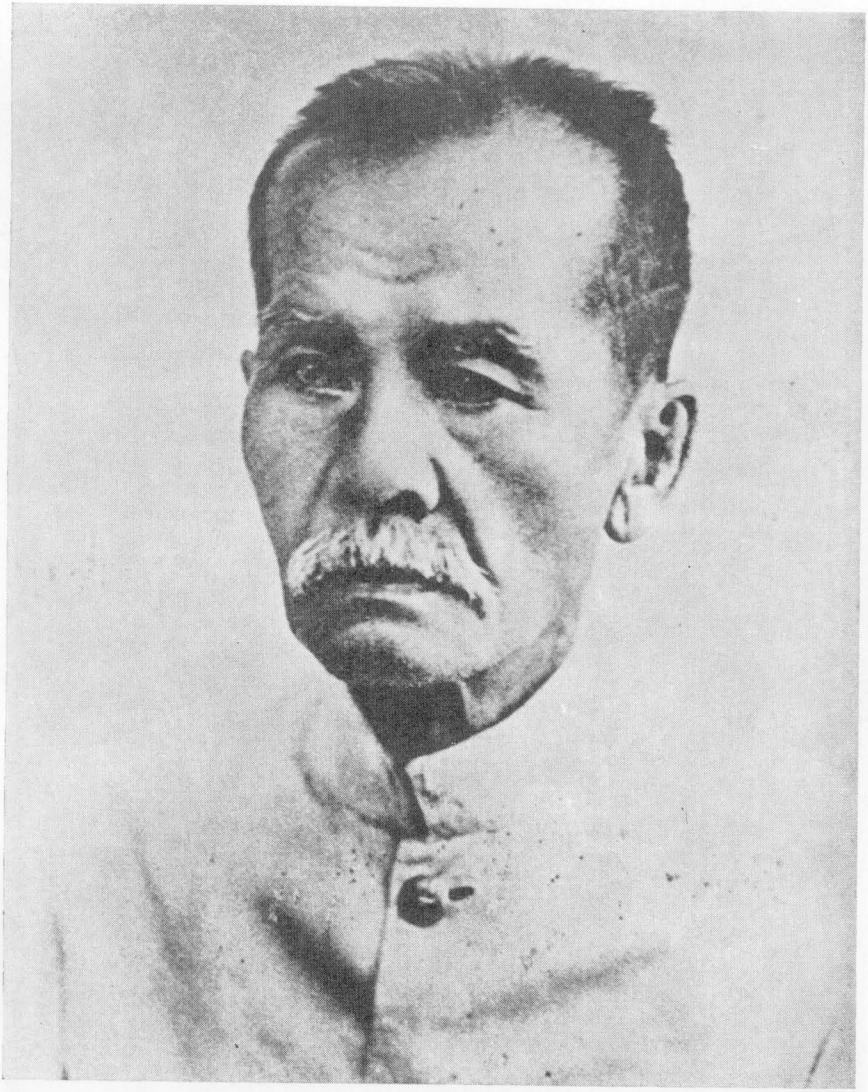

บิดา

มารดา

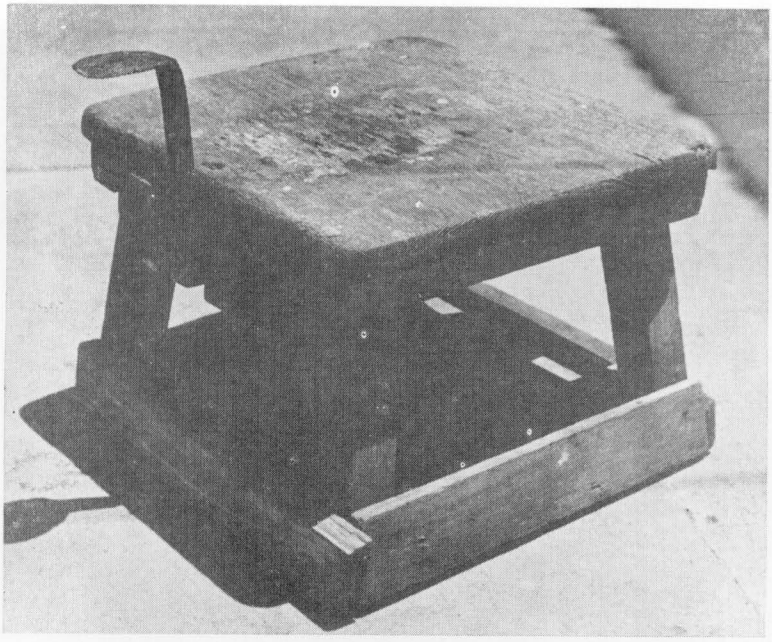

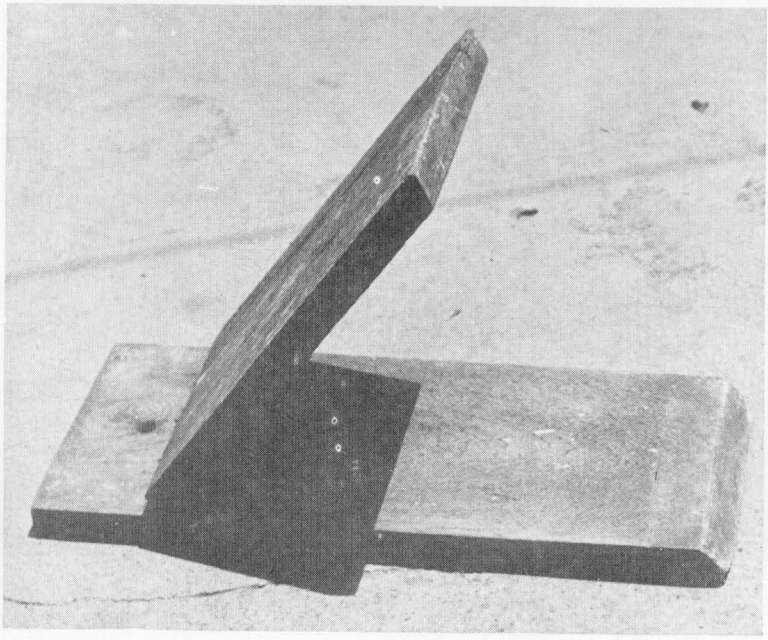

สิ่งซึ่งบิดาประดิษฐ์

ตรงนี้เดิมเป็นที่น้ำก๊อกของพระยาโชฎึก ฯ

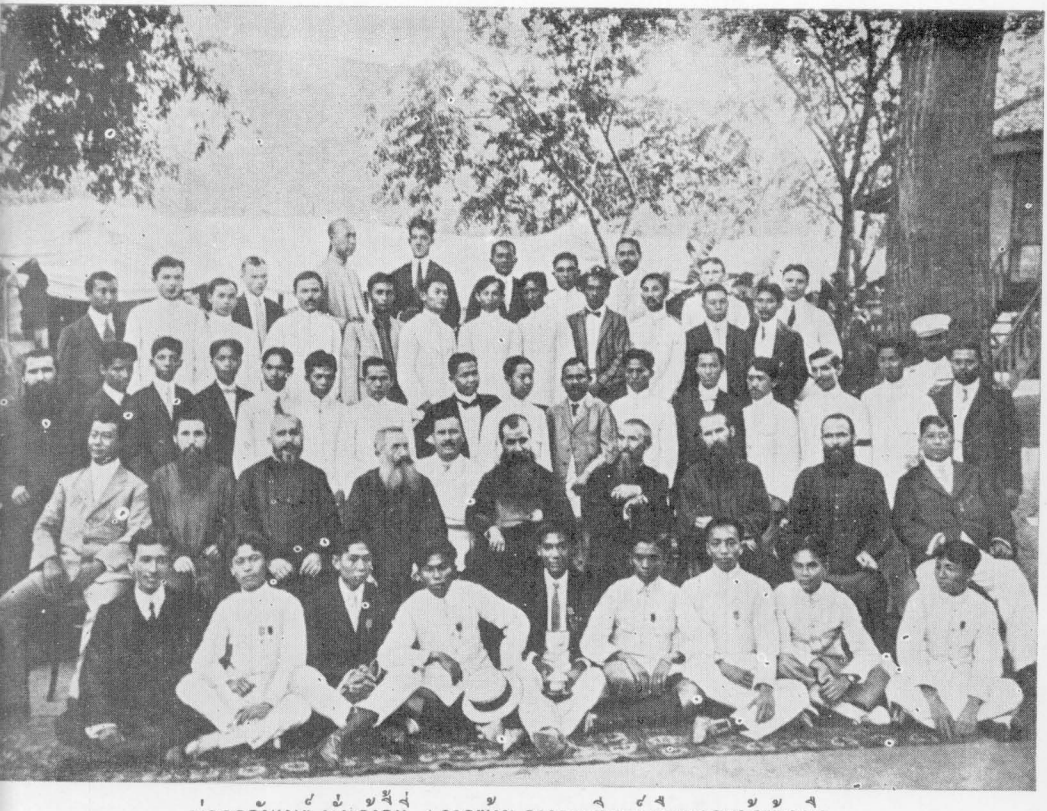

พ่อกอลัมเบต์ นั่งเก้าอี้ที่ ๔ จากซ้าย ภาราดาฮีแลร์ ยืนแถวหน้าซ้ายมือ
ถัดไปคนที่ ๕ คือผู้เขียน

“จับโป้ยเกย” ข้าง ๆ โรงเรียนอัสสัมชัญ

๑. เมื่อเกิด

ข้าพเจ้าเกิดเมื่อ วัน ๖ ๑๔ ๑ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๕๐ เพลาโมงเช้าพอดี

นี่นับวันเดือนปี เขียนอย่างโบราณ ถ้าเขียนอย่างปัจจุบัน ก็เป็นวันศุกร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย นับอย่างนี้เรียกว่า จันทรคติ โดยถือเอาทางเดินของดวงจันทร์เป็นหลัก คู่กับสุรยคติ ซึ่งถือเอาทางเดินของดวงอาทิตย์เป็นหลัก ตามที่คนโบราณเข้าใจเป็นเช่นนั้น ถ้าเขียนวันเกิดข้าพเจ้าอย่างสุริยคติก็เป็นวันศุกร์ที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงกาลเก่า ว่าเราได้ผ่านมาแล้วเป็นอย่างไร ในเรื่องนับและเขียนวันเดือนปี ซึ่งเรียกเป็นคำศัพท์ว่า ศุภมาส จะขออธิบายเรื่องการนับปีก่อน

การนับปีอย่างโบราณ สมัยเมื่อข้าพเจ้าเกิดและก่อนหน้านั้นขึ้นไป ใช้นับปีเป็น ชวด ฉลู ขาล เถาะ เรื่อยต่อไปโดยลำดับ จนถึงปีกุนเป็นที่สุด ได้ ๑๒ ปีก็เป็นรอบหนึ่ง เรียกว่าปีสิบสองนักษัตร ถ้านับได้ ๕ รอบ ก็เป็น

๖๐ ปี เรียกอย่างภาษาโหรว่า พฤหัสบดีจักร อันเป็นจำนวนเวลาที่ดาวพฤหัสบดีเดินรอบดวงอาทิตย์ได้ ๕ รอบ เมื่อได้ ๖๐ ปีแล้วก็ตั้งต้นใหม่อีกรอบหนึ่ง วันเดือนปีจะตรงกับรอบก่อนเสมอไป* ในโอกาสเช่นนี้ เรามีประเพณีฉลองอายุวันคล้ายวันเกิดเริ่มรอบ ๖๐ ปีไปใหม่อีกรอบหนึ่ง เป็นงานทำบุญใหญ่ ซึ่งตามปรกติพวกลูกหลานเป็นผู้จัดทำให้ เพื่อแสดงกตัญญูกตเวที ฉลองคุณท่านเมื่อแก่ เพราะคนมีอายุ ๖๐ ปีขึ้นไป เป็นคนแก่ชรา ตามัวหูตึง ฟันหัก ผมหงอก หนังหย่อน เอ็นขึ้น กำลังวังชาก็ลดถอยน้อยลงตามลำดับ ตลอดจนความแรงดันแห่งชีวิต อันเป็นสมบัติของคนหนุ่มสาวก็เพลาลงกว่าแต่ก่อนและหมดไป เพราะฉะนั้นความสุขของคนแก่ จึงอยู่ที่นึกถึงอดีต มากกว่านึกถึงปัจจุบัน ผู้ใดกระทำกรรมแต่ที่เป็นคุณงามความดีมาแล้ว เมื่อระลึกถึงก็สุขใจ ผิดกับผู้ที่ทำกรรมตรงกันข้าม จะรู้สึกทุกข์ใจ ไม่มีความสุขเมื่อภายแก่ คำว่า แก่ชรา คนส่วนมากไม่ชอบ เพราะฉะนั้นในปัจจุบันจึงเกิดมีคำแทนคนแก่ชรา ว่าเป็นคนสูงอายุ เพราะอาจทำให้คนแก่ลืมตัว แล้วรู้สึกกระปรี้กระเปร่าขึ้น คิดว่าตนยังเป็น "ชายข้าวเปลือก" อยู่ ไปที่ไหนก็ยังงอกที่นั่น ไม่ต้องการจะเป็น "แก่ลายคราม"

ที่มีคำบอกชื่อศกว่า เอกศก โทศก ตรีศก จัตวาศก เบญจศก ฉศก สัปตศก อัฐศก นพศก และสัมฤทธิศก รวมด้วยกัน ๑๐ ปี กำกับท้ายชื่อปีสิบสองนักษัตร ก็เพื่อบอกให้ทราบว่าเป็นปีอยู่ในรอบไหนของรอบสิบสองนักษัตร เพราะตัวหนังสือที่บอกชื่อศก ซึ่งแปลว่าหนึ่ง สอง สาม จนถึงสิบ จะไม่ซ้ำกันจนกว่าจะครบรอบพฤหัสบดีจักร ๖๐ ปี จึงจะขึ้นต้นซ้ำอย่างเดิมไปใหม่อีก เช่นข้าพเจ้าเกิดวันศุกร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๕๐ เมื่อข้าพเจ้ามีอายุย่างเข้า ๖๑ ปี ก็มีวันเดือนปีตรงกันกับ

*ดูเรื่องสิบสองนักษัตร ในหนังสือ *วรรณคดีสโมสร* และบันทึกเรื่องสิบสองนักษัตรใน *บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ* เล่ม ๔ หน้า ๔๔ - ๖๑

เมื่อเกิด จึงเท่ากับเกิดใหม่อีกครั้งหนึ่ง คงต่างกันแต่ศักราชเท่านั้น ศักราชที่กล่าวนี้ หมายถึงจุลศักราช ที่ไม่เขียนเต็มตามชื่อของศักราช ก็เพราะถ้าเขียนในขณะที่ใช้จุลศักราชกันอยู่ ไม่จำเป็นต้องบอกชื่อเต็มก็เข้าใจ แต่มาเกิดความยุ่งยากขึ้นภายหลัง เมื่อเวลาล่วงเลยมานานตั้งหลายร้อยปีพันปี ก็ทราบไม่ได้ว่าเป็นศักราชอะไร ด้วยการเปลี่ยนหรือลบศักราช มักปรากฏมีอยู่บ่อย ๆ ในข้อความที่เป็นประวัติศาสตร์ ต่อเมื่อคำนวณตามเกณฑ์ศักราชที่กำหนดไว้ จึงจะทราบได้ว่าเป็นศักราชอะไร

คราวนี้ถึงเวลาเกิดของข้าพเจ้า ที่จดไว้ว่าโมงเช้า หมายความว่า ๑ โมงเช้า ซึ่งเมื่อก่อนพูดกันว่าโมงเช้า คำอื่นก็เป็นทำนองเดียวกัน ไม่นิยมบอกจำนวนเลขหนึ่งไว้ข้างหน้า เช่น แม่ร้อยชั่ง ทองพันชั่ง นาหมื่น ถ้าจำเป็นจะต้องบอกจำนวนเลขหนึ่ง ก็เอาหนึ่งไว้ข้างหลัง เช่นโมงหนึ่ง ค่ำหนึ่ง ร้อยหนึ่ง ถ้ามีหนึ่งต่อท้ายจำนวนสิบ ร้อย พัน เป็นต้น หนึ่งก็เป็นเอ็ด เช่น สิบเอ็ด ร้อยเอ็ด พันเอ็ด โจทย์เลขของเก่าเขียนว่า "อิฐ ๑๐๐๑ ตาเถรขน ๔ ยายชีขน ๗ หมดอิฐ ๑๐๐๑ เป็นคนละกี่เที่ยว" บัดนี้เราพูดหนึ่งในเรื่องนับจำนวนที่อยู่หน้าก็มี เช่นหนึ่งร้อยเอ็ด หนึ่งพันเอ็ด ที่ถูกอย่างเก่า ควรเป็นร้อยเอ็ด พันเอ็ด เช่นเมืองร้อยเอ็ด แต่ก่อนไม่ใช้พูดว่าเมืองหนึ่งร้อยเอ็ด ที่ภาษาเปลี่ยนแปลงไปก็เป็นธรรมดา เพราะความเป็นไปของภาษาก็เป็นทำนองเดียวกับเรื่องของคน ด้วยภาษาเป็นวัฒนธรรมคือเป็นสิ่งที่คนสร้างขึ้น จึงย่อมมีชีวิตโดยปริยาย จะหนีกฎธรรมดาไปไม่ได้ ท่านผู้รู้ผู้หนึ่งใช้คำเช่น หนึ่งคน และคนหนึ่ง ให้มีความหมายต่างกัน ถ้าเป็นจำนวนกำหนดนับแน่นอน ก็ใช้ว่า หนึ่งคน (one man) ถ้าเป็นจำนวนกลาง ๆ ไม่แน่นอน ก็ใช้ว่าคนหนึ่ง (a man) ตามแนวความคิดอย่างภาษาอังกฤษ

ข้าพเจ้าเคยครุ่นคิดมานาน และยังคิดไม่ออก ว่าทำไม เมื่อกล่าวถึงตาเถร ก็ต้องมียายชีพ่วงท้ายอยู่ด้วยเสมอ จนพูดติดปากว่า "ตาเถรยายชี" ก็บุคคลสองจำพวกนี้ เป็นผู้ทรงศีล หรือพรหมจรรย์ และทั้งเป็นผู้มีวัยวุฒิ ตัดห่วงบ่วงใยในโลกสงสารแล้ว เหตุไฉนคนจึงชอบเล่านิทานเรื่องตาเถรยายชี ซึ่งมักเป็นเรื่องตลกขบขัน และลางทีก็กระเดียดไปทางข้างหยาบโลน เรื่องอย่างนี้ ก็ไม่ใช่ว่าจะมีแต่ของไทย แม้ชนชาติอื่นๆ ที่ได้ชื่อว่าเจริญแล้ว ก็มีอยู่เหมือนกัน ทั้งนี้อาจตอบได้อย่างกำปั้นทุบดินว่าคนยังชอบเล่าชอบฟังกันอยู่ในหมู่พวกของตนเป็นเฉพาะ ไม่กระจายไปถึงคนภายนอก ที่ผิดเพศผิดพวกผิดชั้นกัน และทั้งไม่ใคร่ปรากฏเป็นตัวหนังสือด้วย แม้จะมี ก็มักถูกชำระแก้ไขข้อความเสียใหม่ เพื่อไม่ให้เป็นที่ระคายหูแก่คนอื่น ซึ่งไม่ใช่พวกเดียวกัน ใครจะบอกว่าเรื่องทำนองนี้ ไม่มีอยู่ในภาษาของตน ต่อให้พระอินทร์มาเขียว ๆ ข้าพเจ้าก็ไม่เชื่อ ด้วยเป็นเรื่องผืนธรรมดาของคนทั่วไปที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ นิทานลือชื่อรู้จักกันทั่วโลกเรื่องหนึ่งซึ่งใคร ๆ ก็เคยอ่าน ก็มีลักษณะลางแห่งเป็นทำนองนี้ แต่ถูกชำระตัดทอนเสียแล้วเมื่อตีพิมพ์เป็นตัวหนังสือขึ้น แต่ฉบับที่แปลเป็นภาษาอังกฤษฉบับหนึ่งซึ่งแปลตามพยัญชนะ ไม่มีตัดทอนข้อความลางแห่ง เพื่อประโยชน์ทางวิชา (academic) เป็นเฉพาะ ข้าพเจ้าก็เคยอ่าน ไม่เห็นแปลกอะไร ด้วยเป็นเรื่องธรรมดาของคน คนที่เห็นแปลกนั่นแหละ ตัวดีทีเดียว อนึ่ง คำว่าเถรเขียนอย่างนี้ อาจไปกระทบกระทั่งเข้ากับคำว่าเถระ ท่านจึงเปลี่ยนเขียนเสียใหม่เป็นเถน ซึ่งในภาษาบาลีแปลว่าขโมย

ชาวบ้านแต่ก่อน ยังไม่มีนาฬิกาบอกเวลาใช้กันแพร่หลายเหมือนทุกวันนี้ ถ้าจำเป็นจะทราบเวลาให้แน่นอน ก็ใช้วิธีวัดเงาตัวที่ยืนกลางแดด ด้วยใช้

ช่วงเท้าเป็นระยะวัด เรียกว่าชั้นฉาย หรือไม่ก็วัดเงาชายคาเรือน ถ้าจำเป็นจะต้องทราบเวลาเป็นปรกติประจำวัน ก็ใช้นาฬิกาวัดแดด ทำเป็นแบบต่าง ๆ กัน อย่างง่าย ๆ ก็ทำเป็นไม้แบ่น มีเดือยอยู่กลาง กำหนดวัดจากเงาเดือยที่อยู่กลางแดด ลางท่านว่าถ้าไม่มีเครื่องหมายวัดเวลาดังกล่าว ก็สังเกตฟังเสียงนกร้อง เช่นเสียงกาเหว่าร้องเวลากลางวัน ถ้าได้ยินมันร้องก็ทราบได้ว่า เป็นเวลา ๑๑ นาฬิกา พระฉันเพลได้ พอมันหยุดร้องเมื่อใดก็รู้ได้ว่าเลยเที่ยงวันแล้ว สอบถามผู้ที่เล่าให้ฟังว่า วันไหนครึ้มฝน ไม่มีแดด หรือวันไหน เจ้านกกาเหว่าเกิดไม่ร้อง จะรู้เวลาฉันเพลได้อย่างไร ตอบว่าก็กะเวลาเอาพอประมาณ เป็นใช้ได้ และคงเป็นเพราะกำหนดเวลาพอประมาณอย่างนี้เอง ที่ทำให้ลางท่าน แม้ในสมัยปัจจุบัน เมื่อนัดกำหนดเวลาแล้ว ก็ไม่มาตรงตามเวลา ลางทีมาช้ากว่ากำหนดตั้งครึ่งชั่วโมง หรือมากกว่านั้นก็เคยมี ทั้ง ๆ ที่มีนาฬิกาบอกกำหนดเวลา ใช้กันอยู่แพร่หลายแล้ว ที่เป็นเช่นนี้ เพราะติดนิสัยเดิมเหลือสืบมาจนปัจจุบัน ที่คนแต่ก่อนไม่ถือกำหนดเวลาได้แน่นอน ก็เพราะเงื่อนไขเกี่ยวกับเวลาแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ผิดกัน เมื่อก่อนนี้ เราถือว่าเวลาเป็นของเรา ไม่ได้ถือว่าเราเป็นของเวลา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แต่ก่อนเราเป็นนายของเวลา ไม่ใช่เวลาเป็นนายของเราเหมือนเวลานี้ อย่างไหนถูกอย่างไหนผิด ข้าพเจ้าก็คิดว่าถูกด้วยกันและผิดด้วยกันทั้งคู่ เพราะความเป็นอยู่ทางอาชีพแต่ละอย่าง ๆ มีต่างกัน

หญิงคนใช้ที่บ้านข้าพเจ้า ถนัดดูเงาแดดว่าเป็นเวลาได้เท่าไร มากกว่าจะสมัครดูนาฬิกา ซึ่งก็ดูเป็น แต่ไม่ต้องการดู เพราะด้วยความชินติดเป็นนิสัย มาแต่ครั้งยังอยู่ในถิ่นชนบท ซึ่งกำหนดเวลาแต่พอประมาณเท่านั้น เราจึงมีคำพูดว่า เวลาพระเคาะระฆัง เวลาเห็นลายมือ หรือเวลาพระ

บิณฑบาต เวลาน้องเพล เวลาเข้าไต้เข้าไฟ เวลาชั่วเคี้ยวหมากแหลก เหล่านี้เป็นต้น ถ้าเมื่อใดต้องการกำหนดเวลาให้แน่นอนเกี่ยวกับงานสำคัญ ก็ต้องอาศัยพระหรือผู้รู้กำหนดเวลาเป็นฤกษ์และหมดฤกษ์ให้ ใคร ๆ ที่ยังถือมงคลและไม่มงคลอยู่ ก็ต้องปฏิบัติให้ตรงกับเวลาที่กำหนดไว้เป็นฤกษ์ ทั้ง ๆ ที่มีคำอยู่ในพระบาลีว่า *"อตฺโถ อตฺถสฺส นกฺขตฺตํ กึ กริสฺสนฺติ ตารกา"* แปลว่า *"ประโยชน์เป็นฤกษ์ของประโยชน์ ดวงดาวจักทำอะไรได้"* ดวงดาวในที่นี้หมายถึงดาวฤกษ์ คือ กลุ่มดาวหมี ในภาษาอังกฤษก็เรียกว่าดาวหมีเหมือนกัน ซึ่งข้างไทยเรียกว่า กลุ่มดาวจรเข้ แต่คนส่วนมากก็ไม่ถือตามนี้ เพราะมีเรื่องเล่าว่า พระนารายณ์ไม่เสด็จมาทรงตัดจุกเทพโอรสของพระอิศวรตามฤกษ์ที่มีกำหนดไว้ เพราะบรรทมหลับจนเลยกำหนดเวลาฤกษ์ตัดจุก ในที่สุดเศียรพระกุมารก็ขาดหายไป ด้วยวาจาสิทธิ์ของพระนารายณ์ที่ทรงบ่นเมื่อเทวดาไปปลุกท่านให้ตื่นบรรทม ต้องไปเอาหัวช้างมาต่อแทนเศียรเทพกุมารองค์นั้น

นี่แสดงว่าคนแต่ก่อนส่วนมาก แม้แต่เทพเจ้า ก็ไม่ใคร่ถือกำหนดเวลาแน่นอนทีเดียว เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเห็นว่า ถ้าเป็นงานสำคัญ ก็ต้องมีฤกษ์เป็นเครื่องกำหนดเวลาไว้ ด้วยคนกลัว "เฮงซวย" มากกว่ากลัวด้วยเหตุผลทางปัญญา กำหนดบังคับไว้อย่างนี้ ก็เห็นว่าดีแล้ว คนที่ยังถือเรื่องมงคลและไม่เป็นมงคล จะได้มีโอกาสถือกำหนดเวลาได้แน่นอน ข้าพเจ้าถือฤกษ์เหมือนกัน เช่นฤกษ์พิธีปูที่นอนงานบ่าวสาว ถ้ากำหนดฤกษ์ที่ข้าพเจ้าไม่สะดวกจะปฏิเสธได้ ข้าพเจ้าก็ยอมไปทำพิธีให้ ในลางกรณี ถ้ากำหนดฤกษ์เป็นเวลาดึกมาก ข้าพเจ้าก็ไม่ยอมรับ เพราะข้าพเจ้าถือ "ประโยชน์เป็นฤกษ์ของประโยชน์" เป็นที่ตั้ง พูดถึงเรื่องพิธีปูที่นอน นี่ก็

แปลก ทำไมจึงต้องเอาคนแก่ คราวปู่ย่าตายาย ไปเป็นคนใช้ปูที่หลับบัด ที่นอน ให้แก่หนุ่มสาว ซึ่งเขาจะนอนรื่นรมย์กัน

เท่าที่กล่าวมา เราก็อาจเดาได้ว่า ที่ในกรุงเทพ ฯ สมัยโน้น ก็คงเป็นทำนองเดียวกัน เพราะฉะนั้น ที่ข้าพเจ้าเกิดโมงเช้าพอดีนั้น ทราบเวลาได้อย่างไร ตอบว่าเพราะเมื่อขณะคลอดได้ยินเสียงหวูดโรงเลื่อยจักรของบริษัทบอรเนียว ข้างวัดพระยาไกร เรียกคนงานให้เข้าทำงานตามปรกติประจำวัน พอดี ที่ว่าได้ยินเสียงหวูดนั้น ไม่ใช่เป็นผู้ได้ยินเอง เป็นแต่ผู้ใหญ่ของข้าพเจ้าเล่าให้ฟัง อย่าสงสัยเลยว่าบั้นน้ำเป็นตัว

อนึ่ง ในเวลากลางคืนก่อนหน้า "จวนจะรุ่งราง ๆ น้ำค้างตก คณานกเกรินร้องก้องเวหา" อากาศกำลังสงัดเงียบ นอนสบาย เป็นเวลา "ที ๔ พระเคาะระฆัง" ปลุกพระที่ยังนอนหลับอยู่ให้ตื่นลุกขึ้น เพื่อ "ครองใหญ่" คือครองผ้าเต็มไตรจีวร มีเครื่องอัฐบริขารครบเครื่อง ถ้าพระองค์ใดตื่นสายไม่ได้ทำศาสนกิจพิธี ตามที่กำหนดไว้นั้น เรียกกันว่า "ขาดครอง" ไตรจีวรนั้นถือกันว่า "ขาดประเคน" จะบริโภคใช้ครองต่อไปไม่ได้ ต้องโยนทิ้งเสีย แต่ลูกศิษย์โดยมากมักรู้ดี คอยลงไปเก็บ เอามาประเคนให้ใหม่ ถือกันว่าผ้านั้นเป็นอันใช้ได้ต่อไป ไม่ขาดประเคน ถ้าลูกศิษย์คนไหนเซ่อ พระท่านก็บอกให้ลงไปเก็บเอามาประเคนใหม่ใช้ได้เหมือนกัน เวลาพระเคาะระฆังนี้อาศัยดูเวลาจากดาวรุ่งว่าขึ้นหรือยัง หรือไม่ก็ฟังไก่ขัน ถ้ามันขันกระชั้นถี่กว่าระยะอื่น ก็เป็นรู้ได้ว่าใกล้รุ่งอรุณ พอได้เวลาอรุณ ซึ่งรู้ได้จากดูฝ่ามือถ้าเห็นลายมือเส้นใหญ่ได้แล้ว ก็เปลื้องเครื่อง "ครองใหญ่" ได้ แล้วครองผ้าตามธรรมดา ออกไปบิณฑบาตโปรดสัตว์ได้ มีเรื่องเล่าว่า พระบวชใหม่ลางทีก็ถูกหลอก ให้ "ครองใหญ่" รวมทั้งเสื่อก็เอามามัดองค์ด้วย แล้วนำ

เครื่องใช้ต่าง ๆ ที่มีอยู่ทั้งหมด เอามากองรวมไว้รอบตัวท่าน เป็นเรื่องล้อให้เกิดตลกขบขันระหว่างพระหนุ่ม ๆ กำลังคะนองด้วยกัน ที่ชอบเล่นอะไรแผลง ๆ ไม่กลัวบาป มีผู้หนึ่งออกความเห็นว่า เรื่องอย่างนี้เห็นจะเกิดมีขึ้นก็แต่พระตามบ้านนอก แต่อีกท่านแย้งว่า ที่ไหนได้เป็นพระในกรุงในเมืองลางองค์ที่บวชสามเดือนมากกว่า เพราะมักมี "หัวคิด" เป็นอย่าง "สมัยใหม่" ชอบทำอะไรแปลก ๆ แผลง ๆ เพื่อหาความสนุก ไม่คิดเรื่องผิดประเพณีของเก่า ซึ่งข้าพเจ้าก็ออกจะเห็นด้วย การ "ครองใหญ่" นี้ ทราบว่าเดี๋ยวนี้ยังมีทำกันอยู่แต่พระที่เคร่ง ๆ หรือทำแต่ลางฤดูกาล หรือลางวัดเท่านั้น

ที่ในกรุงเทพ ฯ เมื่อก่อนนี้ ทางราชการมียิงปืนเที่ยงบอกเวลา เพิ่งมายกเลิกเสียเมื่อไม่กี่สิบปีที่ล่วงมานี้ จะเลิกเมื่อปีใด ถ้าต้องการทราบแน่ ก็ค้นหาเอาเถิด แต่ต้องเสียเวลาหน่อย เพราะเรายังไม่มีหนังสือสำหรับค้นเรื่องเหล่านี้เป็นลำเป็นสันให้ค้นได้สะดวก อย่างที่ในภาษาอังกฤษเรียกว่า Dictionary of Dates ข้าพเจ้าเชื่อว่าวันหนึ่งคงต้องมีแน่ เพราะเป็นสิ่งจำเป็นในจำพวกหนังสือค้น ซึ่งยังมีอยู่อีกหลายอย่างที่จะต้องทำ แต่ใครเล่าจะเป็นผู้ทำ ในสิ่งที่ไม่เป็นเงินทอง นอกจากจะมีความรักสมัครใจ แต่ก็หาได้น้อยคนเต็มที

การกำหนดเวลาสมัยก่อน ใช้นับเวลาเริ่มตั้งแต่ย่ำรุ่งจนถึงย่ำค่ำ เป็นระยะวันหนึ่ง ๑๒ ชั่วโมง เวลาย่ำค่ำไปจนถึงย่ำรุ่ง เป็นระยะคืนหนึ่ง ๑๒ ชั่วโมงเท่ากัน เรียกรวมว่าวันคืน หรือวันกับคืนหนึ่ง นี่เป็นนับวันอย่างชาวบ้าน ถ้านับอย่างทางราชการ ก็นับแต่เที่ยงคืนล่วงแล้วจนถึงเที่ยงคืนของวันถัดไปเป็นวันหนึ่ง ๒๔ ชั่วโมง คนเกิดวันศุกร์เวลา ๑ นาฬิกา ถ้านับอย่างชาวบ้านก็เป็นวันศุกร์ ถ้านับอย่างทางราชการก็เป็นวันเสาร์ ใน

ภาษาไทย คำว่า วัน มีความหมายสองอย่าง คือ วัน ตั้งแต่ย่ำรุ่งถึงย่ำค่ำ ๑๒ ชั่วโมง และวันกับคืน ตั้งแต่เที่ยงคืนล่วงแล้วถึงเที่ยงคืนถัดไปได้ ๒๔ ชั่วโมง เป็นวันหนึ่งเหมือนกัน

ท่านจะสังเกตเห็นว่าเวลา ๖ นาฬิกา ชาวบ้านเรียกว่าย่ำรุ่ง เวลา ๑๘ นาฬิกา เรียกว่าย่ำค่ำ ย่ำในความหมึ่ง หมายถึงตีถี่ ๆ หลายครั้งหลายหน เช่นย่ำฆ้องกลองระฆัง เพื่อเป็นอาณัติสัญญาณบอกให้รู้ จะบอกเรื่องอะไรก็แล้วจะกำหนดหมายกัน เช่นชาวบ้านนิมนต์พระสงฆ์ ๙ องค์ มาเจริญพระพุทธมนต์และฉันภัตตาหารที่บ้านเรือน ถ้าพระมาไม่พร้อมกัน เช่นมาครั้งแรก ๕ องค์ ก็ตีฆ้อง ๕ ครั้ง บอกให้รู้ว่าพระมาแล้ว ๕ องค์ ต่อไปพระมาอีก ๓ องค์ ครบตามจำนวนที่นิมนต์ไว้ ก็ตีฆ้อง ๓ ครั้ง แล้วย่ำฆ้องตีถี่ ๆ หลายครั้ง เพื่อเป็นสัญญาณให้รู้ว่าพระมาครบแล้ว ดังนี้เป็นต้น แต่ก่อนนี้ ทางราชการคงจะบอกเวลาด้วยการย่ำฆ้องกลอง ถ้าเป็นกลางวันก็ตีกลอง ถ้าเป็นกลางคืนก็ตีฆ้อง จะตีกันทุกระยะชั่วโมง หรืออย่างไร ก็ไม่ทราบ แต่ตีในเวลา ๖ นาฬิกา และ ๑๘ นาฬิกานั้นเป็นแน่ จึงได้มีคำพูดว่า ย่ำรุ่งและย่ำค่ำเหลืออยู่ในภาษา คำฆ้องอยู่ในตัวว่าต้องเป็นเช่นนั้น ที่เราเรียกว่าโมงว่าทุ่ม ก็เป็นคำเลียนเสียงฆ้องและกลอง ดังที่มีพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว แต่ก่อนนี้มีหอกลองของหลวง ตั้งอยู่ที่สวนเจ้าเชต ตรงข้ามวัดพระเชตุพน ยังมีรูปถ่ายแสดงไว้ที่หอพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอยู่ หอกลองนี้ ราษฎรมักเรียกกันว่า "เจ้าพ่อหอกลอง" เพราะถือว่ามีเทวดาอารักษ์สิงสถิตอยู่ ภายหลังเมื่อเลิกประเพณีตีกลองแล้ว ก็รื้อหอกลองนั้น ส่วนกลองที่มีอยู่ในนั้น เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เป็นกลองสองหน้า ในจำพวกกลองทัด ขนาด

ใหญ่สามใบเถา กลองใบแรกชื่อ ย่ำสุริยศรี ใบที่สองชื่อ อัคคีพินาศ ใบที่สามชื่อ พิฆาตเภรี คำบอกอยู่ในตัวแล้ว ว่าใช้ตีเพื่อบอกสัญญาณเหตุการณ์เรื่องอะไร เสียงกลองที่ตี จะได้ยินกันทั่วถึงกันก็แต่ภายในบริเวณกำแพงเมือง นอกกำแพงเมืองออกมา ส่วนมากก็มีแต่เรือกสวนไร่นา ราษฎรที่อาศัยอยู่ก็ไม่หนาแน่น ความสำคัญเรื่องตีกลองบอกสัญญาณจึงไม่สู้จะจำเป็น ถ้าต้องการบอกให้รู้กัน ก็ "ตีเกราะเคาะไม้" ไปตามเรื่อง

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตอนนี้ หรือในเรื่องตอนอื่น ๆ ส่วนมากเล่าจากความจำ ถ้าจะให้แน่ก็ต้องเสียเวลาค้นสอบ ส่วนเวลากลางคืน จะตีฆ้องหรือเปล่า ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ และเลิกประเพณีตีฆ้องกลองเมื่อไร ก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน หากจะเลิกสมัยข้าพเจ้าเกิดแล้ว ข้าพเจ้าก็คงไม่ทราบอยู่นั่นเอง ด้วยยังเด็กมาก ทั้งเป็นเด็กอยู่ปลายอ้อปลายแขม ห่างไกลจากพระบรมมหาราชวัง จึงไม่ทราบเรื่องเหล่านี้ได้แน่นอน ขณะที่เล่านี้ ข้าพเจ้านึกถึงเรื่องย่ำฆ้องกลองระฆังของวัด ซึ่งตีเพื่อบอกเหตุการณ์ ว่ามีวิธีตีอย่างไร ข้าพเจ้าเคยสอบถาม ผู้ที่เขาเคยเป็นลูกศิษย์วัดในบ้านนอกสมัยก่อน แล้วจดเอาไว้ แต่จะค้นหาเอามาดูก็เสียเวลา จึงปล่อยเลยตามเลยไป ไว้เพียงเท่านี้

เมื่อข้าพเจ้าเกิดแล้วได้สามเดือนครึ่งเศษ ทางราชการเปลี่ยนการนับวันเดือนปีอย่างจันทรคติ เป็นอย่างสุริยคติ ให้เริ่มปีใหม่ในวันที่ ๑ เมษายน แทนการนับวันขึ้นค่ำเดือน ๕ อย่างจันทรคติ และไปเปลี่ยนปีศักราชเอาในวันเถลิงศกเทศกาลสงกรานต์ ส่วนจุลศักราช ก็เปลี่ยนเป็นใช้ศักราชรัตนโกสินทรศก (เขียนย่อว่า ร.ศ. เมื่อภายหลัง) เริ่มศักราชรัตนโกสินทรศก ๑ ในปีที่สถาปนากรุงเทพพระมหานคร แต่เริ่มใช้เอาในศักราชรัตนโกสินทร

ศก ๑๐๘ ซึ่งเป็นปีเปลี่ยนใหม่ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ ในรัชกาลที่ ๖ เปลี่ยนศักราชรัตนโกสินทรศกเป็นพุทธศักราช แล้วจึงเปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่จากวันที่ ๑ เมษายน เป็นวันที่ ๑ มกราคม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ อนึ่งขณะที่ยังใช้ศักราชรัตนโกสินทรศกอยู่ เมื่อเขียนจ่าหน้าวันเดือนปีในหนังสือ มักมีตัวเลขกำกับทับอยู่บนคำว่าศก เช่นศักราชรัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ตัวเลขนั้นบอกปีในรัชกาล ในขณะที่เขียนอยู่

ชื่อกรุงเทพรัตนโกสินทร ถ้าเขียนเต็มตามชื่อที่ตั้งไว้ ก็จะเป็นชื่อหลายบรรทัด จึงเขียนย่อว่า กรุงเทพพระมหานคร ซึ่งเป็นคำตัดเอาแต่คำแรกและคำท้ายของชื่อเต็ม เป็นอย่างชื่ออื่น ๆ ที่มีมากบรรทัด ซึ่งตัดย่อให้สั้นเป็นทำนองเดียวกัน กรุงเทพพระมหานครนี้ ลางทีก็มีคำใหญ่เติมท้ายอีกคำหนึ่งเป็น กรุงเทพพระมหานครใหญ่ เห็นจะหมายความว่ากรุงเทพฯ และกรุงธนบุรีรวมกัน เป็นอย่างที่ในภาษาอังกฤษใช้ว่า Greater Bangkok ก็ได้ กรุงเป็นคำเพี้ยนเสียงจากคำภาษามอญ แปลว่า แม่น้ำ แต่มากลายความหมายในภาษาไทยว่าเมืองหลวงเมืองใหญ่ (ดูพระบรมราชาธิบาย ร. ๔) กรุงเทพก็แปลว่าเมืองสวรรค์ อย่างคำว่าเมืองไตรตรึงส์ กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา และกรุงเทพรัตนโกสินทร เป็นกรุงเทพด้วยกันทั้งคู่ จึงน่าคิดว่ากรุงเทพตามลำพัง ก็หมายความถึงเมืองหลวง ที่เรียกย่อว่ากรุงเทพฯ หมายความว่ายังมีคำต่อไป ซึ่งเป็นชื่อของเมืองหลวงโดยตรง

การนับวันเดือนปีอย่างจันทรคติ แม้จะเปลี่ยนเป็นใช้สุริยคติแล้วก็ดี แต่ทางพุทธศาสนาและในหมู่พวกชาวบ้าน ยังใช้กันอยู่ จะเลิกเสียทีเดียวไม่ได้ ด้วยเป็นความจำเป็นของชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีทางศาสนา และเคยได้ยินพระบอกศักราชเมื่อเริ่มต้นเทศน์ มีคำว่าดิถีอยู่เสมอ เช่นดิถีขึ้น ๕ ค่ำ ดิถี

แปลว่าวันตามจันทรคติ เมื่อทางราชการเปลี่ยนการนับวันเดือนปีอย่างสุริยคติ และขึ้นปีใหม่ในวันที่ ๑ มกราคม เคยมีลางท่านใช้ว่า "ดิถีขึ้นปีใหม่" อยู่บ่อย ๆ นี่แสดงว่าคำดิถีเคลื่อนที่จากความหมายเดิม มาเป็นความหมายแปลว่าวารหรือวันทั่ว ๆ ไป ทั้งอย่างจันทรคติและสุริยคติ อันเป็นปรากฏการณ์ลักษณะหนึ่งของภาษาซึ่งเคยมีมาแต่กาลก่อนๆ ที่ความหมายของคำในภาษาไม่เปลี่ยนแปลงไปมากและรวดเร็ว ก็ด้วยผู้รักษาของเก่าคอยถ่วงให้สมดุลยอยู่ ไม่เช่นนั้นก็จะเคลื่อนที่ไปรวดเร็ว จนปรับเก่ากับใหม่ให้เข้ากันไม่ได้ทัน

ส่วนการนับอายุปีตามชื่อสิบสองนักษัตร คนส่วนมากยังกุ๊นกั๊นอยู่ มากกว่าบอกชื่อปีศักราช ถ้าใครเกิดปีนักษัตรอะไร เมื่อบอกก็ทราบได้ทันทีว่าแก่อ่อนกันกี่ปี จะบอกปีศักราชก็ต่อเมื่อล่วงเลยแล้วนานตั้ง ๖๐ ปีขึ้นไป ไม่เช่นนั้นก็ต้องใช้กะเดาเอา ว่าเกิดปีนักษัตรรอบไหน บ้านข้าพเจ้าขณะนี้อยู่เลขที่ ๗๓ ถนนซอยเดโช เลข ๗๓ ถ้าเห็นหรือยินครั้งแรกครั้งเดียว ลางท่านอาจจำไม่ได้ ถ้าข้าพเจ้าจะเขียนเป็นรูปหนู หรือเป็นหนูมีปีก หรืออะไรซึ่งเป็นที่แปลกตา กำกับเลขบ้านไว้ด้วย คนเห็นป้ายก็จำได้ ถึงแล่นรถผ่านไปเร็ว ก็ยังเห็นได้ทันที ไม่ต้องหยุดหรือแล่นรถช้า ๆ เพื่อเข้าไปอ่านป้ายเลขบ้านว่าเป็นเลขอะไร ยิ่งเป็นป้ายบอกชื่อและตัวเลข ถนนซอยต่าง ๆ ถ้าตัวเล็กนิดเดียว มองแต่ไกลก็ไม่เห็นจริง ๆ นี่ฉันใด เรื่องนับปีตามชื่อสิบสองนักษัตรจึงยังคงอยู่ ด้วยเป็นความจำเป็นแก่เขา นี่ก็ฉันนั้น

ถ้าท่านสนใจเรื่องดวงชะตาของข้าพเจ้า พร้อมทั้งลำนำนายทายทัก ว่าข้าพเจ้ามีอุปนิสัยใจคอและความเป็นไปในชีวิตอย่างไร ก็อาจอ่านดูได้ในหนังสือเรื่อง *โลกธาตุ* หรือจะดูในหนังสือเรื่อง *ชีวิตและงานของเสฐียรโกเศศ* โดย ประพัฒน์ ตรีณรงค์ (แพร่พิทยา กรุงเทพฯ พ.ศ. ๒๕๐๖) ก็ได้ พร้อมทั้งความเห็นเกี่ยวกับเรื่องดวงชะตาของข้าพเจ้า ว่าควรเชื่อหรือไม่เชื่อได้แค่ไหนในเรื่องโหราศาสตร์

๒. ที่เกิด

ข้าพเจ้าเกิดที่เรือนไม้หลังหนึ่ง ซึ่งอยู่ติดคูด้านใต้ของวัดพระยาไกร ในบริเวณโรงเลื่อยจักรบริษัทบอรเนียว ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลวัดพระยาไกร อำเภอยานนาวา จังหวัดพระนคร

ที่ข้าพเจ้าเผอิญไปเกิด ณ ที่นี้ ก็เพราะบิดาทำงานเป็นเสมียน และอยู่ประจำในโรงเลื่อยจักรแห่งนั้น ที่ต้องอยู่ประจำข้าพเจ้าคิดว่าคงมีบ้านอยู่ห่างไกลจากที่ทำการ จะไปทำงานเช้าไปเย็นกลับ คงไม่สะดวกและไม่ทันเวลาทำงานด้วย เพราะการคมนาคมสมัยนั้น ตามปรกติและที่สะดวกก็ต้องไปเรือแจวเรือพายตามลำน้ำเจ้าพระยาแต่เช้า ส่วนทางบกไม่ต้องคำนึงถึง เพราะคงไม่มียานพาหนะอะไรพาไปได้สะดวก นอกจากจะเดินไป ยังจำได้เงา ๆ เรื่องบิดาเคยเล่าให้ฟัง ว่าสมัยควายไปลากซุงค้างค้างอยู่ในเมือง ก็ต้องตื่นแต่ตีสี่ตีสองเช้า เดินไปตามถนนเจริญกรุงอย่างรีบเร่ง ไม่เช่นนั้นก็ไม่ทันเวลาทำงาน

ถึนย่านที่ข้าพเจ้าเกิด สมัยเมื่อ ๗๙ ปี (พ.ศ. ๒๔๓๑—๒๕๑๐) ล่วงมานี้ มีลักษณะและความเป็นไปอย่างไร ข้าพเจ้าได้แต่เดา เพราะไม่มีใครในโลกนี้ เมื่อเกิด จะสามารถจำได้ แต่เมื่อเกิดแล้วในระยะ ๓—๔ ปีแรก ก็คงจำความอะไรไม่ได้ ต่อเมื่อมีอายุเกินกว่านั้น จึงจะจำได้บ้างและมากขึ้นโดยลำดับ ถึงกระนั้นในระยะปีต้น ๆ ก็จำไม่ได้ ถ้าจะจำได้ก็ต้องเป็นเหตุการณ์พิเศษ เกิดขึ้นกับตน แต่ก็จำได้เงา ๆ เลือนรางเต็มที เหตุนี้ เรื่องที่เล่าข้าพเจ้าจึงกล่าวว่าได้แต่เดา โดยอาศัยได้ยินได้ฟังเมื่อภายหลัง จากคำบอกเล่าของผู้ใหญ่บ้าง ทั้งโดยตรงและปริยาย และจากเรื่องที่ตนเองได้ประสบมาในระยะหลัง ๆ ซึ่งยังจำได้บ้าง ส่วนที่จำไม่ได้ นึกไม่ออก ก็เป็นอันแล้วกันไป ไม่มีอะไรจะต้องพูดถึง

ตำบลวัดพระยาไกร ซึ่งมีโรงเลื่อยจักรตั้งอยู่ เดิมเมื่อครั้งข้าพเจ้าเกิดจะเรียกว่าตำบลวัดพระยาไกรเหมือนชื่อที่เป็นอยู่ขณะนี้หรืออย่างไร ก็ได้แต่เดาว่า น่าจะเรียกในชื่อเดียวกัน เพราะย่านใดตำบลใด ถ้าไม่มีสิ่งไรที่ปรากฏเด่น เช่นสิ่งธรรมชาติ เหตุการณ์ อาชีพหรือบุคคล ก็มักเรียกชื่อตำบล เอาตามชื่อวัดที่มีอยู่ หรือกลับกัน ถ้าตำบลใดมีชื่ออยู่แล้วแต่เดิมเมื่อสร้างวัดขึ้น ก็เรียกชื่อวัดตามชื่อตำบลนั้นก็ได้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า สมัยเมื่อข้าพเจ้าเกิด คงเรียกว่าตำบลวัดพระยาไกรอยู่แล้ว เพราะวัดนี้ขณะนั้นยังไม่ร้าง มีโบสถ์สูงเห็นตระหง่านกว่าวัดอื่น ๆ ในละแวกนั้น ถ้าเรือตามลำน้ำเจ้าพระยาผ่านย่านตำบลนี้ จะเห็นหลังคาโบสถ์ได้เด่นแต่ไกล ด้วยสมัยนั้นยังไม่มีสิ่งปลูกสร้างอย่างอื่นมาบดบัง ถ้าจะถามว่าก่อนหน้ามีวัดพระยาไกร เรียกชื่อว่าตำบลอะไร ก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน แล้วก็เดาไม่ได้ด้วย เพราะไม่มีอะไรเป็นแนวเทียบจะให้เดา สำคัญอะไรกับชื่อ จะเปลี่ยน

กันอย่างไรก็เปลี่ยนได้ ด้วยเป็นเรื่องธรรมดา แต่ลางที ถ้าชื่อที่เปลี่ยนเผอิญไปเกี่ยวข้องเข้ากับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ต้องถูกเปลี่ยนชื่อกันบ่อย ๆ เอาตามอารมณ์ความพอใจของผู้เปลี่ยน ในที่สุดเมื่อนานเวลาเข้า ก็เลยไม่ทราบว่าเดี๋ยวนี้เป็นตำบลใดอำเภอใด ค้นหากันแทบแย่ ก็หาไม่พบ เช่นด่านเจ้าขว้าว เดี๋ยวนี้อยู่ที่ไหน ก็ไม่ทราบได้แน่นอน นอกจากทราบว่าอยู่แถวอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรีเท่านั้น แต่อยู่ตรงไหน ก็ไม่มีใครบอกได้ชัดแจ้ง เมื่อ ๒—๓ วันที่ล่วงมานี้เอง (๗ ก.พ. ๐๘) ข้าราชการผู้ใหญ่คนหนึ่ง ปรารภกับข้าพเจ้าด้วยเรื่องคำว่า "โค ขะ ละ สุ" เป็นทำนองน้อยใจว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ก็เป็นชาวสุพรรณ สมเด็จพระเพทราชาบ้านพลูหลวงก็เป็นชาวสุพรรณ ข้าพเจ้าหูผึ่งถามเขาว่า บ้านพลูหลวงอยู่ที่ไหน เขาตอบว่าอยู่จังหวัดสุพรรณบุรี เดี๋ยวนี้เรียกว่า บ้านโพธิ์หลวง ที่เขาบอกเช่นนี้ ก็เป็นแต่ข้อเท็จจริงข้อแรกเท่านั้น ถ้าต้องการทราบว่าเป็นจริงหรือไม่ ก็ต้องมีข้อเท็จจริงข้อหลังมาประกอบเพื่อพิสูจน์ยืนยัน จึงจะถือได้แน่ว่าจริงหรือไม่จริง ถูกหรือผิด เมื่อท่านผู้นั้นพูดถึงตรงนี้ ข้าพเจ้าก็คาดได้ว่าคงเป็นชาวสุพรรณมาแต่เดิม เมื่อซักถามก็ได้ความจริงตามที่คาดไว้ ข้าพเจ้าจึงพูดขึ้นลอย ๆ ว่า "ช้างบ่าต้นคนสุพรรณ" นั่นประไร เขาก็นิ่งโดยดุษณีภาพ ไม่ว่าอะไร ข้าพเจ้าเล่านอกเรื่องตรงนี้ ก็เพื่อระบายความรู้สึกเรื่องเปลี่ยนชื่อทางภูมิศาสตร์ ถ้าเปลี่ยนกันบ่อย ๆ โดยไม่จำเป็นจริง ๆ ก็อาจทำความยุ่งยากแก่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติของตนอยู่ไม่น้อย

ส่วนอำเภอยานนาวานั้น ข้าพเจ้าทราบแน่ว่าเดิมเรียกอำเภอบ้านทวาย เพราะเปลี่ยนชื่อกันหยก ๆ เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ก่อนหน้าจะมีชื่อว่าบ้านทวาย เรียกตำบลย่านนั้นว่าคอกควาย ที่ทราบได้แน่ เพราะมีเรื่องปรากฏอยู่ ใน

พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า พระยาทวายเกิดผิดใจกันอย่างรุนแรงกับพระเจ้ากรุงอังวะ จึงอพยพครอบครัวและไพร่พลนายกองที่เป็นบริวาร เข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร คือพึ่งบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ไทย เป็นอย่างหนีร้อนมาพึ่งเย็น ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่พระราชทาน ตำบลคอกควาย ท้องที่นั้นจึงได้ชื่อว่าบ้านทวาย อันเป็นชื่อมีเกียรติทางประวัติศาสตร์ คนรุ่นหลังจะได้ทราบ ว่าชาวทวายเคยหนีร้อนมาพึ่งเย็นอยู่ในประเทศไทย และได้อยู่กันเป็นปรกติสุขสืบมาจนมีลูกหลานแตกกิ่งก้านสาขา เป็นประชาชนชาวไทยโดยสมบูรณ์ เมื่อก่อนนี้ พวกจีนชาวแต้จิ๋วเรียกย่านบ้านทวายว่า "โอโตเฉีย" แปลว่าบ้านชาวพุงดำ นี่คงเนื่องจากลายสักเป็นยันต์ตามร่างกาย ตลอดจนกระทั่งพุงของชาวชนส่วนมากในถิ่นนั้นซึ่งเป็นชาย ข้าพเจ้าเมื่อยังเด็กเคยเห็นอยู่บ่อย ๆ โดยทั่วไป ไม่จำกัดแต่ในย่านบ้านทวายเท่านั้น

ย่านบ้านทวาย โดยเฉพาะในสมัยโน้น คงจะไม่กินความไปถึงตำบลวัดพระยาไกรด้วย จะจำกัดอยู่แต่ในบริเวณทุ่งวัดดอน ซึ่งเวลานี้ไม่เป็นทุ่งนาแล้ว ตลอดขึ้นมาจนถึงแนวถนนสาธรใต้ เป็นที่สุดทางเหนือ โปรดสังเกตด้วยว่าข้าพเจ้าใช้คำว่า "คงจะ" ซึ่งแสดงว่าเป็นเรื่องเดา แต่ว่าเดามีแนวเทียบเป็นหลัก ไม่ใช่เดาอย่างในภาษาสะแลงว่า "ส่งเดช" และโปรดเข้าใจอีกด้วยว่าภาษา "สะแลง" นั้น หมายความว่าเป็นคำพูดที่ยังไม่ได้รับรองขึ้นเป็นคำในทะเบียนภาษาเท่านั้น สะแลงเป็นคำภาษาอังกฤษ ยังไม่ได้บัญญัติเป็นคำไทย ไม่ได้หมายความว่าเป็น "คำแสลง" หรืออะไรในจำพวกนั้น ถ้าจะนึกว่าเป็นคำแสลงพังระคายหู ก็เป็นเรื่องนึกเพราะแปลกหู แต่คำเหล่านี้บางคำ อาจเลื่อนเข้าไปอยู่ในทะเบียนภาษาก็ได้ ถ้ามีคน

นิยมใช้กันบ่อย ๆ เข้า แต่ก็มีน้อยนักน้อยหนา ที่จะได้เลื่อนชั้นเป็นคำในภาษาซึ่งรับรองแล้ว

บ้านทวายสมัยโน้น เห็นจะยังไม่มีนายอำเภอปกครองดูแลความทุกข์สุขของประชาชนชาวบ้านในย่านตำบลนั้นเป็นชาวทวาย เพราะมีหัวหน้าเชื้อสายทวายเป็นผู้ดูแลปกครอง เรียกว่าจางวาง ซึ่งจะมีสังกัดขึ้นกระทรวงไหนก็ไม่ทราบ อาจขึ้นกับกระทรวงนครบาลในสมัยนั้นก็ได้ ภายหลังเมื่อบ้านเมืองเจริญ มีคนจากถิ่นอื่น เข้าไปปะปนกับชาวทวายมากขึ้น ตามลำดับ คนมาแต่อื่นต้องขออนุญาตเช่าที่ปลูกบ้านเรือนจากจางวาง ในอายุข้าพเจ้าเมื่อเด็ก ๗ — ๘ ขวบ ยังเคยเห็นและรู้จักจางวางที่กล่าวนี้ถึงสองคน จางวางคนแรกจำได้เงา ๆ ว่าเป็นคนร่างใหญ่ และมีอายุมากแล้ว ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศรีณรงค์ ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิด ชื่อเดิมของท่านชื่อว่าทองจีน อันเป็นชื่อที่คนสมัยหลังลางคนไม่ชอบอยู่พักหนึ่ง ต้องเปลี่ยนเป็นทองไทยด้วยความจำเป็น จางวางคนที่สองซึ่งเป็นจางวางคนสุดท้าย ดูเหมือนชื่อเดง เป็นที่หลวงศรีณรงค์เหมือนกัน เข้าใจว่าจางวางคนหลังนี้จะเป็นเชื้อสายสืบต่อจากจางวางคนแรก เพราะลูกหลานของท่านใช้นามสกุลว่า "เผ่าทองจีน" ลางคนก็เคยเป็นเพื่อนกับข้าพเจ้า ถ้าข้าพเจ้าจำไม่ผิดนามสกุลสามโกเศสก็เป็นอีกสาขาหนึ่ง ซึ่งสืบมาจากหลวงศรีณรงค์ (ทองจีน) จางวางทวายคนแรก ครั้นเมื่อย่านบ้านทวายมีนายอำเภอแล้ว ข้าพเจ้าก็รู้จักคนหนึ่ง เพราะข้าพเจ้าเคยถูกนายอำเภอคนนี้ เรียกตัวไปอ่านหนังสือเรื่องประโลมโลกให้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าเป็นเด็กยังเล็กอยู่ แต่อ่านหนังสือชนิดนี้ได้คล่อง ทำไมจะไม่คล่อง เพราะกลอนพาไปให้เดาคำที่อ่านไม่ออกได้ง่าย บ้านนายอำเภอผู้นี้อยู่เชิง "สะพานแดง" แง้มตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งบัดนี้

ถูกตัดเป็นถนนไปสู่ปากคลองสาทร และสะพานแดงที่กล่าวนี้ คือสะพานที่เรียกกันเป็นสามัญว่าสะพานสาทร ตามชื่อคลองชื่อนี้ ส่วนนายอำเภอมีชื่ออย่างไร ข้าพเจ้าไม่สนใจทราบ ได้ยินเขาเรียกกันว่านายอำเภอเท่านั้น[1] เมื่อบ้านนายอำเภออยู่ที่เชิงสะพานแดง ที่ทำการอำเภอจะอยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงอยู่ในบ้านนายอำเภอนั่นเอง เพราะแต่ก่อนเจ้าบ้านผ่านเมืองย่อมตั้งที่ทำการอยู่ในบริเวณบ้านที่อยู่ จะตั้งที่ทำการบนเรือนที่อยู่ ก็คับแคบไม่เหมาะและไม่สะดวกด้วยประการทั้งปวง ความจำเป็นต้องสร้างศาลาอยู่กลางบ้าน สำหรับเป็นที่ชำระความและสั่งการอื่น ๆ เป็นประจำ เราอาจเดาได้เอาตามหลักแนวเทียบว่า บนศาลาคงปูเสื่อ ถ้าอย่างดีก็ปูเจียม ซึ่งเป็นพรมชนิดหนึ่งที่มีใช้กันบ้างในสมัยก่อน เป็นพรมสั่งเข้ามาจากเมืองจีน ท่านผู้เฒ่าคนหนึ่ง (นายฉาย กาญจนฉายา) เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เมื่อท่านยังเป็นเด็กอยู่เมืองกาญจนบุรี (ราว ๙๐ ปีล่วงมานี้) เคยไปยืนดูที่ศาลาภายในบ้านเจ้าเมืองอยู่บ่อย ๆ เวลาบ่าย ๆ เจ้าเมืองออกมานั่งว่าความอยู่ที่ศาลา พิงหมอนขวาน ข้าง ๆ มีเชี่ยนหมากขันน้ำพานรองและกระโถน และจะมีอะไรอื่นอีกจำไม่ได้ สิ่งของ ๓ อย่างข้างต้นขาดไม่ได้ (ถ้าระยะหลัง ๆ เห็นจะมีบ้านและถ้วยน้ำชาเพิ่มขึ้นอีกก็ได้ ดังที่ข้าพเจ้าเคยเห็นเมื่อสมัยเป็นเด็ก ในหมู่ชาวบ้านชั้นที่มีอันจะกิน) นอกจากนี้ยังมีเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ในตำแหน่ง เช่นขุนเวียงขุนคลังขุนนา นั่งถัดออกมา ส่วนเจ้าพนักงานชั้นรอง ๆ ที่นั่งพื้นศาลาชั้นล่าง ส่วนโจทก์จำเลยและเจ้าหน้าที่ผู้น้อยนั่งยอง ๆ อยู่ที่พื้นดินข้างล่าง นอกนี้ยังมีตะรางที่คุมขังผู้กระทำผิด เมื่อว่าตามนี้ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าที่ทำการของนายอำเภอ ก็คงเป็นทำนองเดียวกันนั่นเอง คือทำการที่ศาลากลางบ้าน ถ้าไม่มีที่ปลูกศาลา ก็ต้องใช้เพิง หรือที่ใดใน

---

๑ เข้าใจว่าชื่อชุ่ม *ดูประวัตินางหวาน เชี่ยวสกุล* ซึ่งเป็นธิดาของท่านในหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางหวาน เชี่ยวสกุล ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๐

บริเวณบ้านแบ่งเป็นที่ทำการ การแต่งกายของเจ้าเมือง นายอำเภอ และข้าราชการอื่น ๆ เห็นจะนุ่งผ้าเคียนพุง ส่วนตอนบนคงมีแต่เสื้อเกะ ๆ เพราะอากาศร้อนอบอ้าว ขืนสวมเสื้อก็โง่เต็มที ถ้าร้อนมาก อย่างดีก็ต้องมีคนอยู่งานพัดเป็นแน่ ทราบว่าในรัชกาลที่ ๓ ข้าราชการฝ่ายหน้า เมื่อเข้าเฝ้าก็ไม่ได้สวมเสื้อ เพราะถือเป็นราชประเพณีว่าจะสวมเสื้อหรือห่มผ้าเข้าเฝ้าไม่ได้ มาภายหลังมีคราวหนึ่งอากาศหนาวจัด ข้าราชการที่เข้าเฝ้า ลางท่านที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ถึงกับหนาวสั่น ทอดพระเนตรเห็น ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าราชการสวมเสื้อเข้าเฝ้าได้ เสื้อที่กล่าวนี้คงเป็นเสื้อกระบอก ซึ่งภายหลังวิวัฒนาการมาเป็นเสื้อแบบราชปะแตน

กล่าวมาแล้วว่าอำเภอบ้านทวายเปลี่ยนเป็นเรียกว่าอำเภอยานนาวา อันได้ชื่อมาจากวัดชื่อนี้ วัดยานนาวานั้น เดิมเป็นวัดราษฎร์ ชื่อวัดคอกควาย ลางคนว่ามีเสียงกระเดียดไปข้างหยาบ เรียกเสียใหม่ว่า วัดคอกกระบือก็มีนี่เป็นเปลี่ยนชื่อวิสามานยนาม อย่างเปลี่ยนชื่อนายหมาเป็นนายสุนัข ฉะนั้น ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงเทพรัตนโกสินทร์ ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดนี้แล้วยกขึ้นเป็นพระอารามหลวง พระราชทานชื่อใหม่ เป็นวัดยานนาวา ตามปูชนียสถานรูปเรือสำเภา อันมีพระเจดีย์ประดิษฐานอยู่นั้น ซึ่งทรงสร้างขึ้นเพื่อพันความจำ ให้คนรุ่นหลังได้รู้ดูเห็น ว่ารูปร่างเรือสำเภาแต่ก่อนมีอย่างไร ซึ่งในขณะนั้นกำลังจะสูญไป*

ชื่อบ้านและตำบล ตลอดจนสถานที่อื่น ๆ ทางภูมิศาสตร์ เกี่ยวกับชื่อชนชาติต่าง ๆ ย่อมบ่งให้ทราบถึงความเดิม ว่าบ้านตำบลนั้น ๆ มีเรื่องราวเป็นมาอย่างไร ที่เราศึกษาประวัติศาสตร์ ก็เพราะเราเชื่อว่าประวัติศาสตร์เป็นเหมือนกระจกเงาฉายให้เห็นข้อเท็จจริง ซึ่งมีเป็นมาแล้วอย่างไร ใน

* ดูเรื่องสำเภาใน *ตำนานกรมสุลกากร* ซึ่งข้าพเจ้านิพนธ์ (หอสมุดแห่งชาติพิมพ์)

เหตุการณ์ครั้งอดีต จะได้อาศัยเป็นแนวทางเปรียบเทียบกับปัจจุบัน ที่เปลี่ยนอำเภอบ้านทวายเป็นอำเภอยานนาวา ได้ความว่าทวายเป็นภาษาต่างด้าว เป็นทำนองเดียวกับชื่ออื่น ๆ ซึ่งเหลือตกค้าง ยังไม่ได้เปลี่ยนอยู่อีกมากมาย ในชื่อภูมิศาสตร์ที่ยังไม่ได้เปลี่ยนเพราะยังไม่เป็นอำเภอ เช่น บ้านเขมร บ้านญวน บ้านแขก บ้านลาว คลองมอญ ท่าจีน

อันที่จริง ความสำคัญของสิ่งต่าง ๆ ไม่ใช่อยู่ที่ชื่อโดยตรง เพราะก็เคยเปลี่ยนกันมาแล้วตั้งแต่ไหนแต่ไร เมื่อว่าในแง่ปรัชญา *แปลกอะไรกับชื่อ ดอกกุหลาบ ก็เป็นดอกกุหลาบ ถึงจะเรียกเป็นชื่ออื่น* (เชกสเปียร์) เว้นไว้แต่จะนึกยึดถือกันเอาเอง ชื่อที่ตั้งเป็นแต่สัญลักขณ์สมมติกันขึ้นเท่านั้น แต่สิ่งที่สำคัญกว่าชื่อ อยู่ที่เรื่องจิตใจของคนมากกว่า เพราะคนผสมกันได้ และวัฒนธรรมที่คนในส่วนรวมผลิตสร้างขึ้น เพื่อเป็นวิถีชีวิตในหมู่คณะพวกของตน ก็ล้วนเป็นของผสมมาแต่อื่นแทบทั้งนั้น ถ้าไม่มีผสม ก็ไม่ก้าวหน้า แต่คนมีปัญญา ย่อมรู้จักเลือกสรรและปรับปรุงสิ่งเหล่านั้น ซึ่งเป็นส่วนที่ดี ให้กลมกลืนเป็นความเจริญ เข้ากันได้ดีกับส่วนรวม เหตุนี้คนที่เจริญ ยิ่งเจริญมากขึ้นเท่าใด ก็มีการผสมกัน ทั้งในทางเชื้อชาติและวัฒนธรรมมากขึ้นตามส่วนเท่านั้น คนที่ยังล้าหลังความเจริญเท่านั้นที่มีการผสมกันน้อยที่สุด หรือแทบจะไม่มีผสมกันก็ว่าได้ มีเหลือตกค้างอยู่ก็คือพวกเงาะและพวกชาวอื่น ๆ อีกไม่กี่แห่งเท่านั้น ซึ่งนับวันแต่จะสูญสิ้นพันธุ์ไป เพราะไม่มีผสมกับใคร ท่านกล่าวว่า *ความได้ชื่อว่าเป็นไทย และมีความเป็นปึกแผ่นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน จะมีที่มาแต่เดิมอย่างไร ย่อมมีความสำคัญน้อยกว่าเรื่องวัฒนธรรม อันเด่นเป็นเฉพาะของไทย ซึ่งได้จากวัฒนธรรมหลายกระแส แต่รู้จักปรับปรุงและรวมให้เข้ากันได้ดีเป็นอันหนึ่งอันเดียว เกิดเป็นแบบรูปวิถีชีวิตอันเด่นเฉพาะของไทย*

โดยมีพุทธศาสนาเป็นประธาน (จดหมายของ ดร. ไมเกิล เมอรแมน Michael Moerman จากมหาวิทยาลัย มิชิแกน อเมริกา ถึงข้าพเจ้า ลงวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๕)

สมัยเมื่อข้าพเจ้าเกิด ถนนเจริญกรุงซึ่งเรียกกันสมัยนั้นว่าถนนใหม่ (ฝรั่งเรียกว่า New Road) มีอยู่แล้วก่อนหน้านี้ตั้ง ๒๔ ปี แม้กระนั้นข้าพเจ้าก็เชื่อว่า คงมีรถเดินในถนนเจริญกรุงตอนหน้าวัดพระยาไกร ในวันหนึ่ง ไม่กี่คัน ลางทีอาจไม่มีรถผ่านเลยตลอดวันก็ได้ จริงอยู่ รถโดยสารสาธารณะเทียมม้าคู่ ซึ่งเรียกกันว่ารถเมล์ มีเดินเป็นประจำวันอยู่แล้ว ก่อนข้าพเจ้าเกิด เห็นจะ ๗—๘ ปี แต่ก็คงไม่เดินไปถึงย่านวัดพระยาไกรในสมัยนั้น เพราะเท่าที่ทราบ มีที่สุดทางเพียงบ้านใหม่บางขวางเท่านั้น ซึ่งอยู่ถัดย่านวัดพระยาไกรขึ้นมา เรื่องรถเมล์นี้มีข้อความจะเล่าได้มาก แต่จะยกไว้กล่าวถ้าไม่ลืม ตอนเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก

นอกจากรถเมล์ ยังมีรถอย่างอื่นอีก ๓ ชนิด คือ รถกูบ รถเก๋ง และรถดอกก๊าด (dog - cart) ซึ่งใช้กันอยู่ในสมัยนั้น แต่จะมีขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อไร ในกรุงเทพ ฯ ทราบไม่ได้

รถกูบเป็นรถสี่ล้อขอบเหล็ก มีขนาดเท่ากันทั้ง ๔ ล้อ หลังคาเป็นรูปอย่างกูบช้าง เอาขึ้นลงปิดเปิดได้ที่นั่งสองแถวหันหน้าเข้าหากัน คนขับนั่งบนแป้นสูงเด่นอยู่ข้างหน้า เทียมม้าเดี่ยวหรือม้าคู่ ใช้เป็นรถรับจ้างและรถส่วนตัว

รถเก๋งมีสี่ล้อเหมือนกัน แต่มีฝาและหลังคาแบนทำด้วยไม้ อย่างเดียวกับรูปเรือเก๋ง เทียมม้าเดี่ยวอย่างเดียว รถเก๋งเป็นที่นิยมใช้กันในหมู่พวกจีนที่มาจากเมืองสิงคโปร์ ซึ่งเรียกกันว่าเมืองใหม่ เพราะมีผู้หญิงสาว ๆ นิสัยสงบเสงี่ยมนั่งไปด้วย ก็มิดชิดพ้นภัยดีกว่ารถกูบ ซึ่งเป็นรถเปิด รถเก๋งนี้มี

ทั้งที่รับจ้างและส่วนตัว ค่าเช่ารถกูบและรถเก๋ง คิดราคากันอย่างไร จำไม่ได้ แต่เมื่อ ๕๐ ปีล่วงมานี้ทราบ เพราะภริยาข้าพเจ้ากับลูกคนหัวปีและคนรองเคยเช่ารถเก๋งจากบ้านถนนสุรวงศ์ ไปส่งที่วัดพระแก้ว เป็นราคา ๒ บาท

รถดอกก๊าด นี่ไม่จำเป็นต้องพรรณนา เพราะยังมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ในปัจจุบัน คือรถชนิดที่แขกชาวฮินดูใช้เป็นรถบรรทุกหญ้าและนมงัว รถดอกก๊าดที่มีใช้อยู่สมัยโน้น ไม่เก่าคร่ำคร่า รูปไม่สมประกอบ "บุเรทั้ง" อย่างรถดอกก๊าดที่บรรทุกหญ้าและนมงัว รถดอกก๊าดนี้ไม่มีใช้เป็นรถรับจ้าง มีแต่ที่เป็นรถส่วนตัว ถ้าใครได้นั่งรถอย่างนี้ นิยมกันว่าเป็นคนโก้ทันสมัย เจ้าของมักเป็นผู้ขับเอง ถ้าต้องการโก้มาก ก็ต้องมีคนกั้นร่มอยู่ข้าง ๆ หรือข้างหลัง คหบดีคนหนึ่งเป็นไทยอสลาม ให้ภรรยาสาวซึ่งเป็นไทยและในสายตาข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็กเห็นว่าสวยด้วย เป็นผู้ขับ ส่วนคหบดีแขกนั้น เป็นผู้กั้นร่มให้ภรรยา ชาวบ้านร้านถิ่นแถวตำบลบางรัก เมื่อเห็นครั้งแรก ก็มองดูเป็นตาเดียวกัน เพราะเห็นแปลก แม้เป็นรถกูบรถเก๋ง ถ้าเป็นรถส่วนตัว ผู้นั่งก็โก้เหมือนกัน เพราะตบแต่งรถไว้อย่างดี ผิดกับรถรับจ้าง ซึ่งมีลักษณะสักแต่ว่าเป็นรถเท่านั้น ถ้าเป็นรถขนาดใหญ่เทียมด้วยม้าเทศก็ "โก้" มาก มีอยู่ในสมัยนั้นไม่กี่คัน

รถเหล่านี้ค่อยหมดไปทีละน้อยตามกาลเวลาโดยลำดับ เมื่อมีรถยนต์และรถลากซึ่งเรียกว่ารถเจ๊ก เข้ามาแทนที่ แต่รถเหล่านี้ ยังคงเหลือตกค้างอยู่บ้างตามหัวเมืองลางแห่ง ซึ่งคงจะต้องหมดไปเองในไม่ช้า เพราะด้วยความเจริญทางเทคนิควิทยา (techrology) กำลังระบาดรุดหน้ามารวดเร็ว กลับตัวไม่ใคร่ทัน ในวิถีชีวิตและจิตใจของคน เพราะเก่ากับใหม่ไม่สู้ต่อกันได้สนิท เมื่อข้าพเจ้าไปหัวเมืองแห่งใดที่ยังมีรถสมัยเก่ารับจ้างอยู่ ถ้าเป็น

โอกาส ก็ต้องนั่งรถจำพวกนี้โดยลำลอง เพื่อเป็นที่ระลึกถึงความหลัง ไม่ให้ลืมตัว ขณะเมื่อกำลังนั่งอยู่ ก็รู้สึกรื่นรมย์ พูดไม่ถูก

ที่หลังวัดพระยาไกรติดถนนเจริญกรุงด้านขวา เมื่อหันหน้าไปทางใต้ มีตลาดขนาดเล็ก ๆ อยู่แห่งหนึ่ง เรียกว่าตลาดมะเกี๋ง เดี๋ยวนี้เปลี่ยนชื่อเป็นตลาดวัดพระยาไกรไปแล้ว และกำลังจะหายคึกคักไป ด้วยมีตลาดวัดพระยาไกรใหม่ขึ้นอีกแห่งหนึ่ง อยู่เยื้องตรงข้ามกัน ที่ทันสมัยและใหญ่กว่า ตลาดที่ตั้งชื่อว่ามะเกี๋ง จะมีเรื่องราวเป็นต้นเหตุมาอย่างไร จึงได้ตั้งชื่ออย่างนั้น ก็ไม่ทราบ แต่ข้าพเจ้าชอบชื่อมะเกี๋งนี้ เพราะเมื่อฟังชื่อ ก็รู้สึกครึ้มใจ ทำให้เกิดอารมณ์เพลินชอบกล ดีกว่าชื่อที่ฟังแล้วก็แล้วกันไป

คราวนี้จะเล่าถึงเรื่องโรงเลื่อยจักร ซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เฉพาะในท้องที่อำเภอวัดพระยาไกรเท่านั้น มีอยู่ด้วยกัน ๓ โรง คือโรงเลื่อยบริษัทบอรเนียว โรงเลื่อยจักรมิศกลัก อยู่ถัดไปทางใต้ และโรงเลื่อยจักรบริษัทอิสเอเชียติก อยู่ในที่ซึ่งเป็นวัดพระยาไกร ซึ่งขณะนั้นร้างแล้ว และเป็นโรงเลื่อยจักรที่ตั้งใหม่กว่าเพื่อน ภายหลังเมื่อข้าพเจ้าเกิดแล้วหลายปี ทางฝั่งขวาของแม่น้ำเจ้าพระยาแถวนั้น ก็มีอยู่อีก ๒ โรง คือโรงเลื่อยมิศเวก และโรงเลื่อยมิศก๋อย โรงเลื่อยจักรมิศกลักนั้น ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเลื่อยบริษัทสยามฟอเรสต์ แล้วเป็นบริษัทแองโกล-ไทยในบัจจุบัน ซึ่งยังคงมีโรงเลื่อยอยู่หรือไม่ ก็ไม่ทราบ มิศกลักคือ Mr. (Freb S.) Clark ซึ่งเป็นผู้ตั้งบริษัท มิศเวกเห็นจะมาจากชื่ออังกฤษว่า Mr. (Max R.) Western คือออกเพียงแต่ West คำเดียว และโรงเลื่อยมิศเวกนี้ ต่อมาเรียกว่าบริษัทบอมเบ--เบอร์ม่า มิศก๋อยคือ Mr. (G.M.B.) Cohen ต่อมาเป็นบริษัทเดนนิมอตและดิกสัน แล้วมาเป็นบริษัทหลุยส์ทีเลียวโนเวน ข้าพเจ้าชอบ

ชื่อฝรั่งที่เรียกเป็นไทย ๆ เพราะจำได้ดี เช่น มิสเตอร์แมกลีน (Mc Clean) ก็เรียกมิศกลีน หมอแคมเบล (Campbell) ก็เรียกว่าหมอแคมเบ้อ มิสเตอร์อาฉิบอลด์ (Archibald) ก็เป็นมิศเฉ คำนำหน้าว่ามิสเตอร์ก็เรียกว่ามิศเท่านั้น

เมื่อก่อนนี้ มีบรษัทชาวตะวันตกลางบริษัท ที่ได้รับสัมปทานทำป่าไม้สัก ความจำเป็นบังคับให้ต้องตั้งโรงเลื่อยจักร เพื่อเลื่อยไม้ซุงเป็นไม้สัก ให้ได้ขนาดสี่เหลี่ยมยาว เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า teaks guares สำหรับบรรทุกลงเรือกำปั่นใบและกำปั่นไฟไปต่างประเทศได้สะดวก เพราะฉะนั้นจึงตั้งโรงเลื่อยอยู่ริมแม่น้ำ ในระยะที่ห่างไกลจากย่านชุมนุมชนลงมา เพราะเป็นความสะดวกด้วยประการทั้งปวง ความจริงโรงเลื่อยจักรในสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็กอาจมีมากกว่าที่เห็นได้ หากไม่ได้อยู่ในความสนใจจึงจำไม่ได้ แม้โรงเลื่อยจักรที่กล่าวมาแล้ว หากจะค้นหาหลักฐานได้ก็ไม่สู้ยากนัก แต่ข้าพเจ้าไม่ทำ ด้วยไม่มีความจำเป็นอะไรนัก จึงกล่าวเล่าเรื่องได้แต่ย่อ ๆ เพียงเท่านี้

นอกจากโรงเลื่อยจักรซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำย่านนั้น ยังมีโรงสีไฟ ตั้งอยู่สองฟากแม่น้ำยู่หลายแห่ง ส่วนใหญ่เป็นโรงสีไฟของพวกแจ๊สัว โรงสีไฟที่เป็นของชาวตะวันตกก็มีแต่บริษัทมากัว (Markwald) ของชาวเยอรมันทางเข้าจากถนนเจริญกรุง อยู่ตรงข้ามกับถนน (ตรอก) จันทน์เดี่ยวนี้ โรงสีไฟแห่งหนึ่งที่มีชื่อดัง คือโรงสีไฟที่ราษฎรเรียกกันเป็นสามัญว่า ปล่องเหลี่ยม ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำเจ้าพระยา เหนือปากคลองบางกรวย และติดต่อกับองค์การสะพานปลาเดี๋ยวนี้ทางด้านเหนือ ที่เรียกว่าปล่องเหลี่ยม คงขนานชื่อจากลักษณะของปล่อง ซึ่งก่อนหน้านั้น โรงสีต่าง ๆ มีแต่ปล่องรูปกลม เมื่อมามีปล่องรูปสี่เหลี่ยมขึ้น ราษฎรเห็นเป็นของใหม่ จึงได้ชื่อเช่นนั้น คำว่าปล่องเหลี่ยมนี้ เมื่อสมัย ๗๕ ปีกว่ามานี้ เป็นที่ขึ้นชื่อลือชาไปใน

ทางเลวอยู่พักหนึ่ง คือคำว่า "อั้งยี่ปล่องเหลี่ยม"* ซึ่งเคยยกพวกตีกันบ่อยๆ แม้ในกาลต่อมา สมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก ก็ยังเคยเห็นพวกอั้งยี่ตีกันถึงสองครั้งเพราะเป็นสมัยที่อั้งยี่กำลังระบาดทั่วไป ในหมู่พวกชาวจีน

พวกอั้งยี่แถวนั้น ล้วนเป็นกรรมกรตามโรงสีไฟ เท่าที่ทราบ ดูเหมือนเป็นจีนชาวแต้จิ๋วและจีนฮกเกี้ยน ซึ่งไม่ถูกกันอย่างขมันกับปูน ต่างพวกรวมกันเป็นก๊กเป็นเหล่า เข้ากันเป็นสมาคมอั้งยี่ ถ้าชาวจีนคนใดที่ไม่ใช่พวกพลัดเข้าไปในเขตของฝ่ายใด จะเป็นอั้งยี่หรือไม่เป็นก็ช่าง มักถูกรังแกหรือถูกทำร้ายเอาซึ่งหน้า ถ้าถึงตาย ก็ลือกันว่า มันลากศพไปหมกขี้เท่าเสีย ไม่มีใครกล้าไปพ้องร้องได้

ขี้เท่าที่กล่าวนี้ คือขี้เท่าแกลบกองพะเนิน ซึ่งโรงสีไฟ เมื่อสีข้าวแล้วไม่ทราบว่าจะเอาแกลบไปทิ้งเสียที่ไหน ด้วยยังไม่รู้จักใช้แกลบเป็นเชื้อเพลิง จึงขนแกลบไปทิ้งที่ลานกว้างหลังโรงสี แล้วจุดไฟเผาให้ไหม้เป็นขี้เท่า สุมทับกันอยู่อย่างนั้นทั้งเก่าและใหม่ จนเป็นขี้เท่ากองโต ขี้เท่าอยู่ข้างล่างเมื่อถูกความร้อนเผาเป็นเวลานาน ก็กลายเป็นสีขาว ที่ติดกันเป็นก้อนแข็งอย่างแก้วก็มี เรียกกันว่าแก้วแกลบ ข้าพเจ้าเคยชุกซนไปคุ้ยเขี่ยเล่น โดยไม่รู้จักกลัวอันตรายจากพวกอั้งยี่ เพราะเด็กเมื่อเข้าพวกกันก็เป็นเด็กอย่างนั้นเอง ถ้ามีคนหนึ่งเป็นเด็กเกเรหัวโจก ชักชวนให้ไปชุกซนที่ไหน เด็กอื่นก็มักเห็นดีตามไปด้วย เรื่องที่ผู้ใหญ่ขู่ว่าจะถูกอั้งยี่จับเอาหมกกองขี้เท่า ก็ไม่มีใครคำนึงถึงและไม่กลัวด้วย อันที่จริง พวกอั้งยี่ ถึงมันเห็น ก็ไม่ว่าอะไร นอกจากจะไปชุกซนเกินขอบเขตของมันเข้า ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง

---

* ดูเรื่องอั้งยี่ใน *เรื่องนิทานโบราณคดี* พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าว่า เมื่อท่านยังทำงานอยู่ที่โรงเลื่อยจักรบอรเนียว เกิดอั้งยี่ตีรันกันอย่างขนานใหญ่อยู่ครั้งหนึ่ง ตีกันอยู่หลายวัน ทางการจึงส่งเจ้าหน้าที่ไปปราบ เมื่อไปปราบ ถ้าพบเจ๊ก จะเป็นคนดีหรืออั้งยี่ก็ตาม หากมีหางเปียก็จับหมด เพราะจะไปทราบได้อย่างไร ว่าเป็นอั้งยี่หรือไม่ใช่อั้งยี่ แต่ที่ปล่อยให้ตีกันตั้งหลายวัน จนฝรั่งทนไม่ไหว ต้องนำข่าวไปบอกและเตือนให้ไปปราบหลายครั้ง จึงได้ยกไปปราบ เห็นทีจะนึกว่าเป็นเรื่องเจ๊กกับเจ๊กตีกัน ชั่งมันก็ได้ ต่อมาข้าพเจ้าทราบว่าอั้งยี่คณะหนึ่งมีหัวหน้าตัวรองเป็นผู้หญิงไทย เรียกกันว่ายี่เจ๊หล่อหรือทองหล่อ ก็จำไม่ได้ชัด ข้าพเจ้าเข้าใจว่ายายเขียวซึ่งเล่าไว้ในเรื่องเทศกาลสงกรานต์* ตอนที่ว่าด้วยเล่นมอมหน้าปล้ำกัน ดูเหมือนจะเป็นลูกสมุนยี่เจ๊หล่อด้วยคนหนึ่ง

ข้าพเจ้าจำได้เงาๆ ว่าเคยดูพวกอั้งยี่ตีกันกลางถนนเจริญกรุงเวลากลางวันแสกๆ กะว่าตรงที่ตีกันอยู่แถวหน้าวัดลาว ซึ่งภายหลังเรียกว่าวัดสุทธิวราราม ขณะนี้ ข้าพเจ้ายืนดูอยู่ที่สะพานข้ามคลองวัดยานนาวา จึงดูได้แต่ไกล มองเห็นคนชุลมุนวุ่นวาย ดูสับสนกันไปหมด จำได้เพียงเท่านี้ แต่ที่ต้องการกล่าวเอาไว้ในที่นี้ด้วย คือชื่อวัดสุทธิวราราม ซึ่งเดิมเรียกกันว่าวัดลาว ก็เพราะได้ทราบมาว่า ตอนหลังวัดเป็นหมู่บ้านชาวเวียงจันทน์ ซึ่งอพยพมาอยู่แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ครั้งเจ้าอนุวงศ์เป็นขบถ "ตามธรรมดาของหมู่บ้านชาวไทย ไม่ว่าจะไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ไหน ถ้าเป็นหมู่บ้านใหม่จะขาดวัดเสียไม่ได้ อย่างน้อยก็ต้องมีวัดหนึ่งประจำอยู่บ้าน เพื่อชาวบ้านจะได้มีโอกาสฟังเทศน์ฟังธรรม และทำบุญสุนทานตามประเพณี ชีวิตชาวไทย จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นชีวิตผูกพันกันอยู่กับวัด จะขาดเรื่องวัดเรื่องพระ

---

* *ดูประเพณีไทย* ของเสฐียรโกเศศ สำนักพิมพ์ สังคมศาสตร์

เสียไม่ได้ เป็นอย่างนี้มาแต่ไหนแต่ไร จะมีอาการปรากฏว่ากำลังจะเคลื่อนที่ไปให้ประจักษ์เห็น ก็แต่ในสมัยปัจจุบัน ซึ่งมีวัฒนธรรมอย่างใหม่แต่อื่น มาเผชิญหน้าและแทรกซึมเข้ามาในวัฒนธรรมไทย และวัฒนธรรมเดิมของไทยดูเหมือนกำลังจะต้องร่นถอยไปอย่างรวดเร็ว เพราะด้วยวัฒนธรรมมาแต่อื่นมีอำนาจแรงกว่า" อาการที่ปรากฏเช่นนี้ มีทั้งได้และทั้งเสียปนกันอยู่ในตัว ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ที่อื่นแล้ว (ดูเรื่อง *ชีวิตชาวไทยก่อนสมัยปัจจุบัน* เรื่องสร้างวัด ราชบัณฑิตยสถานจัดพิมพ์) เมื่อประเพณีเดิมของไทยมีเช่นนี้ก็จะไม่แปลกอะไรที่วัดลาวซึ่งกล่าวนี้ เดิมก็คงเป็นวัดของหมู่บ้านชาวเวียงจันทน์มาก่อน อย่างเดียวกับวัดตอนของชาวทวาย ซึ่งอยู่ไม่ห่างกับวัดลาวกีมากน้อย ที่มาเปลี่ยนชื่อว่าวัดสุทธิวราราม ทราบว่าท่านผู้หญิงสุทธิวิเชียรศิริ(ณ สงขลา) มาสร้างใหม่ ชะรอยวัดลาวจะชำรุดทรุดโทรมมาก ท่านผู้หญิงสุทธิจึงมาบูรณปฏิสังขรณ์ จึงได้ชื่อเช่นนั้น

๓. บรรพบุรุษข้าพเจ้า กล่าวทั่วไป

บิดาข้าพเจ้า ชื่อหลีหรือมลิ มารดาข้าพเจ้าชื่อเยียะ ท่านทั้งสองเป็นไทยเชื้อจีน และเป็นชาวกรุงเทพ ฯ ปู่ทวดข้าพเจ้าชื่อจ่าย เป็นจีนแต้จิ๋วมีภริยาเป็นไทย ชื่ออะไรและเป็นเทือกเถาเหล่ากอมาจากไหน ข้าพเจ้าไม่ทราบ เกิดบุตรด้วยกัน เท่าที่ทราบ อย่างน้อยก็ ๖ คน คนหนึ่งชื่อปั้น เข้าใจว่าเป็นพี่เยียะ ท่านผู้นี้คือปู่ข้าพเจ้า ท่านได้ภริยาเป็นไทย ชาวบางยี่ขัน เกิดบุตรด้วยกัน ๔ คน เป็นหญิง ๒ ชาย ๒ สลับกัน บิดาข้าพเจ้าเป็นบุตรชายคนโต ส่วนบรรพบุรุษฝ่ายมารดา ข้าพเจ้าจำได้น้อย ถ้าจำไม่ผิดตาเป็นจีนนอกชาวแต้จิ๋วเหมือนกัน ได้ภริยาเป็นไทย อยู่เรือท่าช้างวังหลวง ท่านทั้งสองชื่ออะไร จำได้เงา ๆ และนึกไม่ออก ข้าพเจ้ารู้จักญาติทางมารดาหลายคน แต่ก็นึกเห็นภาพได้อย่างเลือน ๆ เพราะกาลเวลาล่วงเลยมาแล้วตั้งค่อนศตวรรษ ข้าพเจ้าเชื่อว่าญาติทางมารดา คงมีลูกหลานเหลืออยู่บ้างเวลานี้ แต่ขาดวิสาสะกันมานาน จึงไม่รู้จักกัน ผิดกับญาติทางบิดา ซึ่งยังมีตัวเหลืออยู่มากคน ทั้งที่รู้จักคุ้นเคยกันก็มี และที่ไม่รู้จักก็มี

บรรพบุรุษของข้าพเจ้า เป็นราษฎรชั้นสามัญ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ไม่มีอะไรเด่นในเรื่องสกุล ซึ่งอาจยกขึ้นกล่าวเพื่อเป็นเกียรติได้ อย่างชนิดที่นิยมยกย่องกัน ว่าคนนั้นเป็นต้นกำเนิดต้นสกุล ดังที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า first generation เมื่อคนแรกเป็นต้นแถว คนที่มาทีหลัง ก็ต้องเป็นแต่ปลายแถวเท่านั้น เว้นไว้แต่จะเป็นอภิชาตบุตร เลื่อนฐานะเป็นต้นแถวอีกต่อไป ความจริงบรรพบุรุษ ไม่ว่าจะเป็นของใคร ถ้าเคี่ยวเข็ญสาวขึ้นไปให้ไกลหลายสิบชั่วอายุคน ไม่ต้องสาวไปให้ถึงสมัยยุคหินหรอก ข้าพเจ้าก็เชื่อได้สนิทว่า มา "ตะเภาเดียว" กันทั้งนั้น จะมีฐานะต่างกันก็ในสมัยหลัง ๆ ว่าใครเป็นต้นแถวเท่านั้น

บัดนี้ จะกล่าวถึงเรื่องเชื้อชาติ อันเกี่ยวกับการสืบสายโลหิต ข้าพเจ้าก็มีเลือดเนื้อเป็นเชื้อผสม ถ้ากล่าวทางวิชาผสมพันธุ์ ก็ต้องว่าเป็น "พันธุ์แท้ลูกผสม" (cross - bred) ถ้าผสมกันเองเรื่อยไป ก็สูญพันธุ์ได้เร็ว ความสำคัญจึงอยู่ที่คำว่า แท้ แปลกันอย่างไร เพราะแท้มีทั้งที่จริงและที่สมมติ ข้าพเจ้าแม้เป็นพันธุ์ลูกผสม แต่ก็ถือตนด้วยความหยิ่ง ว่าข้าพเจ้าเป็นไทยแท้ สมบูรณ์ทั้งชีวิตและจิตใจ ว่าตนเป็นคนไทยทุกกระเบียดนิ้ว ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าคนอื่น ซึ่งรักถิ่นไทยรักวัฒนธรรมไทย ทั้งนี้เป็นด้วยเหตุอะไร ตอบได้ทันที ว่าเป็นเพราะข้าพเจ้าเกิดอยู่ในประเทศไทยและในวัฒนธรรมไทย ที่ปั้นข้าพเจ้าทั้งชีวิตและจิตใจให้เป็นไทย มาตั้งแต่อ้อนแต่ออก ตราบเท่าทุกวันนี้ ความรู้สึกอย่างนี้ ไม่ใช่มีแต่ข้าพเจ้า คนอื่น ๆ ที่ได้ชื่อว่าเป็นไทย ส่วนใหญ่ก็มีความรู้สึกเป็นอย่างเดียวกัน คนไทยไม่ว่าเชื้อชาติใด ศาสนาใด ซึ่งสามารถรวมกันเป็นปึกแผ่นได้ด้วยความสามัคคีและเสียสละ เกิดเป็นประชาชาติไทย (nation) และมีความเจริญก้าวหน้า มาจนทุกวันนี้ ก็ด้วยเหตุที่กล่าวนี้

คนเกิดมา ไม่ว่าเป็นชาวชนประชาชาติใด เมื่อได้ชื่อว่า เป็นชาติมีอารยธรรมเป็นความเจริญแล้ว ที่จะไม่มีเลือดเนื้อเชื้อไข เป็นพันธุ์ลูกผสมเป็นหาไม่ได้แน่ ๆ ในโลกปัจจุบันนี้ และการผสมกันนี้ ไม่ใช่แต่เรื่องเชื้อชาติเท่านั้น แม้วัฒนธรรม ไม่ว่าของชนชาติใด ก็เป็นของผสมในทำนองเดียวกัน ยิ่งเจริญและมีการวิสาสะอย่างใกล้ชิด มากขึ้นเพียงใด ก็ต้องมีผสมกัน มากขึ้นเพียงนั้น ถ้าจะมีที่ไม่เคยผสมกันเลย ทั้งในทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม เห็นจะหาได้ยากในเวลานี้ ถ้าจะยังมีเหลืออยู่บ้าง ก็คงมีเป็นจำนวนน้อยและไม่กี่แห่ง เช่น ชาวพื้นเมืองดั้งเดิมกลางทวีปออสเตรเลีย ชาวเวดด้าในกลางเกาะลังกาเป็นต้น ซึ่งนับวันแต่จะสูญสิ้นพันธุ์หมดไป เพราะเป็นพวกไม่ต้องการจะผสมพันธุ์กับใครคนอื่น และใครคนอื่นก็ไม่ต้องการจะผสมพันธุ์ด้วย

ชนชาวป่าชาวเขาลางพวกในประเทศไทย ปรากฏตามรายงานการค้นคว้า ของนายแพทย์ บุญธรรม สุนทรเกียรติ และแพทย์หญิง ดวงมณี วิเศษกุล เกี่ยวกับการตรวจสอบเมล็ดโลหิตแดง (Hemoglobin E) ว่า ชาวเขาลางเผ่าในภาคเหนือ มีเลือดผสมอยู่ราว ๔ % ราษฎรในภาคกลางลางจังหวัด เท่าที่สอบแล้ว มีเลือดผสม ๑๖ หรือ ๑๘ % และราษฎรในลางภาคลางจังหวัด มีเลือดผสมถึง ๒๖ % ก็มี จำนวนตัวเลขที่ยกเอามาอ้างนี้ ข้าพเจ้ากล่าวจากความจำ ถ้าจะทราบให้แน่ ก็ต้องดูจากรายงานที่กล่าวนี้ ซึ่งตีพิมพ์แล้ว ในหนังสือ*เวชสาร* กรมการแพทย์ พ.ศ. ๒๕๐๖

เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ ข้าพเจ้าได้รับเชิญไปร่วมรับประทานอาหารกลางวันอย่างกันเอง ที่บ้านคหบดีชาวอเมริกันคนหนึ่ง ที่เมืองเล็ก ๆ อยู่ในรัฐคอนเนตติกัต แห่งประเทศสหรัฐอเมริกา ข้าพเจ้าสนทนากับแขกที่

รับเชิญคนหนึ่ง ซึ่งมีอาชีพเป็นทนายความในเมืองนิวยอร์ค แต่มีคฤหาสน์อยู่ในเมืองเล็ก ๆ ซึ่งกล่าวนี้ สนทนากันสักครู่ใหญ่ ก็เกิดถูกใจกัน ข้าพเจ้าจึงเลียบเคียงถามเขาว่า คนต่างชาติที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศอเมริกาแล้วแปลงชาติเป็นคนอเมริกัน ตามที่ทราบ ดูเหมือนจะรักประเทศอเมริกาและถือตนว่าเป็นคนอเมริกัน ยิ่งกว่ารักบ้านเกิดเมืองมารดาเดิมของตนทั้งนี้เป็นเพราะอะไร เขาตอบทันทีว่า บิดาของเขาเป็นชนชาติสก๊อต อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในอเมริกา ในรัฐนี้ แม้บิดาของเขาแปลงชาติเป็นชาวอเมริกันแล้วก็ดี แต่ความคิดและจิตใจ ก็ยังเป็นชาวสก๊อตอยู่นั่นเอง แต่ตัวเขานั้น มีชีวิตและจิตใจเป็นอเมริกันเต็มตัว ไม่ได้คิดถึงเชื้อชาติเดิมของตนว่ามาจากไหน เพราะตั้งแต่เกิดมา เมื่อรู้ความแล้วจนกระทั่งโตและเข้าโรงเรียน ก็ได้รับการสั่งสอนอบรม กรอกหูอยู่เสมอว่า อเมริกาเป็นประเทศใหญ่ เป็นประเทศที่สวยงาม เป็นประเทศเสรี มีความสุขสบายยิ่งกว่าที่ไหน ๆ ทั้งหมด ได้ยินอย่างนี้เข้าหูอยู่ตลอดเวลา ทำไมเขาจะไม่มีชีวิตและจิตใจเป็นอเมริกันเล่า

เขากล่าวดังนี้ ข้าพเจ้าก็พอเข้าใจ ว่าการอบรมสั่งสอน ให้เกิดความซาบซึ้งในวัฒนธรรมแห่งประเทศชาติของตน ให้รู้จักรักถิ่นรักขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นต้น ที่เป็นปัจจัยสำคัญนั้นคน ให้ชีวิตจิตใจเป็นคนชาตินั้นชาตินี้ ชาวอังกฤษผู้หนึ่ง เป็นศาสตราจารย์อยู่ในมหาวิทยาลัยลอนดอน และเป็นผู้แต่งประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ เคยคุยให้ข้าพเจ้าฟัง ถึงปัญหาลูกผสมในประเทศพม่า ซึ่งท่านเคยรับราชการอยู่เป็นเวลานาน ว่าลูกผสมพ่ออังกฤษแม่พม่า ถ้าต้องการให้เป็นอังกฤษหรือเป็นพม่า ฝ่ายไหนแต่ฝ่ายเดียว ก็ไม่ยากอะไร ต้องการให้เป็นอังกฤษ ก็ส่งไปอยู่ที่ประเทศ

อังกฤษ ให้ได้รับการสั่งสอนอบรมอย่างอังกฤษ ในตอนที่ยังเป็นเด็กอยู่ ถ้าต้องการให้เป็นพม่า ก็ให้อยู่ในประเทศพม่า ให้อยู่ในวัฒนธรรมพม่า และอยู่ในสิ่งแวดล้อมทางสังคมอย่างพม่า ที่เขากล่าวเช่นนั้ ก็เป็นความจริง ไม่เฉพาะแต่ชาวอังกฤษ แม้ชาวจีนก็คิดเห็นเป็นอย่างเดียวกัน จะเป็นจีน ก็ต้องเป็นจีน จะเป็นไทยก็ต้องเป็นไทย เอาเข้าอย่างหนึ่ง ที่ชาวจีนรังเกียจ ก็คือผู้ซึ่งเป็นจีนก็ไม่ใช่ ไทยก็ไม่เชิง เป็นจำพวกสัตว์สองเมือง หรือเป็น นกมีหู หนูมีปีก หัวมังกุ ท้ายมังกร ถ้าเป็นอย่างนั้ ก็ย่อมระแวง เป็นที่ รังเกียจแก่สาธุชน

กล่าวมาแล้วว่า บรรพบุรุษของข้าพเจ้า เมื่อนับถอยหลังขึ้นไป ๔ ชั่ว ก็เป็นจีนชาวแต้จิ๋ว แต้จิ๋วตามที่ออกเสียงเป็นคำไทย เป็นชื่อจังหวัดหนึ่ง ในมณฑลกวางตุ้งของแผ่นดินจีน ข้าพเจ้าทราบอยู่ว่าชาวแต้จิ๋ว ที่เข้ามา พึ่งพระบรมโพธิสมภาร ย่อมมาจากอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดนั้น เหตุนั้ สำเนียงภาษาแต้จิ๋วซึ่งพูดกันอยู่ในประเทศไทย จึงมีแผกเพี้ยนกันต่าง ๆ ไม่ มากก็น้อย ลางทีก็แปร่งมาก จนข้าพเจ้าซึ่งไม่ทราบภาษาจีนอะไรมากนัก ก็ยังฟังออก ว่าผิดกันกับที่ได้ยินตามปรกติ เมื่อมีโอกาสจึงสอบถามเรื่องนั้ กับซินแสตันม่อเสียง ซึ่งใคร ๆ ที่สนใจเรื่องพุทธศาสนามหายาน ย่อมจะ รู้จักท่านผู้นี้ดี ไม่ทางตรงก็ทางอ้อม ท่านซินแสชี้แจงว่า จังหวัดแต้จิ๋วมี อำเภอใหญ่ ๆ ๙ อำเภอ คือ ๑. เท่งไฮ้ ซึ่งมีเมืองซัวเถาเป็นเมืองหลวง (จีนอำเภอนี้ ประกอบอาชีพค้าขายเป็นส่วนใหญ่ ๒. แต้เอี๊ย (มีอาชีพ ส่วนใหญ่ ตั้งโรงรับจำนำและค้าของเก่า) ๓. ก๊กเอี๊ย (จีนชาวแต้จิ๋วอำเภอนี้ ส่วนมากนับถือศาสนาคริสต์ นิกายโปรเตสเตนต์ ๔. เตียอัง ๕. โผเล้ง ๖. เยี่ยเพ้ง (ชาวแต้จิ๋ว ๓ อำเภอนี้ จะมีอยู่ในประเทศไทยและมีอาชีพอะไร

เป็นส่วนใหญ่ ไม่ทราบ) ๗. ฮงสุน ๘. ฮุ่ยไล้ และ ๙. ตั้งโปว (สามอำเภอหลังนี้ เป็นแต้จิ๋วปนแคะ) ปู่ทวดข้าพเจ้าเป็นชาวอำเภอฮงสุน เพราะฉะนั้นจะต้องเข้าใจว่า คงเป็นลูกผสมมาแล้วแต่เดิม คือ แต้จิ๋ว+แคะ แคะแปลว่าคนอื่นซึ่งไม่ใช่จีน เป็นคำเดียวกับคำว่าแขกในภาษาไทย ซึ่งแปลว่าคนที่แปลกมาจากบ้านอื่นเมืองอื่น นักปราชญ์ชาวตะวันตกลางท่านว่า จีนแคะเดิมเป็นไทย โดยอาศัยหลักฐานทางภาษาและประวัติศาสตร์เป็นทางพิจารณา แปลกอะไรกับชื่อ เมื่อแคะเขาถือตนว่าเป็นจีน ก็ต้องเป็นจีน จะเป็นไทยไม่ได้

ข้าพเจ้าเคยนึกเล่นมาพักหนึ่ง แต่ไม่ได้นึกอย่างจริงจังอะไร ว่าทำไมภาษาจีนแต้จิ๋ว ฮกเกี้ยนและไหหลำ จึงมีสำเนียงพูดใกล้เคียงกันมาก และผิดแผกไปจากภาษาจีนชาวอื่น ๆ ภาษาจีนทั้งสามชาวนี้ จะต่างกันก็แต่เสียงพยัญชนะต้นคำ และระดับเสียงหรือเสียงผันอักษร เป็นส่วนใหญ่ ถ้าเอาหลักการกลายเสียงตามกฎกริมม์ (Grimms Law) เข้าปรับ ก็จะมีปรากฏการณ์ให้เห็นเป็นแนว ทำให้เดาได้ง่าย ว่ามีเสียงที่ผิดเพี้ยนกันอย่างไร แล้วผิดกับภาษาจีนถิ่นอื่นประการไรบ้าง ทั้งในเรื่องเสียงอ่านและเสียงพูด ซึ่งในลางคำก็ไม่ตรงกัน ข้าพเจ้าใคร่จะคิดว่า ภาษาแต้จิ๋ว ฮกเกี้ยน และไหหลำเดิมจะเป็นภาษาเดียวกัน และเป็นภาษาที่ผสมกับชนชาติอื่นมาแล้วแต่โบราณ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่มีอะไรเป็นข้อเท็จจริง ยืนยันความคิดเห็นนี้ ว่าความจริงจะเป็นเช่นนั้น ได้เคยปรารภเรื่องนี้กับผู้รู้ชาวฮกเกี้ยนคนหนึ่ง เขาก็เป็นแต่ตอบว่า ภาษาแต้จิ๋วและไหหลำ ออกมาจากภาษาฮกเกี้ยนซึ่งเป็นแม่ภาษา แต่เขาก็ไม่มีอะไรเป็นข้อเท็จจริงเพื่อยืนยัน ว่าความจริงอาจเป็นเช่นนั้น ถ้าถามชาวแต้จิ๋วและชาวไหหลำ อาจได้รับตอบเป็นอีก

อย่างหนึ่งก็ได้ ไปได้ความภายหลังว่า ชาวกวางตุ้งเรียกชาวแต้จิ๋วว่าฮกโล่ แสดงว่าชาวแต้จิ๋วเห็นจะแตกสาขามาจากชาวฮกเกี้ยนก็ได้ ที่ข้าพเจ้ากล่าวเรื่องภาษา ก็เพื่อเน้นให้เห็นว่า ไม่ว่าสิ่งใด จะเป็นคนหรือเป็นอะไรซึ่งมีรูป ย่อมมีสิ่งหลายอย่างต่างพันธุ์ มาผสมและรวมกันเป็นเอกัตภาพ จึงได้เกิดเป็นรูปเป็นสังขารขึ้นได้ ที่เรียกว่าพันธุ์แท้ของแท้ ก็เป็นแท้โดยสมมติเท่านั้น

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ข้าพเจ้าเคยเขียนเรื่อง "บรรพบุรุษของเรา" ลงในหนังสือชื่อว่า *ภาษีสนุก* หนังสือนี้ ข้าราชการหนุ่ม ๆ กำลัง "หัวใส" ในกรมศุลกากรสมัยนั้น ช่วยกันแต่งและตีพิมพ์ขึ้น เป็นทำนองหนังสือพิมพ์ แต่ออกไม่มีกำหนดเวลา เมื่อมีเรื่องพอ ก็จัดตีพิมพ์กันคราวหนึ่ง เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่กี่หน้า ค่าตีพิมพ์เราเฉลี่ยกันออกเท่า ๆ กัน ตกอยู่ในคราวหนึ่งราวคนละบาทหนึ่งหรือสองบาทเท่านั้น เมื่อตีพิมพ์เสร็จและจ่ายให้สมาชิกแล้ว ผู้รับตำแหน่งบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ *ภาษีสนุก* (ม.ล. เลื่อน อิศรางกูร ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระสมบัติธัญผล) จะต้องคอยหลบหลีกให้ดี อย่าให้ใครมาท้าไป "หลังโบสถ์" อย่างพวกลูกศิษย์วัดที่ผิดใจกัน ก็ท้าไปต่อยกันที่หลังโบสถ์ ให้ไกลหูไกลตาพระผู้เป็นอาจารย์ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะเรื่องตีพิมพ์หนังสือ *ภาษีสนุก* ส่วนมากเป็นโคลงและกลอน พรรณนาข้อความเรื่องขำ ๆ เกี่ยวกับความเป็นไปของข้าราชการผู้น้อยทั้งหนุ่มและแก่ ซึ่งเจ้าตัวถือว่าเป็นเรื่องความลับ เรื่องอย่างนี้ ถ้าไปทราบมาอย่างไร ก็มีผู้แต่งส่งมาให้ ส่วนใหญ่เป็นเรื่อง "ดอดไปเก็บไว้ที่ไหน" และเรื่องสำมะเลเทเมาล้อกันเล่น ถ้าคนภายนอกอ่าน ก็ไม่อาจทราบได้ว่า ผู้ซึ่งมีบทบาทในเรื่องที่แต่งว่าเป็นใคร เพราะเป็นชื่อตั้งขึ้นใหม่ จะรู้กันได้ ก็แต่ในหมู่พวกเดียวกัน

หนังสือ *ภาษีสนุก* เล่มต้น ๆ สองเล่มแรก มีรูปร่างก็อย่างหนังสือธรรมดา แต่เล่มหลัง ๆ อีก ๒ เล่มหรือ ๓ เล่ม ที่พิมพ์แบบแผลง ๆ เมื่ออ่านจะต้องพลิกกลับหัวกลับท้าย ให้มันอ่านลำบากเล่นอย่างนั้น ซ้ำไม่มีบอกเล่มที่และวันที่ไว้ในเล่มด้วย นี่เป็นเรื่องของคนหนุ่มลางพวกสมัยนั้น ที่ชอบทำอะไรแปลก ๆ แผลง ๆ ให้อยู่นอกร่องนอกรอยประเพณีเดิม ซึ่งเบื่อเหลือทน จนทำให้เกิดรำคาญหูรำคาญตาขึ้นแก่ผู้ใหญ่ ซึ่งต้องการให้เป็น "ผ้าพับไว้" มากกว่าให้มีชีวิตโลดโผน ซึ่งเป็นสมบัติของคนหนุ่ม ไม่ว่าในยุคไหน หนังสือ *ภาษีสนุก* แม้มีลักษณะโลดโผน แต่ก็ไม่เกินขอบเขตที่ควรเป็น เพราะเมื่อออกมาได้ ๔ หรือ ๕ เล่ม เราก็เลิกเอง เพราะมีพระราชบัญญัติการพิมพ์เกิดขึ้น

เรื่องที่เล่านี้ทั้งหมด ควรจะเล่าไว้ในตอน "เมื่อข้าพเจ้าเขียนหนังสือ" แต่ว่าคาบเกี่ยวกับเรื่องตอนนี้ จึงนำมาเล่าเสียที่นี่ ให้รู้แล้วรู้รอดกันไป ส่วนเรื่อง "บรรพบุรุษของเรา" ซึ่งข้าพเจ้าเขียนใช้นามปากกาว่า "มะยงชิด" ไม่ใช่เรื่องอย่างที่กล่าวมาข้างต้น และมีข้อความดังนี้

"..... *....ทุก ๆ คน เมื่อถอยหลังขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ก็จะมีบรรพบุรุษ ๒ คน คือพ่อ และแม่ เขยิบไปอีกชั้น มี ๔ คน คือปู่ ย่า ตา ยาย ของเรา ถอยขึ้นไปชั้น ๓ เรามี ๘ คน คือ พ่อและแม่ของปู่ พ่อและแม่ของย่า พ่อและแม่ของตา และพ่อและแม่ของยาย ถ้าเราคำนวณถอยหลังขึ้นไป ๗ ชั่ว เราก็มีบรรพบุรุษ ๑๒๘ คน ในสิบชั่วมี ๑๐๒๔ คน ถ้าถอยหลังไปตั้ง ๒๐ ชั่ว เราทุกคนก็ต้องมีบรรพบุรุษของเรา ตั้งล้านด้วยกัน สมมติว่าเมื่อ ๘๔๐ ปีแล้ว ในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ และสมมติว่าครั้งโน้นหญิงชายมีบุตรเมื่ออายุคิดถัวได้ ๓๐ ปี (เพราะเขาว่าคนโบราณมีอายุ*

๒๐ ปี ยังไม่รู้จักเดียงสา) เพราะฉะนั้น เวลา ๔๘๐ ปี เอา ๓๐ หาร ตกลัพ ๑๖ ชั่วคน และสมมติว่า (ระวัง สมมติ เท่านั้น) หญิงชาย ๒ คน มีผู้สืบเชื้อสาย คนละ ๓ คน เรื่อยมาจนบัดนี้ คงมีมนุษย์สืบเชื้อแถว จากคน ๒ คน เป็นคนได้ ๓๘,๒๖๐,๒๒๒ คน น้อยอยู่เมื่อไร นักปราชญ์ได้คำนวณว่า เมื่อ ๙๐๐ ปีมานี้ มีคนหมดด้วยกัน ๓๐๐ ล้านเท่านั้น จึงเห็นได้ชัดว่า มนุษย์โดยมาก คงต้องแต่งงานในสกุลเดียวกันไม่น้อย มิฉะนั้นจำนวนไม่พอกัน ตกลงในเวลานี้ เราทุกคนสืบโลหิตและรับทายาท มาจากคน ๓๐๐ ล้านนั่นเอง และเป็นพี่น้องกันหมด"

เมื่อถือตามนี้ ข้าพเจ้าก็มีญาติ ตามระบบการนับเครือญาติอย่างไทย มีจำนวนล้าน ๆ เป็นอย่างน้อย ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ญาติข้าพเจ้าทั้งหมดนี้ ไม่ต้องสงสัย ต้องมีทั้งคนดีและคนถ่อย ที่เป็นคนดีตามแง่ของสังคมก็คือเหลาจื๊อ ศาสดาในลัทธิศาสนาเต๋า ซึ่งภายหลังไปเกิดเป็นท้าวเสียงเล่ากุนเทวดาชั้นผู้ใหญ่บนสวรรค์ และฮ่องเต้ทั้งหมดในราชวงศ์ถังแห่งประเทศจีน ที่เป็นกวีเอกอุก็มีคนหนึ่ง ชื่อหลีโป้ หรือหลีไท้แป๊ะ ซึ่งไม่ใช่เป็นกวีเอกอุแต่อย่างเดียว ยังเป็นกวีบรมขี้เมาอย่างเอกอุด้วย ต้องถูกเนรเทศไปอยู่ที่มณฑลเสฉวนหรือยุนนานก็จำไม่ได้ อันเป็นแดนทุรกันดาร เหตุเพราะไปแต่งกลอนเกี้ยวกุยฮุย คือสนมเอกคนหนึ่งของฮ่องเต้ แล้วกล่าวกันว่าไปตกน้ำตาย เพราะกำลังเมา เอามือไปโอบกอดเงาดวงจันทร์ในน้ำอย่างต่างว่า ปู่ทวดข้าพ.จ้ามีแซ่ว่าลี้ ซึ่งเป็นแซ่เดียวกัน กับท่านที่กล่าวมาข้างต้น แปลกอะไรกับญาติแซ่เดียวกันสกุลเดียวกัน แม้ได้ชื่อโดยสมมติว่าเป็นญาติก็เท่ากับไม่ใช่ญาติ เพราะกาลเวลาล่วงเลยมาแล้วนมนาน ไม่มีความสำคัญอะไรกับวิถีความเป็นอยู่ของข้าพเจ้าโดยตรง คนอื่นเสียอีก ที่ไม่ใช่ญาติ อาจ

๒๐ ปี ยังไม่รู้จักเดียงสา) เพราะฉะนั้น เวลา ๔๘๐ ปี เอา ๓๐ หาร ตกลัพ ๑๖ ชั่วคน และสมมติว่า (ระวัง สมมติ เท่านั้น) หญิงชาย ๒ คน มีผู้สืบเชื้อสาย คนละ ๓ คน เรื่อยมาจนบัดนี้ คงมีมนุษย์สืบเชื้อแถว จากคน ๒ คน เป็นคนได้ ๓๘,๒๖๐,๒๒๒ คน น้อยอยู่เมื่อไร นักปราชญ์ได้คำนวณว่า เมื่อ ๙๐๐ ปีมานี้ มีคนหมดด้วยกัน ๓๐๐ ล้านเท่านั้น จึงเห็นได้ชัดว่า มนุษย์โดยมาก คงต้องแต่งงานในสกุลเดียวกันไม่น้อย มิฉะนั้นจำนวนไม่พอกัน ตกลงในเวลานี้ เราทุกคนสืบโลหิตและรับทายาท มาจากคน ๓๐๐ ล้านนั่นเอง และเป็นพี่น้องกันหมด"

เมื่อถือตามนี้ ข้าพเจ้าก็มีญาติ ตามระบบการนับเครือญาติอย่างไทย มีจำนวนล้าน ๆ เป็นอย่างน้อย ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ญาติข้าพเจ้าทั้งหมดนี้ ไม่ต้องสงสัย ต้องมีทั้งคนดีและคนถ่อย ที่เป็นคนดีตามแง่ของสังคมก็คือเหล่าจือ ศาสดาในลัทธิศาสนาเต๋า ซึ่งภายหลังไปเกิดเป็นไท้เสียงเล่าฮุน เทวดาชั้นผู้ใหญ่บนสวรรค์ และฮ่องเต้ทั้งหมดในราชวงศ์ถังแห่งประเทศจีน ที่เป็นกวีเอกอุก็มีคนหนึ่ง ชื่อหลีโป้ หรือหลีไท้แป๊ะ ซึ่งไม่ใช่เป็นกวีเอกอุแต่อย่างเดียว ยังเป็นกวีบรมขี้เมาอย่างเอกอุด้วย ต้องลูกเมียเทศไปอยู่ที่มณฑลเสฉวนหรืออยู่นานก็จำไม่ได้ อันเป็นแดนทุรกันดาร เหตุเพราะไปแต่งกลอนเกี้ยวกุยฮุย คือสนมเอกคนหนึ่งของฮ่องเต้ แล้วกล่าวกันว่าไปตกน้ำตาย เพราะกำลังเมา เอามือไปโอบกอดเงาดวงจันทร์ในน้ำอย่างต่างว่า ปู่ทวดข้าพเจ้ามีแซ่ว่าลี้ ซึ่งเป็นแซ่เดียวกัน กับท่านที่กล่าวมาข้างต้น แปลกอะไรกับญาติแซ่เดียวกันสกุลเดียวกัน แม้ได้ชื่อโดยสมมติว่าเป็นญาติก็เท่ากับไม่ใช่ญาติ เพราะกาลเวลาล่วงเลยมาแล้วนมนาน ไม่มีความสำคัญอะไรกับวิถีความเป็นอยู่ของข้าพเจ้าโดยตรง คนอื่นเสียอีก ที่ไม่ใช่ญาติ อาจ

ถือได้ว่าเสมือนญาติ ถ้ามีใครคิดสนิทสนมต่อกัน ดังที่ท่านว่า *วิสสาสา ปรมา ญาติ*

คนเกิดมา ต้องมีพ่อแม่เป็นผู้ให้กำเนิด นี่เป็นเรื่องของชีวิตในแง่ชีววิทยา ซึ่งไม่ใช่มีแต่เรื่องของคน สิ่งมีชีวิตอย่างอื่น ๆ ก็มีเหมือนกัน ถ้ามีเป็นเพียงผู้ให้กำเนิด คำว่าพ่อแม่ ก็ไม่มีความหมายอะไร ยิ่งกว่าเป็นผู้ให้กำเนิดตามธรรมชาติเท่านั้น แต่พ่อแม่ของคน ผิดกับพ่อแม่ของสิ่งมีชีวิตอย่างอื่น ๆ ซึ่งเลี้ยงลูกเพียงให้ลูกมีชีวิตเหลือรอดอยู่ได้เท่านั้น อันเป็นไปตามเรื่องของสัญชาตญาณ แต่การเลี้ยงดูลูกของคน นอกจากทางสัญชาตญาณแล้ว ยังมีเรื่องมนุษยธรรมอันเป็นวัฒนธรรมประกอบเข้าด้วย แม้เมื่อลูกเต้ามีฝั่งฝาเป็นเหย้าเป็นเรือนไปแล้วก็ดี ก็ยังมีความเป็นห่วงบ่วงใยอยู่ตลอดไป ถ้าลูกประพฤติแต่คุณงามความดี มีความเจริญอยู่ในคลองธรรม พ่อแม่ก็เป็นสุขใจ ได้หน้าได้ตา ถ้าลูกมีความเป็นไปในวิถีชีวิตทรงกันข้าม ก็เป็นทุกข์ใจ ถึงกับได้รับอับยศอดสูด้วยก็ได้ ดังที่โบราณว่า "มีหม้อข้อยู่หน้าบ้าน อาจถูกคนอื่นเขากาหน้าว่า พ่อแม่ไม่สั่งสอน" ลูกจึงเป็นอย่างนั้นเหตุนี้พ่อแม่ของคน จึงได้ชื่อว่าเป็นบิดามารดา เพื่อให้แยกไปจากสิ่งมีชีวิตอย่างอื่น ซึ่งพ่อแม่เหมือนกัน บิดาแปลตามพยัญชนะว่า ผู้บำรุงรักษา มารดาแปลว่าผู้ประกอบสร้าง ส่วนผู้ให้กำเนิดเรียกว่า ชนกชนนี ไม่มีใครนำเอาคำเหล่านี้ไปใช้เรียก ให้แก่สิ่งมีชีวิตอย่างอื่น เช่น บิดามารดาม้า ชนกชนนีแมว

เคยได้ยินคำกล่าวว่า "พ่อมีคุณมากกว่าแม่" และลางทีก็ได้ยินกลับกันว่า "แม่มีคุณมากกว่าพ่อ" โดยอ้างหลักตามแบบที่ใช้ว่า มารดาบิดา ไม่มีใครใช้ว่า บิดามารดา นี่ก็จริง เพราะมารดาต้องอุ้มท้องมาตั้ง ๘—๙ เดือน

เมื่อบุตรคลอดมาแล้ว ก็ต้องเลี้ยงดูลูก อดตาหลับขับตานอน แต่ว่าเรื่องอุ้มท้องเป็นไปตามธรรมชาติ ส่วนเรื่องเลี้ยงลูก พ่อก็ช่วยเลี้ยงเหมือนกัน แต่พ่อมีหน้าที่ต้องไปแสวงหาอาหารเอามาเลี้ยงดูกัน ซึ่งว่าในสมัยโบราณก็มีความลำบากและมีอันตรายมากกว่าเดี๋ยวนี้ ถ้าสิ่งทั้งหลายในหน้าที่ของพ่อและแม่ เกี่ยวกับเรื่องเลี้ยงลูกมีเท่า ๆ กัน ข้าพเจ้าก็เห็นว่าคุณพ่อและคุณแม่ ซึ่งมีอยู่กับเรา และเรามีหน้าที่ฉลองคุณท่าน ไม่มีความยิ่งหย่อนกว่ากันเลย

ลางทีเรื่องไม่เป็นดังที่กล่าวนี้ ผู้ชายที่ไปทำให้ผู้หญิงเขาเสียคน เมื่อลูกเกิดมาแล้ว ก็ไม่รับรองว่าเป็นลูกของตน ปล่อยให้แม่ต้องลำบากเดือดร้อน เลี้ยงลูกแต่ฝ่ายเดียวไปตามบุญตามกรรม ไม่เหลียวแลแม้แต่นิด ถ้าเป็นดังนี้ คุณแม่มีมากกว่าพ่อ หรือกล่าวอย่างไม่เกรงใจ พ่อจะอ้างเอาบุญคุณกับลูกไม่ได้ในทางวัฒนธรรม ตรงกันข้าม แม่คลอดลูก แล้วทิ้งลูกไว้กับพ่อ ส่วนตัวเองหนีตามผู้ชายอื่นไป พ่อต้องประคับประคองเลี้ยงดูลูกแต่ฝ่ายเดียว อย่างนี้พ่อมีคุณมากกว่าแม่ หรือแม่ไม่มีคุณเลย ก็ว่าได้ ที่ข้าพเจ้าใช้คำว่า บิดามารดา ไม่ใช้ตามแบบว่า มารดาบิดา ก็แต่ในลางกรณี เพื่อเทียบกับคำว่า พ่อแม่ ในภาษาไทย ซึ่งไม่มีใครใช้ว่า แม่พ่อ เมื่ออยากจะใช้ให้ถูกแบบ ก็ต้องว่า มารดาบิดา หรือ พ่อแม่ จะกลับกันไม่ได้ในคู่ใดคู่หนึ่ง นี่เป็นเรื่องของสัญนิยม (convention) ไม่ใช่เรื่องความจริงในกรณีแง่เท็จจริง

๔. บรรพบุรุษข้าพเจ้า

กล่าวเฉพาะ

บิดามารดาข้าพเจ้า ถ้าว่าในสายตาคนอื่น ก็ไม่ผิดแปลกกว่าของใคร ๆ ที่เป็นคนธรรมดาสามัญ แต่ถ้าว่าในสายตาข้าพเจ้า ท่านทั้งสองก็เป็นเจดีย์ที่ข้าพเจ้าเทิดทูนบูชา เพราะไม่ว่าสิ่งใด ๆ อันเป็นตัวข้าพเจ้า ก็มีเค้าเป็นที่มา จากท่านทั้งสองเป็นปฐม แล้วเจริญคลี่คลาย กลายมาเป็นตัวของตนเอง อันเป็นบุคลิกลักษณะโดยเฉพาะตน อยู่ในบัดนี้ ภาษิตที่กล่าวว่า "ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น" นั้นเป็นความจริง แต่ว่าไม่จริงทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะสิ่งแวดล้อม ทั้งทางธรรมชาติและสังคม ซึ่งได้มาเนื่องภายหลัง ถ้ามีเท่ากันหมด ทั้งเมื่อก่อนและเมื่อนี้ เมื่อนั้นจึงจะกล่าวได้ว่า บุคลิกลักษณะของคนและของสิ่งอื่น ๆ จึงจะมีและเหมือนกันได้ อย่างไม่ผิดเพี้ยน แต่ความจริงจะมีเช่นนั้นไม่ได้ เพราะถ้ามีก็ยุ่งกันใหญ่ ไม่ทราบว่าใครเป็นใคร ถ้ามีได้อย่างดีก็เพียงมีลักษณะส่วนใหญ่ ใกล้เคียงหรือคล้ายคลึงกันเท่านั้น

บิดาข้าพเจ้ามีประวัติเป็นมาอย่างไร แม้ท่านเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง ตามวิสัยของคนแก่ แต่ข้าพเจ้าก็จำไม่ได้ทั้งหมด เมื่อมาเล่าให้เป็นเรื่องเป็นราว

ขึ้น ก็ต้องมีเกิดพร่องเป็นธรรมดา และไม่หมดจดด้วย เรื่องประวัติของท่านลางตอน ข้าพเจ้าลืมสนิท ต้องพึ่งความจำจากภริยาข้าพเจ้าซึ่งเล่าให้ฟังจึงนึกขึ้นได้ ที่ภริยาข้าพเจ้าจำได้ดีกว่า ก็เพราะมีเรื่องความทรงจำไม่สลับซับซ้อนเป็นวงกว้าง เหมือนอย่างเรื่องที่ข้าพเจ้าจำเป็นจะต้องจำ ที่บอกว่าบิดาข้าพเจ้าเล่าเหตุการณ์ในชีวิตของท่านให้ฟังอยู่บ่อย ๆ ก็เพราะข้าพเจ้าเมื่อรับประทานอาหารเย็นร่วมกับท่านเป็นปรกติมาตั้งแต่ข้าพเจ้ายังเป็นเด็กตลอดมาจนโตเป็นผู้ใหญ่แล้วก็ยังรับประทานข้าวร่วมกับท่าน จนถึงวันที่ท่านล้มเจ็บและตายไป ท่านมีเรื่องอะไรซึ่งเป็นความหลังก็เล่าให้ฟังลางเรื่องก็เล่าแล้วเล่าอีก ซ้ำอยู่อย่างนั้น อันเป็นสมบัติของคนแก่ มีอยู่ด้วยกันทุกคน เจ็บใจจริง ๆ ที่ไม่ได้จดเป็นบันทึกไว้ ด้วยครั้งกระโน้น ความคิดจะจดยังไม่มี เพราะไม่เห็นว่าสำคัญ ผู้ที่ชอบพอกับข้าพเจ้าคนหนึ่ง เล่าให้ฟังว่า เขาเดินผ่านบ้านข้าพเจ้า ซึ่งมีห้องครัวและห้องรับประทานอาหาร อยู่ติดริมบ้านริมทางเดิน วันหนึ่งเผอิญได้ยินบิดาข้าพเจ้ากำลังคุยอยู่ เขาก็สนใจเรื่องที่ได้ยินและหยุดฟัง เขาบอกว่าเป็นเรื่องได้ความรู้และสนุกด้วย ดูเหมือนจะเกี่ยวกับเรื่องฤาษีหลอก แต่จะหวังให้ข้าพเจ้าเล่าจากความจำได้ทั้งหมดย่อมทำไม่ได้ ถึงได้ก็กระท่อนกระแท่นเต็มที ไม่เป็นชิ้นเป็นอัน ซึ่งจะเก็บเอาไว้เล่าในตอน "เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก"

ข้าพเจ้าคิดว่า การได้โอกาสร่วมรับประทานอาหารกับท่านผู้ใหญ่ และได้ยินได้ฟังเรื่องเก่า ๆ สมัยของท่าน ก็เท่ากับได้รับการศึกษาอย่างหนึ่งในทางอ้อม ที่ภาษอังกฤษเรียกเป็นคำเฉพาะวิชาว่า enculturation แปลว่า การทำให้เกิดมีวัฒนธรรมขึ้น เพื่อให้สิ่งใหม่ต่อเก่า เข้ากันกลมกลืน เป็นวัฒนธรรมเดียวกัน เพราะท่านกล่าวว่า "ประเพณีปรัมปราซึ่งเป็นมรดก

ตกทอดกันมาแต่อดีต และวิธีอาการแสดงออกของความคิดและการกระทำเป็นความประพฤติซึ่งสืบ ๆ ต่อกันมา จากคนรุ่นหนึ่งไปถึงคนอีกรุ่นหนึ่ง เหล่านี้ เมื่อบวกรวมกันหมดนั่น คือเป็นสิ่งที่มอบให้ เป็นบุคลิกลักษณะประจำชาติแต่ละประเทศชาติ (*NATIONAL CHARACTER* by Sir Ernest Barker—Methuen, London 4th edition, 1948 หน้าเท่าไรจำไม่ได้) ข้าพเจ้าอยากจะเจริญรอยอย่างบิดา แต่ก็ประพฤติไปไม่ได้ตลอด เพราะสิ่งแวดล้อมทางสังคมไม่อำนวย ด้วยเงื่อนไขที่มีเป็นอยู่ในสมัยนี้ ไม่เหมือนกับในสมัยโน้น เด็กสมัยนี้มีสิ่งที่ทำให้สะดวกสบายยิ่งกว่าเด็กสมัยโน้น แต่ว่ามีสิ่งที่ล่อใจยุยั่วเร่งเร้าและรุนแรง กว่าสมัยที่ถือกันว่ายังไม่เจริญ ถ้าพ่อมีนิสัยก้อร่อก้อติกอยู่ด้วย ก็มักมัวสลวนสนใจอยู่กับชีวิตอย่างนั้น ลูกเมื่อเห็นพ่อดำเนินชีวิตอย่างใด ก็ได้เห็นเป็นตัวอย่าง จำเอาไว้ เมื่อโตขึ้นก็มักประพฤติเป็น "ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น" จะว่ากล่าวสั่งสอนลูก ก็ไม่มีเวลาเหลืออยู่ เพื่อให้มีโอกาสคุยกับลูกได้บ้าง แม้กระนั้นเมื่อพบปะก็พูดตักเตือนว่ากล่าวลูกไม่ได้สะดวกปาก ด้วย "อิเหนาเป็นเอง" พูดไปก็ไม่มีใครเชื่อ

บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าให้ฟังว่า ท่านเรียนหนังสือไทยเป็นครั้งแรก เมื่อยังเด็กอยู่ ที่วัดเสาประโคน คือวัดตุสิดาราม จังหวัดธนบุรี ตั้งอยู่ใกล้ปากคลองบางกอกน้อยแง้มเหนือ สะแวกบ้านตำบลบางยี่ขัน ซึ่งเป็นถิ่นฐานที่อยู่ของเจ้ากรมแย้ม ข้าราชการวังหน้า มีบรรดาศักดิ์เป็นขุนท่องวารีหรือชื่ออะไรจำไม่ได้ ท่านผู้นี้คือบิดาของย่าข้าพเจ้า เพราะฉะนั้นจึงเป็นตาของพ่อแต่กลับเป็นปู่ทวดคนหนึ่งของข้าพเจ้า ตามศักดิ์ในระบบการนับเครือญาติอย่างไทย ซึ่งนับผู้เป็นญาติฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ทั้งสองทาง ตลอดจนผู้ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้อง จะอยู่ชั้นใด ๆ ก็ถือว่าเป็นญาติทั้งนั้น ข้าพเจ้าเองมีหลานตา

ซึ่งเกิดจากบุตรสาวคนหัวปีอยู่ ๒ คน คนหนึ่งผู้พี่เป็นหญิง อีกคนหนึ่งผู้น้องเป็นชาย ทั้งสองมีเรือนไปแล้วและต่างก็มีบุตรรวมด้วยกันบัดนี้ ๕ คน ซึ่งเป็นเหลนตาของข้าพเจ้า ๒ คน และเหลนปู่ ๓ คน ส่วนบุตรสาวคนโตของข้าพเจ้า ก็เป็นทั้งยายและย่าและบุตรคนอื่น ๆ ของข้าพเจ้า ก็มีฐานะแต่ละคน เป็นทั้งยายน้อยย่าน้อย และตาน้อยปู่น้อย ของเด็กทั้ง ๕ คนนั้น ถ้านำเอาญาติทางฝ่ายบุตรเขยข้าพเจ้า ซึ่งเป็นตาและปู่ของเด็กเหล่านั้นเข้ามาผสมด้วย เรื่องก็สนุกพิลึก ไม่รู้ว่าใครเป็นใครกัน เนื่องด้วยเหตุอย่างนี้ ในวิชามานุษยวิทยา จึงต้องมีวิธีจดการเรียกเครือญาติของชนชาติต่าง ๆ ซึ่งมีระบบการนับเป็นแบบต่าง ๆ กัน โดยใช้เครื่องหมายอักษรย่อและตัวเลข สำหรับกำกับบอกฐานะและลำดับชั้นญาติ

การเรียนหนังสือไทยของบิดาข้าพเจ้าสมัยโน้น ย่อมเรียนกันตามวัด และมีพระเป็นอาจารย์สอน เด็กที่เรียนตามปรกติ มักเป็นลูกศิษย์พระด้วยในตัว แต่ที่เรียนเช้าไปเย็นกลับก็มี และพระผู้เป็นอาจารย์มักเป็นญาติหรือเป็นผู้คุ้นเคยกันมากับผู้ใหญ่ของเด็กเหล่านั้น บิดาข้าพเจ้าจะเป็นเด็กอยู่ในลักษณะไหน ดังกล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้าไม่ได้ซักถามไว้ ด้วยไม่มีความรู้ถึงกับจะซักถามเรื่องอย่างนี้ การเรียนหนังสือไทยที่วัดเรียนกันอย่างไร และมีอุปกรณ์การเรียนการสอนอย่างไร ข้าพเจ้าก็ได้ทราบเป็นส่วนใหญ่จากที่ท่านเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง ทั้งตนเอง เมื่อเริ่มเรียนหนังสือไทยที่บ้านก่อน ก็เป็นแบบเดียวกับที่เรียนกันที่วัด จะต่างกันบ้างก็เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ตามความเจริญของบ้านเมือง ข้าพเจ้าได้อาศัยสิ่งที่ได้ผ่านพบเป็นครั้งแรกนี้ เป็นแนวความรู้ เพื่อสืบสาวขึ้นไปถึงการเรียนสมัยก่อนได้สะดวกยิ่งขึ้น อันจะพออนุมานเอาได้ ว่าคนแต่ก่อนเรียนหนังสือไทยกันอย่างไร และมีอะไรเป็น

อุปกรณ์การเรียน ข้าพเจ้าได้เขียนเรื่องนี้ไว้ต่างหากแล้ว อยู่ในเรื่อง *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* ตอนที่ว่าด้วยการศึกษาของชาวไทย จึงไม่จำเป็นจะนำมาเล่าไว้ในที่นี้

บิดาข้าพเจ้าเรียนหนังสือไทยจากสำนักที่วัดนี้ แต่แห่งเดียว หรือว่าได้ไปเรียนเพิ่มเติมที่อื่นอีก ก็ไม่ทราบ แต่ต่อมาทราบว่าท่านเรียนหนังสือจีนที่โรงเรียนจีนแห่งหนึ่งในสำเพ็ง จะตั้งอยู่ที่ตรงไหน ก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน เข้าใจว่าจะเป็นโรงเรียนที่พวกพ่อค้าใหญ่ชาวจีน ซึ่งเรียกกันในสมัยนั้นว่า เจ๊สัว เป็นผู้รวมกันตั้งขึ้น เพื่อสอนหนังสือจีนแก่พวกลูกหลานของตน คำว่าเจ๊สัว เดี๋ยวนี้เรียกกันว่าเจ้าสัว ที่แรกนึกว่าจะเป็นคำเพี้ยนมาจากคำจีนเพราะได้ยินชาวจีนเรียกว่าจ้อซัว ครั้นสอบถามชาวจีน ก็บอกว่าเป็นคำไทย แต่แปลงเสียงให้แปลเป็นคำจีนได้ ครั้นเมื่อแปลแล้วก็ได้ความไปเสียทางหนึ่งว่า "นั่งภูเขา" ไม่มีแววความหมายว่าเป็นเศรษฐีหรือคนมั่งมี ส่วนคำว่าเศรษฐีในภาษาจีนใช้เป็นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าก็นึกไม่ออก ดูเหมือนเรียกว่า บ้วนงั่ว หรืออะไรทำนองนั้น ส่วนเจ๊สัว นั้นว่าเพี้ยนไปจากคำว่าเจ้าขรัว ซึ่งแปลว่าคนมั่งมี แน่หรือไม่แน่ ก็ไม่ทราบ

บิดาข้าพเจ้าจะเรียนภาษาจีน มีความรู้เพียงไหน ก็ยากแก่ผู้ซึ่งไม่รู้ภาษาจีนจะทราบได้ ข้าพเจ้าทราบแต่เพียงว่าท่านอ่านออกเขียนได้ สั่งภาษาจีนแต้จิ๋วได้คล่อง ถึงกับคุยกันเป็นธรรมดาเป็นเรื่องเป็นราวกับชาวจีนได้นาน ๆ การเรียนหนังสือจีนสมัยนั้น คงจะใช้วิธีท่องจำเป็นส่วนใหญ่ และแปลคำยากให้เป็นคำง่าย ให้ผู้เรียนพึงเป็นคำ ๆ ไป นี่ข้าพเจ้าเดาเอา จากที่ได้ฟังท่านเล่าปากเปล่า แล้วแปลเป็นภาษาไทยให้ข้าพเจ้าทราบด้วย หนังสือที่ท่านว่าปากเปล่าได้นี้ ภายหลังเมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้ว ข้าพเจ้าได้

หนังสือภาษาอังกฤษเล่มหนึ่ง ชื่อ *The Chinese Classics* by Jame Legge เป็นหนังสือขนาดใหญ่ มีทั้งตัวอักษรจีนและคำแปลภาษาอังกฤษกำกับอยู่ด้วยทุกวรรค เมื่ออ่านดูคำแปล จึงได้ทราบว่า ตอนที่ขึ้นต้น เหมือนกับที่บิดาข้าพเจ้าเคยเรียน หนังสือเล่มนี้เป็นคำกล่าวหรือวาทะของนักปราชญ์จีนชื่อเม่งจื๊อ แปลงเป็นคำอังกฤษว่า Mencius ท่านผู้นี้เป็นศิษย์ของขงจื๊อ และเป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดังรองจากขงจื๊อ ข้อความในหนังสือเล่มนั้น เป็นเรื่องราวทำนองประวัติศาสตร์กลาย ๆ กล่าวถึงเรื่องเมงจื๊อโต้ตอบกับเจ้าผู้ครองรัฐเหลียง ถึงคุณธรรมแห่งความการุณและความเที่ยงตรงของผู้ปกครอง นี่เท่ากับสั่งสอนอบรมเด็ก ให้เกิดความรู้สึกในคติธรรม อันเป็นแผนของเก่า ซึ่งเป็นวัฒนธรรมของจีน พร้อมกับสอนอ่านไปด้วยในตัว ลักษณะอย่างนี้ เห็นจะมีด้วยกันมาแต่เดิม ไม่ว่าในชนชาวไร

ตอนที่บิดาข้าพเจ้าไปเข้าโรงเรียนจีน เห็นทีท่านจะย้ายภูมิลำเนาเดิม มาอยู่กับญาติที่เป็นจีนในสำเพ็งก็เป็นได้ นี่ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ต้องศึกษาภาษาจีน ท่านเคยเล่าว่า เมื่อวันไปโรงเรียนวันแรกอาจารย์สั่งภาษาจีนถามจะว่าอย่างไรไม่ทราบ ท่านตอบว่า "อั๊วอั๊มบ๊วย" ซึ่งเป็นคำเดียวที่ท่านรู้จัก แปลว่าไม่ทราบ ไม่เข้าใจ ตอบไปดังนี้ ดีกว่านิ่งอึ้งไม่ตอบเลย เพราะอาจทำให้ผู้ถามเข้าใจผิดเกิดโมโหก็ได้ ถ้าถูกถามซ้ำเป็นเสียงดังกว่าปรกติ ผู้ถูกถามอาจตกประหม่า เกิดความเข้าใจผิดกันก็ได้ เรื่องคล้ายทำนองนี้ ข้าพเจ้าเคยประสบมาแล้วเหมือนกันเมื่อภายหลัง เมื่อครั้งรัฐบาลใหม่ ๆ ซึ่งมีหัวหน้าเป็นฝรั่งเจ้าโทษะ แต่จะยกเรื่องนี้ไว้ไปกล่าวในตอน "เมื่อข้าพเจ้าเป็นหนุ่ม" บิดาเคยเล่าถึงเพื่อนนักเรียนรุ่นเดียวกันอยู่บ่อย ๆ ว่าลางคนเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ไปได้ดีเป็นนายห้างนายหอและเจ้าสัวก็หลายคน

จนมีลูกหลานว่านเครือที่สืบสกุลมาเป็นไทยแท้อยู่ในเวลานี้ ก็หลายสกุล แต่ที่เป็นคน "ไม่เอาถ่าน" ก็มีอยู่หลายคนเหมือนกัน

ต่อมา เมื่อบิดาข้าพเจ้าเติบโต เป็นเด็กรุ่นหนุ่มแล้ว เคยไปอยู่เมืองสุพรรณชั่วระยะเวลาหนึ่ง ล่วงต่อมานานทีเดียว คือเมื่อราว ๔๐ ปีล่วงมานี้ มีชายหนุ่มคนหนึ่ง ขอสมัครเข้ารับราชการในกรมศุลกากร ข้าพเจ้าเห็นเขาจดนามสกุลของเขาไว้ในใบสมัครว่า "โหตรกิตย์" ก็เกิดความสนใจ ได้ถามเขาว่า มีผู้ใหญ่ชื่อโห้ชื่อกิต อยู่ที่เมืองสุพรรณบ้างหรือเปล่า เขาตอบว่า มี โห้เป็นชื่อก๋งและกิตเป็นชื่อเตี่ยของเขา ตัวเขาเองไม่เคยเห็นบิดา เพราะเมื่อบิดาตาย ตัวเขาเองยังเป็นเด็กเล็กมาก ภายหลังข้าพเจ้านำเอารูปถ่ายบิดาของเขา ซึ่งถ่ายร่วมกับบิดาของข้าพเจ้าและเพื่อนของท่านอีกคนหนึ่ง มาให้เขาจำลองถ่ายไว้เป็นที่ระลึก รูปถ่ายทั้ง ๓ ท่านนั้น เป็นรูปแต่งตัวอย่างจีน ไว้หางเปียยาว ถ้าจำไม่ผิด รูปนี้ร้านถ่ายรูป F. Chit and Sons เป็นผู้ถ่าย ซึ่งเข้าใจว่าเป็นร้านถ่ายรูปแห่งเดียว ที่มีอยู่ในสมัยนั้น ได้ความว่าเจ้าของร้านชื่อจิตร ที่มีอักษรย่อว่า F. อยู่ข้างหน้า เห็นจะเป็นคำว่า Francis ซึ่งเป็นชื่อนักบุญในศาสนาคฤสต์นิกายโรมันคาโทลิก ใช้เป็นชื่ออยู่หน้าชื่อของผู้ที่นับถือคฤสตศาสนาในนิกายนี้ เมื่อเข้าสัทธิพิธีรับ "ศีลล้างบาป" และท่านผู้นี้คงเป็นศิษย์คนหนึ่งของสังฆราชบาทหลวงปาลากัว ที่เรียนช่างถ่ายรูปจากท่านสังฆราชองค์นี้ ร้าน Chit and Sons ยังตั้งอยู่ต่อมาในสมัยอายุข้าพเจ้า ที่ถนนเจริญกรุง ตรงสี่กั๊กพระยาศรี

ที่ข้าพเจ้าทราบเรื่องผู้ต้นสกุลโหตรกิตย์ ก็เพราะบิดาเคยเล่าอยู่บ่อย ๆ ถึงชีวิตของท่านเมื่ออยู่เมืองสุพรรณ ว่าพักอยู่บ้านเจ๊กโห้ ซึ่งมีบุตรชายคนหนึ่งชื่อกิต มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน และเป็นเพื่อนสนิทกันมาตั้งแต่สมัย

นั้น เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่มีครอบครัวแล้ว ก็ยังไปมาหาสู่กันบ่อย ๆ ข้าพเจ้าเมื่อนึกแม้ในขณะนี้ ก็ยังจำเค้าหน้าตาเพื่อนของบิดาคนนี้ได้ ทำไมบิดาข้าพเจ้าจึงไปอยู่เมืองสุพรรณ และผู้ที่ชื่อว่าโห้ จะเกี่ยวข้องกันอย่างไร บิดาข้าพเจ้าจึงไปอยู่บ้านของท่าน นี่ก็เป็นเรื่องที่ไม่ทราบอีกเหมือนกัน

ต่อมาเมื่อบิดาข้าพเจ้ามีอายุครบอุปสมบทแล้ว ก็ได้มีโอกาสบวชเรียนในสำนักวัดสัมพันธวงศ์ ซึ่งเรียกกันเป็นสามัญอย่างสั้น ๆ ว่าวัดเกาะ เล่ามาถึงตรงนี้ ทำให้นึกไถล ไปถึงคำว่าเกาะ ทำไมจึงเขียนหนังสือเป็น เกา + อะ น่าจะเขียนเป็น กอ + อะ ถูกกว่า ต่อมาได้เห็นสมุดไทยเล่มหนึ่งในหอสมุดแห่งชาติ เขียน เกาะ เป็น กอะ ก็ชอบใจ เมื่อถ่ายตัวจากสมุดไทยมาเป็นตัวพิมพ์เล่มหนังสือก็ให้คงคำ กอะ ไว้ ไม่แก้ให้เป็นเกาะ แต่ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดสนใจ นอกจากท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่ง เมื่ออ่านพบคำ กอะ ก็มีความสนใจ เกิดเป็นเรื่องเกี่ยวกับอักขรวิธีในภาษาไทย ตั้งแจ้งอยู่ในหนังสือ *บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ* (เล่ม ๕ หน้าเท่าไรดูได้จากคำเกาะในสารบาญค้นคำ) นั้นแล้ว

เรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์อันดี เกี่ยวกับเรื่องอักขรวิธี แสดงคำว่าเกาะ เคยมีผู้แก้เป็น กอะมาแล้ว อย่างน้อยก็คนหนึ่ง คือในสมุดไทยซึ่งกล่าวมาข้างต้น ที่เขียนแก้คำเกาะเป็นคำกอะ ก็แก้ได้ ไม่มีข้อห้าม เพราะเป็นเรื่องส่วนตัว ไม่ระทบกระเทือนไปถึงคนอื่นให้เสียหาย แต่เมื่อคนอื่นไม่เขียนตาม เรื่องก็ยุติเพียงนั้น เพราะเมื่อเขียนเกาะเป็นกอะแล้ว ก็จะต้องเขียนแก้คำอื่น ๆ อีกไม่น้อย ซึ่งมีเสียงเอาะอยู่ในนั้น เพื่อให้ได้แถวเป็นแนวเทียบอย่างเดียวกัน เรื่องจึงจะไม่เกิดความลำบากลักลั่นในการเขียน อันที่จริง ตัวหนังสือก็เป็นเครื่องหมายหรือสัญญลักษณ์ แทนเสียงพูดเท่านั้น จะ

เขียนกันอย่างไร ก็แล้วแต่จะตกลงกันโดยตรงหรือโดยปริยาย ด้วยเป็นเรื่องสมมติทั้งนั้น ถ้าคนส่วนมากในหมู่นิยมใช้ และสืบ ๆ ต่อกันมานานจนเกิดความเคยชิน ก็เกิดเป็นธรรมเนียมขึ้น อย่างเดียวกับเครื่องหมายกาชาด ทำเป็นรูปไม้กางเขน ก็ไม่เห็นใครว่าอะไรกัน เพราะเมื่อเห็นก็ทราบได้ว่าเป็นกาชาดเท่านั้น ไม่มีใครนึกไปถึงเรื่องกำเนิดของเครื่องหมายนี้ ซึ่งใช้เป็นเครื่องหมายสากลแล้ว อย่างไรก็ดี ปัญหาเรื่องนี้มีเหตุผลได้ทั้งค้านและติง ด้วยเป็นเรื่องของสัญนิยม (convention) ซึ่งถือเป็นธรรมเนียมประเพณีกันมา และเป็นเรื่องของโลกด้วย จะอยู่คงที่ไม่มีเปลี่ยนแปลงเสียทีเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ และจะให้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอจนเคลื่อนที่ขาดเสถียรภาพ (stability) ไปรวดเร็ว ก็ไม่ได้ ด้วยจะตั้งตัวไม่ติด เพราะฉะนั้นจึงต้องพิจารณากันเป็นกรณี ๆ ไป ในคำที่เปลี่ยน ตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นด้วยกาละเทศะ

ที่วัดเกาะมีชื่อทางราชการว่า วัดสัมพันธวงศ์ ตามหนังสือเรื่อง *ตำนานพระอารามหลวง* ว่าเดิมชื่อวัดเกาะแก้วลังการาม ภายหลังกรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นผู้ทรงปฏิสังขรณ์ ในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามใหม่ เป็นวัดสัมพันธวงศาราม ทั้งนี้ก็เพราะ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี เป็นโอรสของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระศรีสุดารักษ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กรมหลวงพิทักษ์มนตรี มีคำนำหน้าเฉลิมพระอิสริยยศเมื่อภายหลังว่า สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เหตุนี้วัดเกาะจึงได้นามใหม่ว่า วัดสัมพันธวงศ์

สัมพันธวงศ์ แปลว่า วงศ์ซึ่งเกี่ยวดองกัน ใช้เป็นคำนำหน้าประกอบพระนามอิสริยยศเจ้านาย ซึ่งเกี่ยวข้องเป็นพระญาติอันใกล้ชิดกับสมเด็จพระ

มเหสี และสมเด็จพระพี่นาง เป็นต้น เมื่อได้ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้าขึ้นไป ภายหลังดูเหมือนจะเป็นในรัชกาลที่ ๕ ทรงแยกคำเฉลิมพระนามเจ้านายเป็นสองลักษณะ ถ้าเป็นเจ้านายร่วมพระชนกพระชนนีเดียวกันกับสมเด็จพระมเหสี ก็ใช้คำนำหน้าว่าพระประพันธวงศ์ ถ้าร่วมแต่พระชนกเท่านั้น ก็ใช้ว่า พระสัมพันธวงศ์ เรื่องที่กล่าวมานี้ ข้าพเจ้าอาศัยสังเกตเอาจาก *เรื่องตั้งพระบรมวงศานุวงศ์* เพราะไม่ปรากฏแก่ข้าพเจ้า ว่ามีหนังสือซึ่งว่าด้วยเรื่องนี้โดยตรง

เมื่อ ๔—๕ ปีล่วงมานี้ นักศึกษาชาวอเมริกันคนหนึ่ง เข้ามาค้นคว้าทางวิชาว่าด้วยเรื่องคำนำหน้าพระนามเจ้านายไทย เขาเริ่มต้นศึกษาเรื่องที่มีอยู่ในกฎมนเทียรบาลก่อน แล้วสาวต่อมาจากเอกสารอื่น ๆ โดยลำดับตามหลักวิชาที่ว่า "ถ้าต้องการจะทราบเรื่องอะไร ให้ตลอดปลอดโปร่ง ก็ต้องสาวไปถึงสาเหตุเดิม ว่ามีเป็นอย่างไรที่แท้จริง และคลี่คลายเป็นความเจริญซับซ้อนต่อมาประการไร" ข้าพเจ้าไม่ทราบว่านักศึกษาอเมริกันผู้นี้ ได้ข้อมูลมาแล้วอย่างไรและเท่าไร เป็นแต่เขามีปัญหาตั้งเป็นคำถามข้าพเจ้า ๔—๕ ข้อ ข้าพเจ้ากำลังติดธุระอยู่ จึงวานเพื่อนคนหนึ่งซึ่งมีความรู้เรื่องนี้ให้ช่วยตอบ เพื่อนคนนั้นอ่านดูคำถามแล้ว ก็ตอบว่าไม่ยากอะไร ตอบได้ล่วงต่อมาเห็นจะตั้ง ๑๐ วัน เขามาปรารภกับข้าพเจ้าว่า เรื่องยุ่งยากสลับซับซ้อนเต็มที ข้าพเจ้าตอบว่า ที่ปรารภเช่นนี้ แสดงว่าเป็นผู้รู้แล้ว ที่ตอบครั้งแรกว่าไม่ยากอะไร ตอบได้ ก็คือยังไม่รู้นั่นเอง

๕. บรรพบุรุษข้าพเจ้า
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี)

บิดาข้าพเจ้าบวชและจำพรรษาอยู่ ณ วัดสัมพันธวงศ์ เข้าใจว่า ท่านอยู่ในเพศบรรพชิตเห็นจะมากกว่าพรรษาหนึ่ง นี่เป็นความคาดคะเนของตนเอง โดยอาศัยข้อความต่าง ๆ ที่ท่านเล่าให้ฟังเป็นเครื่องประกอบอนุมาน ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านออกชื่อ พระเนกขัมมุนีและสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) อยู่บ่อย ๆ พระราชาคณะองค์แรก เห็นจะเป็นเจ้าอาวาสวัดสัมพันธวงศ์ ในสมัยบิดาข้าพเจ้าอุปสมบทอยู่ ส่วนองค์หลัง ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้า เป็นเจ้าอาวาสวัดประทุมคงคาราม หรือวัดสำเพง ตามที่เรียกกันเป็นสามัญ ทราบว่าเดิมท่านชื่อสี มีเชื้อแถวเป็นจีน ท่านเป็นเปรียญ ๙ ประโยค มีเรื่องเล่ากันว่า พระที่เข้าสอบบาลีในสนามหลวงสมัยนั้น ถ้าถูกสมเด็จพระสังฆราชสา และสมเด็จพระพุฒาจารย์สีเป็นกรรมการผู้สอบไล่ ก็ครั่นคร้ามมีความวิตกกันมาก ด้วยกลัวจะสอบไล่ตก เพราะท่านทั้งสองเข้มงวดกวดขันมากในเรื่องแปลบาลีเป็นไทย ยิ่งเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์สีด้วยแล้ว แม้ผู้เข้าสอบไล่แปลได้ดี แต่ไม่มีปฏิภาณตอบได้ทันทีทันควัน ท่านก็ถือเอา

เป็นตก ผิดกับสมเด็จพระสังฆราชสา ซึ่งยังมีอะลุ้มอล่วยผ่อนผันได้บ้าง ไม่ให้ตกทั้งหมดเสียทีเดียว เพราะเห็นว่า ผู้เข้าสอบไล่ลางองค์เป็นคนหนังสือดี เหตุนี้พระที่เคยประสบมาแล้ว จึงมักเตือนพระที่จะเข้าสอบไล่ว่า จงระวัง "ยักษียักษา" ให้มาก อันเป็นคำกล่าวซึ่งคงจะมาจากผู้ที่ไม่ชอบท่านมากกว่าอย่างอื่น ข้าพเจ้าได้ทราบเป็นกิระ ดังได้ยินมาว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ เมื่อเสร็จจากการสอบไล่ จะกลับวัด ท่านมักเปลี่ยนเส้นทางเดินอยู่บ่อย ๆ ทั้งนี้เห็นทีท่านไม่มีความประมาทเพราะ "คนรักเท่าผืนหนัง คนชังเท่าผืนเสื่อ" ก็อาจเป็นได้

สมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นบรรพชิตฝ่ายธรรมยุต แต่ไฉนจึงได้รับแต่งตั้งให้ไปปกครองสงฆ์วัดประทุมคงคาราม ซึ่งเป็นฝ่ายมหานิกาย นี่เป็นเรื่องที่ข้าพเจ้าเคยสงสัยตงิด ๆ มาแล้ว ก็พอดีได้ฟังคำอธิบายจากท่านผู้เฒ่าที่เคารพคนหนึ่ง ว่าวัดสำเพงสมัยโน้นลือชื่อมาก เกี่ยวกับเรื่องการปกครองใครไปเป็นเจ้าอาวาส ก็อยู่ไม่ได้นาน ต้องเปลี่ยนตัวแทนกันบ่อย ๆ ในที่สุดสมเด็จพระพุฒาจารย์จึงต้องมาปกครองวัดนี้ เรื่องจึงได้ราบรื่น เพราะท่านเคยอุปสมบทที่วัดประทุมคงคามาก่อน

บิดาข้าพเจ้าเล่าว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ มักท่องน้ำคลองวัดสำเพงข้ามมาวัดสัมพันธวงศ์บ่อย ๆ เพื่อลงอุโบสถที่วัดนั้นซึ่งเป็นวัดธรรมยุต การท่องน้ำมาไม่ลำบาก เพราะคลองวัดสำเพงตอนนั้นไม่มีโคลนเลน ส่วนใหญ่มีแต่ก้อนอิฐหักถมอยู่มาก ที่ท่านท่องน้ำมา ก็เพราะวัดประทุมคงคาและวัดสัมพันธวงศ์อยู่ติดกัน เพียงแต่มีคลองวัดสำเพงคั่นเท่านั้น และจะท่องข้ามมาได้สะดวก ก็แต่ในเวลาน้ำแห้งขอดคลอง ตามปรกติก็ต้องเดินมาตามถนนสำเพง เมื่อน้ำในคลองยังมีระดับสูงอยู่

คลองวัดสำเพงนั้นมี ๒ คลอง คือคลองล่างและคลองบน ที่กล่าวมาข้างต้น คือคลองวัดสำเพงบน คลองทั้งสองนี้ ตอนปลายคลองไหลโอบเข้าหากันทางด้านตะวันออก ไปบรรจบกันเป็นคลองเดียวแถวบริเวณน้ำพุหน้าโรงภาพยนตร์โอเดียนเดี๋ยวนี้ แล้วไหลต่อไปเป็นคลองวัดสามจีน คือวัดไตรมิตรปัจจุบัน ไปออกคลองขุดใหม่หรือคลองผดุงกรุงเกษม ตรงที่ซึ่งแต่ก่อนเรียกว่าบ้านข้าวหลาม ต่อมาที่ย่านนั้นไม่ได้เผาข้าวหลามขายแล้ว ชาวบ้านก็เปลี่ยนเป็นเรียกว่า บ้านโอ่งบ้าง เพราะมีโรงขายโอ่ง ซึ่งตั้งอยู่ที่ย่านนั้น เรียกว่า บ้านหลังโรงหมูบ้าง เพราะเคยเป็นโรงฆ่าหมู เดี๋ยวนี้สิ่งที่กล่าวก็ไม่มีแล้ว จะเรียกชื่อกันว่าบ้านอะไรอีกต่อไป ก็ไม่ทราบ คลองวัดสำเพงและคลองวัดสามจีน ปัจจุบันนี้ถมเป็นถนนไปหมดแล้ว เว้นแต่ปากคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา ยังมีเค้าว่าเป็นคลองอยู่ เมื่อสมัยข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก ถ้าต้องการจะซื้อหาเผือกมันเป็นจำนวนมาก ก็ต้องไปซื้อที่ปากคลองวัดสำเพงบน เพราะมีเรือบรรทุกเผือกมันเอามาจำหน่าย จอดกันเรียงรายในบริเวณแถวนั้น โดยทำนองเดียวกัน ถ้าต้องการซื้อกะปิน้ำปลาก็ต้องไปซื้อที่ปากคลองตลาด

ข้าพเจ้าคิดว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์สีเป็นบุคคลพิเศษ นอกจากเป็นเปรียญ ๙ ประโยคแล้ว ท่านยังชอบทำอะไรแปลก ๆ ออกนอกทางธรรมดาอย่างที่ในภาษาอังกฤษเรียกว่า eccentric เมื่อท่านมีบุคคลิกลักษณะเช่นนี้ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่คนสามัญส่วนมาก ซึ่งต้องมาเกี่ยวข้องพัวพันกับท่านด้วยกิจการงานต่าง ๆ จะต้องเห็นเป็นแปลก ไม่เข้าใจท่าน และท่านคงเคร่งครัดกับระเบียบวินัย ไม่สู้จะโอภาปราศัยและวิสาสะกับใคร ๆ จนเกินความพอดี จนเกิดความเคยชิน หมดความเกรงกลัวและความเกรงใจกัน ถึงอาจ

"เลียปาก" เอาก็ได้ ด้วยเหตุนี้กระมัง ท่านอาจดำเนินวิธีการเป็นสายตึง ไม่เช่นนั้นการปกครองวัดประทุมคงคา ก็อาจเอาไว้ไม่อยู่ ในตอนที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ

คราวหนึ่งมีงานยกช่อพ้าหลังคาพระอุโบสถวัดประทุมคงคา ซึ่งทางวัดและบ้านจัดทำกันเอง โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์สีไม่ทราบเรื่อง ทั้งนี้ชะรอยท่านจะมีสมณกิจที่อื่นมาก จนไม่ใครมีเวลาอยู่ที่วัดตลอดทุกวัน เห็นจะเป็นอย่างไปประชุมกรรมการที่นั่นที่นี่อย่างทุกวันนี้ คงเป็นด้วยเหตุทำนองนี้ ท่านอาจมอบภารกิจเกี่ยวกับวัดประทุมคงคารามตามปรกติ ให้ผู้อื่นเป็นผู้ดำเนินงานแทนท่าน แต่ผู้ทำการแทนไม่ได้คิดเฉลียวว่างานยกช่อพ้าเป็นพิธีพิเศษ จึงไม่ได้กราบเรียนให้ท่านทราบ ต่อเมื่อท่านได้ยินเสียงบีพาทย์ราดตะโพนประโคมขึ้น จึงได้ถามว่ามีงานอะไรกัน เมื่อได้รับตอบว่ามีงานพิธียกช่อพ้า ท่านก็จัดแจงครองผ้าไปร่วมพิธีด้วย คนอื่นเห็นท่านมา ก็พากันตกใจ และกุลีกุจอจัดที่ให้ท่านนั่งเป็นประธาน เมื่อเจริญพระพุทธมนต์เสร็จแล้ว ท่านก็ลุกขึ้นจะไป คงจะมีใครกราบเรียนท่านถึงการถวายภัตตาหารเพล ท่านตอบว่า "ข้ามานี่ต้องการจะเอาบุญ ไม่ต้องการจะมากิน" ว่าแล้วท่านก็ไป เรื่องคงยุติเพียงแค่นี้ ไม่ "ต่อยามตามไถ" ให้ยาวออกไปอีก เพียงเท่านี้ผู้ที่บกพร่อง ก็ได้สำนึกผิดพออยู่แล้ว มีเรื่องเล่าว่า ถ้าพระรูปใดขาดแคลนไตรจีวร ท่านก็เปิดโอกาสให้ไปขอกับท่านได้ แต่ถ้าผู้ขอมีโลภเจตนา เพราะเห็นว่าท่านมีอยู่เป็นจำนวนมาก ก็ขอเพิ่มเติมอีกสักไตร ท่านก็งดไม่ให้เลย มิหนำซ้ำ ส่วนที่ให้ไปแล้ว กลับเรียกคืน ท่านเห็นจะมีไตร ซึ่งมีผู้ถวายในบีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนมาก จนเหลือใช้ ท่านจึงเอามาแจก ไม่ต้องการจะเก็บสะสมไว้เพื่อ "แลกใบชา" และที่ยังเหลือก็นำเอาไปทำบุญทอดกฐินหมด

ข้าพเจ้าเคยได้ยินบิดาเล่าให้ฟังว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เคยเสด็จพระราชดำเนินไปทรงทอดผ้าพระกฐินที่วัดประทุมคงคา ในสมัยที่สมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นเจ้าอาวาส จะเสด็จพระราชดำเนินไปกี่ครั้งไม่ทราบ อาจจะเป็นหลายครั้งก็ได้ เพราะมีผู้เล่าว่า ครั้งหนึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ นำแจกันลายมังกรแดงอันหนึ่ง มาถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสถามว่า ทำไมจึงมีแต่ข้างเดียว อีกข้างไปไหน สมเด็จพระพุฒาจารย์ถวายพระพรว่า ของดีเป็นพิเศษ จะมีมากกว่าหนึ่งในคราวเดียวกันไม่ได้ นอกนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ยังมีพระราชปฏิสันถารกับสมเด็จพระพุฒาจารย์เป็นกันเองอย่างสนิทสนม แสดงว่าทรงคุ้นเคยกันมากกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ ทั้งนี้มีผู้สันนิษฐานว่า เห็นจะทรงคุ้นเคยกันมาแล้ว ตั้งแต่สมัยทรงผนวชเป็นพระภิกษุ และจำพรรษาอยู่ที่พระที่นั่งทรงผนวช ความใกล้ชิดสนิทสนมกัน คงจะมีขึ้นตั้งแต่นั้นมาก็เป็นได้ และเพราะเหตุนี้ด้วยกระมัง เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์จะพูดอะไรทำอะไร แม้ออกนอกทางตามธรรมดา คนอื่นก็ไม่กล้าแย้งกล้าทักท้วง ด้วยเห็นว่าเป็นผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดปรานมาก เรื่องถวายแจกันลายมังกรแดงแต่ข้างเดียว ต่อมาภายหลัง สมเด็จพระพุฒาจารย์จึงได้นำมาถวายอีกข้างหนึ่ง ให้ครบสำรับ ในโอกาสที่เสด็จพระราชดำเนินทรงทอดผ้าพระกฐินที่วัดประทุมคงคา ในครั้งที่ถัดจากปีนั้นไป ซึ่งจะต้องเป็นระยะ ๓ ปีล่วงไปแล้ว เพราะอย่างไร จะได้กล่าวต่อไป

งานพระกฐินหลวงที่ไปทรงทอด ณ วัดประทุมคงคา เสด็จพระราชดำเนินเป็นขบวนพยุหยาตราน้อยทางสถลมารค ไปตามถนนในท้องสำเพ็ง เริ่มตั้งแต่สะพานหัน ไปสุดทางที่วัดประทุมคงคา แล้วคงเสด็จพระราชดำเนิน

กลับตามทางเดิม ด้วยสมัยนั้น ยังไม่มีถนนเยาวราชและถนนอื่น ๆ เชื่อมต่อกับถนนสำเพ็งซึ่งเป็นถนนแคบ ๆ ดังที่ยังเห็นอยู่ส่วนมากในบัจจุบันนี้ จะมีก็แต่เป็นตรอกและเป็นซอยเล็ก ๆ ทางที่สะดวกไม่ต้องเดินไปก็คือทางน้ำเท่านั้น ซึ่งไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา เพียงแต่ถนนข้างตึกเทียนกัวเทียนจากถนนเยาวราชไปออกสำเพ็ง จะเรียกว่าถนนอะไร ยังไม่เห็นมีชื่อ เดิมก็เป็นคลองไปออกแม่น้ำเจ้าพระยา กล่าวกันว่าเรือใบเดินทะเลขนาดเล็ก ก็ยังเข้ามาจอดขนถ่ายสินค้าได้ ที่หลังตึกเทียนกัวเทียน ซึ่งมีถนนพาดสายผ่านจากถนนสัมพันธวงศ์ มาเชื่อมที่ถนนคลองถมซึ่งกล่าวนี้ เดิมนั้นว่าเป็นบึงใหญ่ มีจระเข้ ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กเล็ก บึงที่กล่าวนี้ไม่มีแล้ว เพราะถมเขินกลายเป็นที่เทขยะกุมฝอยไป เรียกที่ตรงนั้นว่าป่าช้าหมาเน่า ได้ความว่าชาวสำเพ็ง ถ้ามีสุนัขตาย ก็เอามาทิ้งกันที่นั่น ส่วนคลองที่เรือใบเล็ก ๆ เข้ามาได้ ก็กลายเป็นคลองขนาดเล็กตื้น ๆ เรือเล็กก็เข้ามาไม่ได้ ตอนที่ถนนสำเพ็งผ่านคลองนี้ มีสะพานข้าม เรียกว่าสะพานยายใจ และที่ตรงเชิงสะพานนี้เอง แง้มใต้ทางทิศตะวันออก เคยเป็นบ้านที่อยู่ของข้าพเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นเด็กเล็ก มีอายุราว ๓–๔ ขวบ ได้เคยมีเหตุการณ์เกี่ยวกับชีวิตข้าพเจ้าระยะหนึ่ง ซึ่งจะถือว่าสำคัญเฉพาะตัวโดยตรงก็ได้ ด้วยข้าพเจ้ายังจำได้ดี จนกระทั่งทุกวันนี้ แต่จะยกเอาไปเล่าไว้ในตอนเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กดีกว่า

งานพระกฐินหลวง เป็นขบวนเสด็จพยุหยาตราน้อยทางสถลมารค ไปตามถนนในย่านสำเพ็ง ต้องถือว่าเป็นงานใหญ่ ด้วยไม่ได้มีบ่อย ๆ ทุกปี เคยได้ยินได้ฟังเมื่อครั้งเป็นเด็ก ตามที่ชาวบ้านร้านตลาดเขาโจษกันว่า "สามปีมีพยุหะครั้งหนึ่ง" ถ้าปีไหนมีพระกฐินหลวงเป็นขบวนพยุหยาตรา ราษฎร

อยู่ไกลเท่าไกล ถ้ามาได้ ก็แตกตื่นพากันมาดูอย่างล้นหลาม เพื่อได้มีโอกาสเฝ้าและชมพระบารมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าก็เคยไปดูกับเขาครั้งหนึ่ง มีคนที่บ้านพาไปดู แต่ไม่ใช่ที่ในสำเพง เพราะสมัยนั้นข้าพเจ้ายังไม่เกิด คงได้ดูที่ "หน้าพลับพลาสูง" เมื่อสมัยหลัง ครั้งเดียวเท่านั้น "พลับพลาสูง" เป็นชื่อของพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ที่ว่าสูง เห็นจะเป็นสูงในสมัยนั้น เพราะพระที่นั่งองค์นี้ สร้างอยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังที่ราษฎรเรียกว่าพลับพลาสูง เดิมทีจะสร้างเป็นพระที่นั่งพลับพลาโถง ราษฎรจึงได้เรียกชื่อว่าอย่างนั้น ภายหลังเมื่อสร้างเป็นปราสาทขึ้นแล้ว ชื่อที่เคยเรียกกันเป็นสามัญว่า พลับพลาสูง ยังคงติดอยู่ และสืบมาจนกระทั่งในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก ข้าพเจ้าไปดูคราวนั้น เห็นบ้างไม่เห็นบ้างตามประสาเด็ก แต่สิ่งที่ทำให้ตื่นตาตื่นใจ ในขบวนแห่พยุหยาตราซึ่งแต่เกิดมายังไม่เคยเห็น ก็คือวอพระประเทียบหลายวอ ซึ่งมีเจ้านายฝ่ายในประทับอยู่ในนั้น

ตรงนี้อยากจะเล่าอะไรแทรกไว้เพียงเล็กน้อย เกี่ยวกับเรื่องพระราชยานคานหามและวอพระประเทียบ ตลอดจนรถวอต่าง ๆ ของหลวง ข้าพเจ้าเองแม้จนทุกวันนี้ ก็ยังเรียกชื่อและทราบเรื่องไม่ได้หมดจด เพราะนาน ๆ จึงจะได้เห็นบ้างสักครั้งหนึ่ง นอกจากส่วนที่มีตั้งแสดงไว้ในหอพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ แต่เข้าใจว่าจะเป็นแต่ส่วนเดียว ยังเคยนึกว่า ถ้าได้มีตั้งแสดงไว้เป็นเฉพาะในที่เดียวกันทั้งหมด ทั้งที่เลิกใช้แล้วและที่ยังใช้อยู่ บอกชื่อและเรื่องราวย่อ ๆ ไว้ พอผู้ดูได้ชมและเปรียบเทียบกันได้ ก็จะดีหาน้อยไม่ แต่นี่เป็นเรื่องนึก ซึ่งจะให้กลายเป็นเรื่องจริง ไม่ได้เสมอไป เพราะเงื่อนไขเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางสังคม และกาลเวลา ไม่อำนวยให้ทำได้ตามที่นึกเสมอไป

การเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดผ้าพระกฐินในสำเพง เห็นจะไม่เฉพาะที่วัดประทุมคงคาแต่วัดเดียว คงต้องมีวัดจักรวรรดิราชาวาส หรือวัดสามปลื้ม และวัดสัมพันธวงศ์ หรือวัดเกาะด้วย เพราะเป็นพระอารามหลวง มีครบ ๓ วัดพอดี ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณท้องสำเพง วัดจักรวรรดิเป็นวัดแรก และวัดประทุมคงคาเป็นวัดสุดท้าย ถัดจากวัดสัมพันธวงศ์ ที่ได้ทรงทอดผ้าพระกฐิน ปีไหนมีพยุหยาตรามาในสำเพง ก็เป็นธรรมดาที่ชาวสำเพงจะต้องตื่นเต้นดีใจกันมาก ด้วยถือว่าเป็นวันสำคัญของเขาวันหนึ่ง ตระเตรียมตกแต่งประดับประดาหน้าร้านสถานที่ต่าง ๆ และตั้งโต๊ะบูชาอย่างประเพณีจีน ประกวดประขันกัน เพื่อคอยเฝ้ารับเสด็จพร้อมเพรียงกัน จัดว่าเป็นงานใหญ่ของเขา การเสด็จพระราชดำเนินดังนี้ เห็นจะเป็นพระบรมราโชบายอย่างหนึ่ง เกี่ยวกับการปกครอง ในสมัยรัชกาลของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เพื่อให้พสกนิกรของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็นชนชาวไร ได้มีโอกาสเฝ้าแหนชื่นชมพระบารมีอย่างใกล้ชิด ผิดกว่าแต่กาลก่อนซึ่งราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ไม่ใคร่มีโอกาสจะเฝ้าแหนได้อย่างนั้น

ท่านเห็นจะยังไม่ทราบกระมัง ว่าในสมัยที่เล่านี้ บุตรสาวชาวจีนและชาวไทยที่มีอันจะกิน ต้องถูกกักตัวให้อยู่แต่ในบ้านเรือน เป็นปรกติ ไม่ยอมให้ไปไหนมาไหนนอกบ้านได้สะดวกตามลำพังคนเดียว แม้แต่ในเวลากลางวัน นอนจากจะมีผู้ใหญ่และบ่าวไพร่ซึ่งไว้ใจได้ เป็นผู้ดูแลติดตามไปด้วยนี่ข้าพเจ้าก็เห็นใจ เพราะสภาพสิ่งแวดล้อมทางสังคมเมื่อก่อนกับเดี๋ยวนี้ผิดกันมาก ดีมีดีอาจ "ถูกฉุด" ตัวไปก็ได้ ที่ว่าฉุดนั้น ไม่ได้หมายความตามคำ คงหมายความแต่ว่ามีผู้เข้ามาห้อมล้อมต้อนหน้าต้อนหลัง เชิญเอาตัวไปดื้อ ๆ ไม่มีใครกล้าเข้าไปขัดขวาง ด้วยเกรงอำนาจบารมีของผู้สั่งให้มาฉุด

เอาตัวไป ถ้าอย่างดี เมื่อทราบว่าใครมีลูกสาวสวย ก็ส่งคนเป็นหน้าม้ามาเจรจาสู่ขอ ถ้าไม่ยอมตกลงด้วย อาจได้รับความเดือดร้อนเมื่อภายหลังก็ได้ อย่างที่มีเรื่องอยู่ในหนังสือ "พงศาวดารจีน" ถ้าอย่างไรรีบตกแต่งให้เป็นผั้งฝาไปเสียแต่ไว ๆ ได้เป็นดี เคยมีผู้ติว่าคนแต่ก่อน กักลูกสาวไว้กับบ้านเท่ากับทำให้ลูกสาวกลายเป็นคนโง่ โผล่ออกมาจากบ้านก็มีกิริยางก ๆ เงิ่น ๆ รู้สึกกระดี๊กระดี๋ยม ผิดกันตรงข้ามกับสาวสมัยใหม่ยุคปรมาณู ซึ่งเบิ่นตัวของตัวเองโดยสมบูรณ์ นี่ก็ถูกด้วยกัน แต่ก็ผิดด้วยกัน ที่ว่าถูกก็เพราะเป็นคนละสมัย สมัยเก่าถ้าเอาแบบสมัยใหม่ ผู้ใหญ่ก็ไม่ได้กินขันหมากเบิ่นแน่ สมัยใหม่ ถ้าเอาแบบสมัยเก่า ก็ไม่ได้กินขันหมากเหมือนกัน เพราะสิ่งแวดล้อมอย่างเก่าเปลี่ยนเบิ่นอย่างใหม่มาไกลแล้ว ที่ว่าผิด ถ้าสมัยเก่าถือแบบเก่าอยู่ตลอดไป ไม่เบิดเผยตัวให้เห็นบ้าง ก็จะกลายเบิ่นเกินความพอดี ถ้าสมัยใหม่ถือแบบใหม่ตะพึดตะพือไป ก็จะกลายเบิ่นเกินความพอดีอีกเช่นเดียวกัน ถ้าเบิดเผยตัวให้เห็นตัวอย่างโจ่งครึ่มเพราะความพอดีมีจุดเบิ่นเขตสุด ถ้าเกินจุดความพอดีไป ก็กลายกลับเป็นไม่มีความพอดี ทั้งนี้ทั้งนั้นก็มาแต่เก่ากับใหม่ขาดตอนกัน กล่าวอย่างนี้ ลางทีอาจแย้งได้ ว่าเก่ากับใหม่ไม่ได้ขาดตอนที่ตรงไหน เพราะเก่าถ้าย้อนขึ้นไปถึงสมัยยุคหิน ใหม่ก็ต่อกันอยู่แล้ว คนแต่ก่อนมักกล่าวกันว่าลูกสาวชาวสำเพงมีผิวขาว และสวยมากกว่าลูกสาวชาวอื่น ๆ ยิ่งไม่มีโอกาสได้เคยเห็นตัว นอกจากคำบอกเล่า ก็ยิ่งสวยมากขึ้นเบิ่นธรรมดา โอกาสที่บุตรสาวชาวสำเพงจะออกมาอยู่หน้าบ้านหน้าร้านได้นาน ๆ ก็ในเวลามีงานพระกฐินหลวงที่กล่าวนี้ และก็เบิ่นโอกาสของพวกหนุ่ม ๆ ด้วย ที่จะได้เห็นสาวงาม ๆ ซึ่งตามปรกติไม่มีช่องทางจะเห็นได้ เหตุฉะนี้ตามถนนในท้องสำเพงจึงพลุกพล่านด้วยคนเดินกัน

ขวักไขว่ก่อนหน้าขบวนพระกฐินหลวงจะผ่านมา และพวกที่มีความเบิกบานหรรษายิ่งกว่าใคร ๆ ก็คือพวกหนุ่ม ๆ สาว ๆ ที่กล่าวนี้ ผู้ที่มีโอกาสได้เห็นสาวชาวสำเพ็งดีกว่าคนอื่น ในเวลาปรกติ ก็คือพระสงฆ์ ที่ได้รับนิมนต์ไปประกอบศาสนพิธีที่ในบ้านชาวสำเพ็ง ซึ่งมีหน้าร้านเห็นเล็กนิดเดียว แต่ข้างในลึกยาวเข้าไปมาก ลางแห่งก็มีอาณาเขตกว้างขวาง มีตึกเป็นหลัง ๆ ลางทีก็มีลานบ้านด้วย ในโอกาสเช่นนี้ บุตรสาวหลานสาวของบ้านนั้น ก็จะแต่งตัวพริ้งออกมาทำบุญกันพร้อมพรั่ง ไม่ต้องเกรงว่าจะมีใครคนอื่นเข้ามาเห็น นอกจากพระสงฆ์เท่านั้น ซึ่งท่านเป็นสมณเพศ ย่อมสำรวมอินทรีย์ไว้ดีแล้ว ที่กล่าวนี้แต่พระที่เคร่ง ถ้าเป็นพระหนุ่มไม่เคร่ง ก็เห็นจะสำรวมตาสำรวมใจได้ยากเต็มที นอกจากจะละอายใจตนเอง เรื่องจึงมีเล่ากันขึ้นว่า พระหนุ่มลางองค์แกล้งทำตาลปัตรของท่านแตกเป็นรอยร้าวตามยาวเตรียมเอาไว้ เมื่อยกตาลปัตรขึ้นบังหน้า ก็อาจมองลอดจากช่องที่แตกได้สะดวก เดี๋ยวนี้พระไม่ได้ใช้ตาลปัตร แต่เปลี่ยนเป็นใช้พัดด้ามยาว เห็นจะหาทางมองดูตรง ๆ และนาน ๆ ได้ยากเต็มที นอกจากจะมีอุบายอย่างอื่น นี่เป็นเรื่องที่บิดาเคยเล่าให้ฟัง ท่านจะเคยมีประสบการณ์อย่างนี้กับเขาด้วย หรือได้ยินได้ฟังมาจากพระองค์อื่น ข้าพเจ้าไม่ทราบและไม่ได้ซักถามด้วยเป็นเรื่องสามัญ จะต้องซักถามกันทำไม มีผู้ซึ่งเป็นเปรียญเคยเล่าให้ฟังว่า พระหนุ่มลางองค์เมื่อเทศน์ เวลาพลิกใบลาน ท่านจับใบลานทั้งสองข้างให้ค่อนไปทางปลาย แล้วทำให้ปลายโค้งเข้าหาหน้าของท่าน ก็จะเกิดเป็นช่องโหว่ตามยาวระหว่างแผ่นใบลานตอนกลาง สามารถแลลอดออกไปมองดูอะไรได้สะดวก ดังนี้ก็มี เล่าแล้วผู้เล่าก็ทำท่าพลิกใบลานให้ดู สนิทดี

ท่านที่เคยอ่านวรรณคดี ท่านอาจนึกเห็นข้อความลางแห่งเป็นมโนภาพอย่างเป็นตุเป็นตะด้วยอำนาจวรรณศิลป์ที่พรรณาไว้ ด้วยเรื่องเกี่ยวกับท้าวพระยามหากษัตริย์แต่ปางก่อน เมื่อเห็นเป็นมโนภาพขึ้นแล้ว ก็จะบังเกิดความดื่นเต้นเร้าใจ และเมื่อได้มาเห็นสิ่งซึ่งเหมือนของจริง ปรากฏอยู่ที่ในกระบวนแห่พยุหยาตรา ความรู้สึกรักวัฒนธรรมแห่งชาติของตนก็จะมียิ่งขึ้นโดยไม่ต้องสงสัย

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตอนนี้ เป็นสมัยที่ข้าพเจ้ายังไม่เกิดทั้งนั้น ได้ยินได้ฟังมาอย่างใด ก็เล่าไปอย่างนั้น อาจมีผิดมีถูกแค่ไหน ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ยืนยัน เพราะไม่สำคัญ ด้วยเป็นเรื่องความทรงจำของผู้ซึ่งมีอายุค่อนศตวรรษแล้ว ย่อมมีความหลง ๆ ลืม ๆ เป็นธรรมดา จะต่างกันระหว่างบุคคล ก็แต่ด้วยอำนาจแห่งความจำ ซึ่งทุกคนมีไม่เท่ากันทีเดียว เรื่องที่เล่าจะถูกผิดอย่างไร ตกอยู่กับท่าน ข้าพเจ้ามีหน้าที่แต่จะเล่าให้ฟังเท่านั้น ผู้ฟังต่างหากย่อมมีหน้าที่จะใช้ปัญญาไตร่ตรองด้วยเหตุผลตนเอง มากกว่าจะฟังอย่างเดียว แล้วก็ยึดถือเอาว่าเป็นถูกทั้งหมด อย่างนี้ใช้ไม่ได้ ด้วยขัดกับที่พระบาลีว่า "*มา สมโณ โน ครูติ*" แปลว่า "อย่าเชื่อเพราะเป็นคำกล่าวของอาจารย์" จะเชื่อได้ก็ต่อเมื่อได้พิจารณาด้วยเหตุผล เห็นจริงแล้วจึงเชื่อ ไม่เช่นนั้นก็จะเป็นเหมือนอย่างเรื่อง "เถรส่องบาตร" ตามที่โบราณท่านกล่าวเตือนไว้

เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) ยังไม่หมด ทราบมาว่าท่านเคยไปเกาะลังกาครั้งหนึ่งเข้าใจว่าจะไปด้วยทางคณะสงฆ์หรือทางราชการอาราธนาให้ไป แต่เรื่องนี้ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานอะไรทางราชการ เผื่อลางทีอาจมี

ผู้พบหลักฐานเข้ามาเมื่อภายหลังก็ได้ อีกเรื่องหนึ่ง เล่ากันว่าท่านเคยขอพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ถ้าท่านมรณภาพแล้ว ขออย่าเอาศพท่านเข้าโกศ โกศที่กล่าวนี้เป็นโกศไม้สิบสอง ศพผู้มีเกียรติสูงศักดิ์ เป็นเจ้าพระยาชั้นเสนาบดี และสมเด็จพระราชาคณะ จึงจะได้เข้าโกศชั้นนี้ได้ และขอพระบรมราชานุญาตเป็นพิเศษ บรรจุศพท่านในฮวงซุ้ยตามประเพณี เมื่อสัก ๑๕ ปีมานี้ ข้าพเจ้ามีกิจธุระไปที่โรงเรียนประทุมคงคา ยังเห็นฮวงซุ้ยของท่านที่กล่าวนี้ตั้งอยู่หน้าโรงเรียน เป็นฮวงซุ้ยขนาดไม่สู้ใหญ่โตอะไรนัก เห็นทีท่านจะบงการให้ก่อเอาไว้ก่อนก็ได้

*ดูประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สี) ในเรื่องสมเด็จพระราชาคณะ เริง อรรถวิบูลย์ เป็นผู้รวบรวม *วารสารวัฒนธรรมไทย* ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า ๔๕-๕๔๕ จึงไม่ได้นำเอาข้อความในนั้นมากล่าวไว้ด้วย

๖. บรรพบุรุษของข้าพเจ้า (ต่อ)

ส่วนตัว

เรื่องที่จะเล่าในตอนนี้ ทีแรกนึกว่าจะไม่เล่า ด้วยเป็นเรื่องราวเฉพาะตัว แต่เมื่อนึกอีกที เห็นว่าเล่าเอาไว้ดีกว่า หากจะมีผู้ที่สนใจ จะได้ทราบว่าบิดามารดาข้าพเจ้า มีบุคลิกภาพเป็นอย่างไร ในเรื่องความคิดและจิตใจ และมีอะไรที่ส่งผลมาถึงตัวข้าพเจ้าด้วย

ว่าในส่วนบิดา ท่านเป็นคนชอบประดิษฐ์สิ่งต่าง ๆ ส่วนใหญ่เป็นเครื่องใช้ไม้สอยประจำบ้าน มีตู้โต๊ะและเครื่องใช้เบ็ดเตล็ด เกี่ยวกับเครื่องมือสำหรับทำขนมและอาหารของกิน ตามปรกติท่านไม่ใคร่รับประทานของขาย และไม่ชอบให้เด็ก ๆ ในบ้าน ไปยืน หรือนั่งยอง ๆ กินอาหาร ตามถนนหนทางให้ประเจิดประเจ้อ ถ้าอยากรับประทานอะไร ท่านก็ทำเสียเอง แล้วก็ได้ประโยชน์ ทั้งในทางฝึกหัดเป็นความรู้ และเลี้ยงเด็ก ๆ ให้ได้รับความอิ่มหนำสำราญไปด้วยในตัว ท่านเคยยกภาษิตจีนบทหนึ่งขึ้นมากล่าวอยู่เสมอว่า "เท้ยอี้มกี่ เจียะเซงขี่" แปลว่า "เมื่อไม่เห็น ก็กินสะอาด" แต่นี่เคยเห็นตำตาอยู่บ่อย ๆ ในสิ่งของลางสิ่งที่เขาทำกัน เห็นแล้วก็รังเกียจ

ถ้าอยากกินก็ทำเสียเองดีกว่า ตัวอย่างเช่นน้ำพริกที่กินกับขนมจีน เมื่อขณะผสมปรุงรส คนทำอาจใช้สิ่งอื่นแทนมือ เพื่อกวนระคนให้เข้ากัน ก็ไม่เอากลับใช้เอามือกวน เพราะจะได้บี้น้ำตาลปี๊กให้ละลายได้สะดวก และรวดเร็ว มือที่ใช้กวน เคยสังเกตเห็นว่าแม่ครัว โดยมากมักเป็นคนมักง่าย ไม่ใคร่ล้างมือให้สะอาดเสียก่อน แล้วจึงกวน เห็นแต่เอามือที่ถูกต้องอะไรมาตั้งร้อยแปดแล้ว ลงไปกวนในน้ำพริกอย่างสบายใจ ถ้าทำเป็นจำนวนมาก เพื่อเลี้ยงแขกที่มาช่วยงาน ก็ต้องทำกันด้วยโอ่งมังกรขนาดเล็ก เอามือลงไปกวนลึกตั้งครึ่งแขนค่อนแขน สิ่งซึ่งมีรสเปรี้ยว เช่น มะนาว มะกรูด มะขามและระกำ ก็กัดเหงื่อไคลและสิ่งอื่น ๆ ที่เกาะอยู่ตามแขน ให้เข้าผสมอยู่กับน้ำพริกด้วย อร่อยดี ด้วย "ไม่เห็นก็กินสะอาด" ที่กล่าวว่าค่อนแขนข้าพเจ้าหมายถึงแขนท่อนล่าง มิฉะนั้นมันจะลามปามไปถึงต้นแขน ซึ่งอยู่ใกล้รักแร้ด้วย เรื่องผสมน้ำพริกซึ่งกล่าวนี้ หมายถึงที่ปรากฏอยู่ในสมัยโน้น ไม่ได้หาความให้กินไปถึงสมัยนี้ ซึ่งอาจไม่ได้ทำกันอย่างนั้นแล้วก็ได้ แต่ก็ไม่แน่นัก

ขณะที่ข้าพเจ้ากำลังเล่าอยู่นี้ เป็นเวลาหน้ามะม่วงระบุ ตามตลาดจึงมีแม่ค้าขายข้าวเหนียวมะม่วงกันมากเจ้า ถ้าท่านไปซื้อข้าวเหนียว ขณะยืนรอคอยแม่ค้ากำลังหยิบและห่อให้ท่าน จะเห็นหยิบด้วยมือได้แคล่วคล่องว่องไวดี แต่มือที่หยิบก็ใช้รับสตางค์และจับโน่นจับนี่อยู่ตลอดเวลา ไม่เห็นล้างก่อนขยุ้มข้าวเหนียวสักที ที่ข้าง ๆ ตัวแม่ค้ามีชามกะละมังใส่น้ำอยู่ใบหนึ่งนี่สำหรับแช่ข้าจุ้มมือให้เปียก จะได้หยิบข้าวเหนียวได้ง่ายเมื่อมือแห้ง หยิบข้าวเหนียวแล้ว ถ้ายังไม่มีใครมาซื้ออีก ก็เอามือซึ่งติดเมล็ดข้าวเหนียวอยู่จุ้มน้ำในกะละมัง เพื่อล้างมือ แล้วก็หยิบผ้าขี้ริ้วผืนหนึ่งซึ่งวางอยู่ใกล้ ๆ ตัว

ขึ้นเช็ดให้แห้ง ลางเจ้าก็เห็นน้ำในกะละมัง มีสีดำ ๆ มันเมื่อม แสดงว่าถูกสิ่งมลทินจุลินทรีย์เข้าไปผสมอยู่แล้วเป็นจำนวนมาก ถ้ากำลังขายดี เห็นจะไม่มีเวลาได้เปลี่ยนน้ำใหม่ ส่วนผ้าที่เช็ดมือ ก็มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน ข้าพเจ้าจึงได้ใช้คำว่าผ้าขี้ริ้ว เนื่องด้วยเหตุดังเล่ามานี้ บิดาข้าพเจ้าจึงต้องหุงข้าวเหนียวรับประทานเอง แล้วแสดงให้เด็ก ๆ ในบ้านเห็นว่า ถ้าจะใช้เครื่องมือ เช่นพายไม้เล็ก ๆ และช้อนขนาดใหญ่ มูนข้าวเหนียว หยิบข้าวเหนียว ก็ใช้ได้ ไม่จำเป็นจะต้องใช้มือมูนและหยิบ ข้าพเจ้าชอบรับประทานข้าวเหนียวมะม่วง จะทำรับประทานเองเหมือนอย่างบิดาก็ทำไม่ได้ ด้วยไม่มีโอกาสจะทำเอง เพราะเงื่อนไขแห่งเวลามิต่างกัน จึงต้องให้เขาไปซื้อมารับประทาน หรือไม่ก็ไปซื้อเอง เมื่อไปเดินเล่นเวลาเช้า ข้าพเจ้าต้องถือภาษิตจีนว่า "เมื่อไม่เห็นก็กินสะอาด" มิฉะนั้นก็ต้องอดนั่นเอง ถ้าจะถามว่าทำไมข้าพเจ้าจึงไม่แนะนำแม่ค้าข้าวเหนียวมะม่วง ให้รู้จักพัฒนาความสะอาดอย่างที่เล่าไว้ ก็คิดว่า "พูดไปสองไพเบี้ย นิ่งเสียตำลึงทอง" ดีกว่า เพราะสิ่งทั้งหลาย มันมีอายุและจังหวะของมัน

สิ่งที่บิดาข้าพเจ้าประดิษฐ์สร้างขึ้น ถ้าว่าด้วยแบบรูป ก็ไม่ผิดแปลกไปจากธรรมดา ที่ชาวบ้านในสมัยนั้นใช้กันอยู่ แต่ท่านแก้ไขให้ได้รับความสะดวกสบายในการใช้และการย้ายขน ถ้าเป็นสิ่งขนาดใหญ่ เช่นตู้โต๊ะ ก็ถอดออกได้เป็นชิ้น ๆ ยกเอาไปชำระล้างก็ได้ง่าย ในบรรดาสิ่งที่กล่าวเหล่านี้ ซึ่งยังเหลือเป็นมรดกตกทอดอยู่ในความครอบครองของข้าพเจ้าจนทุกวันนี้ ก็มีอยู่ ๒—๓ ชิ้น คือโต๊ะสำหรับยืนทำกับข้าว ด้วยท่านไม่ชอบให้นั่งทำกับพื้น และตู้ใส่กับข้าวของกิน ซึ่งมีที่วางเรียงจานชามและที่สำหรับเสียบช้อนอยู่ในตัว ตู้และโต๊ะนี้ทำด้วยไม้สักล้วน ไม่มีตะปูตรึงเพื่อประกอบยึด

แม้แต่น้อย และถอดออกได้เป็นกระแบะ ๆ เมื่อเอากับข้าวไว้ก็ไม่อับลม เพราะโปร่งลมเข้าออกได้สะดวกตามช่องซี่ไม้ แทนที่จะเป็นตาข่ายลวด ซึ่งไม่ทนทานเพราะถูกความเค็มก็สึกกร่อนไปเอง ต้องเปลี่ยนกันบ่อย ๆ ไม่สะดวก ภาชนะที่เก็บอาหารไว้ข้างในก็มีที่รองรับ ซึ่งมดจะต่ายขึ้นไปไม่ได้ ด้วยมีที่หล่อน้ำกันเอาไว้ ส่วนที่สำหรับเก็บวางเรียงจานชาม ซึ่งอยู่ตอนล่างของตู้ ก็ทำเป็นสองชั้น ชั้นล่างเป็นที่รองรับน้ำซึ่งติดอยู่กับชามจานที่ล้างแล้ว ข้าพเจ้าจะพรรณนาให้ยิ่งกว่านี้ ก็สู้ดูตัวจริงไม่ได้ ถ้าสนใจก็อาจดูได้ที่บ้านของข้าพเจ้า

ท่านที่เกิดมาก่อนเด็กสมัยนี้ คงจะเคยเห็นกระต่ายขูดมะพร้าว ทั้งแบบไทยและแบบจีน ซึ่งเหลือให้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่บ้าง ยังไม่หมดสูญไปทีเดียว เพราะลางตราวก็จำเป็น ยังต้องใช้อยู่ ถ้าเครื่องขูดมะพร้าวด้วยเครื่องจักรเกิดขัดข้อง เพราะไม่มีกระแสไฟฟ้า ก็ต้องหันมาพึ่งกระต่ายตามแบบเก่า หรือที่ในบริเวณบ้านปลูกมะพร้าวไว้สี่ห้าต้น เมื่อต้องการจะเอามะพร้าวที่ต้นมาขูดทำน้ำกระทิ ก็ต้องมีกระต่ายแบบเก่าไว้ใช้ขูด เป็นทำนองเดียวกับไฟฟ้าที่ให้ความสว่างในบ้านเรือน ก็ต้องมีโคมตะเกียงหรือเทียนเตรียมสำรองไว้ เพราะไม่ไว้ใจว่าเมื่อใดจะเกิดไฟฟ้าดับ

ถ้าท่านจะขูดมะพร้าวด้วยกระต่ายไทย ท่านต้องนั่งยอง ๆ ยกเท้าข้างหนึ่งขึ้นเหยียบบนหลังกระต่าย ซึ่งเป็นแผ่นไม้มีขนาดความกว้างพอดีกับฝ่าเท้า เท้าของท่านอีกข้างหนึ่งต้องเหยียบพื้นครัวไว้ หลังกระต่ายที่ท่านเหยียบไว้ มีลักษณะเป็นรูปเรียวเชิดไปตอนหน้า ข้างปลายสุดเป็นฟันกระต่าย ซึ่งมีฟันเหล็กเป็นซี่ ๆ เสียบไว้เป็นเครื่องขูด ที่หลังกระต่ายตอนหน้าเชิดสูงขึ้นไป ก็ด้วยมีชิ้นไม้แบนขนาดเล็กชิ้นหนึ่ง เอาทางสันขึ้นตั้ง

เพื่อหนุนรับไว้ แต่ล้ำไปทางข้างหน้า หัวกระต่ายจึงจะเชิดสูงขึ้นตามที่ต้องการ พรรณนารูปร่างสิ่งสามัญซึ่งใคร ๆ ส่วนมากก็เคยเห็น รู้สึกอึดอัดเต็มที แต่รอดตัวที่ยังเคยเห็นกันอยู่มากคน มิฉะนั้นก็จะต้องเขียนเป็นรูปภาพขึ้นไว้ เพราะเห็นและเข้าใจได้ดีกว่าพรรณนาด้วยถ้อยคำ ลางรายทำเป็นรูปตัวกระต่ายจริง ๆ นั่งหมอบอยู่ก็เคยเห็น แต่นี่ทำเป็นเอกเทศเท่านั้น และข้าพเจ้าเข้าใจว่า ที่เรียกที่ขูดมะพร้าวว่ากระต่าย เห็นจะหมายเอาพ้นกระต่ายมากกว่าหมายเอาตัวกระต่าย ทำนองเดียวกับที่ขูดมะพร้าวของชาวเชียงใหม่ ที่เรียกว่าแมว ก็คงมุ่งถึงเล็บแมว เป็นแน่

กระต่ายขูดมะพร้าวที่บิดาข้าพเจ้าออกแบบสร้าง ทำด้วยไม้สัก เป็นม้านั่งเตี้ย ๆ รูปสี่เหลี่ยม จะนั่งขัดสมาธิหรือนั่งคร่อมก็แล้วแต่สะดวก ส่วนเหล็กที่ขูด เมื่อขูดมะพร้าวเสร็จแล้ว ก็ถอดเก็บไว้ได้ในตัวไม่ทิ้งให้ยื่นคาไว้ตามเดิม เพราะอาจเป็นอันตรายแก่หน้าแข้งได้ง่าย ถ้าเดินซุ่มซ่ามไม่ระวัง หน้าแข้งอาจไปกระทบกับซี่พ้นกระต่ายอย่างแรงก็ได้ นอกนี้ยังมีแผ่นกระดานซ่อนอยู่ภายในม้านั่งตอนล่าง เมื่อต้องการจะวางภาชนะสำหรับรองรับมะพร้าวที่ขูดแล้วและกำลังหล่นร่วงลงมา ก็ลากแผ่นกระดานนั้นออกมารองรับภาชนะ เสร็จธุระแล้วก็เสือกกลับแผ่นกระดานเข้าไว้ในที่เดิม ส่วนกระต่ายจีน บิดาข้าพเจ้าก็ทำตามแบบรูปอย่างกระต่ายจีนธรรมดา แต่เวลาขูดไม่ได้วางลงกับพื้นราบอย่างที่ทำกัน แต่วางให้ปลายข้างหนึ่งเชิดสูงขึ้นนิด ๆ ตามที่ต้องการ เพราะมีแผ่นไม้ใช้เป็นที่ค้ำยันอยู่ข้างหลัง และใช้เป็นที่สำหรับทับกล้วยบ่งอยู่ในตัวได้อีกด้วย

ข้าพเจ้าเมื่อเด็ก เคยอาสารับหน้าที่ขูดมะพร้าว นึกว่าง่าย ๆ เมื่อขูดครั้งแรก ๆ เนื้อมะพร้าวในกะลาก็แหว่งเว้าเป็นหนูแทะ ลางทีก็ขูดลึก จนเศษ

กะลาดำ ๆ ติดออกมาด้วย ต่อเมื่อขูดไปหลายครั้ง เกิดความชำนาญขึ้นแล้ว จึงได้ทราบว่าแม้แต่การขูดมะพร้าวของง่าย ๆ ก็มีเทคนิคของมัน กล่าวไปใยถึงเรื่องการทำอย่างอื่น ๆ เช่นการเขียนหนังสือ ก็มีเทคนิคในการเขียนเป็นทำนองเดียวกัน ส่วนขูดมะพร้าวด้วยกระต่ายจีน คุณแม่ข้าพเจ้าไม่ยอมให้ทดลองขูด เพราะถ้าขูดไม่เป็น คือไม่รู้เทคนิคของมัน ดีหรือไม่ดีอาจพลาดถึงมือเว่อก็ได้ ส่วนกระจ่าหรือจวักที่ใช้ตักแกง ตามปรกติเขาเจาะรู เอาหวายร้อยที่ด้ามและตัวจ่า เพื่อให้ติดกันแน่น เมื่อเวลาล้างกระจ่า ก็ล้างไม่ได้หมดจด เพราะตามซอกที่มีหวายผูกไว้ อาจมีเศษน้ำแกงตกค้างเหลือหมักหมมอยู่ในนั้นได้ บิดาข้าพเจ้าจึงตัดหวายออกหมด แล้วใช้หมุดตะปูย้ำแทนผูกด้วยหวาย

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าบิดาข้าพเจ้า ถ้ากล่าวอย่างภาษาสมัยใหม่ก็เป็นนักพัฒนาผู้หนึ่งในสมัยของท่าน นักพัฒนาหมายความว่า เป็นผู้รู้จักเพิ่มพูนสิ่งที่มีอยู่ให้เกิดเป็นความเจริญงอกงาม นำความสะดวกสบายมาให้แก่วิถีชีวิตของคน ซึ่งมีเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ไม่มีหยุดยั้ง แต่ในคราวเดียวกันก็ยังรักษาเสถียรภาพแห่งการเปลี่ยน ให้คงตัวอยู่ได้สม่ำเสมอ ไม่เคลื่อนที่ไปไกล เพราะฉะนั้น นักพัฒนาจึงเป็นผู้เหมาะแก่สมัย ไม่ใช่เป็นผู้ล้นสมัยหรือล้าสมัย ถ้าล้นสมัยหรือล้าสมัย ก็จะเป็นนักพัฒนาที่เหมาะกับสมัยไม่ได้

ในสมัยที่บิดาข้าพเจ้ายังมีชีวิตอยู่ สิ่งที่จะใช้เป็นแบบอย่าง มาจากต่างประเทศทางตะวันตกยังมีน้อย ผิดกับสมัยนี้ ซึ่งมีมากและเข้ามาอย่างรวดเร็ว ถ้าจะเปรียบก็เหมือนน้ำเค็มที่ไหลบ่าเข้ามาท่วมน้ำจืด น้ำจืดที่อยู่ใกล้น้ำเค็มก็กลายเป็นน้ำกร่อย ตามส่วนของน้ำจืด ซึ่งมีมากหรือน้อยกว่ากัน ในสมัย

โน้น แบบอย่างต่างประเทศ แม้มีเข้ามาเรื่อย ๆ แต่ว่า ก็เข้ามาอย่างแช่มช้า พอมีเวลารู้จักเลือกคัดและปรับชีวิตและจิตใจ ให้เกิดความเจริญงอกงามแก่ประเพณีเดิมของตนได้ เพราะฉะนั้น สิ่งที่บิดาข้าพเจ้าจะนำเอามาใช้เป็นแบบอย่างได้ ให้เกิดเป็นสิ่งประดิษฐ์ขึ้นใหม่ จึงมีเท่าที่มีอยู่เป็นวงจำกัดไม่มีทางจะออกนอกแบบนอกครูเดิมจนเหลิงเจิ้งเหลิงแมว ทำไมจึงมีแมวด้วย ก็ไม่ทราบ หรือจะหมายความว่า มากเกินความพอดี จนท่วมแมวตายกระมัง

ในสมัยโน้น คือสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก แต่โตรู้ความแล้ว ไฟฟ้าซึ่งเป็นของธรรมดาและจำเป็นในสมัยนี้ แม้มีแล้ว แต่ก็ยังไม่แพร่หลายมาถึงราษฎรคนชั้นสามัญ และการใช้ไฟฟ้า ก็จำกัดอยู่แค่เป็นสื่อให้แสงสว่างแทนไต้และโคมไฟเท่านั้น มากกว่าจะใช้เป็นพลังงาน เพื่อประโยชน์อย่างอื่นได้ ตามถนนหนทางครั้งกระโน้น ถ้าเป็นเวลาค่ำคืนเดือนมืดก็มืดจริง ลางถนนถ้าอย่างดีก็มีโคมใช้น้ำมันตั้งอยู่ปลายเสาเตี้ย ๆ เป็นระยะห่าง ๆ เพื่อให้แสงสว่างอย่างสลัว ๆ แม้กระนั้นก็แต่ถนน เฉพาะที่มีคนสัญจรไปมาเสมอ ถนนลางเส้น หากจะมีโคมไฟตามไว้ ก็แต่ตอนที่มีคนเดินบ่อย ๆ ส่วนตอนถัดไปซึ่งเป็นที่เปลี่ยว ไม่ใช่เป็นย่านมีคนเดินไปมาตามปรกติ ก็ไม่มีโคมตามไฟ ถ้าใครมีธุระปะปังอะไรในเวลาค่ำคืน ก็ต้องเดินไปทั้งมืด ๆ อย่างดีก็มีไต้จุดส่องทางไป ที่กล่าวนี้ก็กล่าวเท่าที่เคยเห็นเมื่อเด็ก ในย่านที่อยู่ห่างไกลจากพระนครชั้นในออกมา ส่วนถนนภายในพระนคร เห็นจะมีโคมไฟตามอยู่แล้วทั่ว

ข้าพเจ้าเคยเขียนเรื่องเครื่องประทีปโคมไฟในวรรณคดีไว้นานแล้ว ในนั้นดูเหมือนไม่ได้กล่าวว่า ชาวบ้านในกรุงเทพฯ สมัยโน้น ใช้น้ำมันอะไรจุดโคมทะเกียงตามไฟ ในอายุข้าพเจ้า เมื่อเด็ก มีน้ำมันเคาโรซิน หรือเรียกกัน

เป็นน้ำมันก๊าสหรือน้ำมันแก๊สใช้แล้ว แต่ว่าในย่านอยู่ห่างจากพระนครชั้นในออกไป เห็นจะยังไม่ได้ใช้น้ำมันก๊าสตามไฟกันแพร่หลาย เพราะเจ๊กขายน้ำมันเชื้อเพลิง หาบไปเร่ขายจำหน่ายปลีกตามละแวกบ้าน มีทั้งน้ำมันก๊าสและน้ำมันมะพร้าว ราษฎรซื้อน้ำมันก๊าสใช้คราวละไม่มาก ถ่ายกรอกลงในขวด เก็บไว้ในที่ห่างไกลจากตัวเรือน ด้วยกลัวจะเกิดไฟไหม้ เพราะได้ยินกิตติศัพท์อยู่ว่า น้ำมันชนิดนี้ไวไฟนัก เรื่องก็คงจะเกิดไฟไหม้เพราะใช้น้ำมันก๊าสกันมากรายมาก่อนแล้ว คนจึงไม่กล้าใช้ ท่านผู้เฒ่าคนหนึ่งเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังอยู่หลายครั้งว่า เมื่อครั้งท่านยังเด็กอยู่เมืองกาญจนบุรี บิดาของท่านซื้อน้ำมันก๊าสคราวละปีบ เพราะมีบ้านอยู่ห่างไกลตัวเมือง ไม่สะดวกแก่การซื้อได้บ่อย ๆ เมื่อซื้อมาแล้ว ก็นำเอาไปเก็บไว้ที่ในไร่ ให้ห่างไกลพ้นตัวเรือน ด้วยกลัวจะเกิดไฟไหม้บ้านเพราะน้ำมันก๊าส

ว่าโดยทั่วไป จีนหาบเร่ขายน้ำมัน มักผ่อนผันให้ชาวบ้านซื้อเป็นเงินเชื่อได้ เพราะซื้อกันเป็นเจ้าจำนำ และคราวหนึ่ง ๆ ก็ซื้อกันเป็นจำนวนน้อย จีนผู้ขายมักจดเป็นบาญชีสินเชื่อไว้ สี่ซ้าห้าวันจึงจะชำระเงินกันทีหนึ่ง สิ่งที่ใช้จดเป็นบาญชี คือที่พรึงเรือนหรือที่เสาเรียน ใช้ปูนแดงกินกับหมาก ซึ่งมีอยู่แทบทุกบ้าน บ้ายเป็นทางยาว ๆ ตามสมควร เรียงขนานกันไปเป็นแถว ถ้าถึง ๑๐ ขีดก็บ้ายเป็นกากบาทไว้ในอันสุดท้าย เพื่อไม่ให้เสียเวลานับ การจดบาญชีเหล่านี้ เจ๊กเจ้าของน้ำมันเป็นผู้จด แต่ลางทีลูกหนี้เป็นผู้จดเองก็มี แต่การจดนั้น จะต้องทำต่อหน้ากันทั้งเจ้าหนี้และลูกหนี้ ถ้าสิ้นคราวใช้หนี้เสร็จแล้ว ตรงนี้สงสัยเพราะจำไม่ได้ ว่าลบออกหรือทำเครื่องหมายอะไรไว้ ถ้าลบออกก็เห็นจะไม่ได้ลบกันอย่างหมดจด เพราะเห็นตามพรึงและเสาเรือน ยังมีรอยขีดปูนแดงตกค้างกะดำกะด่างอยู่ทั่วไป บาญชีอย่างนี้

เหมาะแก่ผู้ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ผิดกันไกลกับลักษณะบาญชีอย่างสลับซับซ้อน เหมาะแก่ผู้ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างสลับซับซ้อน ในสมัยปัจจุบัน เกิดอยู่ในสมัยใด ก็ต้องมีวิถีชีวิตอยู่ในสมัยนั้น จะเลือกเอาอย่างไหนก็ไม่ได้ ถึงเลือกได้ก็เป็นสิ่งผิดสมัยกัน มันมีดีและไม่ดีอยู่ด้วยกัน ไม่ว่าเป็นสมัยไหน เพราะเป็นสิ่งที่ต้องมีคู่ เป็นเงาตามตัว ตามส่วนสัมพันธ์ของมัน เราอาจคิดว่า การทำบาญชีแบบเอาปูนปั้นตามเสาเรือนเป็นวิธีของคนโง่ อาจคดโกงกันได้ง่าย สู้ทำบาญชีแบบใหม่ไม่ได้ เพราะคดโกงกันไม่ได้ง่าย นี่ก็เป็นความคิดเห็น อย่างที่กวีอังกฤษคนหนึ่งกล่าวว่า

"*We think our father's fool,*
So wise we grow;
Our wise son no doubt,
Will think us so." (*Alexander Pope*)

("*เราคิดว่าบิดาเราเฉาฉงน เราเป็นคนมีปัญญาจะหาไหน*
บุตรของเราดีจริงยิ่งขึ้นไป จิตใจเขาคงคิดเหมือนบิดา")

นัยว่าเป็นพระนิพนธ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิยากร ข้อความทั้งภาษาอังกฤษและไทย กล่าวจากความจำ ไม่มีโอกาสจะสอบความถูกผิดได้

ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าบิดาท่านเรียนวิชาช่างไม้จากไหน แต่นี่ไม่สำคัญ ความสำคัญอยู่ที่ท่านรู้จักใช้ปัญญาปรับปรุงของเดิมให้ดีขึ้นกว่าเดิม ไม่หยุดอยู่เพียงแค่ใดก็แค่นั้น แม้แต่เครื่องมือช่างไม้ ก็ไม่ได้ทำขึ้นตามธรรมดา ย่อมมีส่วนที่ปรับปรุงให้ดีขึ้นกว่าเก่า และน่าใช้แทบทุกอย่าง ข้าพเจ้าไม่มีตัวอย่างเครื่องมือที่กล่าวนี้เหลืออยู่ เพราะเป็นคนไม่มีนิสัยทางช่าง เครื่องมือเหล่านี้จึงตกเป็นของน้องชายข้าพเจ้า ซึ่งมีนิสัยเป็นช่างอย่างบิดา เครื่อง

มือช่างไม้ซึ่งมีอยู่ในบ้านเวลานี้ ล้วนเป็นสิ่งซื้อใหม่แทบทั้งหมด และผู้ที่เป็นช่างไม้ ทำอะไรซ่อมอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ ในบ้าน คือภรรยาข้าพเจ้า ส่วนตนเองไม่มีฝีไม้ลายมืออะไรในเรื่องช่าง เรื่องทำขนมและทำกับข้าว ท่านก็มีการพัฒนาไว้หลายอย่างเหมือนกัน ทั้งเรื่องรสและเรื่องความสะดวกในการรับประทาน สืบต่อมาถึงภรรยาข้าพเจ้า

ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า "ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น" แต่ไฉนตัวข้าพเจ้าซึ่งถ้าเปรียบ จึงเป็นลูกไม้หล่นไกลต้นเล่า ภาษิตของโบราณบทนี้จะไม่ผิดหรือ เห็นจะต้องตอบตามความเห็นส่วนตัวว่า ผิดแต่ก็ไม่ผิด ที่ว่าผิดเพราะข้าพเจ้าไม่มีนิสัยในการช่าง แต่ทว่ามีนิสัยชอบศึกษาหาความรู้ เพราะฉะนั้นจึงเป็นคนชอบเก็บสะสมหนังสือและชอบอ่านหนังสือ ซึ่งตรงกับนิสัยของบิดาอีกแง่หนึ่ง ตรงนี้ภาษิตที่ว่า "ลูกไม้หล่นไม่ไกลต้น" จึงเป็นข้อความที่ไม่ผิด เพราะคนเกิดมาย่อมมีความสามารถแฝงอยู่ในตัวหลายอย่าง และอย่างไหนจะแสดงออกมาให้เห็นเด่น ก็แล้วแต่สิ่งแวดล้อมและเหตุการณ์ที่เป็นเงื่อนไขบังคับให้เป็นไป เคยมีผู้ซักถามข้าพเจ้าอยู่บ่อย ๆ ว่าบุตรของข้าพเจ้า คนใดมีใจรักหนังสือบ้าง ข้าพเจ้าตอบว่ายังไม่ปรากฏว่ามีจริงจัง แต่อาจมีขึ้นก็ได้ในภายหน้า ถ้าหาก "โลกธรรมไม่จูงใจไปเสียทางอื่น" ที่ท่านกล่าวว่า "ไม้ลำเดียวยังต่างปล้อง พี่และน้องยังต่างใจ" ข้าพเจ้าคิดว่าถึงจะต่างปล้องกันก็จริง แต่ก็เป็นปล้องอยู่ในไม้ลำเดียวกันนั่นเอง

บิดาข้าพเจ้าชอบสะสมและชอบอ่านหนังสือ นี่เป็นเรื่องจะต้องเล่ากันมากอยู่ ที่แรกนึกว่าจะเล่าไว้ในตอนนี้ แต่เพราะมีเรื่องมากอยู่แล้ว ขืนเล่าก็จะยาวเกินกว่าที่กะไว้ จึงจะเอาไปกล่าวในตอนที่ว่าด้วย เมื่อข้าพเจ้าเรียนหนังสือและเมื่อข้าพเจ้าแต่งหนังสือ ความจริงยังมีเรื่องปลีกอีกมาก เท่าที่

ระลึกและจำได้ แต่เอาไปไว้พูดในตอนอื่นเป็นดีกว่า คงนำเอามากล่าวอยู่ในตอนนี้แต่อีกเรื่องเดียว ซึ่งเป็นเรื่องสั้น ๆ วรรคเดียวเท่านั้น

บิดาข้าพเจ้าเคยพูดบ่นเป็นเชิงปรารภว่า เรื่องไกวเปลเด็ก เสียเวลาเต็มที บ่วยงานบ่วยการ ทำอะไรอื่นก็ไม่ได้ ทำไมไม่มีใครคิดให้มันไกวของมันได้เอง เป็นระยะเวลาได้นาน ๆ นี่ข้าพเจ้าคิดว่าที่ไม่มีใครคิดทำขึ้น เพราะเห็นเป็นสิ่งเล็กน้อยและเกี่ยวกับเรื่องทางวิทยาศาสตร์ ถ้ามีผู้ต้องการมาก ฝรั่งคงคิด "สะระตะ" และทำเข้ามาขายแล้ว แต่เผอิญฝรั่งโยกเปลแทนไกวเปล และคนสมัยใหม่ก็เอาอย่างฝรั่ง เรื่องไกวเปลก็จะต้องหมดไป ตลอดจนบทร้องเห่กล่อม ซึ่งแม่กล่อมลูก พังแล้วก็วังเวงใจ จะต้องหมดไปด้วย เสียดายเต็มที ถ้าจะมีกล่อม ก็มักกล่อมเป็นทำนองฝรั่งภาษาฝรั่ง เสียงร้องหงุง ๆ หงิง ๆ พังไม่ได้ความ นอกนี้ยังมีเครื่องขูดมะพร้าวคั้นกะทิ ตำน้ำพริก ที่ท่านบ่นว่าอยากได้เครื่องที่มันมีความสะดวกกว่านี้ ข้าพเจ้าจะเอาใจท่าน จึงสั่งเครื่องครัวของฝรั่งลางอย่าง ซึ่งเข้าใจว่าจะใช้ได้ดีเกี่ยวกับเรื่องที่ท่านบ่น โดยดูรูปจากสมุด "คัดลอก" (catalogue คือสมุดบอกรายชื่อและราคาของขาย ที่เรียกทับศัพท์ว่า "คัดลอก" ก็เอาคำมาจากที่ท่านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ใช้มาก่อน เห็นว่าจำง่ายดี เป็นจำพวกเดียวกับ "น้ำมันตาปลาตาย" และ "กระดานแฉน" เป็นต้น) ของห้าง Mountgomery Ward เมืองชิคาโก ประเทศสหรัฐอเมริกา มาให้ท่านลองใช้ดู แต่ก็ไม่ได้เรื่องทั้งนั้น ถ้าท่านมีชีวิตอยู่ถึงบ่านนี้และได้เห็นเครื่องขูดมะพร้าว และเครื่องคั้นกะทิ ที่มีอยู่ในบัจจุบัน ท่านจะดีใจหาน้อยไม่

ข้าพเจ้ากล่าวเรื่องของบิดามาเสียยืดยาว ยังไม่ได้กล่าวถึงเรื่องมารดาเลย ความจริงก็ไม่มีอะไรจะเล่ามาก นอกจากว่าท่านเป็นแม่ที่ข้าพเจ้าบูชาอย่างยิ่ง ไม่แพ้กับที่ข้าพเจ้าบูชาอย่างยิ่งในเรื่องพ่อ แม่ของข้าพเจ้าก็เป็นหญิงสามัญ

อย่างแม่ของคนอื่น ๆ นี่เอง คือรู้หนังสือพออ่านออก แต่มีน้ำอดน้ำทน ขยันในอาชีพการงาน รู้จักเก็บหอมรอมริบและการจับจ่ายใช้สอย ให้มีความพอดีพอประมาณ ในความเป็นอยู่แห่งครอบครัว สามารถประคับประคองเลี้ยงลูกเต้า ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด ๗ คนด้วยกัน ผ่านมรสุมแห่งชีวิตตลอดรอดฝั่งมาได้ ให้เป็นตัวของตนเองเมื่อเติบโตขึ้น บุญคุณของท่านมีอย่างนี้ จะไม่ให้ข้าพเจ้าระลึกถึงพระคุณได้อย่างไร แม้ท่านจะเป็นคนเจ้าโมโห ไม่ถูกใจอะไรนิดก็โกรธง่าย ผิดกับบิดาข้าพเจ้าซึ่งเป็นคนมีนิสัยใจเย็นและโกรธยาก แต่มารดาข้าพเจ้า เมื่อรู้จักใจท่านแล้วก็ปฏิบัติให้ถูกใจได้ง่าย คือถนอมน้ำใจท่านไว้ อย่าให้เกิดโมโห แม้ท่านจะบ่นว่าอย่างไร ข้าพเจ้าก็นิ่ง ไม่เถียงหรือย้อนตอบทันควัน ซึ่งเท่ากับเอาน้ำมันใส่ไฟให้ลุกยิ่งขึ้น เมื่อข้าพเจ้าโตเป็นหนุ่ม ทำงาน และมีครอบครัวแล้ว ได้เงินเดือนที่กรมศุลกากร เดือนละ ๑๕๐ บาท ข้าพเจ้าก็แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนหนึ่งเป็นเงิน ๑๐๐ บาท มอบให้แม่เพื่อบูชาคุณท่าน สำหรับจะได้จับจ่ายใช้สอยในบ้านและเลี้ยงน้อง ๆ ที่ยังมี "ปีกอ่อน" อยู่หลายคน แบ่งให้ภริยาเสีย ๓๐ บาท เหลืออีก ๒๐ บาท เป็นส่วนที่ข้าพเจ้าใช้สอยส่วนตัวประจำเดือน ซึ่งก็พอใช้ได้อย่างสบายในสมัยนั้น ถ้ารู้จักใช้ ไม่ริเป็นเจ้าชู้และกินเหล้าเมายา ซึ่งอาจลามปามไปถึงเล่นการพนันด้วยไม่พอใช้

"ความสุขจะหาพบได้แต่ในอดีต" นี่เป็นความจริง เพราะเมื่อข้าพเจ้าระลึกถึงความหลังขึ้นมาทีใด ก็รู้สึกเบิกบานสบายใจ ว่ามิเสียทีที่ตนเกิดมาได้ทำหน้าที่ลูกซึ่งมีอยู่ต่อบิดามารดาด้วยกตัญญูกตเวที สมบูรณ์แล้วอย่างลูกที่ดี จึงมีร่างกายและจิตใจเป็นความสุขความเจริญ ตามสมควรแก่อัตภาพที่เป็นอยู่ เพราะด้วยอำนาจแห่งกตัญญูกตเวทิตา สิ่งเดียวนี้เอง ที่ส่งผลทำให้มีสิ่งอื่น ๆ ซึ่งเป็นส่วนคุณธรรมติดตามพ่วงท้ายมาด้วย เป็นเงาตามตัว เห็นทันตา

๗. เมื่อเด็ก

ตอนอยู่สำเพ็ง

เมื่อข้าพเจ้าเกิดแล้ว มีอายุเห็นจะราว ๓—๔ ขวบ ผู้ใหญ่ก็ย้ายบ้าน ที่โรงเลื่อยจักรข้างวัดพระยาไกร ไปอยู่ในสำเพ็ง ตรงเชิงสะพานยายใจ ดังได้กล่าวไว้แล้วในตอน ๕ ชีวิตข้าพเจ้าในระยะตอนนี้ ไม่มีอะไรจะเล่าโดยตรงได้มากนัก ด้วยยังเป็นเด็กเล็กมาก แม้จะได้ผ่านพบเป็นประสบการอะไรมาในไม่ช้าก็ลืม ด้วยอำนาจแห่งความจำได้ยังมีน้อยอยู่ แต่ว่ากำลังจะคลี่คลายเป็นความเจริญขึ้นโดยลำดับ เหมือนดอกไม้กำลังแย้ม แต่ยังไม่บาน เพราะฉะนั้นเรื่องราวซึ่งจะเล่า จึงเป็นสิ่งที่ทราบมาเมื่อภายหลัง โดยได้ยินได้ฟังจากผู้ใหญ่ ซึ่งก็จำได้ในบัดนี้อย่างกระท่อนกระแท่นและเลือนรางเต็มที

เหตุที่ผู้ใหญ่ย้ายไปอยู่ในสำเพ็ง ได้ความว่าท่านลาออกจากงานที่โรงเลื่อยจักรข้างวัดพระยาไกรไปเข้าหุ้นส่วนกับญาติทางเกี่ยวดอง ซึ่งเป็นชาวจีนคนหนึ่ง ตั้งโรงรับจำนำที่ในสำเพ็ง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าโรงรับจำนำนี้ คงตั้งอยู่ในตึกเดียวกับที่ผู้ใหญ่ย้ายไปอยู่และเป็นบ้านของญาติชาวจีนคนนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า ตึกในสำเพ็งข้างหน้าเป็นห้างร้าน แต่ตอนที่อยู่ข้างใน

อาจมีขนาดยาวลึกจากตัวร้านเข้าไปก็ได้ เพราะฉะนั้นจึงมีเนื้อที่เหลือพอจะใช้เป็นที่อยู่รวมกันได้หลายครัวเรือน

ข้าพเจ้ามีญาติผู้ใหญ่ที่เป็นหญิง มีศักดิ์เป็นย่าและอาข้าพเจ้าอยู่หลายคน ได้สามีเป็นชาวจีน นี่ก็ไม่แปลก เมื่ออยู่ในหมู่ชนชาวใดก็ต้องมีความสัมพันธ์กันกับชาวนั้นเป็นธรรมดา ไม่มากก็น้อย ทั้งทางสกุลและวัฒนธรรม บิดาข้าพเจ้ามีพี่สาวคนหนึ่ง และน้องสาวคนหนึ่ง พี่สาวดูเหมือนชื่อสาคร ตกน้ำตายเมื่อยังเป็นเด็ก ขณะจมน้ำ ไม่มีใครทราบ ต่อเมื่อศพขึ้นมาลอยกระเพื่อม ๆ อยู่ที่ปากคลองบางกอกน้อย คนแจวเรือจ้างเผอิญเห็น เรื่องจึงเอะอะโวยวายทราบกันขึ้น เพราะมีญาติจอดแพขายของอยู่แถวนั้น จำศพได้ว่าเป็นหลาน เครื่องทองหยองที่ประดับตัวอยู่ที่ศพ ยังไม่ทันมีคนถอดปลดเอาไป ภายหลังทองหยองที่กล่าวนี้ ท่านผู้ใหญ่เห็นจะเป็นย่าข้าพเจ้านำเอาไปหล่อสร้างเป็นพระพุทธรูปยืนสามกษัตริย์ คือทอง นาก เงิน มีขนาดสูงเท่า ๆ กันทั้ง ๓ องค์ ซึ่งตกอยู่ในครอบครองของข้าพเจ้าจนบัดนี้

ตรงนี้อาจเล่าเรื่องการแต่งตัวเด็กด้วยเครื่องหยองสมัยก่อน เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก ว่าแต่งกันอย่างไร และสภาพความเป็นอยู่ของ "ชาวแพแม่แง่ค้าขายของ" ที่ปากคลองบางกอกน้อยเป็นอย่างไร แม้ความมุ่งหมายที่เล่าเรื่อง "ประวัติข้าพเจ้า" ก็ต้องการเล่าเรื่องความหลังยังจำได้ ซึ่งเป็นความรู้มากกว่าจะเล่าประวัติเรื่องส่วนตัว แต่ว่าจะนำเอามากล่าวไว้ในตอนนี้ ก็จะกลายเป็นเรื่องนิทานซ้อนนิทาน อย่างอาหรับราตรี มากเกินความพอดีไป จึงจำเป็นต้องงดไว้ก่อน แต่อย่างไรก็ดี เรื่องสภาพปากคลองบางกอกน้อยก็ได้เขียนไว้แล้วอยู่ในเรื่อง *ชีวิตชาวไทยก่อนสมัยปัจจุบัน* ตอนที่ว่าด้วยเรื่องกรุงเทพ ฯ

ผู้ซึ่งจะนำมากล่าวในที่นี้อีกท่านหนึ่ง เพื่อให้เห็นว่าพัวพันกันอย่างไรกับชาวจีน คือน้องสาวโดยตรงของบิดาหรืออาหญิงของข้าพเจ้า ชื่อพร ได้สามีเป็นจีนชาวแต้จิ๋ว ชื่อฮ่วยเต้ก บิดาข้าพเจ้าแม้เคยกล่าวชื่อท่านทั้งสองนี้อยู่เสมอ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเคยไปมาหาสู่กัน เข้าใจว่าจะมีเรื่องผิดใจกันมาก่อน แต่จะผิดใจกันด้วยเรื่องอะไร บิดาไม่เคยเล่า เหตุนี้ลูก ๆ จึงรู้จักท่านก็แต่ชื่อเท่านั้น ต่อมานาน เมื่อข้าพเจ้ารับราชการในกรมศุลกากรแล้ว มีชายชาวจีนคนหนึ่งสูงอายุแล้ว แต่งตัวภูมิฐานอย่างนายห้าง มาหาข้าพเจ้าที่กรมศุลกากร ข้าพเจ้าจึงได้ทราบเป็นครั้งแรกว่าท่านผู้นี้ คือน้องเขยบิดาหรืออาเขยข้าพเจ้าที่ชื่อว่าฮ่วยเต้ก เป็นพ่อค้าประกอบธุรกิจ ตั้งโรงสีไฟส่งข้าวและ "สินค้าเบ็ดเสร็จ" ไปจำหน่ายต่างประเทศ ใช้ยี่ห้อห้างว่าเคียนหลี สินค้าเบ็ดเสร็จหมายถึงสินค้าต่าง ๆ นอกจากข้าว ที่ส่งออกไปต่างประเทศ เป็นคำเกี่ยวข้องกับเรื่องเก็บภาษีอากรขาออก มีมาแต่โบราณบัดนี้เห็นจะเลิกใช้แล้ว บ้านที่อยู่ของอาเขยข้าพเจ้าผู้นี้ คือตึกแถวสองชั้นแบบจีน ตั้งอยู่ในบริเวณซึ่งเรียกกันเป็นสามัญสมัยนั้นว่า "ฮวยจุ้นล้ง" เป็นคำจีน แปลเอาความว่า ท่าเรือไฟ เห็นจะเป็นที่ซึ่งแต่เดิมเรือกลไฟเข้ามาเทียบถ่ายขนสินค้าได้

ฮวยจุ้นล้งนี้ ตั้งอยู่บนฝั่งขวาแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงข้ามถนนราชวงศ์ตอนตกแม่น้ำ ซึ่งเมื่อยังไม่ได้ตัดเป็นถนนราชวงศ์ บริเวณย่านนั้นเรียกกันว่ากงสีล้ง แปลเอาความว่า สถานทำการค้าของบริษัท นี่คงหมายถึงที่ตอนนั้นมีบริษัทห้างร้านของชาวจีนอยู่ตลอดไป กงสีเป็นคำไทยได้มาจากคำจีน หมายความว่ากองกลางที่ใช้รวมกันสำหรับคนหมู่หนึ่ง ๆ และแปลว่าบริษัทหุ้นส่วนก็ได้ โดยเฉพาะของชาวจีน ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ได้ใช้คำว่าบริษัท

ถ้าเป็นบริษัทห้นส่วนของชาวต่างประเทศอื่น ๆ ก็เรียกว่า ห้าง ซึ่งก็เป็นคำจีนอีกเหมือนกัน แปลว่าโรงไว้สินค้า ทำสินค้า ส่วนล้งในคำชวยจุ้นล้งนั้นว่าเป็นคำจีน ได้ไปจากคำว่าโรงในภาษาไทย คำว่าสีล้งเคยเรียกเป็นชื่อย่านถนนราชวงศ์ตอนริมแม่น้ำอยู่พักหนึ่ง แล้วคำนี้ก็เคลื่อนที่ความหมายไปใช้เรียกส้วมสาธารณะอยู่ตราวหนึ่ง ถ้าพูดว่าไปกงสีล้ง ก็เป็นที่เข้าใจกันดีว่าไปไหน ต่อมาสมัยหลัง เปลี่ยนเป็นเรียกว่าไปบริษัท อันได้ชื่อไปจากบริษัทสะอาด ซึ่งรับเหมาถ่ายขนสิ่งซึ่งไม่มีใครชอบ เรียกชื่อของมันโดยตรง แล้วก็เปลี่ยนเป็นเรียกว่าไปออนเหวง อันเป็นชื่อบริษัทอีกบริษัทหนึ่งที่รับทำกิจการเรื่องอย่างนี้ ที่เรียกว่าไปเวจก็มี แต่คำนี้ก็กำลังจะหมดไป คงเหลือแต่คำเดิมที่ใช้ว่าไปทุ่ง แล้วก็มาเป็นคำว่าไปส้วม ที่เปลี่ยนกันบ่อย ๆ และมีคำใช้แทนกันได้หลายคำในภาษา ก็เป็นเรื่องธรรมดา ถ้าคำใดเราเกลียดหรือกลัว ไม่ต้องการออกหาญพานชื่อ คนก็เปลี่ยนเสียใหม่ ตามหลักภาษาที่ว่า "เรียกชื่อที่ไม่ดีให้เป็นชื่อที่ดี" (Euphemism)

ย้อนกลับมาเล่าเรื่องชวยจุ้นล้งกันต่อไป และยกเรื่องอาเขยมาหาข้าพเจ้าเอาไว้ก่อน ชวยจุ้นล้งนั้น เดิมเห็นจะเป็นนิวาสสถานของผู้เป็นต้นตระกูลพิศาลบุตร ภายหลังเมื่อลูกหลานย้ายไปอยู่ที่อื่นเป็นส่วนมากแล้ว ที่ในบริเวณนั้นจึงกลายเป็นที่ให้ผู้อื่นเช่า ด้วยเป็นทำเลดีเกี่ยวกับการตั้งห้างหยดค้าขาย แม้กระนั้นก็ยังเหลือซากของเดิมให้เห็นอยู่ ว่าเป็นที่ใหญ่โตรโหฐาน ตามแบบสถาปัตยกรรมอย่างจีน คือมีตึกใหญ่อยู่กลางเป็นประธาน (ฉู่บ๊อ) เทียบได้กับหอกลางเรือนหมู่ของไทย แล้วมีตึกแถว ๒ ชั้นขนาบอยู่สองข้าง เป็นอย่างตึกบริวาร เทียบได้กับหอรี ด้านหน้าเป็นลานกว้างปูกระเบื้อง มีประตูใหญ่เป็นประตูกลาง และประตูเล็กสองข้างเป็นทางเข้า

ประตูใหญ่ตามปรกติจะปิดอยู่เสมอ สำหรับใช้แต่เป็นทางเข้าออกของผู้มีเกียรติสูง คงเปิดใช้เข้าออกเป็นปรกติก็แต่ประตูเล็กสองข้างเท่านั้น ประเพณีทำประตูแบบนี้ ทางสถาปัตยกรรมไทย ก็เคยมีทำ แต่น้อยราย ไม่มีที่สงสัยว่าคงเอาอย่างมาจากวัฒนธรรมจีน ซึ่งในสมัยก่อนนิยมกันมาก ก่อนที่จะมานิยมวัฒนธรรมของชาวตะวันตก ที่หลังตึกประธานเป็นสวนต้นไม้ดอกไม้ มีกำแพงสูงมากกั้นล้อมรอบ จะเข้าไปในนั้นได้ก็แต่ทางประตูเล็กๆ ทางข้างบ้าน เมื่อข้าพเจ้าถือโอกาสเข้าไปดู สวนที่กล่าวนี้จะว่าร้างแล้วก็ได้ แต่ยังมีต้นไม้ต่าง ๆ เหลืออยู่บ้าง บริเวณที่ข้าพเจ้าพรรณนามานี้ จะเปลี่ยนแปลงไปแล้วอย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เพราะต่อมาไม่เคยไปเยี่ยมกรายเป็นเวลานานทีเดียว ลางทีบริเวณตรงที่กล่าวนี้ อาจถูกตัดเป็นถนนท่าดินแดนไปแล้วบ้างก็เป็นได้

ที่อาเขยอุตส่าห์มาหาข้าพเจ้าถึงที่ทำงานในกรมศุลกากร คงจะมีความประสงค์อะไรสักอย่างหนึ่ง เพราะเป็นเรื่องผิดธรรมเนียมที่ผู้ใหญ่มาหาเด็ก ซึ่งถ้าเคยไปมาหาสู่ หรือรู้จักกันมาก่อน ก็ไม่แปลกอะไร แต่ที่ไม่ไปหาที่บ้านข้าพเจ้าก็เข้าใจ คือเห็นจะเป็นเรื่องไม่ถูกกับบิดาข้าพเจ้าก็ได้ ที่อาเขยข้าพเจ้ามาครั้งนั้น ก็บอกว่ามาเพื่อให้รู้จักกันไว้ว่าเป็นญาติกัน ถ้ามีอะไรขัดข้องเกี่ยวกับเรื่องการส่งข้าวส่งสินค้า เจ้าหน้าที่ผู้น้อยที่ทำการเกี่ยวข้องด้วย จะได้มีความเกรงใจ ไม่รุนแรงจนเกินความพอดี ข้าพเจ้ามาทราบเมื่อภายหลังว่า อาเขยข้าพเจ้าคิดจะกลับไปอยู่ในเมืองจีน เพราะแก่แล้วต้องการไปตายในเมืองจีนมากกว่าตายในเมืองไทย ได้ชวนอาข้าพเจ้าให้ไปอยู่ด้วย แต่อาข้าพเจ้าไม่ยอมไป เพราะเกิดในเมืองไทย ก็ต้องตายในเมืองไทยเป็นเรื่องถูกด้วยกัน และอาข้าพเจ้าก็ตายในเมืองไทยจริง แต่ว่าศพของท่าน

ถูกส่งไปฝังไว้ในฮวงซุ้ยที่เมืองจีน เจตนาของข้าพเจ้าที่เล่าเรื่องตอนนี้ ก็คือเรื่องประเพณีทำศพตามแบบจีน ซึ่งข้าพเจ้าได้เห็นเอง ตั้งแต่ต้นเมื่ออาข้าพเจ้าสิ้นใจ จนถึงแต่งศพและเอาเข้าโลงว่าทำกันอย่างไร แต่จะเล่าเพียงเท่านี้ ก็จะเป็นเล่าหัวน ๆ ไป ไม่เห็นชีวิตอันเป็นเรื่องส่วนตัวของข้าพเจ้าได้ตลอด

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องอาเขยมาหาให้บิดาฟัง ท่านก็เฉยเป็นดุษณีภาพ ไม่มีความเห็นว่าอย่างไร เห็นทีจะผ่อนคลายความตึงเครียด ซึ่งมีอยู่แต่เดิมลงบ้างแล้ว ต่อมาข้าพเจ้าเห็นโอ่ช่อง กำลังท่านมีอารมณ์ดี ก็ขออนุญาตไปเยี่ยมเคารพอาหญิง ท่านก็นิ่งไม่ว่าอะไร ข้าพเจ้าจึงรู้จักอาเป็นครั้งแรกเมื่อได้ไปเยี่ยมท่าน ที่ฮวยจุ้นล้ง ต่อมาไม่นานนัก อาเขยข้าพเจ้าก็กลับไปอยู่เมืองจีน คงมอบหมายกิจการค้าขายให้แก่บุตรชายซึ่งเกิดด้วยภรรยาในเมืองจีน เป็นผู้รับหน้าที่ทำแทนต่อไป ส่วนอาข้าพเจ้าไม่มีบุตร ท่านมีก็แต่บุตรเลี้ยงเป็นผู้หญิง ขอเขาเอามาเลี้ยงตั้งแต่เล็ก เมื่อเติบโตเป็นสาวแล้ว ก็ตบแต่งกับจีนคนหนึ่ง ซึ่งเป็นหลงจู๊อยู่ที่ห้าง และก็มาอยู่รวมกัน เห็นมีลูกกระจองอแงอยู่หลายคน ส่วนบุตรชายเลี้ยง สังเกตดู ก็แสดงความคารวะนับถือกันดี เหมือนแม่กับลูกโดยตรง และเขาเรียกข้าพเจ้าว่าเฮีย ทั้ง ๆ ที่มีอายุแก่กว่าข้าพเจ้า เดี๋ยวนี้จะยังมีชีวิตอยู่หรือว่าตายไปแล้ว ก็ไม่ทราบ เพราะไม่เคยพบปะกันอีก และห้างเดี่ยนหลี ก็ได้ทราบว่าเลิกกิจการไปนานแล้ว

ต่อมาเมื่อมีเวลา ข้าพเจ้าและภริยาก็ไปเยี่ยมเยียนท่านเป็นครั้งคราว ตามปรกติอาหญิงข้าพเจ้าไม่เคยไปไหนนอกบ้านไกล เว้นแต่จำเป็นจริง ๆ จึงจะไป และไปเองตามลำพังก็ไม่ได้ เพราะไม่รู้จักถนนหนทาง และวิตกกลัว

ไปต่าง ๆ ว่าอาจจะมีภัยอย่างนั้นอย่างนี้ แม้แต่อยู่ในบ้านของตนเอง ก็ไม่ใคร่เคลื่อนไหวย้ายที่ ข้าพเจ้าไปเยี่ยมที่ใด เห็นแต่นั่งอยู่ที่ไหน ก็นั่งอยู่ที่นั้นเสมอ ต้องการอะไรก็ได้แต่ชี้นิ้ว ให้คนนั้นคนนี้มารับใช้ ชีวิตอย่างนี้เห็นจะเป็นแบบเดียวกัน ในหมู่ผู้หญิงไทยผู้หญิงจีน ที่มีฐานะพอมีอันจะกิน ในสมัยก่อน อย่างที่เรียกกันว่า เป็น "ผ้าพับไว้" คือเป็นผู้หญิงเรียบร้อย อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน ถ้าเทียบกับสมัยนี้ก็คนละอย่าง สมัยของใคร ใครก็ว่าดี จะ "ติเรือทั้งโกลน" กันอย่างนี้ก็ไม่ได้ ด้วยเป็นเรื่องของอารมณ์มากกว่าเป็นเรื่องหาความจริงของแต่ละสมัย คนแต่ก่อน ถ้าอย่างดีก็มักมีสวนดอกไม้อยู่ในบริเวณบ้าน ถ้าต้องการจะออกกำลัง และหาความเพลิน ก็ต้อง "ลงสวน" ถ้าเป็นนางเอกดังในเรื่องละคร ก็อาจไปเจอพระเอกปลอมตัวลอบเข้าไปอยู่ในสวน แล้วก็บอกว่า "เทวันบันดาลให้เที่ยวมา"

เมื่อข้าพเจ้าและภริยาไปเยี่ยมท่านหลายครั้งแล้ว ท่านก็มาเยี่ยมตอบ เมื่อมาก็ไม่มามือเปล่ามีของขวัญเป็นจี้ทองคำมาให้หลานด้วย ซึ่งตอนนั้นข้าพเจ้ามีบุตรแล้วอยู่ ๓ คน ตอนนี้เองที่ทำให้บิดาและอาหญิงของข้าพเจ้ากลับคืนดีกัน ผิดใจกันเสียยืดยาว เพิ่งมาดีกันได้ก็ในบั้นปลายของชีวิต และบิดาก็ไปเยี่ยมตอบ แต่จะเป็นกี่ครั้งก็จำไม่ได้ ใครจะดีใจที่เห็นพี่น้องกลับคืนดีคงไม่มีเท่าข้าพเจ้า เพราะถือว่า ตนเองเป็นผู้เชื่อมต่อ ให้ดีกันโดยปริยาย ข้าพเจ้าเคยอ่านหนังสืออังกฤษเรื่องหนึ่งกล่าวว่า "การโกรธ ผิดใจกันอย่างยืดยาว และจะกลับคืนดีกันไม่ใคร่ได้ง่าย ใครจะยิ่งไปกว่าพี่น้องที่แทกลามักคีและผิดใจกันเป็นไม่มี" แต่อนิจจาการกลับคืนดีกันระหว่างบิดาและอาหญิงของข้าพเจ้ามีระยะสั้นนิดเดียว เพราะต่อมาไม่ช้า อาหญิงของข้าพเจ้าก็ล้มเจ็บ ถึงแก่ความตายไป

เมื่อข้าพเจ้าและภริยาไปเยี่ยมท่านเมื่อวันล้มเจ็บ ท่านพูดอะไรไม่ได้แล้ว ได้แต่ทำใบ้ใช้มือยกนิ้วขึ้นชูเพียง ๓ นิ้ว แล้วก็ลดนิ้วหนึ่งลงน้อย ๆ ให้เหลือแต่สองนิ้ว แล้วก็ลดลงอีกให้เหลือแต่นิ้วเดียว และหลับตานิ่ง ภริยาข้าพเจ้าตีความว่า พี่น้อง ๓ คนตายไปแล้วหนึ่ง คืออาข้าพเจ้า ขุนวิรัชเวชกิจ (พัน) จึงลดลงเหลือ ๒ นิ้ว ลดลงอีกนิ้ว ก็คือตัวของอาหญิง ซึ่งกำลังจะตายจากไป คงเหลือแต่นิ้วเดียวคือบิดาข้าพเจ้า ขณะเล่าตรงนี้ทำให้ข้าพเจ้านึกถึงกวีนิพนธ์ภาษาอังกฤษเรื่องหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าถูกบังคับให้ท่องขึ้นใจเมื่อครั้งยังเรียนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนอัสสัมชัญชั้นปีที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๔๗ กวีนิพนธ์อังกฤษเรื่องนั้นมีชื่อว่า *The Graves of A Household* แปลว่าหลุมศพแห่งครอบครัว นางฮีเมน (*Miss Hemen*) เป็นผู้แต่ง มีข้อความพรรณนาถึงพี่น้อง ๓ คนว่า เมื่อยังเป็นเด็กก็เจริญวัยน่ารักน่าเอ็นดูอยู่เรียงเคียงไหล่ในอกและอ้อมแขนของพ่อแม่ มีแต่ความร่าเริงบันเทิงสุขแก่เหย้าเรือน แต่ครั้นแล้วก็ล้มหายตายจากกันไป ศพฝังอยู่ในที่ต่าง ๆ ห่างไกลกัน อยู่ข้างภูเขาก็มี ข้างห้วยละหานลำธารน้ำก็มี และในท้องทะเลก็มี ข้าพเจ้ายังจำกวีนิพนธ์เรื่องนี้ได้ดี มีข้อความบทแรก เป็นภาษาอังกฤษว่าดังนี้

"*They grew in beauty side by side*

They fill'd one home with glee —

Their graves are sever'd far and wide

By mount, stream, and sea

เมื่อขณะอาหญิงข้าพเจ้ากำลังสิ้นใจ และในทันทีทันใดกันนั้นก็มีการแต่งตัวศพด้วยเครื่องแต่งตัวอย่างงามขึ้น "ฮูหยิน" คือ "คุณหญิง" เมียขุนนางจีน ข้าพเจ้าเคยอ่านหนังสือเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับเมืองจีน ว่าการเป็นขุนนางจีนมีอยู่ประเภทหนึ่ง ซึ่งอาจซื้อตำแหน่งกันได้อย่างจำพวก "ขอเผ้า" คือเป็น

ข้าพึ่งบุญ และคงจะมีหลายชั้นและหลายราคาซื้อด้วยกัน ชะรอยอาเขย ข้าพเจ้าจะมีตำแหน่งเป็นขุนนางอย่างที่กล่าวนี้ก็ได้ และภริยามีสิทธิ์เป็นฮูหยินด้วยในตัว เรื่องอย่างนี้ไม่เป็นของแปลกประหลาด เพราะมีอยู่ด้วยกันทุกรูปทุกนาม ไม่ว่าเป็นชนชาติใด ด้วยเป็นการแสดงออกอันเป็นบุคลิกภาพของตน ให้เป็นคนมีหน้ามีตา ซึ่งทุกคนก็มีอยู่แล้วด้วยกันตามธรรมชาติ แต่ทุกคนก็ต้องการมีหน้าตาเป็นพิเศษ เพื่อให้คนยอมรับนับถือและยกย่องหน้าตาของตน ถ้าไม่มีโดยทางคุณธรรม ก็ต้องเข็นหรือตะเกียกตะกายให้มีโดยทางอื่นจนได้ ด้วยเป็นเรื่องของโลกธรรม

เมื่อเขาแต่งศพอาหญิงของข้าพเจ้าแล้ว ก็มีถุงผ้าหรือแพร จำไม่ได้ ขนาดยาว ๒ ฤง ภายในบรรจุเงินเหรียญบาทเต็ม และมีด้ายเส้นใหญ่ ผูกหัวถุงให้ติดกัน เอาคล้องคอศพให้ถุงเงินห้อยลงมา เสร็จแล้วก็ยกศพลงหีบจำปาและจัดเรียงถุงนั้น ให้วางอยู่สองข้างศพ เป็นเสร็จพิธี และตั้งหีบศพยังที่ซึ่งจัดไว้มีตั้งเครื่องเซ่นเครื่องบูชาศพกันตามธรรมเนียม เพื่อประกอบศาสนพิธีตามลัทธิ แล้วก็จัดโต๊ะจีนเลี้ยงดูผู้ที่มาช่วยงานเคารพศพ ทุกวัน ตลอด ๓ เวลา ข้าพเจ้าพรรณนาเรื่องนี้ย่อมาก เพราะเป็นเรื่องซึ่งตนเองก็ทราบเพียงเท่าที่จำได้เท่านั้น ถ้าต้องการทราบเรื่องความเชื่อทางศาสนาของประชาชนชาวจีนว่ามีอย่างไร ก็อ่านดูได้ในหนังสือ *ลัทธิของเพื่อน* ของเสฐียรโกเศศและนาคะประทีป ภาคที่ว่าด้วยลัทธิศาสนาของจีน แต่เรื่องทำศพอย่างจีน จะต้องมีรายละเอียดปลีกย่อยไม่เหมือนกันทีเดียว เป็นธรรมดา แล้วแต่ฐานะและชาติชั้นของบุคคล ตลอดจนท้องถิ่นและกาลเวลา

เมื่อต้นปีนี้หรือเมื่อปีกลายนี้ (พ.ศ. ๒๕๐๗) ก็จำไม่ได้ หนังสือพิมพ์ลงข่าวครึกโครม ว่ามีใครคนหนึ่งถูกสลากกินแบ่งรัฐบาล เพราะไปได้

ลายแทงจากหีบศพจีนรายหนึ่ง ซึ่งฝังไว้ในบริเวณวัดสัมพันธวงศ์นานแล้ว แต่ต้องถูกขุดขึ้น เพราะที่ตรงนั้นจะสร้างเป็นตึกแถว ว่ามีคนตื่นข่าวกันใหญ่ ไปแย่งกันหาลายแทงที่หีบศพนั้น โดยเข้าใจว่าเป็นหีบศพโบราณ มีความศักดิ์สิทธิ์ พอจะให้ใครต่อใคร ที่ไปอธิษฐานและบูชา ประสบโชคลาภ ถูกสลากกินแบ่งของรัฐบาลได้ คนที่ไปลางคนก็ล้วงหรือแคะเข้าไปในหีบศพซึ่งมีช่องแคบ ๆ เป็นรอยผุโหว่อยู่ได้เงินเหรียญบาทออกมา คนก็แตกตื่นไปล้วงไปเขี่ยกันใหญ่ เพราะเห็นเป็นของแปลกที่พบเงินมีอยู่ในนั้น ภายหลังเรื่องก็สงบลงทันที ไม่เห็นหนังสือพิมพ์ลงข่าวอีก เมื่อขณะข้าพเจ้าอ่านข่าวครั้งแรกก็ระลึกขึ้นได้ ถึงถุงเงินที่เขาคล้องคอศพอาหญิงข้าพเจ้า เมื่อจะลงบรรจุหีบว่าที่คนแตกตื่นไปล้วงไปเขี่ยที่หีบศพรายนี้ ก็เป็นลักษณะทำนองเดียวกัน คือเป็นประเพณีจีน ซึ่งต้องการให้ศพมีเงินจริง ๆ ไม่ใช่กระดาษเงินกระดาษทอง ได้ติดตัวไปจับจ่ายใช้สอยในเมืองผี เป็นจำพวกเดียวกับเงินใส่ปากศพ ซึ่งเราอธิบายว่าเป็นปฤษณาธรรม ตรงนี้มีข้อซึ่งอาจมีผู้นึกถามอยู่ในใจได้ว่าบัดนี้มีใช้ธนบัตรแล้ว จะใช้ธนบัตรแทนเงินเหรียญบรรจุลงไปในหีบพร้อมกับศพหรือเปล่า ข้าพเจ้าอยากจะตอบว่า คงจะเปลี่ยนแปลงไปแล้ว คือเลิกบรรจุเงินเพราะ "เวลาเก่าเปลี่ยนไป ธรรมเนียมเก่าก็สูญไป" (Old times are changed, old manners gone. Sir Walter Scott)

เมื่อข้าพเจ้าอยู่สำเพ็ง เกิดมีเรื่องข้าพเจ้าตกกลิ้งจากบันไดตึกชั้นบน ลงมากลิ้งนอนสงบอยู่ข้างล่าง ต้องแก้ไขกันอยู่นาน จึงได้ฟื้นคืนชีวิตต่อมาได้จนทุกวันนี้ ธรรมดาเด็กอายุ ๓–๔ ขวบ ย่อมเก็บความจำซึ่งเป็นความหลังไว้ไม่ได้นาน แต่เฉพาะเรื่องนี้ ข้าพเจ้ายังจำได้นานแต่ว่าเป็นเงา ๆ ผิดกับเรื่องอื่น ๆ ซึ่งจำไม่ได้เลย จำได้ว่าข้าพเจ้ากำลังกระโดดโลดเต้นอาบน้ำฝน

อยู่อย่างร่าเริง แต่เรื่องตกบันไดลงไปนอนสงบอยู่ข้างล่าง จำความไม่ได้ที่เดียว ข้าพเจ้าเคยนึกอยู่บ่อย ๆ จนกระทั่งถึงขณะนี้ ว่าทำไมจึงจำเรื่องอาบน้ำฝน ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาไว้ในความทรงจำได้นาน ส่วนเรื่องตกบันไดถึงกับสลบไป อันเป็นเหตุการณ์แห่งชีวิตที่สำคัญกว่า จึงจำไม่ได้เลยที่เดียว ลางคราวเมื่อคลำที่ท้ายทอย รู้สึกว่าเป็นรอยบ๋ำอยู่นิด ๆ จะเนื่องจากอุบัติเหตุตกตึก หรือว่าเป็นเองธรรมดา ก็ทราบไม่ได้ นึกว่าจะถามเป็นความรู้เพื่อ "รู้ไว้ใช่ว่า ใส่บ่าแบกหาม" จากผู้เชี่ยวชาญทางวิชาจิตวิทยาและสรีรวิทยา ว่าท้ายทอยข้าพเจ้าเป็นรอยบ๋ำเองตามธรรมดา หรือว่าเนื่องด้วยเหตุอื่นแล้วทำไมจึงจำเหตุการณ์อันเนื่องด้วยชีวิต ได้แต่ส่วนที่เป็นสามัญ ไม่สำคัญเท่ากับเรื่องตกบันไดไปนอนสลบ แต่เมื่อพบผู้เชี่ยวชาญ ก็ลืมถามเรื่องนี้ทุกที

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งซึ่งจำได้ครั้งกระโน้น คือบิดาอุ้มข้าพเจ้าไปที่งานศพ ซึ่งเข้าใจว่าของคุณย่า ในเวลากลางคืน แล้วก็เข้าใจเอาเองอีกว่า คงตั้งศพอยู่ที่วัดสัมพันธวงศ์ เพราะอยู่ไม่สู้ห่างไกลจากบ้าน ข้าพเจ้าจำได้เงา ๆ เพียงเท่านี้ ต่อมาเมื่อโตแล้ว ได้เห็นเขาตั้งศพในงานฌาปนกิจอยู่มากครั้ง ก็ระลึกขึ้นได้อย่างราง ๆ ว่ามีการตกแต่งที่ตั้งศพส่วนใหญ่คล้าย ๆ กับที่ข้าพเจ้าเคยเห็น คราวทำศพคุณย่า คือมีลักษณะเป็นแบบทำนองเดียวกัน อันผิดกับที่แต่งทำกันอยู่ในกรุงเทพ ฯ เวลานี้ แต่ก่อนถ้าเป็นศพอย่างดี ก็มีตั้งเครื่องประดับอยู่รอบบริเวณที่ตั้งศพด้วย เด็ก ๆ และใคร ๆ ที่ไปในงานศพ มักชอบเดินดูเครื่องตั้งต่าง ๆ ซึ่งประดับตั้งไว้ ตามปรกติเครื่องตั้งเหล่านั้นเป็นตุ๊กตาตัวเล็ก ๆ อยู่ในตู้มีกระจกรอบด้าน ขนาดยกหรือย้ายไปได้สะดวก ตุ๊กตานั้นมักปั้นเป็นรูปละคร ซึ่งใคร ๆ ส่วนมากเมื่อดู ก็รู้ว่าเป็นเรื่องละครเรื่องอะไรในตอนไหน เด็ก ๆ ที่ดู ถ้าไม่รู้เรื่อง ก็ได้อาศัยผู้ใหญ่บอกเล่าให้ฟัง ที่ปั้น

เป็นเรื่องตลกขบขันหรืออย่างอื่นก็มี นอกจากเครื่องตั้งแล้ว ในบริเวณที่ตั้งศพ ยังปักฉัตรธงและจามร สลับกันเป็นระยะ ๆ โดยรอบ ลางทีก็มีเครื่องสังเคต คือสิ่งของที่เตรียมไว้ทำบุญ เพื่ออุทิศกุศลให้แก่ผู้ตาย วางแสดงไว้ให้คนดูด้วย ถ้าเป็นศพของผู้มั่งคั่งมีอันจะกิน จะทำศพพนมเมรุกันอย่างนั้นก็ทำเนา แต่ถ้าคนธรรมดา "ชักหน้าไม่ถึงหลัง" เห็น "เขาขึ้นคานหามเอามือประสานก้น" คือเอาอย่างคนอื่น ซึ่งมีฐานะสูงกว่าตน ก็กลายเป็นเรื่องทำศพชนิดที่เรียกว่า "คนตายขายคนเป็น"

สิ่งที่สิ้นเปลืองในเรื่องทำศพ ไม่ใช่แต่เรื่องทำบุญ แม้เรื่องเลี้ยงคนเลี้ยงแขกมาช่วยงานก็เป็นการสิ้นเปลืองมาก ยิ่งกว่าเรื่องทำบุญเสียอีก ที่คนส่วนมากยังประพฤติกันอยู่อย่างนี้ ก็ต้องการจะได้เกียรติได้หน้า เกินกว่าฐานะที่เป็นอยู่ เพราะคนมีสิ่งที่เกี่ยวกับจิตใจ เร้นอยู่ภายในตัว ๒ อย่าง อันเป็นปฏิปักษ์กันอยู่ คือมีทั้งขลาดทั้งกลัว มีทั้งรักทั้งชัง มีทั้งประหยัดทั้งสุรุ่ยสุร่ายในการจับจ่ายใช้สอย และมีอะไรอื่น ๆ ซึ่งมีลักษณะอยู่ตรงกันข้าม อีกหลายประการ สิ่งเหล่านี้จะสำแดงออกอย่างแรงให้ปรากฏเห็น ก็ต่อเมื่อตนตกอยู่ในฐานะคับขันที่จะรักษาชีวิตรักษาตัวให้คงอยู่ นี้อย่างหนึ่ง ต้องการจะแสดงออกซึ่งบุคลิกภาพของตน ให้เห็นเด่นเป็นพิเศษ แก่สายตาคนอื่น นี้อีกประการหนึ่ง

เมื่อกล่าวถึงสมัยก่อน หรือสมัยนี้ โดยเฉพาะในถิ่นชนบท ซึ่งมักอยู่ห่างไกลจากความเจริญสมัยปัจจุบัน การทำศพเป็นเรื่องของคนในถิ่นนั้น จะต้องช่วยเหลือกันด้วยความสามัคคีธรรม ซึ่งเป็นความจำเป็นแก่วิถีชีวิตของเขา เมื่อใครมีงานเช่นทำศพพนมเมรุ ใครคนอื่นซึ่งรู้จักกันชอบกันก็มาช่วย มีเงินก็ช่วยเงิน มีสิ่งของก็ช่วยด้วยสิ่งของ ในที่สุดเมื่อไม่มีอะไรติดมือมา

ก็ช่วยด้วยแรงงานของตนเอง เช่นถ้าถนัดทำครัว ก็ช่วยเจ้าภาพทำอาหาร เพื่อเลี้ยงแขกที่มาช่วยงาน ซึ่งรวมทั้งผู้ที่ช่วยแรงด้วย ดังนี้เป็นต้น จึงได้สืบต่อเป็นประเพณีกันมา ว่าถ้าทำงานอะไรเกี่ยวกับสังคม ก็จะต้องเลี้ยงแขกเหรื่อผู้มาช่วยงาน ซึ่งก็เห็นกันอยู่ว่าเป็นความจำเป็น เมื่อสภาพของท้องถิ่นใด มีวิถีชีวิตเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากแล้ว ผู้ไปช่วยงานก็คงเหลือแต่คำพูด ถ้าว่าในทางปฏิบัติก็เป็นแต่ผู้ไป "นั่งงาน" คือไปนั่งอยู่ในที่ซึ่งเขาจัดไว้ เพื่อเป็นเกียรติยศแก่เจ้าภาพเท่านั้น งานทำศพจึงกลายเป็นงานคนตายขายคนเป็นไป แต่ถูกอารมณ์เจ้าของงาน ซึ่งต้องการแสดงออกซึ่งบุคลิกภาพของตน ครั้นเมื่อเสร็จงานแล้วก็ต้อง "ก่ายหน้าผาก" จะโทษว่าคนตายขายคนเป็นโดยตรงก็ไม่ถูกนัก จะโทษได้ก็แต่กรรมที่ตนเองเป็นผู้ทำต่างหาก

งานทำศพเมื่อก่อน นอกจากเรื่องซึ่งกล่าวมาแล้ว ยังมีงานมหรสพ เช่น โขน หนัง และขุดดอกไม้ไฟด้วย เพื่อให้มีคนมาในงานมาก ๆ มิฉะนั้นงานก็จะเงียบเหงา เหมือนอย่างงานศพคนยากจน คนอนาถา ถ้าเป็นเช่นนี้ เจ้าของงานก็จะขายหน้าเสียหน้า นี่เป็นเรื่องของความรู้สึก นึกว่าคนอื่นเขาคงคิดเช่นนั้น ก็ช่างเขาเป็นไร เพราะคนคิดไม่ใช่คนทำ ก็ต้องคิดเช่นนั้นเป็นธรรมดา ถ้าเราไม่เอามาใส่ใจด้วย ก็ไม่รู้สึกเดือดร้อนอะไร แต่ความจริงมักไม่เป็นเช่นนั้น เพราะทุกคนก็คิดเอาใจใส่อยู่ด้วยกันแทบทุกคน ไม่มากก็น้อย หนีไม่พ้น เหตุนี้ผู้ใดไม่มีกำลังจะทำศพให้ได้สะใจ ก็ต้องตะเกียกตะกายขวนขวายให้มีมหรสพ ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง เนื่องในงานเผาศพด้วย เพื่อจะได้มีหน้ามีตา หรือไม่น้อยหน้าคนอื่นเขา แม้จะมีแต่ภาพยนตร์ฉายให้ดูก็ยังดี ตลอดจนมีทิ้งทาน เอาเหรียญเพื่องยัดในลูกมะนาว โยนให้แย่งกันเป็นอย่างทิ้งลูกกัลปพฤกษ์ในงานพระเมรุ

ขณะเมื่อแรกจุดเพลิงศพ ซึ่งสมัยหลังเรียกกันเป็นสามัญว่า "เผาหลอก" โขนหนังซึ่งหามาก็ออกโรงแสดงอยู่ระยะหนึ่งแล้วก็หยุดพัก โขนหนังซึ่งแสดงในระยะนี้ เรียกว่าโขนหน้าไฟ หนังหน้าไฟ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า น่าจะได้แบบอย่างไปจากงานพระเมรุ ซึ่งมีโขนหนังและมหรสพอย่างอื่น ระหว่างช่องระทา (ดูเรื่อง *อัคนีกรีฑา* ของข้าพเจ้า) เวลาเย็นในวันงาน เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถึงพลับพลาหน้าพระเมรุมาศ บรรดามหรสพซึ่งเตรียมไว้ ก็เริ่มแสดงเรื่อยไปจนกว่าจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเสร็จแล้ว และเสด็จพระราชดำเนินกลับ จึงหยุดการแสดง

เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๙ นี้เอง ข้าพเจ้าและภริยาไปช่วยงานศพสามีภริยาคู่หนึ่ง ซึ่งเป็นผู้มีฐานะมั่งคั่ง มีลูกหลานมาก ที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร ในงานนี้มีโขนด้วย เมื่อจวนจะได้เวลาจุดไฟศพ ได้ยินเสียงพูดดังลั่นจากปากลำโพงเครื่องขยายเสียงว่า อีกไม่ช้าโขนจะออกมาแสดงรำบูชาศพ ซึ่งในที่นี้ คงหมายถึงโขนหน้าไฟ แต่ผู้ประกาศเห็นจะลืมคำนี้ หรือไม่ก็ไม่ทราบคำว่าโขนหน้าไฟ ในงานครั้งนี้ก่อนเริ่มจุดไฟศพมีทอดผ้าม่หาบังสุกุล รวมด้วยกันเห็นจะเป็นจำนวนอย่างน้อยราว ๑๕ ไตร เพราะกินเวลาทอดและชักผ้าทั้งหมดกว่า ๒๐ นาที รู้สึกว่านานมากถึงกระวนกระวายใจ ด้วยต่างก็จะรีบกลับกรุงเทพฯ ให้ทันเวลารถไฟออก ซึ่งมีเหลืออยู่น้อยแล้ว

เรื่องทอดผ้านี้ก็เหมือนกัน เมื่อก่อน ถ้าผู้ใดมีไตรมาช่วย ผู้นั้นก็เป็นผู้ขึ้นไปทอดเองที่ศพ ถ้าทราบได้ว่าจะมีคนช่วยไตรกันมากราย เจ้าภาพก็จัดที่ไว้เป็นพิเศษ เช่นร้านม้ายาว ไว้ให้เจ้าของไตรไปทอดได้สะดวกพร้อมๆ กัน และพระที่มาชักผ้าม่หาบังสุกุล ก็มาพร้อมๆ กัน ซึ่งทำให้ไม่ต้องเสีย

เวลากว่าที่ทำกันคนละทีสองที ต่อเนื่องกันไปเป็นเวลานาน มาบัดนี้ ถ้ามีใครช่วยไตร ก็นำเอาไปมอบแก่เจ้าภาพและการทอดนั้นเจ้าภาพเป็นผู้เจาะจงเชิญแขกซึ่งไปในงาน เลือกเฉพาะที่เห็นว่าเป็นผู้มีเกียรติยศสูง เป็นผู้ขึ้นไปทอดและเป็นผู้จุดไฟศพคนแรก ถ้าไตรที่จะทอดมีอยู่มากไตร ผู้มีเกียรติก็มีมากคน ใครคนใดจะเป็นผู้ทอดก่อน ทอดหลัง เพราะมีอาวุโสเรื่องเกียรติไม่เท่ากัน ลางทีก็ต้องหารือกัน ว่าจะเชิญคนไหนก่อน ถ้าไปถูกผู้มีเกียรติหลายคนซึ่งออกจะเท่า ๆ กันก็เดือดร้อน ลางวัดก็มีระเบียบว่าผู้ที่ขึ้นไปทอดคนหลังที่สุด นั่นแหละเป็นผู้มีเกียรติยิ่งกว่าใคร ๆ และผู้นั้นเมื่อทอดผ้าแล้วก็เป็นผู้จุดไฟศพ ลางวัดก็ถือว่าผู้ที่ขึ้นไปทอดคนแรกนั่นแหละเป็นผู้มีเกียรติยิ่งกว่าเพื่อน และผู้จุดไฟศพก็คือคนทอดผ้าคนแรก หรือจะเป็นอีกคนหนึ่งต่างหากก็เคยมี ในที่สุดไตรซึ่งนำขึ้นไปทอด ไม่มีแต่ไตรหนึ่งหรือ ๒—๓ ไตร เป็นอย่างมาก เพราะเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยเกินกว่า ๑๐ ไตรก็เคยมี และดูเหมือนว่าถ้ามีทอดผ้าเป็นจำนวนมาก ก็ยิ่งมีเกียรติได้หน้ามาก ยิ่งกว่าทอดเพียงไตรหนึ่งหรือสองไตร

เมื่อเป็นเช่นนี้ เพื่อป้องกันไม่ให้ยืดเยื้อเสียเวลานานจนเกินความพอดี ลางวัดจึงวางเป็นระเบียบไว้ว่า ทอดผ้า ให้มีแต่ครั้งเดียว ถ้าเจ้าภาพมีไตรเตรียมไว้แล้วมากไตร ก็จัดหาภาชนะเป็นถาดขนาดใหญ่เอาไตรทั้งหมดวางรวมไว้แล้วแบกไตรไปเชิญผู้มีเกียรติคนเดียว ไปทอดผ้าทั้งหมดแต่ครั้งเดียว ต่อมาการทอดผ้าที่วัดนั้น กลับเป็นทอดได้หลายๆครั้ง ตามที่เคยทำกันมาแต่เดิม นี่แสดงว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับความเชื่อ และการแสดงออกแห่งบุคลิกภาพของเจ้าของงาน ที่ไปวางระเบียบให้ทอดผ้าได้ครั้งเดียว จึงไม่มีคนเต็มใจทำตาม ในที่สุดก็ต้องผ่อนผันให้อย่างเดิม ด้วยเรื่องอย่างนี้ จะวางเป็นแบบ

รูปตายตัวหาได้ไม่ เพราะเป็นเรื่องปลีกย่อย ไม่ใช่เป็นหลักการของประเพณี ซึ่งส่งผลให้เสียหายแก่ส่วนรวม คงจะเป็นเพราะเรื่องดังเล่ามานี้ จึงมีผู้แก้ให้ทอดได้หนเดียว คือทำที่วางไตรเรียงไว้หลายที่ โดยเชิญผู้มีเกียรติแต่คนเดียวขึ้นไปทอด แต่ที่จัดให้แขกผู้มีเกียรติหลายคน ขึ้นไปทอดผ้าทั้งหมดพร้อมกัน ถ้าไตรใดมีผู้มาช่วย ก็เชิญผู้นั้นขึ้นไปทอดเอง และวางไตรรอบ ๆ เชิงตะกอน อย่างนี้ก็มี แต่ก็ไม่ปรากฏว่ามีใครทำตาม เพราะ "ประเพณีตายยาก" นั่นเอง

เมื่อประมาณ ๑๐ ปีมานี้ ข้าพเจ้าไปงานเผาศพอาหญิงของข้าพเจ้าคนหนึ่ง ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องชั้นเดียวกับบิดาข้าพเจ้า ที่วัดคลองมหาสวัสดิ์ จังหวัดนนทบุรี ได้เห็นชาวบ้านหลายคน นำสบงมาช่วยและเป็นผู้ขึ้นไปทอดเอง ไม่มีผู้มีเกียรติขึ้นไปทอดอย่างที่กรุงเทพ ฯ ล่วงมาเห็นจะอีก ๕ ปี ข้าพเจ้าไปงานศพอาเขย ที่วัดนั้นอีก คราวนี้ข้าพเจ้าได้รับหน้าที่เป็นผู้มีเกียรติขึ้นไปทอดผ้า ทั้ง ๆ ที่ผ้านั้นไม่ใช่ของข้าพเจ้าเอาไปช่วย รู้สึกว่าขณะขึ้นไปทอดออกจะมีหน้าเย็นมากกว่าจะรู้สึกเป็นเกียรติ นี่แสดงว่าเขาเอาอย่างกรุงเทพ ฯ ตามหลักที่ว่าผู้มีวัฒนธรรมด้อยกว่าย่อมเอาอย่างวัฒนธรรมของผู้ที่เจริญกว่า

การทำศพเดี๋ยวนี้ ตามปรกติก็ไม่ใคร่มีมหรสพแสดงเป็นประเพณี ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่า เกิดมีขึ้นภายหลังงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระบิยมหาราช ด้วยมีพระราชประสงค์สั่งไว้ไม่ให้มีมหรสพกันครึกครื้น ในงานพระบรมศพของพระองค์ แต่ที่ชาวบ้านลางรายยังมีมหรสพกันอยู่ในงานศพ ก็เป็นเรื่องจำเป็นของเขา ใครจะทราบได้อย่างไร ว่าไม่จำเป็น เหตุนี้จึงมีภาษิตติดปากอยู่สองบท ซึ่งเมื่อดูรวมก็ขัดกัน แต่เมื่อดูแยกก็ไม่ขัดกัน คือคำว่า "ตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ" และ "ฆ่าควายอย่าเสียดายพริก" ใช้ได้ด้วยกันแล้วแต่กรณี

๙. เมื่อเด็ก ต่อ
เมื่ออยู่หลังวัดมหาพฤฒาราม

ต่อมาเห็นจะราว พ.ศ. ๒๔๓๕ ถ้าไม่ใช่ก็เป็น พ.ศ. ๒๔๓๖ เมื่อข้าพเจ้ามีอายุได้ ๕ หรือ ๖ ขวบ ผู้ใหญ่ก็ย้ายจากสำเพ็ง ไปเช่าบ้านอยู่ใหม่ที่ในตรอกหลังวัดมหาพฤฒาราม ที่ต้องย้ายไปก็เพราะบิดาเกิดบาดหมางขึ้นกับญาติจีนคนที่บิดาข้าพเจ้าเข้าหุ้นส่วนกันตั้งโรงรับจำนำ ดังได้กล่าวไว้แล้ว จนถึงบิดาข้าพเจ้านำคดีขึ้นฟ้องร้องญาติจีนคนนั้น ยังศาลกงสุลฝรั่งเศส

เรื่องเข้าหุ้นส่วนแล้วเกิดแตกร้าวกัน ทำให้นึกไปถึงภาษิตของเก่าบทหนึ่งที่ว่า "ทำนาเข้าส่วน ทำสวนเข้าทุน" ท่านห้าม เพราะอาจเป็นเหตุให้เกิดหมางใจกันได้ง่าย ด้วยผู้ที่มาชักชวนให้เข้าหุ้นประกอบกิจการ อาจเป็นผู้มีใจไม่บริสุทธิ์ในเรื่องการเงินอยู่แล้วก็ได้ แต่ก่อนนี้อาชีพส่วนใหญ่ของคนไทยอยู่ที่ทำนา ทำสวน ซึ่งเป็นอาชีพที่ถนัดและมีความชำนาญ แม้กระนั้นท่านยังห้าม ไม่ให้เข้าส่วนเข้าทุนกัน เพราะอาจมีการโกงการหักหลังกันได้ ป่วยกล่าวไปไยถึงการเข้าหุ้นส่วนประกอบธุรกิจ ซึ่งคนไทยไม่ถนัดและไม่มีความชำนาญมาก่อน และในสมัยโน้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่ายังไม่มีกฎหมายคุ้มครอง

เรื่องอย่างนี้ ด้วยยังไม่มีความจำเป็น เกิดเป็นเรื่องเป็นราวขึ้น เพราะการประกอบธุรกิจมีเข้าหุ้นเข้าส่วนกัน ยังตกอยู่ในหมู่คนชาวต่างประเทศเท่านั้น จะมีที่เป็นไทยบ้าง ก็เป็นคนไทยที่สืบเชื้อสายไปจากคนจีน และคลุกคลีตีโมงกับเรื่องอย่างนี้มาก่อน บิดาข้าพเจ้าแม้จะเป็นผู้มีวิสาสะอยู่กับชาวจีนมามากก็จริง แต่เรื่องประกอบธุรกิจเช่นที่ว่านี้ ยังไม่มีความรู้ความชำนาญ อย่าว่าถึงสมัยบิดาข้าพเจ้าเลย แม้ในสมัยหลังต่อมา เมื่อมีกฎหมายคุ้มครองแล้ว เรื่องโกงกันหักหลังกันก็ยังมีเป็น "ควันหลง" เกิดขึ้นบ่อย ๆ คำว่า Limited ในภาษาอังกฤษเกี่ยวกับการตั้งบริษัท เมื่อก่อนนี้มีคำบัญญัติใช้เป็นภาษาไทยว่า "ทุนจำกัด" เขียนเป็นอักษรย่อตามอย่างภาษาอังกฤษว่า ท.จ.ก. เมื่อมีคำย่อนี้ต่อท้ายชื่อบริษัทหุ้นส่วนขึ้นใช้ใหม่ ๆ คนสามัญยังไม่ทราบว่าหมายความว่าอะไร ถึงกับมีผู้สอบถามกันขึ้น มีลางคนบอกว่า ท.จ.ก. เห็นจะหมายความว่า "ไทยจะโกง" กระมัง นี่แสดงว่าการเข้าหุ้นเข้าส่วนกันเป็นเรื่องใหม่ ยังไม่มีใครมีความรู้ความเข้าใจกัน บริษัทที่คนไทยสมัยนั้นตั้งกันขึ้น จึงดำเนินการกันไปอย่างล้มลุกคลุกคลาน บิดาข้าพเจ้าเข้าหุ้นส่วนกับญาติจีนตั้งโรงรับจำนำในสมัยโน้น ซึ่งก่อนสมัยนี้และสมัยนั้นขึ้นไป ข้าพเจ้าก็ไม่ประหลาดใจ ว่าทำไมจึงไม่มีความราบรื่น

พูดถึงเรื่องโรงรับจำนำ จะมีสภาพดำเนินกิจการกันอย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่มีความรู้ สิ่งที่ทราบก็แต่เรื่องมีคนยากจนหรือขัดสนจริง ๆ เมื่อไม่มีทางอื่นที่ดีกว่า จึงจะบากหน้าเข้าโรงจำนำเป็นที่พึ่ง หรือไม่เช่นนั้นก็เป็นแหล่งของผิดกฎหมาย ซึ่งถ้าสิ่งของอะไรของใครหายไป ก็เข้าใจว่าจะไปตกอยู่ในสถานที่นั้น เหตุนี้คำว่าโรงรับจำนำมีความหมายไปในทางค่อนข้างตกต่ำ มาเมื่อราว ๒๐ ปีล่วงมานี้ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งยังเป็นนายกรัฐมนตรีอยู่

สั่งมายังราชบัณฑิตยสถาน ให้พิจารณาคำว่า "สถานธนาสงเคราะห์" ว่าถ้าจะใช้คำนี้ แทนคำโรงรับจำนำ ซึ่งรัฐบาลดำริจะตั้งขึ้นเป็นทางราชการ เพื่อช่วยเหลือราษฎรที่ขาดแคลนเงิน จะถูกต้องตามหลักภาษาหรือไม่ ข้าพเจ้าจึงเสนอคำ "สถานธนานุเคราะห์" แปลว่าสถานเอื้อเฟื้อช่วยเหลือเงินทอง แทนคำ "สถานธนาสงเคราะห์" คำนี้จึงปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกที่กรมประชาสงเคราะห์ ภายหลังเกิดมีคำว่า "สถานธนานุบาล แปลว่าสถานคอยระวังรักษาเงินทอง แทนคำโรงรับจำนำขึ้นอีกคำหนึ่ง ซึ่งทางเทศบาลนครกรุงเทพใช้อยู่ ชรอยจะคิดว่า "สถานธนานุเคราะห์" จำกัดอยู่กับกรมประชาสงเคราะห์เท่านั้น จึงคิดคำ "สถานธนานุบาล" ขึ้นใหม่ เพื่อให้จำกัดอยู่กับเทศบาล เป็นทำนองเดียวกันบ้าง จึงได้มีคำว่า (เทศ) บาลอยู่ข้างท้ายคำ อย่างคำว่า (สง) เคราะห์ ฉะนั้น ความจริงที่บัญญัติคำสถานธนานุเคราะห์ขึ้น เพื่อใช้แทนคำว่าโรงรับจำนำ ก็ไม่ได้ตั้งใจเป็นอย่างอื่นนอกจากจะให้เป็นคำใช้ได้ทั่ว ๆ ไปเท่านั้น

บัดนี้จะยกเข้าประเด็นเรื่อง ที่บิดาข้าพเจ้านำคดีขึ้นฟ้องร้องญาติจีนคนนั้น ยังศาลกงสุลฝรั่งเศสก็เพราะญาติจีนที่กล่าวนี้เป็นคนอยู่ใน "ร่มธง" ของชาติที่กล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้าเคยได้ยินได้ฟังมาตั้งแต่เด็ก ถึงคำว่า "คนร่มธง" อยู่บ่อย ๆ คำนี้มีความหมายเป็นอรรถาธิบายว่า คนที่เคยมีบ้านเมืองของตนเองเป็นอิสระมาก่อน แต่ภายหลังบ้านเมืองของตน ตกไปเป็นเมืองขึ้นของชนต่างชาติ ตนเองก็มีสภาพ กลายเป็นผู้อยู่ในอำนาจของชนชาติที่มาเป็นเจ้าเป็นนาย แล้วคนเหล่านี้ลางคน เมื่อเข้ามาอาศัยประกอบอาชีพการงานอยู่ในประเทศไทย ก็ได้อำนาจอิทธิพลของชนชาติที่เป็นนาย ซึ่งมีธงเป็นเครื่องหมายสัญลักษณ์ ประดุจเป็นสิ่งปกป้องคุ้มครองตน ก็มัก

ทะนงตัวและรู้สึกภาคภูมิใจ เพราะเป็นเหมือนมีธงครอบเอาไว้ ไม่ต้องกลัวใคร จึงได้เรียกว่าเป็น "คนร่มธง" แม้จะทำผิดเป็นคดีขึ้นโรงศาลก็ไม่ต้องขึ้นศาลไทย เพราะจะต้องไปพ้องร้องกันยังศาลกงศุล ที่ตนสังกัดอยู่ ซึ่งมีหนทางชนะมากกว่าแพ้ ดีกว่าขึ้นศาลไทย เหตุนี้คนอยู่ใน "ร่มธง" จึงมีไม่น้อย ที่เป็นคนพองขน เที่ยวเกะกะระราน หรือไม่ก็เป็นผู้มักไม่ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม เพราะฉะนั้น พอได้ยินว่า "ร่มธง" ใคร ๆ ก็รู้สึกทั้งเกลียดทั้งกลัว

คราวนี้ชนต่างชาติชาวตะวันออก ที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร และไม่ได้อยู่ใต้ร่มธงชาติไร ถ้าเป็นคนไม่ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม หรือไม่ก็เป็นผู้ที่ถูก "รีดไถ" หรือได้รับความไม่เป็นธรรม มานักต่อนัก จนทนไม่ไหวก็ตะเกียกตะกายหาทางเข้า "ร่มธง" จนได้ ไม่ได้ด้วยเล่ห์ก็เอาด้วยกล โดยทำหลักฐานมาอ้างอิงว่าตนเกิดในเมืองขึ้นของประเทศนั้นประเทศนี้ เพื่อขอรับใบคุ้มครองเป็นคน "ร่มธง" ทางสถานกงสุลก็คงสอบสวนกันตามระเบียบ และเรื่องอย่างนี้ต้องมีล่าม ล่ามว่าอย่างใด ก็ต้องว่ากันไปตามนั้นไม่มากก็น้อยคงจะเป็นด้วยเหตุนี้ ผู้เป็นกงสุลจึงต้องเรียนภาษาของประเทศที่ตนไปประจำอยู่เสียเอง เมื่อก่อนผู้เป็นล่ามมักเป็นผู้ร่ำรวย เพราะมีผู้นำสิ่งของมาให้เป็นคำนับ แม้ในสมัยหลัง เมื่อ ๕๐ ปีที่ล่วงมานี้ ข้าพเจ้ายังเคยเห็นและรู้จักล่ามคนหนึ่ง ซึ่งเป็นผู้รู้ภาษาไทยดี ถ้าไม่ทราบ ก็คงเข้าใจว่าเป็นคนไทยคนหนึ่ง แต่ที่จริงก็เป็นคนชาวตะวันออกชาติหนึ่ง ซึ่งตกไปอยู่เป็นคน "ร่มธง" ของชาวตะวันตกประเทศหนึ่ง

เมื่อถึงวันเทศกาลปีใหม่ มีผู้เอาสิ่งของมาคำนับอยู่มากมาย ส่วนใหญ่เป็นคนจีน "ร่มธง" ในชาติที่ล่ามคนนั้นสังกัดอยู่ เช้าวันปีใหม่ จะเห็นมีคน

นั่งรถกูบรถเจ๊กคือรถลาก นำเอาสิ่งของมาคำนับ เนือง ๆ กันมาจนกระทั่งถึงเวลาเย็น ในถนนที่บ้านของล่ามคนนั้นตั้งอยู่ ใคร ๆ ในละแวกถนนนั้นไม่เห็นเป็นของแปลก เพราะเห็นกันมาทุกปี จนรู้สึกว่าเป็นของธรรมดา เรื่องประเจิดประเจ้อจึงไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง ซ้ำผู้รับคำนับอาจรู้สึกได้หน้ามากกว่ามีละอายขายหน้าเสียอีก เพราะเป็นการกระทำในที่แจ้ง ความสำคัญจึงมีน้อยกว่าการกระทำในที่ซึ่งไม่เปิดเผย ซึ่งก็ต้องมีเป็นธรรมดา เมื่อมีด้านหน้าก็ต้องมีด้านหลัง

บิดาข้าพเจ้าต้องเป็นความกับญาติจีนคนนั้น ที่ศาลกงสุลฝรั่งเศสทั้ง ๆ ที่รู้สึกว่ามีช่องทางเอาชนะได้ยากเต็มที แต่เดชะบุญ ในที่สุดบิดาข้าพเจ้าก็เป็นผู้ชนะความ ได้เงินที่เข้าหุ้นส่วนคืน ซึ่งไม่ต้องสงสัยว่าเงินที่ได้คืนมา เมื่อชดเชยกับที่ต้องเสียเป็นเงินเปี้ยบ้ายรายทางไปแล้ว เกี่ยวกับเรื่องเป็นถ้อยร้อยความ ก็เห็นจะเป็นอย่างที่มีคำจีนกล่าวว่า "กินขี้หมา ดีกว่าเป็นความ" ข้าพเจ้าเคยได้ยินบิดากล่าวถึงชื่อกงสุลฝรั่งเศสชื่อ ฮาดวน อยู่บ่อย ๆ ว่าเป็นผู้ที่มีความเมตตาแก่ท่านมาก จึงได้ชนะความคราวนี้ กงสุลฮาดวน ผู้นี้ดูเหมือนมีบทบาทสำคัญคนหนึ่ง ในเหตุการณ์ครั้ง "ร.ศ. ๑๑๒" แต่ข้าพเจ้าไม่ทราบเรื่อง จึงขอผ่านไป

เมื่อบิดาชนะความแล้ว คงได้เงินไปซื้อนาที่ตำบลคลองนครเนื่องเขต อยู่ในจังหวัดฉะเชิงเทรา และให้คนใช้สองคนผัวเมียเป็นผู้ทำ บิดาข้าพเจ้าไปนานนั้นแต่ลางครั้งลางคราว จำได้ว่าท่านพาข้าพเจ้าไปด้วยครั้งหนึ่ง โดยเช่าเรือเก๋งสองแจวเป็นพาหนะ ซึ่งจัดว่าเป็นอย่างดีในสมัยนั้น แต่ต่อมาบิดาข้าพเจ้าก็ต้องเป็นถ้อยร้อยความกับผู้ขาย ซึ่งเป็นผู้อยู่ในสกุลสูงศักดิ์คนหนึ่ง เพราะด้วยเรื่องอย่างที่โบราณกล่าวว่า "ซื้อควายในหนอง ซื้อทองในน

มุ้ง" นั่นเอง ต้องเป็นความกันอยู่หลายปี เรื่องไปถึงที่สุดเอาที่ "ศาลฎีแก" บิดาข้าพเจ้าจึงได้ชนะคดี "ศาลฎีแก" จะเป็นคำใช้ในราชการ หรือว่าเป็นคำที่ราษฎรเรียก ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบได้ชัด เป็นแต่ได้ยินได้ฟังมาอย่างใด ก็กล่าวไปตามนั้น ว่าผู้ชนะ "ฎีแก" จะต้องนำเรื่องราวร้องทุกข์ ยื่นต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อนำทูลเกล้า ฯ ให้ทรงพระราชวินิจฉัย ถ้าเป็นเช่นนี้ ก็จะต้องเข้าใจว่าเป็นแบบเก่า ตอนที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อกับแบบใหม่ เกี่ยวกับเรื่องอรรถคดีในโรงศาล เพราะแต่ตอนนี้ "พระเจ้าแผ่นดินทรงชำระความเอง เสนาบดีกระทรวงวังเป็นผู้ช่วย ซึ่งยังปรากฏอยู่ว่าเจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ ทั้งชื่อพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ก็ปรากฏอยู่ว่าเป็นที่วินิจฉัยคดี" (*บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ* เล่ม ๕ หน้า ๒๙๘)

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องที่กล่าวมาข้างต้นนี้สั้นมาก ด้วยเห็นว่าเป็นเรื่องส่วนตัวโดยตรง คงจะมีผู้สนใจน้อย ประกอบทั้งตกอยู่ในระยะเวลา ซึ่งข้าพเจ้ายังเด็กอยู่มาก เมื่อเวลาล่วงเลยมานานจนถึงบัดนี้ ความจำก็ต้องเลือนรางเต็มที คงจำได้แต่เงา ๆ ถ้าตอนใด แม้จะทราบว่ามีเรื่องเป็นรายละเอียดมากกว่าที่เล่ามาแล้ว แต่ก็จำไม่ได้ชัด จึงต้องผ่านเลยไป ถ้าในตอนต่อ ๆ อาจจะมีข้อความลางแห่งรัว ๆ มัว ๆ ก็พึงทราบได้ว่า ข้าพเจ้าจำได้จนถึงบ่านนี้เพียงแค่นั้น เช่นเรื่องที่จะกล่าวจะเล่าให้ฟังในตอนหลัง ๆ คือสภาพของหญิงนครโสเภณีในกรุงเทพ ฯ ในสมัยเมื่อข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก และเหนือนั้นขึ้นไปว่ามีอย่างไร และเรื่องเสน่ห์ยาแฝดของไทย ว่าทำกันอย่างไร ก็จะเล่าเท่าที่ยังจำได้ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าตนได้ยินได้ฟังมามากกว่านั้น แต่นึกเท่าใดก็นึกไม่ออก จึงจนใจ เพราะไม่ได้จดเป็นบันทึกไว้ จะมารู้สึกเอาก็เมื่อ "กว่าถั่วสุกงาก็ไหม้" เสียแล้ว

ตรอกหลังวัดมหาพฤฒาราม หรือวัดตะเคียนตามที่เรียกกันเป็นสามัญ เมื่อ ๗๐ ปีกับเดี๋ยวนี้ แม้มีเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา แต่ก็ไม่เปลี่ยนรูปไปมาก จนจำเค้าเดิมไม่ได้ คูวัดมหาพฤฒารามที่แล่นขนานไปกับตรอก แม้จะตื้นเขินจนไม่มีลักษณะว่าเป็นคูแล้ว เพราะถูกปลูกเรือนคร่อมตลอดไป แต่ก็ยังเหลือเค้าเมื่อเห็นก็จำได้ คูนี้เมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็กยังว่ายน้ำไม่เป็น เคยลงไปอาบเล่นอยู่บ่อย ๆ จำได้ว่าคราวหนึ่งจมน้ำที่ในคูนี้ ตอนที่สำลักน้ำก่อนจมลงไปจำไม่ได้ จำได้แม่นก็เมื่อจมลงไปแล้ว ไม่รู้สึกว่าเดือดร้อนอะไร นอกจากดังหวิง ๆ อยู่ที่ในหูสักครู่หนึ่งแล้วก็จำอะไรไม่ได้อีกต่อไป ได้ความว่ามีคนช่วยอุ้มขึ้นจากน้ำเมื่อสลบไปแล้ว เอามาแก้ไขอยู่นานจึงฟื้น ซึ่งตนเองจำไม่ได้แม้แต่นิดเดียว

ข้าพเจ้ามาว่ายน้ำเป็นเมื่อภายหลัง ด้วยวิธีหัดโผจากหลักหนึ่งไปยังอีกหลักหนึ่งในระยะใกล้ ๆ แล้วก็ขยายระยะไกลจากเดิมออกไป ซึ่งมีผู้ใหญ่คอยดูอยู่ ถ้าระยะหลักอยู่ไกลกว่าที่จะสามารถโผไปถึงให้ได้ใกล้ ก็ต้องสำลักน้ำบ้าง แต่ไม่ถึงกับเข็ด เพราะกำลัง "มันเขี้ยว" อยากสนุกว่ายน้ำ ผิดกับครั้งแรก ๆ เมื่อหัดว่าย ถ้าตอนแรก ๆ นี้มีสำลัก เด็กก็เข็ดได้ง่าย เมื่อหัดโผตอนที่จะเป็นแหล่หรือไม่เป็นแหล่ เมื่อไม่มีผู้ใหญ่มาคอยคุมอยู่ด้วย ท่านก็จัดหาลูกมะพร้าวห้าวสองผลผูกล่ามให้ติดกันด้วยเชือกเส้นใหญ่ โอบอกเด็กไว้ขณะที่ลงน้ำ ให้ลูกมะพร้าวลอยและถ่วงตัวเด็กไว้ทั้งสองข้างเพื่อไม่ให้จม เด็กก็ประคองตัวให้ลอยและว่ายไปได้ ภายหลังชาวบ้านหันไปใช้พวงมาลัยเหล็กวิลาศ ที่เจ๊กช่างบัดกรีทำขาย เพื่อสวมใส่ให้เด็กว่ายน้ำ แทนใช้ลูกมะพร้าวสองผลอย่างเดิม เพราะดูมั่นคงกว่า แต่เหตุที่เด็กจะว่ายน้ำเป็นได้เร็ว ดูเหมือนลูกมะพร้าวสองผลจะดีกว่าพวงมาลัยเหล็กวิลาศ เพราะเด็กจะ

สำลักน้ำได้ง่ายกว่า เมื่อสำลักน้ำบ่อย ๆ ก็รู้จักกลั้นใจในน้ำได้ ด้วยความจำเป็น เกิดเป็นความรู้ความชำนาญในการกลั้นใจในน้ำขึ้น

ข้าพเจ้าคิดเห็นเช่นนี้ จะเป็นทฤษฎีที่ผิดหรือถูกก็ทราบไม่ได้ ต่อมานานเมื่อข้าพเจ้ามีบุตรแล้ว จึงลองหัดลูกให้ว่ายน้ำในสระที่บ้าน โดยแนะให้รู้จักดำน้ำก่อนรู้จักว่าย ในขั้นแรกเด็กจะไม่ยอมดำน้ำเป็นอันขาด ต้องหาทางกดจมูกเด็กให้จมน้ำ แล้วมันจะยกจมูกขึ้นทันที ด้วยกลัวสำลักน้ำเมื่อเป็นเช่นนี้บ่อย ๆ โดยเจ้าตัวเองไม่รู้ตัวว่ามีคนกด เด็กจะได้ใจ สามารถกลั้นใจในน้ำได้ชั่วระยะ ๑ หรือ ๒ วินาที แล้วก็มีชั่วระยะนานขึ้นโดยลำดับ วันหนึ่งบุตรชายข้าพเจ้าคนที่ชื่อยรรยง เมื่ออายุเห็นจะ ๖ ขวบ เดินเลียบเขื่อนไม้ข้างสระน้ำในบ้าน และจะอย่างไรไม่ทราบ พลัดตกน้ำโครมลงไปในสระข้าพเจ้าก็ยืนอยู่ใกล้ ๆ ตรงนั้น แต่ไม่กระโจนน้ำลงไปช่วย ต้องการจะดูว่ามันจะว่ายได้แค่ไหน ถึงว่าจะจมก็กระโดดโจนลงไปช่วยทัน ข้าพเจ้าเห็นหัวผลุบโผล่ ๆ อยู่ในน้ำสักครู่ แล้วก็สามารถตะเกียกตะกายว่ายไปถึงริมขอบสระอีกข้างหนึ่ง ซึ่งไม่ไกลนักได้ ร้องไห้จ้า ใคร ๆ ก็วิ่งกันมาดู ภริยาข้าพเจ้าเมื่อมาเห็นก็โกรธ หาว่าข้าพเจ้าใจร้าย ลูกตกน้ำทั้งทียังยืนเฉยอยู่ได้ ไม่กระโดดลงไปช่วยทันที ตั้งแต่วันนั้นเด็กชายยรรยงก็ชะล่าใจ ว่ายน้ำเป็นได้เร็ว ด้วยรู้วิธีกลั้นใจในน้ำได้นาน ๆ โดยลำดับ ข้าพเจ้าเคยเห็นสุนัขมันว่ายน้ำชูคอ ซึ่งมันเป็นมาแต่กำเนิด ถึงลูกสุนัขมันก็รู้จักชูคอในน้ำ แต่คงชูอยู่ได้ไม่นานเท่ากับสุนัขโต เพราะกำลังมีน้อยกว่ากัน ถ้านานเกินส่วนไปก็จมน้ำตายได้เร็วกว่าสุนัขโต แต่คนเมื่อว่าถึงลักษณะร่างกาย จะว่ายน้ำชูคอมาแต่กำเนิดเหมือนอย่างสัตว์อื่นไม่ได้นาน เห็นตกโครมลงไปในน้ำ โผล่ศีรษะขึ้นมาเพียง ๒—๓ ครั้งแล้วก็จมหาย นี่เห็นจะเป็นเรื่องไม่รู้จักกลั้นใจในน้ำได้นาน ๆ นั่นเอง เพราะสำลักน้ำเสียมากแล้วจึงจม

ลูกข้าพเจ้าว่ายน้ำเป็นมาตั้งแต่เด็กทุกคน ด้วยมีสระใช้เป็นที่ฝึกหัดว่ายน้ำ เดี๋ยวนี้สระที่ว่านี้ก็ไม่มีแล้ว ต้องถมหมดด้วยความจำเป็น เพราะไม่มีทางน้ำไหลถ่ายเทกันได้สะดวกเหมือนเมื่อก่อน เด็กชั้นหลาน ๆ ของข้าพเจ้าจึงว่ายน้ำไม่เป็น ถ้าจะให้ว่ายน้ำเป็น ก็ต้องไปพึ่งสระว่ายน้ำสมัยใหม่ของสโมสรลางแห่งเป็นที่ฝึกหัดว่าย แต่ผู้ที่พาลูกหลานไปฝึกหัดได้ ก็ต้องผู้มีกำลังทรัพย์โดยเข้าเป็นสมาชิกของสโมสรแห่งนั้น ส่วนเด็กคนชั้นสามัญ อาจหัดว่ายกันเองได้ในสระและลำคลอง ซึ่งยังมีเหลืออยู่ใกล้บ้าน ถ้าไม่มีก็จนใจ หรือไม่ ที่ไหนมีน้ำพอก็ใช้ที่นั้นเล่นน้ำ แต่ก็ไม่น่าจะอาบไม่น่าจะว่ายกันเลย ด้วยน้ำที่มีอยู่มันไม่ใสไม่สะอาดเหมือนเมื่อก่อน ถึงมีที่ให้เด็กลงว่ายน้ำได้ แต่ผู้ใหญ่ก็ไม่มีเวลาเหลืออยู่เพื่ออบรมลูกเต้า ต้องออกไปทำงานหากิน ทั้งผัวและเมีย กลับจากทำงานแล้ว ก็ไม่ใคร่มีโอกาสอยู่ติดบ้าน ต้องไปโน่นไปนี่ เกี่ยวกับเรื่องสังคม และมีสิ่งล่อใจให้ออกจากบ้านกันตลอดเวลา เพียงแต่สมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก บิดาข้าพเจ้าไม่ใคร่อยู่ติดบ้าน เพราะต้องไปอยู่ที่นาบ้างและต้องไปศาลบ้าง และมารดาข้าพเจ้าก็มัวสาละวนหรือสลวนอยู่กับเรื่องค้าขายตลอดเวลา ข้าพเจ้าเมื่อยังไม่ได้เข้าโรงเรียน ก็เล่นหัวบ้วนเปี๊ยนยัวเยียอยู่กับเด็กอื่น ๆ ตามลำพัง ซึ่งแวดล้อมตนอยู่ จะไม่ให้ข้าพเจ้า เมื่อเด็ก มีความคิดเห็นและความประพฤติ ผิดแผกไปจากเด็กอื่นซึ่งเป็นเพื่อนฝูงได้อย่างไร ในที่สุดความรู้สึกและจิตใจก็โน้มเอียงไปทางข้างเป็นเด็กบรมเกเร ซึ่งจะเอาไปเล่าในตอนถัดไป

ข้าพเจ้าเล่าประวัติตนเอง แต่ก็ลืมเล่าว่าข้าพเจ้าชื่ออะไร จึงจะบอกไว้ในที่ตรงนี้

ข้าพเจ้ามีชื่อเดิมเป็นภาษาจีนว่า หลีกววงหยง (李光榮) ผู้ใหญ่เล่าว่าเป็นชื่อที่ซินแสคนหนึ่งตั้งให้ หลีเป็นชื่อแซ่หรือนามสกุล กววงหยงเป็นชื่อตัว *กววง* แปลว่าสว่างหรือรุ่งเรือง นี่ออกเสียงตามสำเนียงชาวแต้จิ๋ว ถ้าออกเสียงอย่างชาวกวางตุ้งก็เป็น "ก๊อง" เสียงและความหมายใกล้กันมากกับ "ก่อง" ในภาษาไทย ซึ่งแปลว่า "สุกใส สว่าง งาม" หยงแปลว่ายั่งยืนมั่นคงตรงกับคำว่า "ยง" ในภาษาไทย มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน อาจออกเสียงว่า เอ๊ียงหรืออิหยัง (ออกเสียงให้เร็วพร้อมกันก็คือ เอ๊ียงนั่นเอง) ในสำเนียงชาวแต้จิ๋วก็ได้ เอ๊ียงหรืออิหยัง ถ้าเทียบกับคำยั่งในคำว่ายั่งยืนก็ใกล้กันมาก คำยั่งในภาษาไทยแปลว่ายั้ง ว่าคงอยู่ และคำว่ายืนก็แปลว่าคงอยู่ เพราะฉะนั้นจึงเป็นคำซ้อน ไวพจน์ (Synonymous couplet) คำว่า อย่าอยู่อยากอย่างในภาษาไทย นาคะประทีปเคยเขียนเปลี่ยน อ นำเป็น ห นำ เป็นหย่า หยู่ หยาก หย่าง อยู่พักหนึ่ง ภายหลังก็ต้องเขียนเป็น อ นำอย่างของเดิม ข้าพเจ้าเคยค้น ๓ คำนี้ในภาษาจีน ก็มีคำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน แต่ออกเสียงมี อ อยู่หน้าเสียง ย ทั้ง ๓ คำ ไม่ใช่แต่เพียง ๓ คำเท่านี้ คำอื่นก็เป็นแนวเดียวกัน อันเป็นไปตามหลักสัทศาสตร์ (Phonetic) เหตุนี้ข้าพเจ้าและนาคะประทีปจึงไม่กล้าแก้ของเก่าโดยหุนหันพลันแล่น ถ้าจะแก้ใหม่ก็เมื่อสอบสวนค้นคว้า เห็นว่าแน่ใจแล้วจึงจะแก้

ญาติผู้ใหญ่เรียกข้าพเจ้าว่า กววงหยง ลางทีก็ตัดย่อเหลือแต่หยงคำเดียว แต่เพื่อน ๆ ข้าพเจ้าเมื่อเด็ก เรียกหยงเป็นยั้งไปก็มี ในที่สุดก็กลายเป็นยงอยู่ในบัดนี้ ซึ่งเป็นคำที่ข้าพเจ้าคิดแปลงขึ้นเองเมื่อเข้ารับรัชการอยู่ในกรมศุลกากร นามสกุลซึ่งข้าพเจ้าได้รับพระราชทานว่า "เสฐียรโกเศศ" ข้าพเจ้าเดาเอาว่าเสฐียร ซึ่งแปลว่ามั่นคง ก็คือ ยงนั่นเอง ส่วนโกเศศนั้ยว่าแปลว่า คลัง เพราะกรมศุลกากร ซึ่งข้าพเจ้ารับราชการอยู่ขณะนั้น ขึ้นอยู่กับ

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ หรือกระทรวงการคลังในบัดนี้ มีผู้เคยท้กว่า เสฐียร ทำไมไม่เป็นเสถียร ให้ตรงตามรูปศัพท์ในสันสกฤต ตอบว่าแก้ไม่ได้ด้วยเป็นชื่อพระราชทาน และข้าพเจ้าก็เห็นว่าเหมาะแล้ว ด้วยเป็นชื่อวิสามานยนาม ไม่จำเป็นจะต้องให้ตรงกับคำสามัญ ที่ใช้กันอยู่เป็นสามานยนามเสมอไป เพราะเป็นเรื่องสัญลักษณ์ ให้หมายถึงคนนั้นคนนี้โดยเฉพาะ แม้แต่คำในภาษาเอง ก็เป็นแต่สัญลักษณ์เท่านั้น ที่คนในหมู่กำหนดหมายกันขึ้นเพื่อใช้พูดเกี่ยวกับการสื่อสาร และการแสดงออกแห่งความรู้สึกนึกคิดของตน ให้อีกฝ่ายหนึ่งซึ่งอยู่ร่วมภาษาเดียวกัน ได้ทราบได้รู้เท่านั้น เหตุนี้เรื่องคำในภาษา หรือไม่ว่าเรื่องอะไร ย่อมมีอายุทั้งนั้น เมื่อมีอายุก็ต้องตกอยู่ในข่ายความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา

ข้าพเจ้าเปลี่ยนชื่อหยงมาเป็นยง ก็เป็นเปลี่ยนอย่างธรรมดา ซึ่งไม่เคลื่อนจากสภาพความจริงจนเกินไป เหมือนกับชื่อลางชื่อที่เปลี่ยนกันใหม่ อย่างที่ไม่คำนึงถึงความต่ำสูงในเรื่องชื่อคน ซึ่งตกอยู่ในสมัยหนึ่ง เกี่ยวกับคติชาตินิยม มากกว่าเกี่ยวกับคติรักชาติที่แท้จริง ความสำคัญไม่ใช่อยู่ที่เปลี่ยนชื่อ แต่อยู่ที่จิตใจที่รู้สึกและแสดงออกมากกว่า ดังได้กล่าวไว้แล้วในตอน ๔ ชื่อข้าพเจ้าขึ้นต้นด้วยอักษร ย ซึ่งคนเกิดในวันศุกร์ ไม่นิยมนำมาใช้เป็นอักษรตัวต้นของชื่อ เพราะถือว่าเป็นกาลกิณี ไม่มีมงคล ข้าพเจ้าเคยสอบถามท่านผู้รู้ เขาตอบว่ามียกเว้น เพราะข้าพเจ้ามีเดช มีศรี หรือมีอะไรก็จำไม่ได้ ซึ่งเป็นภาษาโหรที่เป็นบัจจัยไม่ให้กลายเป็นกาลกิณีไป ข้าพเจ้าฟังแล้วรู้สึกว่ามีความฉลาดเท่าเดิม อยากจะเข้าใจก็ต้องเรียน เมื่อไม่มีโอกาสจะเรียน ข้าพเจ้าก็ยึดถือหลักแห่งกรรมในพุทธศาสนา เป็นเครื่องดำเนินวิถีชีวิต พยายามประกอบแต่สิ่งที่ท่านกำหนดไว้ในมงคลสูตร เท่านี้ก็พอจะทำให้ข้าพเจ้าสุขกายสบายใจ ตามสมควรแก่อัตภาพของตน ทันตาเห็น

๙. เมื่อเด็ก
เรื่องผูกปี้

จำได้ว่าในระยะเวลาเมื่ออยู่บ้านหลังวัดมหาพฤฒาราม ข้าพเจ้าเป็นเด็กไว้หางเปีย ที่ถูกไม่ใช่หางเปียโดยตรง แต่เป็นเด็กไว้ผมแกระ แล้วถักให้เป็นเปียสองทางห้อยลงมา พูดถึงหางเปีย ผู้ที่เกิดรุ่นหลัง คงไม่เคยเห็นของจริงว่าเป็นอย่างไร อย่างดีก็เห็นจากภาพถ่ายของเก่า ซึ่งยังหาดูได้ไม่ยาก ไว้หางเปียคือไว้ผมตอนบนตรงท้ายทอย ปล่อยให้ผมยาวห้อยเป็นทางลงมาอย่างสยายผม ผมนอกนั้นโกนให้เกลี้ยง เพราะฉะนั้นจึงเหลือผมยาวอยู่บนศีรษะที่ท้ายทอยแต่กลุ่มเดียว แบ่งกลุ่มผมนี้ออกเป็น ๓ ส่วนเท่า ๆ กัน แล้วถักไขว้สลับกันไปมาอย่างถักเชือกเกลียว เมื่อถักจวนจะถึงปลายผม เอาเส้นไหมสีดำเข้าแซม แล้วถักต่อไปจนสุดเส้นไหมและผูกมัดปลายใหม่ให้แน่น เพราะฉะนั้นปลายหางเปียที่ห้อยลงมาจึงเป็นพู่ ถ้าเกิดตีกัน คนไว้หางเปียเสียเปรียบคนไม่ไว้หางเปีย เพราะหางเปียทำให้เกะกะ อาจถูกฝ่ายปรปักษ์คว้าได้ แล้วดึงอย่างไม่ปรานีจนหงายหน้าก็ได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อเจ๊กตีกันจึงต้องพันหางเปียไว้รอบศีรษะให้แน่นเสียก่อน ถ้าคน

ไว้เปียจะเข้าไปภายในเขตพระราชสถาน หรือสถานที่อื่นซึ่งเป็นที่เคารพ จะพันหางเปียไว้บนศีรษะไม่ได้ ต้องปล่อยให้ยาวเฟื้อยลงมา จึงจะถือว่าสุภาพ แสดงความเคารพ ตรงข้ามกับนุ่งผ้าลอยชาย จะเดินกรีดกรายเข้าไปในสถานที่เคารพไม่ได้ ต้องดึงปลายชายผ้าข้างหน้าตวัดคร่อมไปไว้ข้างหลัง พอเป็นกิริยานุ่งผ้าโจงกระเบน จึงจะผ่านเข้าไปได้

สมัยเมื่อชนชาวจีนยังไว้เปีย ผู้ใหญ่เคยเล่าให้ฟังว่า คนไทยชั้นสามัญต้องการจะหนีสักเบี้ยไพร่หลวง ถ้ามีช่องทางจะหลีกเลี่ยงได้ ก็มักไว้เปียแปลงชาติเป็นลูกจีน ลูกจีนที่อยู่ในประเทศไทย อาจแบ่งได้เป็น ๒ พวกคือ พวกหนึ่งรู้จักพูดได้ทั้งภาษาไทยและภาษาจีน หรือรู้แต่ภาษาไทยอย่างเดียว พวกนี้มักแต่งตัวตามแบบจีนและสวมรองเท้าจีน หรือไม่ก็สวมรองเท้าแตะ และถักหางเปียไหมดำ ส่วนอีกพวกหนึ่ง คือลูกจีนที่รู้ภาษาอังกฤษ มักชอบแต่งตัวอย่างจีนบ้าบ๋า คือ ชาวจีนที่เกิดในดินแดนมลายู ลูกจีนพวกนี้สวมกางเกงขาแคบ ๆ และถักปลายหางเปียด้วยไหมแดง มักทำงานอยู่ตามห้างฝรั่ง ในบรรดาพวกลูกจีนที่เป็นชายฉกรรจ์ มีทั้งที่เป็นคนผิวเหลืองและคนผิวคล้ำ จนถึงดำปี๋ดีปี๋ก็มีบ้าง ลูกจีนพวกหลังนี้ ลางคนก็เป็นคนไทยที่หนีสักเป็นไพร่หลวง เมื่อไว้เปียเป็นจีนแล้ว ก็ไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้าเดือนเป็นทหาร หรือไพร่หลวง คงเสียแต่เงินค่าผูกปี้สำหรับชายฉกรรจ์ ๓ ปีผูกครั้งหนึ่ง เป็นเงิน ปีละ ๕ ตำลึง (๒๐ บาท) จึงเสียเงินครั้งละ ๑๕ ตำลึง (๖๐ บาท) กับเศษอีก ๒ สลึง เป็นค่าเส้นไหมผูกข้อมือน้อยกว่าเสียเงินแทนเข้าเวรของคนหลวงไพร่หลวง จะน้อยกว่ากันเท่าไรจำไม่ได้ ปีไหนถ้าเป็นปีผูกปี้ ก็รู้ได้ว่าปีนั้นมีพระกฐินหลวงเป็นขบวนพยุหยาตรา เพราะ ๓ ปีมีครั้งเหมือนกัน

●○●

ที่เรียกว่าผูกปี้ เพราะเมื่อไปเสียเงินแก่เจ้าพนักงาน ซึ่งไปตั้งด่านตักเก็บตามปากทางที่คนจีนผ่านเข้าออกมาก เจ้าพนักงานจะเอาไหมสีแดง ๆ ผูกข้อมือซ้ายอย่างผูกขวัญ แล้วเอาครั่งลนไฟให้อ่อนติดที่เส้นไหม ให้เป็นรูปกลม ๆ อย่างปี้ ส่วนเส้นไหมที่เหลือจากผูกมัดข้อมือแล้ว ห้อยยื่นออกมาราวนิ้วหนึ่ง เมื่อติดครั่งซึ่งถูกไฟลนยังอ่อนตัวอยู่ ก็กดตราที่ครั่ง ให้เป็นเครื่องหมายว่าผูกปี้แล้ว ลวดลายในดวงตรามีอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ได้สังเกตเห็น ด้วยตัวเองยังเด็กเล็กมากอยู่ เมื่อเสียเงินผูกปี้แล้ว ก็เป็นเสร็จพิธี ไม่ต้องมีใบเสร็จรับเงิน สะดวกดี เวลาผู้ผูกปี้ไปไหนมาไหน เมื่อผ่านกองตรวจผูกปี้ เจ้าหน้าที่เห็นปี้ครั่งห้อยตุกติก อย่างสายทั้งของสร้อยข้อมือ ก็จะไม่เรียกตัวเพื่อตรวจว่าผูกปี้แล้วหรือยัง มาภายหลัง ชาวจีนซึ่งเป็นชั้นผู้ดีมีอันจะกิน รังเกียจเรื่องผูกปี้ที่ข้อมือ ก็เสียเงินเพิ่มเติมให้ตามที่กำหนดไว้ ดูเหมือนจะเป็น ๖ บาท เจ้าพนักงานก็ออกใบเสร็จให้เป็นสำคัญ สำหรับคุ้มตัวแทนการผูกปี้ และดูเหมือนต่อมาก็เลิกการผูกปี้ที่ข้อมือ คงออกแต่ใบเสร็จอย่างเดียว

จีนที่ยังไม่เสียค่าผูกปี้ ข้าพเจ้าเคยเห็นเจ้าพนักงานจับตัวเอาไปเป็นพวงๆ คือ รวบหางเปีย ๔—๕ คน รวมกันเป็นอย่างกระจุกหอม สะดวกมาก เพราะไม่ต้องไปหาเชือกที่ไหนผูก เจ้าหางเปียนั่นแหละดีกว่าเพื่อน ถ้าที่ใดมีจีน "จับกัง" (กรรมกรชั้นทำงานกุลี) อยู่มาก เช่น ตามโรงสีไฟ การไปจับต้องมีตำรวจไปด้วย เพราะดีหรือไม่ดี พวกจีนเหล่านั้นมักเป็นอั้งยี่ อาจร้อง "เลี๊ยะ" แล้วกลุ้มรุทำร้ายเจ้าหน้าที่ โดยจับตัวเอาไปฆ่าหมกกองขี้เท่าที่ในบริเวณโรงสีไฟก็ได้ เรียกว่าตายร้อน คู่กับตายเย็น คือ ถ่วงน้ำ จีนที่ถูกจับตัวไป เพราะยังไม่ได้เสียค่าผูกปี้ ต้องไปทำงานโยธา แล้ว

แต่ทางราชการจะกะไว้ มีกำหนด ๖ วัน แล้วเจ้าพนักงานจึงปล่อยตัว และออกใบเสร็จให้ เพื่อแสดงว่าจีนคนนั้นเสียผูกปี้แล้ว มีผู้เล่าว่า จีนลางคนไม่มีงานทำและไม่มีเงินเสียค่าผูกปี้ เมื่อถูกเจ้าพนักงานจับตัวไปทำงานโยธาครบ ๖ วัน และได้รับใบเสร็จค่าเสียผูกปี้มาแล้ว ก็นำเอาใบเสร็จนั้นไปขายให้แก่จีนคนอื่นซึ่งยังไม่ได้เสีย เป็นราคา ๓ หรือ ๔ บาท แทนที่จะซื้อเต็มราคาเงิน ๖ บาท แล้วยอมให้จับใหม่อีกเพื่อได้ใบเสร็จมาขายใหม่ คราวนี้มีปัญหาว่า ในใบเสร็จคงจะมีชื่อเจ้าของเดิมอยู่ ถ้าอีกคนไม่ได้ชื่อนั้น จะไม่เดือดร้อนหรือ เห็นจะไม่ยากนัก เมื่อเจ้าพนักงานออกใบเสร็จถามชื่อว่าอะไร อาจได้รับตอบว่า ชื่อเฮง แซ่ซวยก็ได้ เมื่อนำเอาไปขาย ก็บอกชื่อที่ว่านั้นให้ผู้ซื้อจำไว้ หรือไม่ต้องบอกก็เห็นจะได้ เพราะเจ้าพนักงานคงไม่ถี่ถ้วนพิถีพิถันถึงกับสอบชื่อแซ่ เมื่อเห็นชื่อจีนซึ่งมีซ้ำ ๆ กันก็อาจผ่านไปได้ ในเมื่อจีนผู้รับซื้อไว้ถูกตรวจ ขืนถามหนักก็ส่งภาษาอย่าง "สามวาสองศอก" ไม่เข้าใจกันก็ได้

ข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็กไว้เปีย เห็นตำรวจไม่ได้ เป็นวิ่งหนีจ๊ด เพราะถูกหลอก กลัวจะถูกตำรวจจับผูกปี้ วันหนึ่งเกิดวิวาทขึ้นกับเด็กคู่อริคนหนึ่งถึงกับต่อยกัน ข้าพเจ้าเสียที เพราะถูกมันคว้าหางเปียเอาไว้ได้ นึกขัดใจโกรธหางเปียว่าเป็นเหตุแห่งความอัปยศและทั้งกลัวจะถูกจับผูกปี้ด้วย กลับมาบ้านค้นหาได้ตะไกร ก็ห้ำหั่นตัดหางเปียทันที เมื่อผู้ใหญ่ข้าพเจ้าทราบ ก็ไม่ว่าอะไร ทั้ง ๆ ที่บิดาข้าพเจ้ายังไว้เปียอยู่ และต่อมาไม่ช้าท่านเองก็ตัดของท่านออก ไม่เห็นจะต้องมีพิธีรีตอง หาฤกษ์หาวันตัด ให้เกิดสิริมงคล เพราะด้วยความหวาดกลัวในสิ่งที่เคยถือเคยชิน ถ้าไปเลิกทิ้งเสียก็ไม่สบายใจ ถ้าถือว่าการไว้เปียมันไม่ดีอยู่แล้ว ตัดมันทิ้งเสีย

ก็เป็นมงคลสบายใจอยู่ในตัว ครั้นต่อมาภายหลังล่วงมานาน ชาวจีนก็ตัดเปียกันยกใหญ่ เพราะเกิด "เก๊กเหมง" ขึ้นในประเทศจีน แปลว่าขจัดให้เกิดความแจ่มใส และการไว้เปียก็เป็นเหตุหนึ่งซึ่งพวกปฏิวัติจีนถือว่าเป็นเครื่องถ่วงความเจริญ ช่างกลับกจีนสมัยเมื่อยังไม่ตัดเปีย เรียกว่า "ไซ่หู้" ก็ไม่ต้องมีร้านรวงอะไร เพียงแต่มีเก้าอี้ไว้ตัวหนึ่งหรือสองตัว ตั้งไว้ข้างทางเดิน และมีอ่างสำหรับล้างผม ตั้งอยู่บนโต๊ะขาสูง กับมีดโกน ๒—๓ เล่ม ก็พอ และเป็นสถานที่ของช่างกลับกจีนได้ เห็นตามข้างถนน มีอยู่เกลื่อนในสมัยนั้น มีดโกนนั้นไม่ใช่อย่างชนิดที่ใช้กันอยู่ในบัจจุบัน แต่เป็นมีดโกนมีสันหนา รูปอย่างมีดอีโต้ หรือพร้าโต้ขนาดเล็ก ๆ ต่อมาไม่ช้าจึงได้มีมีดโกนแบบชาวตะวันตกเข้ามาแทนที่ มีดโกนรูปพร้าโต้ก็หมดไป ข้าพเจ้าเคยสงสัยว่า แต่เดิมเราใช้มีดโกนชนิดไรสำหรับปลงผมพระในวันโกน ได้กราบทูลถาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสเล่าให้ฟังว่า มีดโกนครั้งโน้นทำด้วยทองเหลืองรูปเป็นวงเดือน ยังมีตัวอย่างอยู่ในหอพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ เล่ม ๑ ซึ่งสมเด็จพระพุฒโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) แห่งวัดเทพศิรินทราวาสมอบไว้ให้

คราวที่ชาวจีนตื่นกันตัดเปียใหม่ ๆ ช่างกลับกไทยต่างก็กระหยิ่มใจ คิดว่าคงเป็นโอกาสได้ตัดผมชาวจีนจนเหลือมือ แต่ที่ไหนได้ เจ้าร้านไซ่หู้โกนผมไว้หางเปีย ซึ่งมีโต๊ะขาสูงวางอ่างล้างหน้า เพื่อชำระผมที่โกนแล้ว ก็เปลี่ยนสภาพเป็นร้านกลับกช่างตัดผมไปในทันที และในเวลาไม่ช้า ก็ดำเนินอาชีพตัดผมโดยแต่งร้านสถานที่ ให้มีความอ่าโถงดีกว่าร้านตัดผมของไทย เพราะเป็นชาติที่รู้จักริเริ่ม กล้าได้กล้าเสีย ซึ่งในสมัยนั้นช่างตัดผมไทยส่วนมากมักเป็นคนขี้ยา คือสูบฝิ่น ถ้าไม่มีเงินซื้อฝิ่นสูบ ก็ต้องถูนขี้ยาฝิ่น

ที่สูบแล้วแก้ขัด จึงได้เรียกว่าคนขี้ยา นุ่งโสร่งหยักรั้งนิด ๆ ข้างในมีกางเกงในขาสั้น ๆ สีแดง มักถลกโสร่งให้แลบเห็น สวมเสื้อชั้นในบ้าง ไม่มีสวมบ้าง ช่างลางคนก็มีรอยสักเต็มตัว อย่างดีก็มีรองเท้าแตะสำหรับใส่ปากก็คาบ "บุหรี่หลวงจำกัด" (จะกล่าวทีหลัง) แต่งตัวกันอย่างนี้แหละถ้ามีผ้าขาวม้าพาดบ่าด้วย ก็เป็นลักษณะพวกเจ้าชู้และพวก "หัวไม้" นักเลงโตสมัยนั้น ล่วงเวลามานานจนถึง เมื่อราว ๒๐ ปีกว่ามานี้ ข้าพเจ้าและคณะแล่นเรือฉลอมใบไปเที่ยวที่สันดอนปากน้ำเจ้าพระยา แล้วถือโอกาสแวะขึ้นไปเที่ยวตลาดแหลมฟ้าผ่า ณ ที่นั้น ได้เห็นจีนคนหนึ่ง ค่อนข้างมีอายุแล้ว ยังไว้เปียอยู่ เมื่อเห็นทีแรกก็ตกตลึงแปลกใจ ด้วยไม่นึกคาดว่าจะพบคนซึ่งยังไว้เปียอยู่จนถึงบ้านนี้ ดูเหมือนจะเป็นคนไว้เปียเหลืออยู่เป็นคนสุดท้ายเท่าที่ได้เห็น สมที่สุดที่จะเรียกว่า "เปียด๊อ" ได้อีกคนหนึ่งของจังหวัดสมุทรปราการ และคนนี้ก็เป็นเปียด๊อจริง ๆ เสียด้วย เพราะด๊อไม่ยอมตัดเปีย ผิดกับโจรคนหนึ่งของจังหวัดนั้น ที่ได้ฉายาว่าเป็นเปียด๊อเหมือนกัน ทำไมจึงมีฉายาอย่างนั้น ข้าพเจ้านึกไม่ออก เพราะไม่ปรากฏว่ามีเปีย ผู้ที่ร่วมคณะไปกันคราวนั้น ส่วนใหญ่เป็นชาวคณะนิสิตอักษรศาสตร์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยมีทั้งหญิงและชายซึ่งได้รับปริญญาแล้วทั้งนั้น และข้าพเจ้าเชื่อว่าในพวกที่ไปนี้ คงมีลางท่านได้พังเรื่องนี้คงจะนึกรื่นรมย์ไม่น้อย เมื่อนึกถอยหลังไปถึงคราวนั้น โดยเฉพาะนายวิสุทธิ์ นิมมานเหมินท์ และ ม.ร.ว. พันธุ์ชมพูนุช ทองแถม

เมื่อขณะข้าพเจ้ายังอยู่ที่บ้านเช่าหลังวัดมหาพฤฒาราม ไม่ช้านัก มีเหตุการณ์อันสำคัญเกิดขึ้นในทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับบ้านเมือง คือเรื่องราวที่ชาวไทยทุกคนรู้จักกันดีว่า เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ข้าพเจ้าในครั้งนั้นยังเด็ก

มาก จึงไม่รู้อีโหน่อีเหน่อะไรกับเขาด้วย เหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นครั้งนั้น มีหนังสือซึ่งจะหาอ่านได้ง่ายเป็นจำนวนมาก แต่เรื่องที่จะเล่าต่อไปนี้ เป็นเรื่องเกล็ดตามที่ข้าพเจ้าได้ยินได้ฟังมา แม้จะได้เขียนเรื่องนี้ไว้ที่อื่นแล้ว คืออยู่ในเรื่อง "ความหลังครั้งอยู่กรมศุลกากร" แต่เห็นว่ายังไม่สู้จะแพร่หลายนัก จึงสมควรนำเล่าซ้ำในที่นี้อีก ด้วยเป็นเรื่องไม่มากนัก และจากหนังสือเล่มนี้เอง ข้าพเจ้าอาจคัดข้อความลางแห่งมาเล่าไว้อีกในที่อื่นก็ได้ เมื่อเห็นว่าเหมาะกัน เรื่องที่จะเล่า มีดังนี้

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ เรือรบฝรั่งเศสหักด่านปากน้ำ หลุดเข้ามาได้ถึงกรุงเทพฯ ก็มาจอดทอดลอยลำอยู่กลางน้ำหน้าสถานทูตฝรั่งเศส เวลาเย็นมีราษฎรแตกตื่นพากันไปดูเรือรบที่หน้าศุลกสถาน (คือที่ทำการกรมศุลกากรสมัยนั้น อยู่ติดกับสถานทูตฝรั่งเศสด้านเหนือ) และทหารฝรั่งเศสในเรือรบ กำลังลงอาบน้ำในแม่น้ำ อย่างแบบฝรั่งที่ไม่รู้จักใช้ผ้าขาวม้า ราษฎรที่ยืนมุงดูอยู่เห็นฝรั่งเศสในเรือรบแก้ผ้าอาบน้ำกลางแจ้ง ไม่มียางอาย เหนี่ยวรั้งความเกลียดชังไม่อยู่ ก็แอ่นหน้าให้ตามแบบไทย ที่นุ่งโสร่งก็ถลกขึ้น แล้วโก่งด้านหลังเบิดให้เห็น "สิงโตคาบแก้ว" ไปที่เรือรบ ส่วนทหารที่ในเรือรบ ก็เข้าใจและทำใบ้ไม้มือเป็นดาบปาดคอให้ดู ทางฝ่ายราษฎรเมื่อเห็นก็ยิ่งแอ่นยิ่งโก้งโค้งกันใหญ่ แปลว่าไม่กลัว ในที่สุดก็ถึงต้องห้ามปรามกัน เพราะเกรงว่าจะลุกลามบานปลาย จากเรื่องเล็กกลายเป็นเรื่องใหญ่โตขึ้นได้ เรื่องตอนนี้ข้าพเจ้าทราบจากภริยา ว่าบิดาพาข้าพเจ้าไปดูเรือรบฝรั่งเศสด้วย ท่านเคยเล่าเรื่องนี้ให้ฟังบ่อย ๆ ภริยาข้าพเจ้าจึงจำได้แม่น แต่ตนเองจำได้แต่เงา ๆ เท่านั้น ว่าได้ไปดูแต่ไม่ทราบว่าใครพาไป นอกนี้ข้าพเจ้ายังได้ฟังจากคำเล่าจากบิดาข้าพเจ้าว่า ท่านผู้หนึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา เป็น

เทือกเถาเหล่ากอขุนนางทหารเอกของไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ถัดสถานทูตฝรั่งเศสลงไปไม่สู้ไกลนัก ท่านมีความรักชาติอย่างแรงกล้า แต่ว่าเป็นทหารเก่า ได้ฝึกบ่าวไพร่ในบ้านให้รู้จักดำน้ำได้ทน ถ้าถึงคราวคับขันชอบมาพากล ก็จะได้ใช้ให้พวกดำน้ำทนเหล่านี้ ถือขอเหล็กด้ามยาวดำน้ำว่ายพุ่งไปที่เรือรบ กะให้พอดีถึงเรือรบ พอผุดขึ้นจากน้ำ ก็ให้ทะลึ่งขึ้นสูงทันที เอาขอเหล็กขึ้นสับกับกราบเรือรบทันทีทันใด แล้วไต่ขึ้นไปจัดการกับทหารบนเรือรบทันควัน เรื่องก็จะต้องสำเร็จกันเท่านั้นเอง แต่การฝึกหัดนี้ ทำไปไม่ได้นาน เพราะคนที่ได้รับการฝึกหัดคนหนึ่งจมน้ำตาย ความทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท การฝึกหัดที่กล่าวนี้ จึงต้องเลิกไป เพราะถูกสั่งห้าม เกรงว่าจะลุกลามกลายเป็นเรื่องไม่พึงปรารถนาขึ้นได้ อีกเรื่องหนึ่ง เขาเล่าว่าทหารในเรือรบฝรั่งเศส เอาผ้าใบเรือขึ้นมาตากบนลานหน้าศุลกสถานโดยพลการ ไม่ต้องขออนุญาตกับใครก่อน นายเดวิด วิลเลียม ชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นผู้ช่วยอธิบดีกรมศุลกากร และภายหลังเป็นที่ปรึกษากรมนั้นคนแรก เมื่อมาเห็นพฤติการขึ้น ก็สั่งให้พวกศุลการักษ์ช่วยกันลากผ้าใบเอาไปทิ้ง เรื่องเป็นอย่างไรต่อไป ผู้เล่าก็ไม่ได้เล่า เห็นจะยุติกันอยู่เพียงเท่านั้น

ในระยะเวลาตอนนี้ ผู้ใหญ่พาไปดูรถรางซึ่งเพิ่งมีขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เชิงสะพานเหล็กล่าง หรือที่เรียกชื่อในทางราชการว่า สะพานพิทยเสถียร คู่กับสะพานเหล็กบน ซึ่งมีชื่อว่า สะพานดำรงสถิต ที่เรียกว่าสะพานเหล็กด้วยแต่เดิมสะพานข้ามคลองรถเดินผ่านได้ ล้วนทำด้วยไม้แล้วทาสี ราษฎรก็เรียกชื่อตามสีที่ทาเป็น สะพานดำ สะพานขาว สะพานแดง สะพานเหลือง ที่มีเรียกชื่อสะพานว่า สะพานเหล็ก ก็คงเป็นเพราะเกิดมีสะพานเหล็กขึ้น

ใหม่ ๆ จึงได้เรียกชื่อว่าอย่างนั้นติดมา ที่เรียกว่าสะพานเหล็กก็แต่ตัวสะพาน ส่วนพื้นยังใช้กระดานปูอยู่ สะพานเหล็กซึ่งได้ชื่อว่า สะพานดำรงสถิต และสะพานพิทยเสถียร ก็เพราะตั้งอยู่ใกล้วังเดิม ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา โดยนำเอาคำต้นในพระนามของพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสอง มาตั้งเป็นชื่อสะพาน ให้มีเสียงคล้องจองกัน

วังเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ อยู่ติดเชิงสะพานดำรงสถิต ด้านตรงข้ามกับตึกไทยนิยมบัดนี้ ตรงตึกไทยนิยมนี้เดิมพระราชทานให้เป็นที่ประทับของเจ้าเขมร จะเป็นพระเจ้านโรดม หรือพระเจ้าศรีสวัสดิ์ ก็จำไม่ได้แน่ อาจสอบดูได้ในหนังสือ ว่าเรื่องราวมีอย่างไร เจ้าเขมร ๒ องค์นี้ ก่อนได้เสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินประเทศกัมพูชา ก็อยู่ในกรุงเทพฯ ที่ตรงนั้นและบริเวณที่เรียกว่าบ้านเขมร คือแถวบ้านดอกไม้ บ้านบาตร ตลอดไปจนถึงวัดจางวางตีศ ถนนวรจักรรวมกัน เดิมเป็นที่อยู่ของชาวเขมร ซึ่งเป็นบริวารของเจ้าเขมรทั้งสอง และสืบลูกหลานมาเป็นคนไทยในบัดนี้ วังเดิมของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ บัดนี้รื้อแล้ว (พ.ศ. ๒๕๑๐)

ถนนเจริญกรุงตอนเชิงสะพานดำรงสถิตย์ เป็นเขตกำแพงเมืองชั้นในพระนคร มีป้อมชื่อว่า มหาชัย หรือชื่ออะไรจำไม่ได้แน่ ตั้งอยู่ คือตรงที่เป็นตึกไทยนิยมบัดนี้ และคลองโอ่งอ่าง ก็คือเป็นคลองคูเมืองชั้นนอก คู่กับคลองคูเมืองชั้นใน ซึ่งเรียกว่าคลองหลอดในปัจจุบัน ที่ตรงเชิงสะพานดำรงสถิตย มีประตูเป็นช่องกุฎ สำหรับออกไปนอกกำแพงเมือง ก่อนตัดถนนเจริญกรุง คงจะมีสะพานสำหรับข้ามคูออกไป อาจเป็นสะพานไม้ธรรมดา

อย่างดี ถ้าเป็นสะพานไม้ที่แข็งแรง ก็ต้องเป็นสะพานช้าง ซึ่งต้องลงเขื่อนอิฐถือปูนทั้งสองฝั่งคู เพื่อวางพาดแผ่นกระดานหนา ๆ เป็นพื้นสะพานให้มั่นคง สำหรับให้ช้างเดินข้ามได้ สะพานนี้หรือสะพานอื่น ๆ เป็นชนิดที่ลากชักพื้นสะพานได้ง่าย เมื่อมีข้าศึกมาประชิดติดพระนคร ก็จะได้ชักสะพานให้ขาดตอนกันทันท่วงที หรือไม่เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาตามคลองคูเมือง เช่นงานทอดพระกฐิน ก็ต้องชักสะพานออกเช่นเดียวกัน เพราะไทยเรานับถือหัวว่าเป็นของสูง ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ก็ไม่ยอมลอดสะพาน ด้วยถือว่าไม่เป็นสิริมงคล ชาวไทยตามปรกติไม่ได้สวมหมวก เมื่อลอดสะพาน อาจมีฝุ่นธุลี ซึ่งมาจากเท้าคนที่เหยียบย่ำบนสะพาน ปลิวมาตกอยู่บนศีรษะก็ได้ ถ้ามีผ้าห่ม ผ้าขาวม้า ก็เอาขึ้นคลุมศีรษะ เพราะพื้นสะพานมักเป็นช่องโหว่ยาว ๆ เป็นโอกาสให้ฝุ่นละอองตกลงมาตามช่องเหล่านั้นได้ง่าย

ภายหลังเมื่อตัดถนนเจริญกรุงและมีรถม้าเดินกันบ้างแล้ว เล่ากันว่า รถที่เข้าออกทางประตูช่องกุฎ มักปะทะโดนกันที่ตรงทางเข้าประตูอยู่บ่อย ๆ ทางราชการจึงรื้อออกเสีย แล้วสร้างเป็นประตูมี ๓ ช่อง ๓ ยอด เพื่อบ้องกันมิให้รถที่เข้าออกโดนกัน ที่ตรงนั้นจึงเรียกว่า "ประตูสามยอด" เป็นชื่อตำบลซึ่งติดปากกันมานาน จนเมื่อรื้อประตูสามยอดแล้ว คนก็ยังเรียกกันอยู่ ซึ่งในบัดนี้กำลังจะหมดไป ชื่อประตูสามยอดมีอายุสืบมาได้นาน ก็เพราะบริเวณตอนนั้น มี "โรงหวย" ตั้งอยู่ ซึ่งเป็นที่สนุกแห่งหนึ่งในเวลากลางคืน ดังจะกล่าวทีหลัง ส่วนวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ซึ่งสะพานเหล็กล่างได้ชื่อว่า สะพานพิทยเสถียรนั้น ผิดกับสะพานดำรงสถิตย์ เพราะวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ตั้งอยู่ติดถนนเจริญกรุง ตรงข้ามวัดญวนตลาดน้อย หรือวัดอุภัยราชบำรุง หน้าวังหันหน้า

ลงคลองผดุงกรุงเกษม จัดว่าเป็นวังเจ้านาย ซึ่งอยู่ห่างไกลที่สุดจากในเมือง แต่วังเดียว ทางถนนเจริญกรุง บัดนี้รื้อแล้วเหมือนกัน

ข้าพเจ้าต้องการจะเล่าที่ตรงนี้ ก็คือเรื่องรถราง แต่แล้วก็ไถลไปเล่าเรื่องอื่น เพราะจิตของคนเราไม่อยู่ที่ได้แน่วแน่ ย่อมแส่นึกไปได้ต่าง ๆ ห่างเรื่องที่นึกเดิมออกไปทุกที เป็นธรรมดาเมื่อได้สติต้องลากกระแสจิตมายังเรื่องเดิม คือเรื่องรถราง ความจริงก็ไม่มีอะไรจะเล่าได้มากนักจากความจำของเด็กเล็ก ที่ผู้ใหญ่พาข้าพเจ้าไปดูรถราง คิดว่าจะเป็นครั้งแรก ที่รถแล่นไปได้เองไม่ต้องมีม้าลาก ผู้คนจึงแตกตื่นพาลูกหลานไปดู นี่ก็เป็นได้ รถรางที่ข้าพเจ้าเห็นเป็นครั้งแรก ก็มีรูปร่างอย่างที่เห็นกันอยู่เมื่อสมัยหลัง แต่คงมีขนาดเล็กและสั้นกว่ารถรางสมัยปัจจุบันมาก เมื่อรถรางแล่นลงสะพานพิทยเสถียร เลี้ยวจะไปถนนเจริญกรุงตอนล่าง ข้าพเจ้าจำได้ว่า ผู้ขับเป็นฝรั่ง จะมีคนนั่งในรถมาด้วยกี่คนจำไม่ได้ เข้าใจว่าจะเป็นรถรางที่ทดลองขับเป็นคันแรก จึงต้องใช้ฝรั่งขับเป็นฤกษ์เอาชัย และจะไปสุดปลายทางที่ไหน ไม่ทราบ แต่คงจะยังไม่ไปถึงปลายทางที่บางคอแหลม ซึ่งเรียกว่าถนนตกก็ได้ ด้วยแถวนั้นมีผู้คนเบาบางจำนวนยังเบาบางอยู่ เล่ากันว่ารถรางนี้ ทีแรกใช้ม้าลาก เทียมคู่ด้วยม้า ๔ ตัว แต่ครั้นแล้วไม่ช้าก็ต้องเลิกเทียมด้วยม้า เพราะม้ามีกำลังทนไม่ไหว ต้อง "ทับแตก" ตายไปทีละตัวสองตัว ในที่สุดจึงได้เปลี่ยนเป็นรถรางใช้แรงไฟฟ้า ดังที่เห็นกันสมัยหลัง

๑๐. เมื่อเด็ก
เมื่ออยู่บ้านทวาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ผู้ใหญ่ย้ายบ้านที่อยู่ จากหลังวัดมหาพฤฒาราม ไปเช่าที่ปลูกเรือนตรงปากถนนสาธรใต้ต่อถนนเจริญกรุง บัดนี้เป็นที่ว่าการอำเภอยานนาวา ที่ตอนนั้นอยู่ในเขตท้องที่บ้านทวาย ซึ่งพระราชทานให้เป็นบริเวณที่อยู่ของชาวทวาย ที่อพยพเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารครั้งรัชกาลที่หนึ่ง ถ้าใครจะเช่าที่ว่างแถวนั้น ต้องเช่ากับจางวางทวาย ซึ่งในขณะนั้นคือหลวงศรีณรงค์ (ทองจีน) ดังเล่าไว้แล้วในตอน ๒ ท่านเคยมานั่งคุยกับบิดาข้าพเจ้าที่บ้านอยู่บ่อย ๆ ข้าพเจ้าจึงจำเค้ารูปร่างหน้าตาของท่านได้จนบัดนี้ ว่าท่านมีรูปร่างสูงใหญ่ ขณะนั้นเป็นผู้มีอายุมากแล้ว

ตรงนี้จะกล่าวถึงชนชาวทวาย แทรกไว้สักเล็กน้อย ถ้าว่าโดยหลักฐานทางภาษา ทวายก็เป็นชาวยะไข่สาขาหนึ่ง ภาษาอังกฤษเรียกชาวยะไข่ว่า ชาวอรักกัน (Aracanese) พม่าออกเสียงอักษร ร เป็น ย คำว่า อรักกัน จึงกลายเสียงเป็น อยักไขอัง (Ayakhiang) ซึ่งมาเป็นยะไข่ในภาษาไทยแควันยะไข่อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศพม่า ทิศใต้และตะวันตกเฉียงใต้

จดทะเลอ่าวเบงคอล ทิศตะวันตกจดประเทศปากีสถานตะวันออก เพราะฉะนั้น ชาวยะไข่ที่ข้าพเจ้าเคยพบในกรุงเทพ ฯ ลางคนแต่งตัวนุ่งโสร่งโพกผ้าอย่างพม่า แต่ลางครั้งก็แต่งตัวเป็นชาวอินเดีย นี่คงเป็นชาวยะไข่ที่อยู่ต่อแดนปากีสถานตะวันออก ในทางภาษา ถือว่า ยะไข่ เป็นสาขาหนึ่งของตระกูลภาษาธิเบต—พม่า เป็นทำนองเดียวกับภาษาทวาย ซึ่งเป็นสาขาย่อยสาขาหนึ่งของภาษายะไข่ บ้านเมืองของทวายตั้งอยู่เหนือแหลมมลายูขึ้นมา ตอนที่อยู่ต่ออย่างคร่าว ๆ กับเมืองมริด (Mergui) เคยอ่านหนังสืออังกฤษเล่มหนึ่ง กล่าวตามคำอธิบายของชาวพื้นเมืองที่นั่นว่า ทวายเพี้ยนไปจากคำว่า ท่าหวาย อีกคำหนึ่งอธิบายว่า เพี้ยนไปจากคำว่า ตาวาย ดูเหมือนแปลว่าตลาดมืดพร้า คำอธิบายแรกเห็นจะได้ไปจากภาษาไทย และคำอธิบายหลังคงจะได้ไปจากภาษาพม่า เป็นคำอธิบายชนิดที่เรียกเป็นคำเฉพาะทางวิชานิรุกติศาสตร์ว่า "ลากเข้าความ" (popular etymology) ซึ่งจะพบมีอยู่ดาดดื่น ไม่ใช่เฉพาะแต่ในภาษาไทย

จำได้ว่าเรือนที่ผู้ใหญ่ปลูกในที่เช่าปากถนนสาธรใต้ เป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ๓ ห้อง ทรงมนิลามีล่องถุนสูง พื้นและเครื่องเรือนเป็นไม้สัก ฝาเป็นไม้กระยาเลยเรียกกันว่าไม้สิงคโปร์ มีรั้วบีกไม้สักล้อมรอบบริเวณบ้านเรือนทรงมนิลา คือเรือนที่มีทรงหลังคาตรงลงมาอย่างเรือนไทยฝากระดาน แต่ไม่มีบั้นลม และไม่มีรูปทรงอ่อนช้อยอย่างเรือนฝากระดาน เรือนรูปอย่างนี้เรียกเพี้ยนเป็นมลิลาก็มี เพราะสะดวกปากและลากเข้าความได้ด้วย ไม้สิงคโปร์ คือไม้กระยาเลย ซึ่งเป็นไม้ไม่มีแก่น ปะปนกันหลายชนิด ในสมัยโน้น ไม้อย่างนี้ มีผู้สั่งมาขายจากเมืองสิงคโปร์ จึงมีชื่อเช่นนั้น ล่องถุน คือระยะตั้งแต่พื้นเรือนจนถึงพื้นดิน ใต้ถุนก็คือใต้ล่องถุน สมัยโน้นบ้าน

ชาวต่างประเทศ มักล้อมรั้วด้วยบีกไม้สักก็มีอยู่หลายบ้าน เพราะสะดวกและถูกราคากว่าล้อมรั้วอย่างอื่น ทั้งมั่นคงและมิดชิดด้วย ถ้าอย่างดีก็ฉาบทาปูนขาวให้หายกะดำกะด่าง ภายหลังผู้ใหญ่ได้ต้นผักบุ้งฝรั่ง (morning glory) เอามาปลูกข้างรั้วหน้าบ้าน เมื่อดอกบานสะพรั่งเวลาเช้า มีคนมาดูชมกันบ่อย ๆ เห็นจะเพิ่งมีขึ้นใหม่ ๆ สมัยนั้นเอง ที่จริงเรียกว่า ผักบุ้งก็ถูก เพราะเหมือนดอกผักบุ้งขนาดยักษ์ แต่มันไม่ใช่ผักเพราะใช้ใบเป็นอาหารไม่ได้ ปลูกไว้นานหลายปี จนต้นโตเท่าลำแขน ด้วยปลูกง่ายงอกงามได้รวดเร็ว รกเกะกะกินที่มาก สามารถชอนไชแทรกช่องรั้วเข้ามา จึงต้องตัดทิ้งไป

นอกจากเรือนหลังนี้ซึ่งใช้เป็นที่อยู่แล้ว ยังปลูกโรงขึ้นอีกหลังหนึ่ง เป็นที่เก็บไม้พื้นแสมไว้จำหน่าย เป็นโรงขนาดใหญ่ ฝาขัดแตะ พื้นกระดานไม้สัก หลังคามุงจาก อย่างเดียวกับหลังคาเรือนที่อยู่ ซึ่งมุงด้วยจากเหมือนกัน เวลานั้นแผ่นสังกะสีลูกฟูกใช้ล้อมรั้วและมุงหลังคา เห็นจะยังไม่มีมา นี่กล่าวเท่าที่รู้และเห็น มันอาจมีเข้ามาจากต่างประเทศบ้างแล้วก็รู้ไม่ได้ แต่ยังไม่แพร่หลายจึงไม่สะดุดตาข้าพเจ้า ที่ตอนหน้าของโรงไว้พื้นนี้ ใช้เป็นร้านขายหมากสมัด (จะอธิบายทีหลัง) และสิ่งอื่น ๆ ซึ่งเป็นของแห้ง เป็นทำนองร้านชำ แต่ไม่มีอาหารแห้งขาย นอกจากลางทีก็มีขนมแห้งอย่างไทยขายบ้าง ด้านหน้าของโรงพื้นนี้เป็นหน้าถัง คือปิดเปิดด้วยกระดานเป็นแผ่น ๆ ลากตามรางที่ทำไว้ เมื่อลากมาถึงร่องลึกกว่าตอนอื่นที่มีไว้ แผ่นกระดานก็ลดต่ำจากระดับเดิมของร่อง ยกเอากระดานหน้าถังออกได้ เดี๋ยวนี้ก็ยังมีใช้กันอยู่

ที่ผู้ใหญ่ข้าพเจ้าคิดค้าพื้นแสม ก็เพราะก่อนหน้านั้น ถ้าใครต้องการพื้นแสม ก็ต้องซื้อโดยตรงจากเรือพื้น ซึ่งมาจอดขายอยู่ที่ริมคลองสาทร มีมา

จอดขายกัน ๓—๔ ลำเสมอ ชาวเรือพื้นเหล่านี้ ข้าพเจ้าเมื่อเด็กได้ยินอยู่บ่อย ๆ ว่ามาจากกงสีล้ง ซึ่งในที่นี้หมายความว่าเป็นชื่อตำบลหนึ่งเท่านั้น เข้าใจว่าอยู่ในคลองบางเหี้ย แขวงจังหวัดสมุทรปราการ เดี๋ยวนี้ท่านจะไม่ได้ยินชื่อบางเหี้ยแล้ว เพราะเปลี่ยนเป็นเรียกชื่อใหม่ว่าคลองด่าน เหตุที่เปลี่ยนเพราะชื่อมันไม่ดี ถือกันว่า เหี้ยขึ้นบ้านเป็นอัปรีย์ ไม่มีมงคลแน่นอน ถ้าเหี้ยขนาดใหญ่มันพรวดพราดขึ้นไปบนเรือนที่ไม่แข็งแรง เรือนอาจพังทะลายลงก็ได้ เมื่อก่อนนี้มีขนมชนิดหนึ่งชื่อว่าขนมไข่เหี้ย เดี๋ยวนี้หาได้ยาก เพราะมันกลายเป็นขนมไข่หงส์ไปแล้ว เคยปรารภเป็นเชิงถามแม่ค้าผู้ขายว่า ไข่หงส์ไม่เห็นมันผิดอะไรกับไข่เหี้ย รับตอบว่าผิดกันที่ไข่หงส์มีขนาดเล็กกว่า ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ด้วยชื่อ ถือว่าดีหรือไม่ดีเท่านั้นเอง แต่ไฉนคำว่าเหี้ยยังคงติดอยู่อย่างแน่นแฟ้นกับพวกหนุ่ม ๆ ที่ปราศรัยกันขึ้นต้นด้วยคำว่า "อ้ายเหี้ย" ฟังแล้วก็รู้สึกระคายหู แต่จะติก็ไม่ได้ถนัด เพราะเป็นภาษาคนละชั้นของสังคม ถ้าเปลี่ยนเป็นคำอื่น รสความหมายของคำก็หายไป ในคำทักทายปราศรัยอย่างสนิทสนมเป็นกันเอง

เรือบรรทุกพื้นไม้แสม ที่จอดขายพื้นอยู่ในคลองสาทร ไม่ใช่ว่ามีผู้ต้องการ ก็ไปซื้อจากเรือพื้นเหล่านั้นได้เสมอไป เพราะลางทีก็ขาดคราว ไม่มีเรือพื้นเข้ามาตั้งหลาย ๆ วัน เมื่อผู้ใหญ่ตั้งโรงขายพื้นขึ้นแล้ว ความขัดข้องเรื่องการหาซื้อพื้นไม่ได้สะดวก ก็หมดไป ทั้งเรือที่บรรทุกพื้นแสมมาขายก็ไม่ต้องจอดอยู่นานหลายวันให้เสียเวลา กว่าจะขายพื้นในเรือได้หมด ตกลงผู้ใหญ่ข้าพเจ้า ก็เท่ากับเป็นตัวแทนการจำหน่ายพื้นนั่นเอง กิจการจำหน่ายพื้นนี้ ดำเนินไปด้วยดี แม้จะไม่รุ่มรวย แต่ก็พอเลี้ยงตัวได้ ในช่วงชีวิตของผู้ใหญ่ ซึ่งเห็นจะตกอยู่ในฐานะกำลังยุบยอบ เพราะด้วยเรื่องความจำเป็นต้องค้าความ

มารดาข้าพเจ้า เวลาสี่ซ้าห้าวัน ก็เช่าเรือพายไปซื้อของที่ตลาดท้องน้ำเสียครั้งหนึ่ง ลางครั้งก็เอาข้าพเจ้าไปด้วย เมื่อเห็นว่าชนนัก คนที่บ้านเอาไว้ไม่อยู่ และบิดาข้าพเจ้าก็มักต้องไปศาลดังกล่าวไว้ในตอน ๙ ท่านให้นั่งหัวเรือและหัดพายไปด้วยในตัว จนพายได้เป็น ตลาดท้องน้ำนี้ ตั้งเป็นประจำทุกเช้า ที่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยา แต่เคลื่อนที่ได้เสมอ ระหว่างท่าเตียนและปากคลองตลาด จะย้ายไปตอนไหน ไม่มีใครสั่ง เคลื่อนย้ายไปเอง แล้วแต่สะดวก คนที่อยู่แถบนั้นมักไม่ใคร่รังเกียจ เพราะทำให้ที่ตอนนั้นเป็นทำเลสนุกขึ้นชั่วคราว พอสายหน่อยตลาดก็วายและหมดไป ตลาดท้องน้ำอีกแห่งหนึ่ง คือที่ปากคลองบางกอกน้อย ซึ่งมีเรือแพจอดอยู่เต็มแน่นขนัดทั้งสองฟากปากคลอง ชาวบ้านซึ่งอยู่ในชนบท ถ้าต้องการซื้อสิ่งของเป็นพิเศษเกี่ยวกับการทำบุญ มีงานบวชนาคเป็นต้น ก็พากันมาด้วยเรือพายเรือแจว ซึ่งเป็นยานพาหนะที่สะดวกอย่างเดียวในสมัยนั้น มาจับจ่ายซื้อข้าวของซึ่งต้องการที่ปากคลองบางกอกน้อย หรือไม่ก็แวะซื้อของที่ปากคลองบางกอกใหญ่ด้วย แต่ในอายุข้าพเจ้า ไม่เคยเห็นว่ามีตลาดท้องน้ำติดที่ปากคลองบางกอกใหญ่แล้ว เห็นแต่เรือขนาดใหญ่ บรรทุกสินค้า เช่น มะพร้าว แตงโม มาจอดขายอยู่ตลอดไปเป็นแถว ทั้งสองฟากคลอง ชาวชนบท เมื่อแจวเรือพายเรือ ผ่านไปตามแม่น้ำลำคลอง ถ้ามีคนรู้จัก ร้องทักถามว่าไปไหน มักตอบว่าไปบางกอก คือมาที่ตอนปากคลองบางกอกน้อย บางกอกใหญ่ ซึ่งเป็นย่านค้าขายที่สนุก มีอยู่เท่านั้นในสมัยนั้น เหตุนี้คำว่าบางกอก จึงมาเกาะเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศไทย ในคำที่ใช้กันเป็นสามัญ ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวข้อความไว้พิศดารที่อื่นแล้ว (ดู *เรื่องชีวิตชาวไทยก่อนสมัยปัจจุบัน*)

สมัยนั้นเรือกลไฟที่ฝรั่งเรียกว่า steam launch มีแล้ว คนเมื่อก่อนเรียกว่าเรือ "สะตีมลอน" เพราะฉะนั้น ถ้าพายเรือขนาดเล็กไปตามลำแม่น้ำ อาจถูกคลื่นเรือกลไฟซัดน้ำเข้ามาในเรือพายได้ง่าย ลางทีก็อาจถูกคลื่นซัดล่มลง ถ้าพายไม่เป็น ไม่รู้จักโต้คลื่นไว้ เรือกลไฟที่ข้าพเจ้าชอบดูไม่รู้เบื่อ คือเรือกลไฟขนาดใหญ่ชนิดกินน้ำตื้น มีจักรขนาดใหญ่พุ้ยน้ำอยู่ทางท้ายเรือ ชื่อว่าเรือเจ้าพระยา ซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้าและคนโดยสาร ไปหัวเมืองทางเหนือซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีน้ำตื้น การพายเรือไปตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นระยะยาว ถ้ามีคลองลัดได้ก็ไปคลองลัด เหตุนี้มารดาข้าพเจ้าต้องการจะไปปากคลองบางกอกใหญ่ ก็พายลัดเข้าคลองสาน ไปทะลุออกปากคลองบางกอกใหญ่ท้ายวัดกัลยาณมิตร

สภาพคลองสานสมัยโน้น เป็นที่ร่มรื่นด้วยต้นไม้ใหญ่ มีบ้านเรือน ถ้าว่าในสมัยที่กล่าว ก็มีขนาดใหญ่และงดงามหลายแห่ง มีทางเดินปูอิฐขนาดกว้างตลอดไปตามฝั่งซ้ายเมื่อหันหน้าออกแม่น้ำเจ้าพระยา บ้านเรือนที่กล่าวเหล่านี้ ว่าเคยเป็นเคหสถานของพวกลูกหลานสมเด็จเจ้าพระยา เวลาที่ข้าพเจ้าเห็น ส่วนมากดูเงียบเหงา เพราะท่านผู้เป็นเจ้าของส่วนมาก เมื่อมีโอกาสก็พากันไปอยู่เสียที่อื่น คลองสานฝั่งขวา ตรงที่เป็นโรงพยาบาลสมเด็จเจ้าพระยาบัดนี้ เคยเป็นสวนอุทยานของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) และเป็นอุทยานขนาดใหญ่แห่งเดียวซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้น ราษฎรเรียกว่า "สวนกรมท่า" เพราะท่านว่าการกรมท่า คือกระทรวงการต่างประเทศในบัดนี้ เมื่อมีแขกเมืองเข้ามา ก็มักพาไปชมอุทยานแห่งนี้ ว่าเป็นที่มีพรรณไม้และพรรณสัตว์แปลกๆ เช่นกาเผือก ลิงเผือก เข้าใจว่าในวันปรกติ เห็นจะเปิดให้ราษฎรดูได้ ชื่อ "สวนกรมท่า" จึงติดปากคนสมัย

ก่อนอยู่พักหนึ่ง การไปต้องใช้เรือเป็นยานพาหนะ ลางครั้งเมื่อพาแขกเมืองไปชม เป็นเวลาน้ำในคลองสานแห้ง ถึงกับคนเรือต้องบุกเลนเข็นไปก็เคยมี ทำไมจึงเรียกชื่อว่าคลองสาน ข้อนี้ไม่ทราบและไม่อยากจะเดาให้เสียชื่อคลองสานนั้น เข้าใจว่าไปสุดลงที่ตรงแถววัดอนงคาราม ต่อไปเรียกว่าคลองบ้านสมเด็จ (เจ้าพระยา) อยู่ระยะหนึ่ง แล้ว คลองนี้ไปแยกเป็นสองแพรกที่บริเวณใกล้ๆ กับวัดดอกไม้หรือวัดบุบผาราม แพรกหนึ่ง ไปออกที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่า คลองสาน อีกแพรกหนึ่งเป็นคลองสมเด็จ ไปออกคลองบางกอกใหญ่ ข้างวิทยาลัยฝึกหัดครูบ้านสมเด็จ ที่กล่าวนี้กล่าวเดาตามความเข้าใจของข้าพเจ้าเท่านั้น

บัดนี้จะกล่าวถึงถนนสาทร ซึ่งผู้ใหญ่ข้าพเจ้าไปตั้งบ้านเรียนอยู่ ถนนสาทรมีสองถนน คือถนนสาทรเหนือและถนนสาทรใต้ มีคลองสาทรกั้นกลาง แล่นขนานกันตลอดไป ถนนสาทรใต้ เมื่อครั้งนั้น ตัดตลอดสายแล้ว รถม้าเดินได้ จากปากถนนข้างหนึ่งต่อถนนเจริญกรุง ไปออกถนนหัวลำโพง คือถนนพระราม ๔ ส่วนถนนสาทรเหนือ ยังไม่ได้ตัดตลอดสาย สมัยนั้นคงเริ่มแต่ตอนที่มีถนนสุรศักดิ์ผ่าน ไปสุดลงที่คลองขวาง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคลองช่องนนทรี ตรงข้ามสถานทูตรุสเซีย ต่อมาตัดต่อจากนี้ไปทางเหนืออีกตอนหนึ่ง ไปสุดลงที่ถนนคอนแวนต์ผ่าน แล้วตั้งโรงพักพลตระเวร หรือเรียกอย่างทุกวันนี้ ว่าสถานีตำรวจนครบาลขึ้น ซึ่งบัดนี้เป็นที่ทำการกองตรวจคนเข้าเมือง ภายหลังจึงตัดต่ออีก ๒ คราว จึงทะลุหัวท้ายเป็นถนนเส้นเดียวกันตลอด

ถนนสาทรนี้ ได้ความว่าหลวงสาทรราชายุตต์ เป็นผู้ดำริตัดขึ้น ท่านผู้นี้ราษฎรเรียกชื่อกันว่า "เจ้าสัวยม" ท่านเป็นบุตรชายเจ้าสัวยิ้ม คือพระ

ภาษีวิเศษ ผู้คิดขุดคลองภาษีเจริญในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งต่อมาเป็นพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ และเป็นเจ้าคุณตาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ พระยาพิสณฑ์เป็นเจ้าสัวชื่อดังคนหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ คู่กับพระยาพิศาลศุภผล (ชื่น พิศาลบุตร) บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าเรื่องของท่านทั้งสองนี้ให้ฟังอยู่บ่อย ๆ แต่นึกไม่ออกเสียแล้ว คงทราบแต่เงา ๆ ว่า เป็นผู้แข่งขันชิงไหวชิงพริบกันตลอดมา เกี่ยวกับเรื่องผูกขาดทำภาษีอากร เชื้อสายของท่านในบัดนี้ ได้รับพระราชทานนามสกุลว่า พิสณฑ์บุตร และพิศาลบุตร ตามชื่อบรรดาศักดิ์ของท่านทั้งสอง ได้เคยสอบถามผู้ซึ่งมีนามสกุลสองสกุลนี้ ก็ไม่มีใครรู้เรื่องมากไปกว่าที่ข้าพเจ้าทราบซึ่งลางคนก็ไม่อีโหน่อีเหน่เอาทีเดียว แสดงว่าเก่าและใหม่ขาดตอนกัน

ถนนสาทร ฝรั่งเรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า Poh Yom Road คงจะตรงกับคำไทยว่า "ถนนพ่อยม" หรือไม่ก็เป็นชื่อของท่านในภาษาจีน แล้วฝรั่งยังเอาชื่อนี้ ไปตั้งเป็นชื่อตึกของบริษัทบอมเบ-พม่า ซึ่งบัดนี้เป็น "เสียงหวย" คือสมาคมพ่อค้าจีน บ้านเจ้าสัวยมตั้งอยู่ตรงที่ซึ่งเป็นสถานทูตรุสเซียบัดนี้ ถัดมาทางตะวันตกเป็นบ้านซึ่งราษฎรเรียกกันว่า "เจ้าสัวปาน" ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงภาษี ฯ (เข้าใจว่าชื่อนี้) ซึ่งเป็นน้องชายเจ้าสัวยม ลูกหลานของท่านทั้งสองนี้ ที่ข้าพเจ้ารู้จักและชอบพอกันมาก ก็มีอยู่หลายคน แต่ตายไปเกือบหมดแล้ว เมื่อหลวงสาทรหรือเจ้าสัวยมถึงแก่กรรม ได้รับพระราชทานเพลิงศพที่ปรำเผา ซึ่งปลูกขึ้นริมคลองสาทรฝั่งเหนือ ตรงหน้าบ้านของท่าน งานนี้มีมหรสพและจุดดอกไม้ไฟด้วย เวลานั้นข้าพเจ้ายังเด็กเล็กอยู่ แม้กระนั้นก็ยังได้ไปดูงานมหรสพกับเขาด้วย ต้องเดินจากบ้านปากถนนสาทรใต้ไปถึงทีงาน ทั้งไปและกลับ รู้สึกว่าไกลแสนไกลในเวลานั้น

เรื่องเผาศพที่หน้าบ้าน รู้สึกว่าแปลก ไม่เคยทราบเลยว่าทำกัน ถ้ามีก็คงเป็นที่อยู่ริมน้ำห่างจากบ้านเรือน ต่อมาก็ได้พบเห็นอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งคราวนี้เป็นแขกไปช่วยงานกับเขาด้วยคนหนึ่ง ราว ๆ เมื่อ ๕๐ ปีล่วงมานี้ ศพที่เผาครั้งนั้น เป็นศพคหบดีชื่อเอี่ยม มีฉายาว่า "เอี่ยมทศกัณฐ์" เห็นจะเคยเป็นโขนตัวทศกัณฐ์ลือชื่อ จึงได้มีฉายาว่าดังนั้น บ้านท่านอยู่ปากคลองลัดบนแง้มเหนือ อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านสองสามครั้ง เมื่อเห็นท่านเป็นคนมีอายุมากแล้ว มีรูปร่างอ้วนและสูงใหญ่ ท่าทางมีสง่า ได้ความว่าเดิมท่านอยู่กับท่านผู้สูงศักดิ์คนหนึ่งในสกุลบุนนาค สิ่งที่ข้าพเจ้าเห็นในบ้านท่านที่ทำให้แปลกใจ คือต้นละมุดฝรั่ง ต้นมันโตเสียจริง ๆ ขนาดเท่าม่วงต้นใหญ่ ๆ บิดาเคยเล่าว่าละมุดฝรั่งเมื่อแรกมีเข้ามาใหม่ ๆ ซื้อขายกันเป็นราคาแพงมาก และหวงต้นละมุดถึงกับต้องคอยระวัง เพราะกลัวจะถูกลักไป เมื่อคหบดีเอี่ยมทศกัณฐ์ถึงแก่กรรม หลานชายของท่านซึ่งเป็นเพื่อนกับข้าพเจ้า ปลูกปรำปลงศพท่านที่ริมแม่น้ำหน้าบ้านท่านเองเมื่อไม่สู้ช้านานมานี้ (พ.ศ. ๒๕๐๙) มีผู้ถามข้าพเจ้าว่านายเอี่ยมคหบดีผู้นี้ มีเชื้อสายสืบกันมาอย่างไร ข้าพเจ้าก็จน ตอบไม่ได้ คงได้ความว่าผู้ที่ต้องการทราบ เป็นหลานชายอีกคนหนึ่งของท่าน คือเป็นน้องของผู้ซึ่งเป็นเพื่อนข้าพเจ้าที่กล่าวมาข้างต้น

ถนนสาทรใต้ มีราษฎรปลูกบ้านเรือนแบบไทย ๆ ก็แต่เฉพาะตอนปากถนนต่อถนนเจริญกรุงเท่านั้น ปลูกอยู่กันเรียงรายอย่างไก่บินไม่ตก แม้แต่ที่เชิงสะพานแดงริมคลองสาทร ก็ยังมีผู้ปลูกกระท่อมอยู่ ซ้ำยังปลูกผักทำสวนครัวได้อีกด้วย หน้าบ้านผู้ใหญ่ของข้าพเจ้าเอง ก็ยังปลูกต้นข้าวโพดและต้นไม้อื่น ๆ ได้หลายร่อง และขึ้นงามเสียด้วย เห็นจะยังเป็นดินดีอยู่

จำได้ว่า ตอนข้าง ๆ ถนน อย่าย่ำเข้าไปด้วยเท้าเปล่า เพราะมีหญ้าดอกกลม ๆ เล็ก ๆ กลีบเป็นหนามตำเจ็บขึ้นอยู่ทั่วไป สมัยนั้นชาวบ้านส่วนมากไปไหนมาไหนด้วยเท้าเปล่า อย่างดีพวกหนุ่ม ๆ สาว ๆ ลางคนก็สวมรองเท้าแตะ เรื่องรองเท้าหุ้มส้นแบบฝรั่ง ซึ่งเรียกว่า "เกือกอ๊อด" เพราะเมื่อใส่เดินไปมีเสียงดังเช่นนั้น ถ้าไม่ดังอ๊อด ๆ ก็ไม่ชอบ จะมีใช้กันก็แต่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในเวลาแต่งตัวเข้าเฝ้าเท่านั้น ออกจากเฝ้าแล้วก็มักถอดให้บ่าวถือ เพราะมันกัดเท้าทนเดินไม่ไหว นี่กล่าวเมื่อสมัยใช้รองเท้าชนิดนี้กันใหม่ ๆ คือก่อนหน้าข้าพเจ้าเกิดหลายปีทีเดียว ภายหลังนิยมรองเท้าแตะที่บั๊กค้น เห็นจะได้แบบอย่างจากรองเท้าแตะบั๊กค้นของชาวจีนเมืองสิงคโปร์ ที่เรียกว่าพวกบ้าบ๋า (ชาย) และย่าหยา (หญิง) ประกวดประชันกันก็ที่ลายบั๊ก ข้าพเจ้าเองเมื่อโตแล้ว ยังไปว่าจ้างจีนช่างเขียนที่ตรอกโรงโคมหรือตรอกศาลเจ้าเก่าในสำเพง เขียนเป็นลายบั๊กรูปมังกร สำหรับสวมใส่ในเวลาลำลอง

ถนนสาทรใต้ ลึกเข้าไปเห็นจะไม่ถึง ๒๐ เส้น เป็นย่านเปลี่ยวอยู่สักหน่อย ยังมีแต่ทุ่งนาอยู่มากตลอดไป จะมีบ้านเรือนเป็นตึกและไม้ก็ไม่กี่หลัง และอยู่กันห่าง ๆ ส่วนมากเป็นบ้านฝรั่งอยู่ จึงมีบริเวณเป็นส่วนสัดและมีสนามและรั้วกั้น ที่แปลกก็ที่มีเรือนแพอยู่หลังหนึ่ง ตรงปากถนนซอยสวนพลู เรือนแพคือเรือนทำรูปอย่างแพ แต่ปลูกบนบกมีเสาลงดิน บ้านเรือนที่เห็นครั้งนั้น จะมีรูปอย่างเดิมเหลืออยู่จนบัดนี้ ก็เพียงหลังหนึ่งหรือสองหลังเท่านั้น ที่เห็นอยู่ว่ายังไม่ร้าง ก็ตึกเก๋งจีนอยู่ทางถนนสาทรเหนือ คือที่มีชื่อว่า "บ้านฮกลกซิ่ว" ครั้งโน้นเราเรียกกันว่าบ้าน "อากรยู่อี่" เมื่อเด็กตอนเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว เพื่อน ๆ ของข้าพเจ้าที่เรียนหนังสืออยู่ด้วย

กันหลายคน เคยพากันไปเตะลูกหนังที่ลานหน้าบ้านของตึกนี้ เพื่อนคนที่เป็นผู้ชักนำไป คือบุตรคนหนึ่งของท่านเจ้าของตึกนั่นเอง เดี๋ยวนี้ยังมีชีวิตอยู่ ใช้นามสกุลว่า "สมบัติศิริ" (พระยาศรีเสนา) อันที่จริง ก็ไม่จำเป็นจะต้องพรรณนาอะไรให้มากนัก เกี่ยวกับเรื่องถนนสาทร สมัยโน้นถนนสาทรก็มีสภาพเป็นถนนตัดใหม่ๆ สายหนึ่งเท่านั้น มันไม่ผิดแปลกอะไรกับลักษณะของถนนตัดใหม่ ชานพระนครในปัจจุบันนี้ ที่ตัดผ่าเข้าไปในทุ่งนานั่นเอง

ถนนสาทรใต้ ตอนที่อยู่ตรงข้ามเชื่อมถนนสุรศักดิ์ มีเรือนไม้ ๒ ชั้นอยู่ ๓ หรือ ๔ หลัง ปลูกเรียงไปตามแถวถนนห่างๆ กันตามสมควร บ้านเรือนเหล่านี้ ว่าเป็นของพระพิพิธภัณฑ์วิจารณ์ ชาวบ้านเรียกชื่อท่าน ว่าอากรฮกเซ่ง ภายหลังลูกหลานของท่านผู้นี้ และรวมทั้งลูกหลานของอากรฮกหงวน ซึ่งเป็นพี่ชายด้วย ได้รับพระราชทานนามสกุลว่า "เตชเสน"

คนแต่ก่อน ถ้าเป็นผู้มั่งมีศรีสุข หรือจะไม่ศรีสุขก็ตามที ตลอดจนผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ หากมีภริยาแต่คนเดียวเห็นระหาท้ายาได้ยาก ถ้ายิ่งมั่งมีมาก มีบุญมาก ก็ต้องมีภริยามากเป็นธรรมดา ถ้ากล่าวตามภาษาสมัยใหม่ ก็ว่า "ช่วยไม่ได้" ยิ่งมีมากก็ยิ่งดีมีเกียรติยศมาก ชาวบ้าน คนชั้นตาสีตาสา เมื่อได้ยินได้ฟังเรื่องละคร ว่าพระมหากษัตริย์แต่ก่อน มีพระสนมกรมนางกำนัลใน ตั้ง ๘๔,๐๐๐ กลียา ถ้ามีเพียง ๘๐๐ กลียา ก็เป็นจำนวนน้อยที่สุด ซึ่งอาจถูกตาสีตาสานึกติอยู่ในใจ ว่ามีน้อยเต็มที ไม่สมเป็นเจ้าใหญ่นายโตเลย ถ้ายิ่งมีแต่คนเดียว ตาสีตาสาก็ดูแคลนแน่ เพราะไปเท่ากับจำนวนที่แกมีอยู่ ไม่เห็นวิเศษอะไรยิ่งกว่าแก ซึ่งเป็นคนชั้นตาสีตาสา ถ้าเป็นเทวดาก็มีนางฟ้าเป็นบริวารถึงพันคน เป็นอย่างเลว ผู้ใดทำบุญไว้เหลือล้น เมื่อตายไปก็ได้ขึ้นสวรรค์ ไปเป็นพระอินทร์ มีนางฟ้าเป็นบริวารถึง ๒๐

โกฏิ จำนวนชนิดนี้ เป็นเรื่องอุดมคติ ซึ่งมีจริงอยู่แต่ในความนึกความฝันของคนไม่ว่าใคร ผู้แต่งเรื่องคนแรกรู้ใจคน จึงต้องกล่าวให้มันเกินความจริงไว้เสมอ เพื่อความสำเร็จผลเรื่องชักจูงลางประการในทางอ้อม เกี่ยวกับการสั่งสอนและการปฏิบัติ เพราะรู้อยู่ว่าคนชอบ ด้วยมันตรงกับจิตใจที่เคยนึกใฝ่ฝันไว้ ชักจูงได้ง่ายกว่าบอกความจริงทางเหตุผลอย่างเดียว ซึ่งรู้สึกว่าแห้งแล้งเต็มที คนไม่ชอบ ความรู้สึกนึกคิดอย่างนี้ จึงติดเป็นมายาทมาถึงในสมัยหลัง ถ้าใครมีฐานะดี พอจะมีภริยาได้หลายคน ก็ต้องมี ไม่เช่นนั้นอาจถูกดูหมิ่น ว่าทำตนไม่สมฐานะของผู้ซึ่งมีได้แต่ไม่มี โง่เต็มที เพราะด้วยเหตุดังนี้ การมีภริยามากคน จึงเห็นกันว่าดี มีเกียรติ

ข้าพเจ้ามีผู้หนึ่งคุ้นเคยคนหนึ่ง จะเรียกว่าชอบพอกันมากก็ได้ เพราะเคยไปมาหาสู่กันเสมอ เขามีอายุแก่กว่าข้าพเจ้าตั้ง ๗—๘ ปี และเป็นคนรู้ธรรมะธรรโมดีกว่าข้าพเจ้ามาก ครั้นแล้วเขาก็หายหน้าไป ไม่มาคุยที่บ้านเหมือนแต่ก่อน ภายหลังข้าพเจ้าเห็นเขานั่งรถยนต์คันโต มีผู้หญิงสาวหน้าเฉลี่ยคนหนึ่งนั่งคู่ไปด้วย เขาเหลือบเห็นข้าพเจ้าก็เบือนหน้าหนี ชะรอยจะนึกกระดากอาย เพราะด้วยมีเมียสาว หรือไม่ก็เห็นข้าพเจ้ายังเดินดินอยู่ และมีเมียแต่คนเดียวอย่างตาสีตาสา ใช้ไม่ได้ ข้าพเจ้าทราบเมื่อภายหลังว่า เขาสบโชคดีมีความร่ำรวยขึ้น แม้เดิมจะเป็นผู้รู้ธรรมะธรรโม แต่เมื่อมีโอกาสทางโลกธรรมจูงใจ ใครเล่าจะเหนี่ยวรั้งใจไว้ได้ ไม่กินหมูหันในเรื่องที่เคยนึกเคยฝันอยากมานานแล้ว ทุกคนถึงไม่อยากมากก็อยากน้อย เพราะมันเป็นปฏิกิริยาอย่างหนึ่ง อย่าติเลยว่าการมีเมียมากนั้นไม่ดี เพราะเป็นเรื่องของธรรมชาติมากกว่าเป็นเรื่องของวัฒนธรรม

ข้าพเจ้าทราบอยู่ว่าพระพิพิธภัณฑ์วิจารณ์มีภริยาอยู่มากคน เพราะมีฐานะจะมีได้ ถ้าคิดในแง่ประเพณีซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้น ก็เป็นเรื่องธรรมดา ไม่เห็นแปลกและไม่เสียหายอะไร ถ้าดำเนินชีวิตตามฐานะเท่าที่เป็นที่มีอยู่ และมีความพอใจอยู่เพียงแค่นั้น ก็จัดได้ว่าเป็นผู้มีสันโดษ ข้าพเจ้าเคยเห็นพระพิพิธภัณฑ์วิจารณ์นั่งรถกูบผ่านหน้าบ้าน ไปตามถนนสาทรใต้อยู่บ่อย ๆ ในตอนเย็น ท่านเป็นคนมีอายุกลางคนแล้ว แต่งตัวภูมิฐานนุ่งผ้าสวมเสื้อขาวแบบราชปะแตน แต่ยังไว้เปียอยู่และพันไว้บนศีรษะไม่ได้สวมหมวก แต่งตัวอย่างนี้ แสดงว่าเป็นขุนนางสังกัดกรมท่าซ้ายสมัยนั้น เคยอ่านพบหนังสือไทยตัวเขียนในเอกสารของเก่า เขียนชื่อขุนนางกรมท่าซ้าย ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ มีคำว่า "จีน" ประกอบไว้หน้าชื่อบรรดาศักดิ์ด้วย ที่ท่านนั่งรถกูบผ่านหน้าบ้านบ่อย ๆ ได้ความว่าท่านปลูกเรือนไว้ ๓—๔ หลัง ดังกล่าวมาข้างต้น ก็เพื่อให้ภริยาของท่านอยู่ อาหญิงซึ่งเป็นบุตรสาวของปู่น้อยข้าพเจ้าคนหนึ่ง ก็เป็นภริยาท่านและมีบุตรด้วยกัน คือ พ.อ. หลวงเทพเสนา ซึ่งภายหลังมาเป็นน้องเขยของข้าพเจ้า

บัดนี้จะกล่าวถึงพวกชาวบ้านที่อยู่ในบริเวณบ้านทวาย โดยเฉพาะซึ่งอยู่แวดล้อมบ้านข้าพเจ้าอยู่ ในสมัยเมื่อยังเป็นเด็ก บ้านที่อยู่ทางซ้ายมือข้าพเจ้า เข้าใจว่าเป็นของคนไทย แต่จะเป็นไทยมาแล้วกี่ชั่ว ก็ทราบไม่ได้ ปลูกเรือนไม้ชั้นเดียว หน้าเรือนออกถนนเจริญกรุง ใช้เป็นที่อยู่และเป็นร้านขายยาสมุนไพรไปในตัว บ้านที่อยู่ข้างหลัง เป็นเรือนฝากระดานขนาดใหญ่ ๒ หลังแฝด เจ้าของบ้านเป็นไทยเชื้อชาวอิสลามในอินเดีย ญาติของท่านผู้นี้ ที่มีชื่อคนรู้จักดีอยู่ในประเทศไทยก็หลายคน แต่ผู้ที่สืบเชื้อสายใช้นามสกุลต่าง ๆ กัน ส่วนภริยาของท่านเป็นไทยเชื้อทวาย ท่านทั้งสองนี้

มีบุตรด้วยกันหลายคน ที่รับราชการมีบรรดาศักดิ์ ๒ คน และคนหนึ่งภายหลังมาเป็นน้องเขยข้าพเจ้า ได้รับพระราชทานนามสกุลว่า "บัตโชติ" ที่ข้างบ้านนี้ ตอนติดถนนเจริญกรุง มีเรือนไม้ ๒ ชั้น อันเป็นสถานหญิงคนชั่วชาวญี่ปุ่น เห็นจะหากินอยู่กับพวกฝรั่งกลาสีเรือ ถัดเข้าไปในบริเวณถนนสาทร เรือนหลังหนึ่งเป็นบ้านของจีนชาวไหหลำ ได้ภริยาเป็นไทย จะมีเชื้อมอญหรือทวายหรืออย่างไรไม่ทราบชัด นอกนี้ก็เป็นบ้านของชาวไทยเชื้อทวายและมอญแทบทั้งนั้น มีอยู่บ้านหนึ่ง บุตรเป็นเรือนเล็ก ๆ อยู่ไม่สู้ห่างไกลนัก เป็นที่อยู่ของหญิงชรา ชื่อยายวัด ข้าพเจ้าจำชื่อแกได้ดี เพราะเขาว่าแกเป็นผีกระสือ ข้าพเจ้าได้พรรณนาเรื่องผีกระสือซึ่งมีเรื่องของแกด้วยไว้ในเรื่อง *ผีสางเทวดา* แล้ว โปรดอ่านดูในหนังสือเล่มนั้นเถิด

ตรงข้ามถนนเจริญกรุงไปทางแม่น้ำ มีบ้านของชาวไทยอิสลามอยู่หลายบ้าน ที่เป็นบ้านชาวตะวันตก มีภริยาเป็นไทยเชื้ออะไรไม่ทราบอยู่สองหลัง ถัดไปตอนจดแม่น้ำเป็นบ้านแขกอู่เรือจีนชาวกวางตุ้ง ได้ภริยาเป็นไทย ถ้าข้ามคลองสาทรฝั่งเหนือ ไปตามแนวถนนเจริญกรุง ส่วนมากเป็นตึกแถวชั้นเดียวแบบจีน เป็นที่อยู่ของจีนชาวกวางตุ้ง และชาวไหหลำเป็นส่วนใหญ่ ชาวจีนเหล่านี้มีภริยาเป็นไทย แล้วจึงถึงตลาดบางรักและบ้านอู่ ซึ่งแต่เดิมเป็นอู่เรือสำเภา (ดู *คำนานศุลกากร*ของข้าพเจ้า) ประชาชนที่อยู่แถวบ้านอู่มีชาวมลายูเป็นพื้น ตอนปากคลองสาทรแง้มบน มีศาลเจ้าชาวแต้จิ๋วอยู่ศาลหนึ่ง เรียกกันว่าศาลเจ้าพรหมเมศ และอีกศาลหนึ่งขนาดใหญ่กว่าเป็นศาลเจ้าไหหลำ เรียกกันตามชื่อนี้ ชื่อจริงจะเรียกว่าอะไรไม่ทราบ เข้าใจว่าจะเป็นสมาคมไหหลำด้วยในตัว ที่ศาลเจ้าไหหลำนี้เอง ข้าพเจ้าได้เห็นคนจีนเข้าทรง มีเข็มคือเหล็กแหลมด้ามยาว แทงทะลุที่หนังคอด้านหน้า

หรือที่แก้มทั้งสองข้าง มีคนคอยถือประคองค้ำไว้ ยืนเต้นเร่า ๆ ร้องอือ อา ไม่เป็นภาษา เป็นระยะ ๆ อยู่หน้าแท่นที่บูชา มีผู้เอากระดาษไปซับเลือด ที่ไหลออกตามช่องที่ถูกเข็มแทง ว่านำเอาไปติดที่เหนือประตูเรือน เป็น อย่างยันต์กันภัยต่าง ๆ ที่ศาลเจ้าแห่งนี้เอง ข้าพเจ้ายังได้ดูหุ่นและงิ้ว ไหหลำ ผู้คนพากันแตกตื่นไปดูมากมาย ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน หุ่นและงิ้ว ไหหลำนี้ มีลักษณะไม่สู้ผิดแปลกไปจากหุ่นและงิ้วกวางตุ้ง ซึ่งข้าพเจ้าได้ดู เมื่อภายหลัง ที่มีคนแตกตื่นกันไปดู เห็นจะไม่เคยมีเข้ามาแสดงกันแต่ก่อน หรือไม่ อย่างน้อย จะมีเข้ามาแสดง นาน ๆ สักครั้งหนึ่งก็ได้

นี่แหละคือ "สิ่งแวดล้อมทางสังคม" ที่บันข้าพเจ้าในทางวัฒนธรรม ให้เป็นเด็กชนิดไรในครั้งกระนั้น ดังจะเล่าในตอนต่อไป

๑๑. เมื่อเด็ก

เรื่องเครื่องเล่น

ข้าพเจ้าเมื่อมีอายุได้ ๗—๘ ขวบ ก็ยังไม่ได้เข้าโรงเรียน* เพราะสมัยนั้นโรงเรียนมีน้อยแห่ง ที่มีอยู่แล้วอย่างใกล้ ก็คือโรงเรียนอัสสัมชัญ แม้กระนั้น ก็ยังไม่มีโอกาสจะเข้าเรียน เพราะอายุน้อย จนเมื่อมีอายุย่างเข้า ๘ ขวบ หรือจะเป็น ๙ ขวบ ก็จำไม่ได้แน่ ผู้ใหญ่คือมารดาข้าพเจ้าพาไปฝากโรงเรียนรัฐบาล เรียกกันว่าโรงเรียนบ้านพระยานานา ตั้งอยู่ในจังหวัดธนบุรี ริมฝั่งขวาแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงข้ามศุลกสถาน คือกรมศุลกากรเก่า ซึ่งบัดนี้เป็นที่ทำการตำรวจน้ำ ทำไมผู้ใหญ่จึงเอาข้าพเจ้าไปฝากที่โรงเรียนนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เรียนอยู่ได้ เห็นจะ ๒ ปีเศษ จึงย้ายมาเรียนที่โรงเรียนอัสสัมชัญ จำได้ว่ามารดาพาข้าพเจ้าไปฝากกับบาทหลวงคอลอมเบต์ ซึ่งเป็นผู้ริเริ่มสร้างโรงเรียนนั้นขึ้น ได้ยินมารดาข้าพเจ้าต่อรองด้วยเรื่องค่าเล่าเรียนกับบาทหลวงคอลอมเบต์อยู่ครู่ใหญ่ จึงได้ตกลงรับข้าพเจ้าไว้ เป็นนัก

* คำว่าโรงเรียน มิได้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ก่อนข้าพเจ้าเกิด ๖ ปี ก่อนนั้นใช้ว่าโรงสกูล (ดูเรื่อง *การประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕* ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมประคอง รัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๐๕

เรียนคนหนึ่งในโรงเรียนนั้น จะงดเรื่องเรียนหนังสือไว้เพียงนี้ก่อน กลับไปเล่าชีวิตของข้าพเจ้าเมื่อตอนยังไม่ได้เข้าโรงเรียนต่อไป

พวกเด็ก ๆ ลูกชาวบ้าน ที่ผู้ใหญ่ปล่อยให้อยู่กับบ้านตามลำพัง เมื่อบีกยังไม่กล้าแข็ง ก็เล่นหัวขลุกกันอยู่ในบริเวณใกล้ ๆ บ้าน ที่ผู้ใหญ่อาจเห็นได้ว่าจะไม่กระเจิดกระเจิงไปไกลบ้าน การเล่นของเด็กปูนนั้น ไม่ใช่มีบีนมีรถยนต์เล็ก ๆ อย่างที่เด็กเล่นกันเกร่ออยู่ในเวลานี้ ลูกหนังสำหรับเล่นแม้มีแล้วก็แพง และยังไม่แพร่หลาย ตุ๊กตาที่มีคือตุ๊กตาล้มลุกและตุ๊กตาเจ้าพราหมณ์นั่งเท้าแขนสำหรับเด็กผู้หญิง และจะมีอะไรอื่น ๆ อีก ก็นึกไม่ออก ตุ๊กตาล้มลุก ไม่จำเป็นต้องพรรณนา เพราะยังมีสืบมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ส่วนตุ๊กตาเจ้าพราหมณ์ก็ยังมีอยู่ตามชนบท เคยเห็นเขาเอาไปตั้งบูชาถวายเจ้าตามศาลเทพารักษ์ เพื่อแก้บน เป็นต่างว่าถวายผู้หญิงให้เป็นนางบำเรอ คือเป็นสาวรับใช้ท่าน ถ้าไม่ทราบเรื่อง ก็อาจเข้าใจกลายเป็นว่าเจ้าเทพารักษ์ชอบเล่นตุ๊กตาไป ถึงตรงนี้นึกออกแล้ว ว่ายังมีหน้ากากหัวโขนและชฎาทำด้วยใบลาน ทาสีเขียว ๆ แดง ๆ สิ่งเหล่านี้ในปัจจุบันก็ยังมีอยู่ ไม่เห็นก้าวหน้าในเครื่องประดิษฐ์ ดีไปกว่าเก่ากี่มากน้อย เพราะฉะนั้นสิ่งเหล่านี้ จะต้องสูญหมดไปเองเป็นธรรมดา ถ้าไม่ปรับปรุงแก้ไขให้ก้าวหน้า เพราะสู้ของต่างประเทศเขาไม่ได้ มันจะกลายไปว่าตุ๊กตาดั้งเดิมของไทยไม่มี ถึงมีก็เป็นตุ๊กตาสำหรับตั้งประดับไว้ดูเล่นเท่านั้น

ตุ๊กตาที่กล่าวเหล่านี้ เด็ก ๆ ชาวบ้านไม่มีเล่น เพราะต้องซื้อ จะมีก็แต่ผู้ใหญ่ทำให้ หรือไม่เด็กก็ทำกันเอง ตามแบบอย่างที่สืบต่อจำกันมา ตั้งแต่ไหนก็ไม่ทราบ เช่นม้าค้านกล้วย ปืนก้านกล้วย ตะกร้อสานด้วยทางมะพร้าวสำหรับโยนเล่นเตะเล่น หรือตุ๊กตางัวควายปั้นด้วยดินเหนียว สิ่ง

หล่านี้ผู้ใหญ่ทำให้เด็กเล่น ถึงกับมีคำกล่าวเตือนสติไม่ให้อยู่เปล่าโดยไม่ทำอะไรว่า "อยู่บ้านท่านอย่าดูดาย บั้นง้วบั้นควายให้ลูกท่านเล่น" ส่วนสิ่งเป็นเครื่องเล่นที่เด็กทำเอง คือกลองสำหรับตี เรียกกันว่า "กลองหม้อตาล" เดี๋ยวนี้ไม่ใคร่เคยเห็นแล้ว แม้กระทั่งจนหม้อตาล ถ้ามีก็เอาไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น หม้อตาลนี้ใช้ประโยชน์เป็นภาชนะใส่อะไรได้ร้อยแปด เด็กสมัยนี้เห็นจะมีน้อยคนที่เคยเห็น หรือจะไม่เคยเห็นเลยก็ว่าได้ จึงจะขอพรรณนากลองหม้อตาลไว้ แต่จะขึ้นต้นด้วยเรื่องหม้อตาลก่อน

หม้อตาลคือหม้อสำหรับบรรจุน้ำตาลโตนด หรือน้ำตาลมะพร้าว มีสันฐานรูปทรงเหมือนหมวกทหารที่ไม่มีกระบังหน้า ซึ่งเรียกว่าทรงหม้อตาล คือได้ชื่อไปจากรูปทรงของหม้อตาลนั่นเอง หม้อตาลนี้ ในสมัยข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกรมศุลกากรตอนต้น ๆ เจ้าพนักงานด่านภาษีภายในเป็นผู้จัดทำเอง ผู้ที่ทำน้ำตาลจำหน่าย จะต้องมาซื้อหม้อตาลจากด่านภาษี นำไปบรรจุน้ำตาลที่ทำขึ้น และจะต้องเสียภาษีน้ำตาลอีกชั้นหนึ่งด้วยหรือไม่ ก็จำไม่ได้เสียแล้ว แม้การภาษีภายใน เมื่อมาขึ้นอยู่กับกรมศุลกากรแล้ว ข้าพเจ้าก็ไม่ได้เกี่ยวข้องด้วยโดยตรง จะมีวิธีการตรวจตราเก็บภาษีกันอย่างไร ก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน ทราบแต่ว่าการทำหม้อตาล ทำอยู่ที่ด่านสองแห่ง ด่านแห่งหนึ่งอยู่ที่อำเภอพระประแดง อีกแห่งหนึ่งอยู่ที่จังหวัดนนทบุรี จะเป็นอำเภออะไร จำไม่ได้ นายด่านเป็นผู้ควบคุมการทำหม้อตาล ตั้งแต่ขุดดินเอามาบั้น จนกระทั่งเข้าเผาเตา ตลอดจนการเก็บเมื่อสำเร็จเป็นหม้อตาลแล้ว ด่านภาษีภายในที่ขึ้นกรมศุลกากรนั้น เป็นด่านอยู่ในเขตมณฑลชั้นใน คือจังหวัดพระนคร ธนบุรี นนทบุรี มีนบุรี (เดี๋ยวนี้เป็นอำเภอมีนบุรีขึ้นจังหวัดพระนคร) พระประแดง (เดี๋ยวนี้เป็นอำเภอขึ้นจังหวัดสมุทร

ปราการ) และจังหวัดสมุทรปราการ ส่วนจังหวัดนอกนั้น สมัยก่อนจะมีเก็บภาษีน้ำตาลกันอย่างไร หรือว่าไม่เรียกเก็บภาษี ข้าพเจ้าก็ไม่มีความรู้

ชาวบ้านซื้อน้ำตาลมาบริโภค เมื่อใช้น้ำตาลหมดหม้อแล้ว ก็เก็บหม้อเปล่ากองเอาไว้ ดังที่ในเรื่อง *เอ่งตึ่งห้าว* ซึ่งนายเสมแต่ง กล่าวไว้ว่า "หน้าพระแกลแลสะพรั่ง หม้อตาลตั้งฝาผนังทาสีด้วยขี้งัว" (จำได้ผิดหรือถูกไม่ทราบ) หม้อตาลนั้นใช้เป็นภาชนะใส่อะไรก็ได้ เช่นใส่รกใส่อุจจาระ ใส่เกลือสำหรับเผาให้ร้อนเพื่อทำเป็นลูกประคบคนคลอดลูกใหม่ ๆ เรียกกันว่า "เผาหม้อเกลือ" นอกนี้ยังใช้หม้อตาล เอาปูนแดงกินกับหมากบ้ายขีดที่ก้นหม้อ เป็นรูปยันตร์ตราขุนพลดังนี้ ⊕ แล้ววางตะแคงอยู่บนปลายไม้ที่ปักไว้ริมกระไดหน้าบ้าน ให้ก้นหม้ออยู่ข้างหน้า ใช้เป็นเครื่องป้องกันผีห่า ไม่ให้มันกล้าเข้ามาเอาคนบนเรือนไป ในน่ามีโรคอหิวาต์ระบาด ข้าพเจ้าเคยเห็นหม้อตาลตราขุนพลนี้บ่อย ๆ แถวบ้านทวายสมัยเมื่อเป็นเด็ก

ถ้าเด็กต้องการจะมีกลองสำหรับตีเล่น ก็เอาหม้อตาลที่เขาวางทิ้งไว้ มาทำเป็นกลอง คือเอาผ้าขี้ริ้วหุ้มเข้าที่ปากหม้อ เอาเชือกผูกรัดคอหม้อให้แน่น แล้วเอาดินเหนียวเหลว ๆ ละเลงทาให้ทั่ว หาไม้เล็ก ๆ มาตีผ้าที่ขึงข้าง ๆ หม้อโดยรอบ เพื่อขันเร่งให้ผ้าตึง ก็เป็นอันเสร็จตีได้มีเสียงดัง ถ้ากลองหม้อตาลของใคร ตีได้ดังกว่ากันก็เป็นเก่ง ถ้าตีกระหน่ำจนผ้าหุ้มขาดก็ทำใหม่ ฝรั่งเล่าว่าชนชาวป่าในทวีปแอฟริกา ตีกลองหรือตีอะไรที่เป็นเครื่องดนตรี มักตีให้เกิดเสียงดังได้มาก ๆ ยิ่งดี ถือเอาเสียงดังเข้าว่า ไม่ต้องการฟังเสียงนี่มนวลให้เกิดความไพเราะ นี่ก็เป็นลักษณะเดียวกับเด็ก แม้สิ่งอื่น ๆ ที่เป็นสี ก็มักชอบสีที่แดงแจ๊ด อย่าง "กาคาบพริก" เด็กก็ชอบอย่างนี้เหมือนกัน ทั้งนี้ก็เพราะเด็กและชนชาติที่ยังมีสภาพอยู่ใกล้

ธรรมชาติ มีความรู้สึกนึกเห็นเรื่องสุนทรียภาพ คือเรื่องค่าแห่งความงาม ความไพเราะ ยังไม่คลี่คลายเหมือนกับชนชาวที่มีความเจริญอยู่ในระดับสูงแล้ว

สิ่งที่เด็กทำเล่นอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า "แตกโพละ" ในขณะที่ขว้างคว่ำหน้าเจ้าสิ่งนั้น โดยขว้างลงไปบนพื้นให้แรง ก็จะประทุแตกดังโพละเป็นช่องโหว่ที่ก้น "แตกโพละ" นี้ยังรู้จักกันอยู่ คือเอาดินเหนียวปั้นเป็นรูปกระทงเล็ก ๆ แต่ให้ส่วนที่เป็นก้น มีลักษณะบางที่สุดที่จะบางได้ เพื่อให้มันแตก เป็นรูโหว่ได้มาก ๆ เด็กอื่นซึ่งเล่นร่วมด้วย จะต้องเอาดินของตนแต่ละคน มาแผ่บาง ๆ ให้เท่ารูโหว่เพื่อชดใช้เนื้อดินที่โหว่ไป เพราะฉะนั้น ถ้าต้องการให้ "แตกโพละ" มีรอยโหว่ให้กว้างมาก ก็ต้องพยายามทำก้นให้บางที่สุด ถ้าดินตอนนั้นมันแห้ง ก็ใช้น้ำลายแตะที่นิ้วหัวแม่มือหรือไม่สะใจ ก็บ้วนมันลงไป จะได้เอาหัวแม่มือถูละเลงที่ก้นเพื่อทำให้บางที่สุดที่พึงจะบางได้ ข้าพเจ้าคิดว่า "แตกโพละ" นี้ เห็นจะสืบมาแต่สมัยดึกดำบรรพ์ก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อมนุษย์เพิ่งรู้จักเอาดินมาปั้นเป็นภาชนะในครั้งแรก แล้วจึงเจริญคลี่คลายเป็นความเจริญมาโดยลำดับ แต่เด็กที่เห็นผู้ใหญ่ทำในครั้งโน้น ก็เอาอย่างปั้นเล่นบ้าง จนกลายมาเป็นการเล่นของเด็ก เหลือสืบมาจนถึงบัดจุบัน นี่ก็เป็นเรื่องนึกอีกเหมือนกัน เพราะยังไม่ได้สืบสาวเปรียบเทียบ ว่าเด็กที่อื่นมีการเล่น "แตกโพละ" ที่คล้ายคลึงกันอย่างนี้บ้างหรือไม่ เรื่องตีกลองหม้อตาลและขว้างให้แตกโพละ เป็นการเล่นของเด็กชาย ถ้าเป็นเด็กหญิง ตามปรกติก็เล่นขายของ หุงข้าว ต้มแกงไปตามเรื่อง และเอาเปลือกส้มโอ เปลือกมังคุด หรือใบก้นปิด ผสมด้วยปูนแดงเล็กน้อย [illegible] น้ำข้น ๆ รองใส่ภาชนะอะไรไว้ ไม่ช้าก็จะแข็งตัว เอามาทำเป็นวุ้นขาย

ครั้นข้าพเจ้าเจริญวัย มีบ่กกล้าแข็งขึ้นแล้วตามลำดับ คราวนี้ก็เล่นหัวกับเพื่อน ชะล่าใจออกจากบ้านไกลออกไปทุกที ในที่สุดก็พากันไปเที่ยวที่ไกล ๆ ไม่ว่าจะเป็นตรอกซอกหรือทางเดินใด ๆ ในบริเวณบ้านทวายและบางรัก ก็เที่ยวเสียปรุหมด ที่ไหนมีกอไผ่ เมื่อเห็นมีหน่อไม้ ก็ช่วยกันคุ้ยงัดเอามา เห็นต้นไม้ผลไม้ใดมีลูก ก็ช่วยกันป่ายปีนต้นขึ้นไปเก็บ ถ้าเก็บไม่ถึงก็ใช้ขว้างปา ตลอดจนสัตว์ เช่น ไก่ และหมูหมา ถ้าปะเหมาะก็ขว้างปาเล่นมันอย่างนั้น ลางทีปาผิดไปโดนหลังคาบ้านอื่นก็เคยมี ตอนนี้จะได้ยินเสียงเอ็ดตะโรอยู่เบิ่ง ๆ ซึ่งไม่สบายหูนัก ก็หน่อไม้ ผลไม้และสัตว์เหล่านั้นแม้เป็นสิ่งอยู่ใกล้ทางก็จริง แต่ก็เป็นสิ่งมีเจ้าของทั้งนั้น เหตุนี้ความซุกซนแม้จะเป็นการศึกษาอย่างหนึ่งของเด็กก็ดี แต่มันทำความเดือดร้อนแก่เพื่อนบ้านชาวบ้านไม่น้อย ถ้าเด็กเหล่านั้นเป็นชนิดพวก "เหลือขอ"

ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า ความซุกซนเป็นการศึกษาอย่างหนึ่งของเด็ก ก็เพราะเด็กมีนิสัยซอกแซกรู้สอดเห็นอยู่ไม่สุขตลอดเวลา ด้วยยังมีประสบการน้อยอยู่ ต้องการอยากทำอยากรู้ไปทุกอย่าง เพื่อการศึกษาของเด็กนั้นเอง ถ้าเด็กคนไหนมักไม่ซน ก็แสดงว่าเด็กคนนั้นผิดปรกติ หรือไม่ก็เป็นเด็กกำลังไม่สบาย การศึกษาในที่นี้ ข้าพเจ้าไม่หมายความเฉพาะการเรียนในโรงเรียน หรือการเรียนหนังสือเท่านั้น แต่หมายความไปถึงการฝึกฝนอบรมให้เด็กรู้จักคิดด้วยใช้ปัญญา อันมีเร้นเป็นพลังอำนาจทั้งหมดซึ่งมีอยู่ในตน ให้เกิดเป็นความเจริญคล่องคล่าย มีนิสัยไปในทางดีงาม เป็นคุณเป็นประโยชน์ และให้รู้จักข่มกายใจ ไม่ให้สิ่งที่ไม่ดี ซึ่งมีอยู่กับตน อันเป็นทายาทติดมาแต่กำเนิด ให้เบาบางลงไปโดยลำดับ ดีและไม่ดีในที่นี้ ข้าพเจ้าหมายถึงสิ่งที่คนส่วนมากในถิ่นใดสมัยใด ยอมรับนับถือว่าดีหรือไม่ดี ถ้าผิดสมัย

ผิดที่ สิ่งที่ว่าดี อาจกลับเป็นไม่ดีก็ได้ เพราะฉะนั้น ความซุกซนของเด็ก จึงมีทั้งดีและไม่ดี ตามแง่ที่กล่าวมาข้างต้น ถ้าเห็นว่าดี ก็ปล่อยให้ซน ไปตามเรื่อง ช่างมัน ถ้าเห็นว่าไม่ดี ก็คอยระวังห้ามปรามไว้ ชักนำให้ไป ทางที่เห็นว่าดี แต่คนนำจะต้องดี ให้เห็นเป็นตัวอย่างด้วย เด็กชอบซน ป่ายปีนขึ้นต้นไม้ ก็เป็นสิ่งดี เท่ากับเป็นการศึกษาของเด็ก ให้รู้จักขึ้น ต้นไม้เป็นมาตั้งแต่เด็ก ถ้าเมื่อเด็กไม่เคยขึ้นต้นไม้ เมื่อโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็ไม่ใคร่มีโอกาสปีนต้นไม้ ในที่สุดขึ้นต้นไม้ก็ไม่เป็น ถ้าไปไหนถูกสุนัขดุ ไล่กัด แม้มีต้นไม้อยู่ใกล้ ๆ ก็อาจปีนหนีขึ้นไปบนต้นได้ ถ้าปีนต้นไม้ไม่เป็น ก็อาจเดือดร้อนถูกสุนัขกัดได้ แต่เด็กปีนต้นไม้ อาจมีอันตรายพลัดตกต้นไม้ ได้ง่าย ถ้าชะล่าใจขึ้นไปสูงมาก หรือไต่ไปปลายกิ่ง เพราะฉะนั้นจะปล่อย ให้เด็กป่ายปีนตามลำพังยังไม่ได้ แต่ไม่ควรห้าม เพียงแต่คอยระวังไว้ อย่า ให้ป่ายปีนขึ้นไปสูง หรือไต่ไปปลายกิ่ง ฉวยพลาดพลั้งพลัดตกลงมาก็ได้ จนกว่าเด็กจะเกิดความรู้ความชำนาญพอ ก็ปล่อยได้ตามลำพัง นอกจากการ เล่นของเด็กที่กล่าวนี้ ก็มีการเล่นจ้ำจี้ ซ่อนหา เอาเถิด และอะไรอื่น ๆ ใน จำพวกเดียวกัน อันอยู่ในหมวดวิชาคติชาวบ้าน (Folk – lore) จะงดไว้ไม่ กล่าวถึง เพราะต้องการจะเอาไว้ในเรื่องการศึกษาคติชาวบ้านของไทยเป็น ส่วนหนึ่งต่างหาก

๑๒. เมื่อเด็ก นักเลงโต

ชีวิตข้าพเจ้าก่อนเข้าโรงเรียน คลุกคลีตีโมงเล่นหัว อยู่กับหมู่เด็ก ๆ รุ่นราวคราวเดียวกัน อันเป็นลูกหลานของผู้ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในละแวกบ้านนั้น ล้วนสำส่อน มีหลายเผ่าหลายภาษาปะปนกันดังกล่าวไว้แล้ว เมื่อกระนี้ทำไมข้าพเจ้าจะไม่เป็นเด็กเกกมะเหรกเกเร ด้วยอำนาจสิ่งแวดล้อมทางสังคมเป็นเครื่องกำหนดให้เป็นไป คนรุ่นหนุ่มของชาวบ้านถิ่นนั้น มักตั้งตัวประพฤติตนเป็นนักเลงโต เด็กๆ ก็นิยมชมชอบคนชนิดนี้ ว่าเป็นวีรบุคคลคือผู้กล้าหาญ ที่ตนพึงถือเอาเป็นแบบอย่าง ด้วยมีความประพฤติถูกกับจิตใจและนิสัยของเด็ก ซึ่งต้องการผจญภัย ให้เกิดความตื่นเต้น เป็นคนเก่งจนเกินความพอดี เพราะคำว่า เดินสายกลาง ไม่มีใช้กับเด็ก ด้วยเด็กมีความจัดเจนและความผ่านพบโลก ซึ่งเรียกว่าประสบการยงน้อยกว่าผู้ใหญ่มาก ถ้าบังคับให้เด็กให้คนหนุ่มเดินสายกลาง ก็มักทำอะไรไม่สำเร็จ ด้วยไม่อาจใช้ความสามารถทั้งหมด ที่มีเร้นอยู่ในตัวบุคคลด้วยกันทุกรูปทุกนามให้ปรากฏเป็นการแสดงออกได้เต็มภาคภูมิ เพราะงานการอะไร จะทำ

สำเร็จได้ ก็อยู่ที่ตัดสินใจได้ทันที มีกล้าได้กล้าเสีย ไม่ขยักความสามารถ มีสองประตูเท่านั้น ไม่ได้ก็ต้องเสีย ไม่ชนะก็ต้องแพ้ คำว่าสายกลางอันเป็นสมบัติของผู้ใหญ่ ซึ่งจัดเจนกับชีวิต จึงไม่มีกับเด็กและคนหนุ่ม ภาษิตที่ว่า "ช้า ๆ ได้พร้าสองเล่มงาม" หรือ "เดินตามรอยเท้าผู้ใหญ่หมาไม่กัด" จึงเป็นคำที่เหมาะกับผู้ใหญ่บอกเด็ก ซึ่งเด็กไม่มีความรู้สึกเช่นนั้น เพราะใจร้อนวู่วาม ถ้าทำอะไรลงไปแล้ว เกิดปากแตกหรืออะไรในทำนองนั้นเมื่อใด ถ้าไม่ถึงกับหักลงกลางคัน สิ่งนั้นก็จะเป็นครู ให้รู้จักยับยั้งชั่งใจได้เมื่อนั้นในภายหลัง และเป็นผู้ใหญ่ขึ้นได้ในทางคุณสมบัติของบุคคล

ตรงนี้ จะกล่าวถึงคำว่า นักเลงโต ซึ่งในความหมายหนึ่งว่า "คนเก่ง" คือคนเข้มแข็ง มีความชำนาญไม่แพ้ใคร สมัยโบราณ ประชาชนอยู่รวมกันเป็นบ้าน (หรือเป็นหมู่บ้านในความหมายรุ่นหลัง) ควบคุมดูแลและป้องกันบ้านของตนกันเอง ให้มีความเป็นปรกติสุขด้วยสามัคคีธรรม บ้านเหล่านี้ แต่ละแห่ง บรรดาชายหนุ่มของบ้าน ที่เรียกว่าชายฉกรรจ์ ก็ย่อมประพฤติตนเป็นคนเก่ง และมีคนหนึ่งที่เป็นหัวโจกของคนเก่ง เป็นนักเลงโต เพื่อจะได้คอยควบคุมบ้านของตน ให้พ้นจากการรุกรานของคนบ้านอื่น ถ้ายกพวกมารุกรานก็ต้องตีกัน ไม่ให้ดูหมิ่นกันได้ ผู้เป็นนักเลงโตจะออกหน้า ต่อสู้ตีกันกับนักเลงโตของพวกที่ยกมารุกรานตัวต่อตัว เป็นอย่างทหารเอกกับทหารเอกรบกัน ที่ในภาษาอังกฤษเรียกว่า แชมเปี้ยน (champion) ของบ้านนั้น คือผู้ต่อสู้ป้องกันตำแหน่งหรือบ้านของตน นักเลงโตประจำบ้าน ต้องเป็นคนหนุ่มกำลังฉกรรจ์ มีคนนับหน้าถือตา เป็นที่กลัวเกรงแก่คนอื่น และเป็นผู้มีใจกว้างขวาง กล้าได้กล้าเสีย และมีเพื่อนฝูงมาก ด้วยผูกมิตรกับคนบ้านอื่น ถ้าพึงตามนี้ นักเลงโตก็เป็นผู้มีเกียรติสูง เพราะชีวิตอยู่เพื่อคนอื่น

แต่ความจริง ไม่เป็นเช่นนั้นเสมอไป เพราะนักเลงโตที่เป็นอันธพาลก็มี ส่วนนักเลงโตซึ่งกล่าวถึงในที่นี้ เป็นนักเลงโตชนิดคนเก่งทางตีรันฟันแทง คือเป็นนักเลงโตพวกหัวไม้มากกว่า ดูเรื่อง (*ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*) ของข้าพเจ้า ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๑๐

เมื่อเด็ก ข้าพเจ้าเคยเห็นนักเลงโตคนหนึ่งอยู่บ้านทวาย เป็นเพื่อนบ้านกัน มีเมียคราวเดียว แต่อยู่แยกกัน ถึง ๓ คน ทั้งที่นักเลงโตคนนั้น ไม่ต้องอนาทรร้อนใจต้องเลี้ยงดู และตนเองก็ไม่ต้องทำมาหากินอะไรเป็นล่ำเป็นสันนัก ทั้งนี้ก็เพราะเมียเป็นผู้หาเลี้ยง จำได้ว่า เมียคนหนึ่งเป็นแม่ค้าขายของอยู่ที่ตลาดสดบางรัก เมื่อนักเลงโตคนนั้น ต้องการเงินใช้สักสี่ซ้าห้าบาท ก็ไปขอเงินจากเมีย เมียคนนั้นก็หยิบเงินทุนให้ดี ๆ เพราะมีเงินเกิดจากซื้อง่ายขายคล่อง ใคร ๆ ก็มักไปซื้อของจากแม่ค้าคนนั้น ด้วยรู้ว่าเป็นเมียนักเลงโต ต้องประจบเอาไว้ การค้าขายของแม่ค้าคนนั้นจึงเจริญดี มีเงินพอเลี้ยงผัวเป็นนักเลงโตได้ เมียอีกคนหนึ่งของนักเลงโตคนนั้น เป็นลูกจ้างฝรั่ง ดูเหมือนอยู่ที่ถนนบั๊ป ตามธรรมดาทำงานเป็นลูกจ้างฝรั่ง ได้เงินเดือนแรง ดีกว่าเป็นลูกจ้างชนชาวอื่น ข้าพเจ้าเคยเป็นลูกสมุนติดตามนักเลงโตคนนั้นไปด้วยครั้งหนึ่ง เมื่อไปขอเงินจากเมียลูกจ้างฝรั่ง ส่วนเมียคนที่สาม นึกเท่าไรก็ไม่ออก ความจริงนักเลงโตคนนั้น อาจมีเมียมากกว่า ๓ คนก็ได้ หากข้าพเจ้ารู้จักและจำได้เพียง ๓ คนเท่านั้น

ด้วยอิทธิพลนักเลงโต กระทำให้ข้าพเจ้าและเพื่อน ๆ ซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน มีจิตใจโน้มเอียง ไปในทางอยากเป็นนักเลงโตด้วย เพราะหญิงสาวชาวบ้านร้านตลาด ก็รักนักเลงโต อยากได้ไว้เป็นผัว นอกจากได้หน้าแล้ว ตนเองจะไปไหนมาไหนตามลำพังก็สะดวก ไม่ต้องกลัวว่าจะถูก

ใครกล้าเกาะแกะเกินก้ำ หรือข่มเหงรังแกให้ได้อาย เพราะผู้หญิงสาวชาวบ้านแต่ก่อนไม่กล้าไปไหนมาไหนไกลบ้านโดยลำพัง ถ้าไม่มีผู้ชายคอยป้องกันติดตามไปด้วย ก็มักไม่ปลอดภัย เหตุนี้ในสมัยก่อน เมื่อทางกฎหมายบ้านเมืองยังคุ้มครองไปไม่ถึง ชาวบ้านก็ได้อาศัยแต่จารีตประเพณีประจำท้องถิ่น เป็นเสมือนกฎหมายให้ความคุ้มครอง ในลางท้องถิ่น เรียกการกระทำผิดเพราะฝ่าฝืนประเพณีว่า ผิดฮีต-ผิดผี ผิดฮีตคือผิดจารีตอันเป็นประเพณีที่ดีงาม ผิดผีคือผิดข้อห้ามของผีปู่ย่าตายายหรือผีบ้านผีเมือง ซึ่งเชื่อกันว่ายังคอยดูแลอยู่ ไม่ให้ลูกหลานหรือคนในบ้านในเมือง ประพฤติสิ่งที่ถือว่าชั่วช้าเลวทราม เพราะทำให้เกิดความเดือดร้อนแก่พวกพ้อง แก่ครอบครัวหรือแก่คนอื่นในบ้านในเมืองอันเป็นส่วนรวมของตนก็ได้ ถ้าผู้ใดในหมู่ประพฤติผิดฮีตผิดผี ผีก็จะโกรธลงโทษผู้ผิด ให้ได้รับความเดือดร้อนมีอันเป็นไปต่าง ๆ ตามส่วนสถานหนักเบาของการกระทำผิด ใช่แต่เท่านั้น ถ้าการกระทำผิดจารีตประเพณี อาจก่อให้เกิดความเสียหายขึ้นได้รุนแรง ผีจะไม่ลงโทษเฉพาะผู้ฝ่าฝืนแต่คนเดียว ยังอาจลงโทษลามปามไปถึงคนอื่นด้วย เช่นบันดาลให้เกิดมีภยธรรมชาติ เกิดโรคระบาด เกิดน้ำท่วมฝนแล้งพายุใหญ่ หรือไม่ก็ใช้ให้พวกผีบริวารลงไปในปูในหมูหรือแมลง กระทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารต้องเสียหาย ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็จำเป็นต้องประกอบพิธีพลีกรรม ตามที่กำหนดไว้ ซึ่งรู้กันทั่วโดยปริยาย เพื่ออ้อนวอนผีให้หายโกรธและยกโทษให้ คงจะทราบกันอยู่แล้วไม่มากก็น้อย ว่าผู้ใดไปลวนลามรังแกลูกเขาเมียเขา ซึ่งเป็นการผิดจารีตประเพณี ย่อมมีความผิด ต้องกระทำพลีกรรมตามโทษานุโทษ เช่น “จับมือเสียไก่ จับไหล่เสียหัวหมู จับหูเสียบายศรี” ดังนี้เป็นต้น คำกล่าวนี้ แม้มีผูกขึ้นเป็นถ้อยคำให้เกิดขบขัน

ก็ตามที แต่ก็เหมือนกระจกเงา ฉายสะท้อนให้เห็นประเพณี ว่าดั้งเดิมคง เป็นอย่างนั้น ไม่ว่าที่ไหนหรือในท้องถิ่นไหน

ข้าพเจ้าเคยกล่าวไว้ในที่อื่นแล้วว่า คนไม่ว่ามีผิวขาวผิวเหลืองผิวดำ ก็เป็นเรื่องแต่ผิวเผินที่เห็นกันอยู่เพียงภายนอกเท่านั้น ถ้าถลกหนังคนเหล่านั้น หรือเพียงแต่สะกิดผิวหนังให้เป็นบาดแผล ก็จะปรากฏเห็นเลือดซึ่งซ่อนอยู่ใต้ผิวหนัง เป็นสีแดงแจ๊ดเหมือนกันหมด ไม่ว่าจะเป็นคนผิวอะไร ทั้งนี้ก็เพราะธรรมชาติเดิม ซึ่งนอนนิ่งเหมือนก้นตะกอนยังคงอยู่ ถ้ามีเหตุเภทพานอย่างใดขึ้น ก็เท่ากับไปกวนตะกอนให้เกิดขุ่นข่วน เปรียบเหมือนน้ำใส ก็ไม่ใส่อีกต่อไป ปรากฏให้เห็นความจริง ซึ่งมีแนบแน่นอยู่ในสันดาน สงครามโลกที่แล้วมา สอนให้เห็นอยู่แจ่มแจ้งแล้ว ไม่ต้องจารไน เพราะฉะนั้นการเชื่อผีนับถือผี ซึ่งเป็นศาสนาดั้งเดิมของมนุษย์ จึงยังอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคน ถ้าดูแต่ผิวเผินในมนุษย์ที่เจริญแล้ว ก็ไม่เห็นว่ามีเรื่องความเชื่อเรื่องถือผี ที่จริงความเชื่ออย่างนี้ยังมีอยู่ไม่มากก็น้อย ผีในที่นี้ ไม่ได้หมายความแต่ผีเลว แต่รวมทั้งผีดีซึ่งเรียกว่าผีฟ้า คือเทวดาด้วย เพราะฉะนั้นในความหนึ่งของคำว่า ผี จะขอแปลเป็นคำรวมว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันมีอำนาจลึกลับอยู่เหนือคนเหนือธรรมชาติ ซึ่งมนุษย์มีความเกรงกลัว และถือว่าผีอาจให้ดีให้ร้ายแก่ตนได้ ส่วนคำว่าศาสนา ข้าพเจ้าหมายความถึงความเชื่อ ความจงรักภักดีของมนุษย์ ซึ่งสำแดงออกให้ปรากฏเห็นในสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น เพื่อประโยชน์ทางปฏิบัติเกี่ยวกับความเชื่อของตน และมีศูนย์กลางรวบรวมกิจการต่าง ๆ เกี่ยวกับการดำเนินงานทางปฏิบัติ คือ ความเชื่อการปฏิบัติ และองค์การ ๓ ประการนี้ ที่กำหนดเป็นจารีตประเพณีหรือเป็นศีลธรรม สุดแล้วจะเลือกใช้คำไหน เพราะแปลว่าความ

ประพฤติที่ดีด้วยกันทั้งนั้น และเรื่องจารีตประเพณี หรือศีลธรรมนั้น จะประจักษ์เห็นว่ามีลักษณะเป็นอย่างใด ก็ที่อากัปกิริยาซึ่งแสดงออกของผู้เชื่อถือบอกให้รู้ว่ามีความแตกต่างกันอย่างไรระหว่างศาสนาต่าง ๆ นั้นแหละคือความหมายของคำว่าศาสนา อย่างกว้าง ๆ ตามความเข้าใจของข้าพเจ้า โดยไม่เจาะจงลงไปถึงศาสนาใดเป็นเฉพาะ ที่มาแยกกันว่านั่นเป็นศาสนาหรือไม่เป็นศาสนา นั่นเป็นศีลธรรมหรือไม่เป็นศีลธรรม ก็เป็นเรื่องของคำ มากกว่าเป็นความจริง ซึ่งก็มีอยู่หลายอย่าง เป็นจริงของท่านและเป็นจริงของข้าพเจ้า

เมื่อเรามาทราบแล้วว่าคนในหมู่พวกชาวบ้าน นับถือผีเป็นสรณะที่พึ่ง แต่ผีนั้นมองไม่เห็นตัว จึงต้องมีผู้ดำเนินการแทนผี สำหรับเป็นผู้คอยปราบอันธพาล ตัวแทนนี้คือนักเลงโตประจำหมู่บ้าน เพราะฉะนั้นสภาพท้องถิ่นซึ่งยังมีสิ่งแวดล้อมเหลือเป็นแบบเก่าอยู่มาก แม้เป็นสมัยซึ่งมีวิวัฒนาการมาแล้วก็ตาม เรื่องนักเลงโตประจำท้องถิ่นยังคงมีอยู่ อย่างน้อยก็ไม่มีใครกล้ามาละลาบละล้วงลวนลามผู้หญิง ถ้ารู้ว่าเป็นลูกเมียหรือญาติของนักเลงโต เหตุนี้ผู้หญิงจึงอยากได้นักเลงโตไว้เป็นผัว เด็ก ๆ ได้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่ ก็เอาอย่างบ้างตามประสาเด็ก เมื่อเติบโตเป็นคนหนุ่ม ถ้าไม่มีสิ่งจูงใจไปทางอื่น ก็มักดำเนินชีวิตเป็นนักเลงโตชนิดหัวไม้

นึกไม่ออกว่า เมื่อครั้งยังไม่เข้าโรงเรียน เด็ก ๆ เพื่อนเล่นของข้าพเจ้ามีอยู่สักกี่คนที่ไม่ได้ประพฤติตัวเป็นหัวไม้นักเลงโตอย่างเต็ย ๆ ข้าพเจ้าเคยครุ่นคิดอยู่บ่อย ๆ ว่าอะไรที่เป็นเหตุสำคัญซึ่งทำให้เอาตัวรอดได้ จึงมามีความเป็นอยู่อย่างนั้น ทั้ง ๆ ที่เมื่อเด็กเคยถูกเด็กอื่นแทงเอาที่ชายโครงข้างซ้ายก็ครั้งหนึ่ง ยังมีแผลเป็นอยู่ ถูกมันตีศีรษะแตกแผลโตก็อีกครั้งหนึ่ง มี

แผลเป็นเหมือนกัน จะว่าที่กลับตัวได้เป็นเพราะกรรมดี นี่ก็ถูกอย่างเถียงไม่ได้ แต่มันกว้างไป เพราะเป็น "ข้อเสนอ" อย่าง "เหวี่ยงแห" จำได้ว่าความเกกมะเหรกของข้าพเจ้า ทำให้ผู้ใหญ่ได้รับความเดือดร้อนเสมอ ด่าว่าก็แล้ว เฆี่ยนตีก็แล้ว ก็ไม่ได้ผล ห้ามไม่ให้ออกนอกเขตบ้าน ก็ไม่สำเร็จ ในที่สุดถึงกับต้องเอาโซ่ล่าม ก็ไม่สำเร็จอีก เพราะหักโซ่หนี ไปอาศัยอยู่กับเพื่อนคนหนึ่งซึ่งเป็นลูกศิษย์วัด อยู่กับหลวงพี่ชื่อสุข ที่วัดยานนาวา มารดาข้าพเจ้าเห็นจะทราบดีว่าหนีไปอยู่ที่ไหน จึงไม่ไปตามตัว เพราะวัดยานนาวาอยู่ใกล้ ๆ กับบ้านแค่นั้นเอง เพื่อนของข้าพเจ้าที่เป็นลูกศิษย์วัดคนนั้น ภายหลัง เมื่อโตเป็นผู้ใหญ่ มียศทหารเป็นพันตรี และมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง ข้าพเจ้าอาศัยพระอยู่ที่วัดได้พักหนึ่ง จะเป็นกี่วันจำไม่ได้ ภายหลังก็กลับมาบ้านเอง ไม่ต้องมีใครตาม เพราะหมดฤทธิ์หมดพยศไปเอง

หลวงพี่ซึ่งชื่อสุข ที่ข้าพเจ้าหนีไปอาศัยอยู่ด้วย เห็นทีจะรู้จักกันกับผู้ใหญ่ข้าพเจ้า ท่านจึงยอมให้อาศัยอยู่ได้โดยดี ท่านผู้นี้มีฝีมือทางปั้นหัวกวาง เห็นที่บนกุฏิและใต้ถุนกุฏิ มีสิ่งซึ่งใช้ในการปั้นหัวกวางวางอยู่อย่างระเกะระกะ เช่นไฟไทยเก่า ๆ กองอยู่เป็นพะเนิน ไฟเหล่านี้เอามาแช่น้ำให้น่ายเปื่อย ใช้เป็นวัสดุแทนดินสำหรับปั้น นอกนี้ก็มีสีและน้ำมันสำหรับทา และจะมีอะไรอื่น ๆ อีก จำไม่ได้ ด้วยไม่ได้สนใจอย่างเดียวกับปูนเพชร ซึ่งนายจำนงค์ ทองประเสริฐ ถามข้าพเจ้าว่าเป็นปูนอะไร ข้าพเจ้าก็ตอบไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่เคยเห็นบิดาทำอยู่บ่อย ๆ เพื่อเอามาปั้นและแกะเป็นรูปศีรษะคน ซึ่งท่านทำได้งามดี ไม่แพ้ช่างแกะทางประติมากรรม ปูนเพชรเมื่อแห้งแข็งตัวแล้วก็แข็งเป๊กอย่างหิน จำได้เงา ๆ ว่าดูเหมือนใช้ปูนขาวหรืออะไรจำไม่ได้ และผสมกับอะไรอีกก็ไม่ทราบ เห็นแต่ตอนเมื่อผสมกับน้ำมันตั้งอ้ว

ซึ่งเรียกในเวลานี้ว่าน้ำมันมะเยา เพราะทำจากยางของต้นไม้ชื่อนี้ ปูนเพชรนี้ยังคงมีผู้รู้อยู่ ผู้ซึ่งเข้าใจว่ารู้อาจบอกได้ ก็ไม่ใคร่มีโอกาสจะพบกันก็ต้องจนความรู้อยู่แค่นี้

สมัยโน้นบ้านเรือนของผู้มีอันจะกิน มักนิยมติดหัวกวางบั๊นตามข้างฝาและเสาบนเรือน เป็นเครื่องประดับตกแต่ง บนกุฏิพระก็เคยมีแต่งไว้เหมือนกัน หนัก ๆ เข้าเจ้าหัวกวางบั๊นที่ติดอยู่ตามบ้านเรือน ก็กลายเป็นที่แขวนหมวก หรือห้อยแขวนอะไรอย่างอื่นๆตุงนัง ดูรุงรังพิลึก เดี๋ยวนี้เลิกนิยมเพราะหมดอายุแล้ว แม้แต่ตามเรือนฝากระดานของชาวสวน ซึ่งเคยเห็นติดเขากวางบั๊น ก็ไม่เหลือให้เห็นสะดุดตา

หลวงพี่สุข เมื่อก่อนบวช เคยมีลูกมีเมียแล้ว ท่านจะเป็นชาวถิ่นอะไร ไม่ทราบ แต่ไม่ใช่ชาวบ้านทวายมาก่อนนั้นแน่ บุตรชายของท่านคนหนึ่งอายุรุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า ก็มารับใช้เป็นลูกศิษย์อยู่กับท่านด้วย ส่วนภริยาของท่าน เคยเห็นครั้งหนึ่ง รูปร่างขาวและสวยด้วย ทำไมหลวงพี่บวชแล้วจึงอยู่นานหลายพรรษาไม่สึก ทั้ง ๆ ที่มีภริยาสาวสวยและมีลูกด้วยกัน ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่ทราบ ด้วยไม่สนใจ ล่วงมานานทีเดียว เห็นจะได้ตั้ง ๕๐ ปี ท่านปรากฏตัวเป็นคฤหัสถ์ คือสึกจากเพศบรรพชิตแล้ว มาหาข้าพเจ้าที่บ้านถนนซอยเดโช แบกเอารูปบั๊นเป็นไก่เลกฮอร์น เท่าของจริง มาให้ตัวหนึ่ง บั๊นได้เรียบร้อยงดงามมาก ไม่แพ้นักประติมากรรมบั๊น ข้าพเจ้าไม่ได้ซักถาม ว่าสึกเสียแต่เมื่อไร เป็นแต่ถามไถลไปถึงบุตรคนที่เคยเป็นเพื่อนกับข้าพเจ้า ได้รับตอบว่าไปทำงานอยู่ในหัวเมือง บัดนี้ตายเสียนานแล้ว เมื่อลากลับ ข้าพเจ้าก็มอบเงินให้ไปจำนวนหนึ่ง เป็นค่ารถและค่าสมนาคุณตามธรรมเนียม ภายหลังท่านก็อุปสมบทใหม่ที่วัดอนงคาราม ข้าพเจ้าก็ไป

ช่วยงานด้วยคนหนึ่ง ภายหลังได้ทราบจากท่าน เมื่อมาเยี่ยมข้าพเจ้า ว่าย้ายไปอยู่วัดช่างแสง ท้องที่อำเภอประทุมวัน แล้วต่อนั้นก็มาหาข้าพเจ้าอีกหลายครั้ง เดี๋ยวนี้เห็นจะมรณภาพแล้ว เพราะหายไป ไม่พบปะอีก เจ็บใจจริง ๆ ที่ไม่ได้ไต่ถามเรื่องเก่าที่ควรทราบจากท่าน ที่ไม่ได้ถาม เพราะขณะนั้นยังไม่ได้นึกว่าจะเขียนเล่าเรื่องเหล่านี้

พวกเด็ก ๆ รุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า ที่เคยเล่นหัวมั่วสุมกัน และทั้งที่เป็นแต่เพียงรู้จักไม่เคยเข้าพวกกันก็มี เมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ตั้งตัวเป็นหลักได้ เท่าที่รู้ ก็มีอยู่ไม่กี่คน ส่วนที่ประพฤติตัวเป็นนักเลงอันธพาลอยู่ ที่จำได้ก็มีคนหนึ่ง แต่นึกชื่อไม่ออก คนนี้ภายหลังมีศรัทธาออกบวช ข้าพเจ้าก็ยังได้ไปช่วยอนุโมทนา ครั้นลาสิกขาบทแล้ว ก็ยังประพฤติตนเป็นคนอันธพาลอยู่ต่อไป เคยเข้าคุกเข้าตะรางก็หลายหน นาน ๆ ก็มาขอเงินจากข้าพเจ้าบ้าง ในที่สุดก็หายหน้าไป เข้าใจว่าตาย

ผู้ซึ่งเมื่อเติบโตเป็นหนุ่มฉกรรจ์แล้ว ยังประพฤติตนเป็นนักเลงอันธพาลอยู่ แต่ภายหลังกลับตัวได้ กลายเป็นผู้มีคนนับหน้าถือตามาก ก็มีคนหนึ่ง ซึ่งควรยกย่อง และนำมาเล่าเป็นนิทัศน์อุทาหรณ์ไว้ให้เห็นชีวิตของคนที่ขึ้นต้นร้ายแต่ลงปลายดี ท่านผู้นี้ เมื่อเด็กมีชื่อว่ากิ่น อายุอ่อนกว่าข้าพเจ้า ๓ ปี เป็นเด็กอยู่ในบ้านคุณบุญเกิด บุญหลง นามสกุลบุญหลงนี้ และ สกุลพลางกูร ตามที่ได้ทราบ ว่าสืบสายโดยตรงจากเจ้าพระยาพลเทพ (บุญหลง) คุณบุญเกิดรับราชการอยู่ในกรมศุลกากร ท่านยังมีชีวิตอยู่ต่อมา ในสมัยที่ข้าพเจ้าเข้ารับราชการกรมนี้ในตอนแรก ๆ ท่านเป็นอาว์ของพระสาลิยากรพิพัฒน์ (เฉลิม บุญหลง) ซึ่งรับราชการอยู่ในกรมศุลกากรเหมือนกัน คุณ

บุญเกิดมีบุตรอยู่สองคนคือ หม่อมทองดำ บุนนาค ในเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) บุตรของท่านชื่อเดียร์ เป็นภริยาพระโชติศิลปคุณ (โชติ โชติกเสถียร) บุตรอีกคนหนึ่งชื่อสุข มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงภัณฑ์สำรวจ ท่านผู้นี้เคยสอนภาษาอังกฤษเพิ่มเติมแก่ข้าพเจ้า ส่วนพระสาลิยากรพิพัฒน์ มีบุตรหลายคน มีพระยาประมวลวิชาพูล (วงศ์ บุญหลง) และพระศรีพลพัทธ์ (อรุณ บุญหลง) เป็นต้น ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตรงนี้ได้ดี เพราะคุ้นเคยกันมากกับบุตรของท่านทั้ง ๒ ลางท่าน มาจนกระทั่งทุกวันนี้ เด็กชายกึ๋นกับข้าพเจ้ารู้จักกันดี เพราะอยู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ไม่สู้ห่างไกลกันนัก แต่เราทั้งสอง เท่าที่จำได้ ดูเหมือนจะไม่เคยเข้าพวกเล่นหัวกัน ได้ความตามประวัติของท่าน ซึ่งมีอยู่ในหนังสือแจกเป็นที่ระลึกเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพท่าน ในนั้นกล่าวว่า ท่านเข้าศึกษาเรียนหนังสือไทย ที่โรงเรียนประถมวิเศษวัดยานนาวา พอจบการศึกษาแล้ว เข้ารับราชการทหาร มียศเป็นนายสิบตรี ภายหลังเข้ารับราชการเป็นศุลการักษ์ในกรมศุลกากร ตอนนี้ข้าพเจ้าทราบ เพราะเป็นระยะเวลา ขณะที่ข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ในกรมนั้น ดูเหมือนพระผดุงศุลกกฤต (ท้วม สามโกเศศ) ซึ่งเป็นบุตรคนหนึ่งของหลวงศรีณรงค์ (ทองจีน) นำไปฝาก

ต่อมาเห็นจะไม่สู้ช้านัก เมื่อท่านมีอายุได้ ๒๗ ปี ก็อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดดอนบ้านทวาย เรื่องตอนนี้ข้าพเจ้าไม่ทราบ จนกาลเวลาล่วงมานานทีเดียว ข้าพเจ้าไปงานเผาศพผู้หนึ่งที่วัดนั้น นึกประหลาดใจที่เห็นวัดสะอาดสะอ้าน ผิดกว่าครั้งเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กและต่อมา ซึ่งในบริเวณวัดรกเรี้ยวและร่มชื้อ ที่บ่าช้าก็อาเกียร์ณไปด้วยเศษเสื้อผ้าและหีบศพเก่า ๆ เมื่อกระนี้

วัดดอนจะไม่เป็นแหล่งมีผีดุได้อย่างไร ข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็กเคยได้ยินอยู่บ่อย ๆ ว่าที่วัดดอนมีเปรตตัวสูงเท่าต้นตาลอยู่สองตน นาน ๆ ก็มาปรากฏให้เห็นในเวลาค่ำคืนตอนดึก ได้ยินเสียงร้องดังกรีด ๆ แว่วมาแต่ไกล กระทำให้ข้าพเจ้ากลัวผีมาจนกระทั่งโต มีผู้ตอบคำถามเชิงปรารภของข้าพเจ้าว่าวัดดอนสะอาดสะอ้านเรียบร้อยขึ้น เพราะท่านสมภารวัดนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ทราบด้วยความดีใจ ว่าท่านสมภารที่กล่าวนี้ เป็นคนเดียวกับเด็กชายกิ่นซึ่งข้าพเจ้ารู้จัก ภายหลังสมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสสเทว) ทรงเปลี่ยนชื่อให้ใหม่ ซึ่งในตอนนี้เป็นพระครูกิ่นแล้ว เป็นพระครูกัลยาณ์ เจ้าอาวาสวัดดอน ต่อมาได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูพิเศษ ในนามว่า พระครูกัลยาณวิสุทธิ์ ภายหลังเมื่อข้าพเจ้าไปในงานเผาศพที่วัดนั้น ถ้ามีโอกาสก็แวะไปเยี่ยมท่านที่กุฏิ ลางคราวเมื่อขึ้นไปเยี่ยม กำลังท่านทำงานช่างไม้อะไรง่วนอยู่ ไม่มีจีวรครอง กระทำให้ท่านอึดอัด ไม่สบายใจ เพราะขึ้นไปหาท่านอย่างแบบไทย ๆ ไม่ทันให้รู้ตัวก่อน ข้าพเจ้าจึงเห็นที่บนหลังและหน้าอกของท่าน มีลายยันต์สักเต็มไปหมด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเรื่องยันต์นี้ เดิมคงมีแต่เสื้อยันต์ ภายหลังต้องการให้เสื้อยันต์ติดอยู่กับตัวตลอดไป ไม่ต้องการถอดให้ห่างตัว จึงสักไว้ที่อกที่หลังเป็นเสื้อเสร็จไปในตัว ข้าพเจ้าทราบว่าท่านพระครูกัลยาณวิสุทธิ์ มีลูกศิษย์ลูกหามาก และมีคนนับถือท่านเป็นหลวงพ่อ ถ้ากล่าวตามภาษาชาวบ้าน ก็ว่ามีคนขึ้นกุฏิท่านมาก ท่านถึงมรณภาพเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ เวลาพระราชทานเพลิงศพท่าน ที่วัดดอน เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๐๘ ข้าพเจ้าทราบตามแจ้งความในหนังสือพิมพ์ ก็ไปในงานครั้งนี้ด้วย

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระครูกัลยาณวิสุทธิ์ มีสมเด็จพระวันรัต (บุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพน เป็นประธาน และมีพระราชาคณะ พระสงฆ์ตลอดจนข้าราชการคฤหบดีและชาวบ้าน ไปช่วยงานนี้กันคับคั่ง อย่างสมเกียรติทีเดียว ข้าพเจ้าคิดว่าคนเรามีแรงความสามารถในตัวอยู่ลางประการ แต่แรงนั้น ถ้าไม่สบโอกาสเหมาะ ก็ไม่เผยให้ประจักษ์เห็น ต่อโอกาสมาถึงเมื่อใด เมื่อนั้นจึงจะทราบกันได้ว่ามีแรงความสามารถเป็นไปในลักษณะใด ท่านพระครูกัลยาณวิสุทธิ์ เห็นจะมีแรงความสามารถในทางปกครองและทางก่อสร้าง เมื่อโอกาสให้จึงปรากฏเห็นเป็นที่ประจักษ์ขึ้น ข้าพเจ้าปรารภข้อนี้กับเพื่อนคนหนึ่ง เขาบอกว่าสมภารตามวัดในหัวเมืองมีอยู่หลายองค์ เมื่อหนุ่มเคยเป็นนักเลงโต ครั้นเมื่อมีอายุมากแล้ว "เห็นภัยในขันธ์สันดาน" ก็ออกบวชเป็นสงฆ์ วัดไหนซึ่งสมภารเดิมปกครองเอาไว้ไม่อยู่ ก็ได้พระที่ท่านมีแรงอำนาจทางปกครองเก่งมาเป็นสมภาร วัดนั้นก็เรียบร้อยมีความเจริญเห็นทันตา หมายความว่าท่านถอดเขี้ยว ถอดงา เมื่อครั้งเป็นหนุ่มกำลังฉกรรจ์ออกหมดแล้ว เมื่อมาได้เป็นสมภาร ก็แสดงความสามารถให้ประจักษ์เห็น

อีกคนหนึ่ง เมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก เป็นชายรุ่นหนุ่มเชื้อมอญ เป็นคนเพื่อนบ้านกัน นาน ๆ ข้าพเจ้าก็ไปคุยกับท่านผู้นี้ เพราะน้องชายเป็นเพื่อนข้าพเจ้า มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกัน แต่ว่าตายเสียเมื่อยังเป็นหนุ่ม วันหนึ่งข้าพเจ้าเห็นเขากำลังชำระบาดแผล ที่แขนข้างหนึ่ง เห็นเข้าก็ตกใจ เพราะเป็นบาดแผลบั้งโต ๆ หลายบั้ง ได้ความว่าถูกศัตรูมันฟันเอา เพราะเอาแขนรับ ท่านผู้นี้เคยเล่าเรื่องอะไรต่ออะไรเกี่ยวกับนักเลง ให้ข้าพเจ้าฟังอยู่บ่อย ๆ และก็ชอบพังเสียด้วย เดิมชื่อติ่ง ต่อมาเปลี่ยนเป็นชื่อสุก รับราชการ

ที่กรมศุลกากร จึงกลับมารู้จักกับข้าพเจ้าอีก ท่านผู้นี้เมื่อครั้งรับราชการมีกิริยาวาจาสุภาพเรียบร้อย ไม่มีเค้าว่าเคยเป็นนักเลงโต มีบ้านช่องเป็นหลักฐานตามควรแก่อัตภาพผู้ครองเรือน เมื่อตาย ข้าพเจ้าก็ยังไปเผา

ชีวิตข้าพเจ้าเมื่อครั้งกระโน้น เอียงไปทางเป็นเด็กเหลือขอ ก็เพราะด้วยสิ่งแวดล้อมทางสังคมบังคับ ครั้นเมื่อเข้าโรงเรียนแล้ว ไปได้เพื่อนฝูงใหม่ เพื่อนเก่าเมื่อครั้งยังไม่ได้เข้าโรงเรียนก็เหินห่างกันไปทีละน้อยโดยลำดับ ในที่สุด เมื่อผู้ใหญ่ย้ายบ้านไปอยู่ที่อื่น การคบค้าสมาคมกันอย่างใกล้ชิดก็ขาดตอน

๑๓. เมื่อเด็ก

เรื่องมหรสพและเรื่องบ่อนเบี้ย

เล่าเรื่องของข้าพเจ้าเมื่อเด็กยังไม่หมด แต่จะงดไว้ก่อน ไปกล่าวเรื่องการพักผ่อนหย่อนใจของประชาชนครั้งกระโน้นว่ามีอะไรบ้าง เพื่อขัดจังหวะเสียระยะหนึ่ง การพักผ่อนคือการหยุดพักการงานเสียชั่วคราว ให้ผ่อนคลายความเคร่งเครียดอยู่กับการงาน แล้วใช้เวลาที่พักผ่อนนั้น ดูอะไร เล่นอะไร ทำอะไรให้เพลิน เพื่อให้ชีวิตและจิตใจหายหมกมุ่น มีความแช่มชื่นขึ้นใหม่ หรือไม่ก็เบี่ยงไปทางสนุกสนานร่าเริง ซึ่งล้วนเป็นความจำเป็นแก่ชีวิต มักเรียกรวมกันว่าพักผ่อนหย่อนใจ

การพักผ่อนหย่อนใจของชาวบ้านชนบท เมื่อสมัยการคมนาคมไปไหนมาไหนยังไม่สะดวก ก็เป็นเรื่องเล่นสนุกกันเอง ถ้าจะต้องมีการแสดง เช่น เล่นดนตรีหรือมีละคร ก็ต้องเล่นเองแสดงเองด้วยความจำเป็น มากกว่าเป็นผู้ดูแต่ฝ่ายเดียว เรื่องอย่างนี้ อย่าว่าแต่เฉพาะชาวชนบทเลย แม้แต่ชาวกรุงเทพฯ สมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก โขนหนังและละครซึ่งเป็นการละเล่นรื่นเริง ก็ไม่ใช่มีให้ดูได้บ่อย ๆ ถึงมีเงินเสียค่าเข้าดู ก็ไม่ใคร่มีให้ดูได้

นอกจากจะมีแสดงกันเป็นครั้งคราว นาน ๆ ที เช่นในงานฉลอง งานทำบุญ ทำศพพนมเมรุ เมื่อมีการแสดงขึ้นเมื่อใด ก็มีคนมุงดูกันแน่น ถ้าเป็นเด็กดูไม่เห็นเพราะคนบัง ผู้ใหญ่ก็ต้องอุ้มหรือเอาขึ้นบ่าขี่คอจึงดูเห็น เป็นอันว่าเราทุกคน ผู้ใหญ่ให้ขี่คอด้วยกันทั้งนั้นโดยปริยาย

มหรสพซึ่งมีโรงเล่นเป็นประจำ และเก็บเงินค่าผ่านประตู เมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก แม้มีแล้วก็มีอยู่ไม่กี่โรง ที่อำเภอบางรักใกล้ตลาด ก็มีโรงหนึ่งแสดงลิเก เรียกกันว่าลิเกขุนวิจารณ์ ลิเกอีกโรงหนึ่งซึ่งขึ้นชื่อลือนาม มีผู้นิยมมาก คือลิเกพระยาเพชร (ปาณี) จะตั้งอยู่ที่ไหนสมัยนั้น ก็ไม่ทราบ เข้าใจว่าตั้งอยู่ภายในกำแพงเมือง คนอยู่ไกล ๆ เช่นอยู่ที่บ้านทวาย ถึงอยากดูก็คงดูไม่ได้สะดวก ด้วยอยู่ไกลไม่มียานพาหนะที่สะดวกและรวดเร็ว พาไปได้ง่าย ข้าพเจ้าเองเคยดูแต่ลิเกขุนวิจารณ์ ด้วยโรงลิเกตั้งอยู่ไม่ไกลบ้าน เล่นเวลากลางคืนตอนหัวค่ำ เก็บค่าผ่านประตูสำหรับเด็กเพื่องหนึ่ง หรือ ๘ อัฐ เท่ากับ ๑๒ สตางค์ครึ่งบัดนี้ ข้าพเจ้าชอบดู แต่นาน ๆ จะได้ดูสักครั้งหนึ่ง ถ้าผู้ใหญ่ไม่ให้ค่าดู ก็ชวดไป

จำได้ว่าคืนหนึ่งลิเกเล่นเรื่อง *ราชาธิราช* ตอนมักกะโทเลี้ยงช้าง ว่าจะมีช้างจริง ๆ ออกมาแสดง ดูเหมือนเอาช้างจริง ๆ มาผูกไว้ให้ดูอยู่ที่หน้าโรง เวลากลางวันตอนเย็นก่อนแสดง ลิเกแสดงคืนนั้น คนดูแน่นเต็มโรง ข้าพเจ้าขอเงินจากแม่ได้เพื่องหนึ่ง แสนจะดีใจ เพราะมีโอกาสได้เข้าดูกับเขาด้วย ลิเกแสดง เมื่อถึงตอนมักกะโทจะนำช้างออกมา ให้ปรากฏอยู่กลางโรง แต่แล้วคนดูก็ผิดหวัง เพราะช้างไม่ยอมออก ทันใดนั้นก็ได้ยินเสียงดังโครมครามอยู่หลังโรง ดังอยู่อย่างนั้นสักครู่ใหญ่ แล้วมีคนในโรงออกมาประกาศแก่คนดูว่า ช้างเกิดอุบัติเหตุ เหยียบไม้พื้นหลังโรงยุบลงไป ตัวช้าง

ตกลงไปในหล่ม ซึ่งเป็นหลุมลึกกว้างด้วยไม่ได้ถม เป็นแต่เอากระดานปูทับไว้เท่านั้น ข้าพเจ้าเล็ดลอดเข้าไปดูที่หลังโรง เห็นคนกำลังชุลมุนฉุดเอาช้างขึ้น จะฉุดขึ้นได้เมื่อใดก็ไม่ทราบ เพราะกลับมาดูลิเกต่อไป ซึ่งในตอนนี้มีแต่คนสวมหัวโขนเป็นหัวช้างออกมาแทนช้างจริง ๆ

ข้าพเจ้าจำได้ว่าก่อนจะเกิดมีลิเก เคยเห็นชาวไทยอิสลามในย่านนั้น ล้อมวงตีกลองรำมะนาและมีร้องเป็นทำนองไปด้วย แม้จะไม่ได้เห็นบ่อย ๆ แต่ก็ทราบได้ว่าเขาตีกลองรำมะนาซ้อมกันเสมอ ด้วยได้ยินเสียงแว่วดังมาแต่ไกลแทบทุกคืนไม่ใคร่ขาด แล้วต่อมาคราวนี้ก็ได้เห็นการแสดงตีกลองรำมะนาอยู่พักใหญ่ เป็นทำนองตีโหมโรง แล้วก็มีคนแต่งตัวเป็นแขกถือเทียนจุดไฟออกมา จะร้องและพูดกันอย่างไร จำไม่ได้ ก็เห็นจะเป็นทำนองลิเก "ออกแขก" นั่นเอง แล้วต่อจากนั้นก็มีเล่นเรื่องต่าง ๆ สิ่งละอันพรรณละน้อย พูดเจรจากันเป็นเรื่องตลกคะนอง จะร้องเป็นทำนองเพลงอะไร ก็มีเนื้อร้องเฉียดไปข้างหยาบโลนให้เหมาะกับนิสัยของบริษัทชั้นคนดู เช่นร้องว่า "ข้างขึ้นเดือนหงาย ขี่ควายไปแทงแรด หกล้มจนคว่ำ อ้ายไม้ก็ตำเอานัยตา" คนดูก็หัวเราะฮาครืน แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นขำ เพราะยังเป็นเด็ก ไม่รู้ประสาอะไรมากกว่าจะดูแต่งตัวและแสดงเป็นเรื่องเป็นราว ผู้ที่แสดงตอนนั้นจะเรียกชื่อว่าลิเกแล้วหรืออย่างไร ไม่ทราบ และในชั้นแรก ๆ ผู้แสดง เท่าที่เห็นเดาได้ว่าเป็นชาวไทยอิสลาม เป็นการแสดงอย่างสมัครเล่น แต่ต่อมาระยะหลัง ผู้แสดงเป็นชาวไทยสามัญและแสดงเป็นอาชีพ อย่างเดียวกับการแสดงจำอวด ต่อมาก็เกิดการแสดงเป็นลิเกขึ้น ถ้าใครมีงานมงคลอะไร ต้องการมีมหรสพให้ครึกครื้นในเวลาค่ำคืนวันสุกดิบและวันงานถ้าไม่มีที่ปลูกเป็นโรงแสดงขึ้นได้ เพราะอยู่ห้องตึกแถวริมถนนเจริญกรุง ก็ปลูกเป็นประรำเล็ก ๆ

ขึ้นที่หน้าห้องสำหรับเป็นที่แสดง จะขออนุญาตปลูกจากอำเภอหรือจากใครไม่ทราบ และการแสดงสมัยนั้น มักเป็นลิเกโดยมาก ถ้าผิดจากลิเก ก็เป็นการเล่นเบ็ดเตล็ด ตีกลองรำมะนา แล้วจะอย่างไร ก็ไม่ทราบ ก็กลายรูปมาเป็นการเล่นลำตัดไปอีกทางหนึ่ง ทีแรกผู้แสดงก็เหมือนกับลิเก คือเป็นผู้ชายล้วน ภายหลังจึงมีผู้แสดงทั้งผู้หญิงและผู้ชาย นี่เป็นเรื่องเล่าตะลุยเท่าที่นึกได้

ลิเกที่แสดงในสมัยนั้น ทีแรกก็แสดงเรื่องเป็นชุด ๆ อย่างงั้ว ภายหลังจึงเป็นเรื่องราวต่อกันมาตั้งหลาย ๆ วัน จึงจะจบเรื่อง นี่ก็เป็นทำนองเดียวกับภาพยนตร์ ซึ่งทีแรกก็เป็นเรื่องสั้น ๆ ก่อน แล้วจึงวิวัฒนาการมาเป็นเรื่องยาว ๆ ถ้าจะว่าไป ไม่ว่าเรื่องอะไรหรือสิ่งอะไร ก็มีลักษณะเป็นอย่างง่าย ๆ มาก่อน แล้วก็เจริญเติบโต มามีรูปสลับซับซ้อน ค่อยคลี่คลายกลายมาโดยลำดับ ตามกฎวิวัฒนาการ ความลำบากและความยุ่งยาก ก็มีตามมาด้วยกับความเจริญ เป็นเรื่องต้องเผชิญหน้าสู้ ถ้าต้องการอยู่ในโลกนี้ได้ต่อไป

ลิเกที่เล่นเรื่องสั้น ๆ สมัยโน้น ซึ่งรู้จักกันดี คือเรื่อง "พระยาน้อยชมตลาด" มีตัวแสดง นอกจากพระยาน้อยแล้ว ก็มีตัวมะเขิ่งขายแป้งน้ำมันอยู่ที่ตลาด เมียชื่อเม้ยมะนิก เป็นผู้หญิงสาวสวยมาก นอกนี้ก็มีตัวตลกเป็นมหาดเล็กคนหนึ่งหรือสองคน เป็นผู้ติดตามพระยาน้อย จำได้ว่าคนหนึ่งชื่อเจ้ามะโดด อีกคนหนึ่งจำไม่ได้ ดูลิเกไม่ว่าที่ไหน ก็มักเป็นเรื่องนี้ จนจำกันได้ ตลอดจนบทร้อง เด็กนำเอามาร้องเล่นกันเกร่อ เพราะเป็นเพลงที่กำลังนิยมกันอย่างไฟลุกฮือฉะนั้น ข้าพเจ้าก็เคยร้องได้อยู่หลายบท แต่เดี๋ยวนี้ลืมหมดแล้ว แม้จำได้ก็กระท่อนกระแท่นเต็มที ต้องอาศัยพึ่งผู้อื่นที่ยังจำได้ เขาก็ร้องให้ฟัง ๒ บท บทหนึ่งร้องว่า "เจ้าดอกจำปี เจ้าสีจำปา เจ้าดอกกระดังงาลอยวน ลอยมาทางนี้ มารับเอาพี่ไปด้วยคน" อีกบทหนึ่ง

ว่า "ดอกโสนบานเช้า ดอกคัดเค้าบานเย็น ดอกประดู่คู่เล่น เช้า ๆ เย็น ๆ ได้เห็นกัน" สองบทนี้ตัวมะเท้งเป็นผู้ร้อง เรื่องลิเกยังมีอยู่อีกหน่อย ซึ่งยังไม่ได้เล่า คือตัวลิเก โดยเฉพาะที่เป็นพระเอกนางเอก (ผู้ชายเป็น) มักหาเมียได้ง่าย มีกี่คนก็ได้ เพราะพวกผู้หญิง ทั้งสาวทั้งแก่และแม่หม้าย ตลอดจนผู้ซึ่งมีสามี เป็นฝรั่งเป็นแขกหรือเป็นเจ๊ก มักหลงใหลดูลิเก ลางคนถึงกับเผลอตัว ออกชื่อตัวลิเก เช่น "ซื้อพ่อเวก โอ๊ยไม่ใช่" ในที่ไม่ควรกล่าวออกมาดังนี้ก็มี นี่ไม่ใช่หาความแต่เฉพาะผู้หญิง ถึงผู้ชายที่หลงนางละคร ก็อย่างเดียวกัน อย่าให้ข้าพเจ้าต้องพูดต่อยามตามไถเลย เพราะเป็นเรื่องธรรมดาของคน ซึ่งหลงใหลขาดสติมากกว่าอื่น

ข้าพเจ้าจำบิดาเล่า ว่าเมื่อก่อนการแสดงละครเป็นอาชีพ ยังไม่มีโรงเล่นเป็นประจำ ถ้าใครอยากดูละคร ก็ต้องคอยสืบดู ว่าบ้านไหนหาละครมาเล่นเป็นงานมหรสพเมื่อใด ก็จะได้เตรียมตัวไปดู ถ้าไม่ใช่ระยะทางห่างไกลจนเกินกำลังจะไปดูได้ ภายหลัง จะเป็นระยะเวลาข้าพเจ้าเกิดแล้วหรืออย่างไรก็ไม่ทราบ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพญ เพญกุล) ทดลองเล่นละครมีโรงแสดงเป็นประจำ โดยเก็บเงินค่าผ่านประตูเป็นครั้งแรก ให้ชื่อโรงละครนั้นเป็นภาษาอังกฤษว่า "ปรินสเทียเตอร์" แปลว่าโรงละครเจ้านาย เข้าใจว่าเจ้านายในที่นี้ คงหมายถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม ซึ่งเจ้าจอมมารดาของพระองค์ท่าน เป็นธิดาเจ้าพระยามหินทร์ฯ โรงละครที่กล่าวนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเอง เพราะไม่ได้ซักถามบิดา ว่าคงอยู่ที่ตำบลท่าเตียน ในที่ซึ่งเดาเอาว่า เดิมจะเป็นนิวาสสถานของเจ้าพระยามหินทร์ฯ ภายหลังตกมาเป็นวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม แล้วต่อมาเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นสิ้นพระชนม์แล้ว ที่ตรงนั้นเคย

เป็นที่ตั้งกรมสหกรณ์อยู่ระยะหนึ่ง[๑]

ที่หน้าโรงละครซึ่งกล่าวนี้ มีป้ายบอกไว้ว่า "วิกนี้จะเล่นเรื่อง (นั้นเรื่องนี้)" ราษฎรเห็นคำว่า "วิก" เป็นคำแปลก ไม่เคยได้ยิน และยังไม่มีคำว่าสัปดาห์ บัญญัติขึ้นใช้ในภาษาไทยแทนคำอังกฤษคำนี้ ก็นึกเดาเอาว่า "วิกนี้" เห็นจะหมายความว่า "โรงนี้" กระมัง คำว่า "วิก" จึงกลายความหมายมาเป็นภาษาปากว่า "วิก" คือโรงมหรสพ ซึ่งแสดงประจำเป็นกำหนดวันและเวลา และต้องเสียค่าเข้าดู คำว่า "วิก" ในความหมายนี้ ใช้กันแพร่หลายอยู่พักใหญ่ เป็นที่รู้จักกันดี บัดนี้ก็ไม่ใช้กันแล้ว ที่เจ้าพระยามหินทร์ฯ ริเริ่มการแสดงละคร มีเก็บค่าผ่านประตูเข้าดู ลางทีจะได้ความคิดจากละครชาวปาร์ซี ซึ่งเข้ามาแสดงในกรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกเมื่อก่อนหน้านั้น นี่ก็เป็นได้ และมีคนอยากดูละครเจ้าพระยามหินทร์ฯ แต่ไม่มีโอกาสจะได้ดู เพราะละครแต่ก่อนเล่นเป็นงานหา แต่ถ้าเป็นละครของเจ้าใหญ่นายโต หรือเป็นของผู้มีบรรดาศักดิ์สูง ก็มักไม่มีใครกล้าไปหามาแสดง นอกจากเล่นเป็นงานช่วยเท่านั้น คนจึงรบเร้าอยากได้ดู นี่ก็คงเป็นอีกประการหนึ่ง ซึ่งเจ้าพระยามหินทร์ฯ ดำริตั้ง "วิก" ละครขึ้น ที่ให้ชื่อว่าโรงละครเจ้านาย คงจะอาศัยยึดพระบารมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ซึ่งเป็นหลานตาของท่านเป็นที่พึ่งคุ้มครองป้องกันคนมีอำนาจวาสนาในสมัยนั้น อาจรังแกได้โดยพลการ อย่างที่แต่ก่อนเคยพูดกันว่า "เล่นอย่างเจ้า" อันไม่มีใครกล้าจะต้านทานบารมีท่านได้[๑]

บรรดามหรสพซึ่งแสดงเป็นประจำ และคนดูก็ได้ดูเปล่า ไม่ต้องเสียเงินค่าดู คือการแสดงมหรสพ ซึ่งมีเล่นเป็นประจำตามโรงบ่อน ที่ถูกข้าพเจ้า

๑ เรื่องเล่าตรงนี้ ลืมสนิทว่า สมเด็จพระบรมวงศ์กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยตรัสประทานเรื่องละครเจ้าพระยามหินทรแก่ข้าพเจ้า ซึ่งมีข้อความแตกต่างกับที่ข้าพเจ้าเล่าอยู่ลางแห่ง ดังแจ้งอยู่ในหนังสือเรื่อง บันทึกความรู้เรื่องต่าง ๆ ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๒ มีนาคม ๒๔๘๔ หรือจะอ่านดูได้อีกในนิตยสาร "ศิลปากร" ปีที่ ๑๐ เล่ม ๔ พ.ศ. ๒๕๑๐ หน้า ๒๐

ควรจะพูดให้เต็มคำว่าโรงบ่อนเบี้ย เพราะโรงบ่อนหมายถึงสถานที่เล่นการพนันเท่านั้น แต่ในที่นี้หมายถึงโรงบ่อนเล่นการพนันชนิดหนึ่ง ซึ่งใช้เบี้ยเป็นอุปกรณ์หรือเครื่องมือในการเล่น โดยเหตุที่โรงบ่อนเบี้ยมีอยู่เป็นประจำทุกหัวระแหงเมื่อสมัยโน้น เมื่อพูดแต่ย่อว่าโรงบ่อน หรือเพียงสั้น ๆ คำเดียวว่าบ่อน ก็เข้าใจกันเป็นส่วนมาก ว่าหมายถึงโรงบ่อนเบี้ย คำโรงบ่อนหรือบ่อน ก็มีความหมายแคบเข้าเป็นธรรมดาไป ทำนองเดียวกับคำว่า "มีกลิ่น" "มีกิริยา" ซึ่งหมายความว่ามีกลิ่นเหม็น มีกิริยาดี ฉะนั้น

การพนันที่เล่นกันในโรงบ่อน แม้จะใช้เบี้ยหอย อย่างที่เขาใช้เล่นหมากรุกกัน เป็นอุปกรณ์การเล่นก็จริง แต่มักเรียกกันว่าเล่นถั่ว มากกว่าพูดว่าเล่นเบี้ย ที่เรียกว่าเล่นถั่ว ก็ไม่เห็นว่ามีถั่วที่ตรงไหน ความจริง *ถั่ว* คำนี้ เห็นจะเรียกเพี้ยนไปจากคำ "*ทั่ว*" ในภาษาจีน ซึ่งแปลว่าแจง หรือแจกเบี้ย คือเจ้ามือจัดหาเบี้ยเป็นจำนวนมาก ๆ เอามากองไว้ข้างหน้า แล้วเอาถ้วยครอบลงไปกลางกองเบี้ย เมื่อกวาดเบี้ยที่เหลืออยู่ข้างนอกถ้วยออกไปให้พ้นแล้ว ก็ยกถ้วยที่ครอบเอาออกไป แล้วใช้ไม้ที่ทำไว้โดยเฉพาะ ทิ่มลงไปที่กองเบี้ย แยกแบ่งเบี้ยเหล่านั้นคราวละ ๔ เบี้ยเรื่อยไป จนกว่าจะหมดเบี้ยในกอง เรียกว่าแจงเบี้ย ถ้าแจงครั้งสุดท้าย เหลือเบี้ยอยู่แต่เบี้ยเดียว เรียกว่า "หน่วย" ถ้าเหลือ ๒ หรือ ๓ เบี้ย ก็เรียกว่า ๒ หรือ ๓ ถ้าเหลือครบ ๔ เบี้ย ก็เรียกว่า "ครบ" คำว่า "แจงสี่เบี้ย" ในภาษาไทยซึ่งหมายความว่า "ชี้แจงละเอียดชัดแจ้ง" ก็มีที่มาจากแจงเบี้ยข้างต้นนี้ คำว่า "แทง" ถั่วก็คงมาจากที่เอาไม้เข้าไปทิ่มไปแทงในกองเบี้ย ภายหลังการพนันอย่างอื่นซึ่งเสี่ยงโชค แม้มีวิธีเล่นไม่ต้องมีไม้สำหรับแทงสำหรับเขี่ย ก็เรียกว่าแทงได้เหมือนกัน เช่นแทงหวย

คนแทงถั่วนั่งบนเสื่อปูกับพื้น นั่งล้อมเสื่อเป็นวงโต จะแทงจำนวนเลข ๔ ตัวจำนวนไหน จำได้เงา ๆ ว่า มีแผ่นป้ายบอกจำนวนเลขทั้ง ๔ ตัวไว้ให้ ๔ แผ่น แยกจำนวนเลขเป็นอย่างละแผ่น ต้องการจะแทงเลขไหน ก็เอาแผ่นป้ายอันที่มีเลขจำนวนนั้น วางลงข้างหน้า และเอาเงินที่จะแทงวางไว้บนป้ายหรือข้าง ๆ ป้าย จำไม่ได้ถนัด เมื่อเจ้ามือยกถ้วยที่ครอบกองเบี้ยออก แล้วแจงสี่เบี้ยจนเบี้ยหมด ก็ทราบได้ว่าเป็นจำนวนเบี้ยที่เหลืออยู่สุดท้าย เป็นจำนวนเลขตัวไหนในชุด ๔ ตัว ถ้าใครแทงถูก เจ้ามือซึ่งเรียกว่าหัวเบี้ย ก็จะจ่ายเงินที่แทงถูก เป็นจำนวนดูเหมือน ๓ ต่อ ตรงนี้ข้าพเจ้าไม่ทราบจึงได้แต่เดาเอา เข้าใจว่าจะมีวิธีเล่นวิธีใช้เงินเมื่อแทงถูกเป็นทำนองเดียวกัน กับการเล่นโปบั้นโปกำ ซึ่งจะเล่าในที่ต่อไป ส่วนรายที่แทงไม่ถูกเจ้ามือก็จะรวบเอามา เรียกว่ากน

โดยเหตุที่ผู้เล่นนั่งล้อมเป็นวงกว้าง ทางเจ้ามือจึงต้องมีคนถือไม้ด้ามยาวปลายเป็นวง ยื่นออกไปลากเงินที่แทง รวบเอามาให้เจ้ามือ รายไหนที่แทงถูก ก็จ่ายเงินใส่ลงไปในวงปลายไม้ เสือกออกไปให้แก่ผู้แทงถูก ส่วนที่กินก็เป็นอันพับไป สมัยนั้นยังไม่มีธนบัตร มีแต่เงินพดด้วงรูปกลม ๆ ขนาดเท่าปลายนิ้วกลาง มีลักษณะอย่างตัวด้วงที่ขดงอตัวอยู่ มีตัวอย่างดูได้ที่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ การลากเงินที่แทงเอามา หรือเสือกเงินออกไปให้คนที่แทงถูก ไม่ลำบากอะไร แต่พอถึงเงินปลีกซึ่งมีอยู่ ๒ ชนิด คือ เงินเหรียญสลึงและเงินเหรียญเฟื้อง มีขนาดเล็ก ๆ และแบน ๆ บาง ๆ จะใช้วงปลายไม้ครอบเอาไว้แล้วเสือกออกไปไม่สำเร็จ ทางเจ้ามือจึงเตรียมเหรียญเงินทั้ง ๒ ชนิดนี้ มีสำรองเอาไว้มาก ๆ เป็นเงินทอน แต่ทำเหรียญเหล่านั้นงอพับเสียก่อน จึงใช้ลากหรือเสือกไปบนเสื่อได้สะดวก เงินเหรียญ

สลึงและเงินเหรียญเฟื้องที่งอพับอย่างนี้ ลางทีก็พลัดออกมานอกโรงบ่อน และใช้กันได้เท่ากับเงินธรรมดา ไม่มีใครรังเกียจ การพนันเล่นเบี้ยซึ่งกล่าวมานี้ เรียกว่าถั่วใหญ่ แต่ละโรงบ่อน เท่าที่เคยเห็นก็มีถั่วใหญ่แต่วงเดียว

เงินพดด้วง ถ้าเป็นจำนวนมาก เมื่อนับ เขามีกระบะไม้ยาว แบ่งกระบะออกเป็นช่องๆ สองแถว แถวละ ๑๐ ช่อง ช่องหนึ่งบรรจุเงินบาทได้ ๔ บาท หรือตำลึงหนึ่งพอดี ทั้งกระบะก็เป็น ๒๐ ตำลึง หรือ ๘๐ บาท เรียกว่าชั่งหนึ่ง เมื่อซ้อนกระบะซึ่งมีเงินบาทเต็มทุกช่อง ๑๐ กระบะก็เป็นจำนวนเงินรวมได้ ๘๐๐ บาท หรือ ๑๐ ชั่ง จะเก็บรักษาเงินจากกระบะทั้งหมด ๑๐ กระบะ เทลงในถุงผ้าหนาๆ แล้วปิดปากตีตราไว้ ก็เป็นเงินถุงหนึ่ง เมื่อพูดว่ามีเงินตั้ง ๑๐๐ ถุง ก็เป็นเงิน ๘๐๐๐ บาท หรือร้อยชั่ง ซึ่งเป็นจำนวนเงินมากมาย ไม่ใคร่มีใครมีถึง นอกจากเป็นเศรษฐีคฤหบดี ถ้ามีลูกสาวซึ่งเป็นที่รักอย่างสุดสวาท ก็เรียกว่า "ร้อยชั่ง" หรือแม่ร้อยชั่ง หมายความว่า มีค่าตัวกำหนดราคาสูงมาก หญิงร้อยชั่งจะเป็นได้ก็แต่เป็นเด็กหญิงหรือเป็นหญิงสาวเท่านั้น มีผัวแล้วก็หมดค่าตัวร้อยชั่ง

นอกจากถั่วใหญ่ ก็มีโปปั่นและโปกำ โปมีรูปสี่เหลี่ยมทำด้วยทองเหลือง เมื่อเล่น เจ้ามือจะปั่นให้โปหมุนติ้วเสียก่อน แล้วจึงหยุดเพื่อให้คนเล่นแทง ผู้เล่นจะเป็นผู้ปั่นเองก็ได้ ข้างในโปมีอะไรข้าพเจ้าไม่เคยเห็น เป็นแต่เขาบอกว่าข้างในมีลิ้นเลื่อนได้ เป็นสีขาวและแดง ทราบว่าตัวอย่างโป มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน แต่ยังไม่มีโอกาสจะไปดู เพื่อสอบว่าที่กล่าวไว้นี้ จะถูกต้องแค่ไหน เมื่อปั่นเสร็จ วางโปแล้ว ใครต้องการจะแทง ก็วางเงินลงไปบนเสื่อตามช่องที่กำหนดไว้ เห็นจะมีลักษณะเดียวกับโปกำ แล้วเปิดฝาโปดู ก็รู้ได้ว่าออกสีใด แทงถูกหรือกิน

การเล่นโป ถ้ามีคนแทงกันอยู่สับสน ตอนก่อนเปิดโป อาจมีใครลอบเปิดโปดูเสียก่อน เมื่อเห็นเจ้ามือกำลังเผลอ พอรู้ว่าโป่จะออกเหลี่ยมไหนแน่แล้ว ก็มุแทงที่แต้มของเหลี่ยมนั้น เหตุนี้เจ้ามือจึงต้องคอยระวังเรื่องอย่างนี้ให้ดี แม้กระนั้น ก็อาจเสียทีคนเล่นได้ ดังมีเรื่องเล่าว่า ชายผู้แทงโป่คนหนึ่งสมรู้กับหญิงสาวคนหนึ่ง เข้าไปนั่งแทงโปอยู่ในวงเดียวกัน ขณะที่ชายคนนั้นกำลังบั่นโปอยู่ ผู้หญิงที่สมรู้ แกล้งทำให้ผ้านุ่งเปิดเป็นช่องโหว่เข้าไป ทำให้เห็นของดีซึ่งมีอยู่ในนั้นวับ ๆ แวม ๆ อย่างนางเมขลาล่อแก้ว เจ๊กเจ้ามือโปซึ่งนั่งอยู่ตรงข้าม พอเหลือบเห็นก็ตาวาว จ้องดูลอดเข้าไปในช่องโหว่อย่างไม่กระพริบตาไปชั่วแล่น ขณะนั้นเอง ชายคนซึ่งกำลังบั่นโปอยู่ ก็ลอบแง้มเปิดโปดูแวบเดียวแล้ววางโป แสดงว่าบั่นเสร็จพอใจแล้ว แล้ววางเงินมุแทงทันที เมื่อเปิดโปตามทางการแล้ว โป่ก็ออกแต้มตรงกับที่ชายคนนั้นแทง

ตรงนี้อาจมีผู้สงสัยได้ ว่าผู้หญิงคนนั้นทำอย่างไร จึงจะเป็นช่องโหว่ได้ เพราะผู้หญิงไทยแต่ก่อน นุ่งผ้าพื้นผ้าลายโจงกระเบน โอกาสที่จะเกิดช่องโหว่ขึ้นได้ มีน้อยกว่านุ่งถุงนุ่งกระโปรงสั้น ๆ เหนือหัวเข่า ข้อนี้มีวิสัชนาว่า ผ้านุ่งที่เป็นผ้าพื้นผ้าลาย ก็ต้องใส่แบ้งให้แข็ง พอนุ่งแล้ว จะได้แผ่ขึ้นกลีบไม่ดูลีบหรือแฟบ เมื่อนุ่งและขณะลุกนั่ง ก็อาจเกิดเป็นช่องโหว่ที่ตอนขาอ่อน ข้างหนึ่งข้างใดก็ได้ ถ้าโจงกระเบนไม่ตึงพอ เหตุนี้ ผู้ใหญ่จึงได้สั่งลูกหลานสาว ๆ ไม่ให้นุ่งผ้าสั้นเดินเต่อถึงหัวเข่าเพราะดูไม่สุภาพไม่งาม ผู้หญิงรุ่นก่อน เมื่อเห็นผู้หญิงสาวรุ่นสมัยนี้ นุ่งกระโปรงสั้นเลยหัวเข่าขึ้นมา ก็ดูรำคาญตา แต่ข้าพเจ้าก็เห็นว่าดีแล้ว อย่างน้อยก็เป็นทัศนียภาพที่ต้องเหลือบดูบ้าง ไม่มากก็น้อย แม้จะไม่เห็นอะไรเพราะมีอะไรบังอยู่ข้างใน ก็ยังทำให้เกิดจินตนาการขึ้นได้อย่างรื่นรมย์ ถ้าไม่ตั้งใจจะดู เขาก็ดึงชายกระโปรง

ดูประหนึ่งว่าร่นสั้นขึ้นไปมาก ตรงนี้เองถึงไม่ต้องการดูทัศนียภาพ อย่างน้อยก็ต้องชำเลืองดู เป็นความผิดของใคร ข้าพเจ้าไม่ทราบซึ่งเป็นเจ้ามือโป แต่ก็ต้องชมชายผู้แทงโป ว่ารู้จิตใจของคนดี ที่ผู้หญิงคนนั้นอาจทำช่องโหว่ได้ก็เพราะเตรียมตัวไว้ก่อนแล้ว คือขัดชายกระเบนให้หย่อน เมื่อนั่งยองๆ หรือนั่งราบยกขาข้างหนึ่ง ต้องการให้เกิดช่องโหว่ขาไหน ก็ไพล่ชายกระเบนไปเสียข้างหนึ่ง ผ้าที่นุ่งทางขาข้างหนึ่งก็จะหย่อน และเกิดเป็นช่องได้ง่าย ความรู้ที่ข้าพเจ้าได้มานี้ ไม่ใช่ว่ารู้เอง เพราะข้าพเจ้าเป็นผู้ชาย เรื่องอย่างนี้จะไปรู้อะไร นอกจากจะต้องถามยายของข้าพเจ้า อธิบายให้ฟังและทำให้ดูจึงเข้าใจ ยายในที่นี้ ถึงไม่บอกท่านก็เข้าใจ ว่าไม่ใช่ยายคือแม่ของแม่ แต่เป็นยายอีกชนิดหนึ่ง เพราะฉะนั้นในตำรานิรุกติศาสตร์จึงกล่าวว่า คำพูดแต่ละคำถ้าอยู่ตามลำพัง ไม่มีใครรู้ความหมายแน่ นอกจากเป็นสัพพัญญูผู้รู้แจ้งหมด ต่อเมื่อพูดขึ้นจึงจะทราบได้ว่าคำนั้นหมายความว่าอะไร ดังคำยายที่กล่าวนี้ คำอื่นที่แวดล้อมคำนั้นอยู่ จะบ่งให้ทราบเอง ว่าหมายความอะไร

การเล่นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ในโรงบ่อน คือการเล่นโปกำ เขาใช้เบี้ยเป็นอุปกรณ์ อย่างเดียวกันกับการเล่นถั่วใหญ่ ที่กล่าวมาแล้ว เบี้ยที่ทำมาใช้เล่นมีจำนวนที่เอามากองไว้ น้อยกว่าถั่วใหญ่ จนแทบจะดูนับได้ ถ้วยที่ครอบก็มีขนาดเล็กกว่า เดิมเห็นจะใช้มือกำ จึงได้เรียกชื่อว่าโปกำ นี่เป็นการคาดคะเนเอาตามคำในชื่อนั้น ซึ่งไม่จำเป็นจะถูกเสมอไป ข้าพเจ้าเคยได้ยินชื่อการเล่นชนิดหนึ่ง เรียกว่า "กำดัด" จะมีวิธีเล่นกันอย่างไรก็ไม่ทราบ ถ้าเดาเอาตามความหมายของคำ ก็จะดูเป็นการเล่นจำพวกเดียวกัน

การเล่นโปกำนั้น มีเสื่อผืนหนึ่ง ปูอยู่กลางวงคนล้อมเล่น เสื่อที่กล่าวนี้ตอนกลางมีเส้นสีดำพาดก่ายกันเป็นอย่างรูปเครื่องหมายคูณดังนี้ × สิ่งอะไร

ที่ยาว ๆ เช่นไม้หรือพืน ถ้าวางให้ก่ายกันอย่างนี้ เรียกว่า แกงแนง เพราะฉะนั้นรูปที่อยู่บนเสื่อโปบั้นและโปกำ ก็มีรูปแกงแนงสีดำนั่นเอง ช่องซึ่งอยู่ในระหว่างเส้นแกงแนง จะมี ๔ ช่อง เรียกว่าประตู ช่องซึ่งอยู่ข้างหน้าเจ้ามือ กำหนดว่าเป็นประตูครบ ช่องซึ่งอยู่ถัดไปทางซ้ายเจ้ามือ เป็นประตูหน่วย ช่องซึ่งอยู่ตรงข้ามกับประตูครบ เป็นประตูสอง และช่องซึ่งอยู่ถัดไปคือช่องที่อยู่ทางขวามือเจ้ามือ เรียกว่าประตูสาม ผู้เล่นซึ่งนั่งล้อมวง ต้องการจะแทงประตูไหน ก็เอาเงินวางลงที่ประตูนั้น เมื่อเปิดถ้วยที่ครอบเบี้ยออก และ "แจงสีเบี้ย" แล้ว ถ้าเหลือเบี้ยเป็นจำนวนตรงกับที่แทงไว้ ก็เป็นถูก เจ้ามือก็ใช้เงินให้ผู้แทงถูก เป็นจำนวน ๓ ต่อ ของเงินที่แทงเรียกว่าถูก "อ๋อ" นอกนี้ยังมีแทงวิธีอื่นได้อีก เช่นสมมุติว่าแทงครบ แต่มีเงื่อนไขว่า ถ้าถั่วออก ๓ ซึ่งอยู่คิดกับครบทางขวามือ ก็เป็น "เจ๊า" คือเลิกกัน หรือไม่ได้ไม่เสีย ถ้าถั่วออกหน่วยหรือ ๒ ก็เป็นกิน ถ้าถั่วออกประตูครบ ก็เป็นถูก แต่ได้เงินเพียง ๒ ต่อเท่านั้น แทงอย่างนี้ ดูเหมือนเรียกว่าแทง "เลี่ยม" และยังมีวิธีแทงอย่างอื่นอีก เรียกว่าแทง "เหมง" แทง "ฮั้ว" ต้องการทราบก็อ่านดูได้ ในหนังสือ *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๑๗* ว่าด้วยตำนานเลิกหวยและบ่อนเบี้ยในกรุงสยาม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ ส่วนวิธีแทง ผู้เล่นเอาเงินวางลงอย่างไร ถ้าแทง "อ๋อ" ก็วางลงในช่องประตูที่ต้องการแทง ส่วนวิธีแทงอย่างอื่น จะเอาเงินวางลงที่ตรงไหนและอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ จำได้เงาๆ ว่าผู้เล่นเอาเงินวางคาบเส้นก็มี นี่เห็นจะแทงเลี่ยมกระมัง ลางทีผู้แทงเอาเงินวางลงไปที่ตรงคาบเส้น ระหว่างประตูหนึ่งกับอีกประตูหนึ่ง แล้วภายหลังกลับใจย้ายเอาไปแทงเสียอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่า "ยักก๊ก" *ก๊ก* ในที่นี้

เป็นภาษาจีน แปลว่า แยก เช่นสี่กั๊กพระยาศรี สี่กั๊กเสาชิงช้า คำว่า *ยักก๊ก* จึงมาเป็นสำนวนไทยว่ากลับใจ

การพนัน โป๊ปั่นและโปกำนั้น แต่ละโรงบ่อนก็มีมากวง สุดแต่จำนวนคนเล่น ถ้ามีคนมาก เมื่อที่ตั้งวงเล่นกันอยู่แล้ว มีไม่พอก็อาจเพิ่มวงเล่นขึ้นอีกก็ได้ จนกว่าจะหมดที่ว่างในโรงบ่อน คนที่มีเงินหรือรายได้น้อย ถ้าต้องการเสี่ยงโชค ก็มักชอบแทงโป๊ปั่นโปกำ จะแทงเพียงอัฐหนึ่งหรือไพหนึ่งเป็นอย่างน้อย ก็แทงได้ ผิดกับถั่วใหญ่ ซึ่งต้องแทงกันอย่างน้อย ต้องเป็นจำนวนเงิน เห็นจะตั้งบาทหนึ่งขึ้นไป เท่าที่เล่ามานี้ เล่าตามที่เคยเห็นเมื่อเด็ก และยังจำได้ แม้กระนั้นก็ยังไม่พอ เพราะตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ ไม่เคยแทงถั่วและโปกับเขาสักครั้งเดียว แต่อาศัยที่เคยเห็นเป็นทุนเดิมอยู่ก่อน และมาได้ความรู้เพิ่มเติมเมื่อภายหลัง โดยอาศัยซักถามผู้ที่เขารู้อธิบายให้ฟัง เท่าที่ได้ซักถาม แต่ก็มีรายละเอียดอยู่หลายแห่ง ซึ่งไม่ได้ซักถามเอาไว้ เรื่องที่เล่าจึงไม่สมบูรณ์ ส่วนเรื่องทางตำนานของถั่วโปมีอย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่ได้เล่า เพราะไม่มีความรู้ แต่ถ้าผู้สนใจต้องการจะทราบเรื่อง ก็อาจอ่านดูได้ใน "ตำนานเรื่องเล็กหวยที่กล่าวแล้วนั้น"

ครั้งนี้จะเล่าถึงเรื่องอีแปะ อีแปะเป็นเงินปลีกของจีน ทำด้วยทองเหลือง เป็นรูปกลมๆ บางๆ ตรงกลางมีรูสำหรับร้อยเชือก เป็นทำนองเดียวกับสตางค์แดง ขอบอีแปะโดยรอบเป็นเส้นนูน รอบรูตรงกลาง ก็มีขอบนูนเช่นเดียวกัน แต่เป็นรูปสี่เหลี่ยม ตัวอีแปะด้านหน้ามีหนังสืออักษรจีนอยู่ข้างละสองตัว ได้ความว่าเป็นคำบอกเมืองที่ทำอยู่ข้างหนึ่งและบอกค่าของอีแปะอีกข้างหนึ่ง ส่วนด้านหลังเป็นตัวอักษรรูปยาวๆ คดไปคดมา ว่าเป็นตัวอักษรของพวกตาดชาวแมนจู ซึ่งมาเป็นใหญ่ในประเทศจีนสมัยราชวงศ์เชง

ได้ความว่า บอกที่ทำและค่าของอีแปะนั้น ทำนองเดียวกัน ซึ่งบัดนี้ไม่มีแล้ว อีแปะนั้น ลางทีก็เรียกว่ากะแปะ ข้าพเจ้าเห็นว่าเรียกอีแปะดีกว่า เพราะมันมีรู แต่อีแปะที่ใช้ในโรงบ่อน ไม่ได้ทำด้วยทองเหลือง แต่ทำด้วยตะกั่ว เพราะฉะนั้นจึงมีราคาน้อย จะตกเรี่ยเสียหายไปบ้างก็ไม่มีใครเอาใจใส่เด็กๆ ชอบเก็บตกเอาไปเล่นหยอดหลุมกัน เที่ยวหาตามข้างนอกโรงบ่อนไม่สะใจ จึงชะล่าใจเข้าไปหาที่ในโรงบ่อน ตามปกติเมื่อเข้าไป ก็ไม่มีใครว่าอะไร เว้นไว้จะไปทำเกะกะอะไร อาจถูกตะเพิดไล่ให้ออกมาก็เคยมี ตอนที่เล่านี้เงินปลีกของรัฐบาลมีใช้แล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่จำเป็นต้องใช้อีแปะ แต่ก็ยังมีเหลืออยู่บ้างประปราย จะคิดเทียบอีแปะกับเงินปลีกของรัฐบาลเป็นราคาเท่าไรก็ไม่ทราบ เข้าใจว่าแต่เดิมโรงบ่อนคงคิดเทียบกำหนดกันขึ้นเองตามชอบใจ

ก่อนหน้าใช้อีแปะเป็นเงินปลีกตามโรงบ่อน เข้าใจว่าคงใช้บั้กระเบื้องถ้วยแทน ในอายุข้าพเจ้ายังมีเหลือให้เห็นอยู่ ลางทีก็เคยเก็บตกได้ ปนอยู่กับกองขยะกุมฝอย กองขยะกุมฝอยแต่ก่อนนี้ไม่ใช่เป็นกองเล็กๆ เพราะทิ้งทับถมกันไว้นานปี ไม่มีย้ายขนไปไหน จนเป็นกองสูงพะเนินเทินทึก มีทุกตำบล ถ้าเป็นตำบลมีคนอยู่หนาแน่น กองขยะกุมฝอยก็เป็นกองใหญ่มาก ยังมีหน้าซ้ำ กองขยะกุมฝอยลางแห่ง ก็ไปสร้างเป็นเวจสาธารณะอยู่บนนั้น เป็นห้องเตี้ยๆ พอจุคนได้คนหนึ่ง เห็นพวกจีนชั้นสามัญไปนั่งชูคอสอนอยู่ในนั้นเป็นแถว ห้องว่างไม่ได้นาน เพราะมีคนเข้านั่งประจำอยู่ตลอดเวลา ด้วยจำนวนคนมันมากกว่าจำนวนห้องส้วม ความจริงส้วมก็เป็นคำไทยถิ่นทางภาคอีสาน หมายความว่าห้องนอนขนาดแคบๆ มีฝากั้นเตี้ยๆ สำหรับเป็นห้องของลูกสาวที่มีเรือนแล้ว ใช้เป็นที่นอนเป็นส่วนสัด ไม่ต้องปะปนกับใคร

เพราะฉะนั้นคำว่าห้องส้วม ก็เป็นคำซ้อน หมายความว่าห้องนอน เท่านั้น เมื่อนำเอามาใช้ในกรุงเทพฯ เคลื่อนไปในทางมีความหมายเสื่อม ก็ย่อมจะทำให้เจ้าของถิ่นน้อยใจและไม่พอใจเป็นธรรมดา

บี้นั้น ส่วนมากทำด้วยกระเบื้องถ้วย ที่ทำด้วยทองเหลืองหรือแก้วก็มี รูปกลมๆ แบนๆ ก็มี เป็นรูปสี่เหลี่ยมหรือรูปอย่างอื่นก็มี ตัวบี้มีลวดลายเป็นเครื่องหมายยี่ห้อต่างๆ สุดแล้วแต่ขุนพัฒน์โรงบ่อนเบี้ยจะคิดทำขึ้นใช้แทนตัวเงินเป็นเฉพาะในโรงบ่อนเบี้ย บี้ที่กล่าวเหล่านี้ ยังมีตัวอย่างเก็บไว้ให้ดูในหอพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ เรื่องที่จะเกิดใช้บี้กันขึ้น ได้ทราบจากผู้ใหญ่เล่าว่า คราวหนึ่งเกิดขาดแคลนเงินปลีกของรัฐบาล พวกเจ้าสัวที่เป็นขุนพัฒน์ จึงขออนุญาตจากรัฐบาล สร้างบี้ขึ้นใช้แทน ต่างคนสร้างบี้ของตนเป็นจำนวนมากๆ ด้วยได้ผลประโยชน์ดี เพราะเท่ากับสร้างเงินตราของตนได้เอง บี้จึงมีอยู่เกลื่อนกลาดตามท้องตลาด คราวนี้ก็มีบี้ปลอมเกิดขึ้น ครั้นเมื่อรัฐบาลประกาศห้าม ใช้บี้แทนเงินปลีกขึ้นแล้วด้วยมีเงินปลีกของรัฐบาลออกใช้ได้เพียงพอ การใช้บี้ก็หมดไป แต่ผลร้ายมันตกอยู่กับพวกขุนพัฒน์ ซึ่งเป็นเจ้าของบี้ ที่ต้องชำระใช้เป็นตัวเงิน เมื่อมีผู้นำบี้มาแลกเป็นเงินตรา เพราะมีที่มีขึ้น มีจำนวนมากกว่ามาก บี้ปลอมก็สมทบเข้ามาด้วยไม่สามารถจะทราบได้ว่าเป็นบี้จริงหรือบี้ปลอม ตนก็มีภาระจำต้องยอมให้แลกได้ทุกรายไป ในที่สุดขุนพัฒน์ลางคนที่ไม่มีเงินพอจ่าย ก็ต้องถึงกับล้มละลายไปตามๆ กัน

ในบรรดาขุนพัฒน์ มีชื่อเสียงโด่งดังอยู่คนหนึ่งในสมัยนั้น เป็นลูกจีนมีชื่อตามที่เรียกกันว่า ขุนพัฒน์แหยม ท่านผู้นี้ ในขณะที่ยังกำลังร่ำรวยอยู่ได้ประกอบคุณงามความดีไว้เป็นไปในทางสาธารณกุศล จะช่วยเหลือและ

สร้างสิ่งสาธารณะอะไรบ้าง ก็จำไม่ได้ ส่วนที่จำได้คือเป็นผู้ปลูกต้นประดู่สองข้างถนนเจริญกรุงเป็นระยะ ๆ ไป ตั้งแต่สะพานเหล็กบน จนถึงตำบลบ้านใหม่ใต้บ้านทวายลงไป ต้นประดู่เหล่านี้ที่ยังเหลืออยู่ ในสมัยอายุข้าพเจ้าก็มีอยู่หลายต้น เป็นต้นไม้ขนาดใหญ่แล้ว ราษฎรได้อาศัยร่มเงาต้นประดู่เหล่านี้ เป็นที่พักอาศัยในเวลากลางวัน เมื่อแดดจัดร้อนเปรี้ยง ส่วนตัวขุนพัฒน์แหยมนั้น ก็เข้าตำราภาษิตอังกฤษที่ว่า "ความทุกข์เดือดร้อนห่อนมาแต่โดดเดี่ยว" เพราะเมื่อต้องยุบยอบลงจนหมดตัว ไม่มีเงินจ่ายค่าแลกปี้แล้ว ในไม่ช้าก็ล้มเจ็บกลายเป็นคนง่อยไป เคลื่อนไหวไปไหนเองตามลำพังไม่ได้ คนที่รักก็พากันหน่ายหนี ไม่มีใครเอาใจใส่ช่วยเหลือดูแล เรื่องร้ายก็ยังไม่หมดอยู่แค่นั้น เกิดไฟไหม้ใกล้บ้านขึ้น ซึ่งจะอยู่ที่ไหน จำไม่ได้ แต่เคราะห์ยังดี มีจีนคนหนึ่งซึ่งเป็นคนอื่น อยู่ใกล้ ๆ กับที่นั้น ฝ่าอันตรายเข้าไปอุ้มขุนพัฒน์แหยมรอดออกมาได้ ไม่ถูกไฟครอกตาย นี่แหละคือผลแห่งกรรมที่ต้องยากจนลง อันเนื่องจากกรรมคือความโลภ เกี่ยวกับเรื่องปี้แล้วก็มีเรื่องเป็นง่อย คนรักหน่ายหนี และเกิดไฟไหม้ตามมา แต่รอดตายก็เพราะด้วยกรรมดีที่ทำไว้แต่หนหลัง ส่งผลให้ผู้ที่เป็นคนอื่น ซึ่งยังระลึกถึงความดีที่ขุนพัฒน์แหยมได้ทำไว้ ช่วยให้รอดจากไฟครอกตายมาได้

๑๔. เมื่อเด็ก

เรื่องมหรสพและเรื่องบ่อนเบี้ย (ต่อ)

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องโรงบ่อนเบี้ย ยังไม่สิ้นกระแสความ ความจริงจุดประสงค์ที่แรกต้องการจะพรรณนาเรื่องมหรสพ ซึ่งเล่นเป็นประจำตามโรงบ่อน แต่เห็นว่าควรจะทราบว่าโรงบ่อนเบี้นอย่างไร และเล่นการพนันอะไรเสียก่อน เพราะโรงบ่อนดั่งกล่าวเวลานี้ก็ไม่มีแล้ว ต่อไปก็คงมีผู้ทราบและเคยเห็นน้อยตัวลงไปทุกที จึงงดเรื่องมหรสพเล่นประจำโรงบ่อน เอาไว้กล่าวในทีหลังตอนนี้ ส่วนแรกจะกล่าวเรื่องโรงบ่อนเพิ่มเติม แล้วจึงจะกล่าวเรื่องมหรสพที่โรงบ่อนเบี้นส่วนหลัง ก็อาจทำให้เห็นชีวิตของประชาชนชาวกรุงเทพ ฯ โดยเฉพาะราษฎรชั้นสามัญ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ว่ามีความเบี้นอยู่กันอย่างไรในสมัยโน้น

โรงบ่อนตามที่กล่าวมาแล้ว เบี้นโรงโถงขนาดใหญ่ หลังคามุงกระเบื้องไม่มีฝ้าหรือเพดานกรุบน มีฝาเบี้นผนังก่ออิฐถือปูน ด้านหน้าเบี้นผนังเตี้ย ๆ เหนือตลอดขึ้นไปเบี้นลูกกรงเหล็ก มีทางเข้า ๒ หรือ ๓ ประตู และมีกระเช้าปลูกต้นสลัดได แขวนไว้สูงเหนือประตู ทำไมจึงแขวนสลัดได ไม่

เคยซักถาม ที่เล่ามานี้ เล่าเท่าที่เคยเห็นและจำได้บ้างไม่ได้บ้าง เพียง ๒—๓ แห่งเท่านั้น เข้าใจว่าโรงบ่อนที่อื่น ๆ ก็คงมีแบบรูปอย่างเดียวกัน เห็นจะเป็นโรงมาตรฐานที่รัฐบาลสร้าง แต่เดิมคงเป็นโรงมีขนาดต่าง ๆ กัน ขนาดใหญ่บ้างย่อมบ้าง ตามความสำคัญของตำบลที่ตั้งโรงบ่อน โรงบ่อนซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็น คือที่ตำบลบ้านทวาย บางรัก ตลาดน้อย และที่ใกล้ตำบลสะพานเหล็กบน นอกจากนี้ไม่เคยสังเกตเห็น เข้าใจว่ามีอยู่อีกมาก หากแต่ไม่ทราบเท่านั้น ที่ทราบแต่ไม่เคยผ่านเห็น เช่นบ่อนตำบลหัวเม็ด คือแถววัดสามปลื้มหรือวัดจักรวรรดิราชาวาส ที่เรียกว่าหัวเม็ด เข้าใจว่าเรียกตามลักษณะหัวเสากำแพงวัด ซึ่งทำเป็นรูปเหมือนหัวตัวหมากรุก คือ ตัวขุน โคนและเม็ด เรียกเป็นคำเฉพาะว่า "ทรงมัน" (เขียนมันอย่างนี้ถูกหรือว่าเขียนเป็นมัณฑ์ ซึ่งสันนิษฐานว่ากร่อนจากคำว่า มัณฑป) ซึ่งท่านผู้เฒ่าคนหนึ่งของข้าพเจ้าบอกว่า ที่ตีนสะพานช้างโรงสี ตรงที่เป็นกรมแผนที่ แต่ก่อนเป็นโรงบ่อนเบี้ย เป็นโรงมุงด้วยหลังคาจาก ถ้าเป็นจริงก็แสดงว่าโรงบ่อนเบี้ยมีครั้งแรก เป็นโรงมุงจาก ส่วนที่สร้างตามแบบที่ข้าพเจ้าพรรณนามาข้างต้น เห็นจะมีขึ้นทีหลัง และคงเป็นแบบมาตรฐานซึ่งรัฐบาลจัดสร้างขึ้น

กรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นย่านสนุกชุมนุมคน ก็คือตอนที่มีโรงบ่อนตั้งอยู่ ความจริงผู้ตั้งโรงบ่อนก็ต้องเลือกทำเลที่มีคนหนาแน่นอยู่ก่อนแล้ว เมื่อไปตั้งโรงบ่อนขึ้น ก็เพิ่มความสนุกขึ้นไปอีก ถ้าต้องการอาหารและขนมรับประทาน ก็ต้องไปหาซื้อหรือรับประทานได้สะดวกตามร้านต่าง ๆ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณใกล้ ๆ โรงบ่อน แม้แต่ร้านขายเสื้อผ้าและของใช้อื่น ๆ ถ้าไม่ไปซื้อที่ตลาดสำเพ็ง ก็ต้องไปซื้อตามร้านอยู่ใกล้กับโรงบ่อน ตลาดขาย

ของสด ก็มักตั้งอยู่ไม่สู้ห่างไกลกับโรงบ่อน จะไปเปิดร้านขายอาหารขายของที่อื่น ก็ขายไม่ใคร่ได้ เพราะถัดบริเวณโรงบ่อนไปแล้ว ลางแห่งก็หาคนเดินไปมาไม่สู้มากนัก ถ้าตอนใดเป็นย่านเปลี่ยว เดินก็ต้องระวังตัว ดีหรือไม่ดี อาจถูก "นักเลงดี" ดีชิงได้ง่าย ๆ ถ้าเป็นเวลากลางคืน แม้ตามถนนเจริญกรุงตอนที่อยู่นอกกำแพงเมืองออกมา ซึ่งเป็นถนนขนาดใหญ่ของเวลานั้นแต่ถนนเดียว ส่วนมากก็มืดตื้อ ไม่ใคร่มีใครเดิน ถ้าจำเป็น ก็มักไปเรือสะดวกกว่า ไปตามแม่น้ำลำคลอง ซึ่งสมัยนั้นมีอยู่มาก ทั้งที่เป็นคลองเล็กคลองใหญ่ ถนนเจริญกรุงตอนหน้าโรงภาพยนตร์พัฒนากร สมัยก่อนข้าพเจ้าเกิด ก็ได้รับคำบอกเล่าว่าเป็นที่เปลี่ยว สองฟากถนนเป็นโรงเรือนส่วนมากมุงด้วยจาก ลางแห่งก็เป็นสวนเป็ดและสวนผัก นี่เชื่อได้สนิทเพราะยังมีศาลเจ้าเลี้ยงเป็ดและศาลเจ้าสวนผัก ตั้งอยู่ในบริเวณนั้น เดี๋ยวนี้จะคงเรียกชื่อศาลเจ้าทั้งสองตามชื่อเดิมอยู่ หรือว่าเปลี่ยนเป็นชื่ออื่นแล้วก็ไม่ทราบ ที่บริเวณสามแยก ซึ่งบัดนี้เป็น ๕ แยก ก็เป็นที่เปลี่ยว แม้เดินไปในเวลากลางวัน ก็ว่าต้องระวังตัว เพราะเป็นย่านมีคนดีชิงวิ่งราวกันบ่อย ๆ

ร้านขายอาหารและขนมแถวโรงบ่อน ส่วนใหญ่ขายข้าวแกงของพวกจีน ร้านข้าวแกงที่ว่านี้มีเหมือน ๆ ร้านขายข้าวแกงในเวลานี้ จะต่างกันก็ที่ร้านขายข้าวแกงครั้งกระโน้น ยังไม่ถูกชักชวนหรือถูกบังคับให้มีตู้กระจกครอบอาหาร เพราะผุ้นละอองและแมลงวัน มีไม่มากเหมือนทุกวันนี้ และยังไม่รู้ว่าแมลงวันและผุ้นเป็นพาหะนำเชื้อโรคมาให้ ร้านขายข้าวแกงเหล่านี้ขายคนจีนชั้นกรรมกร แต่คนไทยก็เคยไปนั่งยอง ๆ แยงแย่อยู่บนม้ายาวกินเหมือนกัน เพราะเป็นอาหารมีราคาถูก ซึ่งคนจนอาจซื้อกินได้ ดังคำกล่าว

ที่ว่า "นอนกับดินกินข้าวแกง" นอกจากร้านขายข้าวแกง ก็มีร้านขายข้าวต้มและร้านขายก๋วยเตี๋ยว ซึ่งล้วนเป็นร้านคนจีนชาวแต้จิ๋วทั้งนั้น จีนชาวอื่นไม่ใคร่ปรากฏมี จะมีร้านที่เป็นของคนไทย ก็มักเป็นร้านขายขนมไทย เช่น ทองหยิบฝอยทอง ส่วนร้านอาหารก็มีขายก๋วยเตี๋ยวผัดของไทยแต่นาน ๆ จึงจะเห็นสักที ส่วนร้านขายขนมของจีน ก็มีอย่างที่ยังเห็นกันอยู่จนบัดนี้ เป็นเผือกหรือมันต้มน้ำตาล ขนมอี๋ เต้าทึง และอะไรเหล่านี้เป็นต้น ถ้าเป็นขนมแห้ง ก็จำพวกเรียกกันว่า ขนมเครื่องจันอับ มีหลายอย่างรวมกัน ซึ่งลางชนิดยังมีขายกันอยู่จนทุกวันนี้ เช่นขนมเปี๊ยะ ขนมโก๋ และขนมจับกิ๊ม ถั่วตัด ที่เคยรู้จักแต่บัดนี้ไม่ปรากฏว่ามีทำขายแล้ว ซ้ำลางชนิดเมื่อไปซื้อบอกชื่อเป็นภาษาจีน เจ๊กร้านขายเครื่องจันอับ ตอบว่าไม่เคยได้ยินชื่อก็มี ขนมเครื่องจันอับนี้ เหมาะกับเรื่องกินน้ำชาร้อน ๆ ถูกกันดีเดี๋ยวนี้เลิกนิยมกินน้ำชาร้อน เปลี่ยนเป็นรับประทานน้ำหวานน้ำแข็งไป เครื่องจันอับก็พลอยเสื่อมนิยมไปด้วย ขนมขันหมากแต่งงาน เดิมเป็นเรื่องจันอับ เดี๋ยวนี้ก็เปลี่ยนเป็นขนมเค้กไป

ร้านไทยมีอีกชนิดหนึ่ง คือร้านขายหมากสมัดและบุหรี่ไทย แต่ก็ไม่ใคร่มีกี่ร้าน ด้วยขายเฉพาะคนไทย หมากสมัด คือหมากพลูที่จัดทำสำเร็จรูปเป็นคำ ๆ ซื้อแล้วก็เอาเข้าปาก เคี้ยวกินได้ทันที เพราะหมากที่ผ่าและเจียนเสร็จเป็นคำ ๆ แล้ว พลูก็บ้ายปูนแดง และม้วนเป็นพลูจีบแล้ว นอกนี้ยังมียาฝอย ซึ่งไม่ใช้สูบ แต่ใช้กินกับหมาก มีสองชนิด ชนิดหนึ่งเป็นสีเหลือง ๆ รสไม่ฉุน เรียกว่ายาจืด อีกชนิดหนึ่งสีแดงคล้ำ รสฉุนจัด ถ้าอัดให้เป็นแท่งสี่เหลี่ยมยาว เรียกว่ายาตั้ง ซึ่งใช้สูบ เอายาจืดและยาฉุนนี้ แบ่งออกเป็นก้อนเล็ก ๆ แล้วห่อใบตองเสียบไว้กับเหล็กปลายแหลมซึ่งติดตั้งกับแป้นไม้รูป

กลม ๆ ซ้อนเรียงกันลงมาเป็นแถว เมื่อซื้อหมากพลูคำหนึ่ง ก็รูดเอาห่อยาจืดหรือยาฉุนนั้นขึ้นมาก้อนหนึ่ง พอเคี้ยวหมากพลูแหลก ก็ใช้ก้อนยานั้นสีตามฟันและริมผีปาก เพื่อไม่ให้คราบหมากจับฟัน หรือป้องกันไม่ให้น้ำหมากเยิ้มไหลเลอะริมผีปาก ถ้าจะกันมันไว้ก่อนก็ได้ โดยใช้ขี้ผึ้งเหลว ๆ ทาตามผีปากไว้ให้ทั่ว ทั้งข้างล่างข้างบน ขี้ผึ้งอย่างนั้นมักเจือผสมด้วยเครื่องหอมเช่นน้ำมันหอมเป็นต้น เรียกกันว่า "สีผึ้งสีปาก" ขี้ผึ้งนี้มีขายตามร้านแป้งน้ำมัน เห็นขดไว้เป็นวง ๆ อยู่บนใบตองหรือใบเตยก็จำไม่ได้ ร้านแป้งน้ำมัน คือร้านขายแป้งนวลสำหรับผัดหน้า และน้ำมันตานีสำหรับใส่ผม นอกนี้ก็มีสิ่งอื่น ๆ เช่นกระแจะน้ำอบ ตะคันซึ่งเป็นจานดินเผารูปแบน ๆ สำหรับวางสิ่งหอมเพื่ออบด้วยควันเทียน ขายรวมอยู่ด้วย นี่แหละร้านเครื่องสำอางสมัยนั้น มะเทิ่งและนางเม้ยมะนิกก็ขายแป้งน้ำมัน อย่างนี้

ผู้ที่เข้าไปเล่นเบี้ย คือเล่นพนันแทงถั่วโปในโรงบ่อน มีทั้งหญิงและชาย ทั้งไทยและจีน เฉพาะชาวจีนมีแต่ผู้ชาย ส่วนผู้หญิงจีนไม่เคยเห็นสะดุดตา ผู้หญิงจีนสมัยโน้นยังมีเข้ามาเป็นจำนวนน้อย เพราะฉะนั้นผู้ชายจีนจึงมักมีภริยาเป็นหญิงไทย แต่งตัวนุ่งผ้าพื้น ไม่นิยมนุ่งผ้าลาย เพราะจีนสามีรังเกียจว่าไม่สุภาพ เหตุด้วยคำว่า ดอกไม้และดอกดวง ภาษาจีนเรียกว่า *ฮวย* อีกความหมายหนึ่งว่า หญิงเจ้าชู้ แต่หญิงไทยเชื้อจีนครั้งนั้น นิยมตั้งชื่อตัวว่าฮวย ถ้าอย่างดีก็เป็นกิมฮวย *กิม* แปลว่าทอง *ฮวย* แปลว่าดอกไม้ทองเหมือนกัน แต่คำว่าดอกไม้ในภาษาไทย ถ้ามีคำอื่นตาม โดยเฉพาะชื่อดอกไม้ ก็เหลือแต่คำหน้าคำเดียว เช่นดอกมะลิ ดอกกุหลาบ ดอกเข็ม เมื่อไปเข้าคู่กับคำว่าทอง ความหมายก็เปลี่ยนไปในทางตกต่ำ เพราะเมื่อเรียกกลับเสียง ของคำเป็นอย่างคำผวน ก็กลายเป็นมีความหมาย

ซึ่งถือว่าเป็นคำหยาบ แม้แต่คอกคำเดียว ก็เป็นคำหยาบไปด้วยได้เหมือนกัน แล้วแต่สิ่งแวดล้อมจะชักนำให้เข้าใจไปเอง ผู้หญิงไทยภริยาคนจีน นอกจากนิยมนุ่งผ้าพื้นแล้ว ยังสวมเสื้อกระบอกเป็นปกติ แทนคาดผ้าห่มผ้า ซึ่งเป็นสิ่งปรกติของหญิงไทยสมัยนั้น

ผู้ที่เข้าไปเล่นเบี้ย ถ้าเป็นคนชั้นกลาง ๆ ก็มักนิยมเล่นถั่วใหญ่ ถ้าเป็นคนชั้นหาเช้ากินค่ำมีเบี้ยหอยเงินทองน้อย ก็เล่นโปบั๊นโปกำ ผู้ที่เล่นเป็นขาประจำ มักมีตัวเลขเป็นอย่างสถิติพยากรณ์ตามเกณฑ์ที่กำหนดไว้ เรียกว่า สรตะและโสพส เช่นทีแรกถั่วออกเป็น ๒ ๒ ซ้ำสองหน หนที่สามก็จะโจนไปออก ๔ ถ้าซ้ำจำนวนตั้งหลาย ๆ หน ก็เรียกว่าถั่วตาย คำว่าสรตะและโสพสนี้ ตกมาเป็นคำพูดในภาษาธรรมดา มีความหมายว่าอนุมานตามข้อสังเกตหรือสันนิษฐาน หวย ถั่ว โป การพนัน ๓ อย่างนี้ ผู้เล่นเป็นประจำย่อมมีตัวเลขเป็นสรตะโสพสของตน เป็นทำนองเดียวกับการเล่นสลากกินแบ่งของรัฐบาล ลางคนก็มีสรตะโสพสของตนเอง มีคำกล่าวของเก่าเป็นเชิงคำติว่า "เล่นแร่แปรธาตุ ผ้าขาดเป็นวา สรตะโสพส นอนอดเหมือนหมา" หมายความว่า การเล่นแร่แปรธาตุ และการเล่นหวยถั่วโปทำให้ผู้เล่นต้องยากจน ชั้นแต่ผ้านุ่งที่ไม่ขาดก็ไม่มีนุ่ง ข้าวที่จะกินก็ไม่มีกิน ต้องอดโซเหมือนสุนัขกลางถนน ฉะนั้น

คนอีกจำพวกหนึ่ง ซึ่งมักมีอยู่ในโรงบ่อนเป็นประจำ ส่วนมากเป็นคนโซหรือคนขอทาน หรือไม่ก็เป็นคนขี้ยาคือคนติดผีน ซึ่งไม่มีเงินจะซื้อผีนสูบ ก็เข้าไปเดินวนเวียนบ้วนเบี้ยนอยู่ในนั้น คอยดูว่าถ้าใครรวยถั่วโป ก็เข้าไปขอส่วนแบ่ง ดังเปรตขอส่วนบุญ ลางผู้ที่ถูกถั่วโป ยังไม่ได้ลุกออกจากวงก็เข้าไปรบกวนขอ ถึงกับสะกิดตัวเพื่อขอก็มี ผู้ถูกลางคนกำลังดีใจ

ก็หยิบเงินแบ่งให้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ โดยดี ลางทีก็ดุไล่ตะเพิดให้ออกไปก็มี พวกขอทานตามโรงบ่อนเหล่านี้ จีนเรียกชื่อว่า "เกี๋ยกุ๊ย" (ออกเสียงเท่าที่นึกได้) แปลว่าผีบ่อน พวกผีบ่อนนี้ ไม่ใช่มีแต่ผู้ใหญ่ ที่เป็นผู้หญิงและเด็ก ๆ ก็มี เป็นพวกล้วนแต่ไม่ใช่ผู้เล่นทั้งนั้น ถ้าเผลอเมื่อมีโอกาสก็อาจล้วงกระเป๋าหรือฉกลักด้วยก็ได้ ลางคนทำท่าเป็นนักเลงโต ขอไม่ให้ก็ขู่จะทำร้ายอย่างนั้นอย่างนี้ แม้ผู้ที่รวยถั่วโป เมื่อออกจากโรงบ่อนไป ถ้าไม่ระวังตัวอาจมีอันตราย ถูกคนตีชิงวิ่งราวก็ได้ พวกคนสูบฝิ่นกินเหล้าเมากัญชาก็มีมาก ที่มักเป็นคนชอบเล่นการพนัน คนเช่นนี้มักไม่ทำงานการอะไรเป็นล่ำเป็นสัน ด้วยไม่มีกำลังใจกำลังกายจะทำงาน ถ้าชายหนุ่มคนใดชอบประพฤติตนเป็นคนอย่างนี้ ก็ถือกันในสมัยนั้นว่าเป็นคนเลว ไปขอลูกสาวใครเพื่อแต่งงานด้วย ใครก็ไม่ปรารถนายกให้ ดังที่ในหนังสือเรื่อง *ขุนช้างขุนแผน* ตอนพลายแก้วขอนางพิม ทางฝ่ายผู้ใหญ่ของนางพิม ซักถามผู้ที่มาทาบทามว่า "มันเล่นเบี้ยกินเหล้าเมากัญชา ผีนฝามันสูบบ้างหรือไม่" ฉะนั้น

เหตุที่โรงบ่อนมีมหรสพให้คนดู ก็เพราะต้องการให้คนไปเที่ยวโรงบ่อนกันมาก ๆ โรงบ่อนจะได้ติดคึกคัก มีคนไปเล่นเบี้ยมาก ลางคนเมื่อมาเที่ยวดูงิ้วดูละครแล้ว อาจเข้าไปแทงถั่วโปที่ในโรงบ่อนด้วยก็ได้ นายบ่อนรู้นิสัยคนชั้นสามัญว่า การพักผ่อนหย่อนใจของคนเหล่านั้น ถ้ามีโอกาสก็ต้องเล่นการพนันกัน ไม่ผิดแปลกอะไรกับการพนันเล่นไพ่ ซึ่งในสมัยนั้นก็มีอยู่ตกดื่น โดยเฉพาะในหมู่พวกผู้หญิง มหรสพที่แสดงตามโรงบ่อนนั้น แสดงเป็นสองระยะ เริ่มต้นตอนบ่ายโมงเศษจนถึงราวบ่าย ๔ โมง ระยะหนึ่ง หยุดพักตอนเย็นแล้ว เริ่มแสดงใหม่ราว ๑๙ นาฬิกา ไปเลิกเอาราวเที่ยงคืน

การแสดงโดยปรกติเป็นงิ้วส่วนมาก ถ้าโรงบ่อนใดตั้งอยู่ในทำเลมีคนจีนมาก เช่นโรงบ่อนบางรัก ก็มีงิ้วให้ดู ถ้าตั้งอยู่ในย่านมีคนไทยมาก เช่นโรงบ่อนบ้านทวาย ก็มักมีละครรำบ้าง แอ่วลาวบ้าง เพลงปรบไก่บ้าง ให้คนดู ภายหลังเมื่อเกิดมีลิเกแล้ว ก็มีเล่นลิเกบ้าง คนที่เป็นเจ้าของละครเจ้าของลิเกก็ได้อาศัยงานเหมาจากโรงบ่อน ซึ่งเล่นเป็นประจำคราวละ ๑๐ วัน ๑๕ วัน หรือตั้งเดือนก็เคยมี เป็นลำไพ่สำหรับเป็นค่าใช้จ่ายเพิ่มเติม ด้วยต้องเลี้ยงคนเป็นตัวละครเป็นจำนวนมาก และการแสดงก็ไม่ต้องพิถีพิถันอะไรกันนัก สักแต่ว่าเล่นได้ก็พอ

งิ้วที่เล่นประจำตามโรงบ่อนมี ๓ ชนิด คืองิ้วลั่นถัน งิ้วตุ้งช่งหรือตุ้งคง สองชนิดนี้ ผู้แสดงเป็นผู้ใหญ่และเป็นผู้ชายล้วน อีกชนิดเรียกชื่อว่างิ้วอะไรจำไม่ได้ แต่เรียกกันในหมู่คนไทยว่างิ้วเด็ก ผู้แสดงเป็นเด็กผู้ชายล้วน

เวทีซึ่งเป็นที่แสดง มีม่านกั้นอยู่ด้านหลัง มีทางเข้าออกข้าง ๆ ซ้ายขวา ถ้าเป็นงิ้วลั่นถัน พวกบรรเลงดนตรีอยู่ตอนกลางโรง ถัดเวทีที่แสดงพ้นเข้าไป โดยเอาม่านกั้นตลบเข้าไปไว้ด้านหลังของพวกบรรเลง เมื่องิ้วแสดง คนดูก็เห็นการบรรเลงดนตรีได้ตลอด งิ้วลั่นถันแสดงเรื่อง *สามก๊ก* เป็นพื้น ที่แสดงจากเรื่อง *เลียดก๊ก* ก็มีแต่ตอนที่เรียกกันในหมู่คนไทยว่า "หน้าดำถวายปลา" คนดูท่าแสดงของคนที่เป็นตัวทหารเอกหน้าดำ กำลังเอามือทุนจานปลามาถวายเจ้าเมือง ภายในตัวปลามีอาวุธซ่อนอยู่ด้วย เพื่อทำร้ายเมื่อเข้าใกล้ตัวเจ้าเมือง งิ้วจะแสดงได้ดีหรือไม่ได้ดี ก็อยู่ที่ท่าแสดงของตัวหน้าดำนี้ อยากทราบเรื่องหน้าดำถวายปลา ก็อ่านดูได้ในเรื่อง *เลียดก๊ก* เล่ม ๔ หรือ ๕ จำไม่ได้แม่น คนดูซึ่งเป็นชาวไทย ส่วนมากเคยอ่านเคยฟัง

เรื่อง *สามก๊ก* ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยแล้ว เมื่อดูงิ้วก็เข้าใจเรื่อง เพราะแสดงเป็นชุด ๆ และชอบดูชุดที่มีตอนรบกัน ด้วยดูเข้าใจได้ง่ายกว่าตอนอื่น งิ้วตุ้งฆ่งและงิ้วเด็ก มีเวทีที่แสดงคล้ายคลึงกัน มีม่านกั้นเป็นพื้นหลังตลอด พวกดนตรีมีกลองและม้าล่อเป็นต้น อยู่หลังม่าน ยกเว้นเครื่องกระจับปี่สีซอ และแตรปากลำโพง อยู่นอกม่าน ข้างเวทีขวาด้านของคนดู งิ้วตุ้งฆ่งไม่เล่นเป็นชุด แต่เล่นเป็นเรื่องต่อกันหลาย ๆ วัน โดยมากเท่าที่เคยดู เล่นเป็นพื้นก็เรื่อง *ห้องสิน* ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องผู้วิเศษผู้มีฤทธิ์รบกัน และเรื่อง *ซ้องกั๋ง* ซึ่งว่าด้วยดาวร้อยแปดจุติมาเกิดเป็นโจรเพื่อปราบพวกกังฉิน คนไทยก็ชอบดูและรู้เรื่อง เพราะเรื่อง *ห้องสิน* และ *ซ้องกั๋ง* มีแปลเป็นภาษาไทยแล้ว งิ้วตุ้งฆ่งไม่มีร้องเป็นทำนองเพลงเหมือนงิ้วชนิดอื่น เมื่อลอกมาแต่ละตัวก็พูดเป็นทำนอง เห็นจะเล่าเรื่อง พูดอยู่นั่นแหละ คราวหนึ่ง ๆ ตั้งหลายนาที พอพูดจบ ก็มีดนตรีรับเสียระยะหนึ่ง ดูเหมือนดนตรีนั้นใช้เป่าบรรเลงด้วยแตรปากลำโพงอย่างเดียว ไม่เพราะเจาะอะไร งิ้วที่ออกมาแสดง ถ้าไม่ใช่ตอนรบกัน ก็นั่งพูดกันแต่ละตัวเป็นเวลานาน ๆ น่าเบื่อ คนที่ฟังออกก็คงฟังเพลิน เป็นอย่างเล่าเรื่องให้ฟัง แต่คนที่ฟังไม่ออก ก็รำคาญ เร่งให้จบพูด จะได้ดูเรื่องใช้ของวิเศษรบกัน คนที่แสดงเป็นคนผู้ใหญ่มีอายุแล้ว เข้าใจว่าส่วนมากเป็นคนติดฝิ่นด้วย เพราะฉะนั้น ขณะเมื่อแสดงท่ารบกันจึงดูไม่ว่องไวกระฉับกระเฉง แต่ที่คนไทยดูได้ก็ดูเรื่องซึ่งตนเคยอ่านหนังสือมาแล้ว จึงได้ชอบดู ส่วนงิ้วเด็กแสดงตอนรบได้เข้มแข็งและรวดเร็วดี แต่ท่าทางที่แสดง ดูไม่ภาคภูมิเหมือนงิ้วลั่นถัน ซึ่งผู้ใหญ่เล่น ทำนองร้อง

ข้าพเจ้าชอบฟัง อย่างของงิ้วลั่นถัน ว่าไพเราะดีกว่างิ้วเด็ก ทำนองงิ้วลั่นถันยังติดเข้ามาเป็นเพลงไทยอยู่บัดนี้ ๒ — ๓ เพลง

งิ้วเมื่อแสดงเวลากลางคืน ถ้าแสดงเป็นชุด ชุดแรกเป็นเรื่องรบกัน ทั้งเป็นเวลายังหัวค่ำอยู่ เด็กที่ชอบดูงิ้ว ก็ได้ดูชุดนี้มากกว่าชุดอื่น พอเวลาราวยามหนึ่ง (๒๑ นาฬิกา) งิ้วก็จบแสดงชุดแรกซึ่งเป็นเรื่องรบเปลี่ยนเป็นแสดงชุดที่สอง คราวนี้เรื่องที่เล่นมีลักษณะเรียบ ๆ ไม่รบกัน คนที่ยืนดูกันแน่น ก็ทะยอยกลับ เพราะเรื่องที่แสดง เด็กดูไม่เร้าใจเท่ากับแสดงเรื่องรบกัน พังถ้วงิ้วพูดก็ไม่เข้าใจ เดาไม่ได้ว่าพูดอะไร ไม่เหมือนตอนรบกัน อาจเดาเอาความได้ตามกิริยาท่าทางที่แสดงออก ถึงงิ้วจะร้องเพลงเพราะ ๆ แต่ก็ไม่รู้สึกซาบซึ้งเท่ากับฟังเพลงของคนเอง เหตุนี้จะมีคนยืนดูงิ้วต่อไป ส่วนมากก็เป็นคนสูงอายุ

นอกจากงิ้วซึ่งเล่นเป็นประจำตามโรงบ่อน ก็มีงิ้วที่เล่นเป็นครั้งคราวตามศาลเจ้า มีโอกาสดูได้บ่อย เพราะมีแสดงไม่ใคร่ขาด ลางทีพวกจีนมีงานอะไรของเขา ถ้าไม่มีที่ปลูกโรงงิ้วขึ้นชั่วคราว แต่ก่อนนั้นเคยขออนุญาตนายอำเภอ ปลูกโรงขึ้นกลางถนนในสำเพ็ง หรือกลางถนนเจริญกรุงก็ได้ ไม่เป็นที่กีดขวางอย่างไร เพราะถนนสำเพ็งเป็นแต่ถนนคนเดินอย่างเดียว มีทางคนเดินเลี้ยวลัดแลงไปได้ ส่วนถนนเจริญกรุง แม้เป็นถนนรถเดินได้ แต่ก็มีรถม้าเดินไม่กี่คัน เมื่อรถแล่นมาถึงตอนที่มีโรงงิ้วกำลังเล่น มีคนยืนมุงดูอยู่ ก็อาจขับรถหลีกไปเสียข้าง ๆ ถนนได้

ข้าพเจ้าจำได้จนถึงบัดนี้ว่า เมื่อเป็นเด็ก เคยยืนดูงิ้วตอนดึก ที่ศาลเจ้าพรหมเมศ ปากคลองสาทร ยืนดูอยู่ได้นานตั้งชั่วโมง ทั้ง ๆ เรื่องที่แสดง

ก็เป็นเรื่องผีด้วย แต่ก็ไม่ยักรู้สึกกลัว ทั้งนี้อาจเป็นด้วยอำนาจของเรื่องและเสียงขับร้อง ซึ่งคงดูดให้เกิดอารมณ์เศร้า ๆ แต่ก็ทำให้รู้สึกเพลินอยู่ได้ แม้จะฟังไม่ออกว่าพูดอะไร เรื่องตามที่เดามีอยู่ว่า กระทาชายคนหนึ่งเดินทางไปแวะพักอาศัยค้างคืน อยู่ในบ้านร้างแห่งหนึ่ง ตกดึกผีปรากฏตัวเป็นผีผู้หญิงสาว รู้ได้ว่าเป็นผีตายโหง เพราะมีสีแดงป้ายเป็นเส้นพาดขวางที่หน้าตอนตั้งจมูก กระทาชายคนนั้นเมื่อเห็นผี ก็ตกใจตัวสั่นเทิ้มพ้นกำลัง แต่ผีผู้หญิงไม่ทำอะไร เป็นแต่บอกว่า "ท่านไม่ต้องกลัว ฉันไม่ต้องการทำอันตรายหรอก นั่งเสียที่เถอะตัวนั้น ฉันจะบอกเล่าเรื่องอะไรให้ฟัง" ตรงนี้เป็นคำของข้าพเจ้า ผีมันจะพูดว่าอะไร ข้าพเจ้าก็ฟังไม่ออก ด้วยไม่ได้พูดภาษาไทย แต่เมื่อดูกิริยาท่าทางที่ตั๊วั๊วแสดง ก็เข้าใจเอาว่า คงจะพูดมีใจความ ดังกล่าวมาข้างต้น เรื่องที่ตั๊วั๊วแสดง ก็มีเพียงสองตัวเท่านี้ คือกระทาชายกับผีผู้หญิงสาว แต่ความสำคัญของการแสดง อยู่ที่ผีผู้หญิงสาวเล่าเรื่องขับร้องเสียงหวาน เป็นทำนองเพลงอย่างนี้มนวล คลอด้วยซออู้อย่างเพลงหุ่นกระบอก ฟังไพเราะเป็นเสียงเย็น ๆ และเศร้า ๆ แต่จับใจ เดาได้ว่าดูประหนึ่ง หญิงสาวผู้นั้น เมื่อมีชีวิตอยู่ ยังไม่ตายไปเป็นผี ได้รับทุกข์ระทมใจเป็นทำนองว่าพลาดรัก หรืออะไรในลักษณะนั้น แล้วถูกฆ่าตาย หรือไม่ก็ฆ่าตัวเองตาย หรือจะอย่างอื่นอะไรก็ไม่ทราบ ฝ่ายกระทาชายผู้ซึ่งนั่งนิ่งฟังอยู่ ก็แสดงอาการกิริยาในขณะฟัง เป็นว่าสลดใจ ประหลาดใจหรือตื่นเต้นตกใจเป็นระยะ ๆ คนดูแม้ฟังขับร้อง ถึงจะไม่เข้าใจความในเรื่อง แต่ท่าทางที่กระทาชายแสดงออกบอกให้รู้ได้ไม่มากก็น้อย ข้าพเจ้าดูตั๊วั๊วตอนนี้ไม่ทันจบเรื่อง ก็กลับบ้าน เพราะดึกแล้ว แต่เรื่องที่ดูยังติดอยู่ในความจำ ล่วงเวลามานาน เห็นจะได้ตั้ง ๖๐ ปีเศษ ก็ได้เห็นตั๊วั๊วเล่นเรื่องนี้อีก

ครั้งหนึ่ง พอเห็นก็ดูออกทันที เท่ากับฟื้นความจำขึ้นมาอีก แต่ข้าพเจ้าดูอยู่ไม่ได้นานด้วยมีธุระ แม้การเล่นคราวนี้เป็นเวลากลางวัน ได้ผลไม่เท่ากับเล่นเวลากลางคืนตอนตึก ดังที่เคยดูมา แต่อย่างไรเสีย เรื่องที่ว่าเล่นนี้ถึงมีคนชอบกันมาก จึงเหลือสืบต่อมาได้จนถึงบัดจุบัน ข้าพเจ้าเคยเล่าเรื่องให้เพื่อนชาวจีนฟัง และถามว่าเป็นเรื่องอะไร เขาก็ไม่ทราบ เป็นแต่ตอบว่าเรื่องทำนองนี้ ในภาษาจีนมีหลายเรื่อง ไม่อาจเดาเจาะจงลงไปได้ว่าเรื่องไหน เพราะเรื่องผีมีคนชอบมาก ด้วยลึกลับเกินความจริง เร้าใจคนฟังให้เกิดอารมณ์ได้อย่างดี

๑๕. เมื่อเด็ก เรื่องหวย

เมื่องกล่าวถึงเรื่องถั่วโปแล้ว ก็ต้องกล่าวถึงเรื่องหวย ก ข ด้วยเป็นสิ่งมาด้วยกันและเรียกรวมว่าหวยถั่วโป เรื่องหวยถั่วโปนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์เป็นตำนานไว้แล้ว ส่วนที่ข้าพเจ้าจะเล่า ก็เป็นเพียงเรื่องที่ได้เคยผ่านพบด้วยตนเองมาเมื่อเด็ก จำได้เท่าใด ก็จะเล่าเพียงเท่านั้น

เมื่อข้าพเจ้าเกิดและรู้ความแล้วก็เคยเห็นคนแทงหวยอยู่บ่อยๆ ทั้งตนเองเมื่อโตและเข้าโรงเรียนแล้ว ก็เคยแทงหวยครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง แต่ไม่ถูก ต่อนั้นมาก็ไม่เคยแทงหวยอีก นอกจากเคยไปนั่งคุยกับเจ๊กเสมียนเขียนหวย ซึ่งเป็นตัวแทนของขุนบาลออกหวย คือเป็นผู้รับเงินจากผู้แทงและออกใบสำคัญรับเงินให้ถือไว้ เจ๊กเสมียนเขียนหวยนั้น ตั้งโต๊ะไม้ขนาดเล็ก ๆ พอวางสมุดบัญชีแบบจีนเพื่อเขียนได้สะดวก และโต๊ะนี้ ด้านข้างตัวคนนั่งมีลิ้นชักสำหรับเก็บเงินด้วยในตัว เห็นโต๊ะเขียนหวยนี้มีตั้งอยู่หน้าร้านขายของซึ่งเข้าใจว่าเช่าที่หน้าร้านเขาตั้ง หรือไม่เช่นนั้นก็เช่าจากเจ้าของร้าน ถ้า

รับเป็นเสมียนเขียนหวยเอง ก็ไม่ต้องเช่าที่หน้าร้านของคนอื่น ตำบลใดเป็นที่ชุมนุมชน ก็มีโต๊ะเขียนหวยมากแห่งด้วยกัน ใครต้องการเป็นเสมียนหวย ก็ไปขออนุญาตตั้งจาก "แขวงหวย" ซึ่งเป็นตัวแทนของขุนบาลหวยที่ได้รับอนุญาตออกหวยผูกขาดจากรัฐบาล ขุนบาลหวยจะแบ่งท้องที่สำหรับคนแทงหวยออกผู้เป็นแขวง ๆ แต่ละแขวงก็มีตัวแทน เรียกกันว่าแขวงหวย มีสำนักงานตั้งอยู่เป็นแขวง ๆ ไป เพราะฉะนั้นเสมียนเขียนหวยจึงเป็นตัวแทนรับช่วง จากแขวงหวยอีกต่อหนึ่ง

เวลาเย็นราวบ่าย ๔ โมง จะเห็นเสมียนเขียนหวย ตั้งโต๊ะรับแทงหวย มีอยู่รายกันไปหลายโต๊ะ ตั้งอยู่ใกล้ ๆ กันก็มี อยู่ห่าง ๆ กันก็มี แล้วแต่ทำเลชุมนุมชน ผู้ใดต้องการแทงหวย หรือจะฝากคนอื่นให้เขาช่วยแทงให้ก็ได้ ก็ไปที่โต๊ะเขียนหวย จะเป็นโต๊ะหนึ่งโต๊ะใดก็ได้ บอกว่าต้องการแทงหวยเช้าตัวนั้นตัวนี้ และแทงหวยค่ำตัวนั้นตัวนี้ และเป็นจำนวนแทงเท่านั้นเท่านี้ เสมียนเขียนหวยก็จะจดรายการลงไปในสมุดจีนด้วยปิ๊ด คือพู่กันเขียนหนังสือจีน จะเขียนลงไปในสมุดว่าอย่างไร คนแทงก็ไม่ทราบ เพราะเขียนเป็นตัวหนังสือจีน แล้วรับเงินที่แทงไว้ และออกใบรับเงินเป็นตัวหนังสือจีนเหมือนกัน เขียนบนกระดาษฟางแผ่นเล็ก ๆ ขนาดยาวราว ๕ นิ้ว กว้างราว ๒ นิ้ว เขียนเสร็จก็เอาใบรับเงินไปต่อเข้ากับตอนบนของรายการที่แทง ซึ่งจดไว้ในบัญชี แล้วประทับตราที่ตรงหัวต่อ ลายดวงตรานี้ก็จะปรากฏอยู่ในบัญชีครึ่งหนึ่ง และที่ใบรับเงินอีกครึ่งหนึ่ง เสร็จแล้วก็มอบใบรับเงินนี้ให้แก่ผู้แทงไป เป็นหมดเรื่อง รุ่งขึ้นหวยออกตัวใด ก็ไปดูที่ป้ายซึ่งเขียนบอกไว้ที่หน้าร้าน ทั้งตัวหนังสือไทยและตัวหนังสือจีน

ตัวหวยทั้งหมดมีด้วยกัน ๓๖ ตัว ใช้ตัวอักษรไทย ก ข ทั้งหมดเป็นเครื่องหมาย เพราะฉะนั้นจึงเรียกชื่อว่าเช่นนั้น แต่ยกเว้นตัวอักษรในวรรค ฎ ทั้งวรรค ๖ ตัว และ ศ ษ วรรคท้าย ในจำนวนตัวหวย ๓๖ ตัวนี้ ยังมียกเว้นอยู่อีก ๒ ตัว คือ ง และ ธ แม้อักษร ๒ ตัวนี้จะอยู่ในทะเบียนตัวหวยก็ดี แต่ถ้ามีผู้ต้องการจะแทง เสมียนเขียนหวยก็ไม่ยอมรับแทง ทำไมจึงแทงไม่ได้ ชาวบ้านเล่ากันว่า เพราะเป็นตัวหวยที่แรง ขืนให้แทง ๒ ตัวนี้ ขุนบาลจะต้องล่มจม เพราะฉะนั้น จึงได้เลิก ไม่ยอมให้แทง การเขียนตัวหวย ไม่ใช่เขียนตัว ก ข กันตามธรรมดา เพราะลางตัวก็มีเครื่องหมาย ๋ ้ ๊ ๏ หรือ ๕ อยู่ข้างบนตัวหนังสือด้วย เช่น น ถ อ ท และ ก ก็เขียนเป็น น ถ อ ท ก ดังนี้เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อป้องกันการแก้ ตัว ก เป็น ค หรือ ต ซึ่งอาจแก้ได้ง่าย ตัว บ ก็เช่นเดียวกัน เพียงต่อหางให้ยาวขึ้นไปเท่านั้น ก็กลายเป็น ป ไป

เมื่อไปแทงหวย ถ้าต่างว่าแทง ก เจ๊กเขียนหวยจะถามว่า แทง "สามหวย" ใช่ไหม จะต้องบอกว่า "ก สามหวย" หรือไม่ก็บอกเพียง "สามหวย" ก็ได้ ทั้งนี้เพราะชื่อตัวหวยของจีน กำหนดตั้งตามชื่อบุคคล ซึ่งมีอยู่ในนิทานอิงประวัติศาสตร์จีน มีทั้งตัวพระเอกนางเอก ฮ่องเต้ ขุนนาง นักบวช คนเก่ง โจร สาใช้ และคนโซ เรื่องนิทานที่กล่าวนี้ ได้มีผู้แต่งเป็นกลอนภาษาไทย จารไนชาติหวยต่างๆทีละตัวเรื่อยไปจนจบครบจำนวนตัวหวย หนังสือเรื่องชาติหวยต่างๆ นี้ มีกล่าวไว้ข้างต้นของกลอนว่าผู้แต่งชื่อกล่ำ ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์วัดเกาะ ร.ศ. ๑๐๙ หรือ ๗๕ ปีที่ล่วงมานี้ (พ.ศ. ๒๕๐๗) ซึ่งมีคนจำกันได้มากคน ในสมัยที่ยังออกหวยกันอยู่ เช่นตัว ก ก็กล่าวไว้ว่า

"เจ้าหัวฉอกสามแฉกดังเช่นฉาก หนวดที่ปากแดงจ้าหน้าออกผี
ชื่อสามหวยสวยนักเป็นจักรี นางชนีมาเกิดกำเนิดนาน"

ถ้าเป็นตัว ข ซึ่งเรียกว่า ข้ ง่วยโป๊ ก็พรรณนาไว้ว่า

"เต่ากระต่ายฝักฝ่ายท่านง่วยโป๊ หน่วยตาโตพลูหมากไม่อยากฉัน
อดอาเพี่ยน (opium) เคี้ยนผีนกินขี้หมั่น ถือพระจันทร์ชูไว้มิได้วาง"

ชื่อตัวหวยทุกตัว นอกจากเขียนเป็นรูปภาพคนตามแบบรูปตัวง็ว ยังมีรูปสัตว์ต่าง ๆ แสดงประกอบอยู่ด้วย เพื่อบอกให้ทราบว่ามีกำเนิดเดิม เป็นสัตว์อะไรมาเกิด เพราะคนดูจำรูปสัตว์ได้แม่นยำดีกว่ารูปตัวง็ว ซึ่งลางตัวถ้าดูเพียงผาด ๆ ก็จำได้ยาก สู้แสดงเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ ไม่ได้ ส่วนชื่อตัวหวย คนแต่ก่อน ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ จำกันได้จนติดปากโดยมากเช่น ก สามหวย ข้ ง่วยโป๊ ฆ เจียม คำ ฮะตั้ง ต เม่งจู เฆาะยิดซ้ว ง จิเกา ชื่อเหล่านี้อ่านอย่างแบบอ่าน ก ข ครั้งโบราณ จึงได้เป็น ก ข้ ฆ ค่ ค เฆาะ ง และทุกชื่อก็มี ๒ คำทุกตัว ยกเว้น ฆ เจียม ซึ่งมีแต่คำเดียว ความจริงชื่อเดิมก็เป็นสองคำ ที่เรียกแต่คำหน้าคำเดียว ก็เพราะคำหลัง แม้มีความหมายดีในภาษาจีน แต่เมื่อออกเสียงก็ไปตรงหรือใกล้กับคำไทยคำหนึ่ง ซึ่งมีความหมายในไทยไม่สุภาพ คนจึงเรียกคำหน้าแต่คำเดียว ถ้าจำเป็นจะต้องเรียกให้เต็มชื่อ ก็ต้องแปลงเสียงเสียใหม่ว่า เจียมกวย ถึงกระนั้น คนก็สมัครเรียกว่า ฆ เจียม ดีกว่า ที่จำชื่อหวยกันได้แทบทุกคน ก็เพราะเมื่อไปแทงหวย บอกแต่ชื่อตัว ก ข อย่างเดียว เจ๊กเสมียนเขียนหวยลางคนยังไม่ซึมซาบ ถ้าบอกชื่อเป็นตัวหวยด้วย ก็รู้ได้ทันที ว่าต้องการแทงตัวไหน

การแทงหวย จะแทงแต่ตัวเดียวหรือ ๒ ตัวก็ได้ ถ้าแทงตัวเดียว ก็เรียกว่าแทงโรงเช้า ถ้าแทง ๒ ตัว ตัวแรกก็เป็นหวยโรงเช้า และตัวหลัง ก็

เป็นตัวหวยโรงค่ำ และเรียกแทงตัวหลังว่า "หู้" หรือแทงหู้ ที่เป็นโรงเช้าโรงค่ำ ก็เพราะแต่เดิมมีโรงหวยที่ได้รับผูกขาดจากรัฐบาล ออกหวยค่ำได้ในกรุงเทพฯแต่โรงเดียว ภายหลังเมื่อมีผู้ทราบว่าขุนบาลหวย ได้รับประโยชน์งามมาก จึงมีผู้ขออนุญาตตั้งโรงหวยขึ้นอีกโรงหนึ่ง ออกหวยเช้า เมื่อเกิดโรงหวยแข่งขันกันขึ้น ผลประโยชน์ที่อาจได้รับก็ลดน้อยลง ในที่สุดโรงหลังก็ต้องล้มเลิกไป คงเหลือแต่โรงแรกโรงเดียว แล้วรัฐบาลก็ให้รวมโรงหวยทั้งสองเป็นโรงเดียว ออกหวยรวมกันได้ ทั้งเวลาเช้าและเวลาค่ำ เหตุนี้ จึงได้เกิดแทงหวยได้สองตัวในคราวเดียวกัน

วิธีแทงหวย กล่าวเท่าที่ข้าพเจ้าทราบ ถ้าสมมตว่าไปแทงหวยที่โต๊ะเจ๊กเขียนหวย แทง บ แจหลี เป็นตัวเช้า เป็นเงินเฟื้องหนึ่ง (=๑๒½ สตางค์) ซึ่งเป็นจำนวนอย่างน้อยที่สุดของการแทงหวย แทง ก สามหวย เป็นตัวค่ำ "เต็มปี๊ขา" หมายความว่าถ้าหวยออกตัว บ แจหลี ตามที่แทงไว้ ก็จะได้เงิน ๓๐ ต่อ รวมทั้งต้นทุน เอาจำนวนเงินที่สมมตว่าถูกนี้ทั้งหมด แทงตัวค่ำคือตัว ก สามหวยอีกที อย่างนี้เรียกว่า "หู้เต็มปี๊ขา" หรือจะแทงหวยตัวค่ำแต่ส่วนหนึ่งส่วนใดของจำนวนเงินทั้งหมดที่สมมตว่าถูก ก็ย่อมทำได้ ส่วนเงินที่เหลือจากแทงตัวเช้าถูก ก็เท่ากับเป็น "สิบเบี้ยใกล้มือ" ได้เอาไว้ก่อน เพราะหวยออกตัวค่ำตัวใดยังไม่ทราบ ด้วยเป็นการคาดคะเนเท่านั้น ถ้าหวยออกค่ำเป็น ก. สามหวย ตรงกับที่แทงไว้ ก็ถูก และได้เงินทั้งหมด ๓๐ ต่อแทงตัวเช้าเฟื้องหนึ่ง เมื่อถูกก็ได้เงิน ๓๐ เฟื้อง คือ ๓.๗๕ บาท แล้วถูกหวยตัวค่ำในเงิน ๓.๗๕ บาท ได้รับเงินถูกหวยทั้งสิ้น ๑๑๒.๕๐ บาท แต่เงินที่ได้รับจริง ดูเหมือน ๑๐๘ บาท เท่านั้น เพราะถูกขุนบาลชักเอาไว้เป็นค่าตั๋งเสีย ๔.๕๐ บาท เป็นอันว่าตัวหวยทั้งหมดมี ๓๔ ตัว เมื่อถูกได้ ๓๐ ต่อ

ขุนบาลก็มีประตูกินเปล่าถึง ๔ ประตู แล้วยังเรียกเงินค่าต่างจากเงินที่ถูกอีกด้วย ถ้าหวยออกตัวต่ำ ไม่ตรงกับตัวหวยที่แทงไว้ ก็เรียกว่ากินหู้ คือกินทั้งทุนเดิมที่แทง และเงินที่ถูกตัวเข้าด้วย คำว่า กินหู้ ยังเหลือตกค้างอยู่ในภาษาไทยจำพวกภาษาปาก ถ้าทำอะไรผิดหมดกับที่คาดหมายไว้ก่อน ก็เรียกว่า "ถูกกินหู้" หมดตัวแทง อีกชนิดหนึ่ง เรียกว่า "ผิดเช้าตามค่ำ" สมมตว่าแทง ม หันหุน เป็นตัวเช้า ถ้าไม่ถูก ก็ให้เอาเงินที่แทงตัวเช้าผิดไปแทง พ่ ง่วนกิด เป็นตัวค่ำ ถ้าถูกจะได้เงินกี่ต่อของจำนวนที่แทง ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เข้าใจว่าแทงเช้าเพื่องหนึ่ง ไม่ถูก แต่ไปถูกตัวตามค่ำก็ได้เงิน ๓๐ ต่อในจำนวนครึ่งเพื่อง

การที่แทงหวย ถ้าเป็นเด็ก ๆ อย่างข้าพเจ้า จะแทงตัวไหน ก็แล้วแต่จะนึกเอา ถ้าเป็นผู้ใหญ่ ก็แทงอย่างมีหลัก เช่นก่อนแทง ไปตรวจดูกระดานบ้าย เรียกว่า "ยิดต๊อก" ซึ่งแสดงรายการไว้ว่าเมื่อวันก่อน ๆ หวยออกตัวอะไรบ้าง และก็เก็งเอาว่าคืนนี้คงจะออกตัวนั้นตัวนี้ แล้วก็แทง เป็นอย่างคาดคะเนเอาตามสถิติพยากรณ์ใน "ยิดต๊อก" โต๊ะเขียนหวยทุกแห่งมี "ยิดต๊อก" แขวนไว้ให้ดู นอกนี้ผู้แทงอาจได้ตัวหวยดี จากคนขลังบอกให้ตรง ๆ ก็มี บอกใบ้ซึ่งต้องไปคิดเอาเองก็มี อย่างเลวเมื่อฝันเป็นเรื่องราวอะไร ก็จับเอาไปคิดว่าเทวดาเข้าฝัน นึกเก็งเอาว่าเป็นตัวหวยตัวนั้นตัวนี้ เรื่องคนบ้าหวยยังมีมากกว่านี้ เอาไปเล่าทีหลังดีกว่า การแทงหวยผิดกว่าการแทงถั่วโป เพราะเมื่อต้องการแทง ถ้าเป็นถั่วโป ก็ต้องไปแทงเอง ไว้ใจให้คนแทงแทนไม่ได้ อาจถูกกินถูกโกงหมดก็ได้ ส่วนแทงหวย จะฝากใครไปแทงก็ได้ แทงแล้วผู้รับฝากแทงก็นำใบสำคัญรับเงินของเสมียนเขียนหวย มาให้ยึดถือเป็นหลักฐานได้ เพราะฉะนั้นหวยจึงเป็นที่นิยมของคนเล่นทั่วไป ถ้า

ถูกก็ได้ตั้ง ๓๐ ต่อ ดีกว่าแทงถั่วโป อาจเรียกร้องเอาเงินแทงหวยจากคนได้ทุกชั้นทุกชนิด ไม่ว่าไพร่หรือผู้ดี ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ตลอดจนพระสงฆ์องคเจ้าลางองค์ ก็ไม่มียกเว้น ซึ่งจะพ้นแทงหวย เห็นจะหาได้ยากเต็มที

ถ้าท่านตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ถนนใหญ่ หรือใกล้แม่น้ำ สมัยที่ในกรุงเทพฯ ยังมีการออกหวย ก ข อยู่ เวลากลางคืนราว ๒ หรือ ๓ นาฬิกา ซึ่งคนส่วนมากกำลังนอนหลับ จะได้ยินเจ๊กร้องดังๆ ไปตามถนน ต่างว่าร้อง "ฮ่องชุนโว" ก็แสดงว่าหวยออกตัวเช้าออกแล้ว เป็นตัว ย ฮ่องชุน เดินร้องไปเป็นระยะๆ ถ้าที่ตรงไหนเป็นร้านที่ตั้งโต๊ะเขียนหวยเป็นประจำ เจ๊กป่าวประกาศก็เข้าไปตระโกนเอ็ดที่หน้าร้าน เท่านี้ยังไม่พอ เมื่อไม่ได้ยินคนในร้านขานตอบรับ เจ๊กผู้ประกาศก็จะเอาไม้ที่ถือติดตัวไปด้วย กระทุ้งหรือตีที่หน้าถังร้านดังปั่งๆ หลายหน ร้องว่า "ย่องชุน โว" ซ้ำอยู่หลายหน จนคนข้างในขานรับ แล้วเจ๊กผู้ประกาศก็จะผ่านไป ที่กล่าวนี้เป็นเรื่องทางบก ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยผ่านพบมา ส่วนทางน้ำซึ่งในสมัยก่อนราษฎรลางส่วนยังอยู่แพ จอดกันอยู่เรียงรายเป็นระยะๆ ทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ เข้าใจเอาเองว่าเจ๊กประกาศหวยออก ก็ต้องพายเรือร้องบอกไป ถ้าแพไหนเป็นร้านเขียนหวย ก็ถูกเจ๊กประกาศหวยออก เอาไม้ไปตีหรือกระทุ้งข้างๆ แพดังปั่งๆ คงเป็นทำนองเดียวกันกับทางบก

วิธีแทงอีกชนิดหนึ่งเรียกว่า "แทงหั้ง" ซึ่งต้องไปแทงที่โรงหวยโดยตรง จะแทงตามโต๊ะเขียนหวยไม่ได้ มีวิธีแทงกันอย่างไร ก็ไม่ทราบ ทั้งไม่เคยเห็นเขาแทงด้วย หรือว่าเคยเห็นแต่ไม่ทราบก็ได้ ถ้าต้องการเห็น ก็ต้องไปดูที่โรงหวย เวลากลางคืน เข้าใจว่าถ้าใครไปได้หวยดีมา เช่นเป็นหวยผีบอก ต้องการจะแทงเป็นจำนวนเงินมากๆ ก็ไปแทง "หวยหั้ง" เพราะมีโอกาส

เฝ้าดูอยู่ที่นั่น จนกว่าถึงเวลาหวยออก ที่เรียกว่าหวยหั้ง จะทำกันอย่างไร ไม่ทราบ ถ้าจะเดาเอาตามคำพูด ว่าเห็นจะนำเอาตัวหวยที่แทงไปวางหรือไปแขวนไว้ที่หั้งเป็นเฉพาะแต่การเดาอย่างนี้ มีทางอาจผิดได้มากกว่าถูก เพราะยังไม่ได้สอบหลักฐานข้อเท็จจริงทางอื่น มาประกอบเพื่อยืนยันความจริงอันแรก เท่าที่เล่ามานี้ เป็นเรื่องออกหวยตัวเช้า แต่ไพล่ไปออกกันเวลากลางคืนตอนดึก ส่วนหวยตัวค่ำซึ่งเป็นตัว "หุ้น" จะออกเอาเมื่อไหร่ ไม่ทราบ อาจออกตอนดึก ถัดจากที่ออกตัวแรกแล้วก็ได้ นี่เป็นเรื่องนึกเดาเอาตามเหตุผลทั้งนั้น จะทราบได้ว่าหวยออกตัวไร ทั้งตัวเช้าและตัวค่ำ ก็ต่อเมื่อรุ่งเช้าสายหน่อย คือทราบจากป้ายที่ร้านเขียนหวย เขียนแขวนไว้ให้ดูที่หน้าร้านเท่านั้น

การแทงหวย จะแทงได้ตั้งแต่ตอนบ่ายเย็นไปจนถึงเวลาราว ๒๒ นาฬิกา เจ๊กเขียนหวยก็ปิดบัญชี ไม่รับแทงต่อไป เพราะเป็นเวลาเขียนโพยหรือทำบัญชีส่งแขวงหวย พร้อมทั้งจำนวนเงินที่มีผู้แทง ซึ่งแขวงหวยเป็นผู้จัดคนมารับเอาไป โพยที่ทำส่งนั้น เป็นกระดาษจีนสี่เหลี่ยม ขนาดเห็นจะราว ๕ หรือ ๖ นิ้ว รายการในกระดาษ จำได้เงาๆ ว่าเขียนเป็นตัวหนังสือจีน เขียนเสร็จแล้วก็พับ ให้ข้อความเหล่านั้นอยู่ข้างใน และเขียนที่ตอนข้างบนของกระดาษพับแล้ว เป็นตัวอักษรไทย ว่าเท่านั้นแปะเท่านี้แปะ เช่น ๕๐ แปะ ๑๐๐ แปะ หรือ ๔๐๐ แปะ สมมติว่า ๕๐ แปะ เป็นเฟื้องหนึ่ง ๑๐๐ แปะเป็นสลึงหนึ่ง ๔๐๐ แปะเป็นบาทหนึ่ง ที่ตอนจำนวนหน่วยเป็นสิบเป็นร้อย ก็เพื่อสะดวกแก่การคิดรวมบัญชีได้รวดเร็ว ด้วยต้องแข่งกับเวลาซึ่งมีอยู่น้อย ทำไมข้อความที่กล่าวนี้ ไม่เขียนเป็นอักษรจีน ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ คงจะมีเหตุผลอะไรอย่างหนึ่ง จึงได้เขียนเป็นเลขไทย หรือว่าดูตัวเลข

ไทยได้รวดเร็วดีกว่าดูตัวเลขจีนกระมัง โพยหวยเหล่านั้น เข้าใจว่าแต่ละแขวงหวยจะต้องรีบส่งไปที่โรงหวย พร้อมทั้งจำนวนเงินทั้งหมด ซึ่งมีผู้แทงหวยในแขวงนั้น ๆ ที่ต้องรีบส่งโพย ก็เพื่อทางโรงหวยจะได้ทราบจำนวนเงินเดิมพันทั้งหมดทุกแขวง ว่ามีคนแทงไว้เป็นจำนวนเงินเท่าไร เพราะฉะนั้นการส่งโพย จึงต้องรีบเร่ง ให้ทันเวลาที่มีจำกัด ตามที่กำหนดไว้

ข้าพเจ้า เมื่อเป็นเด็กโตแล้ว เคยไปเที่ยวที่โรงหวยครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง จะอาศัยตามใครไป ก็จำไม่ได้ เมื่อขณะยืนดูที่หน้าโรงหวย เป็นเวลาราว ๒๓ นาฬิกา เห็นจีนซึ่งเป็นพนักงานอยู่ภายในโรงหวยซึ่งปิดประตูลงกลอน ไม่ให้คนข้างนอกเข้าไป นั่งกับพื้นเป็นกลุ่มละ ๒ คน เต็มไปหมด ที่มองเห็นเพราะด้านหน้าของโรงหวย เป็นฝากั้นซี่ลูกกรงเหล็ก มีรูปอย่างเดียวกับโรงบ่อน เห็นจะเป็นแบบรูปโรงหวยถ้าไป ที่รัฐบาลวางกำหนดเป็นมาตรฐานไว้ ข้าพเจ้าเห็นจีนพนักงานที่นั่งอยู่แต่ละกลุ่ม ๒ คน คนหนึ่งเป็นคนโรยใบโพย ซึ่งถืออยู่ในมือซ้าย ลงไปบนพื้นเสื่อตอนข้างหน้า ขณะโรย ก็เอาตราที่มีอยู่ในมือขวา ตีประทับลงไปบนใบโพยทุก ๆ ใบ ช้า ๆ นาน ๆ ก็บอกจำนวนบอกตัวเลข ซึ่งปรากฏอยู่ที่ตอนบนของใบโพยเสียครั้งหนึ่ง ว่ารวมเท่านั้นแปะ เท่านี้แปะ แล้วจีนพนักงานอีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นคู่ในกลุ่มของตน ก็จะตีดลูกคิดบวกไว้ ตามที่คนโรยโพยบอกมาเป็นระยะ ๆ สิ่งที่ข้าพเจ้ายืนดูเพลิน ก็คือดูคนโรยโพยและตีตรา เพราะทำได้ชำนาญและฉับไวน่าดูมาก คุราวกับว่าเป็นเครื่องจักรทำ ยิ่งกว่านั้น ยังบวกเลขจำนวนแปะซึ่งมีอยู่บนใบโพย ไปด้วยในตัว ในขณะที่โรยและตีตราโพย พร้อมเรียกันไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่มีหยุดชะงักให้เสียจังหวะ เมื่อคนโรยโพยที่มีอยู่ในมือหมดแล้ว ก็หยิบโพยอีกจำนวนหนึ่ง เข้ามาแทนที่ ไม่มีขาดจังหวะอีกเหมือนกัน

ที่ต้องรีบเร่งบวกจำนวนแปะ ก็เพื่อให้ขุนบาลหรือตัวแทน ซึ่งเป็นผู้เลือกตัวหวยออก จะได้ทราบว่าในคืนนั้น มีคนแทงหวยเป็นเงินเดิมพันทั้งหมดเท่าไร ก่อนที่จะลงมือออกตัวหวย ถ้าทราบว่าเงินเดิมพันที่มีผู้แทงในคืนนั้น มีจำนวนสูงกว่าปกติ ได้ทราบว่าผู้ออกหวย อาจเลือกโพยที่มีคนแทงเป็นจำนวนมาก เอามาเปิดโพยดูเสียก่อนว่าแทงตัวไรไว้ จะได้หลีกไม่ออกหวยตัวนั้น หรือว่าจะมีเล่ห์เหลี่ยมอย่างไรอื่น คนนอกไม่สามารถจะทราบได้ จะทราบได้ก็เพียงบอกได้ว่า เขาว่าเท่านั้น นอกนี้ ที่หน้าโรงหวย ยังมีกลอนทายบอกใบ้หวยที่ขุนบาลตั้งใจจะออก เขียนเป็นตัวหนังสือไทยอยู่บนกระดาษ ใส่กรอบแขวนไว้ นี่เห็นจะมีไว้ให้ผู้แทงที่เป็นคนไทย เพราะคนไทยที่เป็นนักเลงแทงหวย ชอบอย่างนี้กันมาก เพียงแต่หลวงพ่อหรือใครๆ ซึ่งมีผู้นิยมนับถือมาก ว่าเป็นคนขลังคนศักดิ์สิทธิ์ เมื่อท่านพูดอะไรทำอะไรผิดแปลกไปจากปกติ ก็จับเอาไปคิด ว่าท่านบอกใบ้ตัวหวยให้ อันที่จริงคนแต่งกลอนทาย คงไม่ทราบเรื่อง ว่าหวยจะออกตัวไร เป็นแต่คนรับจ้างแต่งกลอนทาย ก็แต่งไปตามเรื่องของคนแต่ง ส่วนขุนบาลก็ออกตัวหวย ไปตามเรื่องของขุนบาล เรื่องของคนแต่งและเรื่องของขุนบาล คงไม่ได้เจอกัน เพราะขุนบาลไม่ใช่คนแต่งกลอนทาย และคนแต่งกลอนทายก็ไม่ใช่ขุนบาล อย่างดีในขั้นต้นๆ ขุนบาลอาจบอกใบ้ให้คนแต่ง คิดแต่งเป็นกลอนทายขึ้น เพราะรู้จิตใจคนแทงหวย ว่าต้องการเช่นนั้น ด้วยมีสิ่งสำหรับยึดถือเป็นแนวคิด ดีกว่าจะคิดขึ้นลอยๆ ไม่มีหลักยึดเสียเลย แต่การออกหวยต้องมีเป็นประจำทุกวัน ขุนบาลจะบอกใบ้ผู้แต่งกลอนทายทุกวัน ก็ย่อมจะไม่สะดวกนัก จะเลิกไม่มีกลอนทาย ก็เลิกไม่ได้ ด้วยคนยังหลงไหลและชอบอยู่ กลอนทายจึงต้องมีตลอดมา จนเป็นประเพณี แต่เป็นกลอนทายที่ผู้แต่งนึกแต่งเอาเองไปตามเรื่อง ขุนบาลไม่มีส่วนรู้เห็นด้วย

เล่ามาก็มากแล้ว ยังไม่ได้บอกว่าโรงหวยตั้งอยู่ที่ไหน โรงหวยนั้นตั้งอยู่ภายในกำแพงเมือง ตรงที่เคยเรียกกันว่าประตูสามยอด คืออยู่หลังตึกแถวทางฝั่งเหนือของถนนเจริญกรุง เมื่อลงสะพานดำรงสถิตจะเข้าไปภายในพระนครหรือภายในกำแพงเมือง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง อยู่ตรงข้ามวังเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งบัดนี้รื้อแล้ว โรงหวยนั้นหันหน้าออกถนนรอบกำแพงเมือง ตอนที่เรียกว่าถนนมหาชัย ด้านซ้ายติด "คลองหลอด" สายหนึ่ง ซึ่งเชื่อมคลองคูพระนครชั้นใน คือคลองหลอด-คลองตลาดบ๊จุบันนี้ กับคลองคูพระนครชั้นนอก คือคลองโอ่งอ่าง—คลองบางลำพู แต่ก่อน ถ้ากล่าวถึงที่สนุกมากในเวลากลางคืน ก็มักอ้างถึงบริเวณโรงหวย เพราะมีผู้คนพลุกพล่าน มีร้านขายอาหารและขนมตั้งอยู่เรียงราย สว่างไสวไปด้วยแสงตะเกียง เมื่อเกือบ ๗๐ ปีที่ล่วงมานี้ ข้าพเจ้าเคยไปเที่ยวที่โรงหวย เวลากลางคืน รู้สึกว่าความสนุกของโรงหวย ก็ไม่แตกต่างไปกว่าความสนุกตามโรงบ่อน ร้านขายอาหารของกินและขนม ก็เป็นจำพวกเดียวกัน คือจำพวกข้าวต้มหมู ก๋วยเตี๋ยวน้ำ ก๋วยเตี๋ยวผัด ขนมจำพวกจันอับ ทองหยิบฝอยทอง และเต้าทึง เต้าส่วน ขนมอื่น เป็นต้น เครื่องดื่มก็มีแต่เหล้าโรงและยาดอง คือเหล้าโรงที่มีเครื่องยาสมุนไพรลางอย่าง ห่อเป็นลูกประคบ แช่อยู่ในขวดโหลเหล้า จำได้ว่าร้านเหล้าที่กล่าวนี้ ที่หน้าร้านเขาเสียบธงสีแดงรูปสี่เหลี่ยมขนาดเล็กๆ ไว้ด้วย เพื่อให้สังเกตเห็นได้แต่ไกล ว่าเป็นร้านขายสุรา ที่ข้างขวดโหลสุรามีมะขามเปียกหรือมะขามสด และเกลือเม็ดวางไว้ด้วยจานหนึ่ง สำหรับคนกินเหล้าเมื่อดื่มเหล้าเข้าไปแล้ว จะได้กินส้มมะขามกับเกลือกลั้วคอ พอให้หายบาดคอ เพราะเหล้ามันฉุน ถ้าจะว่าไป ความสนุกที่โรงหวย สู้ที่โรงบ่อนบางรัก

ไม่ได้ เพราะไม่มีงิ้วมีละครให้ดูเหมือนที่โรงบ่อน ผู้คนที่ไปเที่ยว ก็บางตากว่าที่โรงบ่อน

เท่าที่เล่ามานี้เป็นความจริง แต่ว่าเป็นความจริงแต่แง่เดียว เพราะข้าพเจ้าได้เห็นมาก็เป็นเพียงครั้งเดียวหรือสองครั้งเท่านั้น และก็ไปในคืนธรรมดา ถ้าเป็นคืนพิเศษ เช่นในวันเทศกาลเข้าพรรษา เขาบอกว่ามีคนไปเที่ยวโรงหวยเวลากลางคืนกันมาก มีทั้งคนในกรุงและนอกกรุงแน่นไปหมด ร้านขายอาหารก็ขายดิบขายดี และมีจำนวนเพิ่มขึ้น คนมาเที่ยวลางคน เมื่อเห็นว่าเวลายังมีเหลืออยู่อีกมากกว่าหวยจะออก และไม่ต้องการจะเบียดเสียดเยียดยัดกัน ก็ทะลักจากฝูงคน พากันไปเล่นเบี้ยเสียก่อน ที่โรงบ่อนสะพานเหล็กบน คือสะพานดำรงสถิต ซึ่งเป็นโรงบ่อนขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ไม่ห่างไกลจากโรงหวย คืออยู่ที่ถนนเจริญกรุง ผังตรงข้ามกับเวิ้งนครเกษมนั่นเอง

ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า คนแต่ก่อนถือว่าหน้าโรงหวยเป็นที่สนุกมาก แต่ข้าพเจ้ากล่าวว่ามีความสนุกปาน ๆ กันกับความสนุกของโรงบ่อนเท่านั้น นี่ก็เป็นกล่าวกันคนละทาง ที่ว่าโรงหวยสนุกมาก ก็เพราะอ้างเอาวันในเทศกาลเข้าพรรษา ซึ่งมีคนชอบแทงหวยกันมากกว่าวันปรกติ เป็นที่ตั้ง ด้วยเป็นธรรมดาของคน ถ้าต้องการอ้างอะไร มักยกเอาอย่างที่สุด ขึ้นมาอ้างเป็นมาตรฐาน ส่วนที่ข้าพเจ้ากล่าวก็เป็นกล่าวในความรู้สึกของเด็ก ซึ่งจะเหมือนกันกับความรู้สึกของผู้ใหญ่ไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง ความสนุกเมื่อสมัยก่อน กับความสนุกเมื่อสมัยปัจจุบัน จะเปรียบเทียบกันก็ไม่ได้ เพราะเมื่อก่อนมีแต่ที่โรงหวยและที่โรงบ่อนเท่านั้น ซึ่งเป็นที่สนุกในเวลาค่ำคืน ด้วยจุดไฟกันสว่างไสว ส่วนที่อื่นมืด ๆ ถ้ามีไฟจุด ก็เป็นแสงสลัว ๆ ไม่สว่างเหมือนไฟฟ้าและไฟแก๊สอย่างปัจจุบัน เพราะฉะนั้นจึงเปรียบเทียบกันไม่ได้ ด้วย

เป็นคนละสมัย แต่ก็เป็นเรื่องของคน ย่อมเอาสิ่งสมัยของตน เป็นเครื่องวัดสิ่งสมัยของคนอื่น แล้วก็ลงความเห็นว่า สิ่งของคนอื่นสู้ของตนไม่ได้ ทั้งนี้ก็เพราะคนถือตนเองเป็นจุดศูนย์กลางในการวัดสิ่งอื่น มีอย่างนี้ด้วยกันทุกคน ไม่มากก็น้อย

คนที่ชอบเล่นหวย เมื่อเห็นสิ่งแปลกกว่าปรกติ ก็มักนึกเห็นเป็นตัวหวยไปหมด ต้นไม้ใหญ่ต้นใด ซึ่งเห็นลาดเลาว่าชอบมาพากล ว่าจะเป็นต้นไม้มีผีสางเทวดาสร้างวมานอยู่บนนั้น เมื่อเดินผ่านไป มีใบไม้ร่วงหรืออะไรหล่นลงมาเฉพาะหน้า ก็นึกว่า ผีสางเทวดาบนต้นไม้นั้นบอกหวยให้ เป็นต้องหยิบใบไม้ขึ้นมาพิจารณาดู ว่าจะมีลวดลายอะไรเป็นเค้าตัวหวยบ้างหรือไม่ ถ้าดูไปให้นาน ๆ ด้วยอำนาจความนึก อาจเห็นเป็นตัว ก ข อยู่บนใบไม้นั้นก็ได้ แล้วก็เอาตัว ก ข ที่นึกเห็น ไปแทงหวย ก็เผอิญถูก ตนก็นำดอกไม้ธูปเทียน พร้อมทั้งผ้าแดง ผ้าสีชมพูและเครื่องสังเวย ไปเซ่นไหว้ เพื่อขอบคุณที่โคนไม้ต้นนั้น คนอื่นที่บ้าหวยเหมือนกัน เมื่อเห็น ก็เชื่อว่าผีสางเทวดาซึ่งสิงสถิตอยู่บนต้นไม้นั้น มีความเมตตากรุณาบอกหวยให้แก่คนนั้น คนนี้ ตนก็อยากถูกหวยกับเขาบ้าง จึงไปบูชากราบ ๆ ไหว้ ๆ ที่ต้นไม้นั้น แล้วก็เอามือไปถู ๆ ตามโคนต้นไม้ เพื่อหาดูว่าจะมีตัวหวยตัวใด ผุดให้เห็นบ้างหรือไม่ ถูไปถูไปไม่ช้า ก็เห็นเป็นตัวหวยผุดขึ้นมา มันจะเป็นตัวหวยใช่หรือไม่ใช่ ถ้านึกว่าใช่มันก็ใช่ ด้วยลวดลายในเนื้อไม้ อาจมีลางแห่งเป็นเส้นซึ่งทำให้เห็นว่าเป็นตัวอักษร ก ข ว่าตัวนั้นตัวนี้ได้ ด้วยอำนาจนึกเอา เมื่อได้ตัวหวยมาแล้วก็เอาไปแทง ถ้าไม่ถูกก็เงียบไป ไม่มีใครรู้ ผู้ไม่ถูกหวยก็นึกเสียว่าเคราะห์ของตนยังไม่ดี จึงไม่ถูกหวย เพราะเทวดานางไม้ยังไม่โปรดมากกว่าจะโทษความโง่ของตนเอง ถ้าคนที่ไปขอหวยที่ต้นไม้นั้น บังเอิญไป

ถูกหวยรวยขึ้นสักรายหนึ่ง ก็รู้กันทั่ว คนอื่นก็แตกตื่นไปขอหวยที่ต้นไม้นั้นบ้าง เมื่อมีคนได้หวยมามาก คนต่างก็เอาไปแทง แต่ตัวหวยที่ได้มา คงมีมากตัว ลางทีจะได้มาครบตัวหวย ๓๔ ตัวเสียอีก ก็เป็นธรรมดาอย่างกำขี้ทุบดิน จะต้องมีคนถูกเข้าคนหนึ่ง ครานี้ต้นไม้ใหญ่ต้นนั้น ก็กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีคนไปบูชาขอหวยกันมาก

ในบรรดาต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวนี้ ผู้ใหญ่ข้าพเจ้าเคยเล่าให้ฟังว่า ในสมัยโน้น มีต้นตะเคียนต้นหนึ่งอยู่ริมน้ำ แต่จะเป็นที่วัดไรตำบลไร ข้าพเจ้าก็จำไม่ได้ ตะเคียนต้นนี้ ถือกันว่ามีนางไม้ คือเจ้าผีผู้หญิง สิงอยู่ เรียกกันว่านางตะเคียน ถ้าใครไปจุดธูปเทียนกราบไหว้บูชา ในเวลากลางคืนตอนดึก เพื่อขอหวยด้วยวิธีที่เรียกว่า "แต้มหวย" นางตะเคียนก็จะสำแดงฤทธิ์ให้ปรากฏเห็น โดยโจนจากต้นตะเคียนลงไปในน้ำเสียงดังโครม เป็นอย่างนี้ทุกครั้งเมื่อมีใครไปจุดธูปเทียนบูชาที่ใต้ต้นไม้นั้น จนเป็นที่เลื่องลือกันทั่วไป ว่านางไม้ที่ตะเคียนต้นนั้น "เฮี้ยน" คือมีความศักดิ์สิทธิ์เป็นกำลัง และมีคนครั่นคร้ามกลัวเกรงกันเป็นอันมาก เมื่อหวั่นเกรงกันเสียแล้ว ก็ไม่มีใครกล้าพิสูจน์สอบสวน ว่านางตะเคียนที่กระโจนโครมลงไปในน้ำ มีรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะนึกล่วงหน้าอยู่ก่อนแล้ว ว่านางตะเคียนจะต้องมีรูปร่างเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ นอกจากเป็นผู้หญิงสาวและสวย ไว้ผมยาวประบ่า นุ่งผ้าและห่มผ้า ตามแบบที่รู้กันดีอย่างซึมซาบ ทั้ง ๆ ที่คนส่วนมากมีความหวาดกลัว ก็จะต้องมีคนหนึ่งที่ต้องการจะพิสูจน์ความจริงในเรื่องนี้ แต่ความหวาดกลัวยังมีดองอยู่ในสันดาน จึงต้องกินเหล้าเสียให้เมา เพื่อให้มีใจกล้าแล้วคว้าดาบคู่มือไปคอยอยู่ใต้ต้นตะเคียนนั้นในเวลากลางคืน พอมีคนมาจุดธูปเทียนบูชาได้สักครู่ ก็มีเสียงดังมาจากข้างบนต้นตะเคียน แล้วก็เห็น

อะไรดำ ๆ โจนจากต้นไม้ลงไปในน้ำ ในทันทีทันใดที่เห็นสิ่งดำ ๆ กำลังโจนจากต้นไม้ ชายผู้กล้าหาญ ซึ่งเตรียมตัวคอยอยู่แล้ว ก็เอาดาบเหวี่ยงฟันทันที แต่ฟันพลาดตัว ไพล่ไปถูกแต่ตอนหางขาดบ้างเล็กน้อย หางที่ขาดหลุดมานั้น ปรากฏว่าเป็นหางตัวจะกวด ความจึงได้ทราบกันขึ้นว่า เจ้าจะกวดตัวนั้น มันอาศัยนอนอยู่ที่ค่าคบไม้ตะเคียนต้นนั้น เมื่อมันเห็นแสงไฟสว่างผิดสังเกต มันก็ตกใจกลัว กระโจนหนีลงไปในน้ำ เท่านั้นเอง

ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นต้นตะเคียน ทั้ง ๆ ที่ตนก็อยากจะเห็น ในที่สุดก็มีผู้บอกว่า ที่ในกรุงเทพฯ ก็มี อาจไปดูได้ง่าย คือต้นไม้ขนาดใหญ่ซึ่งปลูกไว้ริมคลองหลอด ตอนหลังวัดราชบพิธ เรื่อยไปจนถึงเชิงสะพานมอญ มีผู้อธิบายว่านางตะเคียนนั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีอยู่ที่ต้นตะเคียนทุกต้น ต้นไหนมีนางตะเคียนสิงสถิตและดุมาก ก็ต้องเป็นต้นตะเคียนซึ่งถูกน้ำเซาะดิน จนเห็นรากโค้งออกมากงโก้ เขาทราบได้อย่างไรว่า ต้นตะเคียนต้นใดมีนางตะเคียนหรือไม่มี และทำไมต้นที่มีรากปรากฏเห็นกงโก้อยู่ นางตะเคียนจึงดุมาก ข้อความเหล่านี้ ข้าพเจ้าไม่กล้าซักถามผู้บอกเล่า เพราะเกรงใจ เพราะฉะนั้นจึงไม่มีอะไรจะเสนอให้ทราบได้ นอกจากบอกว่าเขายังเชื่อกันอยู่ เมื่อเชื่อแล้ว สงสัยก็ไม่มี

ต่อไปนี้จะเล่าถึงเรื่องแต้มหวย ซึ่งเป็นเรื่องขอหวยจากผีสางเทวดา โดยวิธีให้ท่านแต้มหวยให้ กล่าวคือผู้ขอจะเขียนตัวหวยครบ ๓๔ ตัว ลงบนกระดาษแผ่นเดียวกัน พร้อมทั้งภาชนะเล็ก ๆ เช่นถ้วยตะไล ใส่น้ำหมึกสีดำหรือสีแดง หรือจะใช้น้ำสีดำหรือสีแดงอย่างอื่นก็ได้ แล้วมีก้านไม้เล็ก ๆ เช่นก้านธูป วางแช่ไว้ในถ้วยนั้น จัดเตรียมดอกไม้ธูปเทียนและเครื่องเซ่นไว้ให้พร้อม พอถึงเวลากลางคืนตกดึก ก็นำสิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวนี้ ไปที่โคน

ต้นไม้ใหญ่ ซึ่งถือว่ามีผีสางนางไม้สิงสถิตอยู่บนนั้น หรือจะเป็นหินผาหน้าชะง่อนเขาและจอมปลวก ตลอดจนหลุมฝังศพ หรืออะไรอื่น ๆ ที่เข้าใจว่าศักดิ์สิทธิ์ก็ได้ เอาแผ่นกระดาษที่เขียนตัวหวย ไปวางไว้ตรงโคนต้นไม้ใหญ่ หรือยังที่อื่นซึ่งถือว่าศักดิ์สิทธิ์นั้น ๆ และเอาถ้วยน้ำหมึกวางไว้ข้าง ๆ กระดาษตัวหวย ตั้งเครื่องเซ่นเสร็จแล้ว ก็จุดธูปเทียนบูชากราบไหว้ อธิษฐานขอให้ผีสางนางไม้มีแก่ใจ ได้กรุณาแต้มหวยให้ เสร็จแล้วก็กลับไป รุ่งเช้าไปดู ถ้าเห็นตัวหวยตัวใดที่บนกระดาษ มีรอยน้ำหมึกติดอยู่ ก็ถือว่าหวยตัวนั้น ผีสางนางไม้มีเมตตาแต้มให้ ก็ไปแทงหวยตัวนั้น ถ้าถูก ก็รู้กันทั่ว ถ้ากินก็เงียบ ไม่มีใครรู้ บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าให้ฟังว่า ที่ข้างโรงเลื่อยจักรวัดพระยาไกร มีจอมปลวกใหญ่อยู่จอมหนึ่ง ตอนดึกเห็นแสงไฟอยู่วับแวมเสมอ เข้าไปดู จึงได้รู้ว่ามีผู้มาแต้มหวย ได้เคยเอาก้านไม้ซึ่งอยู่ในถ้วยน้ำหมึก ไปแต้มที่ตัวหวยให้ก็หลายครั้ง แต้มแล้ว ถ้าเห็นเครื่องเซ่นดี ๆ ก็เอาไปกินเสีย ไม่ปรากฏว่าผู้มาเซ่นบูชาแต้มหวยจะเฉลียวใจ ว่าเครื่องเซ่นมันหายไปไหน

คนที่ชอบแทงหวย ถ้ามีความต้องการอยากจะรวย ไม่ใช่นึกจะแทงตัวไหน ก็แทงตัวนั้นเอาดื้อ ๆ เขาจะต้องมีหลักเลือกตัวแทง ถ้าอย่างดีก็ต้องคิดคำนวณเอาจากหลักในตำราสะระตะโสพส หรือจาก "ยิดต๊อก" ซึ่งบอกสถิติตัวหวยที่ขุนบาลเคยออกมาแล้ว ถ้าไม่มีความรู้เรื่องเหล่านี้ ก็หาทางอย่างอื่นยึดเป็นหลัก และวิธีที่ง่ายที่สุด ก็คอยเฝ้าดูกิริยาวาจาของผู้ซึ่งนับถือกันว่าเป็นผู้วิเศษผู้ศักดิ์สิทธิ์ ว่าแสดงออกอย่างไร แล้วก็ไปคิด ว่านั่นเป็นปฤษณาใบ้หวยให้ เรื่องอย่างนี้ไม่ใช่มีดกดื่นอยู่ในสมัยก่อน เมื่อยังมีการออกหวยกันอยู่ แม้ในสมัยนี้ก็ยังมีไม่น้อย ที่ยังมีคนชอบไปคิดปฤษณา

เรื่องใบ้หวยอยู่ ทั้ง ๆ ที่การออกหวย ก ข ก็เลิกไปนานแล้ว ชะรอยการออกหวย เห็นจะยังมีอยู่ แต่เป็นเรื่องออกหวยอย่างที่ไม่ใช่ตามทางการก็เป็นได้ ไม่เช่นนั้น เรื่องอย่างนี้ คงไม่มาเข้าหูข้าพเจ้า ว่ายังมีเล่นกันอยู่

มีผู้เล่าให้ฟังอยู่บ่อย ๆ ว่าที่วัดสร้างใหม่วัดหนึ่ง ในจังหวัดสมุทรปราการ ท่านผู้เป็นสมภารเจ้าวัดองค์แรก มีคนนับถือมาก เพราะท่านสั่งสอนดี มีความประพฤติความปฏิบัติเคร่งในวินัย ข้าพเจ้าฟังแล้วก็เลื่อมใส เพราะมีอะไรในคำสั่งสอนของท่าน ซึ่งถูกใจข้าพเจ้า แต่มีผู้ซึ่งเลื่อมใสท่าน ลางคนต้องการให้ท่านใบ้หวยให้ เพราะรู้อยู่ว่าไปขอหวยโดยตรง คงไม่ได้แน่ จึงหาอุบาย นำผลไม้ไปถวาย แล้วเฝ้าดูว่าท่านฉันผลไม้ชนิดนั้นชนิดนี้กี่ผล ตลอดจนเฝ้าจับตูกิริยาอาการของท่าน ว่าแสดงออกและพูดจาว่าอย่างไร จะได้เอาไปคิดเป็นตัวหวย ลางคนถึงกับศรัทธาสร้างที่พักอยู่ในวัด เพื่อจะได้มีโอกาสเฝ้าดูท่านอย่างใกล้ชิด อย่างนี้ก็มี นี่แสดงว่าโลกจะเป็นโลกขึ้นได้ ก็ต้องมีคนและสิ่งอื่น ๆ หลายอย่างต่างชนิด เป็นจำพวก ๑๐๙ ประกอบกัน ถ้ามีแต่อย่างเดียวชนิดเดียว โลกก็เป็นโลกอย่างที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ไม่ได้

๑๖. เมื่อเด็ก
เทศกาลตรุษจีน

ในระยะขวบปี เห็นจะไม่มีคราวไหนที่ทำให้ข้าพเจ้าดีใจมาก เท่ากับวันเทศกาลตรุษจีนและตรุษสงกรานต์ เทศกาลหรือคราวสมัยที่กำหนดไว้เป็นประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงในท้องถิ่น ซึ่งแต่ละชนชาติย่อมมีกำหนดไว้ในระยะปีหนึ่ง ๆ เป็นหลายคราวสมัย เราเรียกคราวสมัยเหล่านี้ว่า ตรุษ สารท ตรุษเป็นวันถัดปีเก่าและขึ้นปีใหม่ ของเราก็มีตรุษไทยและตรุษสงกรานต์ ซึ่งข้าพเจ้าได้เล่าอธิบายไว้ที่อื่นแล้ว สารทแปลว่าฤดูใบไม้ร่วง (autumn) เป็นคราวสมัยทำบุญกลางปีหรือสิ้นเดือนสิบ นี่ก็ได้เล่าอธิบายไว้ที่อื่นแล้วเหมือนกัน เพราะฉะนั้นงานนักขัตฤกษ์ขึ้นปีใหม่ของจีน เราจึงเรียกว่าตรุษจีน ส่วนวันเทศกาลคราวสมัยอื่นของจีน เราก็เรียกสารทด้วยทั้งหมด เช่นสารทขนมจ้าง สารทกลางปี สารทขนมโก๋ และสารทขนมอี๋ เทศกาลสารทจีนเหล่านี้ ชาวไทยที่มีความสัมพันธ์กันชาวจีนทางคบค้าสมาคมกัน ย่อมรู้จักตรุษสารทจีนเหล่านี้ ไม่มากก็น้อย โดยเฉพาะตรุษจีนและสารทกลางปี ซึ่งเรียกเป็นภาษาจีนแต้จิ๋วว่า "ชิดง่วยบั๊ว" แปลว่า

กลางเดือน ๗ (ของไทยเป็นกลางเดือน ๙) ตรุษจีนและสารทกลางเดือน ๗ มีงานเซ่นไหว้อย่างใหญ่ ส่วนเทศกาลสารทอื่น ๆ ก็มีการเซ่นไหว้ด้วยสิ่งซึ่งเป็นเอกเทศ ตามชื่อหรือที่กำหนดไว้ในสารทนั้นๆ เช่นเซ่นไหว้ด้วยขนมจ้าง ขนมโก๋และขนมอี๋ แต่ที่มีหยุดพักการงานและเล่นสนุกรื่นเริงกันก็เฉพาะวันนักขัตฤกษ์ตรุษจีนเท่านั้น ถ้าเทียบกับตรุษสารทของไทย ก็มีลักษณะตามเรื่องที่กล่าวเป็นทำนองคล้ายคลึงกันมาก เมื่อเกิดการปฏิวัติ "เก๊กเหมง" ขึ้นในประเทศจีนแล้ว ต่อมาไม่ช้า ประเทศจีนก็เปลี่ยนวันตรุษจีน คือวันขึ้นปีใหม่ ไปเป็นวันที่ ๑ มกราคม แต่ประชาชนชาวจีนส่วนใหญ่ ก็ยังถือวันตรุษจีนเป็นวันปีใหม่ของเขาอยู่ จะมีชาวจีนที่เปลี่ยนไปถือวันที่ ๑ มกราคมเป็นวันขึ้นปีใหม่ ก็มีบ้างเป็นลางคน แต่เป็นจำนวนน้อย คนเหล่านั้น ในที่สุดก็หันไปถือวันขึ้นปีใหม่ทั้งเก่าและใหม่ เมื่อทางการชักชวนประชาชนให้ใช้วันที่ ๑ มกราคมเป็นวันขึ้นปีใหม่ไม่สำเร็จแล้ว จะกลับไปใช้วันขึ้นปีใหม่อย่างเก่า ก็ดูกระไรอยู่ จึงประนีประนอมเปลี่ยนชื่อวันตรุษจีนเป็นวันเทศกาลวสันตฤดู คือเป็นเริ่มฤดูวสันต์หรือฤดูใบไม้ผลิ

ข้าพเจ้าทราบว่าประชาชนชาวไทยทางภาคพายัพและภาคอีสาน เรียกเดือนต้นของปีว่าเดือนเจียง หรือเจี๋ยง จำไม่ได้ สอบถามลางท่านซึ่งเป็นชาวถิ่นนั้น ว่า *เจียง* หรือ *เจี๋ยง* แปลว่าอะไร ก็ได้ความรู้ว่าเป็นชื่อเดือนต้นของปีเท่านั้น สอบดูในภาษาไทยใหญ่ มีคำเจ๋ง ว่าเป็นชื่อเดือนต้นของปี ซึ่งตกในเดือนธันวาคม และว่าวันขึ้นปีใหม่ของไทยใหญ่เดี๋ยวนี้ใช้อย่างพม่า ซึ่งไม่มีที่สงสัยว่า วันปีใหม่ของพม่าก็คือวันมหาสงกรานต์นั่นเอง เพราะฉะนั้นที่สันนิษฐานกันว่า เดือนขึ้นปีใหม่ของเรา เดิมเห็นจะเป็นเดือนอ้าย จึงถูกมากกว่าผิด จีนแต้จิ๋วเรียกเดือนตรุษจีนว่า เจียง่วย

แปลว่าเดือนเจีย ถ้าเป็นจีนกวางตุ้งก็เป็น เจ่งหยัด แปลว่าวันเจ่ง ถ้าเป็นเสียงภาษากลางของจีน ก็เป็นเจ็งเย่ เพราะฉะนั้นคำว่า *เจี๋ยง* ของไทย และ*เจ่ง* ของภาษาจีนชาวกวางตุ้ง ก็มีเสียงและความหมายตรงกัน คำ *เจง* หรือ *เจีย* ในภาษาจีนมีความหมายเป็นหลายนัย แปลว่าเที่ยงตรงก็ได้ แปลว่าจุดใดจุดหนึ่งของเวลาที่กำหนดขึ้นก็ได้ คำแปลอย่างหลังนี้ ปรับเข้ากันได้กับคำว่าเดือนเจี๋ยงในภาษาไทย ถึงตรงนี้ความคิดก็เลื่อนไหลไปตามกระแสจิตไปถึงคำว่า จริง ในภาษาไทย ว่าพอจะปรับเข้ากับคำ *เจี๋ยง* ได้บ้างไหม แต่ทำไม จริง จึงต้องมีตัว ร แทรกกลาง เมื่ออ่าน เมื่อพูด ก็ไม่มีเสียง ร กล้ำ เป็นเพราะอะไร บังเอิญไปเปิดดูหนังสือว่าด้วยการศึกษาภาษาไทยโท้ (*Etude de la langue tho* -- Colonel E. Diguet, Paris 1910) ที่คำว่า จริง เห็นเขียนไว้ว่า จัน ว่า *กิริง* (*Vrai,-ment.. tchanne, ki ring*) คำ *จัน* นี่ตรงกับภาษาจีนแปลว่าจริง ซึ่งเป็นคำที่ชาวกวางตุ้งชอบตั้งเป็นชื่อคนอย่างเดียวกับชื่อไทยเช่น นายจัน แต่ของเราเขียนเป็นจันทร์ ไม่ได้แปลว่าจริง ส่วนคำ *กิริง* ไม่ได้ค้นดูว่า *กิ* ในภาษาไทยโท้แปลว่าอะไร แต่คำว่า ริง ข้าพเจ้าสนใจ เพราะจริง เมื่อแยกก็เป็น จิ – ริง ได้ มีแนวเทียบในภาษาไทยอยู่หลายคำ แต่ความคิดของข้าพเจ้าหยุดอยู่แค่นี้ เพราะไปสนใจอยู่กับเรื่องอื่น ไม่ได้ค้นต่อไป เพื่อให้ได้หลักฐานแน่นอน จึงจะถือเป็นทฤษฎีขึ้นได้ เท่าที่พบมาแล้ว อย่างดีก็เป็นเพียงว่าอาจเป็นได้เท่านั้น ที่นำเรื่องคำ จริง ขึ้นมากล่าว ซึ่งอยู่นอกประเด็นเรื่องที่เล่า ก็เพื่อให้ท่านที่สนใจเรื่องการเขียนคำไทยลางคำและมีที่มาเป็นอย่างไร จะได้ค้นคว้าต่อไป

บิดามารดาข้าพเจ้ามีเชื้อจีน และมีชีวิตส่วนใหญ่อยู่กับชาวจีน ตั้งแต่เล็กจนกระทั่งโต ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง จะต้องได้วัฒนธรรมจีนมามาก อย่าว่าถึง

ผู้ใหญ่ของข้าพเจ้าเลย ชาวไทยอื่นๆ ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีเชื้อสายสืบมาจากจีน ก็นิยมวัฒนธรรมจีนกันมาก่อนไม่น้อย แล้วจึงมานิยมวัฒนธรรมทางตะวันตก เช่นเปลี่ยนเป็นกินน้ำแข็งกินของเย็น แทนกินน้ำชากินของร้อน มีเรื่องจะพูดได้มาก แต่จะงดไว้ก่อน กลับมาพูดเรื่องตรุษจีนตรุษสงกรานต์ต่อไป

เมื่อถึงวันตรุษจีนและเทศกาลกลางปี (ชิดง่วยบั๊ว) ผู้ใหญ่ข้าพเจ้าก็ทำพิธีเซ่นไหว้ตามประเพณีจีน ท่านเคยพูดกับข้าพเจ้าว่า ที่เซ่นไหว้ ก็ทำตามประเพณีที่เคยทำมา สืบต่อแต่ครั้งเมื่ออยู่ที่สำเพง อย่างน้อยก็เปิดโอกาสให้ลูกๆ ซึ่งยังเล็กอยู่ ได้กินเลี้ยงกันอย่างอิ่มหมีพีมัน ปีละ ๒ ครั้ง ต่อมาไม่ช้าท่านก็เลิกประเพณีไหว้เจ้า เพราะไม่มีความจำเป็นอะไร ด้วยไม่ได้อยู่ใกล้ชิดกับชาวจีนเหมือนแต่ก่อนแล้ว บิดาข้าพเจ้าเป็นคนเชื่ออะไรยาก เรื่องอะไรที่คนอื่นเขายังเชื่ออยู่ แต่เราไม่เชื่อ ถ้า "เข้าเมืองตาหลิ่วก็ต้องหลิ่วตาตาม" ดีกว่า แต่ที่หลิ่วตาตามนี้ ลางทีก็เลยติดเป็นนิสัย แก้ยากเหมือนกัน ถ้าไม่รู้เล่ห์เหลี่ยมของความจริงว่าเป็นอย่างไรที่แท้จริง

กับข้าวของกินที่ทำไหว้เจ้า ถ้าเหลือค้างข้ามวัน ก็มักเอาไปเทรวมหมกลงในหม้อเดียวกัน และเอาขึ้นอุ่นไฟให้ร้อน ก็ใช้รับประทานได้อีก มีรสอร่อยดี เพราะเปรี้ยวนิดๆ ที่เกิดรสเปรี้ยว เพราะตัวจุลินทรีย์ เรียกชื่อว่า "แบกเทอเรีย" ซึ่งมีอยู่ในอาหาร เป็นตัวการทำให้เกิดความเปรี้ยวขึ้น อาหารชนิดนี้ จีนเรียกว่าแกงจั้บไฉ่ แปลว่าอาหารผักเบ็ดเตล็ดหลายอย่างคราวนี้ถ้าต้องการกินแกง "จั้บไฉ่" ก็ทำกินเป็นเฉพาะ ใช้สิ่งสดๆ ก็ได้ ไม่จำเป็นต้องทำจากอาหารที่เหลือค้างข้ามวัน จะใช้ผักกี่ชนิด และจะมีเนื้อหนังมังสะ หรือสิ่งอะไรเพิ่มเติม ก็แล้วแต่ต้องการ อาหารผักซึ่งเรียก

ว่าแกงจั๊บไฉ่นั้น ฝรั่งที่เคยกินก็ติดใจ จนคำว่า "จั๊บไฉ่" เข้าไปติดอยู่ในภาษาฝรั่งว่า "ช้อบโส่ย" (chop suey) ซึ่งเป็นคำได้ไปจากจีนชาวกวางตุ้ง

แกง "โฮะ" ของชาวไทยภาคพายัพก็เป็นลักษณะเดียวกับแกง "จั๊บไฉ่" จะใช้อาหารที่เหลือค้างข้ามวัน หรือทำเป็นพิเศษก็มี คือเอาของที่เหลือใส่หม้อสำรวมไว้ มีฝาบีดปากหม้อ ทิ้งไว้หลายๆ วัน จนมีตัวหนอน จึงเอาตั้งไฟให้สุก อย่างนี้ก็มี แต่เป็นเอกเทศ เฉพาะบุคคลบางท่านเท่านั้น ถ้าจะทำขึ้นสดๆ ก็ได้ แต่มีรสไม่อร่อยเท่ากับค้างคืนไว้เพื่อให้เกิดรสเปรี้ยว ของเขามีตะไคร้ใบมะกรูด หรือจะมีผักอื่นๆ ใส่ ก็แล้วแต่ชอบ แกงสำรวมนี้ เห็นจะเป็นอาหารชนิดเดียวกับอาหารบิณฑบาตของพระ ในสมัยก่อน ซึ่งฉันสำรวมอยู่ในบาตรเดียว ฉันเสร็จและเมื่อล้างบาตรแล้ว ก็จะต้องยกบาตรเปล่าขึ้นส่องดูที่ก้นว่าจะมีรูหรือรอยร้าวขึ้นบ้างหรือไม่ ไม่เช่นนั้นเมื่อไปบิณฑบาต มีผู้ตักบาตรด้วยอาหารแกง ก็จะเดือดร้อน เพราะน้ำแกงจะรั่วไหลซึมออกมาได้ ทำให้เปรอะเปื้อนตัว ลูกศิษย์ เมื่อเห็นพระผู้เป็นอาจารย์ ส่องดูบาตรเสมอทุกเช้า ก็ไม่ได้ใส่ถามท่านว่าส่องบาตรเพราะด้วยเหตุอะไร ครั้นเมื่อเติบโตอุปสมบทแล้ว ก็ประพฤติตามอย่างอาจารย์ โดยไม่รู้เหตุผล ว่าทำไมจึงต้องทำเช่นนั้น แล้วคนหลังๆ เมื่ออุปสมบทเป็นพระแล้ว ก็ประพฤติสืบๆ ต่อกันมาจนเป็นประเพณี จนมีคำกล่าวว่า "เถรส่องบาตร" ซึ่งเป็นคำติว่าทำตามๆ กันมาอย่าง "หลับหูหลับตา" ไม่ได้ใช้ความคิดถามตนเองว่า ที่ทำตามๆ กันมานี้ เพราะ "อะไร ที่ไหน เมื่อไร ทำไม อย่างไรและใคร" ซึ่งรัดยาด คิบปลิ้ง (Rudyard Kipling) กวีเอกคนหนึ่งของอังกฤษ ประพันธ์เป็นกลอนไว้บทหนึ่งว่า

"*I have six honest serving men,*

"*Who teach me all I know.*

"*Their names are What, and Where and When,*

"*And Why and How and Who.*

เมื่อกล่าวถึงพระฉันสำรวม นึกขึ้นได้ถึง "นาคะประทีป" เมื่อครั้งยังบวชเป็นพระ เคยติดตามอาจารย์ คือพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์) ไปเมืองลังกา ว่าเมื่ออยู่ที่เมืองลังกา ออกไปบิณฑบาต ชาวบ้านที่ใส่บาตร มีข้าวมีแกงหรืออาหารชนิดไร ตลอดจนขนมนมเนย ก็เอาวางใส่ลงไปในบาตรรวม "สัมพหุลา" กันหมด ในวันแรก ๆ ที่ไปถึงใหม่ ๆ "นาคะประทีป" เล่าว่า ฉันไม่ค่อยลงคอเลย เพราะไม่เคย ครั้นจะไม่ฉันก็ต้องอด จำเป็นต้องฉันด้วยความจำเป็น พอเคยแล้วก็ฉันได้ คิดว่าสะดวกดี เพราะตักกับข้าวลงไปได้มากทีเดียว ด้วยไม่ต้องมีย่ามมีบีนโต ซึ่งลางทีต้องหิ้วไปด้วยตั้ง ๒ เถา ให้มันเกะกะ ไหนจะต้องอุ้มบาตร ไหนจะต้องคล้องย่ามที่แขน ไหนจะต้องหิ้วบีนโตตั้ง ๒ เถา เห็นใจท่านจริง ๆ เล่ามาถึงตรงนี้ นึกอะไรขึ้นได้อีกนิดหนึ่ง แม้จะออกนอกทางเรื่องตรุษจีนมาไกล ก็ "ช่างหัวมัน" ด้วยเล่าตามสบายใจ เพราะเป็นเรื่อง "เกิดจากใจ ไม่ใช่เกิดจากหัว" (ภาษาสมัยใหม่) เรื่องที่นึกได้คือ คำว่า "ตักบาตร" เดี๋ยวนี้ใช้กันว่า "ใส่บาตร" ชะรอยจะเห็นว่า *ตัก* เป็นเรื่องเอาสิ่งของจากที่เดิม โดยใช้ภาชนะ เช่น ช้อน ทัพพี เป็นเครื่องเอาออก แต่คนรุ่นก่อนใช้ว่า ตักบาตร หมายความว่าเอาสิ่งซึ่งเป็นอาหารวางพักลงในบาตร *ตัก* คำแรกเป็นคำไทยมาแต่เดิม ส่วนคำหลังเป็นคำไทยเชื้อเขมร ผู้รู้ภาษาเขมรอธิบายว่า *ตัก* แปลว่า พักหรือวางลง เป็นคำกริยา ถ้าแผลง *ตัก* เป็นตำหนัก ก็แปลว่า ที่พัก

บัดนี้ขอวกกลับเข้าหาประเด็นเรื่องตรุษจีนต่อไป ที่ข้าพเจ้าว่าวันตรุษจีนข้าพเจ้าดีใจมากนอกจากได้กินขนมเทียนขนมเข่งที่เซ่นไหว้อย่างอุดมแล้วอีกอย่างหนึ่งก็คือได้ดูสิงโตตรุษจีน ซึ่งเป็นสิงโตตัวเล็ก เด็กจีนเป็นผู้เต้นผู้เชิดมีมากพวกด้วยกัน ไปเชิดไปเต้นที่หน้าบ้านหรือหน้าร้านชาวจีน ซึ่งเขาจุดประทัดต้อนรับ เต้นถวายเจ้าอยู่สักครู่ เมื่อเจ้าของบ้านหรือร้านให้เงินเป็นรางวัลแก่เด็กพวกสิงโตที่นำเครื่องหมายมาคำนับปีใหม่แล้ว สิงโตก็เคลื่อนย้ายไปยังบ้านอื่นร้านอื่นต่อไป ภายหลังพวกเด็กจีนเล่นสิงโต มีเด็กไทยเข้าไปเล่นผสมโรงด้วย ที่เป็นเด็กไทยล้วน ๆ ก็มี เพราะเล่นสนุกและได้เงินมาอย่างง่าย ๆ ด้วย ไม่ต้องลงทุนกี่มากน้อย ครานี้พวกเด็กเล่นสิงโต ถ้าคนละพวก ไม่ว่าเป็นเด็กจีนเด็กไทยก็ "เขม่น" กัน เกิดเป็นเรื่องชกต่อยกันขึ้น แล้วภายหลังเกิดมีพวกสิงโตที่ไม่ใช่เด็กออกโรงเข้าด้วย เรื่องวิวาทก็มีตามมา ไม่ใช่ชกต่อยกันอย่างเดียว ยังมีตีกันด้วยเท่าที่ข้าพเจ้าเห็นเป็นเรื่องต่อยเรื่องตีเท่านั้น ยังไม่ถึงกับฟันแทงหรือยิงกัน สิงโตเหล่านี้เป็นของสิงโตจีนชาวแต้จิ๋ว แล้วต่อมาก็เกิดมีสิงโตจีนชาวกวางตุ้ง ซึ่งผู้เล่นเป็นผู้ใหญ่ชายฉกรรจ์ทั้งหมด เมื่อแรกมี เห็นจะเป็นจำนวนน้อย เพราะในละแวกบางรักและบ้านทวาย ก็มีตัวเดียวเท่านั้น เมื่อมีการแสดงสิงโต คนก็ยืนมุงกันดูแน่นไปหมด เพราะไม่ใช่เชิดไม่ใช่เต้นกันตามธรรมดา แต่ว่าคนเชิดขึ้นขี่คอคนอื่น ๆ และซ้อนต่อกันขึ้นไปให้สูงหลายช่วงคน เพื่อไปคาบเอาเงินที่เจ้าของบ้านเจ้าของร้าน แขวนห้อยไว้บนที่สูง คนก็หันมานิยมดูสิงโตใหญ่มากกว่าดูสิงโตเด็ก ซึ่งเต้นซึ่งเชิดส่วนมากไม่ได้ความ ครานี้การเต้นสิงโตในระยะต่อมา ก็มีเอาอย่างสิงโตกวางตุ้ง มีการแข่งขันกันขึ้น เรื่องวิวาทตีรันฟันแทงก็มีมากกว่าเดิม ในที่สุดสิงโตตรุษจีนก็หมดไป เพราะถูกห้ามแสดง ถ้าต้องการเล่น

สิงโต ก็ต้องขออนุญาตเล่นได้ตามโอกาสอันควร ถ้าเล่นสิงโตเวลาตรุษจีน ก็ไม่อนุญาต

สิ่งอีกอย่างหนึ่งซึ่งเด็กๆ ดีใจในเทศกาลตรุษจีน คือดอกไม้ไฟของจีน ที่เรียกว่าประทัด เด็กชอบจุดเมื่อจุด ด้วยมันมีแสงประกายไฟเสียงดังปังปั๋ง ก็ตื่นเต้น ในวันก่อนรุ่งอรุณของวันตรุษจีนจะได้ยินเสียงประทัดดังสนั่นหวั่นไหวอยู่ทั่วไปไม่ขาดระยะ ดูประหนึ่งว่าจุดประทัดต้อนรับปีใหม่ ซึ่งกำลังจะย่างเข้ามาอยู่รำมะร่อแล้ว และเป็นสัญญาบอกให้รู้ว่าปีใหม่กำลังจะย่างเข้ามาถึง อีกอย่างหนึ่งการจุดประทัดก็เป็นการขับไล่ไสส่งสิ่งเสนียดจัญไรของปีเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ ให้ตกใจปลาตหนีไปด้วยในตัว ที่คิดเห็นเช่นนั้นก็เพราะการจุดประทัดของจีน เท่าที่ทราบ มีทั้งที่จุดต้อนรับด้วยความยินดี และจุดประทัดตามหลัง สิ่งที่ต้องการจะไสส่งให้ไปเสียโดยเด็ดขาด จึงจุดประทัดไล่ เพราะเสียงดังและแสงความร้อน มีทั้งที่ดีและไม่ดีอยู่ในตัว คนที่มีเกียรติก็คือคนที่มีชื่อดังก็กก้อง ใครได้ยินชื่อยินเสียงก็ตกใจกลัว ถ้าเป็นคนร้ายคนชั่ว ซึ่งเท่ากับเป็นตัวเสนียดจัญไร เมื่อได้ยินเสียง ก็ต้องตกใจกลัวหนีไป ส่วนไฟก็เป็นสัญลักขณ์แห่งความมีเดช คือความร้อน และเป็นสัญลักขณ์แห่งความสว่างด้วย จึงเป็นมงคล เหตุนี้ในกรณีจะใช้ไฟไม่ได้ก็ต้องใช้สีแดงเป็นสัญลักขณ์แทนไฟ เมื่อเอาผ้าแดงไปคาดไปตากไว้หน้าบ้าน ก็เท่ากับมีไฟคือตัวมงคลไว้ ตัวเสนียดจัญไรที่มีอยู่ในบ้าน ก็ตกใจกลัวต้องหนีไป ส่วนตัวเสนียดจัญไรอยู่นอกบ้านก็ไม่กล้ากลั้กลายเข้ามา อย่างเดียวกับสัตว์ร้าย ที่ไม่กล้าฝ่ากองไฟที่คนจุดไว้ เพื่อเข้ามาทำร้ายคนในเวลากลางคืน เมื่อขณะนอนค้างอ้างแรมกลางบ่าเวลาค่ำคืน ฉะนั้น ที่เด็กๆ ดีใจเมื่อถึงวันตรุษจีนเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ที่ดีใจก็เพราะต้องการไปเก็บประทัดที่เขาจุดแล้ว ตอกไหนค้นก็เก็บเอามา เมื่อได้หลายดอก ก็ฉีกกระดาษที่หุ้มนอก

ออก เอาแต่ดินปั้นข้างใน เพื่อมากองจุดเล่นเป็นสนุกไป เรื่องอาจเกิดอันตราย เพราะไฟจะลวกเอา เป็นไม่ต้องคำนึงถึง

เทศกาลตรุษจีน ๓ วันแรก บรรดาห้างร้านขายของชาวจีนปิดหมด ต้องการจะซื้ออะไรอย่างที่ชาวจีนขาย เป็นหาซื้อตามร้านไม่ใคร่ได้ ผิดกับในปัจจุบัน ซึ่งยังมีร้านชาวจีนเปิดขายของอยู่บ้างในวันตรุษจีน แต่ในสมัยโน้น ตรุษจีนวันแรกเป็นหาซื้ออะไรไม่ได้ที่เดียว เพราะร้านทุกร้านปิดกันหมด ต่อรุ่งขึ้นตรุษจีนวันที่สอง ที่สาม จึงจะมีเปิดร้านกันบ้างประปราย และมากขึ้นโดยลำดับ ในวันตรุษจีน ๓ วัน แทนที่จะเห็นร้านขายของ กลับเห็นร้านตั้งขึ้นเล่นการพนัน เป็นจำพวกเขย่าลูกเต๋า ๓ ลูก ซึ่งอยู่ในจานมีฝาครอบ เรียกว่า "ขลุกขลิก" ตั้งชื่อตามเสียงของลูกเต๋าเมื่อถูกเขย่ากระทบฝาครอบ การพนันอีกอย่างหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม ๓ ใบเถา ขนาดเท่าหัวแม่มือ ตามเหลี่ยมมีรูประบายสีเป็นน้ำเต้าปูปลา และอีกลูกหนึ่งจำไม่ได้ อาจจะเป็นรูปกุ้งก็ได้ ครบทั้ง ๔ เหลี่ยม เอาลูกบาศก์ ๓ ใบเถานี้วางลงในจานมีฝาครอบ ตะแคงจานกลับไปมา ๒—๓ ครั้ง แล้วก็วางจานมีฝายังครอบอยู่ เพื่อให้คนแทง การพนันอย่างนี้เรียกว่า "น้ำเต้าปูปลา" ตามรูปภาพระบายสีซึ่งมีอยู่ในเหลี่ยมลูกบาศก์ การพนันวันตรุษจีน มี "ขลุกขลิก" และ "น้ำเต้าปูปลา" เป็นพื้น นอกนี้ยังมีชนิดอื่นอีกบ้าง จำได้แต่เงา ๆ จึงไม่สามารถจะเล่าได้ "น้ำเต้าปูปลา" นี้ ถ้าใครต้องการจะมีเล่น ก็ไปซื้อได้ง่าย ด้วยมีขายที่สำเพ็ง ในตรอกซอยตรอกหนึ่ง เรียกว่า "ตรอกโรงโคม"

ที่เล่ามานี้ ก็เล่าเท่าที่เคยเห็นแถวตำบลบางรักเท่านั้น ส่วนที่ตำบลอื่นจะมีอะไรที่แปลกไปกว่านี้ ก็ไม่มีโอกาสจะได้เห็น ผู้ใหญ่เคยเล่าให้ฟังว่า การพนันวันตรุษจีนที่สำเพ็ง ส่วนใหญ่เป็นร้านโปปั่นและโปกำ ใครต้องการติดถั่วโป ก็ไปขออนุญาตติดจากโรงบ่อนในตำบลนั้น โดยเสียเงินค่าอนุญาต

ตามที่ขุนพัฒน์เจ้าของโรงบ่อนจะกำหนดเรียก ลางทีอาจมีประมูลกันก็ได้ ถ้าที่ขออนุญาตติดบ่อน ตั้งอยู่ในทำเลดี มีผู้เล่าว่า เทศกาลตรุษไทย ตรุษสงกรานต์และตรุษจีน รัฐบาลอนุญาตให้ราษฎรเล่นการพนันถั่วโปกันได้ตามอำเภอใจ แต่ละเทศกาลมีกำหนด ๓ วันแต่ในอายุข้าพเจ้าโดยเฉพาะตรุษไทย ตรุษสงกรานต์ นึกไม่ได้ว่าเคยเห็น แม้แต่ติดถั่วโปอย่างเทศกาลตรุษจีน ก็ไม่เคยเห็นว่ามีที่ตำบลบางรัก ส่วนการเล่นพนันกันในบ้านระหว่างญาติมิตรคราวเทศกาลทั้ง ๓ นี้ ส่วนใหญ่ก็คือเล่นไพ่ ถ้าเป็นจีนก็เล่นไพ่จีน ถ้าเป็นไทยก็เล่นไพ่ตอง ความจริงไพ่ทั้งสองอย่างนี้ ก็เป็นของจีนครอบให้ทั้งนั้น ข้าพเจ้าไม่เข้าใจว่า เมื่อปล่อยให้เล่นการพนันกันได้ตามอำเภอใจ ในวันเทศกาลทั้ง ๓ นี้ ทำไมเมื่อเล่นถั่วโป จึงต้องไปเสียเงินค่าขออนุญาตจากขุนพัฒน์ ซึ่งเป็นผู้ผูกขาดจากหลวง ส่วนเล่นไพ่ไม่ต้องเสียเงินค่าอนุญาตจากเจ้าภาษีไพ่ที่ผูกขาดเหมือนกัน และที่บ้านข้าพเจ้าก็เคยเป็นตัวแทนเจ้าภาษีไพ่ในตำบลนั้น ก็ดูเหมือนไม่มีใครต้องมาขออนุญาต เมื่อต้องการจะเล่นไพ่กันในวันในเทศกาลที่กล่าวนี้ เหมือนกับเรื่องเล่นถั่วโป ทั้งนี้อาจคิดเห็นได้เป็นหลายนัย แต่ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวให้เยิ่นเย้อยาวความออกไป

ตรงนี้จะเล่าถึงเรื่องตรอกโรงโคมเป็นเรื่องแทรก ตรอกในสำเพ็งนั้นมีมากมาย นอกจากตรอกที่ทะลุถนนสำเพ็งได้โดยตรง ยังมีตรอกเล็กตรอกน้อย ซอกแทรกอยู่ทั่วไป เชื่อมต่อถึงกันได้แทบทั้งนั้น ข้าพเจ้าเมื่อเข้าโรงเรียนและเป็นเด็กโตแล้ว ในวันเสาร์ วันอาทิตย์ โรงเรียนปิด ลางคราวก็ได้ไปค้างคืนที่บ้านอาผู้หญิงคนหนึ่ง ซึ่งเป็นลูกพี่ลูกน้องของบิดา ได้สามีเป็นพ่อค้าจีน และมีบ้านอยู่แถวถนนทรงวาด ซึ่งขณะที่เล่ายังไม่มีศาลเจ้าเก่า ด้วยความอยากรู้อยากเห็นอะไรแปลกๆ ตามนิสัยเด็กที่รู้ภาษาแล้ว

ได้ถือโอกาสเป็น "ผู้ดีเดินตรอก" ซอกแทรกไปทั่วในบริเวณนั้น เข้าตรอกนั้นลัดออกตรอกนี้ สุดแต่มีตรอกอะไร ก็เป็นต้องเดินเข้าไปดูทุกตรอก จนรู้สึกว่าเดินเสียปรุ ค่าที่เคยเดินเสียปรุนี่เอง ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าได้รับประโยชน์ไม่ใช่เพราะจะไปวิ่งราวหนีลัดตัดเข้าตรอกนี้ออกตรอกนั้น คนไล่ตามไม่ทัน แต่ได้ประโยชน์เป็นไปทางความรู้ เกี่ยวกับการเขียนหนังสือเรื่อง *ลัทธิของเพื่อน* ตอนที่ว่าด้วยลัทธิศาสนาจีน ถ้าไม่ลืม ข้าพเจ้าจะเล่าให้ฟังทีหลัง เฉพาะตรงนี้ จะกล่าวถึงเรื่องตรอกโรงโคมเท่านั้น

ท่านคงรู้จักวัดกันมาตุยารามอยู่แล้ว ไม่มากก็น้อย ที่ข้างวัดด้านเหนือมีตรอกอยู่ตรอกหนึ่งชื่อว่าตรอกเต๊า ตรงข้ามทางถนนเจริญกรุงอีกฟาก เป็นตรอก ดูเหมือนเรียกตรอกยายแฟง ไปออกวัดใหม่ยายแฟงหรือวัดคณิกาผล ตรอกยายเต๊าทางทิศตะวันตก ไปออกถนนเยาวราช ซึ่งในสมัยโน้นยังไม่มี เมื่อก่อนตัดถนนเยาวราช ได้ความว่าตรงกลางถนนตอนนั้น ยังเป็นเขตของวัดกันมาตุยารามอยู่ และมีเจดีย์สร้างเป็นอย่างรูปสำเภายานนาวาขนาดย่อมข้ามถนนเยาวราชไป เรียกกันว่าตรอกโรงเขียน ได้ชื่อจากโรงหญิงนครโสเภณี ซึ่งตั้งอยู่ในตรอกนั้น เพราะที่หน้าตึก เขียนเป็นภาพระบายสีเรื่อง *สามก๊ก* เพื่อชวนให้คนผ่านตรอกแวะเข้ามาดู โดยเฉพาะพวกชาวจีน จะได้มีโอกาสเชื้อเชิญให้เข้าไปเยี่ยมข้างในด้วย เล่าไว้เพียงเท่านี้ก่อน เพราะกำลังจะออกนอกเรื่อง ห่างประเด็นออกไปทุกที ตรอกโรงเขียนไปทะลุถนนสามเพง ตรงข้ามก็เป็นตรอกโรงโคม ลางทีก็เรียกว่าตรอกศาลเจ้าเก่า ไปสุดตรอกตกแม่น้ำ เล่ามาเป็นคุ้งเป็นแคว พอถึงตรงนี้ก็รู้สึกตัว ว่าเล่าผิดไปถนัดใจ ที่ว่าตรอกโรงโคมนั้น ที่ถูกเป็นตรอกอาเนียเกง หรือตรอกศาลเจ้าใหม่ก็จำไม่ได้แน่ ส่วนตรอกโรงโคมหรือตรอกศาลเจ้าเก่านั้น ที่ถูกต่อกับตรอก

ตลาดเก่าสามเพง และตรอกตลาดเก่า ก็ไปต่อกับตรอกเจ้าสัวเนียม ไปออกถนนเจริญกรุง

ตรอกโรงโคมนั้น มีพวกจิตรกรจีนตั้งโต๊ะ เป็นที่เขียนหนังสือบ้าง เขียนภาพบ้าง มีอยู่ด้วยกันหลายโต๊ะ เห็นเป็นแถว แต่ละโต๊ะที่ตั้ง มีโคมจีนขนาดเล็ก ๆ และรูปภาพรูปอักษรจีนตัวบรรจง อย่างที่จีนใช้ปิดตามหน้าบ้าน ในวันตรุษจีน แขวนกันไว้ที่ข้าง ๆ เต็มไปหมด โคมแบบจีนมักเขียนเป็นตัวหนังสือจีน ผู้ที่จะเขียนได้ดีและงดงาม ก็ต้องเป็นจิตรกร เมื่อใครต้องการโคม ก็มาหาซื้อจากที่นี่ จึงได้ชื่อว่าตรอกโรงโคม นอกจากนี้ ใครต้องการรูปภาพเทวดาผู้วิเศษ หรือเจ้า เช่นเจ้ากวนอู หรือเจ้าอะไร ตลอดจนภาพอื่น ๆ และภาพเป็นตัวหนังสือจีนงาม ๆ จนกระทั่งลูกบาศก์น้ำเต้าปูปลา ก็มาหาซื้อที่นี่ ถ้าหาไม่ได้ตามที่ต้องการ จะว่าจ้างให้เขียนเป็นกรณีพิเศษก็ได้ ชาวจีนที่ไม่รู้หนังสือ ต้องการจะมีหนังสือจดหมายบอกข่าวคราวไปถึงญาติในเมืองจีน ก็มาว่าจ้างศิลปินจีนที่ตรอกโรงโคมเป็นผู้เขียนจดหมายให้ พวกศิลปินจีนเหล่านี้ หากินได้ดี ก็ในระยะก่อนตรุษจีน ด้วยจะมีผู้มาซื้อมาว่าจ้างกันมาก

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตรุษจีนมายืดยาว ส่วนเรื่องตรุษสงกรานต์ยังไม่ได้เล่า แต่เห็นว่าเรื่องที่มีอยู่นี้ ก็มากอยู่แล้ว จึงจะงดเล่า ความจริงเรื่องตรุษสงกรานต์ ข้าพเจ้าก็ได้เขียนเป็นเล่มหนังสือไว้แล้ว ถ้าท่านอ่านหนังสือเรื่องนั้น เมื่อกล่าวถึงเด็นชนเล่นสาดน้ำตรุษสงกรานต์ ก็หมายความว่ามีเด็กคือตัวข้าพเจ้า ปนอยู่ในนั้นด้วยคนหนึ่ง แม้ในหนังสือเรื่องอื่น ๆ ที่ข้าพเจ้าเขียน ก็มีอยู่หลายเรื่อง ตลอดจนคำนำต่าง ๆ ซึ่งลางทีก็มีประวัติข้าพเจ้าปนอยู่ในนั้นด้วย ไม่มากก็น้อย

๑๗. เมื่อเด็ก เรื่องน้ำก๊อก

ที่ในกรุงเทพฯ สมัยเมื่อราว ๗๐ ปี ล่วงมานี้ มีน้ำประปาใช้แล้ว ประปาคือการจำหน่ายน้ำให้แก่ราษฎรทั่วไป เพื่อบริโภคใช้สอยและดื่มกิน โดยวางท่อต่อน้ำ ส่งไปภายในอาคารบ้านเรือนเป็นต้น ซึ่งผู้ใช้น้ำจะต้องเสียเงินเป็นค่าบริการ แก่ผู้จำหน่ายน้ำให้ ตามอัตราที่มีกำหนดไว้ เมื่อครั้งที่กล่าวนี้ยังไม่มีคำประปาบัญญัติใช้ ราษฎรจึงเรียกการจำหน่ายน้ำตามลักษณะนี้ว่า น้ำก๊อก หมายความถึงน้ำที่ไขให้ไหลตามท่อซึ่งเรียกว่าแป๊ป (pipe) และผ่านก๊อกออกมา ก๊อกคือที่ปิดเปิดน้ำ จากแป๊ปหรือภาชนะซึ่งขังน้ำไว้ การจำหน่ายน้ำก๊อกสมัยนั้น คงจะจำกัดเขตอยู่ในบริเวณสำเพง และบริเวณที่ใกล้เคียง ซึ่งเป็นย่านมีคนอยู่หนาแน่น โดยเฉพาะส่วนใหญ่เป็นชาวจีน แต่ที่อื่นเห็นจะไม่มี เพราะข้าพเจ้านึกไม่ออก ว่าเคยเห็นมีน้ำก๊อกใช้

ที่เป็นเช่นนี้ ก็ด้วยเหตุในท้องที่อื่น ๆ นอกจากสำเพง ส่วนใหญ่ราษฎรตั้งบ้านเรือน ไม่สู้หนาแน่นถึงกับเบียดเสียดกัน และตามปรกติ ก็ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำลำคลองกันทั้งนั้น เพราะกรุงเทพสมัยนั้น มีคลองใหญ่

คลองน้อยเชื่อมต่อถึงกันตลอด ท้องที่ตอนใดหากไม่มีลำคลอง ถ้าจำเป็นก็อาจขุดเป็นคลองเป็นเหมืองเป็นลำรางเข้าไปถึงได้ไม่ยาก ในที่สุดจะขุดเป็นบ่อเพื่อมีน้ำใช้ได้สะดวก ก็อาจทำได้ไม่ลำบาก ขุดดินลงไปลึกไม่กี่มากน้อย ตามปรกติก็มีน้ำเสมอ เพราะพื้นดินกรุงเทพ ฯ เป็นที่ลุ่มต่ำ เมื่อเป็นเช่นนี้ราษฎรก็ไม่มีความจำเป็นต้องใช้น้ำก๊อก ซึ่งต้องเสียเงินเป็นค่าบริการด้วย เพราะชื่อว่าต้องเสียเงินแล้วก็ยิ่งไม่ต้องการจะเสีย ด้วยเงินทองเป็นของหายาก ถ้ามีเงินเหลือสี่ซ้าห้าตำลึง ไม่ทราบว่าจะเอาไปทำอะไร ซื้ออะไร ก็เก็บเงินซึ่งสมัยนั้นเป็นเงินบาทพดด้วง ไว้เฉย ๆ จนดำ หรือไม่ก็ใส่กระปุกหรือใส่อะไรไว้แล้วเอาไปผั่งดิน เพื่อไม่ให้ใครรู้ เพราะกลัวถูกขโมย ความเป็นอยู่ของราษฎรชาวกรุงเทพ ฯ สมัยนั้นกำลังจะเคลื่อนที่มาเป็นอย่างสมัยปัจจุบัน แต่ส่วนมากที่ข้าพเจ้าได้รู้เห็นก็เป็นดังที่เล่านี้ ป่วยกล่าวไปไยถึงความเป็นอยู่ของราษฎร ที่อยู่ห่างไกลกรุงเทพ ฯ ออกไป ตามส่วนสัมพันธ์กับความเจริญ ซึ่งมีส่วนใหญ่แต่ในกรุงเทพ ฯ

คำว่าบริการที่ใช้อยู่ในที่นี้ เป็นคำซึ่งนิยมใช้กันมีอายุอยู่ในราว ๑๕ กว่าปีที่ล่วงมานี่เอง ความจริงคำว่าบริการก็มีปรากฏอยู่นานแล้วในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน แปลว่า "ช่วย เกื้อกูล" พระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทรงนำมาบัญญัติใช้ ปรับเข้ากับคำ service ในภาษาอังกฤษ แปลว่าการรับใช้ให้ความสะดวกแก่สิ่งที่ต้องการ

ข้าพเจ้าเคยเข้าไปในศาลเจ้าโจซือก๋งครั้งหนึ่ง ในสมัยที่กำลังจะลงมือเขียนเรื่อง *ลัทธิของเพื่อน* ตอนซึ่งว่าด้วยลัทธิศาสนาของจีน ในระยะนั้นเมื่อถึงวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันหยุดงาน ข้าพเจ้าก็ไปเที่ยวแวะดูวัดจีนและศาลเจ้าต่าง ๆ แทบทุกแห่ง เพื่อหาความรู้โดยตรง สำหรับประกอบเรื่องที่ตั้ง

ใจจะเขียน ศาลเจ้าโจซือก๋งก็เป็นแห่งหนึ่งที่ได้เข้าไปดู วันที่ไปวันนั้นเป็นเวลาเย็นราวบ่าย ๕ โมง เมื่อย่างเข้าไปภายในศาลเจ้า ก็เห็นหลวงจีนกำลังฉันอาหารมื้อเย็นอยู่ เมื่อเห็นข้าพเจ้า ก็ลุกขึ้นต้อนรับ เชื้อเชิญให้ร่วมรับประทานอาหารด้วย นี่เป็นจริยามารยาทของธรรมเนียมประเพณีไทยและจีน แต่คนจะมีใจอารีแก่คนแปลกหน้ามาแต่อื่นได้ ก็ต้องมีใจอารีแก่ตนเองและพวกของตนเองก่อน แล้วจึงจะขยายวงออกไปถึงคนอื่นได้โดยลำดับ เพราะ "เมื่อใดมีข้าวอยู่เต็มยุ้ง เมื่อนั้นคนจึงรู้จักสมบัติผู้ดี" (ขงจื๊อ) ที่กล่าวนี้เป็นเรื่องของสมัยก่อน ถ้าจะเทียบกับสมัยนี้ ก็เทียบกันไม่ได้ทั้งหมด เพราะมีความเจริญไม่เท่าเทียมกันทีเดียว ที่ออกปากเชื้อเชิญคนแปลกหน้ามาแต่อื่น ก็เป็นเพียงแสดงน้ำใจให้เห็นว่ามีไมตรีจิตเท่านั้น ไม่ใช่เชิญให้รับประทานจริง ๆ เพราะคำเชิญรับประทานอาหารในที่นี้ ก็เป็นแต่คำกล่าวตามแบบ ในจำพวกคำว่า "สบายดีหรือ" "รับประทานข้าวแล้วหรือยัง" คำชนิดนี้ในตำรานิรุกติศาสตร์เรียกว่า "คำแบบประโยคแบบ" (formal word, formal sentence) เท่านั้น ไม่มีความหมายยิ่งไปกว่าเป็นคำปราศรัยตามธรรมเนียม ผู้ที่ถูกถาม ตามปรกติก็ตอบว่า "สบายดี" หรือ "รับประทานแล้ว" ซึ่งก็เป็นประโยคแบบในทำนองเดียวกัน ไม่ได้ถือเอาเป็นจริงเป็นจังอะไร จะปรับเอาว่าเป็นมุสาวาทก็ไม่ได้ เช่น ไปไหนมา ตอบว่า "เปล่า" ก็เป็นคำแบบตามเคยเท่านั้น

ที่หลวงจีนเชิญข้าพเจ้ารับประทานอาหารข้าพเจ้าก็ไม่ประหลาดใจ เพราะไม่ได้ไปแต่ลำพังคนเดียว หากมีเพื่อนคนหนึ่ง เป็นผู้นำเข้าไป เพื่อนของข้าพเจ้าคนนี้ ชื่อนายเทียม ตันติเวชกุล ซึ่งเป็นสมาชิกคนสำคัญในสกุลนี้ และมีบ้านเป็นหลักฐานอยู่ข้างศาลเจ้าโจซือก๋งนั่นเอง เมื่อหลวงจีนเห็นนาย

เทียมเป็นผู้นำข้าพเจ้าเข้าไป ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง จะต้องลุกขึ้นต้อนรับ และกล่าวคำเชิญให้ร่วมรับประทานอาหารด้วยกัน อันเป็นแต่ประโยคแบบเท่านั้น

สถานที่ส่งน้ำก๊อกซึ่งกล่าวมานี้ ราษฎรเรียกกันว่า โรงสูบน้ำ ถ้าต้องการจะบอกให้ทราบด้วยว่าตั้งอยู่ที่ไหน หรือเป็นโรงสูบน้ำของใคร ก็เรียกเพิ่มเติมว่า โรงสูบน้ำตาลน้อย หรือโรงสูบน้ำพระยาโชฎึก ซึ่งในที่นี้ คงหมายถึงพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียร โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นผู้ก่อตั้งโรงสูบน้ำนี้ ถ้าตามปรกติ ราษฎรมักเรียกสั้น ๆ ว่าโรงสูบ เมื่อรู้กันอยู่แล้ว เรียกกันเท่านี้ก็พอ เพราะเป็นจำพวก "คำศัพท์" ซึ่งมีอยู่ด้วยกันทุกภาษา แต่ที่มีมากก็ในภาษาคำโคด มีภาษาไทยภาษาจีนเป็นต้น

โรงสูบน้ำนี้ตั้งถังขนาดใหญ่สำหรับขังน้ำ ซึ่งสูบขึ้นจากแม่น้ำ เป็นถังรูปสี่เหลี่ยม จะสร้างด้วยเหล็กหรืออะไรไม่ทราบ แต่คงไม่ใช่สร้างด้วยซีเมนต์ เพราะสมัยนั้นยังไม่มี ถังนี้มีถังเดียวหรือสองถัง จำไม่ได้ ทาสีดำ ๆ ดูมอซอ เมื่อมาเรือทางแม่น้ำ จะเห็นถังที่กล่าวนี้ ตั้งอยู่สูงเด่น เห็นได้แต่ไกล เมื่อข้าพเจ้าพายเรือมากับคุณแม่ เวลาผ่านโรงสูบน้ำ ข้าพเจ้าเป็นต้องมองดูทุกครั้ง เห็นควันพลุ่ง ๆ ขึ้นจากปล่องเล็ก ๆ ข้างถังน้ำ และได้ยินเสียงดังฉึก ๆ อยู่ตลอดเวลาเมื่อผ่านมา นี่คงเป็นเสียงเครื่องจักรกำลังเดิน เพื่อสูบน้ำขึ้นถัง ที่ข้าพเจ้าชอบมองดู เพราะเห็นเป็นของแปลก นาน ๆ จึงจะผ่านมาให้เห็นสักครั้งหนึ่ง เคยมีผู้เล่าว่า มีคนงานคนหนึ่ง ขึ้นไปทำงานอยู่ข้างปากถัง เกิดพลาดพลั้ง พลัดตกลงไปในถังแล้วจมน้ำตายอยู่ในนั้นไม่มีใครรู้ จนล่วงได้วันหนึ่งหรือสองวัน จึงได้ทราบกันขึ้น เพราะมีคนเห็นเขาชักรอกเอาศพขึ้นจากถัง ต่อมาโรงสูบน้ำนี้ก็เลิกกิจการ เห็นจะเป็นตอนที่มีประปาของรัฐขึ้น

น้ำก๊อกซึ่งใช้กันอยู่ในสมัยนั้น ก็เป็นน้ำในแม่น้ำ ตามธรรมดานี่เอง ไม่ผิดแปลกอะไรกับน้ำประปาตามหัวเมือง เมื่อแรกมีการประปา ซึ่งก็สูบเอาขึ้นมาจากแม่น้ำเช่นเดียวกัน ไม่มีกรองมีเกรอะสารส้มให้ใส และไม่มีใส่คลอรินเพื่อฆ่าเชื้อโรค คนดื่มคนกินน้ำ ตามปรกติ ก็คงไม่นึกถึงเรื่องอันตราย ที่เกิดจากนำกินในแม่น้ำคลองโดยตรง เพราะเคยกินกันมาแต่ไหนแต่ไร ตั้งแต่ครั้งบู๊ย่าตายาย ก็ไม่เห็นว่าเป็นอันตรายอะไร เรื่องจุลินทรีย์ตัวเชื้อโรคซึ่งมีอยู่ในน้ำ ก็ยังไม่มีใครเคยเห็นเคยรู้จัก เมื่อไม่รู้จักและไม่เคยเห็นก็ไม่กลัว ที่คนดื่มน้ำในแม่น้ำลำคลอง ไม่ใคร่เห็นว่ามีใครตายกันมาก ๆ ก็เพราะเมื่อก่อนยังมีคนอยู่กันเบ็นจำนวนน้อย ความสกปรกในแม่น้ำลำคลอง ก็ต้องมีน้อยเป็นธรรมดา แม้ในกรุงเทพ ฯ สมัยโน้น น้ำในแม่น้ำลำคลอง ก็ดูเหมือนจะสกปรกน้อยกว่าสมัยนี้ ทั้ง ๆ ที่มีการถ่ายเทอะไรลงไปในน้ำกันทั่วไป เพราะลำคลองต่าง ๆ ที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น น้ำเข้าออกถ่ายเทกันได้สะดวก เรื่องกินน้ำและกินเชื้อโรคเข้าไป มันก็ต้องมีเป็นธรรมดา แต่ที่ไม่ปรากฏว่ามีตายกันมาก ๆ อาจจะเป็นเพราะมีแรงต้านทาน เกิดความคุ้มกันขึ้นในตัว เพราะกินเชื้อโรคเข้าไปทีละน้อย ๆ เป็นเครื่องช่วยให้ตายน้อยก็ได้ ประกอบทั้งคนจีน ตลอดจนคนไทยที่ได้วัฒนธรรมจีนลางประการ นิยมดื่มน้ำชาร้อน มากกว่าดื่มน้ำเย็นอย่างในปัจจุบัน นี่ก็เป็นอีกประการหนึ่งซึ่งเป็นเครื่องต้านทานตัวเชื้อโรค เรื่องที่กล่าวมานี้เป็นเดาด้วยการคาดคะเนเอาเท่านั้น

เมื่อเกิดมีน้ำก๊อกขึ้น และน้ำก๊อกก็มีคุณภาพอย่างเดียวกับน้ำตักจากแม่น้ำลำคลอง จะต่างกันก็แต่เรื่องบริการให้ความสะดวกที่ได้นำเข้ามาใช้ในอาคารบ้านเรือนเท่านั้น ถ้าผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในสำเพ็ง ซึ่งมีคนมาก การใช้น้ำ

ก๊อกก็สะดวกกว่าใช้น้ำตัก แต่ผู้ซึ่งอยู่ย่านอื่น ความจำเป็นเรื่องหาน้ำใช้ได้ยากมีน้อยกว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีทางเลือกได้ว่าจะใช้น้ำก๊อกหรือน้ำตักดี ตามปรกติราษฎรซึ่งเป็นคนชั้นสามัญก็ต้องเลือกเอาทางใช้น้ำตัก เพราะด้วยความเคยชิน ถ้าไม่จำเป็นจริง ๆ ก็ไม่อยากเปลี่ยนให้ผิดแปลกไปจากที่ปู่ย่าตายายเคยประพฤติกันมา เพราะเห็นว่าก็มีความสุขสบายดี เข้าทำนองที่ว่า "เดินตามรอยเท้าผู้ใหญ่หมาไม่กัด" ความจริงมันกัดได้เหมือนกัน ถ้าไม่รู้จักช่วยตนเองบ้าง ที่ชาวบ้านจะเลือกเอาทางใหม่ก็ต่อเมื่อถูกบังคับ หรือหลีกเลี่ยงไม่ได้เท่านั้น

เรื่องอย่างนี้แม้ในบัดนี้ก็ยังมี เพราะประชาชนเมื่อรวมกันทั้งประเทศก็เป็นประชากรของประเทศด้วยกันทุกคน ไม่มีแตกต่างกัน แต่เมื่อแยกกันเป็นแต่ละท้องถิ่น แต่ละหมู่คณะ ก็ย่อมมีที่แตกต่างกัน ในเรื่องการครองชีพการศึกษา ตลอดจนประเพณีและความเชื่อถือ ทั้งนี้ก็เพราะมีสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม เป็นสิ่งบังคับ บันดาลให้เป็นคนมีวัฒนธรรมเป็นต่าง ๆ กัน ทั้งในทางร่างกายและจิตใจ ถ้าจะไปบอกกับคนที่มีวัฒนธรรมต่างกว่าของเรามาก ว่าทำเช่นนี้เช่นนั้น เป็นผิดวัฒนธรรม ถ้าเขาไม่รู้ว่าวัฒนธรรมคืออะไร จะซักถามหรือก็เกรงใจ หรือเมื่อซักถามและได้รับคำอธิบายแล้ว ได้ความรู้ความฉลาดอยู่เท่าเดิม ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่เขาจะนึกเดาเอาว่าคงหมายความอย่างนั้นอย่างนี้ เช่นไปแนะนำให้เขาตั้งส้วมซึมว่ามีประโยชน์อย่างนั้นอย่างนี้ แล้วก็ขู่ว่า ถ้าใครไม่ทำตาม ก็เป็นผู้ไม่มีวัฒนธรรม หรืออะไรในทำนองนี้ ในที่สุด วัฒนธรรมก็เป็นแต่คำซึ่งชอบกล่าวอ้างกัน อย่างพร่ำเพรื่อ แต่ก็ไม่ทราบกันชัดแจ้ง ถ้าจะเข้าใจก็เพียงว่าวัฒนธรรม คือสิ่งที่ผู้กล่าวอ้างเห็นว่าถูกหรือผิดเท่านั้น

นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันคนหนึ่งเล่าให้ฟังว่า ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งได้มีเจ้าหน้าที่ไปชักชวนราษฎรที่นั่น ให้รู้จักใช้ส้วมซึม แทนไปทุ่งไปป่าหรือไปนอกบ้าน ซึ่งประพฤติกันอยู่ทั่วไปในท้องถิ่นต่าง ๆ เมื่อชี้ถึงคุณประโยชน์ต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องใช้ส้วมซึม แต่ราษฎรเหล่านั้นฟังแล้วก็นิ่ง ไม่มีความเห็นอย่างไรว่าจะเปลี่ยนเป็นใช้ส้วมซึมหรือไม่ ในที่สุดถึงกับขู่ ว่าถ้าท่านผู้ใหญ่มาตรวจยังท้องที่นี้ ก็จะเสียหายขายหน้ากันหมด รวมทั้งตัวผู้พูดด้วย คราวนี้ก็มีแต่ผู้ใหญ่บ้านคนเดียวเท่านั้น ที่ยินดีทั้งส้วมซึมที่บ้านของตน ส่วนคนอื่น ๆ ก็ยังนิ่งอยู่ ไม่กระตือรือร้นแต่อย่างไร เมื่อเจ้าหน้าที่ผู้ชักชวนกลับไปแล้ว ฝรั่งนักมานุษยวิทยาคนนั้น ซึ่งนั่งฟังอยู่ด้วย ก็ถามพวกชาวบ้านเหล่านั้นว่า ทำไมจึงไม่ใช้ส้วมซึม ใคร ๆ คนอื่นที่เจริญแล้ว เขาก็ใช้ส้วมซึมกันทั้งนั้น เพราะเป็นสิ่งดีกว่าไปป่ากันไหน ๆ ชาวบ้านตอบเป็นเสียงเดียวกัน ว่าตนก็เห็นด้วยทุกอย่างกับคำอธิบายชี้แจงของเจ้าหน้าที่ แต่ติดขัดตรงที่ไม่มีเงินตั้งส้วมซึม ถามว่าทำไมไม่เข้าทุนรวมกันหลาย ๆ หลังคาเรือนเล่า ตอบว่ารังเกียจ ด้วยไม่เคยใช้ที่ซึ่งถ่ายสำส่อนกับใคร ๆ คนอื่น และก็ยังไม่มีความจำเป็นด้วย เพราะออกไปหลังบ้าน ห่างไกลเพียงเล็กน้อย ก็เป็นที่ป่าอยู่ตลอดไป ไม่จำเป็นอะไรถึงกับตั้งส้วมซึม

เหตุไรเจ้าหน้าที่ผู้ชักชวน จึงไม่ถามถึงเหตุผล จากคนเหล่านั้น ว่าทำไมจึงแสดงอาการเฉยอยู่ ไม่มีความเห็นว่าอย่างไร ข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าซักถาม ก็คงไม่ได้ความ เพราะชาวบ้านเหล่านั้น ก็คงจะนึกตามเคยอย่างพอดีพอร้าย ก็ยิ้มหรือหัวเราะ ถ้าจำเป็นจะต้องตอบ ก็อาจตอบอย่างเถลไถล ฟังไม่ได้เรื่องได้ราว เกิดความรำคาญ ถามซ้ำด้วยเสียงดังหน่อย

ก็คงได้รับคำตอบตัดบทว่าไม่ทราบ เป็นอย่างนี้ทุกคราวไป จนผู้ถามต้องราไปเอง ไม่ถามอีก ถ้าชาวบ้านเหล่านั้นจะตอบด้วยความจริงใจ ก็ต่อเมื่อหมดความสงสัยหรือความกลัว ซึ่งมีเป็นประจำอยู่ในสันดาน และจะกล้าบอกความจริงใจ ก็เฉพาะผู้ที่ไว้ใจได้ว่าเป็นกันเอง โดยถือเป็นพวกเดียวกัน หรือไม่ก็เป็นผู้ที่เขามีความนับถือมาก เสมอว่าเป็นญาติผู้ใหญ่ หรือเป็นหลวงพ่อหลวงตาหลวงปู่ของเขา ที่เป็นเช่นนี้ ก็เป็นเรื่องธรรมดาของคน อันเกี่ยวกับระดับชั้นแห่งวัฒนธรรม และประสบการของคนเหล่านั้น

เรื่องไปทุ่งไปป่าหรือไปนอกบ้าน ไม่ใช่ว่าจะมีอยู่เฉพาะที่กล่าวเท่านั้น ที่อื่น ๆ ก็มีเป็นทำนองเดียวกัน เพราะเนื้อที่ซึ่งรกร้างว่างเปล่ายังมีอยู่มาก ไม่กระทบกระเทือนอนามัยแต่ประการไร ด้วยอยู่ใกล้กับธรรมชาติ เรื่องสกปรกเปรอะเปื้อนน่ารังเกียจ ในธรรมชาติ ไม่มี จะมีก็แต่ในเรื่องของคนเองต่างหาก ซึ่งทำให้ธรรมชาติสกปรก แม้กระนั้น ธรรมชาติเอง จะเป็นผู้กำจัดความสกปรกเหล่านั้นให้หมดไปในเวลาไม่ช้าก็เร็ว ตามส่วนของสิ่งสกปรกนั้น โดยใช้แดดแผดเผา หรือให้ฝนเทลงมาชะล้าง เพื่อทำให้สะอาดหมดจด หรือถ้าแดดและฝนไม่สามารถจะกระทำหน้าที่ของตนได้ ก็มีสิ่งในจำพวกสัตว์ทั้งตัวใหญ่และตัวเล็กกระจ้อยร่อย มากระทำหน้าที่ ทำลายสิ่งปฏิกูลเหล่านั้นให้หมดไป เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่า ธรรมชาติย่อมเกลียดสิ่งปฏิกูล ถ้าเกิดมีขึ้น ก็พยายามทำลายเพื่อกำจัดให้หมดไปเสีย คนต่างหากที่เป็นผู้สร้างสิ่งสกปรกปฏิกูล ซึ่งธรรมชาติไม่สามารถจะกำจัดทำลาย ให้หมดไปในเวลาอันควรได้ เพราะคนไปเปลี่ยนแปลงธรรมชาติให้ผิดแปลกไปจากเดิม จนห่างไกลมากเกินไปนั่นเอง ซึ่งกลายเป็นผลร้ายให้แก่คน ดังเห็นกันอยู่

แต่เพียงในกรุงเทพฯ นี่เอง สมัยเมื่อ ๔๐ ปี ๕๐ ปีที่ล่วงมานี้ ตามบ้านเรือนที่มีอุปจารเป็นบริเวณรอบๆ พอ ก็ตั้งส้วม ซึ่งสมัยนั้นเรียกว่าเวจ มีอยู่ด้วยกันทุกบ้าน คือขุดดินเป็นหลุมลึก แล้วพาดไม้สำหรับนั่งยองๆ ไว้บนปากหลุม หรือจะทำที่นั่งให้สูงขึ้นก็ได้ ถ้าเห็นว่าตั้งอยู่ในที่ประเจิดประเจ้อ ก็กั้นคอกเป็นที่กำบังไว้โดยรอบ และมีอะไรมุงไว้ เพื่อกันแดดกันฝน มีลักษณะอย่างนี้เอง ที่มันกลายจากคำว่าเวจ มาเป็นเรียกว่าส้วม กระมัง ถ้ามีบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง รวมทั้งอยู่แพและเรือกลไฟที่เรียกว่าเรือยนต์ด้วย ก็ตั้งเวจให้ยื่นออกไปในน้ำพอป่อมลงไป ธรรมชาติก็จัดการทันที โดยมีฝูงปลาทั้งเล็กและใหญ่ ว่ายเข้ามาแย่งกินจนหมดไป ปลาที่กล่าวเหล่านี้ เป็นจำพวกปลาไม่มีเกล็ด เช่น ปลาเทโพ ปลาสวายและปลาสังกะวาด แต่ที่ข้าพเจ้าเคยเห็นอยู่เสมอ ที่ในคลองสาทร คือปลาแขยง นอกจากปลาแขยงแล้ว ก็ยังมีปลาจำพวกมีเกล็ด เช่น ปลาซิว ปลาสร้อย ปลาแปป ในสมัยโน้นมีชุกมาก ไม่มีใครเขาจับเอามากิน เวลาอาบน้ำในลำคลอง ถ้าเป็นหน้ามีปลาชุม โดยเฉพาะเวลาหัวน้ำขึ้น ก็ต้องระวังปลาแขยง ด้วยจะถูกมันยักเอา จะรู้สึกทั้งเจ็บและปวดมากอยู่พักหนึ่ง

ที่หน้าโรงภาษีร้อยชักสามหรือศุลกสถาน มีเวจสาธารณะของทางราชการตั้งยื่นออกไปในแม่น้ำอยู่มุมหนึ่ง สำหรับคนที่มาเกี่ยวข้องติดต่อกับโรงภาษี จะได้ใช้เป็นที่บรรเทาทุกข์ เมื่อเกิดความจำเป็น ถ้าสำหรับข้าราชการในกรมนั้น จะมีที่เป็นเฉพาะหรือไม่ ข้าพเจ้านึกไม่ออก ที่เห็นมีอยู่ก็แต่ที่เฉพาะของอธิบดี ใช้กระโถนมีที่ครอบ อย่างที่ในภาษาอังกฤษเรียกว่า commode ซึ่งเป็นวิธีซึ่งดีที่สุด ที่มีใช้กันทั่วไป ไม่ว่าเป็นฝรั่งหรือเป็นไทย ตามโรงแรมฝรั่ง ชนิดที่เรียกว่าโฮเต็ล ก็ใช้กันอย่างนี้ เพียงแต่ระยะเวลา ๑๖ ปี

ที่ล่วงมานี้เอง (พ.ศ. ๒๔๙๒) เมื่อข้าพเจ้าไปอินเดีย ก็ไปพักอยู่ที่โฮเต็ลชั้นดีแห่งหนึ่ง ในเมืองพาราณสี เรื่องใช้ commode ดังที่กล่าวมาแล้ว ก็ยังมีใช้อยู่

คราวนี้มีปัญหาว่า เขาไปเทกระโถนกันที่ไหน ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถ้าอยู่ใกล้แม่น้ำลำคลอง ก็คงเอาไปเทลงในน้ำ อย่างเดียวกับขยะกุมฝอย ก็เอาไปทิ้งลงในน้ำเหมือนกัน ถ้าเอาไปทิ้งที่อื่น ก็ต้องทิ้งกองกันอยู่นั่น ด้วยยังไม่มีเจ้าหน้าที่เทศบาลขนเอาไป เหตุนี้ในที่มีคนอยู่มาก และอยู่ห่างไกลแม่น้ำลำคลอง กองขยะกุมฝอย จึงเป็นกองโต ๆ มีอยู่ทั่วไปในที่ว่าง ลางแห่ง ถ้าเห็นในปัจจุบัน ก็คงตกใจ ว่าทำไมมันจึงใหญ่โตเป็นภูเขาเลากาถึงเช่นนั้น ถ้าเห็นในสมัยโน้น ก็รู้สึกเฉย ๆ ด้วยไม่เห็นแปลก คนที่ลอบถ่ายหรือลอบเททิ้งขยะกุมฝอยลงในแม่น้ำลำคลอง ดังที่ชอบทำกันอยู่ประปรายในปัจจุบันนี้ ก็เพราะคนเหล่านั้นยังมีนิสัยเดิมติดค้างอยู่

ตรงนี้จะขอกล่าวเรื่องกุมฝอย ว่าทำไมข้าพเจ้าไม่ใช้ว่ามูลฝอย ดังที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ข้าพเจ้าขอบอกท่านได้ ว่าแต่ก่อนเขาเรียกกันแต่กุมฝอย ภายหลังจึงมาเรียกว่ามูลฝอย เพราะฉะนั้นคำว่า กุมฝอยกลายเป็นคำโบราณไปแล้ว ที่ข้าพเจ้ายังเขียนว่ากุมฝอยอยู่ ตลอดจนคำลางที ซึ่งเวลานี้ใช้ว่าบางที ไม่ใช่ว่าข้าพเจ้าจะตื่อฝืนโลกที่กำลังหมุนอยู่ ถ้าทำเช่นนั้นก็โง่เต็มทีด้วยภาษาเป็นแต่สัญลักขณ์ (symbol) ที่เป็นสัญนิยม (convention) หรือกำหนดหมายขึ้นใช้กันเท่านั้น ที่ข้าพเจ้ายังคงใช้อยู่ ก็เพราะข้าพเจ้าเป็นคนอดีต แต่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จึงต้องการจะเหลียวหลังดูอดีตบ้าง ไม่ได้รุดหน้าไปในอนาคตแต่ถ่ายเดียว เพราะเห็นว่าอดีตและอนาคตมันต่อกันโดยมีปัจจุบันเป็นเครื่องเชื่อมต่อ ถ้าเมื่อใดไม่มีต่อกัน เมื่อนั้น ก็ไม่มีอดีต

ไม่มีอนาคตอีกต่อไป ว่าถึงคำกุมฝอย ท่านเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เคยเล่าเบื่นเชิงปรารภให้ข้าพเจ้าฟัง ว่าเดิมท่านเห็นว่ากุมฝอยไม่เหมาะ เพราะเมื่อแปลแล้ว ก็ไม่ได้ความ ท่านจึงเปลี่ยนคำว่ากุมฝอย ให้เป็นมูลฝอย ซึ่งแปลได้ มาบัดนี้ท่านทราบว่ากุมฝอยมีมาแล้วนาน แม้จะยังแปลไม่ออก ก็ชอบที่จะคงรักษาเอาไว้ก่อน จนกว่าจะทราบได้แน่ ว่าเป็นคำไม่มีอยู่ในภาษาไทยแล้ว จึงควรจะเปลี่ยนแก้เสียใหม่ ที่ท่านหุนหันพลันแล่น ไปแก้กุมฝอยเป็นมูลฝอย เพราะขณะนั้นท่านยังปราดเปรียวอยู่ ท่านจึงรู้สึกเสียใจมาก และทำให้ท่านไม่สบายใจเลย

ย้อนกลับมาเล่าเรื่องที่ไม่น่าจะเล่ากันใหม่ ที่ใดอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำลำคลอง และเป็นที่ตั้งเวจสาธารณะ ถ้าเป็นที่มีคนอยู่มาก อย่างในเขตสำเพง ที่นั้นก็มีขนาดใหญ่โตโอฬารเอาการทีเดียว ดังเช่นเวจสาธารณะที่ตรอกเว็จขี้ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งเพื่อให้สุภาพว่าตรอกอาจม ดังได้เล่าไว้แล้วในตอนต้นๆ เวจสาธารณะนี้ ไม่มีใครดูแลเอาใจใส่ ถ้ามันเหม็นก็เหม็นไป หนอนเกิดให้ยุบยิบ รอดตัวที่มีนกยางกรอกมันคอยกินหนอนเห็นขาวไปหมดในบริเวณนั้นลางเวลา ถ้าเป็นเวจสาธารณะ เช่น ในโรงพยาบาลบ้า ปากคลองสาน หรือต่อมาเรียกว่าโรงพยาบาลคนเสียจริต และในบัดนี้เรียกว่าโรงพยาบาลสมเด็จเจ้าพระยา เมื่อประมาณ ๓๐ กว่าปีที่ล่วงมานี้ เขาใช้ขุดหลุมเป็นที่สำหรับเทอุจจาระคนบ่วย แล้วเอาขี้เท่ากลบเป็นชั้นๆ เพื่อกันกลิ่น ที่นำมาเล่าด้วย ก็เพื่อให้เห็นว่า การสุขาภิบาลสมัยโน้นอย่างดีที่สุด ก็เป็นดังที่เล่ามานี้ จะเอาสมัยโน้นและสมัยนี้ไปเปรียบกัน ก็เป็นเขลา เพราะทุกสิ่งทุกอย่างมีอยู่ไม่เท่ากัน

เวจที่หน้าโรงภาษีร้อยชักสาม ยังคงมีอย่างนั้นต่อมานาน ไม่มีใครนึกว่าน่าเกลียดและประเจิดประเจ้อ ใครในที่นี้รวมทั้งข้าพเจ้าด้วย ค่าที่เห็นอยู่ทุกวันจนเป็นความเคยชิน จนเมื่อราว ๓๔ ปีกว่าที่ล่วงมานี้ สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร เสด็จเยี่ยมกรมศุลกากรสมัยนั้น ทอดพระเนตรเห็นเวจที่กล่าวนี้ ก็เสด็จเข้าไปทอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง ถึงภายในเวจ แล้วตรัสขอร้องให้รื้อเอาออกเสีย ถ้ายังไม่เสด็จมาเห็นก็ไม่ทราบว่าเวจที่กล่าวนี้ จะมีชีวิตอยู่ต่อไปอีกช้านานเท่าไร แต่เห็นจะอยู่ได้ต่อไปไม่ช้านัก เพราะมีผู้รู้เรื่องสุขศึกษา กำลังมีจำนวนมากขึ้น และดูเหมือนในตอนนั้น ไม่สู้ช้านัก จะเริ่มมีส้วมซึมชนิดที่เรียกกันว่า "ชักโครก" กันขึ้นบ้างอย่างประปรายแล้ว

กล่าวถึงส้วมซึมชนิดชักโครก เพราะมันมีโซ่ขนาดเล็ก ห้อยลงมาจากถังน้ำเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่ข้างบน เพื่อชักเปิดให้น้ำไหล ลงไปในหม้อส้วม เป็นเสียงน้ำไหลดังโครก ๆ ที่ตั้งชื่อว่า ชักโครก ก็เหมาะเข้าเรื่องกันดี เพราะเป็นคำไทย พึ่งแล้วก็เข้าใจได้ทันที และนึกเห็นภาพของสิ่งนั้นได้ ว่าชักแล้วก็ดังโครก แต่ต่อมา เรานิยมคิดคำด้วยใช้ภาษาบาลีและสันสกฤต แม้เป็นคำไทยมาแต่เดิม ก็ชอบแปลงรูปคำให้เข้ากับภาษาทั้งสอง วิธีแปลงรูปคำอย่างนี้ เรียกกันว่า "ลากเข้าวัด" แต่ต่อมาเรียกว่า "บวชศัพท์" เพื่อไม่ให้กระทบกระเทือนน้ำใจนักภาษาทั้งสองนั้น ความจริงเรื่องอย่างนี้ก็เป็นสิ่งธรรมดา แม้ผู้ถนัดภาษาอื่นก็ทำเช่นเดียวกันไม่มากก็น้อย โดยตนเองไม่รู้ตัว ทั้งนี้ก็เป็นเรื่อง "การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมในทางความคิดเห็น" ซึ่งมีทั้งที่เป็นความเจริญและความเสื่อมอยู่ในตัว เพราะวัฒนธรรมก็เปรียบได้กับคนซึ่งเป็นเจ้าของ

คนนั้นแต่ละคนย่อมมีลักษณะของพระเป็นเจ้าทั้งสาม คือพระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม อยู่ในตนเป็น ๓ ระยะ คือวัยต้น วัยกลาง และวัยปลาย ในวัยต้นเป็นผู้นิยมของแปลกของใหม่ และมีชีวิตเป็นกาพย์กลอน ชอบเล่นชอบรัก มากกว่าชอบคิดชอบทำงาน ครั้นมีอายุเข้าวัยกลางคน ก็มีชีวิตเป็นการงาน เพื่อสร้างฐานะให้แก่ตนและคนอื่น มากกว่าเรื่องเล่นเรื่องรัก เมื่อตกเข้าวัยปลายคน ก็หมดความแรงดันแห่งชีวิตลงโดยลำดับ คงเหลือแต่ความจำแห่งความหลัง ที่ได้ผ่านพ้นมาเท่านั้น เห็นอะไรแปลกอะไรใหม่ ก็คิดว่าสู้ของเก่าสมัยตนไม่ได้ทั้งนั้น ในที่สุดก็วางตนปล่อยหมดและเฉยไป ด้วยเป็นเรื่อง "ช่างมัน" อย่างเดียว

พระพรหม เมื่อทรงสร้างโลกเสร็จแล้ว ท่านก็ไม่มายุ่งกับโลกที่ท่านสร้างอีกต่อไป ปล่อยให้โลกเป็นไปตามเรื่อง "ช่างมัน" คราวนั้นก็มีพวกสัตว์บาป คืออสูรยักษ์มาร ตั้งความเพียรบำเพ็ญตะบะขอพรตามที่ตนต้องการจากพระศิวะ ท่านทนอำนาจตะบะไม่ไหว ก็ประทานพรให้ตามประสงค์ พวกอสูรยักษ์มารเมื่อได้พรแล้ว ก็นำเอาไปใช้เบียดเบียนพวกมนุษย์และฤาษีชีไพรเดือดร้อนกันทั่วไปทุกหย่อมหญ้าแทบว่าโลกจะต้องทะลายสลายลง ต้องร้อนถึงพระวิษณุ อวตารลงมาปราบพวกสัตว์บาป ให้โลกกลับฟื้นคืนสภาพเป็นปรกติสุขขึ้นใหม่ และดียิ่งขึ้นกว่าเก่า ถ้าโลกเป็นปรกติสุขมาช้านาน ก็ต้องถึงแก่ความชราคร่ำคร่า มีแต่อาการกะปลกกระเปลี้ย ไม่กระปรี้กระเปร่า อยู่อย่างนั้นตลอดไป จึงตกอยู่ที่พระศิวะ มาทำลายความชราในทางอ้อม โดยวิธีประทานพรแก่พวกสัตว์บาป เหตุนี้พระศิวะจึงได้พระนามต่อท้ายว่า พระผู้ทำลาย คือเป็นผู้ทำลายความชรา ขึ้นปล่อยให้ทำลายกันเรื่อยไป โลกก็จะไม่เป็นโลกได้ พระวิษณุจึงต้องอวตารมาปราบพวกสัตว์บาป เพื่อฟื้นฟูโลก

ขึ้นใหม่ เหตุนี้พระวิษณุจึงได้พระนามต่อท้ายว่า พระผู้ถนอม ส่วนพระพรหมองค์ที่เป็นผู้สร้างโลก จึงได้พระนามว่า พระพรหมธาดา คือพระผู้สร้าง แต่พระเป็นเจ้าทั้งสามนี้ ที่แท้ก็เป็นองค์เดียวกัน แต่แยกให้เห็นว่าเป็นสามองค์ (ตรีมูรติ) เท่านั้น

ข้าพเจ้าในชั้นต้นต้องการจะเล่าเรื่องชักโครก แต่แล้วก็กลายเป็นเล่าเรื่องของภาษาและวัฒนธรรม และในที่สุดไพล่ไปเล่าเรื่องปรัชญา ที่ต้องเล่าก็เพราะเรื่องทั้งสามนี้ เกี่ยวพันกันอย่างเรื่องพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่เรื่องชักโครกก็มีเพียงนิดเดียว คือท่าน น.ม.ส. ทรงเกิด "อารมณ์ขัน" เขียนจดหมายสั้น ๆ มาถึงข้าพเจ้า ว่าคำชักโครกนั้น ถ้าต่อไปไม่ต้องชัก และน้ำก็จะไม่ดังโครก เมื่อนั้นคนจะไม่ทราบความหมายเดิมของคำว่าชักโครก อาจเขียน *ชัก* เป็น *ชัค* เพื่อให้เข้าภาษาบาลีสันสกฤตก็ได้ แต่คำ *โครก* น.ม.ส. นึกไม่ออกว่าจะมีคำบาลีสันสกฤต ที่มีเสียงใกล้เคียงกันบ้างหรือไม่ ให้ข้าพเจ้าลองถามพราหมณ์ศาสตรีดูที ว่าจะมีคำใดบ้างในภาษาสันสกฤต ที่มีเสียงใกล้กับคำว่า *โครก* ข้าพเจ้าได้วานพราหมณ์ศาสตรีให้ช่วยค้นแล้ว จะได้คำว่า *โคโรค* หรือคำไร ก็จำไม่ได้ แต่ก็ไม่สำคัญ เพราะเป็นเรื่องระบายความรู้สึก เพื่อแก้ความรำคาญเท่านั้น

ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาเล่าอยู่หลายคน และดูเหมือนได้เคยอ่านหนังสือด้วย แต่ไม่แน่ ว่าภายในพระบรมมหาราชวัง มีอุมงค์ไปทะลุถึงแม่น้ำ สำหรับเป็นที่ให้พวกในวังถ่ายบรรเทาทุกข์ ข้าพเจ้าทราบและจำได้เพียงเท่านี้ พอดีน้องสาวคนโตของข้าพเจ้ามาเยี่ยม จึงถือโอกาสถามเรื่องนี้ ตอบว่าเคยเข้าไปในอุมงค์นั้น เห็นปูกระดานแผ่นหนึ่ง เว้นแผ่นหนึ่งสลับกันไปตลอด สำหรับจะได้นั่งยอง ๆ ถ่ายได้สะดวก ถามว่ากระดานที่ปูนั้นปูตามยาวหรือ

ตามขวางของช่องอุมงค์ และอุมงค์นั้นมีขนาดใหญ่สักเท่าไร และทางเข้าอยู่ตอนไหน ก็ตอบว่าจำไม่ได้ เพราะเมื่อเข้าไปยังเป็นเด็กเล็กมาก อายุเพียง ๔–๕ ขวบเท่านั้น แต่อย่างไรก็ดี เชื่อว่าผู้ที่เคยเห็น ยังมีชีวิตเหลืออยู่ในเวลานี้อีกมากคน แต่เห็นว่าไม่ใช่เป็นเรื่องน่ารู้อะไรแก่คนที่ไม่สนใจฟังเรื่องอย่างนี้ ข้าพเจ้าจึงทราบความแต่เท่านี้ อย่างไรก็ดี เมื่อเวลาน้ำขึ้นคงไหลเข้ามาในอุมงค์ แล้วก็พาสิ่งปฏิกูลลอยออกแม่น้ำไป ถ้ากล่าวในสมัยนั้น ข้าพเจ้าก็เห็นว่าเป็นวิธีดีที่สุด ถ้าไม่ทำอย่างนี้ ก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร ซึ่งเป็นวิธีดีกว่านี้ ท่านผู้ใหญ่สูงศักดิ์คนหนึ่ง มีหน้าที่เกี่ยวข้องอยู่ในพระบรมมหาราชวังอย่างใกล้ชิด มาตั้งแต่เยาว์จนตราบเท่าท่านถึงแก่อสัญกรรม มีเมตตาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังเป็นเรื่องส่วนตัวว่า “ในหลวงขี้ใส่กระทงเงิน เจ้าหน้าที่ทำเตรียมไว้วันละ ๓ ใบ แล้วเจ้าพนักงานเชิญไปลอยน้ำ เพราะถือว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นเทวดา รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นอุจาด ตรัสให้เลิกเสีย (๓๐ ม.ค. ๒๔๔๔) เมื่อเป็นเช่นนี้ก็อาจเข้าใจอย่างทั่วไปว่า คนอื่น ๆ ที่สูงศักดิ์ทั้งภายในและภายนอกพระบรมมหาราชวัง ก็คงมีวิธีการเป็นทำนองคล้ายคลึงกัน ข้าพเจ้าพึ่งได้ทราบเมื่อภายหลังเร็ว ๆ นี้เอง (พ.ศ. ๒๕๐๙) จากสตรีมีศักดิ์ซึ่งเคยอยู่ในพระบรมมหาราชวังมาตั้งแต่สาว เล่าให้ภริยาข้าพเจ้าฟังว่า เท่าที่ข้าพเจ้ากล่าวมา ก็เป็นเช่นนั้น ที่ในอุมงค์ มีอากาศอับมาก จึงเหม็นแทบทนไม่ไหว ถ้าไม่อยากเข้าไปในอุมงค์ ก็ต้องใช้กระทง แล้วจ้างคนอื่นให้เขาไปโยนทิ้งเสียในนั้น นาน ๆ ก็ต้องขนเอาสิ่งปฏิกูลซึ่งตกค้างหมักหมมอยู่ในอุมงค์ ออกไปทิ้งที่อื่นเสียทีหนึ่ง ตรงนี้แสดงว่าในอุมงค์นั้น คงไม่ทะลุออกแม่น้ำ หรือหากว่าทะลุ แต่ภายหลัง

ต้นเขิน น้ำในแม่น้ำเข้าออกในอุมงค์ได้บ้างไม่ได้บ้าง จึงทำให้เหม็นอับมาก ถึงกับต้องถ่ายขนเอาออก อาจเป็นดังที่นึกเห็นนี้ก็ได้

ข้าพเจ้าเคยพายเรือไปกับมารดา ลัดเข้าปากคลองตลาดไปออกปากคลองหลอด เพื่อจะข้ามแม่น้ำไปปากคลองบางกอกน้อย ข้าพเจ้าเป็นคนพายหน้า เมื่อกำลังพายไปตามคลอง มารดาเตือนว่าอย่าพายให้แรงนัก ประเดี๋ยวมันจะกระเด็นขึ้นมาบนเรือ ความจริง สิ่งที่เรียกว่ามัน จะกระเด็นขึ้นมาบนเรือได้ ก็เห็นลอยฟ่องอยู่หลายแห่ง จะผิดแปลกกับที่มีอยู่ในคลองสาทร ซึ่งข้าพเจ้าเคยอาบน้ำคำว่าย ก็ที่ในคลองหลอดนั้นมีมากกว่า มีผู้ใหญ่หลายคน ซึ่งเคยรู้เรื่องคลองหลอดมาก่อน เล่าว่าลางวันก็มีมาก จนขึ้นชื่อว่าเป็นที่หนึ่ง ในกระบวนคลองด้วยกน ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะเมื่อก่อนสองฟากคลองมีวังเจ้านาย และบ้านเรือนของข้าราชการผู้ใหญ่ ตั้งอยู่แทบตลอดไป คนที่เป็นบริวารบ่าวไพร่ ก็ได้อาศัยใช้เชื่อนริมคลองเป็นสถานที่ปล่อยทุกข์ ในเวลากลางคืนและตอนรุ่งเช้า นอกนี้ยังพาเอาเจ้าสิ่งชนิดเดียวกันนี้ จากคลองซอยซึ่งเชื่อมกับคลองคูพระนครทั้งชั้นนอก (คลองโอ่งอ่าง—คลองบางลำพู) และชั้นใน (คลองตลาด—คลองหลอด) มาผนวกอีกด้วย ไม่ใช่เป็นก้อน ๆ แต่ว่ามาเป็นกระแบะ ๆ ที่ข้าพเจ้าใช้คำว่ากระแบะ เพราะคลองซอยหรือคลองหลอดเดิมเหล่านั้น ถ้าเวลาน้ำตาย น้ำขึ้นไม่ถึงในลางแห่งสิ่งปฏิกูลเหล่านั้นจึงตกค้างอยู่ พอน้ำขึ้นมาก ก็พาเอาสิ่งเหล่านั้น หลุดออกมาเป็นกระแบะเล็กกระแบะใหญ่ ลอยมาสมทบกันเป็นแพ เพราะผู้คนที่อาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่ในย่านคลองซอยมีน้อยอยู่เมื่อไร รวมทั้งวัดใหญ่ ๆ ด้วยหลายวัด เมื่อเป็นเช่นนี้ จะไม่ให้คลองหลอดเป็นที่หนึ่งได้อย่างไร ในสมัย

นั้น เมื่อราว ๑๐ ปี ล่วงมานี้ ข้าพเจ้าและคณะได้มีโอกาสไปเที่ยวประเทศอินโดนีเซีย ได้ไปเห็นคลองสายหนึ่งอยู่กลางกรุงจาการ์ตา คลองนี้ลงเขื่อนอิฐทั้งสองฟาก มีท่าน้ำเป็นขั้นบันไดเป็นระยะ ๆ จึงนึกขึ้นได้ว่าคลองนี้เองที่ถ่ายแบบมาทำที่คลองหลอด ภายหลังเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจากประพาสเมืองบัตตาเวีย คือ กรุงจาการ์ตา ข้าพเจ้าและเพื่อนฝูงคนหนึ่งในคณะ (นายรอง ศยามานนท์) ซึ่งเป็นคนตื่นแต่เช้า เดินไปตามถนนซึ่งอยู่ข้างคลอง ก็เห็นประชาชนลางคน มานั่งทำธุระอยู่ริมเขื่อน ๒-๓ คน ก็นึกถึงคลองหลอด ว่าเดิมก็เห็นจะเป็นลักษณะเดียวกัน

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องซึ่งไม่มีใครเขาเล่ากัน เพราะเป็นเรื่องไม่น่าจะเล่า เพียงแต่กล่าวถึงชื่อของสิ่งนั้น ก็ทำให้เกิดสะอิดสะเอียนพะอืดพะอมอยู่แล้ว จึงต้องเปลี่ยนเป็นคำอื่นมาใช้แทน เรื่องอย่างนี้เป็นด้านหลัง ของสิ่งซึ่งมีด้านหน้า มีอยู่ด้วยกันทุกชาติทุกภาษา หนีไม่พ้น เขาจึงไม่พูดกัน เขาจะอวดกันแต่ด้านหน้าเท่านั้น เช่นในรูปถ่ายและประวัติของผู้ตาย ถ้าเผยด้านหลังด้วยก็เขลา แต่เราจะทราบเรื่องด้านหน้าแต่ด้านเดียว โดยไม่ทราบเรื่องด้านหลังด้วย ถ้าเป็นทางความรู้หรือวิชาการ ก็เท่ากับได้ทราบความจริงแต่ด้านเดียว ที่เราศึกษาเรื่องอดีต เช่นเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดี ก็เพราะอดีตจะเป็นกระจกเงา "ฉายสะท้อนให้เห็นเรื่องความจริงในปัจจุบัน และคาดการณ์ในอนาคตได้" ถ้าเรื่องที่เป็นมูลข้อเท็จจริงซึ่งได้มา ไม่สมบูรณ์ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง ก็เท่ากับเป็นกระจกเงา ซึ่งสะท้อนแสงฉายให้เห็น ไม่ตรงกับความเป็นจริงทั้งหมด

ข้าพเจ้า เมื่อว่ายน้ำเป็นแล้ว ก็มักถือเอาคลองสาทร ตอนหน้าบ้านเป็นที่เล่นน้ำ ว่ายน้ำ สนุกสนานอยู่กับเพื่อนเด็ก ๆ รุ่นเดียวกัน อ้ายก้อน

พรรณนั้นมันลอยมา ก็เห็นอยู่เสมอ แต่ไม่มากนัก เพราะส่วนมากถูกฝูงปลากินเกือบหมด นี่คือธรรมชาติซึ่งในที่นี้ได้แก่ปลา ทำหน้าที่ขจัดสิ่งปฏิกูลให้หมดไป อันเป็นเงื่อนไขประการหนึ่ง ซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมของสมัยนั้น ที่ทำให้คลองสมัยนั้น กับคลองสมัยนี้ มีข้อแตกต่างที่เปรียบเทียบกันโดยตรงไม่ได้ทั้งหมด สมัยปัจจุบัน ในแม่น้ำลำคลองไม่มีปลาชุกชุมเหมือนเมื่อก่อน เพราะฉะนั้น เมื่อใดทุกสิ่งทุกอย่างมีเท่ากันหมด เมื่อนั้นจึงจะเปรียบเทียบกันได้สมบูรณ์ในเรื่องคุณค่า

เมื่อข้าพเจ้าลงอาบน้ำในคลอง ข้อต้นก็เอามือแหวกน้ำ ทำเป็นปริมณฑลให้รอบตัวเสียก่อน ปากก็ภาวนาคาถากันภัยในน้ำ ไม่ให้สัตว์ร้ายเข้ามากล้ำกรายทำร้าย คาถานี้มีผู้ทราบกันมาก แต่เมื่อใช้ไปๆ ก็เกิดผิดเพี้ยนกันขึ้นในลางคำ แล้วก็เถียงกันว่านั่นถูกนี่ผิด ที่จริงจะศักดิ์สิทธิ์เพียงใด เป็นเรื่องของความเชื่อ เรื่องของใจต่างหาก ตัวใครก็ตัวใคร ด้วยเป็นเรื่องเฉพาะตัว อย่างเดียวกับเรื่องรสที่ท่านกล่าวว่า "ไม่มีข้อโต้เถียงกันด้วยเรื่องรส" (di gustibus in disputendem) ข้าพเจ้าเคยจำคาถานี้ได้ดี ซึ่งที่ถูกเรียกว่ามนตร์ดีกว่าเรียกคาถา เพราะเป็นคำไทยแทบทั้งนั้น คาถาบทนี้ว่า "นโมนมัถ กำจัดออกไป อย่าเข้ามาใกล้ กายา (เป็นสิมาก็มี ศิลาก็มี) มณฑล ออกไปให้พ้น สาระพัดศัตรู วินาสสันติ" เมื่อว่าคาถาแล้ว ก็คำว่ายได้ตามชอบใจ ไม่ใคร่ประสบภัยอันตราย ที่รุนแรง จากสัตว์ร้ายในน้ำ แต่อย่างใด นอกจากถูกปลาแซยงมันยักเอา ถ้าคำว่ายไปใกล้ฝูงของมัน ซึ่งกำลังรุมกินก้อนพรรณนั้นอยู่ ถ้าเรารู้ตัวไม่ว่ายเข้าไปใกล้ ก็ไม่เป็นไร สิ่งที่อยู่ในน้ำซึ่งข้าพเจ้ากลัวที่สุดก็คือปลาปักเป้า เพราะถูกผู้ใหญ่บอกว่า ปากมันคมเป็นตะไกร ถ้าอาบน้ำอยู่นานๆ ไม่ยอมขึ้น อาจถูกมันกัดเนื้อแหว่ง

เป็นแว่น ๆ ยิ่งกว่านั้น มันมักชอบกัดอ้ายจุนจู่ที่ยื่นห้อยออกมา ขาดด้วนไปทีเดียว แต่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นตัวเป็น ๆ สักทีที่ในน้ำ นอกจากเห็นตัวเล็ก ๆ ที่ตายแล้ว

คราวหนึ่งมีคนมาตักน้ำที่ตีนท่า พวกเด็ก ๆ รู้จักแกดี และเรียกแกว่าตามอญ เพราะเป็นคนเชื้อมอญ ที่เรียกแกว่าตา ทั้ง ๆ ที่ยังไม่แก่กี่มากน้อย ก็เพราะมาตรฐานการเรียกขานคนว่ามีอยู่ในชั้นไหน ในแง่ความคิดเห็นของเด็กและของผู้ใหญ่ ย่อมผิดกัน ทำไมจึงเรียกคนสูงอายุว่าตายาย เป็นการแสดงคารวะแก่คนมีอายุ ไม่เรียกว่าปู่ย่า ก็เพราะชะรอยแต่เดิมมา เราถือความใกล้ชิดกันในทางสัมพันธ์เรื่องเครือญาติ เป็นฝ่ายข้างแม่ มากกว่าฝ่ายข้างพ่อ ด้วยผู้ชาย "ไปกินเรือนหน้า" คือไปอยู่กับหมู่ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายข้างเมีย เด็กที่เกิดมาก็ย่อมรู้จักตายายมาก่อนอย่างใกล้ชิด มากกว่ารู้จักปู่ย่าญาติผู้ใหญ่ฝ่ายข้างพ่อ เมื่อตามอญตักน้ำคนนั้น มาถึงตีนท่า ก็เอากระป๋อง (หรือกระแป๋งในลางถิ่น) ส่ายน้ำในคลองสองสามครั้งแล้วจึงจ้วงตัก เด็กคนหนึ่งซึ่งเล่นน้ำอยู่ใกล้ ๆ ที่นั้น ร้องบอกว่า ตรงที่ตักน้ำมีเจ้าก้อนอย่างว่า ลอยพ่องอยู่ก้อนหนึ่ง ลางทีแกจะไม่ทันดู แต่เมื่อตักน้ำขึ้นมา ก็ใช่ว่าไม่ตักเอาเจ้าก้อนพรรณนั้นขึ้นมาด้วยก็เปล่า เป็นเรื่องเลยตามเลย เห็นว่าไม่เสียหายอะไร จึงไม่ตอบว่าอะไร เป็นแต่ร้องหึ ๆ แปลว่าเห็นอยู่ก่อนแล้ว แล้วก็พูดเบ่ย ๆ เป็นเชิงปลงตกว่า "เรากินของมัน มันกินของเรา" เท่ากัน ไม่เห็นแปลกอะไร ที่แกมีความคิดเห็นเช่นนั้น คงจะเป็นแบบเดียวกับความคิดเห็นของคนส่วนมาก ซึ่งอยู่ในระดับชั้นแห่งสังคมเดียวกัน ในท้องถิ่น และในสมัยนั้น คงเห็นว่าสิ่งที่ลอยพ่องอยู่ในน้ำ เป็นของธรรมดาสามัญ ซึ่งใคร ๆ ไม่ว่าไพร่ผู้ดีก็เคยกินมันเข้าไป โดยไม่รู้ตัว เพราะ "ไม่เห็นก็กินสะอาด"

สิ่งที่ว่ายน้ำเล่นสนุกอีกอย่างหนึ่ง ก็คือดำเล่นเอาเถิดกับนากตัวหนึ่ง นากตัวนี้มันอยู่ที่ไหน ใครเป็นเจ้าของ ไม่มีใครทราบเมื่อเด็กเห็นมันโผล่หัวขึ้นมาจากน้ำในลำคลอง ก็แก้ผ้าโจนลงน้ำเพื่อว่ายจับมัน แต่ก็จับไม่ได้สักที แม้ลางคราวดำว่ายไปถูกตัวมันเข้า มันก็ไม่กัดและไม่ยอมให้จับ รีบรุดดำหนีไปโผล่ขึ้นที่อื่น ถ้าเด็กเผลอตัวไม่ดำว่ายไปจับ มันก็ลอบดำเข้ามาหาและถูกต้องตัวเด็ก แล้วก็ผละหนีไป เป็นเล่นเอาเถิดเจ้าล่อกันอยู่อย่างนั้น สนุกดี นากตัวนี้เห็นจะเป็นสัตว์เลี้ยง จึงได้เชื่องคนและชอบเล่นสนุกกับเด็ก รูปร่างอ้วน ตัวเขื่อง เห็นจะหาปลากินในลำคลองเป็นพิเศษ ลางคราวถ้ามีใครซื้อปลา ซื้อเนื้อหมูจากตลาดบางรัก หิ้วหรือใส่ตะกร้าหรือกระจาดเดินมา ไม่ระวังตัว มันก็ปราดขึ้นจากน้ำ คาบมับเอาปลาหรือเนื้อหมูหนีลงน้ำ ดำหายไปทันที ภายหลังทราบว่ามันตายเสียแล้ว เพราะชะล่าใจบังอาจเข้าไปถึงในตลาด ไปลากเอาเนื้อหมูที่เจ๊กวางไว้ เจ๊กต้องคอยระวัง ในที่สุดก็ถูกฆ่าตาย

ในคลองสาทร ตอนหน้าบ้าน มีเรือจอดเป็นประจำอยู่ ๓—๔ ลำ เป็นประทุนขนาดใหญ่บ้างขนาดย่อมบ้าง คนที่อยู่ในเรือเหล่านี้ ถือเอาเป็นที่อยู่อาศัยอย่างเป็นบ้านเรือน ผู้ซึ่งเป็นเจ้าของเรือลำหนึ่งในจำนวนเรือที่กล่าวนี้ มีอายุแล้ว เกิดเป็นโรคบั่จจุบัน ตายไปในเวลาอันรวดเร็ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าโรคบั่จจุบันที่กล่าวนี้ คือโรคอหิวาต์นั่นเอง หากในสมัยนั้น ยังไม่ได้บัญญัติเรียกว่าโรคอหิวาต์ นอกจากเรียกว่าโรคบั่จจุบัน เพราะเป็นขึ้นอย่างบั่จจุบันทันด่วน และยังเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่าโรคลงราก เพราะมีอาการอาเจียนด้วยอย่างแรง ผู้ซึ่งเป็นโรคลงรากนี้ ชื่อสาด ภริยาชื่อปาน หลานเหลนของท่านยังมีติดอยู่ในบั่จจุบันหลายคน ลางคนก็เป็นผู้ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอยู่บ้าง

ในหนังสือชื่อว่า *มิวเซียม* ซึ่งเป็นหนังสือรวมเรื่องความรู้ต่าง ๆ ทั้งเก่าและใหม่ เป็นทำนองพิพิธภัณฑสถาน มีอยู่ด้วยกัน ๓ เล่มใหญ่ ผู้ตีพิมพ์ขึ้นคือหมอบรัดเล แห่งหนึ่งในหนังสือนั้น กล่าวถึงเรื่องโรคป่วงใหญ่ ซึ่งเกิดขึ้นในกรุงเทพ ฯ สมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าเป็นโรคระบาด มีคนตายวันละหลายร้อยคน จนตามวัดต่าง ๆ เผาศพกันไม่ทัน ว่าที่ป่าช้าวัดสะเกศ มีศพกองสุมกันอยู่มาก ป่าช้าวัดสะเกศนั้น เดี๋ยวนี้เป็นถนนบำรุงเมือง ตอนที่อยู่ในบริเวณตำบลบ้านบาตร ซึ่งตัดผ่านเข้าไปกลางป่าช้า เพื่อแก้เส้นทางเดินให้ตรง โรคป่วงใหญ่ที่กล่าวนี้ อาจเป็นอย่างเดียวกับโรคอหิวาต์นั่นเอง แต่จะเป็นชนิดโรคระบาดอย่างแรง ซึ่งนาน ๆ จะเกิดมีขึ้นสักครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงบันทึกเหตุการณ์คราวนั้นขึ้นไว้

โรคป่วงใหญ่ โรคลงรากและโรคบิดจุบันที่กล่าวนี้ ถ้าเป็นจำพวกเดียวกันกับโรคอหิวาต์ เห็นว่าจะมีขึ้นเป็นประจำอยู่ทุกปี แต่ไม่ถึงกับเป็นโรคระบาดอย่างรุนแรง ราษฎรจึงไม่ใคร่รู้สึกกลัว ถ้าปีไหนมีคนเจ็บป่วยด้วยโรคอย่างนี้ ตายกันมากกว่าปรกติ ราษฎรก็คงตกใจกลัว เข้าใจเอาว่าผีห่ามาจับคนเอาไปใช้ในเมืองผี มากกว่าปีปรกติเท่านั้น และเรียกว่าโรคห่า คือโรคระบาดนั่นเอง เดี๋ยวนี้ทราบกันแล้ว ว่าโรคอหิวาต์เกิดจากกินตัวเชื้อโรคอหิวาต์เข้าไป และส่วนใหญ่เพราะกินน้ำจากแม่น้ำลำคลองที่สกปรก แต่ตามธรรมดา ก็คงมีคนตายด้วยโรคพรรณนี้ทุกปี แต่คงไม่มากนัก แม้จะกินเชื้อโรคเข้าไป เป็นลางครั้งลางคราว โดยไม่รู้ตัว ถ้าใครกินมันเข้าไปน้อย และมีความคุ้มกันและต้านทานพอ ก็ไม่เป็นอันตรายถึงแก่ชีวิต นี่ก็เท่ากับได้ฉีดยา มีความต้านทานกันอยู่ในตัว ถ้าผู้ใดไม่เคยดื่มน้ำในแม่น้ำลำคลอง

ถ้าบังเอิญไปกินอะไรซึ่งมีเชื้อโรคอหิวาต์ ผู้นั้นก็เป็นอหิวาตกโรคได้ง่าย เพราะมีความต้านทานอยู่ในตัวน้อย เหตุนี้ฝรั่งเห็นจะกลัวกันมาก เมื่ออ่านหนังสือฝรั่งที่แต่งในสมัยนั้น ว่ากรุงเทพฯ เกิดโรคอหิวาต์กันทุกปี ผู้อ่านก็คงคิดว่ากรุงเทพฯ สมัยนั้น โรคอหิวาต์คงพล่าชีวิตคนไปเป็นจำนวนมาก ๆ แต่ฝรั่งที่เป็นอหิวาตกโรคตายนั้น นาน ๆ จึงจะมีสักรายหนึ่ง และเท่าที่ข้าพเจ้าทราบ ผู้ที่ตายมักระวังตัวอย่างเคร่งครัดดี กินแต่น้ำโซดาเท่านั้น พอจับพลัดจับพลูกินเชื้อโรคเข้าไป ก็มักตายง่ายมากกว่ารอด เพราะไม่มีสิ่งต้านทานอยู่ในตัว พอตายเข้าคนหนึ่ง ก็ตกใจกลัวกันมาก ผิดกับราษฎร ซึ่งคงมีตายกันมากกว่า แต่ไม่ตกใจ ด้วยเห็นเป็นของธรรมดาไปแล้ว

เมื่อชายเจ้าของเรือ ซึ่งเป็นโรคบั้จจุบันตาย ดังเล่ามาข้างต้น ไม่มีที่จะต้องสงสัย ว่าที่ต้องตายไป เพราะกินเชื้ออหิวาตกโรคเข้าไป และขณะที่กำลังเจ็บหนักอยู่ อ้ายสิ่งปฏิกูลทั้งหลายแหล่ ที่ขับออกมาจากตัวแก ก็คงถ่ายลงในคลองนั่นเอง ข้าพเจ้าและเด็ก ๆ อื่น ๆ ตลอดจนพวกผู้ใหญ่ ก็ลงอาบน้ำดำว่ายอยู่ในคลองนั้นทุกวัน ใครจะไปเปิดปากกินน้ำในคลองนั้นบ้างหรือไม่ ก็ไม่มีใครรู้เรื่อง แต่ไม่ปรากฏว่ามีใครเป็นโรคบั้จจุบัน เมื่อนึกขึ้นมาครั้งใด เพราะรู้เรื่องมันแล้ว ก็น่ากลัวเต็มที ที่รอดตาย เพราะ "เคราะห์ดีผีคุ้ม" คือถือเอาเรื่องเคราะห์กรรมและเรื่องผีสางเทวดาเป็นเหตุ จึงได้พูดเช่นนี้ และความรู้สึกอย่างนี้ ยังฝังลึกอยู่ในจิตใจราษฎรในจำพวกชาวบ้านสืบมาจนกระทั่งถึงบั้จจุบัน ไม่มากก็น้อย ใครจะปฏิเสธว่าไม่เชื่อเคราะห์กรรม ไม่เชื่อผีสางเทวดา ต่อให้พระอินทร์มาเขียว ๆ ข้าพเจ้าก็ยังไม่เชื่อ ที่คนแต่ก่อนไม่มีกลัว เพราะไม่เคยเห็นตัวเชื้อโรค ที่คนกลัวเคราะห์กรรมและกลัวผีสางเทวดา แม้ไม่เคยเห็นตัว แต่ก็ต้องกลัว ก็เพราะสามารถเอา

ผีสางเทวดา ไปเปรียบเทียบกับสิ่งที่ซึ่งตนเองเคยเห็นได้ แต่ตัวเชื้อโรค ไม่เคยรู้ว่ามันมีและไม่เคยเห็นตัวจริงตามสมมติ ไม่มีเปรียบเทียบได้ ความกลัวในสิ่งนั้นจึงไม่มี

ลืมกล่าวถึงเรื่องสิ่งที่ใช้แทนกระดาษชำระ แต่ก่อนเขาใช้อะไรเพื่อกิจอันจำเป็นนี้ เขาก็ใช้ซีกไม้ขนาดเล็ก ๆ แทน เรียกว่าไม้แก้งก้น *แก้ง* เป็นภาษาไทย แปลว่ากระทำให้สะอาดหมดจด มีต้นไม้ขนาดเล็กชนิดหนึ่ง กลิ่นของมันเหม็นอย่างว่า ราษฎรเรียกว่าไม้แก้งก้นพระร่วง หรือไม้ชำระพระร่วง ซึ่งเป็นคำแก้ให้สุภาพขึ้นในภาษาของคนลางชั้นในสังคม คำว่า *แก้งก้น* ก็หมดไป ตามนิทานว่าพระร่วงทรงใช้ไม้แก้งก้นจากต้นไม้นี้ แล้วโยนทิ้งไป แต่ด้วยอำนาจวาจาสิทธิ์ของพระร่วง ไม้แก้งก้นก็กลับงอกขึ้นเป็นต้นไม้ สืบพืชพันธุ์ต่อมาจนบัดนี้ ไม้นั้นกล่าวว่าเดิมไม่มีกลิ่นเหม็น ก็กลับเป็นไม้กลิ่นเหม็นเช่นนั้นไป ในอายุข้าพเจ้าเมื่อเด็ก ก็ยังใช้ไม้แก้งก้นนั้นอยู่ ที่เขาทำขายก็จักเป็นซีกเล็ก ๆ กล่อมเกลาให้มนกลม เอาเชือกผูกรวมกันไว้เป็นมัด ๆ ของถวายพระเข้าพรรษา ลางทีก็มีไม้ชนิดนี้ด้วย สำหรับใช้ก่อนชำระด้วยน้ำ เพราะถ้าไม่ใช้น้ำชำระก็เป็นอาบัติ ชาวอิสลามก็ต้องใช้น้ำชำระเหมือนกัน ถ้าไม่ทำเช่นนั้นก็เป็นบาป เหตุนี้ที่โรงแรมอินโดเนเซีย นอกจากมีกระดาษชำระแล้ว ยังต้องมีน้ำบรรจุขวดไว้ให้ใช้ด้วย เพื่อประโยชน์ของผู้มาอยู่ในโรงแรมซึ่งเป็นชาวอิสลาม ถ้าเป็นในประเทศอาหรับ ซึ่งท้องที่ส่วนใหญ่เป็นทะเลทราย หาน้ำทำยายาก ตามที่ได้อ่านหนังสือฝรั่งเล่าไว้ ว่าผ่อนผันให้ใช้ถูด้วยทรายแทนน้ำได้ ข้าพเจ้าเคยเล่าเรื่องไม้แก้งก้นให้เด็กสมัยใหม่ฟัง เขาก็ประหลาดใจ เปล่งอุทานว่า “ตายจริง เป็นได้ถึงเช่นนั้นเชียวหรือ”

ทำไมจะเป็นไปไม่ได้ เมื่อประพฤติกันอยู่ทั่วๆไป ก็ไม่รู้สึกว่าแปลกอะไร ลางทีถ้ามีกาบมะพร้าว ก็ใช้สิ่งนี้แทน และคลี่คลายต่อมาเป็นใช้กระดาษฟาง ถ้าเป็นกระดาษมีตัวหนังสือ ก็ไม่กล้าใช้ เพราะกลัวบาป เห็นจะเป็นคติเดียวกับธรรมเนียมของจีนเมื่อสมัยก่อน ที่เรามองดูอดีต ก็เพราะอดีตจะบอกเราให้ทราบว่า เดิมเรามีความเป็นไปเป็นอย่างไร และคลี่คลายคลายเป็นความเจริญมาอย่างไร เราก็จะได้ไม่ลืมตัว

๑๙. เมื่อเรียนหนังสือ

ข้าพเจ้าเล่าเรียนหนังสือครั้งแรก เมื่อมีอายุได้ ๕ หรือ ๖ ขวบ ที่จำได้เพราะขณะนั้นเป็นระยะเวลา ยังอยู่ที่บ้านเช่าข้างวัดมหาพฤฒาราม จำได้ว่าเมื่อแรกเรียน ก ข เรียนจากตัวเขียนบนกระดานดำอย่างเก่า กระดานดำที่กล่าวนี้ ไม่ใช่ไม้กระดานขนาดใหญ่ทาดำ สำหรับใช้เขียนหนังสือสอนนักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในปัจจุบัน แต่เป็นไม้กระดานขนาดเล็ก ๆ มีรูปเหมือนกระดานชะนวน ผิวกระดานด้านหนึ่งใช้มินหม้อผสมกับน้ำข้าวข้น ๆ (เรียกกันว่า "น้ำข้าวริน" เพื่อแยกจากน้ำข้าวที่ยังไม่ได้หุงต้ม ซึ่งเรียกว่า น้ำซาวข้าว) โดยเอาผ้าขี้ริ้ว ทำเป็นรูปประคบชุบทาให้ทั่วหลาย ๆ ครั้ง แล้วเอาไปผึ่งแดดให้แห้ง ก็ใช้เขียนด้วยดินสอขาว กระดานดำทำอย่างง่าย ๆ ดังกล่าวนี้ ผิดกับกระดานดำอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งทำด้วยไม้กระดานเหมือนกัน แต่ทาด้วยสมุก แทนที่จะทาด้วยมินหม้อ สมุกคือถ่านหรือขี้เถ้าประสมกับขี้รัก สำหรับทาสิ่งต่าง ๆ ให้ดำ ถ้าทาบนไม้กระดานสำหรับเขียนหนังสือ ก็ไม่เรียกว่ากระดานดำ แต่เรียกว่า กระดานชะนวน ซึ่งในปัจจุบันนี้ กระดานชะนวนหมายถึงกระดานหินชะนวน

ส่วนดินสอซึ่งใช้เขียนหนังสือบนกระดานดำ อย่างที่ข้าพเจ้าใช้สมัยโน้น ไม่ใช่ดินสอหินอย่างปัจจุบัน แต่เป็นดินสอดิน ซึ่งทำด้วยดินดาน ผสมกับดินสอพองและขมิ้นผง ผึ่งแดดให้แห้ง แล้วตัดเป็นแท่ง ๆ ขนาดต่าง ๆ ตามที่ต้องการ ดินสอดินซึ่งกล่าวนี้ ไม่ต้องทำเอง เหมือนอย่างกระดานดำ ซึ่งต้องทำเอง เพราะมีผู้ทำขาย ทั้งนี้ไม่ใช่ว่าสมัยโน้น มีคนเขียนหนังสือกันมาก ถึงกับมีดินสอขาย แท้จริง ดินสอเหล่านี้ ซึ่งมีอยู่หลายชนิด ส่วนมากเขาทำไว้ขายพวกผู้หญิงลางคน สำหรับกินแก้แพ้ท้อง ภายหลัง เมื่อมีดินสอหิน ดินสอขาว (ชอล์ก) และดินสอดำ เข้ามาขายจากต่างประเทศ ดินสอดินอย่างเก่า ก็ค่อยหมดไป เพราะของใหม่ที่มีเข้ามาดีกว่าของเก่า ของเก่าก็ต้องหมดไปเอง ไม่ช้าก็เร็ว นี่เป็นกฎธรรมดา ไม่ว่าจะเป็นสิ่งธรรมชาติหรือเป็นสิ่งที่คนคิดประดิษฐ์สร้างขึ้น เพราะ

"สิ่งเก่าไม่ใช่จะดีเสมอไป และสิ่งใหม่ก็ว่าไม่ใช่จะชั่วเสมอไป ผู้มีปรีชาญาณย่อมรู้จักเลือกคัดเอาแต่ที่ดี (ไม่ว่าจะเป็นสิ่งเก่าหรือสิ่งใหม่) เมื่อได้ทดลองชิมดูดีแล้ว" (บงจ๊อ)

ถ้าสิ่งใดเป็นของเก่า เห็นประจักษ์ว่าหมดประโยชน์แล้ว ไม่สามารถจะปรับปรุงให้ดีกว่าที่เป็นอยู่ได้อีกต่อไป ถ้าขืนเอาไว้ ก็รังแต่จะทำให้เป็นเครื่องถ่วงความเจริญ หรืออาจเป็นผลเสียหายแก่ผู้เป็นเจ้าของ ก็ต้องเลิกต้องทิ้งไป แต่ถ้าเป็นสิ่งวัตถุ พอจะเก็บรักษาเอาไว้ได้ เพื่อคนรุ่นหลังจะได้รู้ดูเห็น เป็นการศึกษาว่าเราได้มีวิวัฒนาการผ่านพ้นเป็นระยะ ๆ ในทางวัฒนธรรม มาแล้วแค่ไหน เราก็เอาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์ เพื่อเป็นอนุสสติ คือความระลึกถึง ให้ "รู้ตนเอง" อยู่เสมอ ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญด้วยวัฒนธรรม อันอยู่ในระดับสูง ถ้าสิ่งเก่าสิ่งใด แม้หมดประโยชน์แล้ว แต่

ถ้าจะรักษาไว้ ก็ไม่เสียหายหรือถ่วงความเจริญอย่างไร เราก็ควรรักษาไว้เป็นประเพณี ที่สืบ ๆ ต่อกันมาแต่ปรัมปรา เพื่อให้เกิดความภูมิใจในตัวเราว่าเป็นผู้มีอดีต ไม่ใช่เป็นผู้เกิดใหม่ มีแต่ปัจจุบันเท่านั้น แต่อย่าลืมหลักที่ว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมมีอายุของมัน ถ้าสิ่งเก่าสิ่งใดดี เห็นว่ายังมีชีวิตอยู่ แต่ว่าอ่อนกำลังเต็มทีแล้ว อาจตายวันตายพรุ่งก็ได้ เราก็ต้องพยายามเอาสิ่งใหม่เข้าไปเยียวยา แทรกซึมไว้ เท่าที่จะทำได้ เพื่อให้มีชีวิตอยู่ต่อไป ตามอายุขัยของสิ่งนั้น ๆ ถ้าทำได้อย่างนี้ ก็เท่ากับเรามีความกตัญญูกตเวที รู้คุณ สนองคุณอดีต ไม่ใช่กล่าวพล่อย ๆ ว่า นั่นเป็นของเก่าของโบราณ ควรรักษาไว้ แต่ไม่ทำอะไรให้สิ่งนั้นยืดชีวิตชีวาออกไปได้อีก ตามกฎธรรมดาที่กล่าวมาข้างต้น ถ้าจะเปรียบประเพณีเก่าที่เล่ามานี้ เหมือนเป็นบิดามารดาบังเกิดเกล้าของเรา เมื่อท่านแก่เฒ่าจนทำอะไรไม่ไหวแล้ว เรายังต้องถนอมชีวิตท่านไว้ ถ้าเจ็บไข้ได้รับทุกข์ทรมาน เราจะดูดายไม่เยียวยารักษาท่าน ปล่อยให้ทนทุกข์ทรมานไปจนกว่าจะตายไปเอง กระนั้นหรือ ครั้นเมื่อท่านตายล่วงลับไปแล้ว ก็พร่ำรำพันเป็นคุ้งเป็นแควถึงคุณงามความดีของท่าน ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ไม่มีประโยชน์อะไร เพราะไม่รู้จักฉลองคุณเมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่

หวนมากล่าวเล่าต่อเรื่องดินสอ *ดินสอ* แปลว่าดินขาว *สอ* แม้เดิมจะเป็นคำเขมร แต่ตกเข้ามาอยู่ในภาษาไทยนมนานแล้ว จึงถือได้ว่าเป็นคำไทยเชื้อเขมร อย่างเดียวกับคำไทยอื่น ๆ อีกมากมาย ซึ่งเป็นคำไทยเชื้ออินเดีย เชื้อฝรั่ง เชื้อมลายูและเชื้อมอญเป็นต้น เมื่อคำว่า *สอ* ตกมาอยู่เป็นคำไทย เราก็ไม่ได้ใช้แต่ลำพังคำเดียวเป็นปรกติ แต่ใช้ประกอบหลังคำอื่น เป็น ดินสอ ปูนสอ *ดินสอ* หมายความว่า สิ่งสำหรับขีดเขียน เช่นดินสอดำ ดินสอขาว ดินสอหิน เราจะแปลตามความหมายเดิมว่า ดินขาวดำ ดินขาวขาว ดินขาว

หิน ไม่ได้ต่อไปแล้ว ต้องถือว่า *สอ* เป็นคำไทยโดยสมบูรณ์ทั้งเสียงและความหมาย ไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกับคำเดิมในภาษาเขมรทั้งเสียงและความหมาย

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องกระดานดำและดินสอของโบราณแต่ย่อๆ ก็เพราะได้เขียนพรรณนาของสองสิ่งนี้ไว้ในเรื่อง *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน* (พ.ศ. ๒๕๑๐ ราชบัณฑิตสถาน) ในบทที่ว่าด้วย "การศึกษาของชาวบ้าน" ไว้แล้ว แต่ที่เล่ามานี้ มีข้อความยืดยาว ก็เป็นสิ่งนอกเนื้อหาของกระดานดำและดินสอโดยตรง ก็จะทำอย่างไรได้ เพราะก็ได้เคยกล่าวมาแล้ว ดูเหมือนไม่ใช่ครั้งเดียว ตามวิสัยของคนมีอายุมาก ว่าข้าพเจ้าเล่าเรื่องของตนเองตามอำเภอใจอย่าติเลยว่ากล่าวแล้วกล่าวอีก ซ้ำๆซากๆจนน่าเบื่อ เพราะเป็นธรรมดาของคนแก่ซึ่งไม่พูดซ้ำซากเพียงอย่างเดียว ยังงอนเหมือนอย่างผู้หญิงด้วย ไม่ชอบใจอะไรนิดเพราะถูกค้านถูกขัดคอก็โกรธเสียแล้ว ที่เป็นเช่นนี้ แพทย์เขาบอกว่า คนแก่มักมีโรคความดันโลหิตสูง ซึ่งมี "วงร้าย" (vicious circle) อยู่ในตัว ถ้าเป็นเช่นนี้จริงและรู้แล้ว ก็ควรถนอมน้ำใจของผู้ใหญ่ท่าน อย่าให้ท่านโกรธหรือเดือดร้อนได้เป็นดี มิฉะนั้น "วงร้าย" ซึ่งมีอยู่ในตัวท่าน จะเพิ่มขึ้นเป็นทับทวีคูณ ตายเร็ว ข้าพเจ้าเล่ามาถึงตรงนี้ ก็ได้สตินึกขึ้นได้ ว่าคนแก่มักมีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างนี้ คือชอบสอนคนหนุ่มคนสาว ซึ่งกำลังมีความแรงดันแห่งชีวิต ผิดกับคนแก่มาก จะให้คนแก่มีความแรงดันเรื่องชีวิตเหมือนคนหนุ่มคนสาวย่อมทำไม่ได้ แต่คนแก่มีความจัดเจนเรื่องชีวิต ซึ่งได้เคยผ่านพบ คือประสบการ มามากกว่ามาก ถึงจะมีกำลังกายถดถอย แต่ก็มีกำลังใจเข้ามาแทนที่ อย่าติเลยว่าจู้จี้จุกจิกอะไรนิดอะไรหน่อยก็สอน ก็สมัยของคนแก่กับสมัยของคนหนุ่มคนสาว มัน

เหมือนกันเมื่อไร ด้วยมีสิ่งแวดล้อมต่างกัน แม้ต่างกัน แต่ก็มีลางอย่างไม่ต่างกัน อันเป็นความจริง ซึ่งถ้าดูแต่ผิวเผินก็ไม่เป็นความจริง

สมัยเมื่อข้าพเจ้าเริ่มเรียนหนังสือ กระดานชะนวนและดินสอดำ ดินสอขาว อย่างที่ใช้อยู่ในเวลานี้ จะมีเข้ามาแล้วหรือยัง ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เข้าใจว่าจะยังไม่มี เพราะนึกไม่ออกว่าเคยเห็น ถ้าจะมีเข้ามาแล้ว ก็เห็นจะยังไม่แพร่หลาย มาถึงคนชั้นสามัญซึ่ง "อยู่ปลายอ้อปลายแขม" ถ้าไม่ใช่เช่นนั้น ข้าพเจ้าจะต้องใช้กระดานดำอย่างเก่าทำไม และก็เข้าใจว่าสิ่งนี้ บิดาคงทำให้ เพราะท่านเคยเรียนหนังสือวัดมาก่อน ส่วนดินสอนั้น อาจซื้อได้จากร้านที่เขามีกองไว้ขาย แต่เท่าที่นึกได้ ดูจะมีร้านขายดินสอชนิดนี้น้อยแห่งเต็มที ถ้าต้องการจะซื้อได้เสมอ ก็ต้องไปซื้อที่ตำบลเสาชิงช้าในเมือง เมื่อข้าพเจ้ามีอายุเป็นเด็กเล็กอยู่ เชื่อแน่ว่าไม่เคยผ่านที่แถวนั้น จนเป็นเด็กโต มีอายุ ๑๐ ขวบกว่า จึงได้เคยผ่านไปบ่อย ๆ ได้เห็นที่ตลาดเสาชิงช้า เป็นตึกแถวสองชั้น ล้อมรอบตลาดอยู่ทั้ง ๔ ด้าน มีประตูเข้าออกตลาดด้านละประตู ตอนด้านใต้ตรงข้ามวัดสุทัศน์ ฯ มีเสาชิงช้าตั้งอยู่เห็นตระหง่าน ตั้งที่เป็นอยู่บัดนี้ ตอนด้านตะวันตก ตรงข้ามกับเทวาลัย ซึ่งเรียกว่าโบสถ์พราหมณ์ มีร้านขายดินสอที่กล่าวนี้อยู่หลายร้าน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าถนนดินสอ คงตั้งตามชื่อ จากร้านขายดินสอแถวนั้นเป็นแน่ ซึ่งแต่ก่อน เห็นจะมีร้านขายดินสอมากกว่าที่ข้าพเจ้าได้เคยเห็น และร้านขายดินสอเหล่านี้คงอยู่เรื่อยตลอดไป อาจจะเป็นร้านแผงลอยก็ได้ เพราะตรงที่ตลาดเสาชิงช้านี้ เดิมเป็นที่ตั้งเสาชิงช้าขนาดเล็ก ๆ ยังไม่สูงและใหญ่โตเหมือนดังทุกวันนี้ ข้าพเจ้าทราบเรื่องเหล่านี้มาอย่างไร ที่ทราบ ก็เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระเมตตารัสเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างตึกแถวและตลาดสดขึ้น ณ ที่ซึ่งเป็นบริเวณเสาชิงช้าเดิม ซึ่งไม่ต้องสงสัย ว่าบริเวณแถวนั้น คงมีราษฎรปลูกเรือนอยู่รอบ ๆ อย่างเบียดเสียดกัน และคงรกรุงรัง ดังที่เรียกกันว่า "แหล่งเสื่อมโทรม" จึงจำเป็นจะต้องรื้อถอนรวมทั้งเสาชิงช้าด้วย ซึ่งตั้งอยู่หน้าโบสถ์พราหมณ์ แต่เมื่อรื้อถอนเสาชิงช้าออกแล้ว ควรจะย้ายไปตั้งใหม่ ณ ที่อื่น หรือว่าควรจะเลิกงานพระราชพิธีโล้ชิงช้าเสียทีเดียว ถ้าเห็นว่าควรเลิก เมื่อรื้อเสาชิงช้าออกแล้วก็ไม่จำเป็นต้องสร้างขึ้นใหม่ ทรงมีพระราชปรารภเรื่องนี้ในที่ประชุมเสนาบดีสภา ที่ประชุมมีความเห็นขัดแย้งกันเป็นสองฝ่าย ฝ่ายหนึ่งเห็นว่า พิธีโล้ชิงช้าเป็นเรื่องไสยศาสตร์ ไม่ใช่พิธีในพระพุทธศาสนา จึงสมควรเลิกเสีย อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่า ยังไม่สมควรจะเลิก เพราะเป็นประเพณีปรัมปรา สืบ ๆ ต่อกันมาแต่โบราณ แม้จะคงมีพิธีโล้ชิงช้าสืบต่อไปก็ไม่เห็นว่าจะเสียหายอะไร ในที่สุด สมเด็จพระบิยมหาราชมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า ยังไม่ควรเลิกเสียทีเดียว อย่างน้อยก็เปิดโอกาส ให้ราษฎรมีความสนุกกันเพิ่มขึ้นปีละ ๒ ครั้ง เพราะฉะนั้นที่ประชุมเสนาบดีสภา จึงดำริให้สร้างเสาชิงช้าใหม่ ตรงที่ซึ่งมีเสาชิงช้าตั้งอยู่ ณ บัดนี้ เมื่อพระราชดำรินี้ ทราบไปถึงบริษัทหลุยทีเลียวโนเวน ซึ่งเป็นบริษัทได้รับสัมปทานทำป่าไม้อยู่ในประเทศไทย ประจวบกับที่ได้ซุงไม้สัก ซึ่งมีขนาดใหญ่และยาวมากเป็นพิเศษมา ๒ ต้น และมีขนาดเท่า ๆ กันด้วย จึงได้น้อมเกล้า ฯ ถวายซุง ๒ ต้นนี้ เพื่อทางราชการจะได้ใช้สร้างเป็นเสาชิงช้าขึ้นใหม่ เสาชิงช้าจึงได้มีเหลือสืบมา ให้คนรุ่นหลังได้เห็นจนบัดนี้ และมีป้ายแผ่นทองเหลือง จารึกข้อความเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งบริษัทหลุยทีเลียวโนเวนน้อม

เกล้า ฯ ถวายไม้ชุงน้ำ ติดอยู่ที่เสาชิงช้าต้นหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเอาป้ายมาติดภายหลัง เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง อย่างเดียวกับเครื่องหมายการค้าของบริษัท ทำเป็นรูปเสาชิงช้า ก็คงคิดทำขึ้นทีหลัง เมื่อทราบเรื่อง ของเสาที่น้อมเกล้า ฯ ถวาย เพราะแต่ก่อนไม่เคยเห็นว่ามี

ท่านที่เคยอ่านหนังสือพระราชนิพนธ์เรื่อง *พระราชพิธี ๑๒ เดือน* คงจะจำได้ว่าพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งในปัจจุบันนี้เลิกไปแล้วก็มี แต่ที่ยังเหลืออยู่ต่อมาจนบัดนี้ก็มี ทั้งนี้ก็เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำพิธีสงฆ์เข้าไปประกอบกับพระพิธีพราหมณ์เหล่านั้น ให้มีชีวิตใหม่กลมกลืนกัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเห็นว่าเรื่องไสยศาสตร์นั้น คนส่วนมากยังมีความเชื่อถืออยู่ ไม่ว่าไพร่หรือผู้ดีถ้าไปเลิกเสียทันที ก็ใช่ว่าราษฎรที่ยังถือมั่นกันอยู่ จะมีความฉลาดขึ้นกว่าเดิมก็หาไม่ จึงได้ทรงนำคติทางพระพุทธศาสนา เข้าไปเพิ่มแทรกไว้ด้วยทุกพระราชพิธี ที่ทรงเห็นว่าไม่เป็นที่เสียหาย หรือถ่วงความเจริญอย่างไร

ที่ข้าพเจ้ากล่าวเช่นนี้ ก็กล่าวเพราะในสมัยนั้น ท่านจะเอามาตรฐานปัจจุบัน ไปปรับให้เข้ากับมาตรฐานอดีต หาได้ไม่ เพราะสิ่งแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติและทางสังคม มีไม่เท่ากัน ไม่ต้องดูอื่นดูไกล ดูตัวข้าพเจ้าเอง จากรูปถ่ายเมื่อหนุ่มและเมื่อแก่ ก็ไม่เหมือนกัน แม้ไม่เหมือนกันแต่ก็ยังเหมือนกันอยู่นั่นเอง เพราะข้าพเจ้าก็ยังเป็นข้าพเจ้าอยู่วันยังค่ำ ไม่เปลี่ยนเป็นคนอื่นที่ไม่ใช่ข้าพเจ้า แต่ข้าพเจ้าก็ต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ทั้งในทางร่างกาย ความรู้และความคิด ตลอดจนความรู้สึกก็ต่างกับเมื่อก่อน ข้าพเจ้าทราบว่าในพระราชพิธีขอฝน จะเรียกว่าพระราชพิธีพิรุณศาสตร์หรืออะไรจำไม่ได้ ในสมัยต้น ๆ ของรัชกาลสมเด็จพระปิยะมหาราช ก็ยังมี

เรื่อง "บั้นเมฆ" รวมอยู่ด้วย แม้ทางราชการจะเลิกเรื่อง "บั้นเมฆ" นานมาแล้ว แต่เท่าที่ข้าพเจ้าทราบว่าแม้ในบัดนี้ ราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคกลาง ก็ยังทำกันอยู่เมื่อเกิดฝนแล้งขึ้น "บั้นเมฆ" คืออะไร โปรดอ่านดูในหนังสือ *การศึกษาเรื่องประเพณีไทย* ที่ข้าพเจ้าแต่งก็ได้ จะนำเอามากล่าวซ้ำอีก ก็จะยาวความ

พุทธศาสนาสอนให้คนรู้จักใช้ปัญญาตรึกตรองด้วยเหตุผล เมื่อเห็นจริงแล้วจึงให้เชื่อ ถ้าสิ่งใดดี ผู้รู้สรรเสริญว่า เป็นความเจริญ เมื่อเห็นจริงแล้ว เราก็พยายามบำเพ็ญสิ่งนั้นให้มียิ่ง ๆ ขึ้นในตน ถ้าตรงกันข้าม คือสิ่งใดชั่ว ผู้รู้ติเตียนว่าเป็นความเสื่อม เมื่อเห็นจริงแล้ว เราก็พยายามละทิ้งเสียอย่าให้มีอยู่ในตนต่อไป ที่คนประพฤติตามพุทธโอวาทนี้ไม่ได้ทุกคน ก็เพราะคนมีระดับความคิดและจิตใจต่าง ๆ กัน เหมือนดอกบัวที่บานแล้ว ที่ยังตูมอยู่แต่ผุดขึ้นเหนือน้ำแล้วก็มี ที่เพิ่งปริ่มอยู่กับพื้นน้ำก็มี และที่ยังจมอยู่ใต้น้ำก็มี ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงยังมีเรื่องผีสางเทวดา เรื่องนรก เรื่องสวรรค์อยู่ ซึ่งเป็นเรื่องมีอยู่ก่อนแล้วในศาสนาพราหมณ์ และในความเชื่อถือของประชาชน พุทธศาสนาจึงจำเป็นต้องรับเอาไว้ด้วย แต่แปลความเรื่องผีสางเทวดาเสียใหม่ ว่าเทวดาซึ่งเป็นผีชั้นสูง ไม่ใช่ว่าจะเป็นอมรอยู่ค้ำฟ้าตลอดไป แต่ต้องอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ คือความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความไม่ใช่ตัวตน เมื่อสิ้นบุญแล้วก็ต้องจุติคือต้องตายเหมือนกัน แต่คนส่วนใหญ่ก็ยังนึกว่าเทวดาเป็นอมรอยู่นั่นเอง อย่างเดียวกับผ้านุ่งและกะโปรงผู้หญิง แม้จะสะอาดอย่างไร ก็ถูกศีรษะผู้ชายไม่ได้ เป็นอัปรีย์จัญไรทีเดียว ถ้าถึงมีใครเอามาฟาดศีรษะเรา เป็นต้องตีกัน เป็นของแน่ ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นนักวิทยาศาสตร์ นักวิทยาการอย่างสูงก็ตามที ด้วยเป็น

เรื่องความเชื่อ ความรู้สึกทางใจ ตัวใครก็ตัวใคร ไม่ใช่เรื่องปัญญาความรู้ แต่เป็นเรื่องของจิตใจ เพราะฉะนั้นศาสนาใหญ่ทุกศาสนา ไม่แต่เฉพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น จะต้องมีคนนับถือแบ่งออกได้เป็นสองพวก คือถือศาสนาอย่างคนชั้นปัญญาชนนับถือ และอย่างคนชั้นประชาชนนับถือ ซึ่งยึดหลักความศรัทธา มากกว่าหลักทางปัญญา และการนับถือนี้ ก็ย่อมถือปน ๆ กันไปทั้งสองอย่าง ไม่มากก็น้อย แยกกันได้ยาก เหตุนี้เราจึงมีคำกล่าวติดปากของคนสมัยก่อนว่า "พุทธ กับ ไสย ย่อมอาศัยแก่กัน"

ที่สมเด็จพระบิยมหาราชมีพระราชวินิจฉัยเรื่องเสาชิงช้า ว่ามีเอาไว้ก่อนอย่างน้อยก็ให้ราษฎรมีความสนุกกัน ๒ วัน หมายถึงราษฎรได้ดูการโล้ชิงช้าในวัน "๗ ค่ำ ถีบเช้า" "๙ ค่ำ ถีบเย็น" เพราะในวันแรม ๗ ค่ำและวันแรม ๙ ค่ำเดือนยี่ นอกจากมีโล้ชิงช้าเป็นหลักแล้ว ยังมีกระบวนแห่ "พระยายืนชิงช้า" ด้วยทั้ง ๒ วัน กระบวนแห่นี้ นอกจากกระบวนโบราณของหลวงแล้ว ยังมีกระบวนเชลยศักดิ์ด้วย กระบวนแห่นี้ ถ้า "พระยายืนชิงช้า" เป็นผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ กระบวนแห่ก็มีแปลก ๆ น่าดู เป็นกระบวนยาวยืด ถ้า "พระยายืนชิงช้า" คนใด ไม่ใช่เป็นผู้บุญหนักศักดิ์ใหญ่ กระบวนแห่ก็น้อย ลางทีก็มีแต่กระบวนแห่ของหลวงเท่านั้น กระบวนแห่ที่กล่าวนี้ จะรื้อฟื้นมาแห่ในสมัยนี้ ก็ไม่เหมาะอย่างยิ่ง เพราะสิ่งแวดล้อมทางบ้านเมืองและสังคม เปลี่ยนแปลงเป็นความเจริญมาไกลแล้ว ตรงนี้ข้าพเจ้าหมายความเฉพาะเรื่องกระบวนแห่ถีบชิงช้าเท่านั้น ไม่ได้หมายความถึงพิธีโล้ชิงช้า แม้ไม่มีกระบวนแห่ ซึ่งเป็นแต่รายการปลีกย่อย พิธีโล้ชิงช้าก็ยังทำได้อยู่นั่นเอง ให้นายกเทศมนตรี พระนคร เป็น "พระยายืนชิงช้า" ตั้งกระบวนแห่อิสริยยศเฉพาะของหลวง ออกจากศาลา

เทศบาล มาที่ประรำชมรม ตรงเสาชิงช้าก็ได้ ไม่ลำบากอะไร เว้นแต่พราหมณ์นาลีวันผู้โล้ชิงช้า จะตายไปหมดแล้ว ก็จนใจ พระราชพิธีโล้ชิงช้านี้มาเลิกเมื่อสมัยเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองเป็นประชาธิปไตยแล้ว ได้ปีหนึ่งหรือสองปีก็จำไม่ได้ และในตอนหลัง ๆ นี้ การแห่ "พระยายืนชิงช้า" ก็มีแต่กระบวนแห่ของหลวงอย่างเดียว ไม่สนุกครึกครื้นอะไร นอกจากเด็ก ๆ ที่เกิดใหม่สมัยนั้น ได้มีโอกาสดูการโล้ชิงช้า ว่าเขาทำกันอย่างไร อันที่จริงเรื่องกระบวนแห่โล้ชิงช้านี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ในประเทศอินเดีย โดยเฉพาะอินเดียตอนใต้ ซึ่งเป็นที่มาของพิธีตรียัมปวาย หรือพิธีโล้ชิงช้า ก็ไม่ได้ทำพิธีแห่แหนกันสนุกสนานอย่างกับของเรา แต่เราเป็นชนชาติที่ชอบสนุกสนาน ไม่แพ้ชนชาติอื่น เพราะคนไม่ใช่มีแต่ท้องสำหรับกินข้าวแต่อย่างเดียว ยังมีจิตใจซึ่งต้องการความแช่มชื่นของชีวิตด้วย ถ้าจิตใจเศร้าหมองไม่ผ่องใส แม้จะกินข้าวจนพุงพลุ้ยอุ้ยอ้าย ก็เป็นสุขแต่ทางกายชั่วแล่นเท่านั้น หาทำให้จิตใจเป็นสุขเบิกบานอันแท้จริงได้ไม่

ต่อมาเมื่อมหาสงครามเอเชียบูรพายุติลงใหม่ ๆ เทศบาลพระนครดำริจะรื้อถอนเสาชิงช้าออก จะเห็นว่าพิธีโล้ชิงช้าก็เลิกแล้ว สมควรรื้อได้ เพราะเป็นเรื่องไสยศาสตร์ หรือจะด้วยเหตุผลอย่างไร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ แต่จะรื้อทิ้งด้วยพลการ ก็ไม่ได้ เพราะเสาชิงช้านี้ กรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนตามพระราชบัญญัติ เป็นโบราณสถานโบราณวัตถุไว้ จะรื้อได้ก็ต่อเมื่อได้รับอนุมัติจากกรมศิลปากร และกรมศิลปากรก็ไม่ยอมให้รื้อ ทางเทศบาลพระนครเห็นจะต้องการรื้อให้ได้ จึงรายงานขออนุญาตรื้อไปทางสำนักนายกรัฐมนตรี ทางสำนักนายกรัฐมนตรี จึงส่งเรื่องให้กรมศิลปากรพิจารณา เพราะสมัยนั้น กรมศิลปากรยังสังกัดอยู่ในบังคับบัญชาของสำนักนายกรัฐมนตรีโดยตรงอยู่ กรมศิลปากรจึงทำคำชี้แจงเป็นบันทึกเรื่อง

เสาชิงช้า ไปในทำนองเรื่องดังได้กล่าวไว้ข้างต้นนั้นแล้ว ในที่สุดเสาชิงช้าก็ไม่ถูกรื้อออก มาทราบเมื่อภายหลังเป็นทางส่วนตัว จะเท็จจริงอย่างไรก็ไม่ทราบ ว่าที่ต้องการจะรื้อเสาชิงช้าออก เพราะเสาชิงช้าต้นหนึ่ง มีโพรงเล็ก ๆ เป็นตำหนิมาแต่เดิม มีมนุษย์เจ้ากรรมคนหนึ่ง เอาก้นบุหรี่ซึ่งยังมีไฟติดอยู่ ยัดเข้าไปในโพรงเสาต้นนั้น ไฟเกิดคุไหม้ขึ้นในโพรง จะมากน้อยเท่าไรไม่ทราบ ถ้าเหตุผลที่ดำริจะรื้อเสาชิงช้ามีเพียงเท่านี้ ก็อาจซ่อมได้ ไม่ถึงกับต้องรื้อเสียทีเดียว

กลับมาต่อเรื่องเรียนหนังสือของข้าพเจ้า เมื่ออ่านและจำตัวสระและพยัญชนะได้แล้ว จำได้ว่าเรียนต่อจากหนังสือ *ปฐม ก กา* เมื่อหัดอ่าน ก ข ก็อ่านอย่างปัจจุบัน ไม่ได้อ่านว่า ก ข้ ข ค่ ค เพาะ ง เช่นอ่าน ก ข้ เล็ก อย่างโบราณ ก ข้ เล็ก คือตัวพยัญชนะที่ยกเว้นตัวอักษรในวรรค ฎ ทั้งวรรค เมื่ออ่านแจกลูกเป็นแม่ ก กา กน กง เป็นต้น ก็ไม่ได้อ่านอย่างแบบโบราณว่า ก กา ก๊ กี กุ๊ กู เก้ แก่ ไก่ โก้ โก๋ เก้า กำ ก๊ะ หรือ กน ก้น กาน ก๋น กิน กุ๋น กูน เกนเอ้ แกนแอ โกนโอ้ กอนออ กวนวอ เกือนออ เกิน

ตัวอย่างที่ยกมาอ้างนี้เป็นตัว ก อักษรกลาง ตัวอื่นในจำพวกอักษรกลางก็อ่านออกเสียงเป็นทำนองเดียวกัน ส่วนตัวอักษรสูง อักษรต่ำ ไม่ปรากฏเท่าที่ข้าพเจ้าเคยได้ยินได้ฟังมา ว่าอ่านผิดแปลกกว่าธรรมดาที่อ่านกันในปัจจุบัน ที่คำต่าง ๆ ซึ่งขึ้นต้นด้วยตัวอักษรกลาง เท่าที่ได้สังเกตจากเสียงพูดคำไทยของภาษาถิ่นต่าง ๆ ออกเสียงเพี้ยนไปจากภาษาไทยกลาง ซึ่งถือเป็นมาตรฐานการออกเสียง จะมีต้นเหตุมาจากเรื่องเหล่านี้ก็เป็นได้ แต่ความคิดของข้าพเจ้าก็หยุดอยู่เพียงแค่นี้เท่านั้น ไม่มีกำลังและปัญญาความสามารถพอที่จะค้นคว้าได้ต่อไป จึงหันไปสนใจเรื่องอื่นเสีย

เมื่อข้าพเจ้าอ่านและท่องจำพยัญชนะและสระได้แล้ว การอ่านแจกลูก เช่นแม่ ก กา กน กง ก็อ่านได้เร็ว เพราะมีแม่ ก กา กน กง เป็น "แนวเทียบ" (analogy) เป็นทุนอยู่แล้ว ก็อ่านตัวอื่น ๆ ได้ง่าย ไม่ลำบากอะไร ข้าพเจ้าจำได้ว่า บิดาเคยบอกว่า ถ้าท่องอ่านเวลาเช้ามืด จะจำได้เร็วและแม่นยำ ข้าพเจ้าก็เชื่อฟัง เมื่อผู้ใหญ่ปลุกให้ลุกขึ้นท่องหนังสือเวลาเช้ามืด ข้าพเจ้าก็เต็มใจลุกขึ้น ทั้ง ๆ ที่ยังง่วงนอนงัวเงียอยู่ ในสัปดาห์หนึ่ง ลุกขึ้นท่องหนังสือเช้ามืดกี่ครั้ง ก็จำไม่ได้ แต่มากกว่าครั้งหนึ่งเป็นของแน่ นี่เป็นผลให้ข้าพเจ้าอ่านหนังสือ จากบทฝึกหัดอ่านในหนังสือ *ปฐม ก กา* ได้เร็ว คำไหนจำไม่ได้และอ่านไม่ออก ก็อาศัยเดาจากคำที่มีสัมผัสกันอย่างที่เรียกว่ากลอนพาไป ส่วนการเขียนหนังสือ ซึ่งในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่า แต่งหนังสือ เห็นจะมีน้อยกว่าอ่านหนังสือ แล้วก็นึกไม่ได้ด้วยว่าเริ่มเขียนแต่เมื่อไร

บิดาข้าพเจ้ามีหนังสือ *จินดามณี* อยู่เล่มหนึ่ง ซึ่งโรงพิมพ์หมอบรัดเลเป็นผู้ตีพิมพ์ ก็ได้หนังสือนี้อ่าน ต่อจากหนังสือ *ปฐม ก กา* แต่อ่านออกบ้างไม่ออกบ้าง โดยเฉพาะตอนท้าย ๆ เล่ม ซึ่งมีคำราชาศัพท์และบทอ่านปฐมมาลาอยู่ในนั้นด้วย และดูเหมือนมีโคลงกลอนกลบทและการแต่งซ่อนเงื่อน เช่นไทยหลงฝนแสนห่า และอะไรอื่น ๆ ในจำพวกนั้น ปนอยู่ด้วย ซึ่งข้าพเจ้าอ่านเข้าใจก็ต่อเมื่อภายหลัง ข้าพเจ้ารักษาหนังสือ *จินดามณี* เล่มนี้ไว้นาน จนใบปกขาดกะรุ่งกะริ่ง เดี๋ยวนี้มันหายไปไหนเสียแล้ว เสียดายจริง ๆ เรื่องเรียนหนังสือของข้าพเจ้า ตอนที่อยู่ข้างวัดมหาพฤฒาราม เมื่อยังเป็นเด็กเล็กอยู่ ก็ยุติลงเพียงเท่านี้

๑๙. เมื่อเรียนหนังสือ โรงเรียนบ้านพระยานานา

ข้าพเจ้าเรียนหนังสืออยู่กับบ้าน จะช้านานเพียงไร จำไม่ได้ แต่เข้าใจว่าคงเล่นมากกว่าเรียน เพราะบิดาไม่ใคร่มีเวลาอยู่บ้านตลอดวันเสมอไป ดังได้กล่าวไว้ในที่อื่นแล้ว รอดตัวที่ต้องลุกขึ้นอ่านหนังสือแต่เช้ามืด ตามคำแนะนำของบิดา ซึ่งข้าพเจ้าก็เชื่อฟัง ทั้ง ๆ ที่ต้องแข็งใจตื่น เพราะฉะนั้นในเวลากลางวัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงเล่นมากกว่าเรียน เรียนในที่นี้ ข้าพเจ้าหมายความเพียงฝึกอ่านหนังสือเพื่อให้จำได้เท่านั้น จึงเป็นเรื่องท่องบ่นเล่าเรียนมากกว่าอื่น ส่วนการเล่น ก็เป็นการเรียนเหมือนกัน แต่เป็นเรียนโดยปริยาย เพราะเรียนก็คือรับความรู้ จะรู้หนังสือหรือรู้อะไร ก็เป็นเรียนอยู่นั่นเอง ถ้าไม่ปล่อยให้เด็กเล่น อันเป็นธรรมดาของเด็ก เด็กก็มักมีปัญญาเซื่องซึม คงเป็นเพราะมีเล่นเพื่อความสนุก เพื่อความเพลิน ที่ทำให้ข้าพเจ้าไม่ใช่เด็กปัญญาทึบ ถึงกับที่โบราณกล่าวว่า "ก ข ไม่กระดิกหู"

ข้าพเจ้าใช้คำว่า "ไม่ใช่เด็กปัญญาทึบ" ก็เป็นภาษาไทย ที่ใคร ๆ ฟังเข้าใจ ข้าพเจ้าจึงไม่ใช้ว่า "ไม่ใช่*เป็น*เด็ก*มี*ปัญญาทึบ" ส่วน "ก ข ไม่กระดิก

หู" ถ้าจะว่าไป ก ข้ มันมีหูเมื่อไหร่ จึงกระดิกหูได้ คนต่างหากที่มีหู และก็มีน้อยคนนักที่กระดิกหูได้ ข้าพเจ้าเคยเห็นแต่ลิงกระดิกหูเป็น เมื่อมีใครไปดูหรือให้อะไร มันก็ร้องและกระดิกหูไปด้วย ที่มันร้องก็คือมันพูดตามภาษาลิง และที่มันกระดิกหูก็หมายความว่ามันเข้าใจอย่างของมัน จะเป็นด้วยเหตุนี้กระมัง ที่ว่า "ก ข้ ไม่กระดิกหู" จึงหมายความว่าโง่มาก เรียนมานานเท่านาน ก ข้ ไม่กระดิกหู คือไม่รู้ไม่เข้าใจ ในที่นี้เห็นได้ชัดว่าคนเรียน ก ข้ ต่างหาก ที่ไม่กระดิกหู หาใช่ ก ข้ ตัวมันเองไม่กระดิกหูไม่ หากพูดแต่สั้น ๆ มันก็เป็นเช่นนั้น

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตอน "เมื่อเกิด" ว่า "นี่ *เข็น* นับวัน เดือน ปี เขียนอย่างโบราณ" ภายหลังข้าพเจ้าก็ตัดคำ *เข็น* ออก เหลือแต่คำว่า "นี่นับ..... อย่างโบราณ" ถ้าจะเขียนให้เต็มยศอย่างบัจจุบัน ก็ต้องเขียนว่า "นี่*เข็น*การนับ.....อย่างโบราณ" พอดีข้าพเจ้าโดยบังเอิญอ่านพบคำในเอกสารฉบับหนึ่ง จดไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า "เด็กเล็กมีการสอนวิชาเขียนไทยด้วย ซึ่งเป็นการยากสำหรับเด็ก" นี่เป็นภาษาไทยที่ใช้กันอยู่ในบัจจุบัน ถ้ากล่าวว่า "ซึ่งยากแก่เด็ก" ก็ได้ ไม่จำเป็นต้องแต่งอย่างสำนวนอังกฤษที่ว่า "which is a difficulty for children" ข้าพเจ้าเป็นคนสมัยเก่า แต่ต้องการจะเป็นคนสมัยใหม่กับเขาด้วย สำนวนไทยอย่างนี้ อาจติดเข้าไปอยู่ในสำนวนพูดสำนวนแต่งของข้าพเจ้าที่มากน้อยแล้ว โดยไม่รู้สึกตัวก็ได้ แปลกอะไรกับถ้อยคำในภาษา เมื่ออ่านแล้วก็เข้าใจ จะเอาอะไรกันอีก เพราะภาษาเป็นสิ่งมีชีวิตโดยปริยาย จะอยู่คงที่ไม่ได้ ถ้าอยู่คงที่ไม่มีเปลี่ยนแปลงบ้าง ภาษาก็ตาย เพื่อไม่ให้ตาย จึงต้องมีสำนวนแปลก ๆ ใหม่ ๆ เกิดขึ้น เป็นเรื่อง "ช่วยไม่ได้" และ "ธุระไม่ใช่สำหรับข้าพเจ้า"

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องเรียนหนังสือ แล้วไถลไปพูดเรื่องใช้คำในภาษาไทย ซึ่งนอกเรื่อง แต่ก็สนุกดี จึงจะขอเล่าต่ออีกสักเล็กน้อย

เพื่อนคนหนึ่ง ยกเอาเรื่อง *สามก๊ก* ตอนหนึ่งขึ้นมาอ้าง เพื่อสนับสนุนความเห็นของตนว่าเหมือนกับ "เอาเรือใส่ฟาง" เรื่องตอนนั้นมีดังนี้ เมื่อ

"*โจโฉยกทัพใหญ่ไปกังตั๋ง หมายจะตีเสียให้แหลกถึงแตกพัง ยกไปตั้งอยู่ฝ่ายชายคงคา*" (**นิราศรำพึง**) แล้วขงเบ้งคิดอุบาย "เอาเรือใส่ฟาง" ล่องน้ำไปในกลางคืนเดือนมืด ทัพโจโฉ ซึ่งตั้งอยู่ฝ่ายชายคงคา เข้าใจว่าข้าศึกยกกองทัพเรือ ลอบจู่โจมเข้ามา ก็เอาเกาทัณฑ์ระดมยิง แล่นกราดออกไปดั่งห่าฝนลูกเกาทัณฑ์ไปติดกองฟางในเรือจนเต็มไปหมด เรือเหล่านั้นก็ถอยกลับ เป็นอันได้ลูกเกาทัณฑ์ เพียงพอแก่ความต้องการ แก่ที่จะต่อสู้ต่อต้านศัตรู

เรื่องตอนนี้ทราบกันอยู่แล้วทุกคน ไม่จำเป็นต้องเล่าก็ได้ ประเด็นของคำอยู่ที่ว่า "เอาเรือใส่ฟาง" ทำอย่างไรจึงจะเอาเรือใส่ฟางเข้าไปได้ ถ้าจะใส่ได้ก็ต้องว่า "เอาฟางใส่เรือ" แท้จริงกล่าวเช่นนั้นก็เป็นภาษาไทยเราดี ๆ ไม่ใช่ว่าพูดผิด เพราะเป็นคำจำพวกเดียวกับที่กล่าวว่า "มหาอุปราชขาดคอช้าง" "เอาผ้ามาตัดเสื้อ" เป็นต้น ข้าพเจ้าเคยเขียนคำเฉยสามตัวเรียงกัน ดังนี้ "เฉยเฉยเฉย" หรือคำอื่นเช่น "จริงจริงจริง เป็นเป็นเป็น" เขียนเพียงเท่านี้ ดูไม่เป็นภาษาไทย แต่ถ้าเขียน "เฉย เฉย ๆ ไม่มีเมย" "เรื่องนี้จริง จริง ๆ นา" และ "ตายเป็นตาย เป็นเป็น ๆ" ซิ ความก็แจ้งขึ้น เพราะฉะนั้นหลักของภาษาไทย จึงอยู่ที่เรียงความ มากกว่าอยู่ที่คำเหล่านี้เป็นนาม เป็นกริยาหรือเป็นอะไร และอยู่ที่อ่านด้วยว่า จะต้องหยุดไว้ระยะหรือเน้นเสียงคำไหน จึงจะได้ความชัดแจ้งขึ้น เพราะฉะนั้นเป็นอันกล่าวได้ว่า ภาษาไทย ไม่มีคำเช่น นาม กริยา หรือวิเศษณ์ โดยตรงเสมอไป จะมี

ก็แต่คำทำหน้าที่คำเหล่านี้ ต่อเมื่อประกอบรูปเป็นประโยคแล้ว คำบุรพบทและสันธานก็ไม่มี มีก็แต่คำ "ช่วยพูด" หรือ "คำเปล่า" ที่เรียกในภาษาจีน เช่น เอา เรือใส่ฟาง ถ้าความกำกวม ก็ต้องเติมคำ "ที่" ซึ่งเป็น "คำช่วยพูด" เข้าไป เป็น "เอาเรือที่ใส่ฟาง" ถ้าข้อความที่แวดล้อมคำนี้ บ่งชัดอยู่แล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ "คำช่วยพูด" อะไร เช่นไปตลาด กินตะเกียบ ยิงปืน ถ้าเป็นภาษาอังกฤษ ก็ต้องมี "คำช่วยพูด" เข้าประกอบจึงจะได้ความ ภาษาอังกฤษจะไม่ใช้ว่า go market, eat chopstick, shoot gun แต่ถ้าพูดภาษาอังกฤษอย่างนี้ ฝรั่งก็เข้าใจ อย่างที่เรียกว่า Pidgin English คือภาษาที่ใช้พูดค้าขายกันระหว่างจีนและชาวอังกฤษ และเป็นภาษาอังกฤษที่จีนผูกคำผูกประโยคขึ้นตามแบบภาษาจีน

"*ภาษาจีน ตามที่ชาวจีนเข้าใจ ก็ไม่มีไวยากรณ์ ที่สอนกันอยู่ในประเทศจีนก็ไม่ได้สอนไวยากรณ์อะไร นักนิรุกติศาสตร์ชาวยุโรปลางคน สร้างไวยากรณ์ภาษาจีนขึ้น โดยอาศัยหลักแบ่งหมวดหมู่คำ ตามแบบอย่างไวยากรณ์ภาษาละติน ซึ่งก็เข้ากันไม่ได้ดีกับหลักภาษาจีนโดยเฉพาะ และชาวจีน เมื่อพูดหรือเขียนหนังสือภาษาจีนก็ไม่ได้ถือไวยากรณ์อย่างที่ว่านี้เป็นหลัก การแบ่งหมวดหมู่คำตามแบบอย่างภาษาละติน ซึ่งเป็นที่คุ้นเคยกันมา (ในหมู่ชาวยุโรป) อาจช่วยชาวยุโรปลางคน ให้เรียนภาษาจีนได้ง่ายยิ่งขึ้นเท่านั้น*" (*Buddism ; Its Essence And Development* by Edward Conze, p, 15, 1959 Harper Torchbooks, N.Y.)

ข้อความที่ข้าพเจ้าแปลมานี้ ถ้าเปลี่ยนคำว่า จีนเป็นคำว่าไทย ก็ใช้แก่ภาษาไทยได้โดยทำนองเดียวกัน ส่วนคำว่าไวยากรณ์ในที่นี้ หมายถึงไวยากรณ์ของภาษาที่มีวิภัตบัจจัย ซึ่งในภาษาที่มีไวยากรณ์อย่างนี้ ภาษาไทยไม่มี

ถ้าไวยากรณ์หมายถึงระเบียบของภาษาทั่วๆไปภาษาไทยก็มีไวยากรณ์เหมือนกัน แต่ไม่ใช่ไวยากรณ์ไทย ดังที่สอนกันอยู่ในปัจจุบัน ที่เรามีไวยากรณ์อย่างนั้นขึ้น ก็เพราะ

"แต่ก่อนนั้น รู้สึกเพียงว่าเราไม่มีไวยากรณ์ ออกจะไม่เป็นศรีวิลัย จึงเชิญเอาไวยากรณ์ของภาษาอื่นมาแนบไว้ บัดนี้ได้รู้สึกยิ่งไปกว่าเก่า แม้ว่าภาษาที่เราถือเป็นครู ก็แบกไวยากรณ์ของภาษาอื่นไว้อีกต่อหนึ่ง จึงได้สิ้นเดราะห์"

(*บันทึกเรื่องความรู้ต่างๆ* เล่ม ๒ หน้า ๑๔๔ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. ๒๕๐๖)

ข้าพเจ้าเคยปรารภเรื่องไวยากรณ์ไทยนี้กับนาคะประทีป แต่นาคะประทีปแม้จะเห็นด้วยเป็นส่วนมากกับข้อที่ข้าพเจ้าปรารภ แต่ก็ตอบว่า "มีไว้ก็ดีจะได้เรียนภาษาอังกฤษได้ง่ายยิ่งขึ้น" นี่ก็ตอบเป็นทำนองเดียวกับที่กล่าวมาข้างต้น ส่วน อ.น.ก. เมื่อถูกข้าพเจ้าต่อว่าเรื่องไวยากรณ์ไทย ซึ่งทำความยุ่งยากให้แก่การเรียนภาษาไทย ท่านก็ตอบว่าไวยากรณ์ที่กล่าวนี้ ไม่ใช่ท่านเป็นผู้แต่ง ท่านเป็นแต่ผู้แก้ไขปรับปรุงเสริมของเดิม ซึ่งมีอยู่ก่อนแล้วนั้น บัดนี้ท่านกำลังดำริจะแก้ไขใหม่ให้ง่ายขึ้น แต่ก็ยังไม่ได้แก้ไขอะไร นอกจากรวมคำคุณศัพท์ เข้ามาอยู่หมวดหมู่เดียวกับคำวิเศษณ์เท่านั้น ท่านก็มาด่วนถึงอนิจกรรมเสียก่อน

เมื่อราวเกือบ ๒๐ ปีมานี้ ข้าพเจ้าดำริด้วยบังอาจใจ จะทำไวยากรณ์ไทยขึ้นใหม่ แต่พอเริ่มต้นก็ต้องล้มเลิกความคิด เพราะไม่มีใครเห็นด้วย ตรงนี้ข้าพเจ้าขอสารภาพว่าเป็นผู้เขลามาก ด้วยขาดความรู้เรื่องความจริง ที่ว่า "สิ่งทั้งหลาย ย่อมมีอายุของมัน" ผลมะม่วงกว่าจะสุกกินได้ดี ก็ต้องรอเวลาจนกว่าจะถึงอายุของมัน คือมีลักษณะเป็นปากตะกร้อ ถ้ายังดิบอยู่มาก

ถึงจะสอยเอามากินก็กินไม่ได้เรื่อง อย่างไรก็ตาม ถ้าจะรอต่อไป ก็ต้องมีวันหนึ่ง ที่มะม่วงนั้นจะต้องถึงอายุเข้าขั้นเป็นปากตะกร้อ กินได้ดี ซึ่งจะเป็นเมื่อไร ข้าพเจ้าทราบไม่ได้ เพราะถือเสียว่า สิ่งใดมี สิ่งนั้นก็หายได้ ถ้าสิ่งใดไม่มี สิ่งนั้นก็หายไม่ได้ เดี๋ยวนี้เรามีไวยากรณ์ไทย ต่อไปไวยากรณ์ไทยอย่างนี้ก็อาจหายได้ เมื่อถึงอายุของมัน จะเอะอะไรกับเรื่อง "ใดใดในโลกล้วน อนิจจัง"

พอกันที ขืนพูดมากไป ก็คล้ายจะเป็น "บ้า ๕๐๐ จำพวก" กล่าวเรื่องเรียนหนังสือของข้าพเจ้าต่อไปดีกว่า

เมื่อผู้ใหญ่ย้ายบ้านมาอยู่ที่ปากถนนสาทรใต้แล้ว คงจะไม่ได้เรียนหนังสือเพิ่มเติมเป็นล่ำเป็นสันนัก ตอนนี้ที่ทำให้ข้าพเจ้ากลายเป็นเด็กเกเรอยู่พักใหญ่ ภายหลังมารดาข้าพเจ้าไปฝากเรียนหนังสือที่โรงเรียนบ้านพระยานานา ฯ เวลานั้นข้าพเจ้ากะเอาว่า คงมีอายุ ๙ หรือ ๑๐ ขวบ เคยกล่าวไว้แล้วว่าโรงเรียนบ้านพระยานานาตั้งอยู่ไหน คือตั้งอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำเจ้าพระยา ใต้ปากคลองวัดทองเพลง ถ้าจะข้ามฟากจากฝั่งซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยาไปโรงเรียนนี้ ก็ต้องไปลงเรือจ้างที่ท่าข้ามหน้าวัดม่วงแค ที่เรียกชื่ออย่างข้าพเจ้าเรียกว่า โรงเรียนบ้านพระยานานานั้น ก็เพราะตั้งอยู่ในที่ ซึ่งเดิมเคยเป็นนิวาสสถานของพระยานานาพิพิธภาษี (โต บุนนาค) ซึ่งเป็นบุตรชายคนหนึ่งของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย คู่กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมหามประยูรวงศ์ ซึ่งเป็นพี่ชายของท่าน เรียกกันเป็นสามัญว่าสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ และสมเด็จเจ้าพระยาทั้งสองนี้ ที่เป็นผู้สร้างวัดประยูรวงศ์และวัดพิชัยญาติ รูปร่างอาคารที่ใช้เป็นโรงเรียนเป็นตึก วางรูปตัวอาคารเป็นแบบสถาปัตยกรรมจีนกลาย ๆ แต่มีแบบทางตะวันตกเจือปนอยู่บ้าง

เหตุไรท่านผู้เป็นเจ้าของเดิม จึงสร้างนิวาสสถานของท่าน อยู่ในย่านที่ห่างไกลลงมาตอนล่าง ห่างจากย่านที่ควรเป็นนิวาสสถาน ของผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ คือแถวคลองสาทและคลองบ้านสมเด็จ และก็สร้างเป็นแบบสถาปัตยกรรมจีนด้วย ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเองว่า เดิมเห็นจะเป็นที่เดิมของคุณหญิงของท่าน ซึ่งเป็นธิดาของเจ้าสัวคนหนึ่ง จะเป็นเจ้าสัวกวนซั่ว หรือเจ้าสัวโพ ข้าพเจ้าก็จำข้อความซึ่งบิดาเคยเล่าให้ฟังบ่อย ๆ ไม่ได้ถนัดเสียแล้ว ถ้าจำไม่พลาด เข้าใจว่าเจ้าสัวกวนซั่วเป็นต้นสกุลสาทรานนท์ และเจ้าสัวโพเป็นต้นสกุลโพธิทัต ถ้าจำผิด ก็ต้องขอประทานโทษด้วย ข้าพเจ้าไม่แปลกใจเลยว่าผู้ซึ่งเป็นลูกหลานว่านเครือ สืบสกุลจากขุนนางผู้ใหญ่สมัยโน้น มักมีเชื้อจีนสืบมาทางฝ่ายมารดา เห็นจะมีไม่น้อย เพราะชาวจีนที่ประกอบการค้าขาย จนได้ชื่อว่าเป็นเจ้าสัว ก็หมายความว่าเป็นเศรษฐี มั่งมีเงินทองมาก ถ้ามีบุตรสาวสวย ๆ ขาว ๆ พอไปวัดไปวาได้ ใคร ๆ ก็อยากเข้ามาเกี่ยวดองด้วยเป็นธรรมดา แม้สมัยนี้ก็ยังเป็นเช่นนั้นอยู่ ถ้าผู้มาสู่ขอเป็นคนมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ใคร ๆ ที่มั่งมีก็ยินดียกให้ เพราะมีบุตรสาวเป็นสะใภ้คนใหญ่คนโต ไม่ใช่แต่จะได้หน้า มีคนเกรงใจ ยังเป็นโอกาสให้ประกอบการค้าขายได้ใหญ่โต สะดวกดียิ่งขึ้นกว่าเดิมด้วยก็ได้ ฝ่ายหนึ่งมีบุญหนักแต่อีกฝ่ายหนึ่งมีเงินมาก ต่างฝ่ายมีอย่างหนึ่งแต่ขาดอีกอย่างหนึ่ง ถ้าทั้งสองฝ่ายได้มารวมกัน ก็ย่อมได้รับอิทธิพลร่วมกันในตัวไม่มากก็น้อย แปลกอะไรกับเรื่องเชื้อชาติและชั้นวรรณะ ถ้าทั้งสองฝ่ายหันหน้าเข้าร่วมกัน ศึกก็ชนะ

ท่าเรือจ้างที่ใช้ไปโรงเรียนบ้านพระยานานา ใช้ศาลาวัดม่วงแคเป็นท่าข้าม ข้างซ้ายมือของทางไปสู่ศาลาท่าเรือจ้าง เป็นสถานทูตอเมริกัน สร้างด้วยไม้และทาสีเป็นรูปเรือนสองชั้น อย่างเรือนธรรมดา ที่ฝรั่งอยู่กัน เป็น

ส่วนมากสมัยนั้น ข้าพเจ้าทราบจากบิดาเล่าให้ฟังว่า เรือนหลังนั้นเดิมเป็นบ้านที่อยู่ของนายแพทย์ฝรั่งชื่อ มิสเตอร์ แคมเบ้ล แต่ราษฎรเรียกกันว่าหมอแคมเบ้ล ลากคำที่ไม่มีความหมายในภาษาไทย โดยแปลงเสียง ให้มีความหมายเป็นภาษาไทยขึ้น เพื่อสะดวกปาก จะได้เรียกง่ายจำง่าย เดิมทีเห็นจะเช่นที่ตอนนั้นของวัดม่วงแค หมอแคมเบ้ลผู้นี้ ข้าพเจ้าเคยอ่านหนังสือภาษาอังกฤษเล่มหนึ่ง กล่าวถึงท่านผู้นี้ แต่ก็จำชื่อหนังสือและเรื่องไม่ได้เสียแล้ว ถ้าจะค้นหาหนังสือที่กล่าวมาอ่านอ้าง ก็คงไม่ยาก แต่ต้องเสียเวลาโดยไม่จำเป็น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมอแคมเบ้ลคงเป็นหมอฝรั่งอย่างหมอฝรั่งคนอื่น ๆ ส่วนมาก ซึ่งมีอยู่ในกรุงเทพฯ สมัยนั้น คือเป็นหมอพวกมิสเชนรีมาก่อนการรักษานั้น ถ้าคนไข้เป็นชาวไทยและชาวจีน เห็นจะจำกัดอยู่แต่เรื่องผ่า ๆ ตัด ๆ ทางศัลยกรรม มากกว่าเรื่องรักษาโรคอย่างอื่น ซึ่งชาวไทยและชาวตะวันออกอื่น ๆ ยังไม่ใคร่นิยมรักษากันอย่างแบบฝรั่ง ซึ่งเรียกกันสมัยนี้ว่าแผนบัจจุบัน

ท่านจะสังเกตหรือไม่ได้สังเกตก็ได้ ถึงคำว่า *โรค* ซึ่งเป็นภาษาบาลีและภาษาสันสกฤตมาแต่เดิม แต่เข้ามาอยู่ในภาษาไทยนานแล้ว จนกลายเป็นคำไทยโดยสมบูรณ์ สมัยโบราณครั้งกระโน้น เมื่อเรายังไม่ได้รับคำว่า *โรค* มาใช้เป็นภาษาไทย เราเรียกคำอะไรแทนคำว่า *โรค* จะเรียกว่าเจ็บป่วยหรือ ก็ไม่ใช่ เพราะความเจ็บป่วยเป็นแต่อาการของโรคที่เกิดขึ้นเท่านั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า *ป่วย ปวด บ่วน* เห็นจะเป็นคำจำพวกเดียวกัน นี่เป็นเดา แต่ว่าเดาอย่างมีหลักตาม "แนวเทียบ" ดีร้าย เราอาจเรียกว่าไข้ ก็ได้ เช่นไข้รากสาด ไข้ฤดู ไข้หวัด ไข้ป่า ตลอดจนคำว่าเจ้าไข้ และคนไข้ที่นอนเจ็บอยู่ในโรงพยาบาล แต่แพทย์แผนบัจจุบัน บอกว่าไข้ ไม่ใช่โรค เป็นแต่อาการของโรค

เท่านั้น นี่ก็ถูกของเขา เพราะเอาคำว่าไข้ไปบีดเบี้นบ่ายเครื่องหมายแทนคำว่า อาการของโรค ไข้จึงหมายความว่า ไม่ใช่โรค และโรคจึงไม่ใช่ไข้ ถ้าคิดในแง่เรื่องสมมติทางคติสัญลักษณ์ (symbolism) ก็ถูก อันที่จริงเมื่อว่าทางสมมติของไทยแต่ก่อน ไข้ก็คือโรค โรคก็คือไข้ แต่จำกัดชื่อโรค มีอยู่ไม่กี่อย่าง เพราะเมื่อก่อน ซึ่งในที่นี้ข้าพเจ้าหมายถึงสมัย "ครั้งบรมสมกัป" หรือ สมัย "ครั้งพระเจ้าเหา" เราถือผี และเดี๋ยวนี้เราก็ถือ อาการอะไรที่ผิดปรกติอย่างรุนแรงเกิดขึ้นกับตัวเรา ส่วนมากเราก็ไม่ได้นึกเป็นอื่น นอกจากนึกว่า เกิดเพราะผีกระทำ หรือเนื่องด้วยเรื่องคุณไสยแทบทั้งนั้น ต้องรักษากันด้วยวิธีเซ่นผีพลีบูชาและเสกๆเป่าๆ บัดรังควาญ เพื่อประหารขับไล่ไสส่งผี ซึ่งเป็นตัวจัญไร ให้ตายหรือหนีไป

ความคิดเช่นนี้ย่อมฝังลึกอยู่ในจิตใจกันมานานทีเดียว จนเราไม่สามารถจะปลดเปลื้องให้พ้นไปได้อย่างเด็ดขาด แม้แต่ในปัจจุบันก็ยังมีอยู่ เพราะฉะนั้น จึงยังมีความเชื่ออย่างนี้แอบแฝงอยู่ทุกชาติทุกภาษา และจะผุดขึ้นให้ปรากฏเห็นความเชื่อถือนี้ ก็ต่อเมื่อตกอยู่ในอาการคับขันเข้าตาจน แพทย์แผนโบราณ เมื่อไปรักษาใคร ถ้าเห็นว่าเป็นไข้หนักพักหนา ก็ต้องบีดเบ้าทำวิธีเสียกบาลกันเสียก่อน (ดูวิจารณ์เรื่องเสียกบาลซึ่งข้าพเจ้าแต่ง ใน *วารสารศิลปากร* เล่มอะไร จำไม่ได้) ถ้าเห็นคนไข้มีอาการเจ็บเพียบ อาจสิ้นใจตายในขณะนั้นก็ได้ แพทย์ก็ต้องรีบยกล่วมยาหนีจากเจ้าไข้ไปให้พ้นทันที เพราะกลัวผีที่อยู่ในคนที่กำลังจะตายทับยาในล่วม ให้เสื่อมคุณภาพ คลายความศักดิ์สิทธิ์ ที่เรายังมีคำเหลืออยู่ในภาษาก็หลายคำ เช่นโรคห่า โรคจัญไร โรคผีเข้า เมื่อมีความเชื่อกันมาแต่เดิมอย่างนี้ ถ้าเจ็บไข้ได้ทุกข์ เห็นว่าไม่มีทางจะรอดได้จริงๆแล้วจึงจะพาไปหาหมอฝรั่งให้รักษา ลองเสี่ยงดูที

และเมื่อไปถึงหมอฝรั่ง ก็มักตายมากกว่าหาย เพราะส่วนมากโรคมันมีอาการเพียบเสียแล้ว จึงจะพาไปหาให้รักษา เลยเหมาเอาว่า ถ้านำไปให้หมอฝรั่งรักษา เป็นตายทุกราย แม้จะยังไม่ตาย หมอก็ให้กินยาทำให้ตายเลย

หมอแคมเบ้ลมีลูกมืออยู่คนหนึ่งชื่อพลาย เป็นชาวไทย สำหรับช่วยหยิบเครื่องมือ เมื่อมีเรื่องเกี่ยวกับผ่าตัดคนเจ็บ และลางทีก็เป็นผู้ช่วยในการผ่าตัดไปด้วยในตัว ท่านผู้นี้เห็นจะเป็นผู้ช่วยหมอแคมเบ้ลมานาน และลางทีหมอแคมเบ้ลอาจสอนวิชาแพทย์ให้ด้วยก็ได้ โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการผ่าตัด เมื่อหมอแคมเบ้ลออกจากประเทศไทยไปแล้ว หรือจะตายในนี้ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบแน่ นายพลายจึงมาประกอบอาชีพเป็นหมอขึ้นโดยอิสระ มีผู้นิยมไปรักษากันมาก ใคร ๆ ก็พูดกันถึงหมอพลาย ว่ารักษาโรคตามแผนใหม่ได้ชะงัด จนมีลูกศิษย์ลูกหามากคน ซึ่งภายหลังก็แยกไปตั้งร้านขายยาฝรั่ง และรับรักษาโรคไปด้วยในตัว ข้าพเจ้าเมื่อโตแล้ว เคยเห็นร้านขายยาฝรั่ง เกิดมีขึ้นมากแห่ง ลางร้านก็มีป้ายบอกไว้ด้วยว่า หมอนั้นหมอนี้เป็นศิษย์หมอพลาย เพื่อให้คนเชื่อถือว่าสำเร็จวิชารักษาโรค มาจากสำนักมีชื่อเสียงโด่งดังสมัยนั้น ร้านขายยาศิษย์หมอพลายแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่แถวตำบลหัวลำโพง มีป้ายบอกชื่อหมอ เป็นภาษาอังกฤษ แสดงเกียรติคุณไว้ให้ทราบว่า He can cut your leg.

ต่อมาเมื่อวิชาแพทย์แผนปัจจุบันเจริญขึ้นตามลำดับ ป้ายร้านขายยาซึ่งมีชื่อหมอนั้นหมอนี้ศิษย์หมอพลาย ก็ค่อยหมดไป ยังคงมีแต่ที่ตั้งใหม่เดี๋ยวนี้อยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งเขียนป้ายไว้ว่าร้านขายยาหมอพลายเดิม อยู่ที่ถนนเจริญกรุงตอนปากถนนเสือป่าแง้มบน ซึ่งที่ตรงนั้นเคยเป็นที่เดิมของหมอพลาย เพราะข้าพเจ้าสมัยเป็นเด็กเคยเห็นอยู่บ่อย เมื่อผ่านถนนเจริญกรุงไปทางนั้น

ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมอพลายเป็นหมอสำคัญคนหนึ่งของไทยสมัยนั้น ที่ว่าเป็นหมอสำคัญ ก็คงเนื่องจากมีความชำนาญทางผ่าตัด ซึ่งแพทย์แผนโบราณคงไม่มีความรู้ความสามารถจะรักษาได้เสมอไป ความสามารถในการผ่าตัดของหมอพลาย ท่านจะเอามาเปรียบเทียบกับความสามารถของหมอสมัยนี้ ย่อมเปรียบเทียบกันไม่ได้เป็นธรรมดา เพราะมีเงื่อนไขผิดกันมาก

บิดาเคยเล่าว่า เมื่อเกิดมีร้านขายยาฝรั่งขึ้นมากโดยลำดับ หมอเฮส์ (T. Heyward Hays) ดำริตั้งร้านขายยาฝรั่งขึ้นอีกร้านหนึ่ง แต่มีผู้ท้วงว่า ร้านขายยาฝรั่งมีตั้งกันอยู่แล้วมากร้าน ก็ดูเหมือนว่าขายกันไม่ได้ดี ด้วยราษฎรส่วนใหญ่ยังใช้ยาหม้อยาผงกันอยู่ถ้าขืนตั้งเพิ่มขึ้นอีกจะไปขายให้ใคร หมอเฮส์หัวเราะตอบว่า ที่มีร้านขายยาฝรั่งเกิดขึ้นมาก ก็แสดงให้เห็น ว่ามีคนรู้จักและนิยมใช้ยาฝรั่งกันเพิ่มขึ้นโดยลำดับ ถ้าราษฎรยังไม่นิยม แม้มีร้านขายยาฝรั่งเพียงร้านเดียวหรือสองสามร้าน ก็ขายไม่ได้เท่าไร ในที่สุดก็ต้องเลิกไปเอง เมื่อมีตั้งกันมากร้าน ก็ต้องมีแข่งขันกันในเชิงการค้า ใครทำได้ดี ก็มีความเจริญ เป็นเงาตามตัว อาจขยายวงความเจริญด้านอื่นเป็นผลพลอยได้ไปด้วย

ต่อมาหมอเฮส์ก็ตั้งร้านขายยาฝรั่งขึ้น ที่ถนนเจริญกรุง มุมถนนสุรวงศ์แง่มใต้ ตัวอาคารเป็นตึกสองชั้นรูปสี่เหลี่ยม มีรั้วไม้เสาอิฐกั้นเป็นบริเวณและตรงมุมเสาด้านปากถนนสุรวงศ์ มีครกบดยาแบบฝรั่งขนาดยักษ์ พร้อมทั้งสากด้วย ตั้งอยู่บนหัวเสานั้น ใครผ่านไปมา อาจเห็นได้แต่ไกล ว่าเป็นร้านขายยาฝรั่ง ไม่ต้องอ่านดูป้ายตัวหนังสือให้เสียเวลา แม้มีป้ายตัวหนังสือใครๆ ส่วนมากก็อ่านไม่ออก ถ้ารู้หนังสือไทยจึงจะอ่านชื่อออกว่า ร้านขายยาอังกฤษ ถ้ารู้ภาษาอังกฤษก็เป็น British Dispensary แปลว่าร้านขายยา

บริติช ซึ่งคนไทยสมัยนั้น ยังไม่รู้จักว่า บริติช หมายความว่าอะไร ถ้าบอกว่าอังกฤษ คนส่วนมากก็เข้าใจ แต่ที่เรียกกันเป็นสามัญ ก็คือร้านขายยาตรางู เพราะมีรูปงูเลื้อยเป็นรูปคล้ายตัวอักษร u ของอังกฤษกลาย ๆ ตรงกลางหลังมีลูกศรบั้กอยู่ ร้านขายยาตรางูนี้ ภายหลังหมอเฮส์เซ้งกิจการงานทั้งหมด ซึ่งรวมทั้งชื่อห้างและเครื่องหมายการค้าด้วยในตัว ซึ่งเรียกเป็นคำรวมในภาษาอังกฤษว่า goodwill ให้แก่ชาวบริติชคนหนึ่ง ชื่อ แมกเบท (J. Macbeth) ต่อมาก็เซ้งให้คนอื่นอีกทอดหนึ่ง จนถึง นายล้วน ว่องวาณิช แต่ว่าย้ายจากที่เดิมไปตั้งอยู่ที่อื่น ซึ่งไม่จำเป็นต้องเล่า ด้วยเป็นเรื่องตกอยู่ในขอบเขตบั้จจุบัน

หมอเฮส์ซึ่งกล่าวนี้ ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านบ่อย ๆ ตั้งแต่ข้าพเจ้าเป็นเด็กเมื่อโตแล้ว เคยเห็นแต่งตัวเป็นนายทหารเรือไทยเสมอ และมีหน้าแดงมากคล้ายกินเหล้า ได้ความว่าเดิมเป็นหมอมิสเซนรี แล้วเข้ารับราชการเป็นนายแพทย์ใหญ่ กรม (ซึ่งเวลานั้นเป็นกระทรวง) ทหารเรือ ภายหลังเป็นผู้อำนวยการโรงพยาบาลบางรักด้วย ซึ่งสมัยนั้นเป็นตึกเตี้ย ๆ ชั้นเดียว มีความยาวเห็นจะไม่เกิน ๑๐ คูหา ซึ่งบัดนี้เป็นโรงพยาบาลเลิดสิน หมอเฮส์มีรูปร่างหน้าตา และมีประวัติอย่างไร อาจดูได้ในหนังสือเรื่องงานฉลองร้อยปีของคณะมิสเซนรีในเมืองไทย ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่า เรื่องของท่านผู้นี้คงมีกล่าวไว้ในนั้นแล้ว

นึกขึ้นมาได้อีกนิดหนึ่ง คือเรื่องหอสมุดนิลเซนเฮส์ (Nielsen Hays Library) ถนนสุรวงศ์ ห้องสมุดแห่งนี้ ทราบว่า หมอเฮส์ได้ทำพินัยกรรมแบ่งเงินในกองมรดกจำนวนหนึ่ง เพื่อสร้างขึ้นเป็นที่ระลึกแก่ภริยาของท่าน คือ แหม่มเยนนี นิลเซน เฮส์ ซึ่งล่วงลับไปก่อนหมอเฮส์ ข้าพเจ้าเคยเห็น

ภริยาหมอเฮส์ที่กล่าวนี้ ดูเหมือนเป็นพวกมิสเชนรีฝรั่งด้วยคนหนึ่ง ก่อนที่จะมีหอสมุดแห่งนี้ ข้าพเจ้าเมื่อครั้งยังเป็นเด็กรุ่น เคยเดินผ่านถนนเจริญกรุง ตอนหน้าไปรษณีย์กลางขณะนี้ ซึ่งในขณะนั้นเป็นสถานทูตอังกฤษ ทางด้านเหนือมีคลองขั้น คลองนี้ปากคลองออกแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วผ่านข้ามถนนเจริญกรุง เข้าไปสัก ๕—๖ เมตร เห็นจะได้ ก็มีคลองแยกขวาเป็นอีกสายหนึ่ง คลองที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ เรียกกันว่าคลองสะพานยาว เพราะราษฎรสร้างเป็นสะพานยาวขนาดแคบ ๆ เลียบข้างคลองด้านขวาขาเข้าไป เพื่อใช้เป็นทางสัญจรไปมาได้สะดวก ลางทีคลองนี้ก็เรียกว่าคลองต้นมะขาม เพราะมีต้นมะขามใหญ่ข้างคลองอยู่ต้นหนึ่ง คลองสะพานยาวพร้อมทั้งคลองแยก บัดนี้กลายเป็นถนนไปหมดแล้ว เดิมเห็นจะเป็นคลองขุดเข้าไปเพื่อใช้น้ำ เพราะพื้นที่ตอนนั้น แต่เดิมเป็นสวนหมากสวนพลู และยังมีเค้าให้เห็นอยู่ว่าตอนปลายคลองนี้ แม้จะมีขนาดแคบเท่าคูสวน แต่เดิมคงไปเชื่อมต่อกับคลองหน้าวัดหัวลำโพงได้ ซึ่งบัดนี้ก็กลายเป็นถนนไปแล้วเหมือนกัน

ที่ตรงหัวมุมคลองด้านใต้ ต่อถนนเจริญกรุงฝั่งซ้าย มีตึกใหญ่อยู่หลังหนึ่ง เป็นเรือนตึกสองชั้น ชั้นล่าง มีเดี่ยว คือส่วนสูงของเรือนตั้งแต่พื้นถึงเพดานราวเท่าครึ่งของเดี่ยวพื้นเรือนชั้นสอง มีระเบียงรอบตัว ถ้าจะว่าไป ก็เป็นแบบเรือนตึกพวกมิสเชนรีอเมริกันนั่นเอง ด้านหน้าติดถนนเจริญกรุง ด้านหลังติดคลองซึ่งแยกจากคลองสะพานยาวที่กล่าวมาแล้ว มีกำแพงเตี้ย ๆ กั้นเป็นบริเวณโดยรอบ ที่ตอนล่างของตึกนี้ เห็นมีหนังสือเป็นเล่ม ๆ บรรจุอยู่ในตู้เป็นจำนวนมาก เท่าที่ได้เห็นผาด ๆ ตามช่องหน้าต่าง เมื่อเดินผ่านไปทางนั้น ทางด้านหน้า ได้ความว่า นี่เห็นจะเป็นสถานห้องสมุดเดิมของหอสมุดนิลเซนเฮส์ และแหม่มนิลเซนเฮส์คงเป็นผู้ก่อกำเนิดห้องสมุดนี้

ด้วยคนหนึ่ง และคงเป็นตัวตั้งตัวตีเรื่องทุนบำรุงห้องสมุดนี้ตลอดมา ด้วยคนหนึ่งเหมือนกัน จนเมื่อถึงแก่ความตายแล้ว หมอเฮส์จึงได้ทำพินัยกรรมยกทรัพย์ก้อนหนึ่งในกองมรดก สร้างเป็นหอสมุดนิลเซนเฮส์ เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ภริยาที่รัก

ตึกซึ่งเป็นห้องสมุดเดิม ชั้นบนเป็นที่อยู่ของมิสเตอร์เนเล่อ (C. Naylor) ซึ่งเป็นทนายความอังกฤษ มีชื่อเสียงมากในสมัยนั้น ข้าพเจ้าเคยเห็นและเคยพูดกับท่าน เป็นคนรูปร่างอ้วนม่อต้อคอสั้น ชอบดื่มแชมเปญเป็นปรกติ มีใจคอดี ข้าพเจ้าเข้าใจว่าลูกหลานของท่านยังคงมีตัวเหลืออยู่ แต่บ้านนี้ก็กลายเป็นไทยไปแล้ว คือ หลวงอุปถัมภ์นราราม ก่อนหน้าที่กล่าวนี้ขึ้นไปในราว ๗๐ ปีกว่า ได้ยินได้ฟังจากบิดา ว่าเรือนตึกที่กล่าวนี้เป็นที่อยู่ของกัปตันสมิต คงเป็นกัปตันเดินเรือ หรือกัปตันนำร่อง จึงอยู่ที่บ้านบ้างไม่อยู่บ้างเป็นธรรมดา กัปตันสมิตมีภริยาเป็นหญิงไทย อาจมีเชื้อเดิมเป็นมอญก็ได้ ภายหลังภริยานอกใจ ไปคบชู้สมสู่อยู่ในบ้าน เผอิญคืนหนึ่งกัปตันสมิตกลับมาบ้าน ซึ่งไม่นึกคาดหมาย ก็ไปพบชายชู้เข้า จึงได้เกิดต่อสู้กัน ในที่สุดชายชู้ฆ่ากัปตันสมิตตาย แล้วหนีไป ภายหลังเจ้าหน้าที่จับตัวผู้ร้ายได้ ดูเหมือนชื่อนาก ต้องถูกศาลตัดสินลงโทษประหารชีวิต แต่ส่วนภริยากัปตันสมิตไม่ถูกลงโทษถึงสถานหนักอย่างชายชู้ เพราะกำลังมีครรภ์อยู่ รู้เรื่องเพียงเท่านี้เห็นจะพอ เล่าต่อมากกว่านี้ เห็นจะไม่เข้าที และไม่มีประโยชน์อะไรจะต้องเล่า

หอสมุดนิลเซนเฮส์นั้น นายมาริโอ ตามาโย (Mario Tamayo) นายช่างออกแบบชาวอิตาเลียน เป็นผู้ออกแบบสร้าง วันหนึ่งนายตามาโย กระหืดกระหอบมาหาข้าพเจ้า ว่าอยากให้ช่วยคิดพิมพ์รายการสร้างหอสมุดที่กล่าวนี้

ให้ด้วยเป็นการด่วนมาก ทั้งนี้ก็เพราะข้าพเจ้ากับนายตามาโย คุ้นเคยกันมาก ข้าพเจ้าและเพื่อนคนหนึ่ง (พระสมบัติธัญผล - ม.ล. เลื่อน อิศรางกูร ณ อยุธยา) ซึ่งข้าพเจ้าขอแรงเกณฑ์ให้ช่วยกัน งานที่พิมพ์ดีดก็แล้วเสร็จตามประสงค์ นายตามาโยปรารภว่าจะขอสมนาคุณ แต่ก็ไม่ทราบว่าต้องการอะไร ข้าพเจ้าและเพื่อนตอบว่า ต้องการรับประทานอาหารอิตาเลียน นายตามาโยก็สนองความปรารถนา โดยไปว่าจ้าง มาดำสะดาโร (Madam Staro) เป็นผู้จัดให้เป็นพิเศษ มาดำสะดาโรผู้นี้ แม้ในขณะนั้น เห็นจะมีอายุค่อนครึ่งศตวรรษแล้ว แต่ก็ยังดูสาวสวยอยู่ ได้ความว่าเดิมอยู่ที่สถานเต้นรำหรือไนท์คลับในปัจจุบัน เรียกว่า หออียิปต์ (Egyptian Hall) ตั้งอยู่หน้าไปรษณีย์กลาง ภายหลังมาเช่าตึกสองชั้นหลังห้างขายยาอังกฤษที่กล่าวแล้ว แต่มาต่อเติมจากตัวตึก เป็นเพิงออกมา เพื่อใช้เป็นสถานที่ภัตตาคาร เรียกชื่อว่า ตร๊อกกะเดโร (Trocadero) ซึ่งวิวัฒนาการมาเป็นโรงแรมตร๊อกกะเดโรในปัจจุบันนี้

ภายหลังมาดำสะดาโรไปตั้งโรงแรมขึ้นที่ถนนสาทรเหนือ โดยเช่าตึกเข้าใจว่าจากพระคลังข้างที่ หรือจะอย่างไรไม่ทราบแน่ ให้ชื่อว่า โรงแรมรอแยล ตรงที่เป็นโรงแรมนี้ เดิมเป็นที่อยู่ของเจ้าสัวยม คือหลวงสาทรราชายุตต์ ดังกล่าวไว้แล้ว ภายหลังหลวงจิตรจำนงวาณิช (ถมยา โชติกพุกนะ) ซึ่งเป็นบุตรเขยของท่าน สร้างเป็นตึกขนาดใหญ่ขึ้น เมื่อหลวงจิตรจำนงวาณิชถึงแก่กรรมไปแล้ว ที่และตึกตกเป็นของหลวง ซึ่งมาดำสะดาโรเช่าเป็นโรงแรมรอแยลขึ้น ณ ที่โรงแรมนี้เอง ที่นายตามาโย เลี้ยงอาหารอิตาเลียนข้าพเจ้าและเพื่อน ต่อมาไม่นาน มาดำสะดาโรเลิกกิจการโรงแรม กลับไปต่างประเทศแล้ว ที่ตรงนี้จึงมาเป็นสถานเอกอัคราชทูต

รุสเซียอยู่ในเวลานี้ ข้าพเจ้านึกว่าจะเล่านอกเรื่องนิดเดียว แต่เมื่อเล่าเข้าจริง เรื่องก็แตกกิ่งก้านสาขาออกไปมาก ไม่ผิดอะไรกับเรื่องความคิดนึกของคน

เมื่อปลายเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ หนังสือพิมพ์รายวันภาษาอังกฤษฉบับหนึ่ง ชื่อ *บางกอกเวิล* ลงข่าวเรื่องฝรั่งคนหนึ่ง ชื่อ ดอคเตอร์นริศร์ เอดวาด เฟอร์กินส์ (Dr. Narisra Edwad Perkins) อายุ ๔๕ ปี เดินทางจากต่างประเทศเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อสืบหามารดาซึ่งเป็นหญิงไทย ชื่อ แส พิมลสมบัติ ว่าได้จากมารดาไปตั้งแต่เด็ก เมื่ออายุได้ ๘ ขวบ บิดาพาตัวไปยุโรป แล้วเอาไปฝากเรียนหนังสือ และวิชาสถาปัตยกรรม อยู่ในประเทศอิตาลี ต่อมาบิดาก็ถึงแก่กรรมไป เมื่อโตแล้ว ดร. เฟอร์กินส์ เคยมีจดหมายมาถึงมารดาบ้าง และก็ได้รับตอบจากมารดา ครั้นแล้วก็หายเงียบไป ไม่ได้รับข่าวคราวอีก เป็นเวลาล่วงมาถึง ๘ ปี บัดนี้ ดร. เฟอร์กินส์จึงเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อขอความอนุเคราะห์ตำรวจนครบาล ช่วยสืบหามารดาของตนให้ด้วย เพราะ ดร. เฟอร์กินส์ถือตนว่าเป็นคนไทย ในหนังสือเดินทางประจำตัว ก็ลงไว้ว่าสัญชาติไทย ซึ่งกระทำให้ตำรวจประหลาดใจ ที่เห็นหน้าตาก็เป็นฝรั่ง และพูดภาษาไทยก็ไม่ใคร่ได้ ภายหลังเมื่อล่วงมาไม่กี่วัน หนังสือพิมพ์ลงข่าวว่า แม่และลูกพบกันแล้ว ที่บ้านถนนซอยเดโช และบอกไว้ด้วยว่า บิดา ดร. เฟอร์กินส์ เป็นชาวอิตาเลียน ชื่อ มาริโอ ตามาโย สถาปนิกคนเดียวกับที่ข้าพเจ้าได้กล่าวชื่อมาข้างต้น กระทำให้ข้าพเจ้าระลึกความหลังขึ้นได้ ว่า นาง แส พิมลสมบัติ ซึ่งหนังสือพิมพ์บอกว่าบัดนี้ มีอายุได้ ๖๙ ปีแล้ว เคยจูงบุตรฝรั่ง อายุ ๕—๖ ขวบ ผ่านหน้าบ้านข้าพเจ้าเวลาเช้า ๆ อยู่บ่อย ๆ ภริยาข้าพเจ้าเคยบอกว่า เด็กลูกฝรั่งคนนี้หน้าตาน่า

เอ็นดูมาก ที่นายตามาโยไม่ตั้งชื่อบุตรของตนผู้นี้ว่า ตามาโย ก็เห็นเหตุ เพราะนายตามาโยเป็นคนมีภริยาเป็นชาติอิตาเลียนด้วยกันอยู่ก่อนแล้ว และยังมีชีวิตอยู่ขณะนั้นนั่นเอง

ข้าพเจ้าไปโรงเรียนบ้านพระยานานา จำได้เงา ๆ ว่าแม่ให้เงินเป็นค่าเรือจ้างและค่าอาหาร ดูเหมือนวันละไพ คิดคร่าว ๆ ก็เท่ากับ ๓ สตางค์ ไพหนึ่งมีสองอัฐ อัฐหนึ่งมีสองพส (โสพส) ดูเหมือนเสียค่าเรือจ้างเที่ยวละพส เหลือเงินอีกอัฐหนึ่ง ก็พอซื้ออาหารกลางวันกินได้อิ่ม แต่ไม่ถึงกับฟุ่มเฟือย ข้าพเจ้าจำไม่ได้ว่าแต่งตัวเป็นนักเรียน แต่งกันอย่างไหน ถ้าเดาก็เห็นจะนุ่งกางเกงดำขาสั้น สวมหมวกฟาง ส่วนเสื้อนั้น เห็นจะเป็นเสื้อราชปะแตนกระดุม ๕ เม็ด ถ้าจะเอาให้ได้แน่ ก็เห็นจะไม่ยากอะไร เพราะโรงเรียนบ้านพระยานานา เป็นโรงเรียนรัฐบาล ซึ่งจะต้องมีข้อกำหนดเรื่องเครื่องแต่งตัวนักเรียนไว้แล้ว

ก่อนจะเล่าเรื่องข้าพเจ้าเริ่มเรียนหนังสือที่โรงเรียนนี้ต่อไป จะขอเล่าเรื่องเบี้ยหอยซึ่งใช้เป็นเงินปลีกอยู่ในสมัยโบราณ ว่ามีเรื่องราวเป็นอย่างไร ถ้าไม่เล่าไว้ตรงนี้ อาจลืมแล้วผ่านเลยไป ไม่ได้เล่าก็ได้

สมัยเมื่อข้าพเจ้าเกิดและรู้ความแล้ว การใช้เบี้ยเป็นเงินปลีกไม่มีแล้ว คงได้ความตามที่บิดาเคยเล่าให้ฟังว่า ในสมัยของท่าน มีเรือกำปั่นใบจากอินเดียบรรทุกเบี้ยหอยชนิดที่ใช้เล่นหมากรุกคู่กับเบี้ยจั่น จะเรียกชื่อว่าเบี้ยอะไรไม่ทราบ เข้ามาจอดขายเบี้ย อยู่ในแม่น้ำตอนแถวสำเพ็ง เรือที่บรรทุกเบี้ยเข้ามาขายนี้ เข้ามาเป็นฤดูกาล จะเป็นฤดูกาลไหน ไม่ทราบ เพราะไม่ได้ซักถาม ด้วยยังเป็นเด็กอยู่ เห็นจะเข้ามาในระยะฤดูมีมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ เพราะเหมาะแก่การที่จะแล่นใบจากตอนใต้ของอินเดีย มายังประเทศไทยได้

สะดวก ส่วนเรือกำปั่นใบที่บรรทุกเบี้ยเข้ามาขาย เป็นเรือชนิดไหนและขนาดไหน ก็ไม่ทราบอีก เหมือนเมื่อเข้ามาแล้ว ก็มีการซื้อขายเบี้ย เหมากันเป็นหาบ ๆ ราคาเบี้ยขายเหมามีกำหนดขึ้น ๆ ลง ๆ ถ้าคราวใดมีเบี้ยเข้ามามาก ราคาก็ถูกลง ถ้าคราวใดมีเบี้ยเข้ามาน้อย ราคาก็แพงขึ้น ผู้ซึ่งไปซื้อเบี้ยโดยตรงจากพ่อค้าอินเดีย เป็นร้านขายส่ง ซึ่งไม่ต้องกล่าวก็ได้ ว่าพ่อค้าขายส่งเหล่านั้น คงต้องเป็นพ่อค้าจีนแทบทั้งนั้น แล้วก็มีพ่อค้าขายปลีกซื้อเอาไปขายย่อยอีกต่อหนึ่ง ซึ่งก็คงกำหนดราคาขึ้นลง ตามที่ซื้อมาถูกหรือแพงนั่นเอง แต่ส่วนที่ผู้ซื้อเอาไปใช้เป็นเงินปลีก ซื้ออะไรต่ออะไรก็เป็นไปตามธรรมดาของสิ่งที่ต้องการ ว่ามีมากหรือมีน้อย ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์อัตราอยู่คงที่ ภายหลังทางราชการจึงวางเป็นกำหนดขึ้น ให้กำหนดจำนวน ๕๐ เบี้ย เท่ากับพสหนึ่ง และ ๑๐๐ เบี้ยเท่ากับอัฐหนึ่ง การซื้อของขายของกัน เบี้ย ๑๐ เบี้ย เห็นจะเป็นราคาอย่างต่ำสุด จึงได้มีชื่อเช่นตรอกสิบเบี้ย ท่าสิบเบี้ย ตรอกสิบเบี้ย ไม่ทราบว่าหมายความอย่างไร จึงได้ตั้งชื่อตรอกว่าอย่างนั้น ตรอกสิบเบี้ยนั้น อยู่แถวถนนราชวงศ์ ดังกล่าวไว้ที่อื่นแล้ว ส่วนท่าสิบเบี้ย เห็นจะหมายถึงท่าข้ามฟาก ครั้งสมัยโบราณ ที่พระนครศรีอยุธยา คิดค่าเรือเที่ยวละ ๑๐ เบี้ยกระมัง ที่ข้าพเจ้าเสียค่าเรือจ้างข้ามฟากไปโรงเรียนบ้านพระยานานา พสหนึ่ง ซึ่งเท่ากับ ๕๐ เบี้ย ก็เป็นราคาอย่างต่ำสุดในสมัยนั้น

เมื่อกล่าวถึงเรื่องเงินปลีก ซึ่งรัฐบาลผลิตขึ้น ก็คือเงินที่เรียกกันเป็นคำกล่าวรวมทั่ว ๆ ไปว่า อัฐ ซึ่งมีราคาอย่างต่ำสุดก็คือ โสพส แต่เรียกสั้นเป็นคำปากว่า พส ถัดมาก็เป็นอันละอัฐ อันละไพ (= ๒ อัฐ) และอันละสองไพ โดยลำดับ หมดกันเพียงเท่านี้ ราคาสูงกว่านี้ก็เป็นเงินเฟื้อง (= ๘ อัฐ)

เงินสลึง (= ๒ เฟื้อง) และเงินบาท (= ๔ สลึง) เรื่องเงินตราไทย มีหนังสือเล่าไว้แล้วหลายเรื่อง ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ และมีเงินตราของจริงเหล่านี้ เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เพื่อการศึกษาและให้ดูชมได้ จึงจะงดไม่กล่าวต่อไป แม้จะกล่าว ก็ไม่มีอะไรจะเล่าที่แปลกและใหม่ ดีกว่าที่ท่านผู้อื่นได้ค้นคว้าและแต่งไว้แล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อมีเงินปลีกที่รัฐบาลผลิตให้ราษฎรใช้แพร่หลายแล้ว เรื่องใช้เบี้ยเป็นเงินปลีกจึงหมดไป และจะต้องเลิกไปแล้ว อย่างน้อยก็สมัยในอายุข้าพเจ้าเมื่อจำความได้ ข้าพเจ้าจึงไม่เคยเห็นหรือจำได้ ถึงเรื่องใช้เบี้ยเป็นเงินปลีก

บิดาเคยเล่าว่าสมัยก่อนข้าพเจ้าเกิด ซึ่งเห็นจะตกอยู่ในระยะปลายรัชกาลที่ ๔ หรือต้นรัชกาลที่ ๕ รัฐบาลออกเงินปลีกชนิดอัฐตะกั่วขึ้นใช้ ต่อมามีอัฐเก๊หรืออัฐปลอม เกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย ทำความบีบบ่วนให้แก่การค้าขายปลีกย่อยกันไม่น้อย เพราะไม่สามารถจะทราบได้ทุกรายไป ว่าไหนเป็นอัฐเก๊หรือไหนเป็นอัฐปลอม ในที่สุดมีจีนพ่อค้าบัญญาดี ยอมรับอัฐเก๊และไม่เก๊ทั้งนั้น แต่คิดราคาสิ่งของที่ขาย เป็นจำนวนอัฐ เท่ากับราคาตะกั่วที่ซื้อขายกัน ราษฎรก็พอใจ แม้จะต้องซื้อของแพงกว่าเดิมบ้างก็ยังดี เพราะจะเป็นอัฐเก๊ ก็ยังซื้ออะไรได้สะดวก พ่อค้าแม่ค้าในตลาดสด ก็เอาอย่างตาม ๆ กันทั่วไป ไม่มีความเดือดร้อนอะไร นอกจากผู้ "จ่ายตลาด" จะต้องเอาอัฐเก๊และไม่เก๊ ห่อใบตองเป็นรูปยาว ๆ อย่างห่อข้าวต้มมัดได้บรรจุไปในกระจาดด้วย ถ้าเอาไปมากห่อก็หนักหน่อย ในที่สุด คำว่า*เก๊* ซึ่งเป็นคำจีน แปลว่าของปลอมของเทียม กลายเป็นใช้ได้ทั้งของปลอมและไม่ปลอม จนมีคำกล่าวคำถามที่ใช้พูดกันขึ้นเป็นภาษาปากว่า "วันนี้ขายของได้กี่เก๊" "วันนี้ขายไม่ดี ไม่ได้กี่เก๊" ดังนี้เป็นต้น ในที่สุดของที่มีราคาถูกมาก

ก็พูดกันว่า "ของอย่างนี้ไม่มีกี่เก๊" และติดอยู่เป็นคำภาษาประจำวัน (current words) อยู่พักหนึ่ง ซึ่งเดี๋ยวนี้ก็ไม่มีใครพูดกันแล้ว แต่เปลี่ยนเป็นใช้ภาษาสะแลงว่า "ไม่ยี่เจ้ย" ซึ่งเป็นภาษาจีน แปลว่า "ไม่เท่าไร"

โรงเรียนบ้านพระยานานา สอนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ มีครูใหญ่ชื่อ นายกร ถ้าเป็นสมัยนี้ก็ต้องเรียกว่าอาจารย์กร เพราะท่านเป็นนักเรียนนอก สำเร็จวิชาจากประเทศอเมริกา คำว่าอาจารย์แต่ก่อนนี้ มีความหมายเป็น ๒ นัย นัยหนึ่ง หมายถึงพระภิกษุสงฆ์ซึ่งทรงคุณ ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้แก่ศิษย์ อีกนัยหนึ่ง หมายความถึงคฤหัสถ์ที่ทรงคุณความรู้ โดยเฉพาะเรื่องทางไสยศาสตร์ ซึ่งเกี่ยวกับเสก ๆ เป่า ๆ ให้เกิดความขลังความศักดิ์สิทธิ์ อันมีความหมายกระเดียดไปในทางคร่ำครึ คือ แก่หรือเก่าเกินไป ไม่ทันสมัย เหตุนี้ลางท่านซึ่งเป็นนักเรียนนอก และเคยเป็นอาจารย์ (พระยาเมธาธิบดี—สาตร์ สุทธเสถียร) จึงรังเกียจ ไม่ชอบให้ใครเรียกท่านว่าอาจารย์ ขอให้เรียกท่านว่าครูดีกว่า มีเกียรติถมไป แต่เดี๋ยวนี้กลับกัน ใคร ๆ ก็อยากได้ชื่อว่าเป็นอาจารย์ มากกว่าได้ชื่อว่าเป็นครู นี่เป็นเรื่องปรากฏการโดยธรรมดาของภาษา เกี่ยวกับเรื่องความหมาย อันที่จริงก็เป็นเรื่องปรากฏการของคน เกี่ยวกับเรื่องจิตใจนั่นเอง

ครูกร ซึ่งเป็นครูใหญ่โรงเรียนบ้านพระยานานา ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านครั้งข้าพเจ้าอยู่ในโรงเรียนเพียงสองหรือสามแผ่นเท่านั้น ข้าพเจ้าใช้คำว่าแผ่นบ ก็เพราะเห็นท่านผ่านมาเป็นครั้งคราว ชั่วระยะเวลาเล็กน้อยแวบเดียว หรือชั่วระยะเวลาอันสั้นแวบเดียวเท่านั้น ตรงนี้ข้าพเจ้าใช้คำทั้งที่เป็นภาษาสมัยเก่าและภาษาสมัยใหม่ เพราะข้าพเจ้าอยู่สมัยคาบเส้น แต่ค่อนไปข้างเป็นสมัยเก่า แต่ยังอยากเป็นสมัยใหม่อยู่ ไม่เช่นนั้นก็จะเป็นคน

ไม่ศรีวิลัยทันสมัย จึงต้องใช้มันทั้งสองอย่าง ให้รู้แล้วรู้รอดกันไป ครูกรที่ข้าพเจ้าเห็นครั้งนั้น เป็นคนกำลังหนุ่มพ้อ มีหน้าตาพอที่จะทำให้ผู้หญิงต้องเหลียวชำเลืองดู ทั้งรูปร่างก็สะโอดสะอง คืองามอย่างมีรูปร่างโอ่โถงสูงโปร่ง ล่วงต่อมานาน เมื่อข้าพเจ้าโตเป็นหนุ่มและเข้ารับราชการแล้ว ได้เคยเห็นท่านครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง เมื่อท่านมีบรรดาศักดิ์เป็น พระยาวินิจวิทยากร (กร อมาตยกุล) แล้วเห็นรูปร่างเมื่อเป็นผู้ใหญ่ อ้วนท้วนลงพุง เหมือนกับคนอื่น ๆ หลายคนในบัจจุบันนี้ที่ลงพุง ถ้าไม่มีใครบอกว่าท่านคือครูกร ข้าพเจ้าก็คงไม่ทราบ ว่าเป็นคน ๆ เดียวกัน เรื่องมันก็อย่างเดียวกับตัวข้าพเจ้าเอง เมื่อหนุ่มกับเมื่อแก่ เมื่อว่าโดยนัยหนึ่ง ก็ผิดกันเป็นคนละคน แม้ข้าพเจ้าจะไม่มีลักษณะลงพุง เพราะพยายามกระทำตนไม่ให้เป็นเช่นนั้น ซึ่งเป็นของกระทำได้ยากเต็มที แต่ข้าพเจ้าก็กลายเป็นคนมีผมบางไป ซึ่งข้าพเจ้าก็หมดปัญญา ที่จะทำให้ผมกลับขึ้นหนาแน่นได้อย่างเดิม ถ้าต้องการทราบประวัติและรูปถ่ายตัวครูกร เมื่อท่านเป็นผู้ใหญ่แล้ว อาจอ่านและดูได้ในหนังสือ *ประวัติครู* ซึ่งคุรุสภาเป็นผู้พิมพ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕

ข้าพเจ้าเข้าเรียนในโรงเรียนนี้ ก็ได้เรียนหนังสือ *แบบเรียนเร็ว* เล่ม ๑ แต่เรียนไม่ทันถึงปีก็เรียนอ่านได้คล่อง เพราะเคยเรียนแบบเรียน *ปฐม ก กา* เป็นแนวเทียบมาก่อนแล้ว ส่วนการฝึกหัดเขียนและเขียนตามคำบอก จำไม่ได้ทีเดียวว่าเรียนไปได้แค่ไหน ผู้เป็นครูสอนในชั้นนี้ชื่อครูสี ภายหลังเมื่อออกจากเป็นครูที่โรงเรียนบ้านพระยานานาแล้ว ก็มาตั้งโรงเรียนส่วนตัวสอนภาษาไทย ที่ท่านมีความรู้ความชำนาญ แก่เด็กขนาดเล็ก ๆ ที่ตึกแถวในตรอกซอย จากถนนโรงภาษีร้อยชักสามด้านใต้ ในสมัยเมื่อข้าพเจ้ารับ

ราชการที่กรมศุลกากรแล้ว ท่านยังมีชีวิตอยู่ที่นั่นต่อมานานหลายปี จึงได้ถึงแก่กรรม

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมื่อเลื่อนชั้นเรียนหนังสือ *แบบเรียนเร็ว* เล่ม ๒ คงจะย่างเข้าปีที่สอง นับแต่เมื่อมาอยู่โรงเรียนนี้ จำได้เงา ๆ ว่าครูสอนชื่อครูบุญ หรือไม่ใช่ชื่อนี้ ก็ไม่แน่ใจ และตอนนี้จะได้เริ่มเรียนภาษาอังกฤษขั้นต้นแล้วหรือยัง จำไม่ได้เหมือนกัน เข้าใจว่าคงจะยังไม่ได้เรียน เพราะจำได้แม่นว่า ได้เรียนอ่านหนังสือ เอ บี จากบิดาเป็นผู้สอนให้เมื่อภายหลังก่อนเข้าเรียนโรงเรียนอัสสัมชัญ จำได้ว่าครูสอนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนบ้านพระยานานา ชื่อครูพัน และอีกคนหนึ่งดูเหมือนชื่อครูสือ แต่ท่านทั้งสองไม่เคยเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่ข้าพเจ้า ครูพันนั้น จำได้ว่ามีรูปร่างค่อนข้างสูงโปร่ง ผิวกระเดียดไปเป็นสีคล้ำ ที่จำได้ เพราะภายหลังท่านไปเป็นครูสอนหนังสือที่โรงเรียนบ้านสำเหร่ จังหวัดธนบุรี ซึ่งต่อมาย้ายมาตั้งที่ถนนประมวญ อำเภอยานนาวา พระนคร เปลี่ยนชื่อว่า โรงเรียนกรุงเทพ ฯ คริสเตียนวิทยาลัย ที่ข้าพเจ้าจำรูปร่างหน้าตาท่านได้ดี ก็เพราะเคยพบท่านเดินผ่านมาบ่อย ๆ และท่านก็เคยโอภาปราศรัยกับข้าพเจ้าเสมอ ทราบว่าท่านใช้นามสกุลว่า "แก่นเพชร" ข้าพเจ้าเรียนอยู่ที่โรงเรียนบ้านพระยานานา ยังไม่ทันจบหนังสือ *แบบเรียนเร็ว* เล่ม ๒ ก็ลาออกจากโรงเรียนนั้น แล้วต่อมาไม่ช้าก็เข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ

หนังสือ *แบบเรียนเร็ว* ซึ่งกล่าวมาข้างต้น เป็นแบบเรียนที่แปลกออกไปจากแบบเรียนอย่างเก่า ซึ่งต้องเสียเวลาเล่าเรียนเรื่องแจกลูกแม่อักษรต่างๆ จนกว่าจะคุ้นและจำได้ ส่วน *แบบเรียนเร็ว* ใช้วิธีสอนอ่านอย่างหลัก "แนวเทียบ" เพื่อส่งเสริมเด็กให้รู้จักสังเกตและใช้คิดขึ้นทีละน้อยๆ โดย

ลำดับ ว่าสิ่งคล้ายคลึงกัน ย่อมมีเสียงคล้ายคลึงกัน มากกว่าจะให้ท่องจำแต่อย่างเดียว นี่เป็นเรื่องส่วนใหญ่ซึ่งมีอยู่ในเล่มต้นของหนังสือชุดนี้ ในเล่มสองสอนให้รู้ถึงคำเขียนต่างกัน แต่อ่านออกเสียงเหมือนกัน และมีความหมายต่างกัน หนังสือ *แบบเรียนเร็ว* เข้าใจว่ามีเป็นชุด ๓ เล่มจบ ที่กล่าวเช่นนี้ จำได้เงา ๆ ว่าเคยอ่านเล่ม ๓ เมื่อภายหลัง ดูเหมือนจะกล่าวด้วยเรื่องวิธีเรียงความ ตามหลักภาษาไทย จึงจะต้องเข้าใจว่า สมัยนั้นยังไม่มีตำราไวยากรณ์ไทยเกิดขึ้น หนังสือ *แบบเรียนเร็ว* นี้ เมื่อว่าตามความเห็นข้าพเจ้า โดยถือเอาหลักวิชาวัฒนธรรมเป็นที่ตั้ง ก็ต้องกล่าวว่า เป็นความก้าวหน้าของวัฒนธรรมแง่หนึ่ง โดยเฉพาะเกี่ยวกับการศึกษาตามลักษณะที่เรียกในตำราว่า "การเปลี่ยนวัฒนธรรม (culture change) เกี่ยวกับหมวดที่เรียกว่า การนำสิ่งใหม่เข้ามาในวัฒนธรรมเดิม (innovation) ในลักษณะการแปรเปลี่ยนจากเดิมไปทีละน้อย (variation) ไม่ใช่ลักษณะการเปลี่ยนอย่างพลิกหน้ามือเป็นหลังมือ โดยการยืมวัฒนธรรมคนอื่น (cultural borrowing) ชนิดที่เอามาเป็นดุ้น ๆ ทั้งหมด ที่ข้าพเจ้ากล่าว ไม่ใช่หมายความว่า การยืมวัฒนธรรมกันตามลักษณะนี้ แต่ก่อนไม่เคยมี ที่จริงก็มีมาแล้วตั้งแต่ไหนแต่ไร ที่นึกออกในขณะที่เล่าก็มีอยู่มากมาย เช่นเรากินข้าวด้วยช้อนซ่อม แทนเบิบด้วยมือ ก็เพราะเราประจักษ์เห็นว่าใช้ได้ดี เราจึงได้ยืมเอามาทั้งดุ้น แม้กระนั้น เราก็ไม่ได้ใช้มีดและซ่อมเป็นปรกติ แต่นำเอามาใช้เป็นช้อนซ่อม เพราะเงื่อนไขกินอาหารของไทยและของเทศต่างกัน แม้กระนั้นลางคราวเมื่อจำเป็นหรือเมื่อนึกสนุก เราก็กินอาหารด้วยมือก็มี ซึ่งในชั้นต้นก็ใช้ช้อนซ่อมเป็นการทดลองดู (tentation) เท่านั้น เมื่อเห็นสะดวกดี วัฒนธรรมที่ได้มาใหม่ ก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทยไป โดย

เฉพาะคนในกรุงในเมือง และในท้องถิ่น ที่ความเจริญอย่างใหม่ แผ่ไปถึง ส่วนบทสอนอ่านซึ่งมีอยู่ใน *แบบเรียนเร็ว* เล่ม ๑ ซึ่งข้าพเจ้ายังจำได้จนบัดนี้ อย่างกระท่อนกระแท่น มีอยู่หลายบทที่ข้าพเจ้าชอบใจ เช่นเรื่องหนูหล่อ พ่อเขาพาไปดูหมี เรื่องตาหวังหลังโกง เรื่องตานาตาอินและตาอยู่ ซึ่งเป็นเรื่องสอนจริยธรรมแก่เด็กผู้เยาว์ไปด้วยในตัว โดยไม่ให้รู้สึกตัว จริยธรรม (Ethics) ในที่นี้ ข้าพเจ้าใช้ให้ต่างกับคำว่าจรรยาศีลธรรม (moral) อย่างต้น หมายถึงที่ควรจะประพฤติหรือไม่ควรประพฤติ อย่างหลังหมายถึงต้องประพฤติ หรือต้องงดเว้นไม่ประพฤติ สรุปแล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่า *แบบเรียนเร็ว* เป็นแบบเรียนที่เหมาะสมัยในสมัยนั้นทีเดียว หนังสือสอนภาษาอังกฤษที่เรียกกันว่าหนังสือ *บรรได* (Ladder of Knowledge) ซึ่งมิสเตอร์ (ภายหลัง) เป็น เซอร์โรเบิต) มอแรนต์ ที่ใช้เป็นหนังสือเรียนสมัยนั้น ก็แต่งวางรูปให้เข้ากับความคุ้นเคยและจิตใจของคนไทย จึงถือได้ว่าสมัยนั้น ซึ่งเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อ ก็ยังมีคนดี ๆ รู้จักจิตใจเด็กไทย

เคยมีผู้กล่าวกันบ่อย ๆ ว่า คนแก่จำความเก่าได้ดี แต่จำความใหม่ไม่ใคร่ได้ นี่เป็นความจริง แต่ก็ไม่เป็นจริงเสมอไป ถ้าข้าพเจ้าจำความเก่าได้ดี แต่ไฉนจึงเล่าเรื่องเมื่อเรียนหนังสือที่โรงเรียนบ้านพระยานานา ได้อย่างขาด ๆ ด้วน ๆ ไม่เป็นชิ้นเป็นอันเต็มที่ ทั้งนี้ ก็เพราะความเก่าที่ยังจำได้ ต้องเป็นเรื่องเหตุการณ์สำคัญ ตามส่วนสัมพันธ์แก่ชีวิตของตน แม้กระนั้นก็จำได้แต่ส่วนสาระของเรื่อง ส่วนที่เป็นรายปลีกย่อยของเรื่องนั้น ๆ ก็จำได้บ้างไม่ได้บ้าง ยิ่งเป็นเวลานานมากเท่าใด ความจำก็เลือนลางมากยิ่งขึ้นเท่านั้น เช่นมีเหตุการณ์ตอนหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อครั้งเรียนอยู่ที่โรงเรียนบ้านพระยานานา ข้าพเจ้าลืมแล้ว เพราะไม่มีอะไรที่ควรจำใส่ใจ เหมือน

เรื่องเรียนหนังสือ ซึ่งเรียนต่ออยู่เรื่อย แต่เพื่อนเรียนหนังสือคนหนึ่ง จำได้แม่นยำ เพราะเป็นเหตุการณ์สำคัญส่วนหนึ่งในชีวิตของเขา จนเวลาล่วงเลยมาแล้วเกือบ ๗๐ ปี ข้าพเจ้าไปช่วยงานทำบุญอายุครบ ๖ รอบ ของเพื่อนคนนั้น ที่บ้านในคลองต้นไทร จังหวัดธนบุรี เจ้าภาพกล่าวคำขอบใจแขกที่มาช่วยงาน ในที่สุดอ้างชื่อข้าพเจ้าเป็นเชิงสัพยอกว่า เมื่อเป็นเด็กเล็ก ตัวเขาและข้าพเจ้าเคยเรียนหนังสือที่โรงเรียนบ้านพระยานานาด้วยกัน วันหนึ่งเด็กทั้งสองผิดใจกัน เด็กชายยงคือข้าพเจ้ากัดเด็กชายยิ้ม คือเจ้าภาพ (หลวงธำรงโทรเลข—ยิ้ม เขตตศิริ) ถูกที่มือ เข้าลึกจนมีแผลเป็นมาจนกระทั่งทุกวันนี้ พูดแล้วก็ทำท่ายกมือให้ดู เป็นเชิงให้เห็นเป็นพยานเมื่อกล่าวเช่นนั้น ข้าพเจ้าก็ระลึกได้ว่า ถ้าเขาไม่พูดขึ้น ข้าพเจ้าก็ลืม เพราะไม่มีอะไรเป็นสื่อนำให้ระลึกได้ ส่วนตัวเขา เป็นเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่งในชีวิต จึงจำได้ไม่ลืม เพราะเจ้าแผลเป็นมันปรากฏให้เห็นอยู่ทุกวัน จึงไม่ลืมได้ง่าย ๆ ส่วนเรื่องใหม่ คนแก่มักจำไม่ได้ ถ้าเห็นชั่วครั้งชั่วคราวทั้งนี้ ก็เพราะอำนาจความจำมันเสื่อม ไปตามสภาพของสังขาร แต่ถ้าเห็นอยู่บ่อย ๆ ก็จำได้นานตามส่วนเหมือนกัน

เจ้าคุณมไหสวรรย์ (กวย สมบัติศิริ) เคยบอกแก่ข้าพเจ้าว่าเดิมท่านเรียนหนังสือเป็นครั้งแรก ที่โรงเรียนบ้านพระยานานาเหมือนกัน แต่เราก็จำกันไม่ได้ ทั้งที่มีอายุอานามก็ใกล้เคียงกันมาก คือท่านแก่กว่าข้าพเจ้าปีเดียว เราเพิ่งมารู้จักกันเป็นครั้งแรกก็ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ แม้เมื่อต่างฝ่ายออกจากโรงเรียนและรับราชการแล้ว ก็ยังติดต่อกันอยู่เสมอ นับว่าความเป็นมิตรกันมีเวลายืดยาวมาจนกระทั่งทุกวันนี้

๒๐. เมื่อเรียนหนังสือ

ตาย–เกิด–แต่งงาน

ก่อนเล่าเรื่องเข้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญ นึกขึ้นได้ว่ามีอะไร ๆ อยู่หลายเรื่องซึ่งควรจะเล่าเป็นบันทึกไว้เสียก่อน อย่างบทนำของตอนนี้ แต่จะสั้นยาวเท่าไรยังไม่ทราบ เพราะเล่าอย่าง "กลอนพาไป" และลางเรื่องจำไม่ได้ว่า เป็นเหตุการณ์เกิดขึ้นก่อนหรือหลังเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญ แต่ที่แน่ก็คือยังตกในระยะเป็นเด็กอยู่ ก่อนที่จะย่างเข้าสู่เขตเป็นเด็กอายุวัยรุ่น ซึ่งเป็นคำแปลเทียบคำว่า teen age ในภาษาอังกฤษ คือมีอายุเริ่มแต่ ๑๓ ขวบขึ้นไป จนถึง ๑๙ ขวบ เป็นเขตสุดของวัยรุ่น

คำว่า teen ในภาษาอังกฤษ เป็นคำประกอบท้ายคำบอกจำนวนนับตั้งแต่ ๑๓ ถึง ๑๙ ส่วนคำ age เราแปลว่า อายุ ซึ่งเป็นคำได้จากภาษาบาลีสันสกฤต ถ้าเราใช้คำว่า *อายุ* เพราะเห็นว่าเป็นภาษามาจากต่างประเทศ ข้าพเจ้ายังนึกไม่ออกว่าจะใช้คำไทยว่าอะไรให้เหมาะ จึงจะกินความของคำว่าอายุได้ทั้งหมด เปิดดูคำนิยามคำ *อายุ* ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ก็ให้คำนิยามไว้ว่า "เวลาที่ดำรงชีวิตอยู่ เวลาชั่ว

ชีวิต" ถ้าข้าพเจ้าคิดในแง่ชาตินิยม คือความหลงชาติ ซึ่งไม่ใช่เรื่องรักชาติ ก็จะต้องให้คำนิยามใหม่ว่า "เวลาชั่วเป็นอยู่" แต่ก็ยังไม่พ้นจากคำเวลา ซึ่งเป็นภาษาบาลีสันสกฤตอีกเหมือนกัน เปลี่ยนมันใหม่เป็น "คราวชั่วเป็นอยู่" แต่ก็สู้ใช้คำสั้น ๆ คำเดียวว่า *อายุ* ไม่ได้ เรื่องอย่างนี้ ไม่ใช่มีแต่เฉพาะภาษาไทย ภาษาอื่นก็มีลักษณะทำนองเดียวกัน เพราะฉะนั้นภาษาไทยที่เจริญงอกงามขึ้นได้ ก็เพราะได้คำจากภาษาอื่น มาเป็นกำลังหนุนให้มีความเจริญ และเราก็ถือคำต่างประเทศเหล่านี้ เป็นคำไทยโดยสมบูรณ์ ถ้าคำที่ได้นับเข้ามาเป็นของเรา ไม่ใช่เข้ามาทำลายคำเดิมในภาษาไทย แต่มาช่วยส่งเสริมให้เกิดความงอกงามขึ้นในภาษา นี้มีนัยฉันใด เมื่อว่าในทางธรรมชาติ เกี่ยวกับความรู้วิชานิเวศน์วิทยา (Ecology) หรือทางสังคมและทางวัฒนธรรม เกี่ยวกับวิชามนุษยวิทยา และสังคมวิทยา นี้ก็มีนัยฉันนั้น เมื่อเรารู้ความจริง คือจริงแท้ทางปรมัตถ์ ได้อย่างนี้ ก็ไม่มีเรามีเขา มีก็แต่เป็นพวกเดียวกัน เราจะรู้สึกรักชาติยิ่งขึ้นกว่าหลงชาติหลงตัวเอง จีนผูก

ถ้าจะถามว่าวัยรุ่นของไทย กำหนดเริ่มต้นแต่อายุเท่าไร เมื่อว่าถึงสมัยที่ยังรู้ ๆ กันอยู่ ถือว่าเด็กจะย่างเข้าวัยรุ่น ถ้าเป็นผู้หญิงก็ต้องมีอายุ ๑๒ ขวบ และเป็นผู้ชายก็ ๑๓ ขวบ ซึ่งเป็นกำหนดเวลาทำพิธีตัดจุก แต่พิธีนี้ก็มีเฉพาะเด็กที่ไว้จุก และตามที่ทำกันก็เป็นไปทางเรื่องพุทธกับไสยปนกัน อันเป็นเรื่องมีขึ้นเมื่อยุคหลัง เหนือยุคนี้ขึ้นไป ไทยจะมีประเพณีนับอายุคนย่างเข้าวัยรุ่นเมื่อไร ข้าพเจ้าก็ยังไม่ทราบ และเด็ก ๆ ซึ่งไม่ได้ไว้จุก เท่าที่เห็นหรือรู้กันในสมัยปัจจุบันหรือเหนือนั้นขึ้นไป ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบอีกเหมือนกัน แต่ไพล่ไปทราบเรื่องของชาวชนชาติอื่น ๆ มากกว่าเรื่องของตนเอง ตามที่ชาวต่างประเทศกล่าวเอาไว้ แต่เรื่องเหล่านี้ที่ชาวต่างประเทศ

เขียนไว้ จะมีผิดถูกหรือบกพร่องอย่างไรบ้างก็ทราบไม่ได้ เพราะเราไม่รู้ ต่อเมื่อเขาเล่าพรรณนาเรื่องเกี่ยวกับของเราโดยตรง เราก็พอทราบได้แน่ว่าถูกหรือผิดอะไรบ้าง แต่ก็เอาอีก จะทราบได้ก็เฉพาะหมู่พวกหรือในท้องถิ่นของตน นอกเหนือไปกว่านี้ เราเองอาจไม่ทราบก็ได้ หรือถ้าทราบก็ทราบอย่างที่ทราบกันเท่านั้น เหตุนี้ผู้รู้จะต้องเป็นเจ้าของวัฒนธรรมของตน จึงจะเล่าได้ถูกมากกว่าผิด แต่ก็เอาอีก อาจได้ร่วมอยู่ในประเพณีที่เล่าด้วยแค่ไหน หรือเป็นแต่เห็นเพียงผิวเผิน หรือไม่ก็เอาความเห็นของตน ซึ่งอาจถูกหรือผิดก็ได้ มาเล่าให้ฟังเพิ่มเข้าด้วย หากความเห็นนั้น เป็นไปในทางที่เดาหรือนึกเอาว่ารู้ ถ้าเป็นอย่างนี้ก็ต้องมีผิดบ้างถูกบ้าง ที่กล่าวความเริ่มต้นเป็นคุ้งเป็นแควมานี้ ต้องการจะปลงอาบัติไว้ก่อนเท่านั้น

ข้าพเจ้าจำได้ว่าเมื่อเด็ก เป็นคนกลัวผีมาก โดยเฉพาะผีกระสือ ผีปอบ ผีเปรตและผีห่า เพราะได้ยินได้ฟังอยู่บ่อย ๆ ในย่านที่ข้าพเจ้าอยู่ ด้วยเขาเชื่อกันทั้งนั้น แม้แต่ในบ้านข้าพเจ้านั้น ก็ยังจำได้ว่ามารดา เมื่อคลอดบุตรซึ่งเป็นน้อง ๆ ยังต้องมีวงด้ายสายสิญจน์ รอบปริมณฑลห้องอยู่ไฟ และมียันต์ซึ่งข้าพเจ้าทราบภายหลัง ว่าเรียกยันต์ตรีนิสิงเห แขวนห้อยไว้ทั้งสี่ทิศ ต่อมามีผู้ประกาศขายยาคลอดลูกง่าย ว่าเป็นยาผีบอก และแจกยันต์เป็นรูปท้าวเวสสุวรรณด้วย สำหรับแขวนไว้เหนืออู่เปลทารก เพื่อป้องกันผีกระสือหรือผีอื่น ๆ ไม่ให้เข้ามา ถ้ามันลอบเข้ามาได้ ก็ไม่ต้องกลัว เพราะท้าวเวสสุวรรณเป็นนายผี และคนก็เป็นพาหนะสำหรับท่านขี่ไปไหนมาไหนด้วย ท่านย่อมไม่ดูดายให้พวกผีเหล่านั้น เข้ามาทำอันตรายทารกได้ง่าย ๆ โดยเฉพาะผีหละผีสะพั้น ซึ่งที่แท้เป็นแต่ชื่อโรคตามธรรมดาอันเกิดแก่ทารกเท่านั้น แต่คนสมัยก่อนถือและเชื่อกันว่าผีกระทำ ยาคลอดลูกง่ายและ

ยันตร์ท้าวเวสสุวรรณที่กล่าวนี้ ต้องไปซื้อถึงที่ร้าน ถนนตะนาว แถวที่ซึ่งในบัดนี้เรียกว่า แพร่งสรรพศาสตร์ (ดูเรื่องท้าวเวสสุวรรณใน *บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ* และเรื่อง *ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด* ของไทย หน้าเท่าไร ค้นหาเอาเองเถิด)

วันหนึ่งผู้หญิงสองคน ซึ่งอยู่ที่บ้านข้าพเจ้า คนหนึ่งเป็นสาวแม่ร้าง อีกคนหนึ่งเป็นสาวซึ่งย่างพ้นจากวัยรุ่นพอดี ไปหาพระสงฆ์องค์หนึ่งที่วัดร้วเหล็า (วัดประยูรวงศ์) และพาข้าพเจ้าไปด้วย ที่เขาพาเอาไปด้วย ก็เพื่อจะบ้องกันไม่ให้ไปเที่ยวซุกซนหัวหกก้นขวิด เพราะถ้าขืนปล่อยไว้ตามลำพัง ก็อาจไปเที่ยวกับเพื่อนฝูงอย่างเกเรเตลิดเปิดเปิง ซึ่งเป็นเรื่องธรรมดาของเด็ก รังแต่จะนำความเดือดร้อนมาให้แก่ผู้ใหญ่ ที่ผู้หญิงสองคนซึ่งอยู่ในบ้านข้าพเจ้า ไปหาพระที่ไม่ใช่ชั้นหลวงตา ด้วยธุระเรื่องอะไร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ ด้วยไม่ใช่เป็นเรื่องที่เด็กจะสนใจรู้ สนใจก็แต่จะได้ไปเที่ยวเท่านั้น เมื่อกลับมาแล้ว จะเป็นเรื่องอะไรก็จำไม่ได้ ข้าพเจ้าพูดโพล่งออกมาว่า พระที่โผล่รูออกมานั่นหรือ รูในที่นี้ หมายถึงหน้าต่าง ทำเป็นช่องกลม ๆ ของกุฏิกึกเกี๊ยว ๆ ที่วัดนั้น ผู้หญิงทั้งสองคนได้ฟังแล้วก็ทำท่าเป็นตกใจลืมตาโพลง กล่าวว่า ตายจริง ทำไมไปว่าท่านโผล่ออกมาจากรู บ้านนี้ท่านคงรู้แล้ว เพราะท่านเลี้ยงผี มีเรื่องอะไรก็รู้หมด จากผีพรายกระซิบบอก พรายกระซิบนี้ภายหลังมีความหมายถึงคนปากบุกซุกปากบอน แล้วพูดต่อไปว่านี่ไม่ช้าท่านคงสั่งให้ผีปอบมาเข้าท้อง "กินตับกินไตกินไส้กินพุง" ของข้าพเจ้าหมด ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า หญิงสาวสองคนพูดอย่างนี้ ไม่ใช่พูดเหมือน ๆ กันทั้งสองคน ข้าพเจ้าหมายความเพียงว่าต่างคนต่างช่วยกันพูดช่วยกันส่งเสริมเท่านั้น เพื่อหลอกหรือขู่เด็กคือข้าพเจ้า จะได้ไม่ไปเที่ยว

ซุกซน ไกลหูไกลตาผู้ใหญ่ ข้าพเจ้าฟังแล้วก็เชื่อและมีความกลัวเป็นกำลัง นึกว่า "ตายแน่แล้วชิเรา" จึงถามเขาเป็นเชิงขอคำแนะนำว่าจนทำอย่างไรดี อย่าให้ผีปอบมันมาเข้าท้องข้าพเจ้าได้ เขาก็บอกว่า ถ้าอยู่แต่ในบริเวณเขตบ้าน ผีปอบก็ไม่กล้าเข้ามา เพราะมีด้ายสายสิญจน์วงล้อมอยู่ ข้าพเจ้าก็ซักถามเป็นเชิงต่อรองว่า ถ้าจะออกไปที่ถนนหน้าบ้าน (คือถนนสาทรใต้) และลงอาบน้ำเล่นในคลอง (คือคลองสาทร) จะได้บ้างไหม เขาบอกว่าได้ แต่อย่าออกไปนอกแนวเขตบ้านด้านซ้ายขวาก็แล้วกัน ข้าพเจ้าก็เชื่อ ตั้งแต่นั้นก็ไม่กล้าออกไปนอกบ้าน ล้ำเลยเขตแนวของถนนและคลอง ซึ่งอยู่ในแนวเดียวกับเขตหน้าบ้านด้านซ้ายขวา ส่วนทางด้านหลังบ้านมีรั้วบีกไม้กั้นอยู่ ถ้าจะออกไปก็จะต้องเข้าไปในเขตบ้านเรือนของคนอื่น จึงจะถึงที่ว่าง แต่มีหญ้าขึ้นรกเป็นทางกั้นอยู่ ถ้าจะไปให้ถึงที่นั้นได้อย่างใกล้ ก็ต้องลอดใต้ถุนเรือนฝากระดานสองหลังแฝดของบ้านอื่น ที่อยู่ถัดหลังบ้านข้าพเจ้าไป แล้วก็ไม่มีอะไรเป็นทางเดิน นอกจากเป็นสะพานยาว ทอดกระดานหน้าแคบ ๆ แผ่นเดียว ไปสู่เวจของบ้านนั้น แล้วก็บุกย่ำบ่าหญ้าไป ตามปรกติถ้าข้าพเจ้าไม่ได้ไปเที่ยวที่ไหนห่างไกล ก็ได้อาศัยใช้ใต้ถุนเรือนฝากระดานใหญ่สองหลังแฝดที่กล่าวนี้ เพราะมีเนื้อที่กว้างพอเล่นสนุกกันได้สะดวก เป็นที่เล่นเอาเถิดหรือเล่นลิงชิงหลักกัน แต่เมื่อถูกหลอกไม่ให้ออกนอกเขตบ้านแล้ว ข้าพเจ้าก็ไม่กล้าไปเยี่ยมกรายเล่นกับพวกเพื่อน ๆ ที่ใต้ถุนของเรือนดังกล่าวนี้อีก

ที่ใต้ถุนเรือนฝากระดานนี้ตอนหนึ่ง มีผู้ชายกลางคนชื่อตาคล้อย ปลูกกระต๊อบเล็ก ๆ อาศัยอยู่ที่ใต้ถุนนั้น ตาคล้อยผู้นี้อยู่ตามลำพังคนเดียว ไม่มีลูกเมีย มีอาชีพรับจ้างตักน้ำในคลองสาทร ไปบรรจุตุ่มหรือไหตามบ้าน

เรือนต่างๆในแถบนั้น วันหนึ่งเวลาเย็นแล้ว แกกลับไปกระต๊อบ แล้วไม่ช้าก็กลับออกมาที่ปากตรอกซอกทางออกถนนสาทรใต้ ใกล้บ้านข้าพเจ้า บอกใครต่อใครให้ทราบ ว่าแกถูกงูเห่ากัดเอา แกเคยบอกใครๆมาก่อนแล้ว ว่าเคยเห็นงูเห่าเลื้อยผ่านหน้าแกหลายครั้ง แต่มันไม่ทำอะไร แกก็คิดเห็นเป็นคติที่ว่า ถ้า "เขาไม่ทำเรา เราก็ไม่ทำเขา" ขึ้นไปทำเข้าก่อนก็จะ "เป็นเวรกรรมกันเปล่าๆ" นี่เป็นเรื่องแผ่เมตตาจิตแก่อสรพิษด้วยความประมาท ไม่ระวังตัวว่ามันอาจจะกัดตายได้ ในที่สุดพอเผลอตัวมันก็ขบกัดเอา ลางทีจะเป็นเมื่อแกกำลังเดินไปจะขึ้นกระต๊อบ แสงสว่างตอนนั้นตามปรกติก็สลัวๆ ขมุกขมัวอยู่แล้ว แกมองไม่ทันเห็นงูตัวนั้น ชะรอยจะเดินเฉียดเข้าไปใกล้ตัวของมันมาก มันตกใจจึงขบกัดเอา เมื่อมีผู้ทราบว่าตาคล้อยถูกงูกัด ใครๆก็พากันมาดู มีจำนวนคนมาดูเพิ่มมากเข้าทุกที จนถึงมุงกัน และข้าพเจ้าคนหนึ่ง ก็อยู่ในที่นั้นด้วย คราวนั้นใครๆหลายคนซึ่งอยู่ในที่นั้น ต่างก็ตั้งตัวเป็นหมอ มียาวิเศษแก้พิษงูกัดให้หายได้ ลางคนก็รีบกลับไปหายามาให้พอกแผลบ้าง ให้กินบ้าง ที่พูดแต่ปากก็มี ว่าต้องทำอย่างนั้นอย่างนี้ เคยรักษากันมาแล้วมากต่อมาก แก้ได้ชะงัดคนถูกงูกัดไม่มีตายสักคนเดียว ตาคล้อยถูกให้กินยาเสียหลายขนาน ที่เป็นยาพอกก็พอกไป ในที่สุดตาคล้อยกลับไปกระต๊อบของแก เพราะมีผู้รับรองแข็งแรง ว่าไม่เป็นไร นอกจากนอนนิ่งๆสักพักใหญ่ รุ่งเช้าพรุ่งนี้ก็หายแน่นอน เมื่อตาคล้อยกลับไปกระต๊อบแล้วไม่ช้า ก็มีผู้ไปดูอาการ แล้วกระหึดกระหอบมาบอกให้ใครต่อใครทราบ ว่าตาคล้อยบิดตัวไปมา มีอาการบอกว่าพิษงูเข้าไปซาบซ่านร่างกาย ในไม่ช้าก็ได้ข่าวว่าสิ้นใจตาย ตอนนี้ข้าพเจ้าไม่ได้เข้าไปดู จึงรู้เรื่องเพียงเท่านี้ เชื่อว่าคนอยู่แถบนั้น คงช่วย

กันนำศพไปฝังหรือเผากันวันรุ่งขึ้น เป็นเรื่องชาวบ้านร่วมสามัคคีพร้อมใจช่วยกัน ถ้ามีวิธีที่สะดวกดีกว่านี้ เช่นมี "เจ๊กต่องแต่ง" มารับเอาศพไปหรือมีเจ้าหน้าที่องค์การกุศลเป็นผู้รับภาระไปจัดการศพให้ เรื่องช่วยร่วมมือร่วมใจกันของชาวบ้าน ก็ต้องหมดไป เพราะไม่เกิดความจำเป็นต้องทำอีกต่อไป ถ้ามีเงินแล้ว ก็เป็นแก้วสารพัดนึก ตัวใครก็ตัวมัน คนจึงมุ่งหาเงินให้มีมาก ๆ ดีกว่ามีสามัคคีช่วยเหลือกันด้วยความจำเป็น

ข้าพเจ้าไม่กล้าออกไปเที่ยวหรือเล่นเลยเขตบ้านที่กำหนดไว้ เป็นเวลาเห็นจะหลายวันทีเดียว มาวันหนึ่ง มีเด็กรุ่นเดียวกัน มันมาล้อ เป็นเชิงเยาะเย้ยว่าเป็นเด็กคนขลาด ด้วยความโกรธ ข้าพเจ้าหยิบก้อนดินกว้างป่ามันเพราะไม่กล้าล้ำแนวเขตบ้าน ออกไปต่อยกัน ขว้างไปหลายครั้งก็ไม่ถูก มันก็เยาะเย้ยยั่วยิ่งขึ้น เกิดโทสะจนยั้งไม่อยู่ ปราดวิ่งออกไปจะต่อยมันให้ได้ จนลืมตัวว่าเลยเขตบ้านออกไปมาก แต่ก็ไล่มันไม่ทัน ข้าพเจ้าก็ได้สติ รีบกลับเข้ามาภายในเขตบ้านทันที รู้สึกใจคอไม่สู้ดี กลัวว่าผีปอบมันได้โอกาสก็จะมาเข้าท้องข้าพเจ้า แต่ก็ไม่รู้สึกว่ามีเป็นอะไรผิดปรกติไปจากเดิม ก็อุ่นใจและล่วงเวลาต่อมาอีก ๒ - ๓ วัน เมื่อไม่เห็นเป็นอะไร ในที่สุดก็เกิดบังญาเข้าใจว่าคงถูกหลอกแน่ เลยไม่กลัวผีปอบจะมาเข้าท้องอีกต่อไป กล้าล้ำออกนอกเขตบ้านทีละน้อย ๆ มากครั้งขึ้น เมื่อแน่ใจว่าไม่มีเหตุการณ์อะไรผิดปรกติแล้ว ข้าพเจ้าก็หมดความกลัวเรื่องผีปอบ ออกไปเที่ยวนอกบ้านได้ไกล ๆ ตามสบายใจ

จะเป็นเพราะอะไรไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะไม่ทราบว่าผีมีรูปร่างเป็นอย่างไรก็ได้จึงอยากเห็นผีตัวจริง แล้วก็เข้าใจเอาเองอย่างโง่ ๆ ตามประสาเด็กว่าผีก็คือคนที่ตายเป็นศพไปแล้วนั่นเอง ข้าพเจ้าและเพื่อน ๆ ลางคน จึง

มกชวนกันไปเที่ยวดูเขาเทศพเผาศพ ตามวัดต่าง ๆ ที่ใกล้บ้าน สมัยนั้น การเผาศพ จะต้องเทศพออกจากโลงหรือหีบที่บรรจุอยู่เสียก่อน ภายในสถานที่ซึ่งจัดไว้เป็นพิเศษในป่าช้า ถ้าอย่างดีก็มีแท่นก่ออิฐถือปูนสำหรับวางศพ เมื่อเทเอาออกแล้ว และมีกำแพงไม้สูงนักล้อมไว้ทั้งสี่ด้าน แต่เปิดกำแพงด้านหนึ่ง เป็นทางเข้า เพื่อนำหีบศพเข้าไปในนั้น ถ้าไม่มีสถานที่เช่นนั้นก็ใช้ผ้าม่านกั้นตรงที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งเห็นว่าเหมาะก็ได้ เพื่อไม่ให้ใครเห็นอย่างประเจิดประเจ้อ แต่ก่อนนี้ที่ใส่ศพ มักทำเป็นหีบศพปากผาย อย่างนี้เรียกว่าโลง ถ้าทำย่อให้สั้นเกือบจะเป็นรูปสี่เหลี่ยม เรียกว่าลุ้งใส่ศพ ถ้าปากไม่ผาย เรียกว่าหีบศพ อย่างที่ใช้กันในปัจจุบันนี้

ที่ต้องเทศพเสียก่อน เพื่อนำเอาไปเผา ก็เพราะที่ในโลงศพมักมีใบกล้วยตานี กระดาษฟางและอะไรอื่น ๆ บรรจุอยู่เต็ม ถ้าจะเผาศพทั้งโลง โดยไม่เทศพออกเสียก่อน ก็เผาได้ แต่ต้องเผากันนานและเปลืองฟืนมากด้วย ถ้าเอาอ้ายสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่ในโลงออกให้หมดเสียก่อน ก็เผาง่ายและเร็วขึ้น โดยเหตุที่เชิงตะกอนสำหรับเผา เป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส เมื่อเผา ไฟก็จะเผาไหม้แต่ตอนกลาง ส่วนที่ยื่นล้ำออกมาตอนหัวและท้ายของโลง จะไม่ถูกไฟเผาให้ไหม้ได้ง่าย เพราะฉะนั้น เขาจึงแหวะก้นโลงให้เป็นช่อง เพื่อเปลวไฟเข้าไปแลบเผาถึงศพได้สะดวก และส่วนของร่างกายที่ต้องเผามักกินเวลาเผานานจนกว่าจะไหม้หมด ก็คือส่วนท้อง ซึ่งมีเครื่องในของคน คือตับไตไส้พุง เหตุนี้เวลาเขาเทศพและทำพิธีทอดผ้าชักมหาบังสุกุลเสร็จแล้ว ก็ยกศพกลับเข้าโลงอีกเพื่อเผา แต่คราวนี้วางศพให้คว่ำหน้า เพื่อเปลวไฟจะได้แลบขึ้นไปตามช่องโหว่ก้นโลง ให้ไหม้ส่วนท้องเสียก่อน ด้วยเป็นตอนที่มีน้ำมากกว่าตอนอื่น ซึ่งเป็นแต่เนื้อหนังและกระดูกเป็นส่วนใหญ่ อาจเผาให้

ไหม้ได้เร็วกว่า เพราะไม่เปียกแฉะมากเกินไปกว่าที่ตอนท้อง ซึ่งมีดับไตไส้พุง เมื่อเผาไปๆ ศพถูกความร้อนจะงอกระดกขึ้น สับปะเหร่อก็จะใช้สามง่ามเหล็กคอยทิ่มคอยงัดตะล่อมศพตอนหัวท้าย ปลายตีน ให้รวมเข้าหากันตรงกลางช่องเปลวไฟ ส่วนโลงตอนอื่นก็คอยเอาน้ำสาดเลี้ยงมันไว้ ไม่ให้ถูกไฟไหม้มาก จะได้เก็บเอาโลงนั้นไปใช้ใส่ศพอื่นได้อีก ถ้าเป็นโลงไม้สักซึ่งมีราคาแพงกว่าโลงชนิดอื่น เหตุนี้ ป่าช้าวัดใด ไม่มีใครเอาใจใส่ดูแล ก็มักไม่มีใครอยากย่างกรายเข้าไป เพราะจะพบเศษผ้าและสิ่งอื่นๆ ซึ่งไม่ได้เผาให้หมดสิ้นไป ทิ้งอยู่เกลื่อนกลาด หญ้าถ้าไม่มีใครถาง ก็มักขึ้นรกรุงรัง โลงเปล่าที่ใช้เผาศพแล้ว ลางแห่งเอาเรียงเก็บไว้ในที่เปิดเผย ถ้าเป็นฤดูฝนก็อย่าย่างเข้าไปเลย พื้นดินฉ่ำแฉะทั้งนั้น นอกจากจะเดินบนทางเล็กปูด้วยแผ่นอิฐ แต่นี่ก็มีแต่ลางป่าช้าเท่านั้น เห็นจะทำขึ้นไว้เพื่อพระไปปลงอสุภกรรมฐาน ลางป่าช้าก็มีกระดูกและหัวกะโหลกผีสุมกันอยู่เป็นกองโต ในคอกที่สร้างขึ้น นี่คงเป็นศพที่ฝังอยู่ในดินนานๆ จนไม่ทราบว่าเป็นศพใครต่อใคร กลายเป็นศพผีไม่มีญาติ ก็ขุดขึ้นเพื่อให้มีที่ว่าง ถ้ากระดูกและหัวกะโหลกเหล่านี้มีมาก ก็บอกบุญเผาศพผีไม่มีญาติกันครั้งหนึ่ง เรียกกันว่าล้างป่าช้า เมื่อป่าช้าแต่ก่อนมีลักษณะอย่างนี้ จึงเป็นที่น่าเกลียดน่ากลัว ยิ่งเป็นเวลากลางคืนด้วยแล้ว ก็ไม่มีใครย่างเข้าไปตามลำพัง นอกจากสับปะเหร่อซึ่งเป็นเกลอกับผี ถ้าปลูกกระต๊อบอาศัยอยู่ในป่าช้า จึงจะกล้าเดินเข้าไปในนั้นในเวลาค่ำคืนได้สบายใจ

ถ้าเป็นป่าช้าขนาดกว้าง อาจมีคนขอทานหรือคนยากจนแสนเข็ญ ซึ่งมักเป็นผู้หญิงแก่ๆ ไม่มีลูกหลานเป็นที่พึ่ง ไปปลูกกระท่อมอาศัยอยู่ในบริเวณป่าช้านั้น ลางทียายชีแก่ๆ ไปปลูกเป็นทับกระท่อมเล็กๆ อยู่ด้วยก็มี เรื่อง

อดข้าวเป็นไม่ต้องคำนึงถึง เพราะแต่ก่อนข้าวสุกที่พระไปรับบิณฑบาตมาได้มีเหลือพอจะไปขอจากพระได้เสมอ จะอัตคัดขาดแคลนอยู่บ้างก็เรื่องกับข้าวของกินเท่านั้น มีหาไม่ก็ต้องกินกันไปตามแกน ๆ ส่วนเครื่องนุ่งห่มอาจขอเสื้อผ้าเก่า ๆ จากชาวบ้าน ได้บ้างไม่ได้บ้างไปตามเรื่อง ปะเหมาะเมื่อมีใครมาทำบุญเผาศพ ลางคนก็มีแก่ใจให้ทานเป็นเงินบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ พอมีโอกาสซื้อหมากพลู หรือซื้อขนมกินบ้าง เป็นอดิเรกลาภลางครั้งลางคราว ประทังชีวิตไปวันหนึ่ง ๆ จนกว่าจะตาย หมดเวรหมดกรรมไปชาติหนึ่ง นี่ข้าพเจ้าพรรณนาจากชีวิตของคนอนาถา ซึ่งได้เห็นมาเมื่อครั้งยังเป็นเด็กและจำได้จนบ่านนี้

ก่อนนี้ เมื่อกล่าวถึงเรื่องแร้ง ถ้าพูดว่ามีเป็นจำนวนมาก ก็มักอ้างเอา "แร้งวัดสะเกศ" แล้วยังมีต่อว่า "เปรตวัดสุทัศน์" ถ้าเห็นใครรุมแย่งกินอาหารกันสับสน ก็มักเปรียบกันว่าแย่งกันเหมือน "แร้งวัดสะเกศ" นี่เห็นจะเป็นสภาพสมัยก่อน เมื่อข้าพเจ้ายังไม่เกิด หรือเกิดแล้ว แต่ยังจำความไม่ได้ ก็ไม่แน่ใจ เพราะเมื่อโตแล้วเคยเยี่ยมกรายเข้าไปในป่าช้าวัดสะเกศเพียงหนเดียว เพราะอยากรู้อยากเห็น แต่ไม่เจอแร้งสักตัวเดียว เคยเห็นแต่ภาพถ่ายภาพหนึ่งในหนังสืออังกฤษ ซึ่งว่าด้วยเรื่องเมืองไทย ถ่ายฝูงแร้งกำลังแย่งกันกินศพ หนังสือที่กล่าวนั้น ดูเหมือนให้ชื่อว่า *The Kingdom of The Yellow Robe* by Ernest Young จำไม่ได้แม่น เล่ากันว่าถ้ามีศพคนหรือศพสัตว์เช่นงัวควายตาย เมื่อแร้งบินถลาลงมาแล้ว ก็ล้อมอยู่รอบ ๆ ศพยังไม่กล้าจิกกิน จะต้องรอคอยจนกว่าพระยาแร้งซึ่งเป็นนายของมัน ลงมาจิกกินก่อนจนอิ่มแล้ว แร้งตัวอื่นจึงจะเข้าไปกินได้ พระยาแร้งนี้ มีขนาด

ใหญ่กว่าแร้งธรรมดา หัวล้านแดงเหม่ง เรื่องที่เล่านี้ ผู้ซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า ย่อมทราบกันแทบทุกคน

อนึ่งข้าพเจ้าทราบจากภริยาว่า ยากวาดเด็ก ก็เข้ากระดูกแร้งด้วย ถ้าได้กระดูกพระยาแร้งก็ยิ่งดี เอากระดูกแร้งเผาไฟให้ไหม้โชน จนกลายเป็นถ่าน แล้วตำและบดให้เป็นผง ผสมกับเครื่องยาอื่น ข้าพเจ้าถามว่าไปหากระดูกแร้งได้ที่ไหน ตอบว่ามีคนจากบ้านนอก เอาแร้งที่ฆ่าตายใส่ตับไม้ย่างไฟจนสุกสนิทแห้งแล้ว นำมาขายแก่พวกหมอกุมารทั้งตัว ยังมีไม้ตับคาบอยู่ เพื่อให้เห็นเป็นหลักฐานว่าเป็นแร้งหรือพระยาแร้งจริง ถ้าเป็นพระยาแร้ง ก็มีราคาแพงกว่าแร้งธรรมดา เมื่อแน่ใจซื้อไว้แล้ว ก็เฉือนเอาเนื้อแร้งออกให้หมด ให้เหลือแต่กระดูกแร้งอย่างเดียวเท่านั้น แล้วก็เอาไปเผาไฟดังกล่าวมาข้างต้น พอดีกำลังเล่าเรื่องตรงนี้ อ่านพบหนังสืออังกฤษเล่มหนึ่ง ซึ่งว่าด้วยความรู้วิชานิเทศน์วิทยา (*Ecology*, Life Nature Library, p 111, Time Incorporated N.Y. 1963) มีรูปฝูงแร้งกำลังรุมกินสัตว์ตาย และมีพระยาแร้งตัวโตกว่าเพื่อน ยืนอยู่กลางฝูง เขาอธิบายว่า ถ้าศพสัตว์ตัวหนึ่งตายใหม่ ๆ ยังสดอยู่ ปากแร้งไม่แข็งพอที่จะจิกหนังให้ทะลุขาดจนเป็นช่องล้วงเข้าไปในศพได้ ก็ต้องรอให้นกผู้กบัวหัวแดง (redheaded stork) ซึ่งมีขนาดตัวโตกว่าแร้งและมีปากใหญ่ยาวและแหลมแข็งมาก พอที่จะจิกหนังสัตว์เหนียว ๆ ให้ทะลุเข้าไปได้ เมื่อนกนี้จิกศพเป็นช่องเข้าไปได้และกินเนื้อซากศพจนอิ่มแล้ว จึงจะเป็นโอกาสให้แร้งที่คอยอยู่ จิกกินเนื้อศพได้ ข้าพเจ้าเคยได้ฟังว่าลางทีสัปปะเหร่อก็เอามีดเฉือนเนื้อศพคน โยนให้แร้งกิน นี่ก็คงเป็นเพราะในขณะนั้น พระยาแร้งหรือนกผู้กบัวหัวแดงยังไม่มา จึงต้องทำหน้าที่แทนพระยาแร้งไปก่อน ถ้าแร้งไม่มีโอกาสอย่างนี้ หากศพหนังก้นให้

แร้งก็มีโอกาสเจาะเข้าไปทางรูก้น ล้วงเครื่องในเอาออกมากินได้บ้าง หรือไม่สับปะเหร่อก็ต้องแหวะท้องศพให้เป็นช่องเสียก่อน แร้งจึงล้วงและจิกกินได้

ที่เราเรียกสถานที่เผาศพฝั่งศพว่าป่าช้า เดิมมันก็เป็นป่าช้าเราดี ๆ นี่เอง คือเลือกป่าตอนหนึ่งใช้เป็นที่เผาศพฝั่งศพเป็นเฉพาะ ไม่จำเป็นจะต้องอยู่ในเขตวัด ซึ่งถือกันว่าเป็นอาราม คือสถานที่ร่มรื่นอย่างสวนสำราญรมย์ ส่วนคำว่า *ช้า* ในที่นี้ เป็นคำไทยมาแต่เดิม แปลว่า ชั่ว ว่าเลว ถ้าจะแปลคำ *ป่าช้า* ว่า ป่าชั่ว ป่าเลว ก็สมควรแล้ว เพราะไม่มีใครต้องการเข้าไปอยู่ ทางอีสานเรียกว่า*ป่าช้า*ก็เป็นคำเดียวกัน ภาษาถิ่นปักษ์ใต้เรียกป่าช้าว่า *ปเรว* แปลว่าอะไรไม่ทราบ เห็นจะเป็นเสียงหดจากป่าเลวกระมัง เพราะเมื่อพูดให้เร็ว ก็อาจเป็นเปรวได้ ภาษาถิ่นพายัพเรียกป่าช้าว่า *ป่าเฮ่ว* คำบอกในตัวว่า ปเรว—ป่าเรว—ป่าเฮ่ว อาจมีที่มาจากที่เดียวกันก็ได้ ทางไทยใหญ่และไทยล้อก็ใช้ว่า *ป่าเฮ่ว* เหมือนกัน อยากจะนึกให้คำ *ปเรว* ของปักษ์ใต้ เป็น *เปลว* ก็อาจแปลว่า ป่าเลวได้ แต่ไม่อยากจะเดาอย่างนี้ เพราะเป็นเดาเข้าข้างตัวล่วงหน้าไว้ก่อน ซึ่งมันผิดมากกว่าถูก

สิ่งที่ติดตาและอยู่ในความจำข้าพเจ้าเมื่อเด็ก และยังอยู่ต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้ เกี่ยวกับเรื่องฝั่งศพเผาศพ มีอยู่สองครั้ง ครั้งหนึ่งผู้หญิงเพื่อนบ้านคนหนึ่ง มีบุตรเล็กอายุราวขวบกว่า ๆ แต่ต้องตายไป ในขณะที่กำลังรู้จักอ้อแอ้ น่ารักน่าเอ็นดู มารดาเอาไปฝั่งไว้ที่ป่าช้าวัดยานนาวา เพราะศพเด็กเล็กเขามักฝั่งมากกว่าเผา เมื่อฝั่งเสร็จเรียบร้อยแล้ว ตกเวลาเย็น มารดาบีบน้ำนมของตนใส่ลงในกระทงเล็ก ๆ ไปวางไว้บนหลุมฝั่งศพ ปากก็พร่ำรำพันครวญคร่ำถึงบุตรที่ตายไป ฟูมฟายด้วยน้ำตา แม้ข้าพเจ้าจะยังเป็น

เด็กอยู่ และตามไปด้วย ก็ยังรู้สึกเต็มตื้นสะเทือนใจ พลอยสงสารไปด้วย นี่แหละคือความรักของมารดาที่มีแก่บุตร รุนแรงถึงปานนั้น เมื่อลูกยังเล็กอยู่ ก็ทะนุถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดู เสมอด้วยชีวิตของตนเอง คอยระแวดระวัง แม้แต่มดก็ไม่ให้ไต่ ไรก็ไม่ให้ตอม ยอมเสียสละทุกอย่างเพื่อลูก เป็นอย่างนี้ทุกรูปทุกนาม และเป็นความรักอันบริสุทธิ์ที่แท้จริง เมื่อเด็กนั้น ถ้าไม่ตาย ก็จะต้องอยู่ในความอบอุ่นของอกพ่อแม่ จนกว่าจะเติบโตพึ่งตัวเองเลี้ยงตัวเองได้ นี่เป็นเพราะใครทำให้เราเป็นเนื้อเป็นตัวของตนเอง ตลอดรอดฝั่งมาได้ เหตุนี้ ถ้าเราได้มีโอกาสตอบแทนสนองคุณพ่อแม่เมื่อแก่เฒ่า ถึงไม่ได้มาก แม้แต่น้อยก็ยังดี ว่าเป็นผู้มีกตัญญูกตเวที สมด้วยพระพุทธพจน์ที่ว่า "การเลี้ยงดูมารดาบิดา เป็นมงคลสูงสุด"

ข้าพเจ้าเคยเสียบุตรที่รักไปคนหนึ่ง ชื่อสมปอง ซึ่งเป็นน้องถัดจากสมจัย ข้าพเจ้าและภริยาได้พยาบาลในขณะสมปองเจ็บหนัก อดตาหลับขับตานอนตลอดคืน จนสมปองสิ้นใจตายไปต่อหน้าต่อตาของพ่อแม่ เพราะด้วยความรักมาก จึงทำให้โศกเศร้ามาก เห็นจะไม่ผิดอะไรกับคนอื่น ๆ ที่มีความรักลูกเพราะด้วยเสียบุตรคนนั้นไป ประกอบทั้งที่ได้เห็นความเศร้าโศกของผู้หญิงซึ่งต้องเสียบุตรไป ดังเล่ามาข้างต้น ซึ่งยังฝังอยู่ในความจำ ที่ทำให้ข้าพเจ้าซาบซึ้งตรึงใจ เพิ่มความกตัญญูกตเวทีต่อผู้ใหญ่ของข้าพเจ้ายิ่งขึ้น แม้ท่านจะดุว่าข้าพเจ้าอย่างไร ข้าพเจ้าก็นิ่ง ไม่เถียงโต้ตอบ เพื่อจะเอาชนะท่านว่าตนไม่มีความผิด ทั้งนี้ก็ด้วยต้องการจะถนอมน้ำใจท่าน เพราะฉะนั้น ถ้า "เรียนรู้จากผู้กล่าวถึงเรื่องศาสนาของเขาไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกันเสมอไปกับที่เรียนรู้ว่าเขาปฏิบัติและประพฤติตนอย่างไร" (Religion by R. Godfrey Lienhardt – *Man, Culture and Society* edited by Harry, L. Shapiro, Chap. XIV p 311, Oxford University Press, N.Y. 1960) นี้มีนัยฉันใด เรื่อง

กตัญญูกตเวที หรือไม่ว่าเรื่องอะไร ซึ่งเกี่ยวกับมนุษยธรรม ก็มีนัยฉันนั้น คือ ไม่ใช่เป็นแต่เรื่องพูด แต่ต้องเป็นเรื่องทำมากกว่า

อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งจะกล่าว ก็เรื่องข้าพเจ้าไปดูเขาเทศพที่วัดสวนพลู วัดนี้อยู่ต่อกับเขตด้านใต้ของนิคมชาวไทยนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาโธลิก แห่งวัดอัสสัมชัญ ข้าพเจ้านึกเอาตามชื่อของวัด ว่าบริเวณที่แถบนั้น เดิมจะเคยเป็นสวนพลู วัดนี้จึงมีชื่ออย่างเดียวกัน เมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก เคยมีงานเผาศพอยู่บ่อย ๆ แต่ในปัจจุบัน วัดนี้มีบริเวณเนื้อที่ว่างเหลือนิดเดียว เพราะตั้งอยู่ในทำเลชุมชน จึงมีคนไปเช่าที่วัดปลูกเป็นอาคารบ้านเรือนกันมาก แม้ชาวไทยที่นับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาโธลิก ซึ่งไปเช่าที่ปลูกอาคารอยู่ในวัดก็เคยมี ตลอดจนเนื้อที่ซึ่งเดิมเป็นป่าช้าก็หมดไป กลายเป็นบ้านเรือนคนอยู่ วัดสวนพลูแต่เดิมคงมีเขตจดแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งซ้าย แต่ในสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก วัดสวนพลูมีศาลาท่าน้ำ ตกคลองสีลมเท่านั้น ซึ่งบัดนี้ก็ถูกถมเป็นถนนไป เห็นจะหมดแล้ว ข้าพเจ้าใช้คำว่าเห็นจะ เพราะไม่เคยย่างเข้าไปในวัดสวนพลูนานเต็มที จึงไม่ทราบแน่ว่าตอนปากคลองสีลมจะถูกถมด้วยหรือไม่ก็ไม่ทราบ ที่วัดสวนพลูมีเขตเนื้อที่ไม่ตกแม่น้ำ ก็เพราะที่ริมแม่น้ำตอนนั้น มีตึกแบบจีน เท่าที่ได้เห็น อยู่หลังหนึ่ง ได้ความเมื่อภายหลังว่า ที่ตอนนั้น เคยเป็นที่อยู่ของท่านผู้หนึ่ง เรียกกันว่าคุณใหญ่ หรือหมอใหญ่ ซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็น ท่านนั่งรถดอกก๊าตผ่านหน้าบ้านข้าพเจ้าอยู่บ่อย ๆ ในเวลาเย็น ๆ ข้าพเจ้าทราบภายหลังเมื่อโตแล้ว ว่าท่านคือหม่อมราชวงศ์สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็นบุตรคนโตของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งราษฎรออกพระนามท่านแต่สั้น ๆ ว่า พระองค์เจ้าสาย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าที่ท่านมาอยู่ในที่ตรงนั้น เห็นจะเกี่ยวข้องเป็น

ดองกันทางกุลสัมพันธุ์ กับท่านผู้เป็นเจ้าของเดิมแห่งที่นั้น และเคยได้ยินเขาเล่ากันว่า ที่ตอนแม่น้ำมีเรือนหลังหนึ่ง ซึ่งสร้างด้วยไม้ระกำ ว่าเป็นเรือนตำหนักที่พักของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสาย ฯ แต่ภายหลังได้ความตามที่กล่าวกัน ว่าเรือนไม้ระกำหลังนั้นถูกไฟไหม้หมด เจ้านายพระองค์นี้ทรงมีพระนิสัยชอบริเริ่มสิ่งแปลก ๆ ใหม่ ๆ อยู่หลายอย่าง อันอาจดูได้ในหนังสือที่กล่าวถึงพระประวัติของพระองค์ท่าน ข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็ก เคยรู้จักบุตรของหม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ อยู่สองคน สมัยเมื่อเข้าโรงเรียนแล้ว เราเรียกว่า คุณพงศ์ คุณเป้ และทำไมจึงเรียกว่าคุณ ข้าพเจ้าเวลานั้นก็ไม่ทราบและไม่เคยนึกรู้ แต่ว่าผู้ที่เรียกว่าคุณในสมัยนั้นมีน้อยคน ไม่มากจนเกลื่อนกลาด ซึ่งใคร ๆ ก็เป็นคุณได้ในสมัยนี้ ข้าพเจ้าและคุณพงศ์ คุณเป้ เคยรู้จักชอบพอกันอยู่พักหนึ่งเมื่อเป็นเด็ก แล้วก็ไม่พบปะกันอีก กลับมารู้จักกันใหม่เมื่อสมัยข้าพเจ้ารับราชการแล้ว คือคุณพงศ์มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพานทอง และคุณเป้มีบรรดาศักดิ์เป็นพระ แต่การรู้จักกันสมัยหลังนี้ ก็เป็นแต่ทักทายปราศรัยกันตามธรรมดา ในฐานะที่เคยชอบกันเมื่อครั้งเป็นเด็กนักเรียน และเป็นข้าราชการมีบรรดาศักดิ์ด้วยกัน เท่านั้นเอง

ดราวนี้จะเล่าถึงเรื่องเทศพซึ่งข้าพเจ้าได้เห็น แต่ก็เห็นเมื่อเขายกศพวางบนแท่นอิฐแล้วเป็นศพผู้หญิงอายุกลางคน และศพกำลังขึ้นพองเต็มที่ มีตาถลนลิ้นคับปาก ตามร่างกายตามแขนขา มีหนังเลิกถลอกปอกเปิกเป็นแห่ง ๆ เห็นเนื้อเป็นสีเขียว ๆ แดง ๆ ช้ำ ๆ น่าเกลียดน่ากลัวจริงๆข้าพเจ้าเยี่ยมหน้าเข้าไปดูอยู่ปากช่องสถานเทศพ เพียงชั่วขณะเดียว เพราะมันเหม็นร้ายกาจ ทนไม่ไหวจริง ๆ ถ้าจะว่ากลิ่นเน่าอย่างเนื้อเน่า มันก็เหม็นเป็นอย่างเดียวกันหมด แต่นี่มีขนาดเป็นจำนวนมาก จึงทำให้เหม็นจนทนไม่

ไหว แต่ไฉนสับปะเหร่อและคนที่เข้าไปในสถานที่นั้นลางคน จึงทนอยู่ได้ เห็นจะเป็นเพราะความเคยชิน ทำไมจึงไม่เผาศพสด ๆ อย่างชาวอินเดียเขาเผากัน ก็จะไม่เหม็นร้ายกาจเหมือนอย่างนี้ หรือไม่ก็รอไว้ให้ศพเน่ายุบแล้วจึงเผาก็ได้เป็นเรื่องที่ไม่ทราบ เดี๋ยวนี้เรื่องเทศพก่อนเผา ท่านจะไม่เห็นทำกัน เพราะสามารถเอาเข้าเตาเผาได้ทั้งหีบ โดยไม่ต้องเทออก หากจะมีเหลือประเพณีเทศพก่อนเผานี้บ้าง ก็แต่ในท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลออกไปจากที่ชุมชน แต่ก็เห็นว่าไม่จำเป็น บางท่านกล่าวว่าที่เขาเทศพออกเพื่อลูกหลานจะได้เห็นหน้าผู้ตายเป็นครั้งสุดท้าย ต่อไปก็จะไม่ได้เห็นกันอีกแล้ว ดูกันเมื่อศพยังไม่ขึ้นไม่เน่าไม่ได้หรือ แม้จะได้ดู ก็ไม่เป็นที่เจริญตาอย่างไร เขาก็ว่าเป็นประเพณีที่ทำสืบ ๆ กันมา ครั้งปู่ย่าตายาย เลิกไม่ได้ ทำไมจะเลิกไม่ได้ ถ้าประเพณีนั้นมันไม่ดี เห็นได้อยู่ชัด ๆ และก็ไม่มีประเพณีใดที่อยู่คงที่ ไม่มีเปลี่ยนแปลงหรือไม่เลิกไป เพราะประเพณีที่เลิกไปแล้วก็มีให้เห็นเป็นพยานอยู่ ที่ยังคงอยู่ ก็ด้วยคนส่วนมากเห็นว่า เป็นความสำคัญแก่วิถีชีวิตของเขา แต่ก็คงเหลือเพียงหลักของเดิม ซึ่งเป็นสาระของประเพณี นอกนั้นซึ่งเป็นส่วนรายการปลีกย่อยก็ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาไม่มากก็น้อย เพื่อให้เหมาะกับสิ่งแวดล้อม แต่ก็อีกนั่นแหละ ถ้าสิ่งที่เอามาเพิ่มเติมหรือปรับปรุงใหม่ โดยไม่ทราบเหตุผลของเดิมที่ทำกันมาก็กลายเป็นเรื่องมีสิ่งใหม่ ๆ ตามเกจิอาจารย์เข้าไปพอกพูนเพิ่มเติมมากเข้าทุกที จนในที่สุดคนรุ่นหลังแบกไว้ไม่ไหวก็อาจเลิกทิ้งประเพณีเดิมของตนเสียทั้งหมดก็ได้ แล้วนำเอาประเพณีชาติอื่นเข้ามาใช้แทน ที่มีคำกล่าวกันว่า การทำศพเป็นเรื่อง "คนตายขายคนเป็น" คนตายเมื่อไรที่ขายคนเป็น คนเป็นต่างหากที่ขายตนเอง เพื่อให้ได้หน้าเกินกว่าฐานะของตน เพราะไม่รู้จักปรับปรุงประเพณีให้เหมาะกับ

กาละและเทศะ ซึ่งมีเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ โดยไม่ให้เสียสาระลักษณะเดิมของประเพณี

ประเพณีเทศพ เช่น ต่อยลูกมะพร้าวห้าว เอาน้ำมะพร้าวราดรดศพที่อยู่ในโลงก่อนเผา เดี๋ยวนี้ที่ในกรุงเทพฯ ก็ไม่ปรากฏว่ามีใครทำกันแล้ว แต่ที่ยังมีเหลืออยู่ให้เห็นบ้าง โดยเฉพาะในท้องถิ่นที่ไม่ลู่ห่างไกลกรุงเทพฯออกไปกี่มากน้อย ที่ในย่านแถวตำบลบางกรวย จังหวัดธนบุรี เมื่อปีกลายนี้เอง (พ.ศ. ๒๕๐๘) ซึ่งข้าพเจ้าไปเป็นประธานงานศพที่นั้นด้วย เพราะผู้ตายเป็นญาติเกี่ยวดองกันห่าง ๆ ที่ข้าพเจ้าเห็นแปลกก็ที่มะพร้าวล้างหน้าศพนั้น มีกระดาษเงินกระดาษทองหุ้มด้วย ชะรอยต้องการจะสมมติให้เป็นมะพร้าวเงินมะพร้าวทองกระมัง แต่มะพร้าวเงินมะพร้าวทองอย่างนี้ เท่าที่ทราบก็มีแต่ในพระราชพิธีโสกันต์ เท่านั้น หรือจะมีในพิธีอื่น ๆ อีก ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ เรื่องทำศพพนมเมรุ ข้าพเจ้าก็ได้เขียนเป็นหนังสือไว้แล้ว คือเรื่อง *ประเพณีทำศพของชาวไทย* ด้วยเหตุนี้ จึงไม่ได้นำเรื่องเผาศพซึ่งไปเห็นมามากครั้งตั้งแต่เด็กจนบัดนี้ มากล่าวซ้ำไว้ เพราะไม่จำเป็น ที่ข้าพเจ้าเขียนเรื่องนั้นไว้ได้ละเอียด ก็เพราะส่วนมากตนเองได้ไปเห็นมาด้วยความซุกซนอยากเห็นอยากรู้ เมื่อครั้งเป็นเด็กอยู่ เป็นพื้นความรู้มาก่อน ส่วนที่ยังไม่รู้ต่อมาก็สอบถามผู้ที่เขารู้ แล้วเอาหนังสือซึ่งว่าด้วยพิธีเผาศพ ซึ่งมีผู้แต่งไว้มากเล่ม มาเปรียบเทียบพิจารณาดู ว่าจะมีอะไรผิดแผกแตกต่างกันบ้าง ก็กำหนดไว้ นำเอาไปเปรียบเทียบกับเรื่องประเพณีเผาศพชาติอื่น ๆ ซึ่งมีชาวต่างประเทศแต่งไว้ เท่าที่ได้เคยอ่าน ส่วนประเพณีเผาศพของชาติเดียวกันในท้องถิ่นต่าง ๆ ตลอดจนของชนชาติเพื่อนบ้านใกล้เคียง เท่าที่สืบและสอบถามมาได้ ก็เอามาวิเคราะห์ แยกพิจารณา เพื่อหาเหตุผลที่ทำ ว่าทำไมที่

เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกันก็มี ที่แตกต่างกันออกไปมากก็มี ถ้าทำอย่างนี้ก็อาจทราบถึงเหตุได้ไม่มากก็น้อย ซึ่งเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรม ตามสิ่งแวดล้อมของภูมิศาสตร์และสังคม โดยหลักที่ว่า "การเปลี่ยนแปลงซึ่งไม่ได้วางแผนเป็นกำหนดไว้ (unplanned change) คือ ๑ ประชากรเพิ่มขึ้นมาก ๒ ความเป็นอยู่มีอาหารการกินเป็นต้น เปลี่ยนรูปไป ๓ บ้านเมืองมีความเจริญ และ ๔ อิทธิพลความเจริญแผ่กว้างออกไปถึงชนบท ดีกว่าจะอธิบายเหตุที่ทำพิธีอย่างนั้นอย่างนี้ เมื่อเผาศพ ว่าเป็นปริศนาธรรมเพื่อสอนคนให้รู้เรื่องศาสนา ซึ่งก็ดีไปอย่างหนึ่งด้วยง่ายสบายใจดี เพราะ "ที่ใดความไม่รู้เป็นความสุข ถ้าไปฉลาดเข้าก็เป็นเวลา" ("*Where ignorance is bliss, 'tis folly to be wise.*" —*Grey*)

ไหน ๆ ก็พูดเรื่องประเพณีทำศพส่วนปลีกย่อยมาแล้ว ก็เลยพูดถึงเรื่องปลีกย่อยเกี่ยวกับประเพณีเกิดและแต่งงานเสียด้วย เพราะต่อเนื่องเป็นเรื่องเดียวกัน เมื่อเกิดจนโตเป็นหนุ่มสาวแล้ว ตามปรกติก็ต้องแต่งงาน มีเหย้ามีเรือน พอแก่แล้วก็ต้องตาย เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง (๑๘ ก.ย. ๐๘) ข้าพเจ้าและภรรยาไปเยี่ยมอาจารย์ผู้หญิงคนหนึ่ง ซึ่งคลอดลูกที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เหตุที่ไปเยี่ยม เพราะลูกที่เกิดมา ไม่ได้คลอด "ตกฟาก" หรือตกบนที่นอน แต่คลอดด้วยวิธีผ่าท้องมารดา อุ้มเอาทารกออกมาจากครรภ์ เมื่อไปถึงยังไม่ทันเข้าไปเยี่ยม พอดีเจอะสุภาพสตรีสาวสูงศักดิ์คนหนึ่ง มาเยี่ยมคนคลอดลูกอีกคนหนึ่ง ในมือถือกระเช้าดอกไม้เป็นของขวัญมาให้เจ้าไข้ด้วย เมื่อพบข้าพเจ้านอกห้อง ก็ถามว่าตามประเพณีไทย เมื่อมาเยี่ยมคนคลอดลูก ใช้สิ่งอะไรติดตัวมาฝาก ข้าพเจ้าตอบว่าถ้าเป็นสมัยก่อน ชาวบ้านที่เขามาเยี่ยมกันมักมีขมิ้นกินสองพอง กล้วยหักมุกและปลาแห้ง เป็นต้น ติดมือมาเยี่ยมด้วย

ขมิ้นดินสอพองจะได้ทาตัวแก้ยุงแก้ผื่นคัน ของนอกนั้นใช้เป็นอาหารสำหรับกินระหว่างคลอดลูกขณะยังอยู่ไฟ ด้วยถือเป็นของไม่แสลงแก่คนคลอดลูก ถ้าเป็นสมัยนี้ ก็ต้องแก้ประเพณี เปลี่ยนเป็นให้ผลไม้หรืออะไรอื่น ๆ ที่จะใช้ประโยชน์ได้ เช่นถุงมือถุงเท้าไหมพรม สำหรับทารก หรืออะไรอื่น ๆ ที่เห็นว่าเหมาะก็ได้ เพราะไม่ได้คลอดที่บ้านและไม่ต้องอยู่ไฟเหมือนเมื่อก่อน ด้วยผิดกาละและสถานที่มาแล้ว เขาก็ตอบว่าที่นำกระเช้าดอกไม้ติดมือมาเยี่ยม ก็คือนำเอาดอกไม้งาม ๆ มาให้ดูชมเป็นที่เจริญตาเจริญใจ เห็นจะไม่ผิดกระมัง ข้าพเจ้าก็ตอบว่า ดีเหมือนกัน

สิ่งที่นำไปเยี่ยมคนไข้ ซึ่งใช้กันอยู่แพร่หลายในปัจจุบันคือ กระเช้าดอกไม้งาม ๆ คนคลอดลูกนอนอยู่ที่โรงพยาบาล ก็จัดได้ว่าเป็นคนไข้เหมือนกัน เมื่อมีคนชั้นสูงทำเป็นตัวอย่างขึ้นก่อน คนอื่นตามด้วยเห็นดี ก็เกิดเป็นแฟชั่นหรือความนิยมกันขึ้นรวดเร็ว เมื่อมีผู้เห็นดีตามมาก จนเวลาล่วงมาโดยลำดับ ก็ยังนิยมกันอยู่ การเอากระเช้าดอกไม้ไปให้ ก็หมดสภาพจากเป็นแฟชั่น กลายเป็นธรรมเนียมประเพณี (convention — สัญนิยม) ไป ในที่สุดกลืนเนยของชาวตะวันตก ก็หมดไปเอง กลายเป็นประเพณีไทย ถึงระยะนี้เราก็ไม่เห็นแปลกอะไร เพราะเป็นไทยไปหมดแล้ว อย่างเดียวกันเรื่องเชื้อชาติ หรือทำนองเพลงไทยลางทำนอง ที่เรียกชื่อว่า พม่าห้าท่อน เขมรไทรโยค มอญดูดาว แขกกุลิต จีนลั่นถัน ฝรั่งควง ก็เป็นเพลงไทยแท้ๆ แม้จะบอกชื่อถึงเจ้าของเดิมให้ทราบ แต่เพลงเหล่านี้ ก็ยังเป็นเพลงไทยวันยังค่ำ

อยากจะกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า ข้าพเจ้าแต่งเรื่องประเพณีเกี่ยวกับการเกิดมีผู้เคยปรารภถามว่า ไปรู้เรื่องมาได้อย่างไร ความจริงข้าพเจ้าก็ไม่รู้อะไรมากนัก และจะรู้ละเอียดลออได้อย่างไร เกิดอีกชาตินึงก็คงไม่รู้อยู่นั่นเอง

เพราะข้าพเจ้าเคยมีลูก แม้ทั้ง ๙ คน แต่ก็ไม่เคยคลอดลูก ทำอย่างไรก็ไม่มีโอกาสจะทำได้ ด้วยไม่ใช่หน้าที่ข้าพเจ้า ได้ก็แต่เคยหนุนหลังเมีย ขณะเมื่อเจ็บท้อง ด้วยจะให้กำลังใจเมีย และต้องการจะรู้วิธีหนุนหลังคนเจ็บท้องว่าทำกันอย่างไรด้วย เป็นอันได้ประโยชน์ถึงสองต่อไปในตัว แต่หนุนหลังอยู่ได้ ไม่นาน เมียเขาก็ห้ามว่าอย่ามาหนุนเลย ทำไม่เป็น รำคาญเต็มที จริงอยู่แพทย์แผนปัจจุบันที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคลอดลูก ย่อมมีความรู้เรื่องนี้ดี แต่ก็เป็นความรู้แผนปัจจุบัน ไฉนจะไปรู้เรื่องความรู้แผนโบราณเล่า นอกจากจะเป็นผู้สนใจความจริง ว่าเก่ากับใหม่นั้น มันเหลื่อมล้ำต่อกันไปทุกระยะกาลเวลา ไม่ใช่ว่าเก่าก็เป็นเก่า รู้ใหม่ก็เป็นใหม่ เก่าจะเป็นใหม่ไม่ได้ และใหม่จะเป็นเก่าไม่ได้ กล่าวเท่านี้ก็ถูก แต่ก็ถูกเพียงด้านเดียว แต่สิ่งทั้งหลายย่อมมีสองด้านอยู่ในตัวเสมอ ถ้าไม่มีด้านหลัง ด้านหน้าก็มีไม่ได้ แต่คนส่วนมากมักนึกแต่ด้านเดียว ที่ข้าพเจ้าได้ความรู้มา ส่วนใหญ่ก็ได้จากภริยาเล่าให้ฟัง ที่ไม่ได้เอ่ยชื่อและขอบใจภริยาไว้ในหนังสืออย่างธรรมเนียมฝรั่งเขาทำกัน กลัวว่ากลีนเนยจะติดเข้ามาด้วย คนเขาจะรู้สึกเหม็นเนยก็ได้ ข้าพเจ้าจึงไม่กล้าทำ แต่มาตอนหลัง ๆ ก็เอาอย่างบ้าง เมื่อเห็นว่ามีคนคุ้นกับกลีนเนยมากขึ้นบ้างแล้ว

ส่วนเรื่อง *ประเพณีแต่งงานของชาวไทย* นับตั้งแต่ได้แต่งงมาจนบัดนี้ (พ.ศ. ๒๕๐๘) ก็มีอะไรอยู่ ๒–๓ อย่าง ซึ่งเป็นสิ่งปลีกย่อยเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเมื่อภายหลัง จึงจะบันทึกเอาไว้ในตอนนี้เลยด้วย ท่านคงทราบกันเป็นส่วนมากแล้วว่า เมื่อแขกผู้มีเกียรติผู้หนึ่ง ถูกหรือได้รับอุปโลก เชิญให้เป็นประธานในพิธีสวมมงคลแก่คู่บ่าวสาว จะต้องถูกแนะนำให้เป็นผู้ไปจุดธูปเทียนและกราบพระพุทธรูปที่แท่นบูชาเสียก่อน แล้วจึงจะทำพิธีสวม

มงคลแก่คู่บ่าวสาวได้ แต่ลางแห่งลางราย ก่อนคู่บ่าวสาวจะนั่งบนเตียง ต้องจุดธูปเทียนบูชาและกราบพระพุทธรูปเสียก่อน ถ้าเป็นเช่นนั้น ประธานซึ่งเข้าไปประกอบพิธี ก็ไม่มีหน้าที่เข้าไปนมัสการที่แท่นบูชา ที่กล่าวนี้ยังประพฤติกันอยู่เป็นสองอย่าง ของใคร ใครก็ว่าถูก จะเอาอะไรกันให้แน่นอนด้วยเป็นเรื่องของสัญนิยม ซึ่งไม่ใช่เรื่องอาจมีผิดมีถูกเกี่ยวกับจริยธรรม จะเป็นเรื่องถูกหรือผิด ก็อยู่ที่ฝ่ายไหน มีผู้นิยมทำกันแพร่หลาย ฝ่ายนั้นก็ถือกันว่าถูก คือถูกข้างพวกมาก แม้กระนั้นก็เป็นแต่คนส่วนมากนิยมกัน หรือเป็นสัญนิยมเท่านั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องผิดหรือถูก ผิดผีหรือผิดจารีตประเพณีอะไร

ก่อนสวมมงคล ก็มีเรื่องเอาพวงมาลัยคล้องคอให้แก่คู่บ่าวสาว ทำไมจึงต้องสวมพวงมาลัยให้ก่อน และเกิดมีประเพณีอย่างนี้ขึ้นเมื่อไร ก็ได้กล่าวไว้แล้วในหนังสือเรื่อง *ประเพณีแต่งงานของชาวไทย* ในชั้นแรก พวงมาลัยที่กล่าวนี้ ก็มีกำหนดสั้นยาวเท่ากัน ต่อมา พวงมาลัยกลายเป็นยาวพวงหนึ่งสั้นพวงหนึ่ง พวงที่ยาวกว่าใช้คล้องคอเจ้าบ่าว ส่วนพวงที่สั้นกว่าใช้คล้องคอเจ้าสาว ท่านคงจะให้เข้าใจว่า เจ้าบ่าวเจ้าสาวจะมีลักษณะเท่ากันไม่ได้ ถูกที่เดียว ลักษณะของเจ้าบ่าวต้องยาวกว่าของเจ้าสาวเป็นของแน่ ไม่มีใครกล้าโต้เถียงได้ ลางทีพวงมาลัยมีลักษณะไม่เท่ากันนี้ ต้องการจะแสดงสัญลักษณ์อันแท้จริงของชายและหญิงด้วยก็เป็นได้ ต่อมาก็เกิดพวงมาลัยคล้องคอบ่าวสาว มีขนาดสั้นยาวเท่ากัน แต่แถบริบบิ้นต่างสีกัน คือ ใช้สีตามวันเกิดของคู่สมรสเป็นเครื่องกำหนดหมาย ให้ทราบว่าพวงไหนเป็นของใครเป็นเฉพาะ พวงมาลัยทั้งสามลักษณะดังกล่าวมานี้ ยังคงมีใช้กันอยู่ในปัจจุบัน แต่อย่างแรก คือมีขนาดสั้นยาวเท่ากันทั้งสองพวงและไม่มีกำหนดสีริบบิ้นตามวันเกิด มีแพร่หลายมากกว่าอย่าง ๒ และ ๓ ซึ่งนาน ๆ จึงจะพบสักรายหนึ่ง

เมื่อคล้องพวงมาลัยแก่คู่บ่าวสาวแล้ว ก็ถึงตอนสวมมงคลแฝด เท่าที่ได้ประสบมา มงคลที่สวมมักมีขนาดเป็นวงเล็ก ไม่พอแก่จะสวมศีรษะได้สะดวก เพราะผมผู้หญิงสาวสมัยนี้ มีรูปทรงพองหรือสูงกว่าเดิมมาก ชะรอยมงคลแฝดที่ทำเป็นวงเล็ก เหมาะกับผมตัด เพราะฉะนั้น เมื่อทรงผมเปลี่ยนแปลงไป แต่ขนาดของวงมงคลแฝด ไม่เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ผู้ซึ่งเป็นประธานก็ได้แต่วางวงมงคลลงบนศีรษะคู่บ่าวสาวไว้เฉย ๆ อย่างเป็นรัศมีที่ลอยอยู่เรี่ย ๆ เหนือเศียรเทวดาฝรั่งฉะนั้น ถ้าจะพยายามกดวงมงคลลงไป ก็ย่อมทำได้บ้าง ถ้าขนาดวงไม่แคบจนเกินไป แต่เกรงใจทรงผมของเจ้าบ่าวเจ้าสาวเสียเหลือเกิน ซึ่งเขาผจงดัดผจงหวีแต่งมาอย่างสวยที่สุดแล้ว และใส่น้ำมันไว้เป็นมันงามระยับ ใครจะกล้าสวมให้ผมยุ่งได้ลงคอ เคยถามว่าจะทำให้มงคลแฝดมีวงกว้างกว่านี้ไม่ได้หรือ ได้รับตอบว่าพระท่านทำมาให้อย่างนั้น ก็พระท่านจะไปทราบเรื่องแฟชั่นผมสมัยใหม่ของหนุ่มสาวได้อย่างไร ด้วยไม่ใช่เรื่องที่ท่านจำเป็นจะต้องสนใจ ถ้าท่านจะทราบ ก็หมายความว่าท่านยังสนใจอยู่บ้างก็ได้ แต่คงไม่ใช่พระแก่ เหตุนี้มงคลแฝดเคยทำกันมาอย่างใด ก็ต้องทำกันมาอย่างนั้น ด้วยจะผิดประเพณีที่โบราณาจารย์ท่านทำกันมา อันที่จริง ความสำคัญของมงคลแฝด ไม่ใช่อยู่ที่มีวงกว้างหรือวงแคบ แต่อยู่ที่ความศักดิ์สิทธิ์เป็นมงคล เป็นเรื่องของความเชื่อ ความรู้สึกทางใจ ไม่ใช่เป็นเรื่องความเชื่อของปัญญาทางเหตุผล จะเอามาปนกันไม่ได้ ด้วยก็เป็นความจริงด้วยกันทั้งสองอย่าง คือจริงทางใจและจริงทางปัญญา อย่างไรก็ดี ในบัดนี้ เท่าที่ได้สังเกตมา มงคลแฝด ขนาดวงกว้างกว่าของเดิม มีมากขึ้นแล้วโดยลำดับ

ต่อไปก็ถึงตอนหลั่งน้ำพระพุทธมนต์จากสังข์ ลงไปบนมือบ่าวสาวที่ยื่นพนมอยู่ แล้วก็มีเจิมที่หลัง แต่ก่อนนี้เป็นเวลาไม่สู้นานนัก พิธีตอนนี้เคยทำกันเป็น ๒ อย่าง คือหลั่งน้ำแล้วเจิมดังกล่าวมาข้างต้นอย่างหนึ่ง เจิมแล้วหลั่งน้ำอีกอย่างหนึ่ง แต่อย่างหลัง เมื่อก่อนนี้มีมากราย แต่ภายหลังกลับกันอย่างแรก คือ หลั่งน้ำแล้วเจิม มีขึ้นหนาตามากกว่าอย่างซึ่งเจิมแล้วหลั่งน้ำพระพุทธมนต์ ที่กล่าวนี้ กล่าวเท่าที่ได้ประสบมาด้วยตนเอง ยิ่งกว่านี้ก็ไม่ทราบ ถ้าจะทราบให้ได้แน่หรือใกล้ไปข้างแน่ ก็ต้องใช้วิธีสำรวจเพื่อหาข้อมูลเสียก่อน ถ้าเป็นแต่เรื่องนึกเดา เท่าที่ได้เห็น อย่างที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ จะถือเอาเป็นแน่โดยจริงจังยังไม่ได้ เพราะเป็นเรื่องเล่าเท่าที่เห็น แล้วนึกเอาเท่านั้น

มีผู้เล่าว่า ลางทีเจ้าสาวทำผมแบบสมัยใหม่ที่กำลังนิยมกัน โดยทำให้หน้าผมหรุบลงมาคลุมปิดหน้าผาก เป็นทำนองผมม้าอาชานัย หรือไม่ก็ทำผมให้สองข้างแหวกยาวเป็นอย่างม่านสองไข ลงมาจากหน้าผาก ให้ปลายผมงอนอ่อนช้อนเชิดขึ้นไปทางหูทั้งสองข้าง ทรงผมชนิดนี้ ชาวบ้านเขาตั้งชื่อเรียกเป็นพิเศษ แต่ข้าพเจ้าไม่กล้าออกหาญพานชื่อนั้น ที่ชาวบ้านเขาตั้งให้ ถ้าผู้เป็นประธานในพิธี จะต้องเจิมที่หน้าผากเจ้าสาว ก็หาที่ว่างเจิมไม่ได้ง่าย นอกจากจะแหวกผมให้มีช่องว่างพอ จึงจะเจิมได้สะดวก แต่ถ้าทำเช่นนั้น ผมที่เขาทำรูปทรงไว้ดี ๆ แล้ว ก็จะเสียรูปไปไม่สวย ถ้าเขาถือว่าเป็นเรื่องสำคัญกว่าเรื่องเจิม ข้าพเจ้าก็เห็นว่าไม่ต้องเจิมจะดีกว่า ลางทีแป้งกระแจะที่เจ้าหน้าที่ยื่นมาให้เอานิ้วจุ้ม เพื่อให้ติดแป้งพอจะไปเจิมหน้าผากคู่บ่าวสาวให้เห็นเด่น ก็ใส่น้ำเสียจนเหลว จิ้มเท่าใดก็ติดปลายนิ้วขึ้นมาแต่บาง ๆไม่พอแก่ความต้องการ ลางทีแป้งกระแจะที่ในโถ มีลักษณะแห้งหมาดเกาะตัวกัน

แน่น เพราะใส่น้ำน้อยไป หรือไม่ก็เป็นของเก่าค้างมาแต่คราวก่อน เมื่อนำเอามาใช้โดยผู้จัดสะเพร่าไม่ได้หยอดน้ำเพิ่มเติมลงไปบ้าง เจ้าแป้งกระแจะก็รัดตัวแข็งเป็นก้อน ๆ ผู้ที่มีหน้าที่ทำพิธีเจิม ต้องเอาปลายนิ้วขยี้แป้งสักครู่ใหญ่ พอให้แป้งที่เกาะกันอยู่คลายตัว จึงจะติดปลายนิ้วขึ้นมาได้บ้าง ขณะที่ผู้เป็นประธานกำลังเอานิ้วขยี้แป้งในโถ คนอื่นที่ยืนอยู่อาจเข้าใจว่า ที่ทำเช่นนั้น เห็นจะกำลังเสกแป้งกระแจะ และอาจว่าคาถาอะไรด้วยก็ได้ เพราะเราถนัดเสกเป่า อะไร ๆ ก็ต้องว่าคาถาบริกรรมคาถา แม้เมื่อจะสวมมงคลคู่ลาง ท่านที่เป็นผู้สวม ท่านว่าคาถาเสกคาถาก็เคยมี คนอื่นอาจเห็นดี ก็เอาอย่างบ้าง ก็ไปขอพระซึ่งท่านเป็นผู้รู้ภาษาบาลีดีแต่งให้ พระท่านก็เลือกหาคาถาที่มีอยู่ในพระคัมภีร์แล้ว จัดให้ไป หรือไม่ก็ผูกแต่งให้ใหม่ ซึ่งล้วนมีความหมายไปในทางสวัสดีมงคลทั้งนั้น นี่ก็เหมือนกัน เพราะไม่มีข้อเสียหายอะไร แต่อาจไม่ตรงกับประสงค์ความหมายเดิมของเรื่องเจิมก็ได้ เหตุนี้เมื่อว่าในทางหลักวิชา ท่านจึงกล่าวว่า "ถ้าต้องการทราบเรื่องอะไรให้ตลอดก็ต้องทราบถึงสาเหตุของเรื่องนั้น ว่ามีที่มาเป็นอย่างไร แล้วขยายกลายตัวมาอย่างไร" นี้เป็นกฎของศาสตร์หรือวิทยาศาสตร์ ที่ข้าพเจ้าใช้คำศาสตร์และวิทยาศาสตร์ทั้ง ๒ คำ ก็จงใจจะให้หมายความว่า science ในภาษาอังกฤษ อย่างแรกคือศาสตร์ ข้าพเจ้าหมายถึงเรื่องสังคมศาสตร์ (Social Science) และมนุษยศาสตร์ (Humanities) ส่วนอย่างหลังคือ วิทยาศาสตร์ ข้าพเจ้าหมายความถึงธรรมชาติศาสตร์ (Natural Science) ซึ่งเราเรียกกันว่าวิทยาศาสตร์

บัดนี้จะกล่าวถึงเรื่องข้าพเจ้าบังอาจไปลองแก้ประเพณีแต่งงานที่เป็นส่วนปลีกย่อยลางอย่าง ดูประหนึ่งว่า ทำตนเป็นเกจิอาจารย์ ซึ่งแปลว่าอาจารย์

ลางพวก ทั้ง ๆ ที่ตนเองก็ไม่ใช่เป็นอาจารย์ ซึ่งมีวิชาความรู้ทางขลัง ทางศักดิ์สิทธิ์อะไร ถ้าจะเป็นได้ก็เป็นเพียงครูเท่านั้น แต่ก็ไม่ใช่ครูที่เคยเรียนรู้วิชาครูเป็นหลักประกันความรู้ เหมือนกับผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นครูแท้ เรื่องที่ลองแก้ ก็ไม่มีอะไรที่สลักสำคัญนัก ดังมีต่อไปนี้

แต่ก่อน เมื่อเกิดมีการหลั่งน้ำพระพุทธมนต์แก่คู่บ่าวสาวขึ้นใหม่ ๆ แขกที่เขาไปหลั่งน้ำอำนวยพรมักเป็นแขกผู้ชาย เข้าไปรดน้ำก่อน ด้วยเป็นช้างเท้าหน้า แขกที่เป็นผู้หญิง ต้องเป็นช้างเท้าหลัง ต้องรอจนกว่าหมดผู้ชายแล้ว จึงจะตามกันเป็นแถวเข้าไปได้ จะมียกเว้นก็แต่ชนชั้นเจ้าและชั้นนายมาภายหลังก็มีคนอื่น ๆ ทั้งสองเพศ เข้าแถวสลับกันบ้าง ไม่แยกเป็นผู้หญิงและผู้ชาย แต่ก็มักจำกัดอยู่ในหมู่ที่เป็นคุณหญิง ลางทีข้าพเจ้าเห็นคุณหญิงลางคน เข้าแถวอยู่หลังข้าพเจ้า อาจจะไปงานที่อื่นล่าช้าไป ข้าพเจ้าก็หลีกให้ขึ้นหน้า แต่ก็มีผู้หญิงคนอื่นอีกหลายคน จะเป็นคุณหญิงหรือไม่ใช่ก็ตาม ถือสิทธิ์ตามกันมาตั้งหลายคน จนข้าพเจ้าทนรอต่อไปไม่ได้ต้องแทรกกลาง โดยไม่ต้องคำนึงถึงจรรยาประเพณีของชาวตะวันตก ที่ว่า "สุภาพสตรีก่อน" ซึ่งไม่ตรงกับหลักจรรยาประเพณีไทย เกี่ยวกับเรื่องอาวุโสทางชาติวุฒิ วัยวุฒิและคุณวุฒิ ซึ่งถ้าไม่สามารถจะทราบได้ก็แล้วไป ไม่มีใครว่าอะไร เพราะเป็นเรื่องธรรมเนียมประเพณีหรือสัญนิยมเท่านั้น ในบัดนี้เรื่องที่กล่าวดูเหมือนจะไม่มีแล้ว ลางคราวเมื่อข้าพเจ้าไปคู่ เพราะภริยาไปด้วย ข้าพเจ้าและภริยา เมื่อถึงตอนเข้าไปรดน้ำ ก็เข้าไปพร้อมกันทั้งสองคน โดยร่วมจับสังข์ด้วยกัน และรดพร้อมกัน ถ้าเห็นว่างานรายนั้นมีแขกเหรื่อซึ่งเชิญกันไปเป็นจำนวนมาก จะต้องเสียเวลากันนาน ข้าพเจ้าเคยแนะนำผู้หนึ่งซึ่งรู้จักกัน ให้ลองใช้แบบของข้าพเจ้าดูบ้าง ถ้าทำกันอย่างนี้มากคู่

ก็จะย่อย่นเวลาได้มากขึ้น เขาก็เห็นด้วย ครั้นถึงเวลาเข้าไปรดน้ำ ภริยาไม่ยอมเข้าคู่ เห็นจะเกรงคนอื่นเขาจะว่าเอา ว่าทำผิดประเพณี ผิดเพราะด้วยเหตุอะไร ก็เห็นจะตอบว่า "ผิดเพราะคนอื่นเขาไม่ทำกัน" นี่ก็หมายความว่าไม่มีความสามารถรู้จักริเริ่ม ให้มีแปลกมีใหม่ เพื่อเสริมสร้างสิ่งเก่าให้ก้าวหน้า ถ้าจะริเริ่มก็ต้องเอาอย่างทางตะวันตกมากกว่า แต่นั่นเป็นเอาอย่าง ไม่ใช่เรื่องริเริ่ม เป็นพันทางมากกว่า ที่มีคำกล่าวของชาวตะวันตกว่า "ประเพณีตายยาก" นั้น เป็นความจริง ที่เป็นเช่นนี้ ไม่ใช่แต่เฉพาะของไทยเท่านั้น

เรื่องสวมพวงมาลัยก็เหมือนกัน ถ้าในลางกรณี ข้าพเจ้าก็ยักเอาไปคล้องคอเมื่อทำพิธีถอดมงคลแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะคู่บ่าวสาวลุกจากพิธีมณฑลแล้ว เมื่อออกไปรับแขกเพื่อนฝูงหรือใคร ๆ ก็จะได้สังเกตและรู้ได้ทันที ว่านี่แหละพระเอกนางเอกที่จะเข้าหอ เพราะมีพวงมาลัยคล้องคอเป็นเครื่องหมายอยู่ ที่ข้าพเจ้ากล้ายย้ายจากคล้องคอก่อนสวมมงคล มาเป็นคล้องคอ เมื่อถอดมงคลคู่แล้ว ก็เพราะว่าเป็นเรื่องส่วนปลีกย่อย ไม่ใช่เป็นส่วนสาระของพิธี ซึ่งเป็นจารีตประเพณี อันจะแก้ไขอย่างไรไม่ได้ จะแก้ไขได้ก็ต่อเมื่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคม เปลี่ยนแปลงไปหมด และไม่มีความหมายความสำคัญแก่วิถีชีวิตสังคมต่อไปแล้ว

เรื่องพิธีปูที่นอนก็เหมือนกัน มันเรื่องราวอะไร จะต้องเชิญยายแก่ตาแก่อายุคราวปู่ย่าตายายหรือคราวพ่อแม่ ไปทำหน้าที่ปูที่นอน ให้แก่คู่แต่งงาน ซึ่งจะใช้เป็นที่นอนรื่นรมย์ของเขา ความจริงสาเหตุเรื่องพิธีปูที่นอนมีอย่างไร ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง *ประเพณีแต่งงานของชาวไทย* แล้ว แต่มาปรากฏเป็นความรู้แก่ข้าพเจ้าเมื่อภายหลัง ว่าแต่ก่อนไม่เคยมีคำว่าพิธีปู

ที่นอน มีก็แต่คำว่าพิธีฤกษ์เรียงหมอน ภายหลังจึงมาเรียกเคลื่อนไปว่าพิธีปูที่นอนเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ข้าพเจ้าและภริยา ถ้าถูกเชิญไปทำพิธีปูที่นอนไม่จำเป็นจริง ๆ ข้าพเจ้าก็ปฏิเสธเด็ดขาด ไม่ยอมรับ ถ้าจำเป็นเพราะเหลือที่จะเบี่ยงบ่ายได้ ก็บอกให้เจ้าของบ้านจัดปูที่หลับบ่ดที่นอนไว้ก่อนให้พร้อมเสร็จ แต่นี่เป็นกรณีพิเศษเท่านั้น ความจริงบุตรข้าพเจ้าทั้งหญิงและชายที่แต่งงานไปแล้วก็หลายคู่ ไม่ได้ทำพิธีปูที่นอนเลย ข้าพเจ้าได้บอกว่าแต่งงานแล้วจะมีความสุขความเจริญในวิถีชีวิตครอบครัว ก็อยู่ที่มีความประพฤติดี "สิ่งใดเป็นความดี ผู้รู้สรรเสริญว่าเป็นไปในทางเจริญ เมื่อตรองด้วยปัญญาเห็นจริงแล้ว ก็จงบำเพ็ญให้มียิ่ง ๆ ขึ้น สิ่งใดเป็นความชั่ว ผู้รู้ติเตียนว่าเป็นไปในทางเสื่อม เมื่อตรองด้วยปัญญาเห็นจริงแล้ว ก็จงพยายามละทิ้งเสีย" (กาลามสูตร) ถ้าตนไม่ประพฤติตามนี้ พิธีปูที่นอนจะทำอะไรได้ให้มีความเจริญสวัสดี จงร่วมกันปูที่นอนของตนเองเถิด อย่าต้องใช้พ่อแม่ปูให้นอนเลย ข้าพเจ้ากล่าวข้อความเหล่านี้แก่ลูก ๆ ถ้าว่าโดยใจความ ก็ตรงกัน แต่ที่เล่าในที่นี้ ก็เล่าอย่างนักแต่งหนังสือ บุตรข้าพเจ้าที่แต่งงานไปแล้ว แต่ไม่ได้ทำพิธีปูที่นอน ข้าพเจ้าเห็นเขาก็มีความสุขความเจริญดีตลอดมา ตามสมควรแก่ฐานะของคนอย่างชั้นข้าพเจ้า

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อเสร็จพิธีรดน้ำแล้ว ก็มักมีงานเลี้ยงเพื่อนฝูงด้วยในตอนเย็นวันนั้น เท่ากับเป็นงานฉลองแต่งงาน ซึ่งบรรดาเพื่อนฝูงก็สนุกกันและเนื่องในงานนี้ตอนท้าย แขกผู้ใหญ่ซึ่งได้รับเชิญเป็นผู้กล่าวคำอำนวยพรคู่แต่งงาน เมื่อแขกผู้ใหญ่กล่าวแล้ว ก็เชิญคนอื่นขึ้นไปกล่าวอีกทีละคน ปะเหมาะอาจมีหลายท่าน ลางทีขึ้นไปพูดถึงขั้นอ้อแอ้ลิ้นไก่สั้นก็มี ซึ่งคนอย่างข้าพเจ้าไม่รู้สึกสนุกด้วย ส่วนคนอื่น ๆ รุ่นอายุคู่แต่งงาน ก็ไม่อยาก

ให้มีผู้ใหญ่มาร่วมในงานเช่นนี้ด้วย เพราะไม่ทำให้ได้รับความสนุกกันเต็มที่ ในโอกาสที่อาจมีถึงขั้น "ความยากหายหมด" ก็ได้ แม้จะจัดให้บรรดาผู้ใหญ่ไปไว้เสียโต๊ะหนึ่งหรือสองโต๊ะ มันก็ไม่สนุกอยู่นั่นเอง รายหนึ่งข้าพเจ้าไปในงานเลี้ยงเช่นนี้ล่าไปหน่อย เขาก็เชิญให้ไปนั่งที่โต๊ะหนึ่ง ซึ่งมีคนหนุ่ม ๆ สาว ๆ หลายคน นั่งร่วมอยู่ที่โต๊ะนั้น สักครู่คนที่นั่งก็หาโอกาสหายจากโต๊ะนั้นไปทีละคนสองคน จนเกือบหมด ได้ความว่าชายหนุ่มเหล่านั้น เคยเป็นลูกศิษย์ แต่ข้าพเจ้าจำเขาไม่ได้ ลางรายเมื่อเลี้ยงกัน ก็มีคู่สมรสทำพิธีตัดขนมแต่งงานตามแบบฝรั่ง นำมาแจกให้แขกด้วยทุกโต๊ะ

ข้าพเจ้าเคยถูกเชิญไปในงานเลี้ยงอย่างนี้บ่อย ๆ ถ้าไม่จำเป็นเฉพาะลางกรณี ก็ต้องปฏิเสธเด็ดขาด ขอตัวว่ามีอายุมากแล้ว และเป็นคนนอนแต่หัวค่ำ ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็ที่มักถูกเป็นผู้กล่าวคำในงานนั้น ซึ่งข้าพเจ้าไม่สันทัดและไม่ถนัดเป็นนักพูดอะไร ที่พูดไปก็ด้วยจำเป็น มีอยู่รายหนึ่งต้องการให้ข้าพเจ้าอยู่กินเลี้ยงด้วย ข้าพเจ้าก็ตอบปฏิเสธไปอย่างเด็ดเดี่ยว เขาก็ขอให้ข้าพเจ้ากล่าวอะไรสัก ๒—๓ คำ แก่แขกผู้มาในงาน ก่อนลงมือรดน้ำ ข้าพเจ้าก็ยอม นี่แสดงว่าเขาต้องการให้ข้าพเจ้ากล่าวคำในงานกินเลี้ยง เมื่อไม่ได้จึงขอเปลี่ยนมาพูดเอาตอนจะเบิดงานแต่งงาน ข้าพเจ้าก็เห็นว่าดีเหมือนกัน ไม่มีข้อเสียหายอะไร

ส่วนรายที่มีการตัดขนมแต่งงานด้วยนั้น จะกล่าวหาว่าไปเอาอย่างของฝรั่งมา ก็ไม่ถนัดนัก ลางทีจะมีชาวต่างประเทศ เป็นจีนหรือเป็นฝรั่งก็ตามที เขามีแก่ใจเอาขนมชนิดนี้มาช่วยงาน เจ้าภาพก็จะต้องทำพิธีตัดขนมด้วยจำเป็นก็ได้ แต่ก็เห็นจะมีผู้ทราบน้อยคนว่า ที่ในขนมนั้นเขามักมีแหวนนิ้วหนึ่งซ่อนอยู่ เป็นอย่างแหวนเสี่ยงทาย และเวลาคู่สมรสจับด้ามมีดพร้อม

กัน ขณะที่กำลังตัดขนม ถ้าคนไหนจับตอนบน ทายว่าคนนั้นจะได้เป็นใหญ่กว่าคนที่จับตอนล่าง นี้ก็เป็นจำพวกเดียวกับเรื่องแย่งกันจับทัพพีตอนบนของไทย ในขณะตักบาตรตอนเช้าของวันแต่งงาน จำนวนพระที่นิมนต์มาเจริญพระพุทธมนต์ในงานบ่าวสาว เขาใช้จำนวน ๘ องค์ คือฝ่ายเจ้าบ่าวเจ้าสาว ต่างนิมนต์กันคนละครึ่งของจำนวน ถ้าอย่างน้อย ก็ต้องเป็นฝ่ายละ ๔ องค์ จึงจะได้คณะสงฆ์ มากกว่านี้ก็ได้แต่ไม่สะดวกเกี่ยวกับจัดสถานที่ ด้วยเรือนฝากระดานมีขนาดที่ลุกนั่ง เหมาะแก่พระจะนั่งได้สะดวกก็ ๘ องค์ ๙ องค์ มากกว่านั้นก็ไม่สะดวก เพราะเมื่อรวมกันทั้งสองฝ่ายก็ต้องเป็นจำนวนคู่เสมอ เหตุนี้จึงสืบเป็นประเพณีกันมา ว่าถ้าเป็นงานมงคลแต่งงาน จำนวนพระต้องเป็น ๘ องค์เสมอ ในบัจจุบันนี้ลางรายนิมนต์พระมาเป็นจำนวน ๙ องค์ โดยเอาเคล็ดว่าก้าวขึ้น แต่จำนวน ๙ เป็นจำนวนคี่เขาไม่ใช้ในพิธีมงคลแต่งงาน ซึ่งต้องเป็นจำนวนคู่

เมื่อเวลาตักบาตร เขาเรียงบาตรไว้ที่หน้าพระสงฆ์เป็นจำนวน ๘ ใบ ทั้งนี้ไม่รวมถึงบาตรพระพุทธด้วย ข้าพเจ้าเคยไปเป็นเจ้าภาพแต่งงานหลานชายคนหนึ่ง ซึ่งเป็นหลานลุง ที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อจะไม่ให้แย่งกันจับทัพพีเมื่อขณะจะตักบาตร ข้าพเจ้าสั่งให้เจ้าบ่าวจับด้ามทัพพีตอนบน คนอื่นซึ่งอยู่ในที่นั้นเห็นจะแปลกใจ ว่าข้าพเจ้าเผด็จการ จึงจัดให้หลานของตน จับทัพพีตอนบน ครั้นตักบาตรไปถึงใบที่สี่ ข้าพเจ้าก็บอกให้หยุด คราวนี้ก็บอกให้เปลี่ยนกัน เป็นเจ้าสาวจับบนและเจ้าบ่าวจับล่างบ้าง คนที่นั่งอยู่รวมทั้งพระด้วยก็หัวเราะ ว่าทำอย่างนี้ก็เท่ากัน ไม่มีใครเป็นใหญ่และเป็นรอง ถ้าจะเป็นก็แต่ช้างเท้าหน้าและช้างเท้าหลังเท่านั้น ก็ตอนที่ให้เจ้าบ่าวเป็นผู้จับบน

ก่อน ซึ่งไม่ทำให้ประเพณีของเดิมที่สืบ ๆ ต่อกันมาแต่ปรัมปรา และยังมีค่าแก่สังคมอยู่ ต้องหมดไป

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องประเพณีเกิด – แต่งงาน – ตาย ส่วนปลีกย่อยไว้ในที่นี้ก็เลือกเอาแต่ที่ยังไม่มีกล่าวอยู่ในหนังสือชุด *ประเพณีไทย* ที่แต่งไว้แล้ว เท่ากับเป็นบันทึกเพิ่มเติมเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่อท้ายของหนังสือเหล่านั้น ซึ่งเมื่อแต่งแล้วก็ล่วงมาเป็นเวลานาน แต่ยังไม่มีช่องทางจะแต่งแก้ไขเพิ่มเติมได้ก็ด้วยเหตุผลประการฉะนี้

๒๑. เมื่อเรียนหนังสือ
บริเวณรอบ ๆ โรงเรียนอัสสัมชัญ

ข้าพเจ้าจำได้เงา ๆ จากหนังสือที่เคยอ่าน แต่นึกยังไม่ออกว่าเป็นหนังสือเรื่องอะไร ว่าโรงเรียนอัสสัมชัญนั้น ตั้งขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๐ หรือ พ.ศ. ๒๔๓๑ ที่จำได้เงา ๆ และไม่ลืม เพราะขณะเมื่ออ่านหนังสือ ตรงที่กล่าวถึงปีสร้างโรงเรียนอัสสัมชัญ ข้าพเจ้านำเอาไปเทียบเข้ากับปีเกิดของข้าพเจ้าซึ่งจำได้แม่น ว่าตกอยู่ในราวปีเดียวกัน หรือไม่ก็ก่อนหน้านั้นปีหนึ่ง ที่เป็นเช่นนั้น เพราะข้าพเจ้าหย่อนสามารถเรื่องความจำเกี่ยวกับศักราชซึ่งเป็นจำนวนตัวเลข ตลอดจนจำนวนตัวเลขเรื่องอื่น ๆ ก็เป็นเช่นเดียวกัน การกำหนดจดจำ มีความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องความรู้ อยู่ไม่น้อยเหมือนกัน แต่เราจะจำทุกสิ่งทุกอย่างให้ได้หมด ไม่มีใครทำได้ นอกจากเหตุการณ์หรือลางเรื่องลางสิ่ง ซึ่งเรามีความสนใจเป็นพิเศษ จึงจะจำได้ แม้กระนั้น เมื่อเวลาล่วงเลยมานาน ความที่จำได้ก็จะเลือนลางไปจากความจำโดยลำดับ เว้นไว้จะคอยท่องบ่นไว้เสมอ จึงจะคงอยู่ในความจำได้ต่อไป

ความจำได้มีทั้งดีและไม่ดี ถ้าความจำนั้นทำให้เราเป็นสุขใจ เราก็อยากให้อยู่กับตัวเราได้นาน ๆ เพราะเมื่อระลึกขึ้นทีใด ก็ทำให้เกิดความสบายใจ

ถ้าความจำนั้น ทำให้เราเป็นทุกข์ใจ เราก็อยากจะลืมมันเสีย เพราะทำให้เกิดความเดือดร้อนใจ เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า "ความสุข (หรือความทุกข์) จะหาพบได้แต่ในอดีต" (H. Fielding Hall: *The Hearts of Men*) เพราะขณะที่เราทำสิ่งใด ๆ สิ่งนั้นจะเกิดเป็นความสุขหรือความทุกข์ขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมันส่งผลเป็นความรู้สึกให้แก่เราในภายหลัง ซึ่งเป็นอดีต ในทางพุทธศาสนาเรียกว่า วิบากกรรม คือผลของกรรม ถ้าว่าในทางคริสตศาสนา ก็เห็นจะพอปรับเข้ากันได้ กับคำว่า conscience ในภาษาอังกฤษ ซึ่งหมายความถึงอำนาจความรู้สึกดีชั่ว เป็นสุขหรือทุกข์ ซึ่งมีอยู่ในตัวคนตามปรกติ อันพระเจ้าประทานไว้ สำหรับเป็นแนวปฏิบัตินำทางเป็นวิถีชีวิต ให้เลือกได้ตามใจสมัครโดยเสรี ลางทีสิ่งที่กระทำไปนั้น เห็นว่าเป็นการกระทำที่ดีแต่ส่งผลให้ในระยะแรก เกิดความทุกข์โทมนัสใจ แต่ก็เป็นเช่นนี้อยู่ชั่วระยะหนึ่ง แล้วก็ค่อยจางหายไป และอาจจะกลายเป็นความสุขใจ เมื่อขณะระลึกถึงซึ่งยังคงจำได้จนบัดนี้ นี่เป็นเหตุการณ์ตอนหนึ่ง ในชีวประวัติของข้าพเจ้าสมัยเมื่อเข้ารับราชการแล้ว เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงมีความเชื่อแน่ว่า จงทำแต่ความดี แม้ผลที่ได้รับนั้น ทีแรกจะเกิดเป็นความทุกข์มากกว่าความสุขใจ ก็เป็นไปเพียงขณะชั่วแล่นเท่านั้น แต่แล้วก็จะกลับเป็นความสุขขึ้นในที่สุด เพราะด้วยทำดีย่อมส่งผลดี ทำชั่วย่อมส่งผลชั่ว ที่ทำดีแต่ส่งผลชั่วและทำชั่วแต่ส่งผลดี กลับกัน ก็เพราะดีและชั่วมันพัวพันกันอยู่ แต่เราไม่รู้ ว่าการกระทำทั้งหมด ซึ่งมีทั้งดีและชั่วต่อเนื่องกันอยู่อย่างไรในวิถีชีวิตตน และมีระยะเวลาให้เกิดเป็นผลช้าหรือเร็วกว่ากันเมื่อไร ลางทีเราก็ไม่สามารถจะกำหนดรู้ล่วงหน้าและแยกมันได้ อย่างที่ท่านว่า กรรมตามไม่ทัน ในชั่วชีวิตของคน ก็เพราะอายุของคน ตามส่วนสัมพันธ์ มีระยะสั้นมาก

ข้าพเจ้าเล่าไป ๆ ก็ออกนอกทางที่วางรูปไว้แล้วในใจ กลายเป็นมะเหล เถไถมะไหลถาไป จึงต้องหันมาเข้าทาง ตั้งต้นพรรณนาถึงโรงเรียนอัสสัมชัญ ที่ตรงนี้โรงเรียนอัสสัมชัญเมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นนักเรียน กับโรงเรียนอัสสัมชัญสมัยปัจจุบัน เดิมเคยเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญอย่างใด ก็ยังคงเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญอย่างนั้นอยู่นั่นเอง คือยังคงตั้งอยู่ในที่เดิม และตัวตึกซึ่งเป็นอาคารเรียน เดิมมีอยู่อย่างใด ก็ยังคงเป็นอยู่อย่างนั้น ถ้ามีสภาพเป็นอยู่เช่นนี้ตลอดไป ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง โรงเรียนอัสสัมชัญก็ต้องตกอยู่ในข่ายแห่งธรรมดา คือความเก่าคร่ำคร่าและหมดลักษณะในตัวเอง ไปในที่สุด ที่โรงเรียนอัสสัมชัญยังเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญอยู่ต่อมาได้จนบัดนี้ ก็เพราะมีการเปลี่ยนแปลงและปรับปรุง ให้มีสิ่งใหม่เข้าไปแทรกสิ่งเดิมเป็นลำดับมา โดยขยายขนาดเนื้อที่ของโรงเรียน และสร้างอาคารเรียนและสิ่งอื่น ๆ เพิ่มเติมเป็นลำดับ ส่วนอาคารเรียนเดิม ก็ยังรักษาไว้ ไม่รื้อถอนแล้วสร้างใหม่ตามไปด้วย เมื่อยังไม่มีความจำเป็น เพราะเห็นว่ายังใช้ได้ประโยชน์อยู่ แต่ในที่สุดอาคารเรียนหลังนี้ ก็จะต้องถูกรื้อลงแล้วสร้างใหม่ขึ้นวันหนึ่ง เพราะจะให้คงอยู่อย่างนี้ตลอดไปไม่ได้ ด้วยผิดกฎธรรมดา ที่ว่าไม่มีอะไรในโลกนี้ ซึ่งแท้เที่ยงไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลง จะมีสิ่งที่แท้เที่ยงอันอยู่ในอุดมคติของมนุษย์ ก็คือพระนิพพานและพระเจ้าเท่านั้น ที่อยู่นอกโลกนี้ไป

บริเวณโรงเรียนอัสสัมชัญสมัยข้าพเจ้าเป็นนักเรียน มีเขตด้านเหนือ เพียงอาคารเรียนหลังเดิม ซึ่งเป็นตัวตึกแถวสองชั้น ตอนกลางเป็นมุข และมีเพิ่มเฉพาะตอนที่ตรงนั้นขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ใช้เป็นห้องนอน ห้องเรียนของนักเรียนอยู่ประจำ ด้านหลังอาคารนี้มีที่ว่างเป็นสนามเล็ก ๆ มีรั้วกั้น อยู่ติดกับถนนโอเรียนเตล ซึ่งบัดนี้จะเรียกชื่อว่าถนนอะไร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ สนามที่

กล่าวนั้น ทิ้งว่างไว้เฉย ๆ นักเรียนไม่มีโอกาสจะเข้ามาเล่นได้ เพราะทางเข้าปิดตาย ส่วนเขตของโรงเรียนด้านใต้ อยู่เพียงแนวถนน ด้านซ้ายของโบสถ์วัดอัสสัมชัญ ซึ่งครั้งโน้นเป็นตึกเตี้ย ๆ ขนาดใหญ่ชั้นเดียว เขตด้านใต้ที่กล่าวนี้มีประตูใหญ่สองบาน ปิดตายอยู่เสมอ จะเปิดก็แต่วันมีงานที่สำคัญของโรงเรียน คนที่มารถม้าหรือเดินมา จะต้องเข้าทางถนนโอเรียนเตล และเลี้ยวซ้ายเข้าถนนซอย ตรงที่ซึ่งเป็นบริษัทอีสเอเชียติกบัดนี้ ผ่านหน้าโบสถ์แล้วอ้อมไป จึงจะถึง ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตรงนี้ เป็นเพียงการคาดคะเนของข้าพเจ้า เพราะไม่เคยเห็นประตูโรงเรียนทางด้านใต้นี้เปิด สักครั้งเดียว ด้วยบริเวณนอกเขตโรงเรียนด้านนั้น มีถนนดินแคบ ๆ และเลียบคลองสีลมไปออกถนนเจริญกรุง ตรงเชิงสะพานสีลมด้านเหนือ คลองและสะพานสีลมเดี๋ยวนี้ไม่มีแล้ว เพราะถูกถมถูกรื้อกลายเป็นถนนไปแล้ว สองฟากทางเดินแคบ ๆ ที่กล่าวนี้ เดิมเป็นนิคมของสัปปุรุษสีกาสังกัดวัดอัสสัมชัญ มีเรือนปลูกกันอยู่เต็มไปหมด ตามปรกติ การเข้าออกโรงเรียน ก็เข้าออกกันทางด้านถนนเจริญกรุงซึ่งบัดนี้ไม่มีแล้ว

เขตโรงเรียนทางด้านตะวันออก จดหลังตึกแถวฝั่งขวาของถนนเจริญกรุง มีทางเข้าโรงเรียนจากถนนนี้ เป็นทางกว้างพอรถม้าเข้าได้ แต่เปิดประตูให้นักเรียนเข้าออก ทางช่องประตูบานเล็ก ลางทีเมื่อมีงาน อาจเปิดประตูใหญ่ทั้งสองบานก็ได้ เมื่อใช้ในวันมีงานใหญ่ของโรงเรียน ตึกแถวถนนเจริญกรุงตรงนี้ ย่อมแบ่งได้เป็นสองตอน มีทางเข้าโรงเรียนคั่นกลาง ตอนเหนือเป็นตึกแถวสองชั้นแบบใหญ่ของสมัยนั้น ตอนใต้เป็นตึกแถวสองชั้นแบบจีน เรียกกันในภาษาจีนแต้จิ๋วว่า "จับโป๊ยเกย" เพราะมีหมดด้วยกัน ๑๘ คูหาพอดี ถ้าแปลเป็นไทย เห็นจะต้องว่า ตึก ๑๘ ห้อง อันใช้เป็นชื่อ

ตำบล สำหรับเรียกขานกันในสมัยนั้น ตึกแบบจีนที่กล่าวนี้ และรวมทั้งตึกแถวอยู่ตรงข้ามคนละฟาก ยังคงเหลืออยู่จนกระทั่งบัดนี้ ส่วนตึกฟากทางตะวันออก ไม่คงสภาพเดิมที่เดียวเหมือนฟากทางตะวันตก เพราะมีเปลี่ยนแปลงขึ้นใหม่บ้างลางคูหา ตรงข้ามทางเข้าโรงเรียนซึ่งกล่าวนี้ เมื่อเดินข้ามถนนเจริญกรุง มีตรอกเล็กๆ เข้าไปได้ไกล แล้วมีทางแยกเป็นทางเดินแคบๆ ไปได้หลายทาง ตรอกนี้ เดิมจะมีชื่อหรือไม่ ก็ทราบไม่ได้ แต่ในสมัยข้าพเจ้าเป็นนักเรียน เรียกกันว่าตรอกยายโต๊ะ ซึ่งบัดนี้เทศบาลปิดป้ายไว้ว่า ตรอกโต๊ะ ความจริง *โต๊ะ* ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงตู้โต๊ะและอะไรหรอก เป็นชื่อของผู้ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นนั่นเอง แกและสามีของแก ตั้งร้านขายเครื่องเขียน มี กระดาษ หมึก ปากกา ดินสอ เป็นต้น อยู่ที่ตึกแถวตรงปากตรอกแง้มเหนือ นักเรียนต้องการอะไร ซึ่งใช้ในการเรียน ตลอดจนตุ๊กตุ่นตุ๊กตาและสิ่งของเบ็ดเตล็ด เช่น ลูกหิน ลูกหนัง เป็นต้น ก็พากันมาซื้อที่ร้านยายโต๊ะ ยายในที่นี้ไม่ใช่หมายถึงหญิงแก่ชรา แต่หมายความถึงผู้หญิง ซึ่งในสายตาของเด็ก เห็นว่าแก่ จึงใช้คำว่ายายเท่านั้น ลูกชายยายโต๊ะ เดี๋ยวนี้ก็ยังมีตัวอยู่ นานๆ ข้าพเจ้าก็เคยพบสักครั้งหนึ่ง โดยเฉพาะในงานมงคลสมรสหรืองานเผาศพ เขามีอายุเกือบจะนับได้ ว่ารุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า ถ้าจะอ่อนกว่าข้าพเจ้าก็เพียงเป็นปีนักษัตรอยู่ในรอบเดียวกัน ลืมถามไปว่าใช้นามสกุลว่าอะไร เพื่อจะได้ทราบว่าลูกเต้าของเขา ที่มีหน้ามีตาเป็นคนใหญ่คนโตบ้างไหม เพื่อเป็นความรู้รอบตัวไว้

ต่อมาเมื่อโรงเรียนอัสสัมชัญ ขยายเขตด้านใต้ ไปถึงตรงที่เป็นตึกพ่อคอลอมเบต์เดี๋ยวนี้ ทางเข้าโรงเรียนด้านถนนเจริญกรุง ก็เลิกใช้ แล้วสร้างเป็นตึกสามชั้น คร่อมปิดทางเข้าออกของเดิมหมดไป ส่วนเขตโรงเรียนด้าน

ตะวันตก ซึ่งติดทางเดินอยู่หลังโบสถ์อัสสัมชัญ ก็ขยายกว้างพอให้รถเข้าได้ เมื่อสมัยโน้นมีทางเข้าออกอีกทางหนึ่ง อยู่ตรงหลังโบสถ์อัสสัมชัญพอดี ตอนเมื่อขยายทางเดินเป็นถนนสำหรับยานต์เข้าได้แล้ว ก็ตัดตรงให้ทะลุถนนโอเรียนเตลได้อีกทางหนึ่ง ดังที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน ส่วนทางเข้าโรงเรียนก็ย้ายจากที่เดิม เลื่อนมาอยู่ตรงที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน

ภายในบริเวณ ตรงขวามือที่เข้าไปจากทางเข้า หลังโบสถ์อัสสัมชัญ เป็นเรือนไม้ เสาก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้องหยาบ ขนาดใหญ่ ใช้เป็นห้องเรียนเด็กเล็กชั้นประถม ใต้ถุนมีเนื้อที่กว้าง พอเด็กจะเล่นลิงชิงหลักหรือเล่นเยาเถิดและเล่นตี่จับกันได้หลายแห่ง ส่วนทางด้านซ้ายของทางที่เข้าไป เป็นวงเวียนขนาดใหญ่ กั้นรั้วไม้โปร่ง ๆ เตี้ย ๆ โดยรอบ มีม้าสำหรับนั่งเป็นระยะ ๆ และเป็นที่ร่มรื่น เพราะมีต้นไม้ใหญ่ จะเป็นต้นอะไรจำไม่ได้ ขึ้นบดบังแดดไม่ให้ส่องเข้ามาได้จ้า นักเรียนที่ชอบนั่งในวงเวียนนี้ มักเป็นรุ่นโต คุยกันบ้าง อ่านหนังสือกันบ้าง ถัดออกไปตรงแนวหน้าหมู่ตึกอาคารหลังเก่า ก็เป็นลานกว้าง ถมดินปนทราย ปลูกต้นไม้ขนาดไม่โตนัก เป็นระยะ ๆ แล้วก็ถึงโรงมุงหลังคาจาก ขนาดยาวและใหญ่ สำหรับเป็นที่เล่นกีฬาหรือเล่นชิงช้า หรือเล่นอะไรก็แล้วแต่เรื่อง จำไม่ได้ สองข้างมีม้านั่งเป็นระยะ ๆ ต่อจากโรงเล่นนี้ไปทางตะวันออก มีที่ว่างเหลืออยู่บ้างเล็กน้อย จดหลังตึกแถวถนนเจริญกรุง แต่มีรั้วกั้นมิดชิด ตอนเหนือของด้านนี้ เป็นห้องส้วม ห้องปัสสาวะของนักเรียน ข้างหน้ามีต้นยางกัตเตอร์เปอร์ชา จะเรียกว่ายางตะเภาหรือยางอะไร ไม่ทราบ ซึ่งเราเรียกกันแต่ก่อนว่า ต้นยางอินเดียรับเบ้อ ต้นใหญ่ อยู่ต้นหนึ่ง เราใช้กลีบนอกของดอกมัน มาทำเป็นช่องแล้วเป่าลมให้พอง ส่วนยางของต้นไม้ชนิดนี้ เราก็รู้เหมือนกัน ว่าถ้าสับต้นให้ยางไหลออกมา ไม่ช้ามันก็

แข็งตัว อาจรวมกันทำเป็นกลุ่มก้อนได้ แต่ก็ไม่มีโอกาสจะทำเป็นก้อนยางได้เสมอไป นอกจากบาทหลวงที่เป็นอาจารย์ดูแลจะไม่เห็น

ข้าพเจ้าเล่าลักษณะภูมิประเทศของโรงเรียนอัสสัมชัญ เท่าที่จำได้ สมัยข้าพเจ้าแล้ว ตามธรรมดาก็จะต้องเล่าถึงตอนที่เรียนหนังสือ และมีระเบียบแบบแผนเกี่ยวกับการเรียนเป็นอย่างไร แต่จะต้องงดเรื่องนี้ไว้ก่อน ไปเล่าถึงท้องที่ซึ่งอยู่ระหว่างโรงเรียนอัสสัมชัญกับไปรษณีย์กลาง ว่ามีอะไรที่จำได้ และสมควรจะเล่าให้ฟังได้บ้าง จึงถือโอกาสเล่าไว้ที่ตรงนี้

ถนนโอเรียนเตล ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือของโรงเรียนอัสสัมชัญ เรียกตามชื่อจากภาษาอังกฤษว่า Oriental Avenue เดิมเมื่อแรกมี เห็นจะเป็นถนนชนิดวิถีที่เป็นช่องทางร่มรื่นด้วยต้นไม้ใหญ่ ซึ่งขึ้นอยู่เป็นแถวเป็นแนวสองข้างทาง อย่างถนนราชดำเนินนอก ถ้าเทียบกับลักษณะขนาดถนนอื่นในสมัยเดียวกัน นอกจากถนนเจริญกรุงแล้ว ถนนโอเรียนเตล เห็นจะเป็นถนนขนาดใหญ่ในย่านแถวนั้น และคงมีลักษณะร่มรื่นด้วยต้นไม้ ซึ่งจำได้เงาๆ ว่าดูเหมือนจะเป็นต้นอิ๊เหล็ก ดังกล่าวมาข้างต้น จึงได้ตั้งชื่อถนนเป็นภาษาอังกฤษว่าอย่างนั้น เมื่อเทียบกับถนนเจริญกรุงตอนนั้น หรือรวมตอนอื่นๆ ด้วยก็ได้ ส่วนใหญ่ ถนนเจริญกรุง เวลากลางวันแดดร้อนจ้า ด้วยไม่มีร่มไม้ชายคา ที่ทำความร่มรื่นให้แก่คนเดินถนน นอกจากต้นประดู่ขนาดใหญ่ ซึ่งขุนพัฒน์แหยมผู้ใจบุญ ปลูกไว้ให้เป็นระยะๆ ดังได้กล่าวไว้ที่ในตอนอื่นแล้ว ต้นประดู่นี้ เท่าที่ข้าพเจ้าเห็นเมื่อยังเด็ก มีอยู่ระยะห่างๆ กันมาก จนอาจถือเอาต้นประดู่เป็นที่กำหนดหมายของสถานที่ได้เด่น เช่น โรงรถต้นประดู่ สามแยกต้นประดู่ หรืออะไรทำนองนี้ ที่เรียกชื่อถนนโอเรียนเตล คงตั้งตามชื่อโรงแรมโอเรียนเตล ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงปลาย

สุดของถนนนี้ที่ตกแม่น้ำ โรงแรมโอเรียนเตล น่าจะตั้งมาช้านานก่อนใคร ๆ เพราะเมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นนักเรียน ก็เคยเห็นโรงแรมนี้มีอยู่แล้ว เป็นตึกสองชั้น มีมุขกลาง ซึ่งเขายังรักษามุขหน้าตึกนี้ไว้ แม้จะต่อเติมขึ้นใหม่ จนบัดนี้กลายเป็นตึกสูงกว่าสิบชั้น แต่เขาก็ยังไม่รื้อมุขของเดิมออก เพื่อแสดงว่าไม่ใช่เป็นโรงแรมที่เกิดใหม่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่มีอดีตเป็นประวัติของตน

ถัดโรงแรมโอเรียนเตลออกมา ทั้งสองฟากถนน เป็นเรือนตึกสองชั้น ฟากละสองหลัง มีบริเวณกั้นเป็นส่วนสัด ปลูกไม้ดอกไม้ใบ ส่วนตัวอาคารใช้เป็นสำนักงานธุรกิจของห้างชาวตะวันตก พอสุดตึกนี้ มีถนนขนาดเล็กซึ่งแต่ก่อนรถยนต์เดินไม่ได้สะดวก เพราะถึงหน้าฝน ก็มีแต่หลุมบ่อ และโคลนตม ปากถนนข้างหนึ่ง ออกถนนโอเรียนเตล อีกปากหนึ่งไปออกตรอกถนนโรงภาษีร้อยชักสาม สุดลงที่ปากทางเข้าสถานทูตฝรั่งเศส ข้าพเจ้าเข้าใจว่าถนนนี้ แต่ก่อนจะเป็นทางเดินครั้งโบราณ ซึ่งต่อจากตลาดน้อยเลียบฝั่งซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยาเรื่อยไป และคงจะเป็นทางเดินคดเคี้ยว วกไปเวียนมา ตามสภาพทางเดินสมัยโน้น ภายหลังทางเดินที่กล่าวนี้ ถูกบีดกั้นเป็นตอน ๆ ตลอดไป ด้วยความจำเป็น ทางเดินจึงขาดเป็นห้วง ๆ ไม่ต่อกัน แต่ยังเหลือเค้าให้เห็นอยู่ คือถนนแคบ ๆ พอรถยนต์แล่นได้เป็นตอน ๆ เช่น ถนนหลังธนาคารฮ่องกง และถนนเล็กที่บริเวณวัดม่วงแค ไปออกถนนตรอกโรงภาษี ที่ระหว่างตรงนี้ คือบริเวณไปรษณีย์กลางเดี๋ยวนี้ ทราบว่าเดิมเป็นนิคมชาวไทยอิสลาม ซึ่งเรียกกันเมื่อก่อน ว่าสุเหร่าบ้านแขก *สุเหร่า* คือสถานที่ชุมนุมทำศาสนกิจของพวกอิสลาม เดี๋ยวนี้คำ *สุเหร่า* หายไป กลายเป็นเรียกว่า *มัสยิด* สุเหร่าและมัสยิด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะต่างกัน ตรงที่สุเหร่าเป็นสถานที่ชุมนุมเฉพาะหมู่คณะ ส่วนมัสยิดจะเป็นสถานที่ชุมนุม

สาธารณะเกี่ยวกับการกระทำศาสนกิจของชาวอิสลาม ถ้าจะทราบให้แน่ ก็อาจสอบข้อเท็จจริงจากผู้รู้ได้ไม่ลำบาก แต่ต้องดูผู้ที่เราสอบถามด้วย ว่าเป็นผู้รู้มากหรือเป็นผู้รู้น้อย ถ้าผู้มากเกินไป ก็หมายความว่าไม่รู้เสียโดยมาก ถ้ารู้น้อยแต่ไม่น้อยจนเกินไป ก็แสดงว่ารู้ดีกว่าผู้ที่รู้มากเกินไป

ภายหลัง ที่ตอนมีสุเหร่า ได้ความว่า พระราชทานให้เป็นที่ตั้งสถานทูตอังกฤษ แล้วพระราชทานที่แก่ชาวอิสลาม ตั้งสุเหร่าให้ใหม่ อยู่หลังตึกศุลกสถาน คือ โรงภาษีร้อยชักสาม เนื้อที่ตอนหน้าตกแม่น้ำ ด้านเหนือจดสถานทูตอเมริกันเก่า ดังเล่าไว้แล้ว และเขตวัดม่วงแค เมื่อสถานทูตอเมริกันย้ายไปแล้ว ที่ทั้งสองแห่งนั้น ตกเป็นที่ราชพัสดุ กรมศุลกากรในสมัยนั้น ต้องการจะขยายเนื้อที่ริมแม่น้ำทางเหนือ จึงตกลงแลกที่ตอนริมน้ำของสุเหร่าบ้านแขก นอกนี้ยังได้ขยายไปถึงที่เดิมของสถานทูตอเมริกันด้วย แล้วยังข้ามเขตวัดม่วงแค ไปถึงตอนริมแม่น้ำของสถานทูตอังกฤษเดิมครึ่งหนึ่ง ภายหลังเมื่อกรมไปรษณีย์โทรเลขย้ายมาตั้งตรงที่ปัจจุบัน ทางราชการจึงยกที่ตอนริมแม่น้ำ ซึ่งเป็นของกรมศุลกากรครึ่งหนึ่ง ให้แก่กรมไปรษณีย์โทรเลข เพื่อให้เนื้อที่ติดต่อเป็นผืนเดียวกัน

ถนนโอเรียนเตลฟากซ้าย ขาเข้าไป มีเรือนไม้ ๒ ชั้นขนาดเล็กอยู่หลังหนึ่ง ต่อจากโรงเรียนอัสสัมชัญด้านตะวันออกพอดี เคยเป็นที่ทำงานหนังสือพิมพ์ *สยามออบเซอเวอร์* ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์รายวันภาษาอังกฤษ ส่วนทางด้านขวาของถนนโอเรียนเตล ตรงข้ามโรงเรียนอัสสัมชัญ เป็นลานกว้าง ซึ่งประชาชนแถวนั้น ตลอดจนเด็ก ๆ ใช้เป็นที่เล่นกีฬา และพักผ่อนหย่อนใจกัน ที่ว่างนี้ไม่มีใครดูแลบำรุงรักษา ถ้าตอนไหนหญ้าขึ้นรก ราษฎรก็ช่วยกันถาง ถ้าต้องการจะใช้เป็นที่นั่งพักหรือที่วิ่งเล่น ตาม

ปรกติ ตอนที่มีคนใช้ เป็นที่เล่นอยู่เสมอ หญ้าก็ไม่มีโอกาสจะขึ้นรกได้ ข้าพเจ้านึกยังไม่แน่ใจว่า ที่ว่างตอนนั้น เมื่อมีละครสัตว์เข้ามาแสดง ก็คงใช้ที่ตรงนั้นเป็นที่ตั้งกางกระโจมเล่น แต่สมัยนั้น ละครชนิดนี้ ถ้ามี ก็คงเป็นเวลานาน ๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง ด้วยหาคนดูไม่ได้พอ จำได้ว่าคราวหนึ่ง มีชาวปาทาน ซึ่งเราเรียกกันสมัยนั้นว่า แขกหัวโต เพราะโพกผ้า มาตั้งเสาขนาดสูง ตอนยอดเสามีแป้นไม้รูปกลม ๆ หมุนไปตามเสาได้รอบตัว ที่แป้นเจาะรูร้อยเชือกขนาดใหญ่ ผูกให้แน่น ใช้เชือกห้อยลงมาถึงพื้นราว ๗ — ๘ สาย ผู้เล่นจับเชือกเหล่านี้ให้แน่น คนละสาย แล้ววิ่งไปรอบ ๆ ให้เร็ว ตัวคนที่ถือเชือกอยู่ เมื่อหดขาให้พ้นดิน ก็อาจทำให้ตัวลอยขึ้นชั่วขณะหนึ่ง ๆ ออกกำลังเกร็งกล้ามเนื้อ สนุกดีเหมือนกัน

ถัดที่ว่างไปนี้ มีถนนตัดใหม่อีกสายหนึ่ง ขนานไปกับถนนโอเรียนเตล เรียกกันว่าตรอกชาเตอร์แบงก์ เพราะมีธนาคารชื่อนี้ ตั้งอยู่ที่ปลายถนนริมแม่น้ำ หลังธนาคารชาเตอร์ มีตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่โตอยู่ตึกหนึ่ง เป็นห้างบริษัทเยอรมัน ชื่อพั๊กและไบเด็ก (Falk and Biedek) ราษฎรเรียกกันว่าห้างสิงโต เพราะมีรูปสัตว์ชนิดนี้หมอบตั้งอยู่หน้าห้าง ห้างสิงโตนี้ขายผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำจากประเทศเยอรมันนี ข้าพเจ้าเมื่อเป็นนักเรียน เคยเข้าไปซื้อกระดาษเขียนแผนที่อยู่ ๒ — ๓ คราว รู้สึกว่าเมื่อเข้าไปในนั้น ถ้าว่าในสายตาของเด็ก แสงสว่างในห้องสลัว ๆ ไม่สู้จ้านัก และมีความเงียบรู้สึกทะมึนทึนชอบกล ภายหลัง ห้างสิงโตย้ายมาสร้างห้างใหม่ เป็นตึก ๒ ชั้น ขนาดใหญ่ยาว ตรงข้ามกับที่ว่างซึ่งกล่าวมาข้างต้น เมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ห้างสิงโตจำเป็นต้องเลิกกิจการไป แต่ตัวตึกห้างสิงโตยังคงอยู่จนบัดนี้ และจะเปลี่ยนเป็นสำนักงานหรือห้างอะไรมาแล้วกี่ราย ไม่ทราบ

เพราะข้าพเจ้าไม่เคยย่างกรายไปทางนั้นนานมาแล้ว เจ้าของห้างพั๊กและไบเด๊กหรือห้างสิงโตเดิม จะมีลูกหลานกลายเป็นคนไทยอยู่ในเมืองไทย บ้างหรือไม่ ก็ไม่ทราบแน่ เข้าใจว่ามีแน่ โดยเฉพาะตัวนายห้างที่ชื่อพั๊ก แต่ผู้ถือหุ้นส่วนอีกคนหนึ่งคือไบเด๊ก ไม่ปรากฏว่ามีลูกหลานเหลืออยู่ในเมืองไทย

ตรงบริเวณตึกห้างสิงโตที่สร้างใหม่นี้ เดิมมีบ้านเรือนของคหบดีไทยอยู่แห่งหนึ่ง ประกอบอาชีพมวนบุหรี่ไทยขาย เรียกกันว่าบุหรี่โฮเตล ซึ่งหมายถึงโฮเตลโอเรียนเตลนั่นเอง บุหรี่โฮเตลขึ้นชื่อเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในสมัยนั้น เพราะมวนได้เรียบร้อยงดงาม ใช้ยาสูบอย่างไทย ๆ ที่เรียกว่ายาฉุน มวนด้วยใบตองอ่อนกาบหมาก และกลีบบัว และจะมีมวนด้วยสิ่งอื่นอีก ก็นึกไม่ได้ บุหรี่โฮเตลนี้ ลางทีก็ทำแปลกไปกว่าบุหรี่ธรรมดา ซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้น คือทำเป็นบุหรี่แฝด บิดให้เป็นเกลียวน้อย ๆ ติดกันเป็นคู่ ๆ ต่อมา จะเป็นเมื่อไรไม่ทราบ กิจการทำบุหรี่โฮเตลก็เลิกไป ได้ความว่าภายหลัง นายทรัพย์ เจ้าของบุหรี่โฮเตล ย้ายมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ซอยทรัพย์ ซึ่งเป็นถนนซึ่งเชื่อมถนนสุรวงศ์กับถนนสี่พระยา และก็อาจเดาได้ว่า ถนนนี้คงได้ชื่อจากนายทรัพย์ที่กล่าวนี้ก็ได้ ท่านจะมีลูกหลานสืบสกุลอะไรหรือไม่ ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบ

เรื่องบุหรี่ไทยนี้ ก่อนที่มีบุหรี่ซิการ์ ซึ่งเรียกกันสมัยก่อนว่าบุหรี่ฝรั่ง และบุหรี่ซิกาเรต ผู้สูบบุหรี่ซื้อยาฉุน ซึ่งเรียกว่ายาตั้ง เอามามวนสูบเอง ใช้ยอดใบจาก ตากแห้งแล้วลอกออกให้บาง เอามามวน เพราะฉะนั้นยาบุหรี่มวนด้วยใบจาก จึงมีรูปเรียวก้นแหลม ข้าพเจ้าเคยได้ยินว่ายาฉุนซึ่งมีรสดี ที่เรียกกันว่ายาปากแพรก คือเมืองกาญจนบุรี ซึ่งมีผู้ปลูกต้นยาสูบกัน

มาก ที่เรียกว่าปากแพรก คือตำบลที่แม่น้ำแควใหญ่และแควน้อยมาสบกันเป็นสองแพรกที่ตรงนั้น แล้วรวมกันเป็นแม่น้ำราชบุรี หรือแม่น้ำแม่กลอง ยาสูบที่มีชื่ออีกแห่งหนึ่ง คือยาเพชร เห็นจะหมายถึงยาสูบมาจากเมืองเพชรบูรณ์ ยาสูบที่กล่าวเหล่านี้ มีชนิดที่ฉุนจัดก็มี ที่ฉุนอ่อนก็มี สุดแล้วแต่ผู้สูบจะชอบชนิดไหน สีและรสก็มีต่าง ๆ กัน ตามใจชอบ

ได้ทราบจากผู้ใหญ่เล่าให้ฟังว่า ก่อนโน้นมีบุหรี่ใบจากซึ่งมวนขาย ขึ้นชื่ออยู่ชนิดหนึ่ง เรียกกันว่าบุหรี่จันกบ ทำไมจึงชื่ออย่างนี้ ก็ลืมซักถามไป หรือว่าเคยถามแล้วแต่ลืมก็ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องเดาเอาไว้ก่อนว่า คงตั้งตามชื่อผู้ทำบุหรี่นี้ขาย ว่ากันว่าบุหรี่จันกบมีก้นแหลมแข็ง สามารถใช้จิ้มฟันได้ ต่อมาในอายุข้าพเจ้าเมื่อเด็ก ก็มีบุหรี่หลวงกำจัด (ดูเหมือนมีสร้อยว่าโสณทุจริต) ซึ่งได้เคยเล่าไว้แล้ว และบุหรี่สะพานโพ บุหรี่สะพานโพนี้รูปร่างก็อย่างบุหรี่หลวงกำจัด แต่มีมวนสีขาวขนาดเล็กและสั้นกว่า และเชื่องกว่าบุหรี่โฮเตล ที่เรียกว่าบุหรี่สะพานโพ ชะรอยแหล่งที่มวนบุหรี่นี้ขาย คงอยู่ที่ตรอกสะพานโพ ซึ่งถ้าไม่ใช่ที่อื่น ก็ต้องเป็นตรอกสะพานโพ ซึ่งยังมีแนวเหลือให้เห็นเป็นตรอกเล็ก ๆ อยู่จนบัดนี้ ปากตรอกออกถนนเยาวราชข้างโรงพยาบาลจีนเทียนอุยอี้ วกเลี้ยวไปออกที่ถนนสัมพันธวงศ์ ซึ่งสมัยก่อนยังไม่มี แล้วข้ามถนนสัมพันธวงศ์ ไปตามแนวทางถนนพาดสาย ซึ่งครั้งกระโน้นยังไม่มีเหมือนกัน แล้วเลี้ยวซ้ายเข้าตรอกข้างเขตแนวด้านเหนือของวัดสัมพันธวงศ์ ไปออกถนนสำเพ็ง ตรอกตอนข้างวัดสัมพันธวงศ์นี้เรียกว่าตรอกข้าวสาร เมื่อราวสัก ๑๐ ปีล่วงมานี้ ข้าพเจ้าเดินลัดเข้าตรอกสะพานโพไปครั้งหนึ่ง เพื่อจะฟื้นความจำซึ่งเป็นความหลัง รู้สึกว่าฉำแฉะสกปรกเต็มที มีแต่ชาวจีนชั้นกรรมกรอาศัยอยู่เป็นส่วนมาก สมัยเก่า

เปลี่ยนไป สมัยใหม่เข้ามาแทนที่ แต่สภาพตรอกที่ได้ไปเห็น ไม่มีเปลี่ยนแปลง นอกจากชื่อตรอกสะพานโพ เทศบาลเปลี่ยนเป็นตรอกโพธิ์ ทำนองเดียวกับตรอกยายโต๊ะ ตรอกจัน ก็เป็นตรอกโต๊ะ ถนนจันทร์ ฉะนั้น ส่วนเรือนหลังคาจาก กลายเป็นตึกแถว ส่วนทางเดินกลับฉำแฉะ ไม่น่าย่างเดินเข้าไป ซึ่งเมื่อก่อนเท่าที่จำได้ไม่ฉำแฉะ เพราะมีทางระบายน้ำลงคลองวัดสำเพ็งได้สะดวก และคนอยู่ก็ยังไม่หนาแน่นเบียดเสียดกันอย่างสมัยนี้ ที่ทำให้เกิด "แหล่งเสื่อมโทรม"

ชาวจีนสมัยที่เล่านี้ ไม่นิยมสูบบุหรี่ แต่นิยมสูบยาแดง ยาแดงในที่นี้ไม่ใช่ยาแดงสำหรับบ้ายทาแผลสด แต่เป็นยาสูบของจีน มีสีแดงคล้ำ ๆ ใช้สูบด้วยหม้อสูบอย่างหม้อระกู่ ซึ่งมีลักษณะและรูปร่างต่าง ๆ กัน ที่ทำด้วยโลหะก็มี เป็นกล้องยาวมีหัวกล้องทำด้วยโลหะก็มี ที่เป็นกระบอกไม้ไผ่ใส่น้ำก็มี ที่เป็นอย่างหม้อระกู่อยู่ข้างใน เมื่อสูบมีเสียงลมดูดน้ำดังครอก ๆ ก็มี เวลาสูบยาแดง ต้องแบ่งยาใส่เป็นจำนวนน้อย ๆ เพราะฉะนั้น ถ้าต้องการสูบให้สะใจนาน ๆ ก็ต้องใส่ยาบ่อย ๆ ต่อเนื่องกันไปหลายครั้งและต้องใช้ชุดจุดด้วยตีหินเหล็กไฟ เพราะยังไม่มีไม้ขีดไฟใช้ จนมีคำร้องของพวก "สวดกระหัด" (คฤหัสถ์) ซึ่งนิยมร้องเล่นกันแพร่หลายในสมัยนั้น ข้าพเจ้าจำเนื้อเพลงคำร้องนี้ได้บ้างไม่ได้บ้าง ต้องพึ่งเพื่อนที่ยังจำได้ จดมาให้ดังนี้

(ถาม) "*เจ๊กเอ๊ย ล้อทำไร*
ทำไมเรือ จึงโคลงเคลง"

(ตอบ) "*ลูกจ้าง อยู่ข้างท้าย*
ตีเหล็กไฟ สูบยาเลง"

สวดคฤหัสถ์หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "สวดกระหัด" เป็นการสวดอย่างพระสวดหน้าศพ มีคฤหัสถ์รวมด้วยกัน ๔ คน แต่งตัวนุ่งผ้าสวมเสื้อชั้นในและคาดพุง แต่ละคนมีตาละบัตสำหรับบ้องหน้า กับมีตู้พระอภิธรรมตั้งไว้ด้วย ไม่ผิดอะไรกับการสวดพระอภิธรรมของพระสงฆ์ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "สวดเอ๊อาธรรมา" เพราะมีเสียงเป็นทำนองลงท้ายคล้าย ๆ เช่นนั้น ลางทีก็เรียกว่า "สวดผีตาย" เอาดื้อ ๆ ข้าพเจ้าครั้งเป็นเด็ก เมื่อได้ยินเสียงสวดแว่วมา ก็กลัวผี ขนลุกเกรียว ไม่อยากได้ยินเสียงอย่างนี้เลย แต่สวดกระหัดแทนที่จะสวดทำนองอย่างสวดพระอภิธรรม ก็สวดขึ้นต้นพอเป็นพิธีเท่านั้น แล้วก็กลายรูปเป็นเล่นตลกเรื่องต่าง ๆ ในงาน ซึ่งมีผู้หาไปแสดงทำบุญหน้าศพก่อนเผา เพื่อความครึกครื้น ผ่อนคลายความเคร่งเครียดของทุกข์โศกเท่าที่จำได้ เดิมเมื่อได้เห็นก็เป็นสวดพระ คือพระสงฆ์เป็นผู้สวด แต่เล่นตลกขัดจังหวะติดไปด้วยในตัวเป็นระยะ ๆ เพราะต้องสวดกันตลอดรุ่ง มีผู้นิยมกันมาก ภายหลังถูกห้าม เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งเกินขอบเขต ไม่บังควรอย่างยิ่งแก่สมณสารูป จึงได้กลายจากสวดพระมาเป็นสวดกระหัดขึ้น คนเหล่านี้เดิมก็เคยบวชเป็นพระและสวดพระมาก่อน เช่นคนหนึ่งเดิมเป็นพระเรียกกันว่าขรัวตานิล รูปร่างอ้วน ๆ ค่อนข้างดำ สวดพระมีคนชอบมาก ข้าพเจ้าแม้เป็นเด็ก ได้ไปฟังก็ยังชอบใจเหมือนกัน ภายหลังขรัวตานิลสึกออกมา ก็ยังหากินทางสวดกระหัดอยู่ นอกจากตานิล เท่าที่นึกได้ก็มี ตาเอม ตาขวาน และตาอ่ำตาเดียว เพราะอีกข้างหนึ่งบอด ถ้าได้ข่าวว่ามีสวด ๒ ร้านประชันกัน และร้านหนึ่งมีตาอ่ำด้วย คนก็แตกตื่น พากันมาฟังมากมาย พอเห็นตาอ่ำเดินเข้ามาเท่านั้น ยังไม่ทันขึ้นไปบนเตียงหรือร้านสวด

คนดูก็หัวเราะชอบใจ อากันครืน เพราะท่าทางที่ตาอ่ำแสดง เมื่อขณะเดินเข้ามา หรือกล่าวปราศรัยอะไรคำสองคำ คนก็รู้สึกขบขันเสียแล้ว

ภายหลังเมื่อข้าพเจ้าเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว สักปีหนึ่ง หรือสองปี มีบุหรี่ซิกาแรตเข้ามาขายบรรจุอยู่ในซองกระดาษ ซองละ ๑๐ ตัว มียี่ห้อว่า สวีตฮาต (Sweetheart) ที่ข้าพเจ้าจำได้ ไม่ใช่ว่าข้าพเจ้าสูบบุหรี่เป็นมาตั้งแต่ครั้งนั้น แต่สนใจที่แผ่นกระดาษ ซึ่งบรรจุอยู่ในซองบุหรี่ซิกาแรต เป็นภาพต่าง ๆ มีภาพดอกไม้ระบายสี ต่อมาก็มีบุหรี่ซิกาแรตยี่ห้อต่าง ๆ เข้ามาขาย ที่ยังจำได้คือยี่ห้อ Pirae หรือโจรสลัด แต่ส่วนที่เด็ก ๆ สนใจ ก็คือเก็บแผ่นรูปภาพ แล้วเอามาแลกเปลี่ยนและซื้อขายกัน จำพวกเก็บสะสมปลอกบุหรี่ซิการ์ และหน้าไม้ขีดไฟ ฉะนั้น ครั้นต่อมา เมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กเรืองแล้ว จึงได้มียาซิกาแรตบรรจุกระป๋อง มีจำนวน ๕๐ ตัว เข้ามาขาย แล้วก็มีนายซีปาปา ยาโนปุโลส ชนชาวกรีก มาตั้งโรงงานม้วนบุหรี่ซิกาแรตขึ้น ที่ตึกแถวถนนเจริญกรุงฝั่งตะวันออกให้ถนนสี่พระยาลงมาไม่ไกลนัก บุหรี่นายซีปาปา ซึ่งเป็นคำสั้น ๆ เรียกชื่อแก เป็นบุหรี่ให้ชื่อว่าบุหรี่อียิปเชียน หรือบุหรี่อียิปต์ และต่อมาก็มีบุหรี่เตอร์กิชหรือบุหรี่เตอรกี ทั้งสองอย่างมีรสผิดกัน แล้วภายหลังยังแถมมีก้นบุหรี่เสริมด้วยกระดาษทอง และแผ่นไม้ค้อกอย่างที่ใช้เป็นจุกขวด เรียกกันว่าก้นทอง ก้นค้อก นายซีปาปาประกอบกิจการม้วนบุหรี่ขาย มีความเจริญร่ำรวย ด้วยมีคนนิยมสูบกันมาก โดยเฉพาะหมู่คนชั้นสูงและชั้นกลาง ดูเหมือนได้รับเกียรติ มีตราบรมราชานุญาตแต่งตั้งให้เป็นร้านอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์สมัยรัชกาลที่ ๖ ครั้นเมื่อตัดถนนสี่พระยาแล้ว นายซีปาปาจึงไปซื้อที่อยู่ในละแวกถนนนั้น ดำเนินกิจการม้วนบุหรี่ต่อไป แต่ระยะนี้มีบุหรี่ซิกาแรตจากต่างประเทศ เข้ามาแข่งขันกันมาก ในที่สุด

นายซีปาปาก็เลิกกิจการมวนบุหรี่ ตึกหลังนั้นก็เปลี่ยนเป็นโรงเรียนเซนต์ บีเตอร์ ของบาทหลวงนิกายอังกฤษ เป็นโรงเรียนศิริศาสตร์และเป็นบริษัทจักรเย็บผ้าซิงเกอร์ ซึ่งกำลังเปลี่ยนแปลงสภาพ ดังปรากฏให้เห็นอยู่ในบัจจุบันนี้ ส่วนนายซีปาปาปลูกเรือนอยู่ที่หลังตึกนี้ ใช้ชีวิตอยู่อย่างเงียบ ๆ เข้าใจว่าบัดนี้ท่านเห็นจะยังมีชีวิตอยู่ แต่คงจะชรามากแล้ว จึงไม่ใคร่เคยเห็น เป็นแต่ทราบจากผู้มาเล่าให้ฟังว่า นายซีปาปาเก็บรักษาโบราณวัตถุลางอย่างไว้ และตั้งใจว่าจะมอบไว้ให้เป็นสมบัติของประเทศชาติไทย ซึ่งท่านใช้ชีวิตส่วนใหญ่เป็นแดนอยู่ ใต้ร่มพระบรมโพธิสมภารเป็นสุขตลอดมา และคงมีลูกหลานที่เป็นไทยแล้วหลายคน แต่ข้าพเจ้าไม่รู้จัก และที่เล่ามานี้ ก็เล่าเท่าที่นึกว่านายซีปาปายังมีชีวิตอยู่

อยากจะกล่าวถึงเรื่องบุหรี่อีกนิด ก่อนจะเล่าเรื่องอื่นให้จบในตอนนี้ คือ *บุหรี่* แปลว่าอะไร เรื่องนี้ได้มีผู้เสนอความเห็นอยู่มากท่าน เพื่อเฉลยตอบซึ่งตั้งขึ้นในหนังสือ *วชิรญาณวิเศษ* ลางท่านว่าเป็นคำเลือนจากคำว่า *รุบรู่* เพราะเมื่อจุดเพื่อจะสูบ มีแสงสว่างลุกวู่หนึ่ง แล้วไฟก็หรี่รุบรู่ลง คำว่า*รุบรู่* นี้ว่า เมื่อใช้ไป ๆ ก็เคลื่อนเสียงกลายเป็น *บุหรี่* ไป โดยที่สระอุที่ *รุบ* เลื่อนไปอยู่ที่ตัว *บ* แล้วตัว ร ก็หายไป *รุบ* ก็กลายเป็น *บุ* และ *รู่* ก็แผลงเป็น *อี* ไป จึงกลายเป็น *หรี่* ลางท่านว่า *บุหรี่* เพี้ยนจากคำ *บุรี* นั่นเอง *บุรี* ในที่นี้ว่าตัดจากคำเพชรบุรี เห็นจะหมายเพชรบูรณ์มากกว่า เพราะเพชรบุรี ไม่ปรากฏขึ้นชื่อว่าเป็นที่ปลูกยา นอกนี้ ยังมีท่านผู้อื่น ๆ ออกความเห็นแก้บั่ญหากันอีกมาก เห็นจะไม่น้อยกว่า ๑๐ ราย แต่ข้าพเจ้าจำไม่ได้ ด้วยไม่ได้ใส่ใจ แม้ที่กล่าวมาข้างต้น ก็เป็นกล่าวเท่าที่จำได้เท่านั้น ที่ไม่สนใจจำ เพราะเห็นเป็นเรื่องวินิจฉัยที่มาของคำ ตามแนวที่เรียกในตำรานิรุกติศาสตร์ว่า "ลากเข้าความ" (popular etymology) ทั้งนั้น และคำที่มาของบุหรี่ว่า

มาจากภาษาเปอร์เซีย หมายความถึงจำพวกกล้องหม้อระกู่ แต่จะเป็นคำไรในภาษานั้น ข้าพเจ้าก็นึกไม่ออกเสียแล้ว และไม่ต้องการเสียเวลาค้นเอง ปล่อยให้ผู้อื่นที่สนใจค้นต่อก็แล้วกัน มาเมื่อเร็ว ๆ นี้ (๑๐ กันยายน ๒๕๑๐) อาจารย์คนหนึ่งที่มหาวิทยาลัยมลายู เป็นชาวทมิฬ มาเยี่ยมข้าพเจ้าที่บ้าน บอกว่า*บุหรี่* ในภาษาทมิฬ มีความหมายหนึ่งว่า "มวน" ดูจะไปกันได้กับคำว่า *บุหรี่* ในภาษาไทย

ถนนเจริญกรุงตอนปากถนนโอเรียนเตลเรื่อยขึ้นไปจนถึงตลาดน้อย สมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นนักเรียน จำได้บ้างไม่ได้บ้าง แต่ก็แปลก ลางแห่งจำได้ดีทั้ง ๆ ที่ไม่ได้มีความสนใจ ลางแห่งก็จำได้เงา ๆ และที่จำไม่ได้มีมากกว่าที่จำได้ ที่ข้าพเจ้ากำหนดระยะทาง จะพรรณนาสภาพของถนนเจริญกรุงเรื่อยขึ้นไป เพียงตลาดน้อย ก็เพราะพ้นตลาดน้อยขึ้นไปแล้ว ถ้าเดินไปจากบ้านเมื่อถึงตลาดน้อยแล้ว ตามปรกติ มักเลี้ยวซ้าย เข้าตรอกโรงบ่อนตลาดน้อย แล้วเดินต่อไปตามถนนสำเพ็ง นอกจากจะไปรถเมล์ จึงจะผ่านไปตามถนนเจริญกรุงบ้างเป็นครั้งเป็นคราว เดินไปตามถนนสำเพ็ง แดดไม่ร้อนมากนัก เพราะมีผ้าคาดบนกำปั่นโดยมาก แล้วก็สนุกด้วย ดูอะไรต่ออะไรเพลินโดยไม่รู้สึกตัว จนถึงสะพานหัน เข้ากำแพงพระนคร ก็เป็นที่สุดเขตของถนนสำเพ็ง

ถนนเจริญกรุงฝั่งซ้ายขาขึ้นไป ตอนปากถนนโอเรียนเตล จนถึงปากถนนโรงภาษี จำได้ว่าตรงถัดที่ว่างดังได้เล่าไว้แล้ว มีโรงรถกูบรถเก๋ง ให้เช่า อยู่แห่งหนึ่ง เรียกกันว่าโรงกระจก ที่เรียกชื่อดังนั้น เพราะด้านหน้ามีบานกระจก และในสมัยนั้น เรือนโรงที่มีประตูหน้าต่างเป็นกระจก เห็นจะเป็นสิ่งซึ่งยังไม่มีแพร่หลายนัก จึงได้เรียกว่าโรงมีลักษณะเช่นนั้นว่ากระจก รถที่มีอยู่ เป็นรถกูบ รถเก๋ง ขอบล้อเป็นเหล็กมีไว้ให้เช่าสำหรับนั่งไปไหน

มาไหนได้ความเพียงแว่ว ๆ ว่าโรงรถนี้เป็นของนายทรัพย์เจ้าของบุหรี่โฮเตล นอกจากโรงกระจกนี้แล้ว ก็จำอะไรอย่างอื่นอีกไม่ได้ ที่จำโรงรถนี้ได้ ก็เพราะวันหนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นคนขับรถที่นั่นคนหนึ่ง กำลังนั่งยอง ๆ โรยยาเป็นผงสีเหลือง ๆ กลิ่นแรง ลงบนแผลปลายอวัยวะบุรุษเพศอยู่ ข้าพเจ้าเข้าไปดู เขาก็ไม่ว่าอะไร ด้วยเห็นว่าเป็นเด็ก ถามเขาว่าทำอะไร เขาตอบว่าโรยยาที่ดีงนั้น ถามว่าเป็นอะไรจึงต้องโรยยา เขาตอบว่าเป็นโรคผู้หญิง ข้าพเจ้าขอเขาดู เพื่อให้เห็นประจักษ์แจ้ง เขาก็ยอมเปิดเผยให้ดู เมื่อเห็นแล้วก็ตกใจ รู้สึกทั้งน่าเกลียดน่ากลัวมาก มันบวมโตบานตะไทเบ้อเร่อ – เบ้อร่า เกิดมาเพิ่งเคยเห็นเป็นครั้งแรก เห็นแล้วก็กลัวเป็นโรคผู้หญิงอย่างที่สุด ติดตามาจนกระทั่งทุกวันนี้ ภายหลังต่อมา เมื่อข้าพเจ้าโตเป็นหนุ่มแล้ว แม้เพื่อนฝูงรุ่นเดียวกัน จะชักชวนพากันไปเที่ยวโรงผู้หญิงคนชั่ว ซึ่งเป็นชื่อเรียกกันในสมัยนั้น ข้าพเจ้าก็ไปกับเขาด้วย แต่อ้ายสิ่งที่ข้าพเจ้าได้เห็นครั้งกระโน้น มันมาปรากฏเป็นจินตนาการลอยเด่นเป็นมโนภาพอยู่ขณะนั้นทุกคราว กระทำให้รักษาตัวเป็นพรหมจารีย์ได้ตลอดมา ส่วนพวกเพื่อน ๆ ที่ไปเที่ยวกันครั้งนั้น ลางคนถึงกับเสียผู้เสียคน จนตัวตายในวัยหนุ่มก็มี ที่ยังเหลือรอดมาได้ ก็เป็นคนทุพพลภาพ ไม่อย่างโน้นก็อย่างนี้ มีชีวิตยืดยาวเหลืออยู่ดูเหมือนคนเดียว ข้าพเจ้าจะกล่าวเรื่องชีวิตตอนนี้ทีหลัง เพราะมีเรื่องเล่าได้อีกมากทีเดียว

ภายหลัง จะเป็นเมื่อไรจำไม่ได้ ที่ริมถนนตอนนี้ ก็กลายเป็นตึกแถวมีมุขยื่นตอนมุมตึก คงที่เห็นอยู่จนบัดนี้ และเป็นตึกแถวที่ปลูกสร้างมานานแล้ว เห็นจะ ๕๐ ปีได้ นับว่าอยู่ในสภาพชรา แม้เมื่อสร้างขึ้นใหม่ ๆ จะดูงามแปลกตากว่าที่อื่น แต่ก็ถึงอายุที่จะต้องเปลี่ยนแปลงไปในภายหน้า ไม่ช้านัก

และก็มีเปลี่ยนขึ้นบ้างแล้ว คือตอนที่อยู่ปากตรอกถนนโรงภาษีแง้มใต้ ขณะนี้ถูกรื้อและสร้างใหม่เกือบตลอดทั้งแถวแล้ว

ต่อนี้จะข้ามไปพรรณนาฟากที่อยู่ตรงข้าม ส่วนใหญ่ริมถนนเจริญกรุง ฟากนี้เป็นตึกแถวแบบจีนเตี้ย ๆ มีสองชั้นกลาย ๆ ตลอดไปจนถึงตรอกยายโต๊ะ ที่แถบนี้ ตอนหลังตึก เป็นบ้านที่อยู่ของคหบดีเจ้าของตึกเหล่านั้น มีหลายเจ้าของด้วยกัน ซึ่งมีเชื้อสายเป็นจีนปนญวนเมืองกาญจนบุรี มีตระกูลทวีสินเป็นต้น ต่อขึ้นไปทางเหนือ เมื่อพ้นตึกแถวแบบจีนมาแล้ว เป็นที่ว่าง ลึกเข้าไปเล็กน้อย มีเรือนไม้ ๒ ชั้น ซึ่งใช้เป็นสำนักงานธนาคารอินโดจีนของฝรั่งเศส ภายหลังธนาคารนี้ ย้ายไปอยู่ริมริมแม่น้ำ ข้างๆ วัดอัสสัมชัญ ติดต่อกับบริษัทอีสต์เอเชียติก ถัดธนาคารนี้ไป ก็มีเรือนอีกหลังหนึ่ง แต่จำไม่ได้เอาทีเดียว ว่ามีรูปร่างเป็นอย่างไร และใช้เป็นที่ทำอะไร ต่อจากนั้นก็เป็นตึกแถวชั้นเดียว ยาว ๔ – ๕ ห้อง จะใช้เป็นที่ทำอะไร ก็จำไม่ได้ แล้วจึงถึงห้างขายยาอังกฤษตรางูของหมอเฮย์

ครานี้ถึงตอนถัดปากถนนสุรวงศ์ขึ้นไป ซึ่งในสมัยนั้นถนนสุรวงศ์มีแล้ว ทางด้านตะวันตก ตั้งแต่ปากถนนโรงภาษีแง้มเหนือ ริมถนนเจริญกรุง มีคูขนานกันไปจนถึงคลองสะพานยาว มีเรือนไม้ ๒ ชั้น แบบฝรั่ง ปลูกอยู่ ๒ หรือ ๓ หลัง แต่ก็ประหลาดที่จำได้อยู่หลังหนึ่ง ว่าเป็นบ้านที่อยู่ของหมอไนติงเกล (Dr. Nightingale) เพราะมีป้ายชื่อ บอกไว้ที่หน้าประตูทางเข้า หมอไนติงเกลเป็นใคร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบจนบัดนี้ ที่จำได้ เห็นจะเป็นด้วยอำนาจชื่อ ซึ่งกำลังอ่านหนังสืออังกฤษออกใหม่ ๆ และในขณะที่เรียนอยู่ จำได้ว่าครูเขาแปลคำ *ไนติงเกล* ว่า นกกางเขน อันเป็นชื่อนกซึ่งพอจะอนุโลมไปกันได้ ที่ตรงมุมปากตรอกโรงภาษีแง้มเหนือ ภายหลังกลายเป็น

โรงพักพลตระเวนบางรัก ถ้าพูดอย่างบัจจุบัน ก็เป็นสถานีตำรวจนครบาล โรงพักนี้ เป็นเรือนไม้ ๒ ชั้น ชั้นล่างเป็นที่ทำการ ชั้นบนเป็นที่อยู่สารวัตรใหญ่ ชื่อหลวงบุรีรัฐวิจารณ์ ชื่อตัวของท่านว่า เซอรีฟ เป็นชาวลังกา ซึ่งเป็นต้นสกุล พึ่งพระคุณ และอดุลเดชจรัส ตอนข้าง ๆ ของตัวสถานี เป็นเรือนห้องแถวไม้ชั้นเดียว เป็นที่พักของพลตระเวน ข้าพเจ้ามีเรื่องจะเล่าตอนนี้ได้อีกมาก แต่ยกเอาไปกล่าวเมื่อพูดถึงเรื่องพลตระเวนดีกว่า

ถัดจากที่กล่าวมานี้ ก็เป็นปากทางเข้าวัดม่วงแค แล้วก็ถึงสถานทูตอังกฤษ ซึ่งบัดนี้เป็นไปรษณีย์กลาง สถานทูตที่กล่าวนี้ มีอาคารเป็นตึก ๒ ชั้น ขนาดใหญ่ ตั้งเด่นอยู่ตรงกลาง แต่ค่อนไปทางริมแม่น้ำ มีสะพานขนาดใหญ่หน่อย พาดข้ามคูจากถนนเจริญกรุงตรงเข้าไปถึงตัวตึกกลาง ซึ่งเป็นที่อยู่ของราชทูตอังกฤษ ที่ริมคู จำได้ว่าปลูกต้นสาเกไว้เป็นแถวหลายต้น ถัดสะพานเข้าไปเล็กน้อย ซ้ายมือเป็นตึกเตี้ย ๆ ไม่สู้โตนัก เป็นศาลกงสุลอังกฤษ ทางขวามือมีตึก เห็นจะเป็นที่อยู่ของกงสุลและเจ้าหน้าที่ในสถานทูตอีกหลายหลัง ลึกเข้าไปด้านข้างทางขวา เป็นเรือนจำสำหรับขังผู้ต้องโทษซึ่งเป็นคน "สับเย็ก" หรืออยู่ใต้ร่มธงอังกฤษ ฝรั่งซึ่งเป็นผู้คุมนักโทษที่ข้าพเจ้ารู้จัก มีอยู่สองคนพี่น้อง เป็นชาวไอริช มีชื่อสกุลว่า แลมเบอร์ตัน (Lamberton) เพราะเมื่อภายหลัง คนทั้งสองนี้ มาเข้ารับราชการ อยู่ในกรมศุลกากร ในตำแหน่งสารวัตรใหญ่ภายใน และสารวัตรใหญ่ภายนอก เป็นคนขยันขันแข็งดี ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงท่านทั้งสองนี้อีก เมื่อถึงตอนข้าพเจ้าเข้ารับราชการในกรมศุลกากร ต่อมาเห็นจะไม่สู้ช้านัก คนในสับเย็กอังกฤษ มีฝรั่งจีนแขกและพม่าเป็นต้น เรี่ยรายรวมเงินกันสร้างพระรูปควีนวิกโทเรีย ราชินีนาถอังกฤษ เห็นจะเป็นคราวฉลองครั้งใหญ่ เนื่องด้วย

อภิลักขิตสมัย ที่สมเด็จพระราชินีนาถองค์นั้น เสวยราชย์มาได้นานถึง ๖๐ ปี พระรูปนี้หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์สีดำ ในท่าประทับพระเก้าอี้ และประดิษฐานไว้หน้าบริเวณสถานทูต ตรงประตูทางเข้า ภายหลังเมื่อสถานทูตอังกฤษย้ายไปอยู่ ณ ที่ในปัจจุบัน ก็ย้ายพระรูปไปประดิษฐานไว้ที่หน้าสถานเอกอัครราชทูตอังกฤษด้วย

ถนนเจริญกรุงฟากตะวันออก ตั้งแต่ปากถนนสุรวงศ์แง้มเหนือ ไปจดคลองสะพานยาว เป็นหมู่บ้านชาวไทยอิสลาม จะมีบ้านเรือนเป็นอย่างไรจำไม่ได้ นอกจากทราบว่า ภายหลังมีโรงรถกูบม้าเดี่ยวและม้าคู่ ให้เช่าอยู่แห่งหนึ่ง ส่วนใหญ่พวกฝรั่งมักเช่าผูกเหมากันเป็นเดือน หรือไม่ก็เช่าเป็นเที่ยว "เซ็นชิต" (chit) ไว้ให้ แล้วนำ "ชิต" ไปเก็บเงินภายหลัง คำว่า "ชิต" ซึ่งหมายความถึงกระดาษแผ่นเล็ก ๆ ซึ่งจดจำนวนเงินหนี้ที่ยังไม่ได้ชำระ เป็นอย่างเดียวกับใบหนี้ไอโอยู (I.O.U.) เดี๋ยวนี้ คำเรียกว่า ชิต ก็หมดไป เพราะเสียงไปใกล้เข้ากับคำเสียงเดียวกันในภาษา "สะแลง" อังกฤษซึ่งแปลว่าอุจจาระ

ถัดเขตหมู่บ้านชาวอิสลามนี้ไป มีตึกสองชั้นขนาดใหญ่ ไม่สู้โตนัก เป็นห้างบริษัทคาร์ (Kerr & Co.) ซึ่งสมัยนั้นเรียกกันว่า ห้างเคอร์คัมปนี เป็นห้างขายเครื่องอาหารฝรั่ง ถ้าใครต้องการซื้อหมูแฮม นมงัว เนยเหลว เนยแข็ง หรืออาหารฝรั่งอื่น ๆ ซึ่งมีขายอยู่ในสมัยนั้น ก็ไปซื้อที่ห้างนี้ ชาวไทยสมัยนั้นไม่ชอบกินนมเนย แม้แต่ไข่ไก่ก็ไม่นิยมรับประทานกัน ยิ่งเนยแข็งด้วยแล้ว ไม่แตะต้องทีเดียว บอกว่ามีกลิ่นเหมือนของเน่า กินไม่ลง ความจริงเนยแข็งบางชนิด ที่เรียกว่า "ripe cheese" ของฝรั่ง เช่นเนยแข็งชื่อลิมเบอเยอร์ (Limburger cheese) เป็นต้น ก็เหม็นอย่างของเน่า ถ้าจมูกไม่

คุ้นกัน ก็เอาการที่เดียว ไม่แพ้กลิ่นปลาร้า ข้าพเจ้าเคยเห็นฝรั่งยกเอาเนยแข็งชนิดนั้นออกมา มีกลิ่นฟุ้งจนต้องใช้เหล้าไวน์อะไรไม่ทราบ ราดดับกลิ่นให้บันเทาลงบ้าง เนยแข็งชนิดนี้มีรสมันอร่อยมาก ถ้าเทียบเนยแข็งกับปลาร้าปลาเจ่า ก็คงมีกลิ่นเน่าปาน ๆ กัน ใครเคยคุ้นกับกลิ่นเหม็นเหล่านี้ ก็ว่าเหม็นอย่างหอมชวนรับประทานทีเดียว ส่วนของคนอื่นก็ว่าเหม็น อย่างเดียวกัน กินไม่ลง ซัดกันไปกันมา มันก็เท่า ๆ กัน และอาหารชนิดนี้ ดูเหมือนจะมีกันทุกชาติทุกภาษา เห็นจะติดเป็นนิสัย เหลือตกค้างมาตั้งแต่สมัยบรมสมกัป ครั้งยุคหิน เมื่อมนุษย์ยังไม่รู้จักถนอมรักษาอาหารเนื้อ ที่เหลือกินไว้ได้นาน ๆ ถ้าไปหาล่าสัตว์มาได้ ก็ขยอกกินเอา ๆ จนท้องกางกินอีกไม่ได้ เนื้อสัตว์ที่เหลือค้างอยู่ ก็ยังใช้กินในวันต่อไป จนกว่าเนื้อจะเน่ามาก เหม็นกินไม่ได้แล้ว จึงจะทิ้งเนื้อนั้นเป็นที่สุด คงจะเป็นด้วยเหตุนี้กระมัง ฝรั่งกล่าวว่า ชนชาวเอสกิโม ซึ่งอยู่ทางขั้วโลกเหนือ จึงมีคำในภาษาเอสกิโม ที่หมายความว่าเหม็นเน่า แบ่งออกเป็นชั้น ๆ ของลักษณะเหม็นเน่า อยู่ตั้ง ๑๐ คำ (อสุภ) เพื่อบอกให้ทราบว่าเนื้อเน่าลักษณะไหนที่ยังพอจะกินได้ หรือกินไม่ได้ ข้าพเจ้าเคยกินอาหารฝรั่ง ที่ประกอบด้วยกระต่าย ซึ่งไม่สดนัก มีกลิ่นอยู่แล้วบ้าง ดูเหมือนเราเรียกกันว่า "กระต่ายร้องไห้" เพราะมีน้ำเหลืองไหลพราก ๆ ออกมาจากตาที่ชากกระต่าย แต่ข้าพเจ้ารู้สึกว่า เมื่อสุกแล้วกินอร่อยดี เพราะเนื้อนุ่มปาก ไม่มีเหนียว มีกลิ่นเหม็นตุ ๆ นิด ๆ แต่ก็ชวนกิน เป็นอาหารเนื้อพิเศษของอังกฤษ ซึ่งเรียกว่า "Game" เดี๋ยวนี้ชาวไทยส่วนมาก โดยเฉพาะชาวกรุง ชาวเมือง เปลี่ยนรูปเรื่องรับประทานอาหารตามแบบชาวตะวันตก ดีเหมือนกัน เพราะเป็นความเจริญก้าวหน้าในทางอนามัยเกี่ยวกับอาหารการกิน แต่สิ่งใด ถ้ามัน

ดีเกินไป ก็หกกลับกลายเป็นไม่ดี ด้วยเลยขอบเขตของความพอดี อันเป็นปัญหาสังคมแง่หนึ่งทางโภชนาการอยู่ในเวลานี้ ที่เกี่ยวโยงไปถึงปัญหาสังคมแง่อื่น ๆ อีกด้วย ไม่มากก็น้อย

ถัดห้างคาร์ที่กล่าวนี้ เป็นเรือนไม้แบบฝรั่ง มีรั้วบีกไม้สักล้อมรอบ ทาด้วยปูนขาว จำได้ว่ามีต้นยี่โถปลูกไว้เป็นแถว ต้นยี่โถนี้ เขาว่ายางมันเป็นพิษ เข้าปากเข้าตา ถึงเป็นอันตรายได้ บ้านหลังนี้เป็นที่อยู่ของกัปตันฮิกส์ (Hicks) ข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักท่าน แต่ลูกและหลานของท่าน ที่ข้าพเจ้ารู้จักและคุ้นเคยกันมาก ก็มีอยู่ ๒ - ๓ คน สายหนึ่งใช้นามสกุลว่า หิตศักดิ์ ถัดจากบ้านกัปตันฮิกส์ ก็ถึงบ้านกัปตันสมิต ซึ่งได้กล่าวไว้แล้ว ข้าพเจ้าอ่านหนังสือพิมพ์*ขางกอกเวิลล*ฉบับรายสัปดาห์ฉบับหนึ่ง เมื่อเร็ว ๆ นี้ คัดข่าวจากหนังสือพิมพ์*ขางกอกไทม์ส* สมัยเมื่อ ๗๐ ปีล่วงมาแล้ว อ่านพบข่าวหนึ่งว่า "กัปตันยอนสมิตถูกผู้ร้ายฆ่าตาย เมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๖๙" (พ.ศ. ๒๔๑๒) เพราะฉะนั้นเรื่องที่ข้าพเจ้าเล่าไว้ จึงเป็นสมัยก่อนข้าพเจ้าเกิดถึง ๑๙ ปี

จะพรรณนาสภาพ ๒ ฟากถนนเจริญกรุงต่อขึ้นไป จากที่พรรณามาแล้ว ถัดสถานทูตอังกฤษ ข้ามคลองสะพานยาวขึ้นไป จำไม่ได้ว่าสมัยนั้นมีลักษณะอย่างไร จนถึงปากถนนตรอกกัปตันบุช เคยมีตึกเล็ก ๆ เป็นโรงพิมพ์เกิดเต (Gotte) ซึ่งเกิดมีเมื่อภายหลังหลายปี โรงพิมพ์เกิดเต ตีพิมพ์หนังสือไทยขนาด "เล่มละสลึงพึงรู้ ท่านผู้ซื้อ" เป็นหนังสือเช่นเรื่องนิราศบ้าง กลอนสุภาษิตบ้าง ดูเหมือนที่โรงพิมพ์นี้ ตีพิมพ์*นิราศสุพรรณ* ของเสมียนมี ซึ่งบิดาเคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า เป็นหนังสือที่คลี่คลาย บอกให้

ทราบว่า *นิราศพระแท่นดงรัง* เป็นของเสมียนมีแต่งเหมือนกัน จะงดเรื่องนี้เอาไว้เล่าในภายหลัง

ถัดขึ้นไปเป็นเขตวัดแก้วฟ้าล่าง ตอนหน้าถนนเจริญกรุง มีป่าช้าฝั่งศพ จะเป็นป่าช้าของแก้วฟ้าล่าง หรือว่าเป็นป่าช้าฝรั่ง ก็ไม่ทราบชัด เพราะผ่านไป เมื่อเห็นว่าเป็นป่าช้า ก็รู้เพียงว่าเป็นป่าช้าเท่านั้น จะเป็นป่าช้าของใคร ไม่ได้สนใจรู้ ถัดลึกเข้าไป เห็นโบถส์เล็ก ๆ และเจดีย์วัดแก้วฟ้าล่าง ภายหลังเมื่อตัดถนนสี่พระยาแล้ว วัดแก้วฟ้าล่างจึงย้ายไปสร้างใหม่ ที่ถนนสี่พระยาบัดนี้ เมื่อสร้างได้ใหม่ ๆ พระอนุวัตราชนิยม (ฮง เตชวณิช) ซึ่งสมัยก่อนที่ท่านจะได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ชื่อนี้ ราษฎรเรียกกันว่ายี่กอฮง *ยี่กอ* เป็นตำแหน่งรองหัวหน้าสมาคมลับของจีน ที่เรียกว่าอั้งยี่ ได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรง จัดให้มีงานทอดผ้าป่าสามัคคีเป็นการใหญ่ มีกระบวนแห่ผ้าป่ากันครึกครื้นและยืดยาว องค์ผ้าป่ามีมากเจ้าของด้วยกัน แต่ละรายแข่งขันตบแต่งประดับประดากันอย่างงดงาม ที่แต่งเป็นเรื่องตลกขบขันก็มี เงินที่ทำบุญทอดผ้าป่าครั้งนั้น เมื่อรวมกันทั้งหมด คงเป็นจำนวนมากอยู่ พอจะเอาเข้าสมทบทุนบูรณะวัดนี้ พระอนุวัตราชนิยมมีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยนั้น เป็นผู้ประกอบการงานในฝ่ายคุณงามความดีก็มีมาก ถนนเตชวณิช ซึ่งต่อจากถนนพระราม ๕ ซึ่งสมัยนั้นดูเหมือนเรียกว่า ถนนฮกหรือลก จำไม่ได้แม่น ก็ตั้งตามนามสกุลของท่าน ภายหลังมาสร้างนิวาสสถานอยู่ที่ถนนพลับพลาไชย ตรงที่เป็นตึกทำการของตำรวจนครบาลพลับพลาไชยขณะนี้

คราวนี้จะพรรณนาจถนนเจริญกรุงฟากตะวันออก ซึ่งก็มีอะไรจะเล่าได้ไม่มากนัก นอกจากจำได้ว่าเมื่อภายหลัง มีห้างเยอรมันอยู่ห้างหนึ่ง ชื่อว่า

ห้างคินเดอร์ (C. Kinder) ขายผลิตภัณฑ์เครื่องเหล็กจากประเทศเยอรมันนี เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ผู้ต้องการซื้อเครื่องมือเหล็กที่ดี ๆ ถัดห้างคินเดอร์ไป เป็นบริเวณบ้านของสกุลบันยารชุน ปลูกเป็นเรือนฝากระดาน ด้านถนนเป็นห้องแถวไม้ บัดนี้เป็นที่กรวมสำนักงานสายการบินเยอรมันลูฟฮันซ่า เป็นต้น ข้ามคลองตรอกกัปตันบุช ซึ่งบัดนี้ถมเป็นถนนไปแล้ว มีศาลเจ้าจีน ชื่อว่าชิดเซี้ยม้า คือเจ้าแม่องค์ที่ ๗ เดี๋ยวนี้ก็ยังอยู่ แล้วก็ถึงที่ว่างมีหญ้าขึ้นรก ลึกเข้าไปเป็นสวน ตรงที่ว่างนี้ คือบริเวณปากถนนสี่พระยา ซึ่งตัดขึ้นภายหลัง เมื่อข้าพเจ้าโตเป็นเด็กเชื่องแล้ว ถนนสี่พระยา ตั้งชื่อตามพระยาสี่ท่าน ซึ่งเป็นผู้ต้นคิดตัด ทราบว่าคนหนึ่ง คือพระยาราชรองเมือง ภายหลังเป็นเจ้าพระยาอภัยราชามหายุติธรรมธร (ม.ร.ว. ลพ สุทัศน์) อีกคนหนึ่ง คือพระยาพิพัฒนโกษา (หลุย ซาเวีย) ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ นอกจาก ๒ ท่านนี้แล้ว เหลืออีก ๒ ท่าน ซึ่งสืบไม่ออกว่าเป็นใคร สอบถามคนเก่าที่ยังมีชีวิตเหลืออยู่ ก็บอกชื่อเป็นต่าง ๆ กัน เอาแน่ไม่ได้ จึงทิ้งไว้เท่านี้ก่อน ภายหลังมีผู้บอกเป็นทำนองกิระดังได้ยินมา ว่าพระยาอีกท่านหนึ่งคือพระยาสิหราชเดโช ซึ่งภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ ผู้ซึ่งตัดถนนสุรวงศ์และถนนเดโช ข้าพเจ้าไม่แน่ใจ ภายหลังพบพระยาบุรณสิริพัฒนพงศ์ (ประโมทย์ บุรณสิริ) ได้ถามเป็นเชิงปรารภว่า ถนนสี่พระยา ยังไม่ทราบนามผู้ต้นคิดตัดถนนสี่พระยาอีก ๒ พระยา จะเป็นเจ้าคุณอุเทนเทพโกสินทร์ (ประสาน บุรณสิริ) คนหนึ่งกระมัง ท่านตอบว่าไม่ใช่แน่ ตามที่เคยได้ยินมา ว่าอีก ๒ พระยาที่กล่าวนี้ เป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติทั้งคู่ คนหนึ่งคือพระยาสุนทรพิมล อีกคนหนึ่งนึกไม่ออก ถ้าเป็นพระยาสุนทรพิมล ก็คงผู้ซึ่งมีนามเดิมว่า เผล่

วสุวัต บิดานายมานิต วสุวัต เจ้าของโรงพิมพ์ศรีกรุง ภายหลังเจ้าคุณบุรณสิริบอกว่านึกได้แล้ว ว่าอีกคนหนึ่ง คือ พระยานรนาถภักดี ได้วานนายยิ้ม ปั้นฑยางกูร ซึ่งเคยเป็นหัวหน้ากองจดหมายเหตุ กรมศิลปากรช่วนค้น ได้ความว่าในรัชกาลที่ ๕ มีผู้เคยเป็นพระยานรนาถภักดีอยู่ ๕ คน แต่จะเป็นคนใด ที่เป็นพระยาหนึ่งในสี่พระยา ไม่ทราบ ข้าพเจ้าจึงขอแรงเพื่อนเก่า พระปฏิเวทย์วิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์) ให้ช่วยไปสอบถามพระภิกษุพระยานรนาถภักดี (ปุย บุนนาค) ดู ลางทีจะได้เค้าเงื่อนอะไรบ้าง เพราะท่านมีลุงคนหนึ่งเป็นพระยานรนาถภักดีเหมือนกัน คงได้ความว่าเป็นพระยานรนาถภักดี (เอม ณ มหาชัย) ซึ่งเคยเป็นอธิบดีกรมบัญชีกลาง จะเป็นพระยาผู้นี้ คนหนึ่งในสี่พระยา ก็อาจเป็นได้ จึงขอตราเอาไว้ที เพียงเวลาล่วงมา ๖๐ ปีเท่านั้น ก็ต้องสืบเค้าเงื่อนกันเสียแย่ ป่วยกล่าวไปใยถึงเรื่องที่ล่วงเลยมาแล้วตั้งแต่ครั้งสมัยบรมสมกัป

๒๒. เมื่อเรียนหนังสือ

เรื่องพลตระเวน งานสมโภช ร.ศ. ๑๑๗ และวัดเบญจมบพิตร

ตอนนี้มีเรื่องนึกได้อีก ๓ เรื่อง เห็นว่าควรจะเล่าบันทึกไว้ ก่อนเล่าต่อเรื่องเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญ คือเรื่องพลตระเวณ เรื่องงานมหกรรมสมโภชเมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ ครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เสด็จนิวัติพระมหานครจากทวีปยุโรป และเรื่องงานฉลองสมโภชวัดเบญจมบพิตร ทั้ง ๓ เรื่องนี้มีเอกสารและหนังสืออยู่หลายฉบับ ที่พรรณนาว่าด้วยเรื่องเหล่านี้ ยังพอหาเอามาอ่านได้ พร้อมทั้งภาพถ่ายต่าง ๆ มากภาพ โดยเฉพาะเรื่องที่ ๒ แต่ส่วนเรื่องที่ข้าพเจ้าจะเล่า เป็นข้อความปลีกย่อย และทั้งเป็นความจำของเด็กน้อยอายุ ๑๑ ขวบ อาจมีเรื่องตรงกันบ้าง ไม่ตรงกันบ้าง กับมีที่แจ้งอยู่ในหนังสือที่กล่าวเหล่านั้น จะเอาอะไรกันนักกับเรื่องซึ่งเกิดมีขึ้นเกือบ ๗๐ ปีที่ล่วงมานี้ ซึ่งเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ความทรงจำ จะต้องเลือนรางไปตามกาลเวลาเป็นธรรมดา ไม่มากก็น้อย ประกอบทั้งเรื่องราวที่ยังจำได้ ก็จำกัดอยู่ในแง่ความรู้สึกนึกเห็นของเด็กเล็ก ซึ่งโดยปรกติเมื่อว่าในแง่ผู้ใหญ่ ย่อมเป็นเรื่องมีสาระไม่เป็นชิ้นเป็นอันอะไรนัก

เมื่อข้าพเจ้ามีอายุ ราว ๗—๘ ขวบ เคยเห็นตำรวจนครบาลแล้ว ในสมัยโน้นเขาเรียกกันว่า หมาตำ โปลิศ และ พลตระเวน โดยลำดับ สองชื่อแรกเป็นคำที่ชาวไทยชั้นพวกชาวบ้านและชาวจีน ใช้เรียกกันเป็นปรกติ แต่คำแรกใช้เรียกกันน้อยกว่าคำหลัง และชาวจีนเป็นผู้เรียกมากกว่าชาวไทย ถ้าร้องบอกให้ตำรวจจับ ก็ร้องว่า "หมาตำเลียะ" ถ้าชาวไทยก็ใช้ว่า "โปลิศจับ" ส่วนคำว่าพลตระเวน ไม่ใคร่มีใครใช้เรียก เสียงของคำพ้องไม่กระฉับกระเฉงเหมือน ๒ คำแรก

คำว่า *หมาตำ* ในชั้นเดิมนึกว่าจะมาจากจีน เพราะได้ยินชาวจีนใช้กันมาก แต่ได้ทราบจากบิดา ท่านเคยเล่าเรื่องตำรวจ ออกชื่อกัปตันเอม ซึ่งเป็นนายตำรวจ กัปตันเอมผู้นี้ไม่ใช่ไทย แต่เป็นชาวอังกฤษ ชื่อ S.J.B. Ames เข้ามารับราชการเป็นนายตำรวจ อยู่ในกรุงเทพฯ เข้าใจว่าในสมัยต้น ๆ ของรัชกาลที่ ๕ ได้ความว่าพลตำรวจส่วนใหญ่เป็นชาวมลายู แต่ตัวนายรองจากกัปตันเอม เป็นไทย กัปตันเอม ภายหลังได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงรัฐยา ฯ หรือหลวงอะไรจำไม่ได้ อันเป็นชื่อซึ่งเคยอ่านพบในหนังสือ โดยเหตุที่เคยมีพลตำรวจอยู่ในบังคับบัญชาของกัปตันเอมเป็นชาวมลายูบ้าง กระทำให้ข้าพเจ้าสงสัยว่า *หมาตำ* มาจากมลายู เพราะเป็นคำสองพยางค์ (bi-syllabic words) ซึ่งเป็นลักษณะตามปรกติของคำในภาษานั้น นี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง คำไทยที่ได้จากภาษาชาวมลายูมีเสียงสูงที่เป็นพยางค์ท้ายของคำเสมอ แทบทั้งหมด เช่น *บุหลัน บุหงา บุหรง ต้นหยง* ดีร้ายคำ *หมาตำ* จะมาจากภาษามลายูก็ได้ แต่นี่เป็นเรื่องนึกว่า จะถือเอาเป็นแน่ไม่ได้ ถ้าอย่างดีก็เป็นเพียงตราเอาไว้เท่านั้น จนกว่าจะหาหลักฐานข้อเท็จจริง มายืนยันข้อที่ตราเอาไว้นั้นได้ อย่างนี้ไม่ใช่

เรื่องทดสอบ (test) อย่างที่ใช้กันเกร่อ แต่เป็น.เรื่องทวนสอบ (verification) ข้าพเจ้าทิ้งเรื่องที่เคยนึกอย่างนั้นมานานจนลืม มาเมื่อวานนี้ (วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๘) ไปประชุมที่ราชบัณฑิตยสถาน นึกขึ้นได้ว่า กำลังกะไว้จะกล่าวถึงเรื่องตำรวจสมัยก่อน จึงลองเปิดค้นดูในพจนานุกรมมลายู—อังกฤษ Blagden ก็พบคำว่า *มาตา* ในภาษามลายู ซึ่งตามปรกติแปลว่านัยน์ตา แต่แปลเป็นอื่นได้อีกหลายอย่าง และในความหมายเหล่านี้ มีอยู่ความหมายหนึ่ง ให้คำแปลไว้ว่า policeman คือโปลิศ จึงเชื่อได้ว่า *หมาต่า* เป็นคำมาจากภาษามลายู เท่าที่ปรากฏพบ เพราะมลายูอาจได้คำนี้ จากภาษาอื่นอีกต่อหนึ่งก็ได้

ข้าพเจ้าไม่ทันเห็นหรือไม่เคยรู้จักกัปตันเอม แต่ข้าพเจ้ารู้จักชาวไทยคนหนึ่ง ซึ่งมีสายเลือดชาวตะวันตกปน ทำงานร่วมราชการในกรมศุลกากรกับข้าพเจ้า เขาใช้ชื่อนามสกุลของเขาว่า Ames ภายหลังใช้ว่า เอมบุตร เห็นจะเป็นชื่อนามสกุลพระราชทาน เขามีพี่น้องเท่าที่ข้าพเจ้าเคยเห็นอยู่ ๔ คน เป็นชาย ๒ หญิง ๒ ต่อมาบุตรชายทั้ง ๒ คน มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงคนหนึ่งและขุนคนหนึ่ง คนที่ข้าพเจ้ารู้จัก คือคนที่เป็นขุน เขาลาออกจากกรมศุลกากร และย้ายไปรับราชการที่กรมอื่น ดูเหมือนจะเป็นกรมรถไฟ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ท่านเหล่านี้คงเป็นบุตร สืบเชื้อสายจากกัปตันเอมก็ได้

ส่วนคำว่า *โปลิศ* นี่ไม่จำเป็นต้องกล่าว ว่ามีที่มาจากภาษาไร แต่ที่ข้าพเจ้าชอบใจก็ที่บัญญัติคำใช้ในภาษาไทยว่าศาลโปริศสภา ซึ่งบัดนี้เรียกว่าศาลแขวง ที่ชอบใจก็เพราะคำ police ก็มีที่มาจากคำที่เกี่ยวกันกับคำว่า *บุรี* แต่แปลงเสียงเป็น*โปริศ* ให้ใกล้เข้าไปกับคำว่า*โปลิศ* และพ้องเสียงรื่นหูดีเป็นคำจำพวกเกี่ยวกับอนุสาวรีย์ ข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าไม่ใช่ท่านผู้อื่นบัญญัติ ก็

ต้องเป็นท่านเจ้าพระยาภาศกรวงศ์ (พร บุญนาค) เป็นแน่ แต่ก่อนนี้ มีศาลโปริศสภาตั้งอยู่ที่ตลาดน้อย ตอนถนนเจริญกรุงฝั่งตะวันออก ตรงข้ามกับตรอกโรงบ่อนตลาดน้อย บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าว่า เดิมที่ตรงศาลโปริศสภาเป็นที่อยู่ของเจ้าสัวเสง ภายหลังผูกภาษีอากรเกิดขาดทุน ที่ตรงนั้นจึงตกเป็นของหลวง ทางราชการจึงสร้างศาลโปริศสภาตรงนั้น เจ้าสัวเสงผู้นี้อยู่ในสกุลเศรษฐบุตร ซึ่งข้าพเจ้าทราบจากนาย สอ เศรษฐบุตร เล่าให้ฟัง ศาลโปริศสภาบัดนี้รื้อแล้ว และที่ตรงนั้นก็กลายเป็นตลาดสดไป จะเรียกตลาดสดอะไร ไม่ทราบ

เรื่องตลาดสดนี้ก็แปลก เมื่อตั้งขึ้นใหม่ ๆ ตลาดจะติดหรือไม่ติด ก็เป็นเรื่องคาดการณ์กันได้ยาก บิดาข้าพเจ้าเล่าว่า ที่ตำบลตลาดน้อยเคยมีตลาดสดมาแล้วถึง ๔ แห่ง แห่งหนึ่งอยู่ที่ตรอกวัดญวน (อุภัยราชบำรุง) ตอนต่อถนนตลาดน้อย ทางขวามือขาเข้าไปจากถนนเจริญกรุง เรียกกันว่าตลาดเจ้าสัวเท่ง มีบรรดาศักดิ์เป็น พระเจริญราชธน ต้นสกุลเลาหเศรษฐี อีกแห่งหนึ่ง อยู่ที่สุดตรอกโรงบ่อนตลาดน้อย ขาเข้าไปทางขวาจากถนนเจริญกรุงเหมือนกัน เรียกว่าตลาดเจ้าสัวสอน มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอภัยวาณิช ต้นสกุลศราภัยวาณิช ดูเหมือนเจ้าสัวสอนมีพี่ชายคนหนึ่ง ชื่อเจ้าสัวจาด ซึ่งเป็นต้นสกุลจาติกวาณิช ตลาดอีกแห่งหนึ่งอยู่ที่เชิงสะพานเหล็กล่าง (ทิพยเสถียร) ตรงที่เป็นโรงน้ำแข็งฮุนซุ่ยโห (ฮุนตระกูล) เรียกว่าตลาดพระยาเดโช (ภายหลังเป็นเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์–โต บุนนาค) ซึ่งเป็นผู้ตัดถนนสุรวงศ์และถนนเดโช และอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าตลาดเจ๊กบี๋นอยู่ริมถนนเจริญกรุงฟากตะวันตก ใต้ตรอกวัดญวนลงมาเล็กน้อย

ตลาดเจ้าสัวเท่งและตลาดเจ้าสัวสอน ใครจะตั้งก่อนตั้งหลัง ไม่ทราบ แต่ก็ไม่ติด ต้องเลิกไป ส่วนตลาดพระยาเดโช ข้าพเจ้าทันเห็น เป็นที่เหมาะและสะดวกมาก เพราะได้ทั้งทางบกและทางน้ำ คือติดถนนเจริญกรุงและคลองผดุงกรุงเกษม น่าจะติดเพราะได้ทำเลดี ทั้งผู้ไปจ่ายที่ตลาดนั้น จะได้รับแจกตั๋วฉลากเป็นรางวัลด้วย ตามส่วนของสิ่งของที่ซื้อมากซื้อน้อย อยู่ในกระจาดโตหรือกระจาดเล็ก ตอนนี้เห็นจะแข่งขันกับตลาดเจ๊กบิ่น จึงเอาใจผู้ไปจ่ายตลาด โดยแจกตั๋วฉลากให้ ซึ่งก็เคยมีทำกันมาแล้วที่อื่น ทั้งเมื่อก่อนและเมื่อภายหลัง แต่ก็ไม่ได้ผล เพราะตลาดก็ไม่ติดและต้องเลิกไป คงเหลือตลาดเจ๊กบิ่น แต่ตลาดเดียวมานาน เพิ่งจะเลิกเป็นตลาดเมื่อเวลาไม่สู้ช้านี่เอง

ที่ตลาดพระยาเดโช แม้ตั้งอยู่ในทำเลดี และเอาใจคนจ่ายตลาด ก็คงเป็นเพราะเหตุที่ข้างคลองผดุงกรุงเกษมแถวนั้น ทั้งสองฟาก เป็นที่อยู่ของชาวจีนไหหลำส่วนมาก ประกอบกิจการโรงสีผัดข้าวเปลือกเป็นข้าวสาร ด้วยเครื่องสีแบบใช้กำลังคน ตั้งอยู่เรียงราย และมีเรือบรรทุกข้าวเปลือกจอดอยู่ตลอดไป ชาวจีนไหหลำเหล่านี้ ถ้าจะไปจ่ายตลาด ก็มักไม่จ่ายที่ตลาดพระยาเดโชซึ่งอยู่ใกล้ แต่กลับไปจ่ายตลาดเจ๊กบิ่น ซึ่งเป็นชาวเดียวกัน อีกอย่างหนึ่ง ตลาดเจ๊กบิ่นจะมีอยู่ก่อนตลาดพระยาเดโชมาแล้ว ก็เป็นได้ จีนซึ่งมีหน้าที่ไปจ่ายตลาด ย่อมมีเจ้าจำนำกับผู้ขายกันมาก่อน อาจจะล้มอล่วยกันได้ ในเรื่องให้ซื้อเชื่อ ถ้าวันไหนจีนคนจ่ายตลาดคนใดขาดเงินค่าซื้อกับข้าว เพราะเอาไปแทงโป หรือไปเที่ยวโรงผู้หญิงที่สำเพ็ง จนไม่มีเงินเหลือ หรือเหตุอะไรอื่นทำนองนั้น ก็ไม่สู้จะเดือดร้อนอะไรนัก ถ้ามีผู้ขายเจ้าจำนำซึ่งอะลุ้มอล่วยให้ซื้อเชื่อกันได้เป็นครั้งคราว อีกอย่างหนึ่ง

ชาวจีนไหหลำมีสามัคคีธรรม ในหมู่ที่ร่วมชาวเดียวกันอย่างแน่นแฟ้น ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ย่อมไปจ่ายตลาดของคนชาวเดียวกัน นี่ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ตลาดติดหรือไม่ติด

ข้าพเจ้าเมื่อเป็นเด็กเล็ก ยังเคยเห็นตำรวจไทยที่แต่งตัว คล้ายตำรวจอังกฤษ ซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็นอยู่บ่อย ๆ ในภาพถ่าย เมื่อภายหลังและโตแล้ว คือนุ่งกางเกงขายาว สวมเสื้อราชปะแตน จำได้เงา ๆ ว่าเสื้อกางเกงนั้นเป็นสีเขียวตุ่น ๆ สวมหมวกกะโล่มีทรงสูง อย่างที่เรียกว่าเฮลเมต (helmet) ในภาษาอังกฤษ เป็นสีเขียวตุ่น ๆ เหมือนกัน และมีสายหนังรัดคาง คาดเข็มขัดหนัง มีปลอกสำหรับเหน็บตะบองไม้สั้น ๆ และดูเหมือนไม่ได้สวมเกือก ส่วนตัวนายชั้นสัญญาบัตร แต่งตัวอย่างไร จำไม่ได้ ที่จำไม่ได้เพราะไม่เคยเห็นบ่อย ๆ เหมือนพลตำรวจ ชาวบ้านเรียกตำรวจที่แต่งตัวอย่างนั้น ตามที่ตั้งให้ว่า "พวกหัวเขียว"

ต่อมาไม่สู้นานนัก ชาวบ้านก็เปลี่ยนเป็นชื่อที่ตั้งให้ใหม่ว่า "พวกหงอนแดง หน้าแข้งดำ" เพราะระยะนี้ เครื่องแบบตำรวจเปลี่ยนเป็นมีเสื้อกางเกงดูเหมือนเป็นสีเหลืองกากี แต่กางเกงไม่ยาวถึงตาตุ่ม มีผ้าพันแข้งสีดำ ส่วนหมวกเป็นรูปกลมอย่างทรงหม้อต่างสีดำ ไม่มีกระบังหน้า แต่มีภู่สีแดงที่หมวก เป็นตุ่มกลม ๆ อย่างดอกกระถิน อยู่ตรงกลาง

ข้าพเจ้าเคยเห็นตำรวจแต่งตัวอย่างใหม่นี้ ในทีแรก ๆ เมื่อเพิ่งเปลี่ยน ยืนก้มลงพันแข้งอยู่บ่อย ๆ เพราะเป็นของใหม่ ไม่เคยใช้กันมาก่อน ถ้าผูกไม่แน่นหรือไม่เป็น ก็อาจหลุดได้ง่าย เมื่อผูกแล้ว ก็ยังหลุดได้บ่อย ๆ ในที่สุดก็ไม่พันแข้งละ เป็นแต่เก็บไว้ และก็มีประโยชน์เหมือนกัน เพราะมีผู้เล่าว่าเมื่อจับผู้กระทำผิดได้ ก็ใช้ผ้าพันแข้งมัดแขนผู้กระทำผิดได้เลย อันที่จริง

เรื่องพันแข้งนี้ไม่ใช่ของใหม่ เพราะประชาชนในประเทศไทย ที่อยู่ใกล้เขาใกล้ป่าก็ยังใช้กันอยู่ ถ้าเดินไปตามทางแต่เพียงในราวป่าเท่านั้น ถ้าไม่พันแข้ง อาจถูกเลียวหนามหรือหนามอย่างอื่นเกี่ยวและแทงตำได้ง่าย เมื่อมันตำแล้วก็อาจปวดยอก จึงได้เรียกกันว่าหนามยอก เพราะถูกมันตำเอาปวดยิ่งกว่านี้ ถ้าพันหน้าแข้งเดินป่า ยังป้องกันงูขบกัดและแมลงมีพิษต่อย แต่สัตว์ที่ทำรำคาญร้ายมากและมีชุกชุม ก็คือจำพวกปลิงบก ซึ่งเรียกกันว่าทาก อาจงอตัวกระโดดเข้าเกาะดูดกินเลือด ตามแข้งขา โดยไม่รู้ว่ามันมาเกาะอยู่แต่เมื่อไร คงเป็นเพราะจะป้องกัน ไม่ให้ทากดีดตัวมาเกาะได้ ที่อวัยวะตอนอื่น จึงเคยมีผู้เล่าให้ฟังว่า ผู้หญิงชาวเหนือ โดยเฉพาะพวกชาวบ้าน ซึ่งอยู่ห่างไกลเมือง มักยืนถ่ายบัสสาวะแทนที่จะนั่งลงแล้วจึงเบา เห็นทีจะป้องกันไม่ให้ทากกระโดดเกาะถึงตอนที่จะต้องปิดบัง

คำว่า *เบา* ในที่นี้ ใช้แทนคำว่าถ่ายบัสสาวะและคำว่าเยี่ยว เป็นคำแปลจากคำว่า *สำราญ* ในภาษาเขมร หมายความว่าทำให้เบาตัว แต่เรานำคำว่าสำราญมาใช้ ให้หมายถึงสบายกายสบายใจ ถ้าคิดในแง่หนึ่ง ถ้าเอาเจ้าน้ำที่กลั้นไว้ ระบายออกเสียได้ให้หมดสิ้นไป มันก็จะทำให้เบาตัวเบาใจ เกิดเป็นความสำราญขึ้น ห้องน้ำสำหรับสตรีที่หอสมุดแห่งชาติ สมัยเมื่อยังไม่ได้เปลี่ยนชื่อมาเป็นดังทุกวันนี้ มีแผ่นป้ายบอกไว้ที่ประตูทางเข้าว่า "ศรีสำราญ" แปลว่าเป็นที่สำราญหรือที่ทำให้เบาตัวของสตรี ซึ่งเขมรเรียกคำสตรี เพี้ยนออกเสียง รวบรัดเป็น *ศรี* ไป

ข้าพเจ้าคิดว่า ที่ตำรวจเปลี่ยนเป็นพันแข้ง คงจะนุ่งให้ดูกระฉับกระเฉงเพื่อให้ดูสวยงาม มากกว่าจะมุ่งประโยชน์ทางป้องกันหน้าแข้ง เห็นจะเป็นจำพวกเดียวกับเกือก "ท้อบบู๊ต" ซึ่งอาจใช้เดินบุกเข้าไปในที่ลุ่มมีโคลนตม

ได้ดีกว่าสวมเกือกกันอย่างธรรมดา ต่อมาเครื่องแบบตำรวจก็เปลี่ยนแปลงไปอีก จนถึงสมัยปัจจุบัน อันอาจหาอ่านดูได้ในหนังสือสารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ที่คำว่า "เครื่องแบบตำรวจ"

ตรงนี้นึกขึ้นมาได้ถึงท่านเจ้าคุณพระยาศรีธรรมาธิราช (เจิม บุณยรัตพันธุ์) ซึ่งเคยอยู่ในตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับกรมตำรวจนครบาล ภายหลังเมื่อท่านออกจากราชการแล้ว ถ้าผ่านมาทางหอสมุดแห่งชาติ ลางทีท่านนึกสนุกหรือต้องการจะค้นเรื่องอะไร ก็แวะเข้ามาคุยกับข้าพเจ้าด้วย ซึ่งขณะนั้นข้าพเจ้าเป็นหัวหน้ากองศิลปวิทยา กรมศิลปากร บัดนี้แยกออกเป็นสามกอง คือกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ และกองหอสมุดแห่งชาติ ครั้งหนึ่งท่านเล่าเรื่องเครื่องแต่งตัวตำรวจสมัยท่านให้ฟัง เพื่อตอบข้อถามของข้าพเจ้า ท่านว่า

เครื่องแบบตำรวจที่แรก เดิมนุ่งกางเกงขายาว ไม่มีรองเท้าสวม แต่ตัวนายนั้นนุ่งผ้าม่วง ที่สูงขึ้นไปนุ่งม่วงเชิง ส่วนมาก ดูเหมือนเป็นรูปสี่เหลี่ยม สีแดง ไม่มีกระบัง สวมเสื้อผ้าสีครามแก่ ข้อมือและคอแดง ข้าพเจ้าใช้คำว่าดูเหมือน เพราะจำเรื่องที่ท่านเล่าไม่ได้สนิท ตำรวจที่กล่าวนี้ เวลาเข้ายามถือไม้ตะพดขนาดยาว เป็นไม้ แล้วแต่ใครไปหาเอามาเอง เพราะฉะนั้นจึงมีขนาดต่าง ๆ กัน ต่อมาสมัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล เปลี่ยนเป็นนุ่งกางเกงสวมเสื้อมีคอและข้อมือแดง หมวกเป็นชนิดกะโล่ รูปคล้ายโอคว่ำ อย่างหมวกผู้คุมนักโทษของเก่า หมวกนี้ทาด้วยน้ำมันดำ แล้วจึงแต่งตัวเป็นอย่างพวกหัวเขียว (ดังกล่าวมาข้างต้น) สมัยพระยาอรรคราช ซึ่งภายหลังเป็นพระยาสิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี) ถัดมาเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว เป็นอย่างพวกหงอนแดงสมัย

มิสเตอรยาดิน เป็นนายตำรวจใหญ่ แล้วจึงเป็นหมวกแก๊บมีกระบัง สมัยมิสเตอรอิริคเซน ยิน ลอสัน เป็นเจ้ากรมตำรวจ

สมัยโน้น เมื่อ ๖๐ ปีหรือกว่านั้น บริเวณถนนเจริญกรุง ตั้งแต่สะพานเหล็กล่างลงไป จนถึงวัดพระยาไกร มีโรงพักพลตะเวณ เท่าที่จำได้ อยู่ ๓ แห่ง คือที่ปากถนนโรงภาษีแห่งหนึ่ง เดิมเรียกชื่อว่าโรงพักอะไรไม่ทราบ แต่ภายหลังเรียกว่าโรงพักบางรัก คือย่านตั้งแต่ปากถนนสีลมถึงปากถนนสาทร แต่บัดจุบันนี้ ย่านที่ข้าพเจ้าอยู่ คือ ๗๓ ซอยเดโช ตำบลถนน "สุริวงศ์" เป็นเขตอำเภอบางรัก ซึ่งมีที่ทำการอำเภอและสถานีตำรวจบางรัก ตั้งอยู่ที่ถนนนเรศ บางรัก ชื่อบอกอยู่ในตัวแล้วว่า เดิมเป็นหมู่บ้านอยู่ริมคลองที่ขุดจากแม่น้ำเข้าไป (ดูคำ *บาง* และ *บ้าน* ต่างกันอย่างไรในเรื่อง *ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน*) คลองที่ว่านี้ อาจอยู่ที่ "ตรอกซุง" ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับตลาดบางรักขณะนี้ ตรอกซุงเมื่อสมัยข้าพเจ้ายังเด็ก เป็นทางสะพานไม้ยาวเข้าไป ข้างขวาเป็นคลองเล็ก ๆ บ้านเรือนซึ่งตั้งอยู่ข้ามฟากไป ต้องทอดไม้เป็นสะพานข้ามมาที่สะพานยาว เห็นเป็นแถวกันไป คลองเล็ก ๆ ที่กล่าวนี้เดิมคงข้ามถนนเจริญกรุงไปแม่น้ำได้ ภายหลังตอนที่เป็นตลาดบางรัก และตอนที่เป็นส่วนหนึ่งของถนนเจริญกรุง จะถมเสียแล้ว คลองที่เป็นตรอกซุงจึงมีคลองด้านเล็ก ๆ ให้เห็นเหลืออยู่ แต่มีคลองซอยไปทะลุคลองสาทรได้ ตรอกซุงบัดนี้กลายเป็นถนนรถยนต์แล่นเข้าออกได้ ไปทะลุถนนด้านสะกัดออกถนนสาทรเหนือข้างหนึ่ง อีกข้างหนึ่งออกถนนศรีเวียง

ถนนตรอกซุงนี้ จะเรียกว่าถนนชื่ออะไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่คงลงท้ายว่า "เวียง" ก็ได้ เพราะบริเวณนั้นมีถนนลงท้ายว่าเวียงอยู่ ๒—๓ ชื่อ ลางทีจะชื่อว่าถนนเจริญเวียงก็ได้ ถ้าต้องการทราบให้แน่ ก็ต้องผ่านไปแลดู

ป้ายชื่อถนนเอง ความลำบากก็อยู่ที่ตรงนี้ เพราะไม่ปรากฏว่ามีใครทำแผนที่กรุงเทพ ฯ บอกชื่อถนน ฯลฯ ไว้ให้คนดูง่าย ๆ ที่มีอยู่ก็เป็นของกรมแผนที่ แต่ว่าทำไว้นานเต็มทีแล้ว ส่วนที่มีอยู่และข้าพเจ้าได้พึ่งดูเสมอ ก็คือแผนที่ซึ่งกรมตำรวจจัดทำไว้เพื่อราชการตำรวจเอง ไม่อย่างนั้นก็ไม่สะดวก ถ้าจะถามว่าทำไมไม่จดเอาไว้ ตอบว่าจดไว้เหมือนกัน แต่ไม่ได้จดอย่างมีระเบียบเรียบร้อย เมื่อต้องการจะเอามาดูเพื่อฟื้นความจำ ก็หายังไม่พบ จึงจำเป็นต้องเล่าไว้เพียงเท่านี้ อย่างไรก็ดี ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ตำรวจที่แต่งตัวดังกล่าวมานั้น เห็นจะจำกัดอยู่ในบริเวณภายในกำแพงพระนครเท่านั้น และจะเป็นจำพวกเดียวกับตำรวจหลวง ที่เป็นทหารรักษาพระองค์ในสมัยโบราณ

ตรอกซุง ชื่อบอกในตัวว่าเดิมเป็นคลอง ไม่เช่นนั้น จะเอาคำ ซุง มาตั้งชื่อเป็นตรอกทำไม มีผู้อธิบายที่มาของชื่อบางรัก ว่าเดิมมีต้นรักต้นหนึ่ง งมอยู่ในคลอง (เห็นจะหมายถึงคลองตรอกซุง) จึงได้ตั้งชื่อว่าบางรัก นี่อธิบายถึงที่มาของชื่อตำบล ในจำพวกเดียวกับคำอธิบายชื่อหัวลำโพง ว่าเพี้ยนกลายไปจากคำว่า "วัวลำพอง" อธิบายกันอย่างนี้ รับไม่ไหว แต่ยังดีกว่าที่อธิบายว่า 'เหตุที่อำเภอนี้มีชื่อว่า อำเภอบางรัก โดยที่ในครั้งนั้น มีโรงพยาบาลแห่งหนึ่งตั้งอยู่ตรงข้ามกับที่ว่าการอำเภอ มีชื่อเสียงในการรักษา พยาบาลเป็นที่เชื่อถือและประชาชนนิยมรักษา และเชื่อในความสามารถของแพทย์ ซึ่งนับว่าเป็นสถานที่สำคัญที่สุดในอำเภอนี้ ในครั้งนั้นอำเภอจึงได้ชื่อว่า" อำเภอบาง *รักษ์*" ต่อมาความหมายของคำนี้เลอะเลือนไปเป็น "บางรัก" (จาก *รายงานกิจการจังหวัดพระนคร* ๒๕๐๒ — ๒๕๐๓ หน้า ๒๐๗) นี่ไม่ใช่จะรับไม่ไหวอย่างเดียว แต่ยังเหลวด้วย ข้าพเจ้าเกือบจะผ่านเรื่องตรงนี้ไปแล้ว แต่หนังสือรายงานเล่มนี้วางอยู่ใกล้มือ หยิบค้นดูได้สะดวก จึงได้

เปิดดู ข้าพเจ้านึกได้ว่า ก่อนหน้านี้เล็กน้อย มีเจ้าหน้าที่ผู้น้อยทางอำเภอบางรัก เคยนำเอาคำอธิบายชื่อตำบลและอำเภอต่างๆ ที่เขาเรียบเรียง มาให้ข้าพเจ้าดู เพื่อขอความเห็น ข้าพเจ้าดูแล้ว ถ้าทราบก็บอกไป ถ้าไม่ทราบก็บอกว่าไม่ทราบ ดีร้ายเจ้าหน้าที่ผู้น้อยคนนี้คงถูกนายผู้บังคับบัญชาสั่งให้รวบรวม ก็จำเป็นอยู่เอง ต้องรวบรวมไปตามสติปัญญา เพื่อให้เห็นความสามารถเป็นลักษณะคล้ายเช่นนี้ ซึ่งข้าพเจ้าเองก็เคยประสบมาแล้ว เมื่อได้รับคำสั่งให้อธิบายเรื่องร้องรำทำเพลง ซึ่งตนเองไม่รู้ จนท่านผู้ใหญ่บอกว่า "ผิดหมดนั่น" และเป็นเหตุให้ท่านมีเมตตาอธิบาย "เรื่องร้องรำทำเพลง" ให้แก่ข้าพเจ้า (ดู *บันทึกเรื่องความรู้ ฯลฯ* เล่ม ๑ หน้า ๒๔๐) ข้าพเจ้าเปิดค้นดูคำว่า*บางรัก* ในอักขรานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ซึ่งอยู่ใกล้มือ ก็ปรากฏว่า นอกจากอำเภอบางรักซึ่งกล่าวแล้ว ยังมีบางรักในจังหวัดนนทบุรีอีก ๒ แห่ง คือบางรักใหญ่ บางรักน้อย แต่ก็ไม่ได้บอกถึงที่มาของชื่อ เพราะไม่ทราบ แต่ที่ทราบ แม้จะเป็นอธิบายอย่าง "ลากเข้าความ" ลางทีก็ลงเอาไว้ด้วย เพื่อประโยชน์ทาง "วิทยาว่าด้วยคติชาวบ้าน"

โรงพักอีกแห่งหนึ่ง ถัดจากอำเภอบางรัก คือโรงพักบ้านทวาย ตั้งอยู่ในที่ ซึ่งบัดนี้เป็นสถานีหน่วยดับเพลิงยานนาวา จะเรียกชื่ออย่างนี้หรืออย่างไร จำไม่ได้ โรงพักนี้ภายหลังเป็นสถานีตำรวจยานนาวา และในปัจจุบันย้ายมาอยู่ที่ถนนสุรศักดิ์ ซึ่งเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) และสหายสงครามปราบฮ่อเป็นผู้ดำริตัด ถัดจากโรงพักบ้านทวาย ก็คือโรงพักพระยาไกร เดี๋ยวนี้ที่ทำบลนั้นก็ยังมีสถานีตำรวจพระยาไกรอยู่ แต่จะตั้งอยู่ในที่เดิม เมื่อครั้งยังเป็นโรงพักอยู่ หรืออย่างไร ก็จำไม่ได้ เพราะนานๆจึงจะ

ผ่านไปถึงตอนนั้นสักครั้ง ผิดกับ ๒ โรงพักแรก ซึ่งเป็นแดนที่ข้าพเจ้าสมัยเมื่อเด็ก เคยผ่านอยู่เสมอ

พลตำรวจที่ประจำ ๓ โรงพักนี้ นอกจากเป็นชาวไทย ยังมีชาวปาทานเป็นพลตำรวจอยู่หลายคน ชาวปาทานแต่งตัวอย่างพลตำรวจ แต่โพกผ้าจนมองดูโต จึงได้เรียกว่าแขกหัวโต ส่วนตำรวจที่เป็นชาวมลายู อาจมีปนอยู่บ้างก็ได้ แต่คงแต่งตัวอย่างพลตำรวจไทย จึงสังเกตไม่ได้ เรื่องใช้ชาวปาทานและชาวมลายู เป็นตำรวจในสมัยนั้น ไม่ใช่เฉพาะตำรวจ แม้ศุลการักษ์ที่โรงภาษี ก็มีใช้อยู่ในกรมศุลกากรเหมือนกัน มีตัวนายชั้นรองเป็นชนชาวเดียวกันเป็นผู้ควบคุม ส่วนนายใหญ่ซึ่งเป็นผู้ควบคุมดูแลทั้งหมดตกอยู่กับสารวัตรใหญ่ สารวัตรรอง ซึ่งเป็นชาวอังกฤษ ตำรวจก็มีลักษณะทำนองเดียวกัน ที่เป็นเช่นนี้ ก็ด้วยเหตุจำเป็นลางประการ เพราะย่านตั้งแต่สะพานเหล็กล่างลงไป จนถึงตำบลวัดพระยาไกร เป็นแดนที่มีชาวตะวันตกอยู่กันมาก เพราะมีท่าเรือเดินสมุทร เข้ามาเทียบถ่ายขนสินค้า และท่าเรือในสมัยที่ข้าพเจ้ารู้จัก คือห้างวินเซอร์ (Windsor) เราเรียกกันว่าห้างสี่ตา คือเรียกเอาตามลักษณะของตัวนายห้างผู้จัดการ ซึ่งสวมแว่นตาอยู่เสมอ และดูเหมือนเรียกชื่อนายห้างคนนี้ว่ามิสริสลิก หรืออะไรทำนองนี้

สมัยนั้น ฝรั่งที่เข้ามาประกอบธุรกิจ จะเป็นผู้จัดการหรือตัวรองๆ ลงมา ชาวบ้านเรียกว่านายห้างทั้งนั้น ตลอดจนชาวอินเดียที่มาประกอบการค้าขาย ก็เรียกว่านายห้างเหมือนกัน ในที่สุด เป็นฝรั่งหรือชาวอินเดีย ถ้าแต่งตัวภาคภูมิก็เรียกยกย่องว่านายห้าง ถ้าเป็นชาวจีน ก็เรียกว่าเถ้าแก่ ห้างสี่ตานั้นจำได้เงาๆ ว่า เดิมเรียกห้างวินเซอร์โร้ด (Windsor Ross) เห็นจะเป็นชาวอังกฤษ ภายหลังโอนกิจการท่าเรือ ให้แก่บริษัทชาวเยอรมัน เป็นท่าเรือ

ที่เจริญรุ่งเรือง มีคนรู้จักชื่อห้างสี่ตากันมาก ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๑ ห้างสี่ตาก็ต้องเลิกไป ดูเหมือนกลายเป็นท่าเรือของบริษัทบอร์เนียว ซึ่งมีที่ทำการใหญ่อยู่ต่อทางด้านเหนือในบริเวณเดียวกัน เมื่อสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง บริเวณย่านนั้นถูกลูกระเบิดเป็นบ้า ครั้นหมดสงครามโลกครั้งที่สอง บริเวณที่แถวนั้น เข้าใจว่าเป็นสถานองค์การสะพานปลา หรือจะมีสถานธุรกิจอะไรอีก ก็ไม่ทราบ เพราะไม่เคยย่างกรายเข้าไปในบริเวณแถวนั้น เหนือตอนนั้นขึ้นมา เป็นอู่เรือของบริษัทอู่บางกอกด็อก (Bangkok Dock) แต่ราษฎรเรียกกันว่าอู่กัปตันบุช ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสูตรสาครธิฐ คนเดียวกันกับที่ให้ชื่อตรอกกัปตันบุช ข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักหน้าค่าตาท่านผู้นั้น แต่เคยรู้จักบุตรของท่านคนหนึ่ง ซึ่งเมื่อรู้จัก เป็นคนมีอายุคราวบิดาข้าพเจ้า

ที่เรียกว่าอู่กัปตันบุช จะเป็นอื่นไม่ได้ นอกจากจะเข้าใจว่า กัปตันบุชเป็นผู้ริเริ่มตั้งบริษัทนั้นขึ้น และเป็นอู่เรือขนาดใหญ่บริษัทเดียวที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ สมัยนั้น ก่อนหน้านั้น มีแต่อู่เรือตะเภา ซึ่งอยู่หลังตลาดบางรัก เรียกกันว่าบ้านอู่ จนถึงปัจจุบันนี้ บริเวณอู่กัปตันบุชด้านเหนือจดเขตวัดยานนาวา แต่ยังไม่จดถึงคลองยานนาวาทีเดียว เพราะฟากซ้ายคลอง ยังเป็นกุฏิพระอยู่เกือบตลอด ภายหลังอู่กัปตันบุช จึงขยายเขตมาจดถึงฝั่งซ้ายคลองวัดยานนาวาโดยตลอด เมื่อสิ้นสงครามโลกครั้งที่สองแล้ว อู่กัปตันบุชก็เปลี่ยนชื่อเป็นอู่กรุงเทพ ฯ ที่บริเวณด้านใต้ของอู่นี้ เดิมมีโรงสวดก่ออิฐขนาดเล็กอยู่หลังหนึ่ง เป็นโรงสวดคริสต์ในนิกายโปรเตสแตนต์ ถ้าไปเรือทางแม่น้ำผ่านไปจึงเห็น แต่เมื่อที่ตอนนั้นเป็นส่วนหนึ่งของอู่แล้ว โรงสวดนั้นก็ร้างไป เล่าเรื่องมาถึงตรงนี้ ก็หวนนึกถึงเรื่องคน ว่าเป็นเรื่องที่เอาอะไรแน่นอนไม่ได้ มีเจริญมีเสื่อม มีเกิดมีตายอยู่เรื่อยไป เพราะเป็นเรื่องวัฒนธรรม ถ้าดู

แยกเป็นส่วน ๆ ก็เห็นได้เร็ว ว่าเจริญหรือเสื่อม ถ้าดูรวมกันทั้งหมด ข้าพเจ้าก็เห็นว่าวัฒนธรรมยังเจริญก้าวหน้าเรื่อยอยู่ ยังไม่เสื่อม แต่ในที่สุดอีกกี่หมื่นปีแสนปี หรือว่าเร็วกว่านี้ ก็จะต้องถึงความเสื่อมเป็นที่สุดเหมือนกัน โดยธรรมดา นี่ข้าพเจ้าคิดในลักษณะความคิดเห็นรวมของชาวไทย ซึ่งได้สะสมและสืบ ๆ ต่อกันมาหลายชั่วคน จนเป็นมรดกตกทอดมาถึงข้าพเจ้า โดยไม่รู้ตัว ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกันหมดกับของคนอื่น แม้แต่คนที่เป็นชาวไทยด้วยกัน อยู่ในผืนแผ่นดินเดียวกัน มีส่วนได้ส่วนเสียและความสนใจร่วมกัน จะให้เหมือนกันหรือเท่ากันทีเดียว ไม่ได้ จึง "เหมือนกันแต่ก็ไม่เหมือนกัน" อยู่วันยังค่ำ

นอกจากท่าเรือกลไฟใหญ่ดังเล่ามาแล้ว ยังมีโรงสีไฟ โรงเลื่อยจักร และสถานการค้าอื่น ๆ อยู่ในย่านนี้มาก แต่ย่านสนุกที่มีฝรั่งเที่ยวเตร่กันมากก็คือตั้งแต่บริเวณโรงแรมโอเรียนเตลขึ้นไป จนถึงย่านตรงข้ามปากถนนสี่พระยา พวกกลาสีฝรั่ง เมื่อขึ้นบกเที่ยวเตร่ ก็พากันมาแถวนี้ โรงเหล้าโรงขายอาหาร โรงเต้นรำ และดนตรี อย่างที่เรียกกันบัจจุบันว่าไนต์คลับหรือสโมสรราตรี ก็ต้องมีเป็นธรรมดา แต่คงมีจำนวนอย่างนับนิ้วมือถ้วน ไม่มากเป็นดอกเห็ดงอกงามอยู่ทั่วไป แม้กระนั้น เรื่องวิวาทตีกัน เพราะด้วยเรื่องสุรานารีคงจะมีขึ้นบ่อย ๆ เป็นประจำ ต้องร้อนถึงตำรวจเข้าไประงับจับกุม ถ้าใช้แต่ตำรวจที่เป็นคนไทย ก็จะไม่สะดวกราบรื่นนัก เพราะส่งภาษาก็ไม่เข้าใจกัน ยิ่งกว่านั้น พวกกลาสีเหล่านั้นมักทะนงองอาจ ไม่สู้กลัวใคร เพราะถือว่าตนเป็นคนใน "สัมเยก" ต่างประเทศ ถ้ามีคดีก็ขึ้นศาลกงสุล ไม่ต้องขึ้นศาลไทย ความลำบากมีดังนี้ จึงต้องใช้วิธี "หนามยอกเอาหนามบ่ง" จ้างชาวต่างประเทศมาเป็นตำรวจ สำหรับจับชาวต่างประเทศที่กระทำผิด ประพฤติตน

เกะกะ ทำความเดือดร้อนรำคาญแก่คนอื่น ไม่มีใครกล้าห้ามและปราบปราม เพราะสมัยนั้นกลัวฝรั่งกัน ข้าพเจ้าเล่าเรื่องตอนนี้ ฝรั่งที่เกะกะก็หมายถึงฝรั่งชั้นกลาสีเรือ ส่วนฝรั่งที่เป็นชั้นนายห้างก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่ว่าจะเป็นผู้ดีทุกคนไป ที่เลวก็มีเหมือนกัน ไม่แปลกอะไรกับชาวไทย ถ้ากล่าวเฉพาะสมัยนั้น มันก็ "ขนมพอสมกับน้ำยา" เหมือนกัน

ข้าพเจ้าเคยรู้จักนายตำรวจที่เป็นชาวอังกฤษอยู่ ๒ คน ที่รู้จัก เพราะมีบ้านพักอยู่ใกล้ ๆ บ้านข้าพเจ้า ที่ปากถนนสาทร คนหนึ่งชาวบ้านเรียกว่ามิศเฮิน (Hearne?) มีภริยาเป็นชาวไทยเชื้อจีน ชอบรับประทานถั่วงอกผัด รู้เรื่องเพราะแม่ยายมิศเฮินเคยมาเล่าให้ฟังที่บ้านข้าพเจ้า มิศเฮินอยู่ที่นั่นมาไม่ช้าก็เป็นโรคลงรากตาย ฝรั่งอีกคนหนึ่งชื่อมิศเดย์ (Leo Day) ฝรั่งนายตำรวจคนนี้ ข้าพเจ้าจำได้แม่นกว่าคนแรกเวลานั้น ข้าพเจ้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว และพูดภาษาอังกฤษ เมื่อกล่าวกันตามส่วน เห็นจะพูดได้ดีอย่างเด็กซึ่งมีอายุยังน้อยมาก คงจะเป็นด้วยเรื่องนี้ เมื่อข้าพเจ้าวิ่งเล่นเอาเถิดอยู่กับเพื่อน ที่กลางถนนเจริญกรุงตอนนั้น อย่าเพิ่งตกใจ ว่าเล่นเอาเถิดกันกลางถนนอย่างนั้น รถจะไม่ทับเอาหรือ จะทับได้อย่างไร เพราะสมัยนั้นมีแต่รถเจ๊ก (รถลาก) รถม้าและรถเมล์เท่านั้น ซ้ำนาน ๆ จึงจะผ่านมาสักคันหนึ่ง ขณะข้าพเจ้าวิ่งผ่านหน้าบ้านมิศเดย์หลายเที่ยว มิศเดย์นั่งอยู่ที่บนระเบียงชั้นบน จะคิดอย่างไรไม่ทราบ ให้พลตำรวจมาพาตัวข้าพเจ้าขึ้นไปหา ข้าพเจ้าไม่รู้อีโหน่อีเหน่ ก็ตกใจกลัว แต่ก็ต้องขึ้นไปหา มิศเดย์ถามอะไรข้าพเจ้า และข้าพเจ้าก็ตอบไป จะถามและตอบเป็นภาษาอังกฤษหรือภาษาไทยก็จำไม่ได้ ในที่สุดแกก็ลุกไปหยิบหนังสือฝรั่งปกแข็งเล่มหนึ่งส่งให้ข้าพเจ้าก็ขอบใจ รับหนังสือเล่มนั้นมา หนังสือเล่มนี้มีรูปภาพเต็มเกือบทุก

หน้า แต่ที่ติดใจจำได้ ก็เรื่องงูใหญ่โผล่หัวตัวยาวอยู่กลางทะเล เป็นดังพระยานาคเล่นน้ำ แต่ผิดกันที่มีหัวมู่ทู่ อย่างหัวปลาไหล ไม่มีหงอนอย่างหัวพระยานาคหรือหัวมังกรเท่านั้น หนังสือเล่มนี้คือนิตยสารรายเดือนของอังกฤษ ชื่อ Wide—World Magazine ซึ่งมีหลายตอน เย็บรวมเป็นเล่มเดียวกัน ที่ข้าพเจ้าพูดอังกฤษอย่าง "อีหลอกขลอกแขลก" ได้เร็ว เพราะเรียนอยู่อัสสัมชัญ ถูกบังคับให้พูดอังกฤษ และผลที่ถูกบังคับนี้ กระทำให้ข้าพเจ้าสามารถด้วยบังอาจใจ เมื่อมีอายุได้ ๑๒—๑๓ ปี ก็รับจ้างเป็นล่ามฝรั่งอเมริกัน ไปกิจธุระอะไรที่โรงเรียนไทยแห่งหนึ่ง ได้เรียบร้อยดี แม้จะพูดผิด ๆ ถูก ๆ ก็ได้ชื่อว่าเป็นล่าม คนฟังเข้าใจ แต่จะงดเรื่องนี้ไว้ก่อน เรื่องจะมากเกินกว่าที่ตั้งใจไว้ ไปเล่าเรื่องที่ ๒ คืองานมหกรรมสมโภช ร.ศ. ๑๑๗

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เสด็จนิวัตพระนคร จากทวีปยุโรป ทางราชการพร้อมทั้งพ่อค้าคฤหบดี และอาณาประชาราษฎร์ ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ต่างพากันมาถวายพระพรชัยมงคลด้วยความจงรักภักดี และมีงานสมโภชกันเอิกเกริก เวลานั้นข้าพเจ้าอายุได้ ๑๑ ปี ผู้ใหญ่พาไปดูด้วย แต่ก็จำอะไรไม่ได้มาก นอกจากเรื่องโขนกลางแปลงและจุดดอกไม้ไฟ ส่วนเรื่องนอกเหนือไปกว่านี้ ก็ได้อาศัยอ่านและดูรูปเกี่ยวกับงานนี้ เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว แม้เมื่อดูภาพต่าง ๆ แล้ว ก็นึกฟื้นความจำได้ ว่าได้เคยผ่านซุ้มประตู ที่กระทรวงต่าง ๆ จัดทำขึ้นรับเสด็จเป็นงานใหญ่ รูปภาพต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในหนังสือเรื่องนั้น ท่านจะเห็นถนนราชดำเนิน ซึ่งตัดขึ้นใหม่ในสมัยนั้น มีลักษณะแตกต่างกันอย่างไร กับถนนราชดำเนินในสมัยนี้ ราษฎรที่อุ้มลูกจูงหลานมาในงาน แต่งตัวกันอย่างไร ตลอดจนเห็นชาวจีนยังไว้หางเปียอยู่ มีลักษณะอย่างไร ข้าพเจ้าดูภาพแล้ว

ก็รู้สึกรื่นรมย์ สบายใจอย่างพูดไม่ถูก และยังนึกขอบพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ถ้าพระองค์ท่านไม่ทรงรวบรวมและตีพิมพ์ขึ้นเผยแผ่ บ้านนี้คนเกิดรุ่นหลัง ก็จะหาดูไม่ได้สะดวกง่ายดายเท่ากับได้ประทานมรดกวัฒนธรรมไทยไว้ให้แก่คนเกิดมาภายหลัง จะได้รับและสืบต่อไว้ไม่ให้ขาดตอน ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นคนมีแต่ปัจจุบัน ไม่มีอดีตหนุนหลังเป็นสมบัติของตนเอง ตรงนี้จะขอเล่าแทรกเรื่องรูปภาพถ่ายต่าง ๆ ที่ทรงสะสมไว้ให้เป็นสมบัติของชาติว่ามีอย่างไร

พระองค์เคยตรัสเล่าให้ฟังว่า รูปภาพถ่าย ที่มีอยู่ตั้งแต่สมัยเมื่อแรกมีการถ่ายรูปชักรูป กำลังจะหมดไป ถ้าไม่รีบจัดรวบรวมไว้ ต่อไปคนรุ่นหลังก็จะหาดูได้ยาก พระองค์ท่านทรงแบ่งภาพถ่ายที่รวบรวมไว้ เป็น ๔ จำพวก คือ บุคคล พระราชพิธี เหตุการณ์ และสถานที่ วิธีที่ทรงเสาะหาภาพถ่ายเอามาเก็บรักษาไว้ ขณะริเริ่ม ทรงทำอย่างเงียบ ๆ เป็นการชิมลาง ทดลองทำดูก่อน ด้วยเป็นงานซึ่งยังไม่มีความจำเป็น จะต้องทำกันอย่างรีบด่วน เพราะยังไม่ได้ก่อเป็นพื้นฐานขึ้นไว้ก่อน เมื่อก่อรูปร่างขึ้นได้แล้ว คนก็เห็นผล ถึงระยะนี้จะเปิดเผยงานซึ่งดำริทำก็ไม่เป็นไร แม้จะขอเงินงบประมาณเพื่องานนี้เพิ่มขึ้น ก็สะดวก ไม่สู้ติดขัดมากนัก แต่ในระยะเริ่มต้น ควรใช้จ่ายเงินเท่าที่จำเป็น โดยเจียดจากเงินงบประมาณที่ได้รับอนุญาต มีเหลืออยู่เท่าใดก็เจียดเอามาใช้ไปพลางก่อน ภาพถ่ายใดที่ทรงเห็นว่าสมควรจะได้มารวบรวมไว้เป็นสมบัติของแผ่นดิน ถ้าควรจะขอเขามาได้โดยเจ้าของไม่หวงแหน ก็ทรงขอเอามา ถ้าเจ้าของยังหวงอยู่ แต่ทรงเห็นว่าเป็นภาพถ่ายสำคัญ ก็ทรงขอโดยให้เจ้าหน้าที่ไปถ่ายจำลองเอามาเก็บรักษาไว้ ร้านถ่ายรูปแห่งใดเลิกกิจการถ่ายรูปแล้ว ไม่ต้องการจะเก็บกระจกที่ถ่ายแล้วให้รกที่ ถ้าทรง

เห็นว่าคงมีภาพถ่ายที่ดี ๆ ก็ทรงขอซื้อ หรือไม่ก็ทรงขอกระจกเหล่านั้น ในกรณีเช่นนี้ ถ้าเป็นการสมควร ก็เสด็จไปด้วยพระองค์เอง หรือไม่ก็มีลายพระหัตถ์ไปก่อน เพื่อแสดงพระประสงค์ ทรงชี้แจงให้ผู้เป็นเจ้าของเข้าใจถึงประโยชน์ที่ส่วนรวมจะได้รับ ทั้งในปัจจุบันและในการภายหน้า เมื่อผู้เป็นเจ้าของเข้าใจดีแล้ว ก็ยินดีถวายเพื่อประโยชน์ของแผ่นดิน

สมเด็จพระเจ้าบรมเธอพระองค์นั้น ไม่ใช่จะทรงดำเนินนโยบายเกี่ยวกับเรื่องสะสมภาพถ่ายเท่านั้น แม้สิ่งอื่น ๆ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน ข้าพเจ้าเข้าใจว่าภาพถ่ายที่กล่าวนี้ และรวมถึงสิ่งอื่น ๆ ด้วย ซึ่งเกี่ยวกับโบราณวัตถุและศิลปวัตถุของไทย ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติและหอพิพิธภัณฑ์แห่งชาติเมื่อแรกก่อตั้งขึ้น คงมีอยู่มากชิ้น ซึ่งเป็นของส่วนพระองค์ ที่ประทานให้เป็นสมบัติของหอทั้งสองนี้ เพื่อตั้งแสดงให้เห็นเป็นปฐมของสิ่งจำพวกนั้น ๆ

ต่อมาสมัยเมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เกาะบีนัง ซึ่งแต่ก่อนเรียกกันว่าเกาะหมาก และเป็นสมัยเดียวกับที่ข้าพเจ้ารับราชการในกรมศิลปากรแล้ว ทรงมีลายพระหัตถ์มาถึงข้าพเจ้าว่า กระจกภาพถ่ายที่ห้างถ่ายรูปโรเบิต เลนส์ ซึ่งเลิกกิจการไปแล้ว ทรงสืบหามานาน ก็ไม่ได้ความว่าไปตกอยู่ที่ไหน เมื่อได้ทราบจากข้าพเจ้าว่า กระจกภาพถ่ายเหล่านี้เก็บไว้ที่สำนักพระราชวัง และข้าพเจ้าได้ขอเอามาเก็บไว้ที่หอพิพิธภัณฑ์แห่งชาติ ทางสำนักพระราชวังก็มีความยินดีมอบยกให้ พระองค์ท่านก็ดีพระทัย มีลายพระหัตถ์ตรัสตอบมาดังกล่าวข้างต้น

ห้างถ่ายรูปโรเบิต เลนส์ ที่ทรงอ้างถึงในลายพระหัตถ์ เจ้าของเป็นชาวเยอรมันชื่อนี้ เป็นห้างถ่ายรูปที่มีผู้ถ่ายมีฝีมือเยี่ยมในสมัยนั้น ตั้งอยู่ที่ริมถนนเจริญกรุงฝั่งเหนือ ตรงมุมถนนตีทองแง้มตะวันตกพอดี เมื่อสงคราม

โลกครั้งที่หนึ่ง ห้างถ่ายรูปนี้ต้องเลิกกิจการไป สำนักพระราชวังซึ่งขณะนั้นเป็นกระทรวงวัง จึงดำเนินกิจการถ่ายรูปต่อไป ให้ชื่อว่าห้องถ่ายรูปนรสิงห์ หรือตอนนี้จะเรียกว่าห้องฉายาลักษณ์นรสิงห์ ก็จำไม่ได้ มีข้าราชการกระทรวงวัง ซึ่งมีผีมือทางศิลป เท่าที่ทราบ ๒ คน เป็นผู้ถ่ายภาพ ท่านทั้งสองนี้ข้าพเจ้ารู้จักดี และมีบรรดาศักดิ์เป็นพระ เจ็บใจจริง ๆ นึกชื่อเท่าใดก็ไม่ออก คิดอยู่ที่ริมผีปากตะหงิด ๆ ทั้ง ๆ ที่คนหนึ่งมารับราชการอยู่ที่กรมศิลปากรร่วมกับข้าพเจ้า ท่านทั้งสองนี้ คนหนึ่งสืบเชื้อสายมาจากห้างถ่ายรูป เอฟ จิตร แอนด์ ซัน ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว เหตุที่นึกชื่อไม่ได้ ก็เพราะท่านทั้งสองถึงแก่กรรมไปนานแล้ว และไม่มีอะไรเป็นเครื่องแนะจูงใจช่วยไม่ให้ลืม ห้างฉายานรสิงห์เลิกกิจการไปสมัยเมื่อเปลี่ยนการปกครอง

คราวนี้จะเล่าถึงโขนกลางแปลง และเล่าเท่าที่ได้เห็นในสายตาของเด็กข้าพเจ้าได้ไปดู เพราะมารดาฝากไปกับผู้หญิงเพื่อนบ้านคนหนึ่ง ซึ่งเขาไปดูจำได้เงา ๆ ว่าไปยืนดูในเวลากลางคืน อยู่ที่แถวหลักเมือง มองไปข้างหน้าแถวกระทรวงยุติธรรมเดี๋ยวนี้ จำได้ว่าเป็นที่โล่ง ปลูกต้นตาลและต้นไม้อื่นขนาดใหญ่เป็นระยะ ๆ ต้นไม้เหล่านี้เห็นจะขุดเอามาปลูกตั้งไว้ชั่วคราว ข้างหนึ่งดูเหมือนอยู่ทางขวามือ เป็นป้อมปราการ มีปราสาทราชมณเฑียรอยู่ข้างใน ทำนองพระบรมมหาราชวัง จุดตะเกียงแมงดาทั่วไป จึงดูสว่างไสว (ตะเกียงแมงดามีรูปร่างอย่างไร ดูภาพในหนังสือเรื่อง *ประทีปโคมไฟ* ซึ่งข้าพเจ้าแต่ง) ส่วนพลับพลาที่ประทับทอดพระเนตร ตั้งอยู่ด้านไหน ไม่มีความรู้ อย่างไรเสียก็คงอยู่ใกล้ ๆ แถวนั้น โขนเล่นเรื่องตอนพระรามเสด็จกลับกรุงอโยธยา มีชุขันเป็นผู้นำกระบวนเสด็จ และพระพรตพระสัตรุฆ์เสด็จออกไปรับ ข้าพเจ้ายืนดูอยู่ในระยะไกล เห็นบ้างไม่เห็นบ้าง เพราะคนดู

เบียดเสียดเยียดยัดกันเหลือทน เห็นตัวโขนออกมารำและเต้นกันเหยาะแหยะไม่น่าดูเหมือนได้ดูในระยะใกล้ ๆ และบริเวณที่เต้นอยู่กลางแจ้ง ดูบริเวณที่แสดงมีขนาดกว้างมากกว่าที่เต้นกันบนโรงโขนตามธรรมดา ทำให้ดูการเต้นและรำเคลื่อนไปทีละนิด ๆ อย่างช้า ๆ เพราะดูอยู่ห่างไกลมาก เคลื่อนจากจุดหนึ่ง กว่าจะถึงอีกจุดหนึ่งก็ นานเต็มที ถ้าหากได้ดูใกล้ ๆ ก็คงน่าดู แต่คนแสดงเห็นจะต้องเหนื่อยและเมื่อยมากหน่อย ถ้าไม่เคยกัน ข้าพเจ้าดูไม่ทันไร ถูกคนดูเบียดรวนกันไปรวนกันมา จนในที่สุดข้าพเจ้าก็พลัดกับผู้พา ข้าพเจ้าร้องไห้โฮใหญ่ ตอนต่อไปจำไม่ได้ มาได้ความจากภริยาข้าพเจ้าเล่าให้ฟัง ว่ามารดาเล่าว่าตำรวจเห็นเด็กพลัดจากผู้ใหญ่หลงทาง เขาก็พาไปไว้ยังที่ทำการตำรวจชั่วคราวในบริเวณนั้น ภายหลังคนพาก็ไปตามหาพบ รับเอาตัวกลับบ้าน

อีกเรื่องหนึ่งก็คือเรื่องจุดดอกไม้ไฟ ดูเหมือนจุดที่ตรงสนามเสือป่า แต่ก็ไม่มีอะไรจะเล่า นอกจากเห็นดอกไม้ไฟ เมื่อจุดมีลักษณะแปลก ๆ ซึ่งในสมัยนั้น ข้าพเจ้ายังไม่เคยเห็น ก็มีมาก อยากจะกล่าวเรื่องถนนราชดำเนินอีกสักนิด เมื่อสร้างถนนราชดำเนินแล้วใหม่ ๆ สองข้างถนนยังไม่มีตึกรามเป็นห้องหอค้าขายอะไร นอกจากเป็นบ้านราษฎรปลูกเรือนไม้อยู่ห่าง ๆ เป็นระยะ ๆ ภายหลังห้างแบดแมน (Badman Co.) มาสร้างใหม่ เป็นตึกขนาดใหญ่ ๓ ชั้น อยู่ตรงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เห็นเด่นอยู่แห่งเดียวในสมัยนั้น ก็ดูตระหง่านงามมากอีกแห่งหนึ่ง เป็นตึกขนาดใหญ่ ดูงามเหมือนกัน ตั้งอยู่ที่เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ เป็นห้าง ยอน แซมสัน (John Samson Co.)

ห้างแบดแมนและห้างยอนแซมสัน เป็นห้างชาวอังกฤษ ถ้าใครต้องการตัดเครื่องเสื้อผ้าที่ทันสมัย ก็ต้องไปตัดที่ ๒ ห้างนี้ ห้างแบดแมนเดิมตั้งอยู่ที่

เชิงสะพานช้างโรงสี ติดกับกระทรวงมหาดไทย ตึกเก่าของห้างนี้ไม่มีแล้ว เพราะกำลังรื้อสร้างใหม่ (พ.ศ. ๒๕๑๐) สมัยก่อนโน้น ภายหลังเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จกลับจากประพาสเมืองใหม่คือเมืองเกาะสิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ (นี่จำได้เพราะจดเอาไว้ และค้นเอามาดู) สร้างตึกแถวนั้นตลอดไปในบริเวณเสาชิงช้า มีถนนบำรุงเมือง เพื่องนคร ยังเหลือให้เห็นอยู่ในบัดนี้ ราษฎรเมื่อได้มาเห็นตึกแถวนั้นเป็นครั้งแรก ก็ตลึง ชมดูอย่างละลานตา ว่าตึกแถวเหล่านั้น ได้ระเบียบเรียบร้อยเป็นแถวเป็นแนว และงดงามน่าดูจริง ๆ ห้างแบดแมนเป็นที่ขึ้นชื่อมาก ถ้าเข้าห้างแบดแมนและใช้ของที่ขายในห้างนั้น ก็ถือว่าโก้มาก ต้องเป็นคนรวยทรัพย์ จึงจะเข้าห้างแบดแมนได้ ห้างแบดแมนนี้ ได้ความว่าสืบต่อห้างแรมเซย์ (Ramsay) มาอีกทอดหนึ่ง ห้างแรมเซย์ตั้งอยู่ ณ ที่ตรงข้ามกระทรวงมหาดไทย ภายหลังจึงย้ายไปตึกใหม่ ที่สร้างขึ้นเชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ซึ่งต่อมาเป็นตึกที่ทำการกรมประชาสัมพันธ์ เพิ่งรื้อและสร้างตึกใหม่เมื่อเร็ว ๆ นี้เอง ต่อมาห้างแบดแมนเลิกกิจการ แล้วไปตั้งใหม่ อยู่ที่มุมด้านเหนือ ปากถนนสุรวงศ์ต่อถนนเจริญกรุง กิจการดำเนินไปไม่สู้ดีเหมือนแต่ก่อน ๆ ก็เลิกไป

ห้างยอนแซมสันตั้งอยู่ที่ตึกถนนอัษฎางค์ เชิงสะพานหัวจะเข้ เป็นห้างตั้งทีหลังห้างแบดแมน รับตัดเสื้อผ้าอย่างเดียว ไม่มีสิ่งของอย่างอื่นขายมากเหมือนอย่างห้างแบดแมน เมื่อย้ายมาอยู่ตึกที่สร้างใหม่ เชิงสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ไม่สู้ช้า ก็เลิกกิจการไป ตึกนั้นจึงมาเป็นตึกที่ทำการกรมโยธาเทศบาลอยู่บัดนี้

ส่วนงานฉลองสมโภชวัดเบญจมบพิตร ข้าพเจ้าไม่มีอะไรจะเล่าโดยตรงได้มากนัก นอกจากเห็นเรือแจวเรือพายของประชาชนชนิดและขนาดต่าง ๆ

จอดกันเรียงรายอยู่ในคลองเปรมประชากร ตอนหน้าวัด ในวันงาน แน่น ขนัดไปหมด ที่เป็นเรือขายก๋วยเตี๋ยว เรือขายขนมจีนน้ำพริก ขนมจีนน้ำยา และกล้วยแขก ข้าวเม่าทอด เป็นต้น แทรกอยู่ในหมู่เรือที่จอดเป็นแห่ง ๆ แต่ละเจ้าขายดิบขายดี ดูสนุกสนานกันมาก เพราะประชาชนชอบกิน ไม่ใคร่ให้ปากว่าง แม้จะต้องยืนกินหรือนั่งยอง ๆ แยงแย่กินก็สมัครใจ เพราะเห็นเป็นสนุก กินได้อร่อย ไม่ว่าในงานอะไร ส่วนใหญ่ก็เป็นเรื่องกินทั้งนั้น กินแล้วก็ใช้น้ำในลำคลอง เป็นน้ำคื่มล้างชามไปตามเรื่อง เพราะน้ำประปายังไม่มีตอนบนบกและที่ในบริเวณวัด มีอะไรบ้าง ข้าพเจ้าจำไม่ได้ทีเดียว ถ้าจำเป็นก็ต้องค้นหาหนังสือและเอกสารต่าง ๆ ที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเอามาอ่านดูเสียก่อน จึงพอจะฟื้นความจำได้ตลอด

สิ่งที่จำได้ในงานครั้งนั้น ก็คือเรื่องจุดลูกหนูดอกไม้ไฟ ตรงแถวที่เป็นสนามม้าราชตฤณมัย และบริเวณพระตำหนักจิตรลดารโหฐาน คาบเกี่ยวกัน ซึ่งสมัยนั้นยังเป็นทุ่งนาอยู่ตลอดไป เข้าใจว่าตอนนั้น เป็นเขตทุ่งส้มป่อย ซึ่งได้ทราบว่าเคยใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีแรกนาขวัญในสมัยก่อน ถัดไปก็เป็นทุ่งพญาไท ต่อเนื่องเป็นผืนเดียวกัน แลตะลิบลิ่ว การจุดลูกหนูดอกไม้ไฟครั้งนั้น จุดถวายทอดพระเนตรหน้าที่นั่ง คงต้องมีจำนวนลูกหนูเข้าประกวดกันมากเจ้าของ เพราะกินเวลาจุดเป็นระยะยาวนานพอดู แต่ข้าพเจ้าไม่ได้ยืนดูอยู่ตลอดเวลา เพราะถูกคนเบียดและแดดร้อนด้วย ทั้งการจุดลูกหนูก็เคยดูที่วัดตอนทวายมาแล้วถึง ๒ ครั้ง และก็ได้พรรณนาเรื่องจุดลูกหนูไว้ในเรื่อง *อัคนีกรีฑา* ของข้าพเจ้าแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องเล่าพรรณนาไว้อีก

สิ่งที่ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวเป็นบันทึกพ่วงท้ายไว้ในเรื่องตอนนี้ คือเรื่องขนมจีนน้ำยา ซึ่งเป็นเรื่องเล็กน้อย ไม่สลักสำคัญอะไร *ขนมจีน* แปลว่า

เส้นหมี่ที่ต้มสุกแล้ว ที่ทราบเพราะบังเอิญไปอ่านพบคำ *ขนม* ในพจนานุกรม มอญ – อังกฤษ ของหมอฮัลลิเดย์ ให้คำแปลไว้ว่าเส้นหมี่ ต่อมาเห็นจะนานหลายปี นึกถึงคำ *ขนมจีน* ขึ้นอีก แต่ไม่มีเวลาพอค้นต่อ จึงขอแรงเพื่อนคนหนึ่งให้ช่วยค้น ก็ได้ความว่า *จีน* ในภาษามอญแปลว่าต้มหรือทำให้สุก จึงตราเอาไว้ก่อน ว่าขนมจีนเป็นคำภาษามอญ ขั้นต่อไปจะต้องสืบให้ทราบว่ามอญเรียกเส้นหมี่ว่า *ขนม* หรือไม่ และคำนี้มีมาแต่เมื่อไร แล้วเข้ามาเกี่ยวข้องกับชาวไทยอย่างไรบ้าง ในทางประวัติศาสตร์และทางวัฒนธรรม เพื่อ "ทวนสอบ" ให้แน่เสียก่อน เท่าที่จะทำได้ และการซักถามนั้น จะต้องกำหนดไว้ในใจ รู้ไว้ก่อนด้วย ว่าผู้ที่เราซักถาม เป็นผู้มีความรู้เรื่องที่ถามกว้างขวางเพียงไร และเป็นผู้มีความคิดเห็นเป็นอย่างไรด้วย

ส่วนคำว่า *น้ำยา* ข้าพเจ้ายังนึกไม่เห็นว่าทำไมจึงเรียกชื่อเช่นนั้น แต่น้ำยาที่ใช้รับประทานกันในกรุงเทพฯ ใส่น้ำกะทิด้วย ส่วนน้ำยาที่อื่น เท่าที่ได้เห็นและที่ได้ทราบว่านอกกรุงเทพฯ ออกไป น้ำยาไม่ได้ใส่กะทิ เป็นทำนองเดียวกับแกงเผ็ดก็ไม่ได้ใส่กะทิ ถ้าใส่กะทิอย่างแกงเผ็ดในกรุงเทพฯ ก็เรียกว่าแกงคั่ว ซึ่งในกรุงเทพฯ เรียกแกงเผ็ดใส่กะทิน้ำข้นว่าแกงคั่ว ข้าพเจ้าเคยทราบจากบิดาเล่าให้ฟังว่า น้ำยาในกรุงเทพฯ แต่ก่อนก็ไม่ได้ใส่กะทิ รับประทานกันได้มาก เพราะไม่เลี่ยนมัน ซึ่งเป็นคำที่นาคะประทีป เพื่อนข้าพเจ้า รังเกียจมาก เปลี่ยนโดยพอการเป็นใช้ว่า *เอียน* แต่ก็ไม่ตรงกับความหมาย ต่อมาน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิมีอยู่เจ้าหนึ่ง จัดหัวน้ำกะทิสำรองเอาไว้ด้วย ถ้าลูกค้าคนใดชอบให้น้ำยามีรสมันกะทิ ก็หยอดหัวกะทิสดให้ คนกินส่วนมากก็ชอบ เพราะคุ้นกับเรื่องรับประทานอะไรต้องใส่กะทิจนเคยตัว แม้ข้าพเจ้าเองก็เคยชอบ ไม่ใช่จะชอบกะทิอย่างเดียว ถึงนมเนยก็ชอบไม่น้อยเหมือนกัน

ฝรั่งเขาว่าคนที่อ้วนจนพุงยื่นออกมา เพราะรับประทานอาหารจำพวกไขมันสัตว์เกินความพอดีไป แล้วก็ไม่ออกกำลังเผาผลาญเพื่อชดเชยกัน ในที่สุดก็จะเกิดความดันโลหิตสูง กลายเป็นโรคทางหัวใจ ตายง่าย ถ้าต้องการรับประทานอาหารมีรสมัน ก็จงหลีกอาหารมีไขมันสัตว์ ซึ่งเรียกเป็นคำเฉพาะว่า "ไขมันอิ่มตัว" (saturated fat) เปลี่ยนเป็นรับประทานไขมันพืช เช่นน้ำมันมะพร้าว น้ำมันรำ น้ำมันถั่ว น้ำมันงา ซึ่งมีลักษณะเป็นไขมันไม่อิ่มตัว (unsaturated fat) ก็จะลดความอ้วนลงได้บ้าง ข้าพเจ้าก็เชื่อ เลิกรับประทานอาหารชนิดไขมันอิ่มตัว เปลี่ยนเป็นรับประทานอาหารชนิดไขมันไม่อิ่มตัว ครั้นต่อมา อ่านหนังสือพิมพ์ฝรั่งฉบับหนึ่ง บอกว่าน้ำมันมะพร้าว ซึ่งเขาได้วิเคราะห์ตามหลักวิชาแล้ว ปรากฏว่ามีธาตุอะไรก็จำชื่อไม่ได้ ที่ทำอันตรายแก่เรื่องโรคหัวใจเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าก็ยังไม่เชื่อ ที่ยังไม่เชื่อ เพราะตนเป็นคนชอบมันกะทิอยู่แล้ว ความคิดก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องจำเอียงเข้ากับตน แต่เมื่อมาคิดอีกทีว่า เมื่อยังทราบไม่ได้แน่นอนทีเดียว ก็ควรฟังเอาไว้ก่อน ไม่ต้องอดรับประทานอาหารมีไขมันจนเกินความพอดีไป โดยถือหลักอย่างปานกลางหรือเดินสายกลาง แต่เราจะทราบไม่ได้ว่าสายกลางมีจุดอยู่ที่ตรงไหนแน่ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ถือแต่ความพอดีพอประมาณเป็นหลักก็แล้วกัน และความรู้จักพอประมาณนี้ จะเป็นผลสำเร็จเกิดขึ้นได้ ก็อยู่ที่ใจตนเอง ว่าจะสามารถข่มมันไว้ได้เพียงไร

เมื่อมีน้ำยา ทั้งที่ไม่ได้ใส่กะทิ และน้ำยาที่หยอดกะทิสดอย่างหลังนี้ ถ้าว่าในวิชาเรื่องวัฒนธรรม ก็มีลักษณะเป็น speciality คือน้ำยาซึ่งพิเศษกว่าน้ำยาสามัญ แต่ห้วกะทิสดที่เจ้าของน้ำยาเตรียมเอามาด้วย อยู่ได้ไม่นานตลอดวัน เพราะอาจบูดเสียก่อนก็ได้ ความจำเป็นทำให้เจ้าของน้ำยาลางคน

เกิดความคิดเอาน้ำกะทิต้มลงไปในน้ำยาด้วยในตัว ความขัดข้องเรื่องกะทิบูดเสีย ก็หมดไป ในระยะแรก ๆ ที่เกิดมีน้ำยาใส่กะทิขึ้น น้ำยาที่ไม่ใส่กะทิก็ยังมีอยู่ สุดแล้วแต่ใครจะสมัครรับประทานอย่างไหน น้ำยาก็เกิดมีคู่แข่งขันเป็น ๒ อย่างขึ้น น้ำยาที่ใส่กะทิก็มีลักษณะเป็น alternative คือสิ่งที่เลือกได้ แต่ในที่สุด ว่าเฉพาะในกรุงเทพฯ น้ำยาที่ใส่กะทิ ก็ชนะน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิ น้ำยาอย่างแรกก็กลายสภาพ มีลักษณะเป็น universal คือเป็นสากล มีทั่วไปในกรุงเทพฯ หาน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิอย่างของเดิมไม่ได้ต่อไป แต่เมื่อกล่าวถึงที่อื่นด้วย ถ้ายังมีน้ำยาที่ไม่ใส่กะทิอยู่ น้ำยาที่ใส่กะทิก็ยังเป็น alternative เท่านั้น ถ้าอื่นเอาที่อย่างตามกรุงเทพฯ ไปด้วยทั่วกันหมด ขึ้นชื่อว่าน้ำยาแล้วต้องใส่กะทิ ก็จะมีลักษณะเป็น universal ไป ขยายวงกว้างออกไปโดยลำดับ เป็นขั้น ๆ เป็นทำนองผิวน้ำที่ถูกอะไรกระทบกระเทือนเป็นวง ๆ ขยายกว้างออกไปทุกที นี้มีฉันใด สิ่งอื่นที่เป็นวัฒนธรรมก็มีฉันนั้น

น้ำยาใส่กะทิ สมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก ที่มีชื่อคือน้ำยาดูเหมือนของยายนาค แถวบางลำภูล่าง ข้าพเจ้าเคยรับประทาน ขณะเมื่อผู้ใหญ่เช่าเรือพาข้าพเจ้าและน้อง ๆ เที่ยวล่องลอยไปตามลำแม่น้ำ ดูเขาจุดไฟประดับประดากันในวันเฉลิมพระชนมพรรษา เวลากลางคืน จำได้เงา ๆ ว่าน้ำยาของยายนาคมีคนซื้อรับประทานกันแน่น ข้าพเจ้าเมื่อรับประทานแล้ว จะดีจริงหรือไม่ดีจริงก็ไม่ทราบ ทราบแต่ว่าอร่อยดี เพราะกำลังหิว บิดาเคยเล่าว่ายายนาคเดิมมีโชคดี ถูกหวยรวยเงิน แล้วนำเอาเงินที่ถูกหวยนี้ไปฝากไว้ในธนาคารชาติโลกหน้าจนหมดตัว ทำนองเดียวกับคติจีนที่เผากระดาษเงินกระดาษทอง ไปสะสมล่วงหน้าไว้ในธนาคารยมโลก อานิสงส์อันนี้เองทำให้แกต้องขายขนมจีนน้ำยามีชื่อเสียง ขายดิบขายดี เป็นที่นิยมกันมาก ตรงนี้ความจำ

ผุดขึ้นมาต่อให้อีกนิดว่า คราวหนึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เสด็จเลียบพระนคร ทรงโปรยทานเบี้นระยะ ๆ สองข้างทาง ระหว่าง พระราชวิถี ทรงโปรยสาดเข้าไปในร้านขายขนมจีนน้ำยาแห่งหนึ่ง ซึ่งเบี้น ของยายนาค คนก็กรูกันเข้าไปแย่งเก็บเงินกัน ยายนาครอ้งห้ามเอ็ดตะโร อยู่เบิ่ง ๆ เพราะหม้อข้าวหม้อแกงของแกที่ในร้านแตกบ่นบี้หมด สมเด็จ พระพุทธเจ้าหลวง พระบิยมหาราช เสด็จพระราชดำเนินคล้อยร้านยายนาค ไปไม่สู้ไกลนัก เสียงเอะอะเอ็ดตะโรเข้าถึงพระกรรณ ตรัสถามว่ามีเรื่องอะไร เกิดขึ้น เมื่อทรงทราบความจริงแล้ว ก็พระราชทานเงินเบี้นของขวัญชดใช้ ค่าเสียหายให้ จะเบี้นกี่ตำลึง ไม่ทราบ แต่ก็คงไม่มากมายอะไรนัก นี่ก็เบี้น กุศลอีกอย่างหนึ่งที่ยายนาคได้รับจากพระมหากรุณาธิคุณ หนุนให้ขนมจีน น้ำยาของแกมีชื่อเสียง กระทำให้ยายนาคเบี้นคนมีอันจะกิน ไม่ถึงกับยากจน

๒๓. เมื่อเรียนหนังสือโรงเรียนอัสสัมชัญ

เมื่อข้าพเจ้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญเป็นครั้งแรก เรียนที่เรือนชั้นเดียว ดังได้กล่าวมาแล้ว เรือนหลังนี้ใช้เป็นห้องเรียนสำหรับเด็กนักเรียนชั้นประถมและชั้นเตรียม ครูชั้นประถมชื่อยอน เจมส์ เป็นไทยเชื้อฝรั่ง ท่านผู้นี้ ภายหลังไปรับราชการที่กระทรวงกลาโหม เปลี่ยนชื่อเป็นนายนิยม รักไทย (ชื่อประทาน) และมียศทหารเป็นนายร้อยเอก และมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงบวรบรรณารักษ์ เมื่อราว ๒๐ ปีกว่าล่วงมานี้ โชคชะตาชักนำเราทั้งสองกลับมารู้จักกันอีกเมื่อภายหลัง สมัยเมื่อข้าพเจ้าและหลวงบวรบรรณารักษ์แปลและแต่งหนังสือ ให้แก่ขุนโสภิตอักษรการ (แห) เจ้าของโรงพิมพ์ไท ถนนรองเมือง หลวงบวรบรรณารักษ์รู้หนังสืออังกฤษและหนังสือไทยดี ท่านแปลหนังสือภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทยให้แก่โรงพิมพ์ไทไว้หลายเล่ม มีหนังสือ *อภิธานสันสกฤต–ไท โลกนิติไตรภาค มหาภารตยุทธ* และ *ภาคผนวกนิยายเบงคลี* เป็นต้น ท่านเป็นคนเคร่งขรึมไม่ใคร่พูดมาก ประพฤติตนเป็นคนสมถะ มักน้อย ไม่ค่อยเที่ยวเตร่จนเกินความพอดี หนังสือ

ที่ท่านแต่ง จึงมีลักษณะเคร่งขรึม และใช้ศัพท์สูง ๆ มีลักษณะเป็น "สาธุภาษา" แสดงว่าท่านมีความรู้เรื่องศัพท์ ๆ แสง ๆ ในภาษาสันสกฤตดี ในสมัยที่ความรู้เรื่องภาษานั้นยังไม่สู้แพร่หลายนัก

ครูอีกคนหนึ่งซึ่งสอนอยู่ในห้องเดียวกัน แต่เห็นจะสอนชั้นเตรียม เป็นลูกจีน ชื่อฮกกี่ ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นธานี มีนามสกุลว่า วีรานุวัตติ ซึ่งเป็นนามสกุลพระราชทาน เมื่อออกจากเป็นครูแล้ว จะไปประกอบการงานที่ไหนอีกไม่ทราบ ท่านผู้นี้มีความรู้ภาษาอังกฤษดีอีกผู้หนึ่ง แม้ไม่ปรากฏว่าได้แต่งหนังสืออะไรไว้บ้างก็จริง แต่ที่ทราบว่ารู้ภาษาอังกฤษดี เพราะเมื่อราว ๔๐ ปี ที่ล่วงมานี้ นาคะประทีป (พระสารประเสริฐ) กาญจนชีวะ (พระยาอุปกิตศิลปสาร) มาหาข้าพเจ้า ในเวลาเย็น บอกว่านายวี เต็กเปา (มีนามสกุลว่าวีรางกูร) จะทำฌาปนกิจศพอากรสอน ซึ่งเป็นบิดา ที่วัดมหาพฤฒาราม ประสงค์จะได้หนังสือสำหรับจะได้ตีพิมพ์เป็นที่ระลึก จึงมาหารือว่าควรจะตีพิมพ์เรื่องอะไรดี ที่นาคะประทีปเป็นเจ้าก็เจ้าการเรื่องนี้ ก็คงเป็นเพราะนายวี เต็กเปาเคยอุปสมบทที่วัดเทพศิรินทร์ และคงจำพรรษาอยู่ในกุฏิเดียวกับพระมหาตรี คือนาคะประทีปด้วย ความจริงนายวี เต็กเปา (เรียกกันสั้น ๆ ว่านายเป่า) ก็เป็นเพื่อนนักเรียนกับข้าพเจ้าที่โรงเรียนอัสสัมชัญ และร่วมชั้นกันตลอดมาทุกชั้นด้วย ยิ่งกว่านั้น ยังนั่งเรียนในห้องใกล้ชิดสนิทกัน แต่ในตอนหลัง เมื่อนายวี เต็กเปาจวนออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญ เกิดขัดใจกับข้าพเจ้า ถึงกับไม่พูดกัน เพราะด้วยนายวี เต็กเปาเป็นโรคติดอ่าง และเป็นเอามากๆ ด้วย เวลายืนขึ้นอ่านหนังสือหรือตอบคำถามครู ก็มักทำปากอุบอิบหน้านิ่วคิ้วขมวด ตะกุกตะกักอยู่พักใหญ่ สักวินาทีหรือสองวินาที แล้วจึงจะอ่านหรือตอบได้ไม่ติดขัด วันหนึ่งข้าพเจ้าทำท่าล้ออย่างเป็นอย่างเช่นนั้น

ต่อหน้าธารกำนัน นายวีเต็กเปาโกรธมาก ถึงกับไล่ต่อย เพราะพูดโต้ตอบไม่ได้ทัน ตั้งแต่นั้น เราก็ไม่พูดกัน เมื่อออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญแล้วก็ไม่พบปะกันอีก

เมื่อนาคะประทีปมาหารือเรื่องหนังสือ ว่าจะต้องจัดหาและตีพิมพ์ให้ทันงาน ซึ่งมีเวลากระชั้นชิดมาก ข้าพเจ้าจึงเสนอแนะให้แปลเรื่องกวีนิพนธ์ *Elegy Written in The Country Churchyard* ซึ่ง Thomas Gray เป็นผู้ประพันธ์ และเป็นหนังสือขนาดเล็ก พอจะแปลได้ทัน แต่จะต้องขอให้กาญจนาชีวะถ่ายออกเป็นบทประพันธ์ จึงจะเหมาะกัน นาคะประทีปจึงนำข้อหารือนี้ไปบอกนายวีเต็กเปา ก็เห็นดีด้วย และต่อมานาคะประทีปนำนายวีเต็กเปามาหาข้าพเจ้า ความเป็นมิตรเมื่อครั้งเป็นนักเรียน ก็กลับคืนดีกันใหม่ และข้าพเจ้าก็ไปเยี่ยมตอบนายวีเต็กเปา ครั้งหนึ่ง ที่บ้านถนนเพชรบุรี เมื่อเผาศพอากรสอนเสร็จแล้ว เราก็ได้เจอกันอีกเพียง ๒–๓ ครั้ง เพราะนายวีเต็กเปาไปอยู่เสียที่เรือนพักบ้านชะอำ แทบตลอดเวลาอายุขัย จนกระทั่งถึงแก่กรรมไป

หนังสือฝรั่งเล่มที่กล่าวข้างต้นนั้น เมื่อแปลและประพันธ์เป็นคำไทย ให้ชื่อว่า *รำพึงในป่าช้า* ที่นายวีเต็กเปาเห็นชอบด้วย ก็เพราะหนังสือเล่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของบทกวีนิพนธ์ภาษาอังกฤษ ซึ่งทางโรงเรียนบังคับให้ท่องอ่านขึ้นใจ ใช้สำหรับนักเรียนห้องบีที่สามหรือที่สี่ ก็จำไม่ได้ นายวีเต็กเปาและข้าพเจ้าเคยท่องขึ้นใจกันมาด้วยกัน จะเป็นเพราะอะไร ก็ไม่ทราบ ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าติดอกติดใจข้อความในหนังสือเรื่องนี้ ด้วยในขณะนั้น อ่านเข้าใจบ้างไม่เข้าใจบ้าง แต่เสียงของคำในบทประพันธ์พ้องกันเหมาะเจาะ ชวนให้อ่านและจำง่าย ผลของการท่องจำ พร้อมทั้งคำอธิบายที่มีบอกไว้ในเล่มตลอดจนคำอธิบายของครูผู้สอน กระทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกดูดดื่มพอใจอย่างไร

ชอบกล ข้าพเจ้าจึงเสนอแนะเรื่องนี้ขึ้นมา ควรจะถ่ายออกเป็นภาษาไทย นายวีเต็กเปาก็คงรู้สึกเห็นเป็นเช่นเดียวกัน จึงตกลงตีพิมพ์หนังสือเรื่องนี้

เมื่อข้าพเจ้ายังรับราชการอยู่ที่กรมศุลกากร เคยผิดหัดแต่งภาษาอังกฤษ และเสนอ นายนอรแมน แมกสเวล ซึ่งเป็นหัวหน้าบังคับบัญชาข้าพเจ้าเวลานั้น ช่วยตรวจภาษาอังกฤษให้ด้วย เขาก็มีเมตตาตรวจให้เสมอด้วยความเต็มใจ เพราะเขาโปรดปรานข้าพเจ้ามาก ด้วยเห็นว่าข้าพเจ้าเป็นชายหนุ่มที่สนใจเรื่องความรู้จริง ๆ จึงช่วยเหลืออย่างจริงจัง จะเล่าเรื่องฝรั่งที่เป็นครูข้าพเจ้าคนนี้ทีหลัง ในตอนว่าด้วย "เมื่อรับราชการ" ด้วยมีเรื่องมาก

เมื่อข้าพเจ้าแต่งภาษาอังกฤษไปให้เขาตรวจ เขาอ่านดูแล้วก็ยิ้มและถามว่าตรงนี้ไปเอาสำนวนอังกฤษมาจากหนังสือเรื่องอะไร ข้าพเจ้าตอบไม่ได้เพราะไม่ได้ไปลอกคัดจากหนังสือเรื่องอะไร เขาหัวเราะบอกว่า ประโยคตรงนี้คือที่มีอยู่ในเรื่อง *รำพึงในป่าช้า* แล้วเขาก็เสริมต่อว่า การท่องจำบทประพันธ์ที่เยี่ยมในโรงเรียน ก็เกี่ยวกับเรื่องแต่งหนังสือเหมือนกัน เพราะผู้แต่งจะนำเอาถ้อยคำในนั้นลางแห่ง ซึ่งตนจำได้มาใช้เป็นถ้อยคำสำนวนของตน โดยไม่รู้สึกตัว เข้าทำนองที่ว่า "อ่านหนังสือดีเป็นศรีแก่ตน อ่านหนังสือชั่วจะจนใจเอง" ฉะนั้น เนื่องด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงศึกษาเรื่อง *รำพึงในป่าช้า* เป็นพิเศษอีกครั้งหนึ่ง จากครูฝรั่งซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาข้าพเจ้า เพราะฉะนั้นการถอดบทประพันธ์นี้จากอังกฤษเป็นไทย เป็นสำนวนความเรียง จึงทำได้เร็ว ไม่ลำบากอะไรมาก เพราะเข้าใจความภาษาอังกฤษแจ่มแจ้งอยู่แล้ว ถ้าไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง ขืนแปลออกไป ก็จะมีข้อความไม่แจ่มแจ้งตามไปด้วย

ข้าพเจ้าแปลหนังสืออังกฤษที่กล่าวนี้ แล้วเสร็จได้กี่บท ก็ส่งไปให้กาญจนาชีวะเป็นคราว ๆ เพื่อไปถอดเป็นคำประพันธ์ให้ทันกัน กาญจนาชีวะ

เลือกแต่งเป็นบทคอกสร้อยให้เสร็จเป็นบทๆไปในตัว การแปลงงานประพันธ์นี้ทำกันอย่างคร่ำเคร่งเป็นจุลกฐิน แล้วเสร็จและตีพิมพ์ทันวันงานพอดี ผู้ที่ให้เกียรติไปในงานครั้งนั้น ได้รับแจกหนังสือเรื่องนั้นไป ถ้าได้อ่านแล้ว จะรู้สึกอย่างไร ไม่ทราบ แต่มีท่านผู้หนึ่งซึ่งไปในงานศพครั้งนั้นด้วย เมื่ออ่านหนังสือเล่มนั้น ก็ตื่นเต้น ถึงกับเอาหนังสือนั้นให้คนนั้นคนนี้ดูที่ตรงนั้นตรงนี้ และว่าที่แปลจาก *Gray's Elegy* เห็นได้ชัด ๆ ท่านผู้นี้คือครูฮกกี่ วีรานุวัตติ แสดงว่าท่านเป็นผู้หนึ่ง ซึ่งสนใจเรื่องภาษาอังกฤษ และรู้ดี จึงจำเรื่องนี้ได้ทั้ง ๆ ที่ในหนังสือที่แจก ไม่ได้แจ้งที่มาของเรื่อง *รำพึงในป่าช้า* ที่ไม่ได้บอกไว้ ต้องการจะดูว่ามีผู้รู้ ว่าตอนเอามาจากหนังสืออะไรบ้าง ถ้ารู้ก็หมายความว่าเป็นผู้รู้แตกฉานเรื่องวรรณคดีอังกฤษ อย่างที่ชาวจีนนิยมเล่น "พะหมี" คือทายปัญหาเรื่องวรรณคดีกัน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า

"*หมอความขาดความรู้เรื่องวรรณคดี ก็เป็นแต่นักเดินเครื่องจักร แต่ถ้าหมอความที่มีความรู้เรื่องวรรณคดีและประวัติศาสตร์อยู่บ้าง ก็อาจเป็นช่างฝีมือที่ยิ่งใหญ่ได้*"

(A lawyer without literature is a mechanic, but a lawyer with some knowledge of literature and history can be a great craftsman–Scotts: Guy Mannering. **นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ จดมาให้**)

"คำกล่าว" เป็นคติพจน์เตือนให้รู้ว่า ผู้มีอาชีพเป็นหมอความ เป็นแพทย์ เป็นนักวิทยาศาสตร์ หรือเป็นนักอะไร ถ้ารู้เฉพาะวิชาชีพของตนอย่างเดียว อย่างอื่นไม่รู้ ก็เท่ากับผู้ขุด "ร่องลึก" ขุดลงไปลึกยิ่งเท่าใด ตนเองก็จะจมลึกลงไปในร่องยิ่งเท่านั้น เพราะดังนี้ ท่านจึงแนะว่า ให้มีความรู้อย่างอื่นประกอบบ้างอย่างทั่ว ๆ ไป ไม่ใช่หมายความว่ารู้ทุกอย่าง แต่ถ้าไม่รู้อะไร

จริงในลางอย่าง ก็จะกลายเป็นคน "ร่องตื้น" มีความรู้อย่างเบ็ดไป ท่านกล่าวว่า

"ผู้ซึ่งได้รับอบรมฝึกฝนให้ใช้คิดอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น จะเป็นผู้วินิจฉัยตัดสินที่ดีไม่ได้เลย แม้แต่ในเรื่องนั้น"

(A man who has been trained to think on one subject only, will never become a good judge, even in that one–Henry Cardinal Newman.

นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์ จดมาให้)

ตรงนี้ข้าพเจ้าอยากจะกล่าวแทรกถึงคำว่า *คำกล่าว* เป็นคติพจน์ ว่าทำไมข้าพเจ้าใช้ว่า *คำกล่าว* แต่ไม่ใช้ว่าพังเพย ซึ่งเขานิยมใช้กันทั่วไปในสมัยปัจจุบัน ความจริงข้าพเจ้าก็ไม่อยากจะขวางโลกปัจจุบัน เพราะภาษาก็เป็นแต่สัญลักขณ์เท่านั้น ถ้าคนส่วนมากเขาใช้สัญลักขณ์อย่างใด ให้หมายความว่า อย่างนั้น อย่างนี้ เมื่อคนส่วนมากเขาใช้กัน ความหมายแห่งสัญลักขณ์นั้นก็เป็นลูกของคนส่วนมาก แม้ข้าพเจ้า "เป็นคนอดีต แต่ว่ายังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน" ก็ยังไม่กล้าใช้คำว่า *พังเพย* ตามไปด้วย เพราะในพจนานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำ *พังเพย* ไว้ว่า "คำที่กล่าวขึ้นลอย ๆ เป็นคำกลาง เพื่อให้ตีความเข้ากับเรื่อง" ในปทานุกรมไทยเดิมของกระทรวงศึกษาธิการ ให้คำนิยามคำ *พังเพย* ว่า "คำกลางที่แทรกเข้ามา" ความจริงคำกล่าวเป็นคติพจน์ที่ข้าพเจ้ายกขึ้นมาอ้างข้างต้นนี้ ก็เป็นคำกลางที่แทรกเข้ามา จะใช้ว่า *พังเพย* ก็น่าจะใช้ได้ แต่คติพจน์ที่เป็นคำกล่าวมาข้างต้น เป็นคำกลางที่แทรกเข้ามาก็จริง แต่เมื่อกล่าวแล้ว ท่านก็ทราบได้ว่าไม่ใช่กล่าวขึ้นมาลอย ๆ แต่บอกไว้ให้ทราบว่าเป็นคำที่กล่าวแทรกเข้ามา

เหตุที่จะมีคำว่า *พังเพย* ขึ้นในภาษาไทย เกิดจากแปลเรื่องที่เรียกกันว่า "พงศาวดารจีน" ซึ่งมีคำว่าพังเพยอยู่ด้วยหลายแห่งโดยเฉพาะในเรื่อง*สามก๊ก*

เป็นคำที่เปล่งออกมาลอย ๆ ด้วยอารมณ์นอกเนื้อหาของเรื่อง ซึ่งผู้ฟังจะต้องตีความเอาเอง ว่าผู้เปล่งออกจะหมายความว่าอะไร เพราะเป็นเรื่องข้างเคียงหรือนอกเรื่อง ก็จะต้องนึกเดาเอาเอง ว่าคงหมายความอย่างนั้นอย่างนี้ ว่าจะเข้ากับเรื่องที่สนทนากันอยู่ได้ประการไรบ้าง ผู้แปลหาคำไทยให้เข้ากับคำ *พังเพย* โดยตรงไม่ได้ จึงใช้วิธีทับศัพท์ คำ *พังเพย* ก็ติดเข้าไปในภาษาไทย ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีอยู่คัมภีร์หนึ่ง ชื่อว่าพระอุทาน เป็นคำที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระวาจาขึ้นมาลอย ๆ แทรกเข้ามาในเรื่องที่ขณะตรัสอยู่ ซึ่งผู้ได้สดับจะต้องตีความเอาเอง ให้เข้ากับเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัส ถ้าเทียบคำ *อุทาน* และคำว่า *พังเพย* ก็ได้กัน แต่คำว่า *อุทาน* เอาไปใช้ในความหมายว่า เสียงที่เปล่งออกมาเวลาตกใจหรือดีใจ และเสียงที่เปล่งอย่างนั้นในไวยากรณ์เรียกว่าคำ *อุทาน* ด้วยเหตุที่ข้าพเจ้าเป็นคนอยู่ในอดีตมาแล้วเป็นส่วนมาก จึงเลี่ยงไปใช้ว่า *คำกล่าว* เพราะยังตะขิดตะขวงใจอยู่ ที่จะใช้คำว่า *พังเพย*

วันแรกที่ข้าพเจ้าเข้าเรียน เริ่มอ่านตัว เอ บี ซี จากหนังสือสอนอ่านภาษาอังกฤษเล่มเล็ก ๆ บาง ๆ ที่ทางโรงเรียนจ่ายให้ และไปคิดราคาค่าขายเอาแก่ผู้ใหญ่ในวันชำระเงินค่าเรียน ซึ่งเก็บล่วงหน้า ดูเหมือนครั้งละ ๓ เดือน ครูยอน เจมส์ บอกให้ข้าพเจ้าลองอ่าน เอ บี ซี ข้าพเจ้าก็อ่านได้คล่องท่านก็ไม่ว่าอะไร เป็นแต่พลิกไปอีกหน้าหนึ่ง ซึ่งเป็นคำผสมอย่างง่าย ๆ อย่าง ก กา กิ กี ข้าพเจ้าก็อ่านได้อีก ครูยอน เจมส์ พลิกต่อไปอีกหน้าหนึ่ง บอกว่าพรุ่งนี้เอามาอ่านต่อให้ฟัง แล้วก็ผละจากข้าพเจ้าไป โดยไม่ได้บอกสอนอ่านให้แก่ข้าพเจ้าเลย ให้เหมือนกับเด็ก ๆ คนอื่น ซึ่งเข้าเรียนพร้อม ๆ กัน ซึ่งครู ยอน เจมส์ บอกสอนให้อ่านตาม เมื่อครู ยอน เจมส์ สั่งให้อ่านต่อ

โดยไม่บอกสอนให้ก่อน ข้าพเจ้าถึงกับร้องไห้ ไม่ทราบว่าจะอ่านออกได้อย่างไร ถ้าครูยังไม่ได้บอก เมื่อเลิกเรียนกลับบ้านแล้ว ก็เล่าความเดือดร้อนเรื่องนี้ให้บิดาฟัง ท่านก็ไม่ว่าอะไร แต่สอนจี้ไชตรงนั้น ให้ข้าพเจ้าอ่านตามในตอนหัวค่ำ ครั้นรุ่งเช้าตรู่ บิดาก็ปลุกให้ลุกขึ้นอ่านอีกเพื่อทบทวน ก็จำได้ดี จนเกิดเป็นนิสัยติดตัวตื่นแต่เช้ามืดเพื่อท่องหนังสือ จะนอนตื่นสายบ้างก็ในวันหยุด ซึ่งไม่ต้องไปโรงเรียน แต่นิสัยตื่นเช้านี้ ไปขาดระยะเอาตอนหนึ่ง เมื่อเป็นหนุ่มแล้ว เพราะกำลังเป็นแมวหนุ่ม ไม่ใคร่อยู่ติดบ้าน จนอายุล่วงเข้า ๓๐ ปีกว่า อย่างเป็นแมวคราวแล้ว กลับตื่นเช้าอีก ระยะนี้ไม่ใช่ท่องหนังสืออะไร แต่ออกกำลังไปเดินเช้าแทบเป็นปรกติทุกวัน มันฝืนใจตื่นทั้งยังง่วงอยู่ ในขณะกำลังนอนอุตุอย่างสบาย เป็นอย่างนี้อยู่พักหนึ่ง เมื่อแรก ๆ ต้องบังคับใจหลายเวลาจนเกิดความเคยชิน แล้วก็ไม่รู้สึกลำบากอะไร นี่ก็เป็นอย่างเดียวกันกับเรื่องเรียนอะไรทำอะไร ความลำบากก็อยู่เมื่อเรียนหรือทำทีแรกเท่านั้น พอผ่านไปได้ก็สะดวกขึ้นโดยลำดับ ข้าพเจ้าตื่นแต่เช้าและออกไปเดินเล่นเป็นกิจวัตร มาจนกระทั่งทุกวันนี้ เป็นระยะเวลาต่อเนื่องกันอย่างสม่ำเสมอ เห็นจะได้กว่า ๔๐ ปีแล้ว ถ้าข้าพเจ้าต้องการจะจำหรือคิดอะไร ก็ใช้เวลาที่เดินเช้านี่เอง ซึ่งมักจะจำหรือคิดออกได้เร็วกว่าระยะเวลาตอนอื่นเพราะ "สมองโปร่ง" ยิ่งกว่าระยะไหน ถ้าไม่เชื่อก็ทดลองดู เพราะ "สิ่งทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จได้ด้วยใจ" ท่านจะทำได้หรือทำไม่ได้ ก็อยู่ที่ใจทั้งนั้น

เพราะด้วยเรียนอย่างนี้ จึงทำให้การเรียนของข้าพเจ้า ก้าวหน้าไปอย่างราบรื่นเรื่อยไปโดยลำดับ แต่ที่เล่านี้เป็นเรื่องอ่านหนังสืออังกฤษอย่างเดียว ส่วนการหัดเขียนหนังสือตัวบรรจงและการเขียนคำบอก ก็เป็นตามธรรมดา

แต่ดูเหมือนจะเลวกว่าเรื่องการอ่านเอามาก ๆ ทีเดียว โดยเฉพาะเรื่องเขียนบรรจง ส่วนภาษาไทยนั้น ก็มีเรียนเหมือนกัน ครูสอนภาษาไทยเท่าที่จำได้มีสองคน คนที่สอนภาษาไทยชั้นประถม เป็นครูไทย ชื่ออะไรจำไม่ได้อีก คนหนึ่งสอนอยู่ในชั้นสูงขึ้นไป จำได้ว่าชื่อครูทิม เข้าใจว่าเป็นเปรียญ หนังสือไทยที่ใช้สอนในโรงเรียน คือหนังสือตำราภาษาไทย ซึ่งพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นผู้แต่ง ชุดที่หนึ่งมี ๖ เล่ม มีหนังสือ *มูลบทบรรพกิจ* เป็นเบื้องต้น และมีหนังสือ *พิศาลการันต์* เป็นปริโยสาน

ข้าพเจ้าเมื่อเรียนภาษาไทยในโรงเรียนอัสสัมชัญครั้งแรก คือเรียนจากหนังสือ *มูลบทบรรพกิจ* ซึ่งไม่เป็นความลำบากอะไร เพราะเคยเรียน *ปฐม ก กา* และ *แบบเรียนเร็ว* เล่ม ๑ และเล่ม ๒ มาแล้ว ซ้ำในลางเวลา เมื่อต้องการอัฐเอาไปซื้อขนมบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็รับจ้างอ่านหนังสือเรื่องประโลมโลก ให้แก่พวกผู้หญิงสาว ๆ ที่บ้านพ่งอยู่บ่อย ๆ และเจ้าตัวเองก็ชอบอ่านอยู่แล้วด้วย เพราะเป็นเรื่องซึ่งเหมาะแก่อุปนิสัยของเด็ก และของผู้ใหญ่ซึ่งมีระดับความคิดความรู้ยังอยู่ในระยะ "ก่อนรู้หนังสือ" เรื่องอย่างนี้แหละที่มีสะสมอยู่ในความรู้สึกของคนแต่ก่อนเป็นส่วนรวม จนเกิดเป็นนิสัยความคิดเห็นสืบ ๆ ต่อ เหมือน ๆ กันมานานทีเดียว เรียกเป็นคำรวมในภาษาอังกฤษว่า Collection of Ideas คือความสั่งสมความคิดซึ่งใจกำหนดหมายไว้ แม้ต่อมาจะมีปัญญาความคิดคลี่คลายล่วงแล้วมาไกล เพราะด้วยการศึกษาอบรม แต่ความคิดเดิมยังฝังลึกอยู่ในใจ ถ้ามีอะไรเป็นเหตุพิเศษเกิดขึ้น ความคิดที่ดองเป็นสันดานอยู่ก็จะผุดให้ปรากฏเห็น ไม่โดยตรงก็โดยปริยาย ไม่หนีหายไปไหน ข้าพเจ้ารับจ้างอ่านหนังสือเรื่องประโลมโลก ซึ่งมีเรื่องเทวดา ยักษ์

มาร เรื่องเวทมนตร์คาถา เรื่องสำแดงอิทธิฤทธิ์แผงศรจำแลงแปลงตัว เหาะเหินเดินอากาศ ทำเสน่ห์ยาแฝด และอะไรอื่น ๆ อีกมากมาย จนข้าพเจ้ารู้จักเรื่องหนังสือเหล่านั้นได้เป็นส่วนมาก เช่นเรื่อง *ลักษณวงศ์ โคบุตร สามฤดู โกมินทร โมงป่า กายเพชร* ข้าพเจ้านึกว่าเรื่องเหล่านี้ เห็นจะมีคนนิยมกันน้อยแล้ว แต่ที่ไหนได้ พอสถานีโทรทัศน์มีลิเกแสดง เรื่อง *กายเพชร* เรื่อง *โกมินทร* เป็นต้น คนที่บ้าน ไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ โดยเฉพาะพวกผู้หญิงสมัยที่ไม่ใช่ยุคปรมาณู ถ้าไม่จำเป็น ก็ต้องพักงานที่ทำ มานั่งดูกันหมด นี่เป็นเพราะอะไร ก็เพราะคนส่วนมากยังชอบกันอยู่ เป็นดั่งที่ท่านว่า "ลางเนื้อชอบลางยา" จะ "หักด้ามพร้าด้วยเข่า" หาได้ไม่ ด้วยคนมีจิตใจเกี่ยวกับปัญญาและความรู้สึก แม้เหมือนกันแต่ก็ไม่เหมือนกัน ซึ่งเป็นที่รู้กันมาแต่โบราณ จึงได้มีคำกล่าวเป็นภาษิตว่า "ไม้ลำเดียวยังต่างปล้อง พี่และน้องยังต่างใจ" ดังได้เคยกล่าวมาแล้ว

ข้าพเจ้าเรียนหนังสือไทย ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ ในชุดหนังสือแบบเรียน *มูลบทบรรพกิจ* แม้จะเรียนต่อเนื่องกันมาหลายปี แต่ดูเหมือนเรียนไม่ถึงเล่มสุดท้ายคือ *พิศาลการันต์* คิดว่าถ้าได้เรียนจบ และอ่านเขียนอยู่เสมอ ก็จัดได้ว่าเป็นผู้รู้ภาษาไทยดี ถึงขั้นเป็นพหูสูตแห่งสมัยนั้น รองจากผู้เป็นมหาเปรียญ ต้องขอขอบพระคุณท่านผู้รจนาที่สามารถนำตำราเรียนภาษาไทย ซึ่งอยู่กันกระจัดกระจาย แม้แต่ในตำราเล่มเดียวกัน เช่น *จินดามณี* ให้เข้ารูปเป็นหมวดหมู่อยู่ในชุดเดียวกัน มุ่งเฉพาะจะให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้เรื่องเรียนเขียนอ่านภาษาไทย ตามสมควรแก่ผู้ซึ่งไม่มีโอกาสศึกษาภาษาบาลี แต่เมื่อคิดดูถึงสมัยโน้นก็เป็นตำราเรียนที่ก้าวหน้ามาก แต่ล่วงต่อมาการศึกษาตกอยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ ที่เก่ากับใหม่กำลังจะต่อกัน ถ้าจะเรียนทั้งเก่าและใหม่

ก็ไม่ทันกับเวลา เพียงแต่เรียนอย่างเก่าให้จบ ก็ต้องกินเวลาหลายปี ไม่มีโอกาสจะเรียนวิชาอื่น ๆ ซึ่งเป็นของใหม่ ๆ กำลังเป็นที่ต้องการและจำเป็นของบ้านเมือง ข้าพเจ้าคาดคะเนเอาว่า คงจะเป็นเช่นนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงเปลี่ยนเป็นให้เรียนหนังสือ *แบบเรียนเร็ว* แทน เพื่อเจียดเวลาเอาไปเรียนวิชาสมัยใหม่ ซึ่งกำลังมีมากขึ้นทุกทีโดยลำดับ อาจเป็นเพราะเหตุนี้ด้วยประการหนึ่ง ซึ่งทำให้โรงเรียนอัสสัมชัญล่วงต่อมา เมื่อข้าพเจ้าออกจากสถานที่ศึกษาแห่งนี้แล้ว การเรียนภาษาไทย จึงเปลี่ยนจากเรียนหนังสือชุด *มูลบทบรรพกิจ* มาเป็นหนังสือชุด *ดรุณศึกษา* ผู้ซึ่งเป็นพื้นเพื่องสำคัญแห่งเครื่องจักร เกี่ยวกับการเรียนภาษาไทยนี้ ที่โรงเรียนอัสสัมชัญ คือท่านภราดรฮีแลร์ ซึ่งเป็นผู้รู้ภาษาไทยดีในเชิงหลักวิชาและเชิงปฏิบัติ เข้าใจจิตใจของเด็กไทย เกี่ยวกับความรู้สึกนึกเห็น ซึ่งสืบ ๆ ต่อแต่ปรัมปรา เป็นมาอย่างไร และมีความต้องการและจำเป็นแค่ไหนในสมัยนั้น

ข้อสำคัญของการแต่งตำราเรียน ที่ท่านภราดรฮีแลร์ทุ่มเทกำลังกายใจไปในทางแต่งตำราภาษาไทย ซึ่งตนเองไม่ใช่ไทย ก็มุ่งถึงประโยชน์แห่งความรู้มากกว่าประโยชน์ทางวัตถุโดยตรง ซึ่งใคร ๆ ก็ต้องมีอยู่ในสันดานไม่มากก็น้อย เพราะมีความจำเป็นเหมือนกัน แต่อย่าให้เกินความพอดีก็แล้วกัน ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือท่านภราดรฮีแลร์ ไม่ปรากฏว่าเคยติต่อหน้าข้าพเจ้า ว่าตำราของเก่านั้นไม่ดี แต่เห็นว่าเหมาะกับสมัยหนึ่ง อาจไม่เหมาะกับอีกสมัยหนึ่งก็ได้ เพราะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคม เมื่อก่อนและเมื่อนี้ ย่อมมีทั้งที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน ถ้าเราติเก่าซึ่งเป็นอดีตว่าโง่สู้ใหม่ซึ่งเป็นปัจจุบันไม่ได้ ต่อไปเมื่อปัจจุบันกลายเป็นอดีตขึ้น อนาคต

ซึ่งเลื่อนเข้ามาแทนที่เป็นปัจจุบัน ก็อาจติเก่าว่าโง่กว่าตนได้เหมือนกัน ทั้งนี้ก็เพราะสิ่งทั้งหลายในโลก ย่อมตกอยู่ในข่ายวิวัฒนาการด้วยกันทั้งนั้น

ข้อสำคัญอันเป็นประการสุดท้าย ท่านภราดรฮีแลร์มีสัจจะความจริงใจในเรื่องความรู้สึกนึกเห็น เกี่ยวกับความเชื่อถือของท่านอย่างมั่นคง แต่ไม่ก้าวร้าวต่อความรู้สึกนึกเห็นของผู้อื่น นอกจากจะอ้างว่าของท่านดีเช่นนั้น ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบให้เห็นโดยปริยาย แม้ผู้ฟังจะไม่เห็นด้วย ก็ไม่โต้แย้งให้รุนแรงอย่างไร เช่นท่านแสดงความเห็นแก่นาคะประทีปว่า ตัวท่านแม้ไม่ได้ประกาศตนเป็นพุทธมามกะ แต่ท่านก็เป็นพุทธมามกะอยู่ในตัว เพราะพุทธศาสนาสอนให้ทำแต่ความดีงาม ท่านก็พยายามบำเพ็ญอยู่เสมอ และเชื่อแน่ว่า เมื่อตายไป กุศลนี้จะส่งให้ไปสู่สุคติ ผู้ที่บำเพ็ญแต่ความดี ในหมู่พุทธศาสนิกชนก็มีอยู่มาก แต่ท่านได้เปรียบกว่าท่านเหล่านั้น เพราะมีความเชื่อในพระเจ้าด้วย ถ้าพระเจ้ามีจริง ท่านก็เป็นต่อ ถ้าพระเจ้าไม่มี ท่านก็เสมอตัว ไม่แพ้ผู้ที่เชื่อกรรมว่ามีจริง

นี่แสดงว่า ท่านภราดรฮีแลร์ เป็นผู้มีความรู้ทางหลักศาสนาเปรียบเทียบด้วย ไม่ใช่รู้แต่ฝ่ายของตนอย่างเดียว หรือรู้อย่างจะเอาไปย่ำยีศาสนาอื่นผิดกับสมัยก่อน ซึ่งมีแต่ย่ำยีกัน ที่เกิดมีหนังสือชื่อว่าเรื่อง *มหากังวล* (เข้าใจว่าภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น *ปุจฉา*) ของฝ่ายนิกายโรมันคาโธลิก และหนังสือ *ตราชูทอง* ของฝ่ายโปรเตสเตนต์ขึ้น (จะกล่าวเรื่องหนังสือเหล่านี้ที่หลัง) ก็เกิดจากผู้มีใจแคบ ต้องการแต่จะให้ผู้อื่นมีความเชื่อเหมือนกับตนอย่างเดียว ลืมนึกถึงหลักที่เคยกล่าวซ้ำอยู่หลายหนว่า "เหมือนกันแต่ไม่เหมือนกัน" ทุกศาสนาย่อมมีหลักธรรม ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน แม้ในศาสนาเดียวกัน ก็เป็นเช่นนั้น ถ้ายังไม่ทราบถึงสาเหตุเดิมว่าเหมือนกันแต่

ไม่เหมือนกันนั้น เป็นเพราะอะไร และมีพัฒนาการมาอย่างไร จนกระทั่งบั่จจุบัน ก็อย่าเพ่อติ พอใจอยู่แค่นั้นก็เป็นสุข ถ้าทราบอย่างนี้ เรื่องเป็นเขาเป็นเรา เป็นศาสนาและไม่เป็นศาสนา เป็นแต่ลัทธิ ก็จะไม่มีขึ้นได้ แต่จะมีใจกว้างหรือใจแคบ ต่างก็มีความสุขด้วยกันทั้งนั้น เพราะ

"*The learned is happy nature to explore,*

"*The fool is happy that he knows no more*:

"*The rich is happy in the plenty given,*

"*The poor contents him with the care of heaven.*"

(Pope, An Essay on Man)

คนรู้มีสุข ที่ค้นหาธรรมชาติ
คนถ่อมมีสุข ที่รู้ไม่มากกว่านั้น
คมมีมีสุข ที่ได้รับอย่างอุดม
คนจนมักน้อย ด้วยตนอยู่ในความดูแลของสวรรค์

๒๔. เมื่อเรียนหนังสือ

การอ่านหนังสือ

ตอนนี้ เห็นจะต้องย้อนกล่าวเล่าเรื่องบิดาข้าพเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ที่ตนเองสนใจเรื่องอ่านหนังสือ ก็สืบจากนิสัยของบิดาเป็นปฐมเหตุ เพราะท่านเป็นคนชอบหนังสืออยู่ก่อน เมื่ออ่านอะไรแล้ว ก็มักเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง พร้อมทั้งความเห็นของท่านทางติชม นอกนี้ยังเป็นคนไม่เชื่ออะไรได้ง่าย ๆ อย่างตื่นข่าว และไม่กลัวผีด้วย เคยเล่าเรื่องผีให้ฟังอยู่บ่อย ๆ แต่ข้าพเจ้าจำได้เงา ๆ เท่านั้น เรื่องใดที่จำได้บ้าง ก็ได้เล่าไว้แล้ว เช่นเรื่องแต้มหวย เรื่องนางตะเคียน แต่ยังมีอีกหลายเรื่องซึ่งยังไม่ได้เล่า เก็บเอาไว้เล่าเมื่อฟื้นความจำได้ดีกว่านี้ ถ้าจำไม่ได้ตลอดก็ไม่เล่า หากสงสัย ว่าทำไมข้าพเจ้าจึงกลัวผี ดังได้เล่าไว้แล้ว นั่นเป็นเหตุการณ์เมื่อสมัยข้าพเจ้ายังเป็นเด็กเล็กอยู่ อันเป็นธรรมดาของคน ซึ่งอยู่ในระยะรู้จักใช้ปัญญาทางเหตุผลยังไม่คล่องคลายพัฒนาการ มาถึงขั้นปัญญาชน แม้กระนั้นคนชั้นปัญญาชนก็ยังถืออยู่ ไม่มากก็น้อย จะตัดขาดไปหาได้ไม่ ด้วยยังคงเป็นสันดานอยู่ตั้งแต่เกิดมา

สมัยโน้น กะหยาบ ๆ เมื่อ ๗๐ ปี ขึ้นไป คนธรรมดาสามัญพวกชาวบ้านคงไม่มีหนังสืออ่านไว้กับบ้านเรือนกี่เล่มนัก เพราะคนส่วนใหญ่ยังอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ ไม่มีความจำเป็นอะไรเรื่องรู้หนังสือ ถ้าลางคนจะรู้บ้าง ก็เป็นอย่างงู ๆ ปลา ๆ ด้วยได้มีโอกาสเรียนหนังสือวัด ซึ่งพระผู้เป็นอาจารย์เสียสละเวลาส่วนตัวสอนหนังสือให้แก่ลูกศิษย์ เพื่อเอาบุญ เท่าที่ท่านมีความรู้ แม้กระนั้น ก็ใช่ว่าคนที่มีโอกาสได้เรียน จะเรียนได้ถึงมาตรฐานที่ควรเป็น ก็หาไม่ เพราะส่วนมากเห็นกันว่า การเรียนหนังสือเป็นสิ่งไม่จำเป็นแก่วิถีชีวิตของตน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องทำไร่ไถนา เรียนมาแล้ว เมื่อไม่มีทางใช้ ไม่ช้าก็ลืมหมด บ่วยงานบ่วยการเปล่า ๆ แก่เรื่องผีกุหัดอาชีพทำไร่ไถนา ถ้าต้องการรู้อะไรเป็นกรณีพิเศษ ก็ใช้จดจำโดยท่องบ่นเอาไว้ในใจแล้วก็สืบต่อกันมาทางบอกเล่ากันด้วยปาก คำว่าจดจำในที่นี้ไม่ใช่หมายความว่าเขียนจดเอาไว้ ซึ่งเป็นการคลี่คลาย เมื่อรู้จักเขียนหนังสือเป็นกันแล้ว

กล่าวเป็นสามัญ ผู้ที่รู้จักอ่านเขียนหนังสือได้บ้าง ในหมู่ชนชั้นชาวบ้านก็คงเป็นคนประกอบอาชีพลางอย่าง ซึ่งไม่ใช่อาชีพชาวไร่ชาวนา เช่นเป็นหมอ เป็นอาจารย์ทางโหราศาสตร์ เป็นต้น ในชั้นเดิม ผู้ซึ่งมีอาชีพเหล่านี้ก็เคยบวชเรียนเป็นภิกษุมาก่อน เมื่อสึกหาออกมาแล้ว ก็ไปประกอบอาชีพที่ตนถนัด ตามที่ได้ร่ำเรียนมาเมื่อครั้งยังบวชอยู่ ซึ่งเป็นความเจริญคลี่คลายในระยะหลัง ท่านเหล่านี้ มักเป็นผู้อ่านเขียนหนังสือเป็น เท่าที่ได้เรียนมา จึงจะมีหนังสืออยู่บ้างในบ้าน เล่มหนึ่งหรือสองเล่ม ซึ่งเป็นหนังสือตัวเขียนเกี่ยวกับตำราความรู้วิชาชีพของตน เพราะฉะนั้นจึงหวงแหนตำราซึ่งเป็นของหายาก มักจะปิดบังกัน ไม่ยอมให้ใครยืมเอาไปลอกคัด เพียงแต่ขอดู ก็ไม่เต็มใจ ด้วยกลัวจะทำให้เสื่อมคลายหายความขลัง ถ้าจะถามว่าข้าพเจ้ารู้

เรื่องเหล่านี้มาได้อย่างไร ก็ตอบเพียงว่าได้หลักฐาน จากที่ตนเคยประสบมาแล้วทำนองนี้ในสมัยปัจจุบัน แล้วใช้ความรู้ที่ได้ประสบนั้น สาวขึ้นไปถึงสมัยก่อน โดยอาศัยหลักแนวเทียบเป็นอุปมาน คือการเปรียบเทียบ ในสิ่งที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน แม้กาลจะล่วงเลยมาแล้วจนถึงในปัจจุบัน ซึ่งเป็นสมัยซึ่งมีผู้รู้หนังสือกันมากแล้ว แต่แพทย์แผนโบราณลางคน ก็ยังเขียนหนังสือเป็นบ้างไม่เป็นบ้าง ที่เขียนเป็นลางคน ก็เขียนเป็นชนิด "กินกได ทากได" เขียนกันอย่างนี้ก็ไม่เดือดร้อนแก่ผู้อ่านเล็ก ๆ น้อย ๆ เพราะอ่านเดาเอาความได้ง่าย ถ้าต้องการอ่านหนังสือเขียนอย่างนี้เป็นเล่ม ๆ ก็เดือดร้อนแน่ ถ้าไม่คุ้นกับตัวเขียนชนิดนี้

คนแต่ก่อน ถ้าอ่านหนังสือก็ต้องอ่านดัง ๆ คนอื่นซึ่งไม่รู้จักหนังสือ เขาจะได้มีโอกาสฟังด้วย แม้แต่บิดาข้าพเจ้า เมื่อชรามากแล้ว ก็ยังให้หลานชาย คือ นายสมจัย อนุมานราชธน อ่านหนังสือพิมพ์รายวันให้ฟัง เพราะตัวหนังสือที่ตีพิมพ์ไว้มีขนาดเรียวเล็กลงกว่าแต่ก่อน ซึ่งเป็นปฏิบักษ์แก่สายตาของคนแก่ ที่ลางคนในสมัยปัจจุบัน อ่านหนังสือตามลำพังแต่คนเดียว ก็ยังอ่านออกเสียงดังๆ แม้อ่านไม่ออกเสียง ก็ยังต้องทำปากหมุบ ๆ หมิบๆ ไปด้วย ทั้งนี้ก็เพราะติดนิสัยต่อเนื่องมาแต่ก่อนโดยไม่รู้ตัว อันมาแก่การท่องบ่นหรืออ่านให้คนฟัง เดี๋ยวนี้อ่านทำปากหมุบหมิบไปด้วย ไม่ใคร่เคยเห็นแล้ว เพราะคนรุ่นเก่าสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อ ระหว่างอ่านหนังสือเป็นและไม่เป็นกำลังจะหมดไป

หนังสือตัวเขียนของเก่า เช่นในสมุดไทยและกระดาษเพลา มักเขียนตัวสะกดการันต์และไม้เอกไม้โทเป็นต้น มีลักษณะผิดๆ ถูกๆ ต่างกับที่มีวางเป็นระเบียบแบบแผนไว้ ในหนังสือแบบเรียนชุด *มูลบทบรรพกิจ* แม้แต่หนังสือ

หอหลวง ซึ่งอยู่ในความดูแลของกรมอาลักษณ์ ที่เขียนผิด ๆ ถูก ๆ กว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันก็มีอยู่เหมือนกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ เอกสารที่อาลักษณ์นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเพื่อทอดพระเนตร จะไม่มีหนังสือทำนองนี้ปนขึ้นไปบ้างหรือ ความจริง ตามธรรมดา พระมหากษัตริย์แต่ก่อน คงจะไม่ต้องทรงอ่านด้วยพระองค์เองเสมอไป เพราะมีเจ้าหน้าที่อ่านถวาย ถ้าเป็นคำเช่น "กินกได ทากได" ผู้อ่านถวายคงไม่อ่านไปตามตัวหนังสือ แต่จะอ่านว่า "กินก็ได้ ทาก็ได้" ใครเล่าจะไปอ่านเอางานเอาการกัน ว่า "กินกได ทากได"

ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ จะทรงฟังเป็นเรื่องราว ซึ่งไม่ใช่เป็นเรื่องเกี่ยวกับงานบ้านงานเมือง ก็มีเจ้าหน้าที่เฉพาะเป็นผู้อ่านถวาย เช่น ในเวลาทรงเครื่องใหญ่ (ตัดผม) บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าให้ฟังว่า เมื่อท่านยังเป็นเด็กอยู่ เคยตามตาของท่านเข้าไปในวังหน้าอยู่หลายคราว ("ตามตาของท่าน" ถ้ามีอยู่เพียงเท่านี้ ความก็กำกวม ถ้าจะไม่ให้กำกวม ก็ต้องว่า เคยตามท่านตาหรือคุณตา แต่เมื่อข้อความอื่นที่แวดล้อมอยู่บอกอยู่แล้ว ก็ไม่จำเป็นจะต้องเติมคำว่าท่านว่าคุณ นอกจากจะยกย่อง) บิดาข้าพเจ้าเคยได้ฟังคนในนั้น อ่านหนังสือ *เสือโค* คำฉันท์เป็นทำนองต่าง ๆ จนท่านจำทำนองอ่านได้ในลางแห่ง นี่เห็นทีผู้อ่านจะอ่านซ้อมไว้ เพื่ออ่านถวายในเวลาทรงเครื่องใหญ่ก็เป็นได้ และท่านเคยอ่าน *เสือโค* คำฉันท์เป็นทำนองต่าง ๆ ให้ข้าพเจ้าฟัง ยิ่งกว่านี้ท่านยังนำทำนองอ่านเหล่านั้นลางทำนองที่เห็นว่าเหมาะมาปรับอ่านกับเรื่องอื่นๆ ที่แต่งเป็นโคลงสี่สุภาพและกลอนแปด ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกับทำนองที่อ่านกันอยู่ในเวลานี้

ข้าพเจ้าคิดต่อไปว่า ในประเทศต่าง ๆ ทั้งฝ่ายตะวันออกและตะวันตกแต่เดิมมา การอ่านหนังสืออาจมีลักษณะคล้ายคลึงกับที่กล่าวมาข้างต้นก็ได้

แม้ในโรงเรียนอัสสัมชัญเอง สมัยข้าพเจ้าเรียน ก็มีผู้อ่านหนังสือเป็นเรื่องราวให้คนอื่นฟัง ในขณะกินข้าวกลางวัน บาทหลวงที่เป็นครู ซึ่งอยู่ประจำในโรงเรียนและรวมทั้งนักเรียนกินนอน เมื่อหยุดพักเวลาเที่ยง ก็เข้าไปกินข้าวกลางวันในห้องกินข้าวของโรงเรียน ซึ่งอยู่ที่ชั้นล่างของตึกใหญ่ด้านสุดทางตะวันออก ขณะเมื่อรวมกันรับประทานอาหาร จะมีนักเรียนรุ่นใหญ่คนหนึ่ง ยืนอยู่บนที่ซึ่งจัดไว้ เป็นผู้อ่านหนังสือให้ผู้รับประทานอาหารฟัง ช้า ๆ นาน ๆ บาทหลวงองค์หนึ่งซึ่งนั่งรับประทานอาหารอยู่ใกล้ๆ คนอ่านจะทักขึ้น เข้าใจว่าผู้อ่านคงอ่านผิดคำผิดจังหวะหรือผิดทำนอง อะไรในจำพวกนั้น ได้ทราบว่า ผู้อ่านจะต้องรับประทานอาหารกลางวันทีหลังคนอื่น แต่คงจะได้กินเป็นพิเศษก็ได้

ตามปรกตินักเรียนภายนอก มักไม่เคยเดินผ่านหน้าห้องกินข้าว ขณะกำลังรับประทานอาหารกันอยู่ เพราะทุกคนต่างก็สาละวนแต่เรื่องกินอาหารของตน กินเสร็จแล้วก็มุ่งแต่จะเล่นหัว จึงไม่มีใครเดินผ่านไปทางนั้น ในขณะที่เขากำลังกินข้าวกันอยู่ จึงจำเป็นต้องผ่านไป ก็เป็นสักแต่ว่าผ่าน ไม่ได้สังเกตเห็นอะไรถ้วนถี่นัก บังเอิญข้าพเจ้าเคราะห์ดี มีโอกาสได้เห็น ด้วยความไม่สมัครใจ เพราะถูกลงโทษ ให้ไปยืนหน้าห้องกินข้าวนั้นเป็นเวลานาน ตั้งแต่เริ่มรับประทานจนอิ่มกันแล้ว ข้าพเจ้าจึงจะไปได้ที่ต้องไป "ยืนหน้าห้องกินข้าว" เป็นคำใช้เรียกนักเรียนที่ทำผิดมาก ต้องถูกลงโทษเช่นนั้น เพื่อให้เข็ด ข้าพเจ้าถูกยืนหน้าห้องกินข้าว เพราะพูดไทยขณะอยู่ในโรงเรียน ซึ่งโรงเรียนห้าม ถ้าจะพูด ต้องพูดภาษาอังกฤษ ดูเหมือนถ้าในเดือนเดียวกันถูกจับได้ตั้ง ๓ ครั้ง จึงจะถูกลงโทษ ยืนหน้าห้องกินข้าวครั้งหนึ่ง เรื่องเท่านี้เอง ไม่ใช่ผิดมากมายอะไรนัก อย่างเช่นเรื่องต่อยกัน ซึ่งอาจมีโทษสถาน

หนักกว่านี้ก็ได้ แต่ข้าพเจ้าไม่เคยโดน จึงไม่ทราบเรื่อง จะเล่าเรื่องห้ามพูดไทย ซึ่งเรียกเป็นภาษาของนักเรียนว่า "You speak Siamese" ทีหลังด้วยมีเรื่องเล่า

ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่าเคราะห์ดีถูกลงโทษยืนหน้าห้องกินข้าว ก็เพราะถ้าไม่เช่นนั้น ก็จะไม่เป็นโอกาสให้ทราบเรื่องนี้ ซึ่งเป็นผลให้เกิดความรู้เมื่อภายหลัง ว่าเรื่องมีคนอ่านหนังสือให้พังของโรงเรียนอัสสัมชัญนั้น คงจะเนื่องจากประเพณีปรัมปราของชาวตะวันตก ซึ่งสืบ ๆ ต่อกันมานาน โดยเฉพาะพวกชาววัดและชาวบ้าน มากกว่าชาวกรุงและชาวเมือง ฝ่ายหนึ่งรักษา อีกฝ่ายหนึ่งรุดหน้า ดีด้วยกันทั้งสองฝ่าย มิฉะนั้นก็จะไม่สมดุลกัน ให้เกิดเป็นเสถียรภาพและความเจริญก้าวหน้าขึ้นได้ เพราะสิ่งทั้งหลายที่มีชีวิต ทั้งโดยตรงและโดยปริยาย จะเจริญก้าวหน้าได้ ก็ต้องมีความคงที่เป็นเสถียรภาพ แต่ในคราวเดียวกัน จะต้องมีการเปลี่ยนอยู่เรื่อยอย่างสม่ำเสมอด้วย คือต้องมีทั้งความคงที่และความไม่คงที่ ควบคู่กันไป มิฉะนั้นก็จะไม่มีความเป็นตนของตนเอง และไม่มีความเจริญก้าวหน้า ตรงนี้ข้าพเจ้าเล่าเพื่อให้คิด และสิ่งมีชีวิตที่กล่าวนี้ หมายถึงสิ่งรวมทั้งหมดในจำพวกเดียวกัน ไม่ได้หมายความถึงส่วนที่แยกเป็นสิ่ง ๆ ถ้าสิ่งนั้นหมายถึงคน ก็คือคนในส่วนรวม ไม่ใช่คนแต่ละคน ถ้ากล่าวว่าคนไทย ก็ไม่ได้หมายความว่าท่านและข้าพเจ้าเท่านั้น แต่หมายถึงคนไทยอื่น ๆ ด้วย ซึ่งรวมในสังคมเดียวกัน นี้มีฉันใด เรื่องของวัฒนธรรมก็มีฉันนั้น ถ้าวัฒนธรรมเจริญหรือเสื่อม ก็หมายถึงวัฒนธรรมลางลักษณะเท่านั้น ที่มีเจริญและมีเสื่อม ไม่ใช่หมายความว่าวัฒนธรรมทั้งหมด เพราะ

"ดีหรือชั่ว ต้องมีอยู่ทุกคน
ยอดดียอดชั่วมีน้อย แต่ทุกคนต้องมีตามส่วนระดับ"

Virtuous or vicious very man must be,

Few in th' extreme, but all in the degree

(Pope An Essay on Man)

ข้าพเจ้าเคยอ่านหนังสือฝรั่ง ว่าชาวตะวันตกสมัยโบราณ มีผู้เล่านิทานเรื่องต่าง ๆ เป็นอาชีพ การเล่านั้นเป็นทำนองขับร้อง มีเครื่องประกอบจังหวะหรือเครื่องดนตรีประสานคลอไปด้วย เรื่องอย่างนี้ คงเกิดขึ้นในสมัยคนยังไม่มีหนังสือใช้ หรือไม่ เมื่อมีหนังสือแล้ว แต่คนส่วนมากยังอ่านหนังสือไม่ออก จึงต้องพึ่งคนอ่านคนเล่าให้ฟัง ถ้อยคำที่เล่าหรือขับให้ฟังนั้น ย่อมเป็นของผู้เล่าผู้ขับ แต่งขึ้นเองเป็นส่วนมาก หรือไม่ก็จำจากคนอื่น แต่เอามาดัดแปลงแต่งเพิ่มเติมขึ้นใหม่ ตามใจชอบ แล้วแต่เหตุการณ์ สถานที่ เหตุนี้ผู้แต่งจึงได้รับยกย่องว่าเป็นกวี เพราะถ้อยคำในเรื่องที่ขับ มีค่าสูงในเชิงประพันธ์วรรณศิลป์ กระทำให้ผู้ฟังเกิดอารมณ์เคลิบเคลิ้ม เป็นความสุขใจให้หายความหมกมุ่นเรื่องชีวิตประจำวัน และอาจได้รับคติเกี่ยวกับความรู้ความรักสิ่งที่ดีงาม เป็นคุณค่าให้แก่ชีวิต ไปด้วยในตัว เรื่องดั่งเล่ามานี้ไม่ใช่มีแต่เฉพาะทางตะวันตก ทางตะวันออกก็มีเหมือนกัน เช่นชนชาวจีนและชาวอินเดีย ประเพณีขับเสภาของไทย ก็อยู่ในจำพวกที่ว่านี้ ข้าพเจ้าอยากจะนึกไปถึงเรื่องสวดโอ้เอ้วิหารราย เดิมก็จะเป็นทำนองเดียวกัน หากเอาไปใช้ในทางศาสนา และอ่านจากสมุดเสียแล้ว ความหมายเดิมก็หมดไป ถ้าไม่เกรงใจ อยากจะเอาพวกวนิพกเข้าสมทบด้วย อาจมีกวีอยู่ในหมู่พวกวนิพกด้วยก็ได้ ไม่เป็นของแปลกอะไร

สมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก หรือเหนือนี้ขึ้นไป การตีพิมพ์หนังสือมีมาแล้วนาน แม้กาลเวลาจะล่วงมา จนถึงสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็กเล็ก ถ้าจะมีหนังสือเป็นเล่มขนาดหนา ก็มาแต่โรงพิมพ์หมอบรัดเลเป็นส่วนใหญ่ หนังสือที่ชาวบ้านนิยมอ่านและฟังกันมาก คือหนังสือเรื่องพงศาวดารจีน ข้าพเจ้าแม้เมื่อโตจนเข้ารับราชการที่กรมศุลกากรแล้ว ก็ยังชอบอ่านอยู่ เพราะยังไม่มีหนังสืออื่น ที่ชอบอ่านดีกว่านี้ แต่ก็หาอ่านได้ยากเต็มที เพราะตีพิมพ์ขึ้นไว้นานมาแล้ว ไม่มีขายในท้องตลาด ถ้าต้องการก็ต้องไปเที่ยวหาซื้อตามร้านโรงรับจำนำ แต่ก็ไม่ใคร่มีมาก ผู้ขายมักโก่งราคาแพง เพราะรู้อยู่ว่ามีผู้ต้องการซื้อ ลางทีไปพบหนังสือชื่อแปลก ๆ เห็นชอบมาพากล ก็ซื้อเอามาอ่านเป็นพิเศษ เพราะเห็นเป็นราคาพอจะซื้อได้ ซื้อเอามาแล้วและพลิกอ่านดู แต่ที่ไหนได้ กลายเป็นหนังสือเรื่องร้อยแปด เป็นเรื่องสิ่งละอันพรรณละน้อย ไปปรารภกับบิดา ท่านก็หัวเราะ บอกว่าดีแล้ว ซื้อเป็นความรู้ไว้ เพราะหนังสือชนิดนี้ คือคนที่โรงพิมพ์เก็บเอาเศษกระดาษที่ตีพิมพ์แล้ว แต่บกพร่องเป็นของทิ้ง เอามารวบรวมเย็บเป็นเล่มขนาดเขื่อง ไปจำนำเจ๊กที่โรงรับจำนำ เจ๊กเห็นเป็นหนังสือเล่มโต ๆ ปกแข็งเดินทองด้วย ก็รับจำนำไว้เป็นราคาถูก ๆ เพราะฉะนั้นจึงควรพลิกดูเสียก่อน ไม่เช่นนั้นจะถูกหลอก ไม่ใช่เจ๊กโรงรับจำนำหลอกขายให้แก่ผู้ซื้อเสมอไป ลางทีอาจไม่รู้จึงได้รับจำนำไว้ก็ได้ ที่เขาหลอกขายให้และไปซื้อเอามา ก็เพราะผู้ซื้อเป็นคนใหม่ ขาดความรู้ ความจัดเจน และประสบการ นี่แหละที่มีอยู่น้อยในหมู่คนรุ่นใหม่

เมื่อการหาเรื่องพงศาวดารจีนเอามาอ่านมีความลำบากอย่างนี้ จึงต้องสืบเสาะหาดูว่าใครเขามี ก็ไปขอยืมเขามาอ่าน ถ้าคนที่มีเป็นผู้ไม่คุ้นเคยกันมา

ก่อน ก็ต้องวานผู้ที่เขารู้จัก ช่วยยืมแทนเอามาให้ หรือไม่ก็ขอให้เป็นผู้พาผู้ต้องการอ่านไปยืมด้วยตนเอง ภายหลังมีผู้สะสมหนังสือเรื่องพงศาวดารจีนไว้ครบชุด เท่าที่มีอยู่ครั้งนั้น เปิดร้านให้เช่าหนังสืออ่าน ที่เชิงสะพานเหล็กล่าง ตอนที่เป็นบริเวณห้างนายเลิศ เปิดให้เช่าแต่เวลากลางคืนตอนหัวค่ำ เจ้าของร้าน ชื่อจริงจะชื่อไร ไม่ทราบ แต่เรียกชื่อกันว่านายอ๊วหรือแอ๊ว ก็จำไม่ได้แน่ เป็นลูกจีน ทำงานเป็นคนเก็บเงินที่ห้างนายเลิศ คนที่ยังไม่รู้จักกัน ถ้าจะยืมหนังสือไป ต้องวางเงินประจำค่าหนังสือก่อน จึงจะรับเอาหนังสือไปได้ คิดค่าเช่ายืมเล่มละสลึง ในกำหนดเวลาสัปดาห์หนึ่ง ซึ่งไม่ใช่เป็นค่าเช่าที่ถูกเลย นี่แสดงว่าคนนิยมอ่านเรื่องพงศาวดารจีนกันมากกว่าหนังสือเรื่องอื่น

ลางคนที่เคยอ่านเรื่องพงศาวดารจีนเรื่องใด แต่ตนเองไม่เคยอ่าน ขอร้องให้เล่า เขาก็เล่าให้ฟังได้ตลอดเล่ม ถ้าเรื่องนั้นเป็นที่สนใจคนฟัง และทั้งผู้เล่าเป็นคนจำได้แม่นและมีศิลปะในการเล่า ก็ฟังเพลินดีกว่าอ่านให้ฟังเสียอีก เพราะฉะนั้นผู้เล่าผู้ขับสมัยก่อน จะต้องมีศิลปะในการเล่าด้วย คนจึงจะติดใจฟัง ด้วยบารมีที่ได้อ่านพงศาวดารจีนเท่าที่มีอยู่ครั้งนั้น จบทุกเล่ม ทำให้ข้าพเจ้าต่อลำดับเหตุการณ์ของเรื่องเหล่านั้นทั้งหมดได้ตลอด ครั้นเมื่อจับอ่านประวัติศาสตร์จีน ซึ่งแต่งหรือแปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ก็อ่านเข้าใจเป็นเรื่องราวได้สะดวกใจ เพราะเรื่องพงศาวดารจีนที่เคยอ่านมาแต่ก่อน เป็นเครื่องช่วยเบิดทางให้ แต่ความลำบากในชั้นต้นก็อยู่ที่ชื่อต่างๆ ในฉบับภาษาอังกฤษเขียนเป็นเสียงจีนภาษากลาง เช่น *ลิวเปย์ กวันยู จางเฟย์* ในพงศาวดารจีนเรื่อง *สามก๊ก* ก็จะเป็น *เล่าปี่ กวนอู* และ *เตียวหุย* ตามเสียงภาษาฮกเกี้ยนไป แม้แต่คำว่า *ฮกเกี้ยน* ก็เป็น *ฟูเกียน* ในเสียงจีนหลวง คำชื่อ

เมืองเช่นภาษาอังกฤษเขียนว่า Amoy ภาษาไทยแต่ก่อนเรียกว่าเมือง *อ้ายมุ่ย* ต่อมาก็เรียกเป็นสำเนียงแต้จิ๋วว่า *เอ้หมึง* ครั้นแล้วก็เป็น *เอมอย* โดยถ่ายตรงจากเสียงคำอังกฤษ ซึ่งไม่ให้ระดับเสียงสูงต่ำไว้ด้วย ชื่อราชวงศ์ *ฮั่น* ในพงศาวดารจีน ซึ่งชาวไทยแต่ก่อนรู้จักดี แต่มาในบัจจุบันไม่รู้กันแล้ว เพราะไม่สู้ได้อ่านหนังสือพงศาวดารจีน จึงได้เปลี่ยนเป็นเรียกว่าราชวงศ์ *หัน* ในการสอนประวัติศาสตร์โลก นี่ก็คงเขียนจาก Han ในภาษาอังกฤษ โดยไม่ได้เฉลียวว่าในวรรณคดีไทยเรียกว่า *ฮั่น* เก่ากับใหม่ขาดตอนกันอย่างน้ำที่ทำให้รู้สึกสะอึก

ต่อมา มีโรงพิมพ์ของพวกมิสเซนรี ทั้งฝ่ายนิกายโรมันคาโธลิกและฝ่ายโปรเตสเตนต์ แต่จำกัดเรื่องพิมพ์ เกี่ยวกับการเผยแผ่ศาสนาของเขาเท่านั้น นอกจากโรงพิมพ์หมอสมิต ตำบลบางคอแหลมแล้ว ก็มีโรงพิมพ์ซึ่งเจ้าของเป็นไทย (ยกเว้นโรงพิมพ์หลวง) เช่นโรงพิมพ์ของ ม.ร.ว. เทพ อิศรางกูร โรงพิมพ์นายศรี ตำบลสะพานหัน และโรงพิมพ์หน้าวัดเกาะ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าโรงพิมพ์เหล่านี้ จะตั้งขึ้นสมยเดียวกับเมื่อข้าพเจ้าเกิด จะก่อนหรือหลังกัน คงไม่มากกี่ปี และใครจะตั้งก่อนตั้งหลังกันอย่างไร และจะมีโรงพิมพ์อื่นอีกหรือไม่ ถ้าต้องการทราบ ก็ไม่ยากอะไร ในการค้นหาหลักฐาน

บิดาข้าพเจ้าเป็นนักเลงสะสมหนังสือ ซึ่งมีอยู่ในสมัยนั้น แต่ที่ยังเหลือชนิดปกแข็งตกทอดมาถึงข้าพเจ้าในบัดนี้ไม่กี่เล่ม เช่นหนังสือ *แสดงกิจจานุกิจ มิวเซียม นโปเลียน* และส่วนที่เป็นปกอ่อน ยังมีเหลืออยู่ ก็ไม่กี่เล่มเหมือนกัน ส่วนมากเป็นเรื่องธรรมะ ซึ่งเป็นหนังสือแจกมากกว่าหนังสือขาย หนังสือที่จะกล่าวในที่นี้เป็นพิเศษ ก็คือเรื่อง *แสดงกิจจานุกิจ* ซึ่งท่านเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เป็นผู้แต่ง หนังสือเรื่องนี้ ตอนต้น

ประสงค์จะให้ความรู้เรื่องต่าง ๆ ของไทย โดยนำความรู้สมัยใหม่ ที่เรียกว่าวิทยาศาสตร์ เข้าไปประกอบอธิบายและเปรียบเทียบด้วย ซึ่งสมัยนั้น ยังมีผู้ทราบกันน้อยคน เพียงแต่เรื่องโลกกลม ก็ยังไม่รู้กัน และโลกนั้นแบ่งเป็นกี่ทวีป ก็ถือกันเสียว่า ไปรู้เอาอะไร ซึ่งเป็นวิชาพาเหียรนอกศาสนา บิดาข้าพเจ้าเคยวาดแผนที่โลกเป็นลายดินสอดำ ลอกเอาไว้ในสมุดจีน ด้วยสมัยนั้นยังไม่มีสมุดเอ๊กเซอร์ไซส์ขาย และท่านเคยอธิบายชี้แจงอย่างคร่าว ๆ ให้ข้าพเจ้าฟัง ถึงชื่อทวีปต่าง ๆ เพราะสมัยนั้นเห็นเป็นของใหม่ของแปลก บิดาข้าพเจ้าลอกคัดแผนที่โลกที่กล่าวนี้จากใคร และทำไมท่านจึงสนใจเรื่องใหม่ ๆ เอาไว้พูดกันทีหลัง

ถ้าจะอ่านพิจารณาข้อความในหนังสือ *แสดงกิจจานุกิจ* โดยนึกตนเองว่าเป็นผู้รู้อย่างคนสมัยนั้น ไม่ใช่รู้อย่างคนในสมัยปัจจุบัน ก็จะเห็นได้ว่าท่านผู้แต่งเป็นคนสมัยใหม่แห่งสมัยนั้น ซึ่งคงมีอยู่ไม่กี่คน ถ้าจะกล่าวว่า ท่านผู้แต่งเป็นผู้ก้าวหน้าและนำสมัย ยิ่งกว่าใคร ๆ ในจำนวนส่วนมาก เห็นจะไม่ผิดมากนัก และท่านก็ไม่ได้ติของเก่าว่าไม่ดี สู้ของใหม่ไม่ได้ ที่ท่านไม่ติก็เพราะเป็นเรื่องผิดสมัยกัน ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างมีเท่ากัน ทั้งสมัยเก่าและสมัยใหม่ เราจึงจะนำเอามาเปรียบเทียบติชมกันได้ด้วยความเป็นธรรม ท่านผู้แสดงแต่งหนังสือ *แสดงกิจจานุกิจ* เป็นผู้รู้ทั้งเก่าและใหม่ รู้ทั้งเรื่องไทยและเรื่องเทศ คนซึ่งมีคุณสมบัติอย่างนี้ ที่ประเทศชาติต้องการ ไม่ว่าจะเป็นคนสมัยไร เพราะเป็นผู้ที่สามารถต่ออดีตและปัจจุบัน ให้เชื่อมประสานเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ โดยไม่เสียรูปเสียลักษณะความเป็นตนเองของตนในส่วนรวม

หนังสือ *แสดงกิจจานุกิจ* ตอนถัดไป เป็นเรื่องโต้แย้งเกี่ยวกับเรื่องศาสนาระหว่างผู้แต่งกับพวกมิสเชนรีอเมริกัน ตอนท้ายเล่มเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา ข้าพเจ้ากล่าวพรรณนาเรื่องนี้ย่อ ๆ ก็เท่าที่จำได้ ถ้าสนใจก็ยังหาหนังสือนี้อ่านได้ที่หอสมุดแห่งชาติ ถ้ารู้จักอ่าน ก็อาจได้รับประโยชน์เป็นความรู้เรื่องเก่าได้ไม่น้อยเลย บิดาข้าพเจ้าเล่าว่า เมื่อท่านเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งหนังสือ *กิจจานุกิจ* จบแล้ว ต้องการจะตีพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ ก็ไปว่าจ้างที่โรงพิมพ์หมอบรัดเล ซึ่งเป็นโรงพิมพ์แห่งเดียวในสมัยนั้น (ถ้าจะมีโรงพิมพ์ที่อื่นอีกก็จะต้องเป็นโรงพิมพ์ของพวกมิสชันรีโรมันคาโธลิก ซึ่งพอจะค้นหลักฐานได้ไม่ยาก การสะสมหนังสือที่ตีพิมพ์ครั้งแรกจึงมีประโยชน์ที่ตรงนี้) เมื่อท่านเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ส่งต้นฉบับไปตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์หมอบลัดเล ซึ่งตั้งอยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ติดต่อกับบ้อมวิชัยประสิทธิ์ ทางโรงพิมพ์ไม่ยอมรับพิมพ์ เพราะเห็นเป็นหนังสือซึ่งขัดแย้งเป็นปฏิปักษ์กับเรื่องคริสตศาสนา เมื่อท่านเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่สามารถหาที่ตีพิมพ์ได้ ก็เกิดมานะกษัตริย์ ให้บริวารของทานแกะตัวพิมพ์ด้วยหินอ่อนขึ้น เพราะฉะนั้นหนังสือ *แสดงกิจจานุกิจ* ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรก จึงมีตัวหนังสือขนาดเขื่องเส้นหนา ๆ อ่านได้สบาย ดังมีตัวอย่างอยู่เล่มหนึ่ง เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ

ยังหนังสือ *นโปเลียน* อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งทำให้ข้าพเจ้าอ่านได้เพลิน ในสมัยที่คนไทยชั้นชาวบ้าน มีน้อยคนที่รู้จักว่านโปเลียนเป็นใคร สำนวนเรียงความเป็นภาษาไทย อ่านได้ราบรื่น เหมือนดื่มน้ำอันโอชารสได้คล่องคอ ทำไมข้าพเจ้าจึงอ่านเรื่องนี้ ก็เพราะบิดาเล่าให้ฟังมาก่อนแล้วแต่ย่อ ๆ ก็เกิดความสนใจ ภายหลังเมื่อข้าพเจ้าเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว ทางโรงเรียนเขาเปิด

โอกาสให้นักเรียน ซื้อสมุดเปล่า กระดาษเปล่า และเครื่องเขียน ชนิดซึ่งไม่มีขายเป็นปรกติในท้องตลาด จากโรงเรียน ได้สัปดาห์ละครั้ง เป็นเวลาชั่วโมงหนึ่ง นักเรียนจะซื้อได้ในจำนวนจำกัด ที่ผู้จ่ายจะกำหนดให้ เงินค่าซื้อ เขาส่งบิลไปเก็บกับผู้ปกครอง สิ่งที่นักเรียนชอบมากคือสมุดเปล่า เพราะหน้าปกเป็นรูปสี ส่วนมากเป็นรูปประวัติศาสตร์สมัยพระเจ้านโปเลียน เมื่อเคยอ่านเรื่องนโปเลียนมาแล้ว และได้มาเห็นภาพงาม ๆ เกี่ยวกับเรื่องนโปเลียน ก็ตื่นเต้นด้วยความพอใจตามวิสัยเด็ก นี่เป็นเรื่องเผยแผ่วัฒนธรรมของเขาให้แก่เด็กไทยโดยปริยาย ให้รู้เรื่องประวัติศาสตร์ของฝรั่งที่ควรเผยแผ่ให้แพร่หลาย ข้าพเจ้ารู้เรื่องนโปเลียน ก่อนที่จะได้รู้เรื่องพระนเรศวรมหาราช ซึ่งเป็นสมบัติวัฒนธรรมของตนเอง

๒๕. เมื่อเรียนหนังสือ

หมอสอนศาสนา

บิดาข้าพเจ้า นอกจากรู้ภาษาไทยภาษาจีนอย่างที่รู้กันในหมู่ผู้มีโอกาสได้เรียนหนังสือ ซึ่งสมัยนั้นมีอยู่ไม่สู้จะมากนัก ในคนธรรมดาชั้นสามัญ ท่านยังรู้ภาษาอังกฤษบ้างเล็กน้อย แต่จะเรียนจากใคร ข้าพเจ้าก็ไม่ทราบได้โดยตรง เป็นแต่ท่านเคยพูดถึงครูรำดัด ซึ่งเป็นแขกชาวอินเดีย ว่าเป็นผู้รู้ภาษาอังกฤษดี เพราะมีเจ้านายข้าราชการและพ่อค้าคฤหบดีอยู่หลายท่าน ที่เรียนอังกฤษขั้นต้นกับครูรำดัด บิดาข้าพเจ้าจะเคยเรียนกับชาวอินเดียคนนี้บ้างหรือไม่ ก็ได้แต่เดาเอาว่าคงจะได้เรียนเพียงขั้น ชั้นประถมเท่านั้น ครูรำดัดผู้นี้ จำได้เงาๆ ว่าอยู่ที่บ้านในบริเวณถนนตะนาว แถวแพร่งนรา คำว่ารำดัดเสียงใกล้กับคำ *รามทาส* ลางทีเราจะเรียกเพี้ยนเป็น รำดัด ไป เพราะชาวอินเดียสมัยโน้น ซึ่งรู้ภาษาอังกฤษดี ส่วนมากมักเป็นชาวเบงคาลีแห่งแคว้นเบงคอล เมื่ออังกฤษมาได้เมืองอินเดียใหม่ ๆ ตั้งเมืองอัลกัตตาเป็นเมืองหลวง ก็เป็นธรรมดา ที่เมืองนี้จะต้องมีการศึกษาภาษาอังกฤษขึ้นก่อนเมืองอื่น ๆ ชาวไทยสมัยก่อน รู้จักแคว้นเบงคอลว่า เมืองบังกะหล่า ซึ่งเพี้ยนจาก

คำว่า *พังคะ* อันเป็นชื่อเดิมของแคว้นนี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคำ *ฝรั่งมังค่า* ก็คงเพี้ยนจากคำว่า *พังคะ* เหมือนกัน และเมืองกลักกัตตา เราก็รู้จักเรียกกันว่าเมืองกะลักกะตา

ถ้าว่าถึงการเขียนหนังสือไทย และหนังสืออังกฤษ เป็นตัวหวัดแกมบรรจง บิดาข้าพเจ้าเขียนได้ว่องไวและดีมาก ส่วนหนังสือจีนก็คงเขียนได้ดีในทำนองเดียวกัน แต่ข้าพเจ้าไม่มีความรู้ถึงกับจะบอกได้ว่าดีหรือไม่ดี ที่ข้าพเจ้ากล่าวว่าดีมาก เพราะการเขียนหนังสือ จะดีหรือไม่ดี ไม่ใช่อยู่ที่เขียนได้เรียบร้อยงดงามอย่างเดียว ยังจะต้องดูที่เส้นลากขึ้นลง ว่ามีท่วงท่าที่แสดงออก มีลักษณะกล้าแข็ง อย่างที่ในภาษาอังกฤษว่า nervous hand ได้ดีแค่ไหน ประกอบอีกด้วย

เหตุที่บิดาข้าพเจ้ารู้เรื่องต่าง ๆ ทันสมัยของเวลานั้น ก็เพราะท่านเป็นเพื่อนชอบพอกันมากกับครูย่วน ครูย่วนผู้นี้ เดิมเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน ตั้งอยู่ที่สำเหร่จังหวัดธนบุรี และเป็นคนเข้ารีตในนิกายโปรเตสแตนส์ คณะเปรสไบเทอเรียน ภายหลังครูย่วนได้รับแต่งตั้งตามลัทธิพิธีเป็นศาสนาจารย์ ซึ่งเป็นคำบัญญัติขึ้นใหม่จากคำว่า reverend ในภาษาอังกฤษ แล้วในที่สุดได้เป็นสมภารเจ้าคณะแห่งคริสตจักร ตำบลสำเหร่ สมภารเจ้าคณะในที่นี้ ข้าพเจ้านำเอามาใช้อย่างนั้นเอง ที่ถูกดูเหมือนเขาเรียกกันว่าเมษบาล แปลว่าคนเลี้ยงแกะ (pastor) ทำไมเขาจึงใช้อย่างนี้ ก็มาจากคำอุปมาอุปมัย ที่ว่าพระเยซูทรงควบคุมดูแลสานุศิษย์ ประดุจคนเลี้ยงแกะควบคุมดูแลฝูงแกะฉะนั้น ส่วนคำว่าศาสนาจารย์ เมื่อครั้งแรก ก็มีแต่ชาวอเมริกันเท่านั้น และเราเรียกท่านเหล่านี้ว่าหมอ เช่นหมอเฮาส์ หมอบรัดเล หมอเซส์ เป็นต้น ทั้งนี้ ก็เพราะศาสนาจารย์อเมริกันคนแรก ๆ เมื่อเข้ามา

เผยแผ่คริสตศาสนาในเมืองไทย มีความรู้เป็นแพทย์มาก่อน เพราะจะได้มีโอกาสสั่งสอนศาสนา ให้เข้าถึงประชาชนได้สะดวก โดยอาศัยการรักษาพยาบาลเป็นเครื่องเบิกทาง ต่อมาพวกศาสนาจารย์อเมริกันคนหลัง ๆ ที่เข้ามาแม้จะไม่มีความรู้เรื่องแพทย์ คนก็ยังเรียกว่าหมออยู่นั่นเอง แต่เป็นหมอสอนศาสนา ไม่ใช่เป็นหมอยา เพราะคำว่า *หมอ* ในภาษาอังกฤษเรียกว่า Doctor เขียนย่อว่า Dr. เราก็นำเอาคำนี้มาใช้แต่ไม่แปลเป็นไทยว่าดอกเตอร์ หรือเขียนย่อว่า ดร. ใช้เป็นคำนำหน้าชื่อของผู้ซึ่งได้รับปริญญาคุษฎีบัณฑิต ถ้าจะใช้ว่า *หมอ* ข้าพเจ้าก็เห็นว่าใช้ได้เหมือนกัน เป็นหมอ (ว) หมอ (อ) เป็นต้น คือเป็นหมอวิทยาศาสตร์ หรือเป็นหมออักษรศาสตร์ แต่เขาไม่นิยมใช้กัน ซึ่งถ้าใช้ภาษาเฉพาะ ก็ต้องว่า "เพราะการยอมรับแห่งสังคม" ยังไม่มี การเสนอใช้คำว่า *หมอ* ก็ตกไป แสดงว่าการรับเอาวัฒนธรรมทางตะวันตกมีความแรงดันยิ่งกว่าวัฒนธรรมไทย เราจึงรับเอาของเขามาใช้เป็นตุ้น ๆ

ครูย่วน (เรียกชื่อเต็มของท่านว่า ย่วนเตงหยก) เป็นผู้มีบทบาทสำคัญคนหนึ่ง ในการเผยแผ่คริสตศาสนา แห่งคณะเปรสไบเทอเรียน สมัยครั้งข้าพเจ้าเป็นเด็ก นอกจากนี้ ยังมีคณะอื่นอีกคณะหนึ่ง คือคณะแบ๊บติสต์ นอกจาก ๒ คณะนี้แล้ว อาจมีคณะอื่น ๆ อยู่อีกก็ได้ แต่จะมีอยู่ในประเทศไทยครั้งนั้น เห็นจะเป็นพวกส่วนน้อย ชาวไทยจึงไม่รู้จัก และคณะต่าง ๆ เหล่านี้ แม้มีคติทางลัทธิและพิธีกรรม จะผิดแผกกันบ้าง ก็เป็นไปในเรื่องปลีกย่อยเท่านั้น แต่หลักการแห่งความเชื่อคงลงรอยเดียวกันหมด คือเป็นพวกนิกายโปรเตสเตนส์ด้วยกัน ซึ่งไม่ใช่นิกายโรมันคาโธลิก จึงอาจร่วมกิจการลางอย่างกันได้ ไม่รังเกียจ

คณะแบบติสต์นี้ ชาวไทยสมัยนั้นเรียกว่าพวก "ศีลจุ่ม" กล่าวคือผู้ใดจะเป็นคริสเตียนได้ ก็ต้องทำพิธีกรรมล้างบาปเสียก่อน โดยประกอบพิธีจุ่มหัวลงไปในน้ำ คือดำหัว เพื่อให้บาป ซึ่งมีติดตัวมาแต่กำเนิด หลุดลอยน้ำไป บาปในที่นี้ หมายถึงการฝ่าฝืนข้อห้าม ซึ่งพระเจ้าทรงบัญญัติไว้ เพราะฉะนั้นที่ใช้คำว่าบาป จึงไม่ตรงกับที่ใช้กันอยู่ในพุทธศาสนา แต่ถ้าถือว่าผู้ใดกระทำความชั่ว แรงแห่งกรรมที่กระทำไว้ จะเป็นตัวการบันดาลให้ผู้กระทำได้รับทุกข์ ความหมายก็ลงรอยเดียวกัน ฝ่ายหนึ่งเป็นธรรมาธิษฐาน คือยกเอาแรงการกระทำเป็นที่ตั้ง อีกฝ่ายหนึ่งเป็นบุคคลาธิษฐาน คือยกเอาบุคคลซึ่งมีตัวตนเป็นที่ตั้ง จะมีตัวตนหรือไม่มีตัวตน ผลที่จะต้องได้รับก็มีเท่ากัน ไม่มีเป็นอย่างของเขาหรืออย่างของเรา เหตุที่มนุษย์มีบาปติดมาแต่กำเนิดก็เพราะเป็นทายาทรับกรรมพันธุ์จากอาดัมและเอวา มนุษย์ชายหญิงคู่แรกต้นสกุลวงศ์ของมวลหมู่มนุษย์ เหตุด้วยอาดัมและเอวาไปฝ่าฝืนบัญญัติของพระเจ้า บังอาจกินลูกไม้ชนิดหนึ่งในสวนสวรรค์ ซึ่งพระเจ้าทรงห้ามว่าอย่ากินเป็นอันขาด เมื่อทั้งสองคนฝ่าฝืนคำสั่ง ไปกินลูกไม้นั้นเข้า ก็ต้องได้รับโทษ ถูกขับไล่ไสส่งให้ออกจากสวนสวรรค์ ได้สำนึกตัวแล้ว ก็รู้สึกละอายใจต้องหาอะไรเอามาปกปิดร่างกาย เพื่อซ่อนเร้นความอาย มนุษย์จึงต้องนุ่งผ้ามาจนทุกวันนี้ ผิดกับเมื่ออยู่ในสวนสวรรค์ ซึ่งความอายยังไม่มี ด้วยอยู่กันแต่ลำพังสองต่อสองเท่านั้น จะต้องมีความอายอะไร ด้วยเห็นกันอยู่ทุกวันก็เป็นธรรมดาไป เหตุนี้ ความอายจะมีขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อมีความอายมาก่อน เมื่อแรกไม่มีความอาย ความจำเป็นเรื่องต้องนุ่งผ้าก็ไม่มี เดี๋ยวนี้เรากำลังจะหมดบาปเดิมอย่างที่เป็นอยู่ในสวนสวรรค์กันอยู่รำมะร่อแล้ว สบายใจดี ไม่มีบาปอีกต่อไป

การถือศีลจุ่มนั้น มีเป็นพิธีกรรมแต่คณะแบ็บติสต์เท่านั้น ส่วนคณะอื่นในนิกายโปรเตสเตนส์และรวมทั้งนิกายโรมันคาโธลิกด้วย ก็มีพิธีกรรมเรื่องล้างบาปที่กล่าวนี้เหมือนกัน แต่โดยวิธีเสกรดหรือพรมบนศีรษะ พอเป็นกิริยาเท่านั้น เข้าทำนองเดียวกับเรื่องการรดน้ำในพิธีแต่งงาน และการอาบน้ำศพในพิธีทำศพของไทย ฝ่ายหนึ่งชำระตนให้สะอาดบริสุทธิ์ ก่อนเข้าพิธีแต่งงาน อีกฝ่ายหนึ่งชำระตนให้สะอาดบริสุทธิ์ เพื่อผู้ตายจะได้ขึ้นสวรรค์ เพราะหมดบาปมลทินแล้ว จะได้ถือโอกาสขึ้นไปไหว้พระจุฬามณีเจดีย์ที่บนนั้น แล้วก็จะได้พบพระศรีอารย์ บันดาลให้ได้ไปเกิดใหม่ในโลกแห่งศาสนาสมัยพระองค์ท่าน ซึ่งมีความสุขสบายคล้ายคลึงกับสวรรค์ของพระเจ้า ที่ข้าพเจ้านำเอาเรื่องคณะแบ็บติสต์มากล่าวไว้ด้วย ก็เพราะมีเรื่องเกี่ยวกับหมอสมิต (Rev Samuel J. Smith) ซึ่งเป็นผู้มาเผยแผ่คริสตศาสนา คณะแบ็บติสต์ อยู่ในกรุงเทพฯ คนหนึ่ง และมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับเรื่องวรรณคดีไทย ข้าพเจ้ามีอายุได้ทันเห็นหมอสมิตอยู่บ่อย ๆ มีเรื่องจะเล่าได้มาก แต่จะยกเรื่องนี้ไว้ก่อน เพราะเท่าที่กล่าวมา ก็ขัดจังหวะเรื่องของครูย่วน มากอยู่แล้ว จึงจะย้อนไปต่อเรื่องของครูย่วนที่เล่าค้างไว้

ครูย่วนนั้นมีประวัติเป็นมาอย่างไร ก็แจ้งอยู่แล้วในประวัติของท่านพร้อมทั้งรูปถ่ายตัวท่านและครอบครัว อยู่ในหนังสือ *งานฉลองครบร้อยปีของคณะโปรเตสเตนต์ในประเทศสยาม* (*Historical Sketch of Protestant in Siam 1828 — 1928*) ส่วนครูย่วนที่จะเล่า เป็นเรื่องครูย่วนที่ข้าพเจ้ารู้จัก ถ้าจะกล่าวถึงบุคลิกลักษณะตามความรู้สึกของข้าพเจ้า ก็ต้องกล่าวว่าท่านเป็นผู้มักน้อย พอใจในความเป็นอยู่ของท่านอย่างสงบเสงี่ยม มอบชีวิตและจิตใจไว้กับพระเจ้าอย่างมั่นคง (faith) สิ่งที่ท่านพอใจอย่างยิ่ง ก็คือได้มีโอกาส

สนทนาเรื่องธรรม คือศาสนา เพราะจะได้มีทางให้ท่านชี้แจงแสดงพระกิตติคุณ (Gospels) ของพระเยซูผู้เป็นเจ้า (Lord Jesus) อย่างจริงใจ คือเป็นผู้นับถือตนเองเฉพาะในส่วนที่เห็นว่าดีงาม แล้วประพฤติตนไปตามนั้น ให้ประจักษ์เห็น ไม่ใช่นับถือตนเองทั้งหมด ซึ่งต้องมีทั้งดีและชั่วระคนปนกันอยู่ทุกตัวคน ในการอธิบายหลักธรรมแห่งคริสตศาสนา ครูย่วนมีโวหารแสดงได้คล่องแคล่วน่าฟังและว่องไวฉาดฉาน แต่ไม่ก้าวร้าวไปถึงคติศาสนาอื่น จนเกินความพอดี และมีขันติพอที่จะอดกลั้น ต่อข้อโต้แย้งที่เผ็ดร้อน ซึ่งถ้าเป็นลางคนอาจโกรธได้ง่าย ที่ข้าพเจ้ากล่าวนี้ เพราะเคยโต้แย้งเรื่องศาสนาคริสต์กับท่าน ประกอบทั้งได้ประจักษ์เห็นจริยาวัตรของท่าน ตั้งแต่ได้รู้จัก จนกระทั่งท่านถึงแก่กรรมไป จึงทราบเรื่องนิสัยในคอได้ดี

ครูย่วนแวะมาคุยที่บ้านอยู่บ่อย ๆ คุยไปคุยมา ในที่สุดก็มักวกเข้าหาเรื่องศาสนาคริสต์ นี่ก็เป็นธรรมดาของผู้มีความสนใจเรื่องอะไรมาก ก็มักชอบยกเอาเรื่องนั้น ขึ้นมาพูดจนได้ แต่บิดาข้าพเจ้าพังแล้ว ก็ไม่โต้แย้งอะไรรุนแรงในข้อที่ไม่เห็นด้วย เป็นแต่เพียงแย้มปากเชิงสะกิดพอให้รู้ว่าตราเอาไว้ที่เท่านั้น ไม่ใช่คุยกัน แต่ไม่มีขัดแย้งกันบ้าง เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นก็เท่ากับตบมือข้างเดียว มันจะดังและสนุกกันได้ไฉน ข้อสำคัญอย่าให้เป็นชนิดพอฝ่ายหนึ่งพูดมา อีกฝ่ายหนึ่งก็ค้านทันที โดยปราศจากเหตุผลตะบึงไปคล้ายผัวเมียที่โต้ตอบทะเลาะกัน ถ้าเป็นเช่นนี้ จะคุยเอาแก้วอะไรกัน นอกจากเป็นแก้วแกลบ มากกว่าเป็นแก้วจารไน

เมื่อครูย่วนมาคุยคราวใด ถ้าข้าพเจ้ามีโอกาส ก็มักมาชอบนั่งฟังด้วย เพราะครูย่วนมีเรื่องของชาวตะวันตก ซึ่งแปลก ๆ ใหม่ ๆ มาเล่าให้ฟังเสมอ นอกนี้ ลางทีก็มีหนังสือติดมือมาให้บ่อย ๆ ส่วนมากมักเป็นหนังสือเกี่ยวกับ

ศาสนาคริสต์โดยเฉพาะ ที่ข้าพเจ้าสนใจ เช่นเรื่อง *ตราชูทอง* และเรื่องราวสานุศิษย์พระเยซู ซึ่งเป็นเรื่องคติศาสนาพุทธ และศาสนาคริสต์ด้วยกัน แต่ต่างนิกาย เรื่องทำนองนี้ ทางฝ่ายนิกายโรมันคาโธลิกก็มี คือหนังสือ *มหากังวล* หรือ *ปุจฉา* ซึ่งได้กล่าวมาแล้ว ทำไมข้าพเจ้าจึงสนใจหนังสือชนิดนี้ ก็เพราะต้องการรู้เรื่องของตนเองมากกว่า เพราะท่านกล่าวว่า "รู้ศาสนาของเขา ตามที่เขาบอกให้พ้ง ไม่จำเป็นจะต้องเหมือนกันกับที่เขาประพฤติหรือปฏิบัติอยู่" สมัยโน้น ต่างศาสนา แม้แต่ศาสนาเดียวกันแต่ต่างนิกายก็ "ลงโบสถ์" ร่วมกันไม่ได้ ถ้าเป็นเรื่องเกี่ยวกับลัทธิพิธี แต่ก็ลามปามไปถึงการคบหาสมาคมด้วย ทั้ง ๆ ที่คนนับถือศาสนา ย่อมมีทั้งคนดีและคนถ่อยปนกันอยู่ มาตั้งแต่ไหนแต่ไร ถ้าเลือกคบแต่คนดี ไม่ว่าจะถือศาสนาใดนิกายใด ก็มักไม่ถือกันอย่างนั้น และไม่มีความเข้าใจดีต่อกันของแต่ละฝ่าย กระทำให้คน แม้อยู่ในสังคมเดียวกัน แต่ถือศาสนาต่างกัน ก็คบและไว้ใจกันไม่ได้ เหตุนี้เมื่อว่าในทางศึกษา จึงได้เกิดมีการเรียนเรื่องศาสนาเปรียบเทียบกันขึ้น เพื่อสอนให้คนมีความเข้าใจดีต่อกัน เมื่อคบหาคนผู้ซึ่งต่างศาสนาต่างนิกาย ด้วยมีความจำเป็นบังคับ เพราะโลกแคบเข้า อย่างไรก็ดี การถือเราถือเขาในเรื่องความเชื่อ เกี่ยวกับเรื่องบุญบาป เรื่องโลกนี้และโลกหน้า ถ้าเทียบเมื่อก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็ผิดกันไกลไปในทางที่บัดนี้มีความเห็นอกเห็นใจกันมากขึ้น

เท่าที่เล่ามานี้ ดูประหนึ่งว่าครูย่วนจะมาคุยเรื่องศาสนาคริสต์แต่อย่างเดียว ความจริงไม่ใช่เช่นนั้น เพราะครูย่วนยังมีเรื่องอื่น ๆ มาเล่าให้พ้งเกี่ยวกับบุคคลในวงคริสตจักร มีเรื่องครูแนและแม่เต่อ (ต้นตระกูลประทีปเสน) เป็นต้น วันหนึ่งครูย่วนพาชายหนุ่มคนหนึ่ง มาหาบิดาข้าพเจ้าแนะนำ

ให้รู้จักกับชายหนุ่มคนนั้น ว่าชื่อบุญอิด ซึ่งเพิ่งสำเร็จการศึกษามาจากอเมริกา แล้วจะด้วยเหตุอะไรไม่ทราบ ครูบุญอิดและบิดาข้าพเจ้า ก็ชอบพอกันมาก ถึงกับไปมาหาสู่กันบ่อย ๆ เพราะมีบ้านอยู่ไม่สู้ห่างไกลกันมาก ครูบุญอิดอยู่ที่ถนนประมวญฟากตะวันตก ตอนจะต่อกับถนนสาทรเหนือ อยู่มาไม่สู้ช้า ครูบุญอิดเป็นอหิวาตกโรค ถึงแก่กรรมไปอย่างบั่นจุบัน บิดาข้าพเจ้าบ่นว่าเสียดายชายหนุ่มคนนี้ ที่เป็นคนเฉลียวฉลาดเอางานเอาการและปราดเปรียว มีความเห็นอะไรใหม่ ๆ ที่น่าฟัง ทั้งเป็นคนพูดอะไรตรง ๆ ไม่บิดบังอย่างไรก็ดี คงเป็นด้วยเรื่องคุณงามความดีที่ครูบุญอิด ได้กระทำไว้ในเวลาอันน้อย เป็นที่ประจักษ์เห็นแก่ชาวคริสเตียนด้วยกัน จึงได้เกิดมีตึกบุญอิดขึ้นที่ถนนวรจักร สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ไว้แก่ท่านผู้นี้ ประวัติและรูปถ่ายของท่านมีแจ้งอยู่ในหนังสือ *งานฉลองครบร้อยปีของคณะโปรเตสเตนต์ในประเทศสยาม* นั้นแล้ว และผู้ที่สืบสายของท่าน คือ นายแพทย์ เบญทูน บุญอิด แห่งโรงพยาบาลพิษณุโลก

ทีบิดาข้าพเจ้าสนใจเรื่องใหม่ กับวาดแผนที่โลกไว้ดู ดังได้เล่าไว้แล้ว ดีร้ายจะได้จากครูย่วนนำเอามาให้ลอก และหนังสือ*แสงอรุณ* ซึ่งเป็นนิตยสารของชาวคริสเตียน บิดาข้าพเจ้าก็เป็นผู้บอกรับตลอดมาหลายปี คงจะเป็นเพราะครูย่วนแนะนำบอกให้รับ ด้วยในหนังสือนั้น มีเรื่องนิยายนิทานและอื่น ๆ ที่แปลจากภาษาอังกฤษ แทรกอยู่ด้วยบ่อย ๆ ข้าพเจ้าจึงชอบอ่าน แต่เรื่องที่กล่าวนี้ ซึ่งมีอยู่ในหนังสือ *แสงอรุณ* ถ้านำเอามาเทียบกับหนังสือในบั่นจุบัน ก็เทียบกันไม่ได้

บัดนี้จะเล่าเรื่องหมอสมิต เล่าตามที่ได้ทราบจากบิดา และเรื่องลักษณะรูปร่างหน้าตาของหมอสมิตซึ่งข้าพเจ้าเคยเห็น ความจริงประวัติและรูปถ่ายของหมอสมิตก็มีอยู่แล้ว ในหนังสือเรื่อง *งานฉลองครบร้อยปีของคณะโปรเตสเตนต์*

ในประเทศสยาม ข้าพเจ้าเมื่อเด็ก เคยเห็นหมอสมิตกับภริยานั่งรถกูบม้าเดี่ยวผ่านหน้าบ้านบ่อย ๆ ในเวลาเย็น ๆ เห็นจะนั่งรถตากอากาศ หรือจะไปไหนก็ไม่ทราบแน่ ข้าพเจ้าชอบดู ก็ที่หมอสมิตและภริยานั่งเข้าคู่กันมาในรถช่างเหมาะสมกันเสียนี่กระไร ด้วยเป็นคนมีรูปร่างเล็กและเตี้ย ๆ คล้าย ๆ กันทั้งคู่ เมื่อได้เห็น เป็นคนข้างมีอายุมากแล้ว

บิดาเล่าให้ฟังว่า หมอสมิตผู้นี้เกิดที่เมืองพม่า หมอโยนซึ่งเป็นมิสเชนรีคณะแบบติสต์อยู่ที่เมืองนั้น รับเอามาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม ตั้งแต่ครั้งยังมีอายุเป็นเด็ก ราว ๑๐ ขวบ ภายหลังหมอโยน ย้ายมาอยู่กรุงเทพ ฯ แล้วก็ถึงแก่กรรมไป หมอสมิตก็เข้ารับหน้าที่เป็นมิสเชนรีแทน และได้ภริยาหมอโยน ซึ่งเป็นแม่เลี้ยง เป็นภริยา คือคนที่ข้าพเจ้าเคยเห็น นั่งคู่กันมาในรถกูบ หมอสมิตผู้นี้ที่ส่งหมอแฮนส อาดำสัน ไปศึกษาวิชาแพทย์ที่ประเทศอเมริกา หมออาดำสันเป็นชาวไทย เชื้อเดนมารก—มอญ ภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระบำบัดสรรพโรค ได้ทราบว่าเป็นแพทย์ไทยคนแรก ที่นำความรู้เรื่องวิชาคลอดลูก (สูตินรีเวช) แบบสมัยใหม่ เข้ามาใช้ในประเทศไทย ข้าพเจ้าเห็นท่าน เมื่อครั้งตั้งสถาน "คลีนิค" (clinic) คือสถานรักษาพยาบาลเป็นต้น อยู่ที่ตึกแถวใกล้กับสี่กั๊กพระยาศรี ภายหลังดูเหมือนมีอุบัติเหตุ ถึงกับขาขาดข้างหนึ่ง ต่อมาหมอสมิตลาออกจากหน้าที่มิสเชนรี มาตั้งโรงพิมพ์ของตนเองที่ตำบลบางคอแหลม และประกาศรับสอนภาษาอังกฤษให้แก่เด็กชายไทยโดยไม่คิดค่าสอนแต่อย่างไร มีเด็กไปสมัครเรียนกันหลายคน ท่านก็สอนภาษาอังกฤษให้เป็นครั้งคราว แต่ส่วนใหญ่ใช้งานต่างๆ ในโรงพิมพ์มากกว่าเรื่องเรียนหนังสือ โรงพิมพ์หมอสมิตในชั้นแรก ออกหนังสือรายสัปดาห์เป็นภาษาอังกฤษ และอีกฉบับหนึ่งเป็นภาษาไทย ให้ชื่อว่า *จดหมายเหตุ*

สยามไสมย บิดาข้าพเจ้าก็เป็นผู้หนึ่งที่บอกรับหนังสือพิมพ์ฉบับนี้ แต่จะส่งหนังสือพิมพ์นี้ถึงผู้รับกันอย่างไร ตรงนี้ข้าพเจ้าเสียดายที่ไม่ได้ซักถามเรื่องนี้เอาไว้ เพราะสมัยนั้นการไปรษณีย์ก็ยังไม่มี โรงพิมพ์ที่ตั้งอยู่หรือก็ห่างไกลถึงบางคอแหลม ทั้งก็ไม่ได้ตั้งอยู่ใกล้ถนนเจริญกรุง ซึ่งสมัยนั้นส่วนใหญ่ยังเป็นเรือกสวนอยู่ ถนนเจริญกรุงสมัยนั้นยังมีรถเดินไม่มากคัน โรงพิมพ์หมอสมิตตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ต้องตัดเป็นถนนเล็กซอยจากถนนเจริญกรุงเฉลียงเข้าไป เรียกกันว่าตรอกหมอสมิต ซึ่งยังเหลือให้เห็นอยู่จนถึงทุกวันนี้ กลางตรอกตามยาวถูกถนนที่จะไปสะพานกรุงธน ตัดขาดออกเป็นสองส่วน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า หนังสือพิมพ์ *สยามไสมย* เมื่อฉบับใดพิมพ์แล้ว ก็คงไปฝากขายตามสถานที่หรือร้านลางแห่ง คงจะไม่ใช่ชนิดบอกรับประจำ ถ้าใครต้องการอ่าน ก็ไปหาซื้อเอาเอง

หนังสือ *สยามไสมย* นั้น ตามที่บิดาเล่าให้ฟัง ว่าไม่มีข้อความเป็นข่าวเป็นล่ำเป็นสันอะไร มีข่าวโทรเลขจากต่างประเทศเล็ก ๆ น้อย ๆ นอกนั้นก็เป็นแจ้งความทั้งนั้น แม้ข่าวโทรเลขที่มีก็เป็นข่าวที่ส่งเข้ามาจากเมืองใหม่ (สิงคโปร์) กับเรือไฟ ซึ่งนาน ๆ จึงจะเห็นมีเข้ามาสักลำหนึ่ง สิ่งอะไรที่ฝรั่งต้องการ เช่นเสื้อผ้าและอาหารลางอย่าง ก็ต้องสั่งซื้อจากเมืองใหม่บรรทุกเรือไฟเข้ามา เพราะสิ่งเหล่านี้ยังไม่มีขายในกรุงเทพ ฯ แม้จนกระทั่งเหล้าวิศกี้ บรั่นดี น้ำโซดา น้ำแข็ง ก็ต้องสั่งเข้ามาเป็นคราว ๆ บิดาเล่าว่า เมื่อมีน้ำแข็งขึ้นใหม่ ๆ คนส่วนมากยังไม่เคยเห็น และซ้ำจะไม่เชื่อว่าน้ำแข็งมีจริง จนถึงทางราชการเอาใส่ถาดตั้งไว้ให้ราษฎรดูที่มิวเซียม หรือพิพิธภัณฑสถาน ซึ่งสมัยนั้นตั้งอยู่ที่ตึกศาลาสหทัย ราษฎรที่พากันไปดูลางคนคิดถึงคนอื่นที่บ้าน เป็นห่วงว่ายังไม่เคยเห็น ก็ขอก้อนน้ำแข็ง

ซึ่งเขาต่อยไว้แล้วเป็นก้อนเล็ก ๆ และใส่ถาดไว้ให้ดู เอาไปฝากหรืออวดคนที่บ้าน จะได้รู้ดูไว้ ที่โบราณว่า "ปั้นน้ำเป็นตัว" นั้นมีจริง ถ้าคนโบราณเองได้มารู้มาเห็นเรื่องของคนสมัยปัจจุบันด้วย ก็จะรู้สึกว่าเรื่องปั้นน้ำเป็นตัว คือน้ำแข็งเย็น ๆ นั้น มีอยู่เป็นของธรรมดาไปเสียแล้ว เพราะกินกันอยู่ทุกวี่วัน ยิ่งกว่านั้นยังทำน้ำแข็งกินเองด้วยก็ได้ ต่อมาเมื่อข้าพเจ้าโตแล้ว มีโรงน้ำแข็งเกิดขึ้นที่ในกรุงเทพฯ ชาวไทยก็รู้จักดื่มน้ำแข็ง ไม่ใช่ดื่มกันประจำ หรือแช่ไว้อย่างทุกวันนี้ ต้องการจะดื่มเมื่อใด ก็ต้องไปซื้อที่เจ๊กขาย ลางคนไม่รู้จักน้ำแข็ง ถึงกับถามว่า

"น้ำ อะไรเพื่อนเฮ้ย	*เจ๊กขาย*
"แข็ง แต่มันละลาย	*ออกได้*
"แสง เย็นประกายพราย	*บางกอก แน่ะเอย*
"แก้ว ละอัฐใส่ให้	*ดื่มแล้วหวานเย็น"*

(โคลเอกชน หนังสือพิมพ์ *ประตูใหม่* ปีที่ ๔๖ ร.ศ. ๑๗๔)

น้ำแข็งที่เจ๊กขายนี้ ที่แรกเมื่อมีขายเป็นถ้วย คือใส่น้ำท่าลงไปค่อนถ้วยแก้ว เติมน้ำเชื่อมพอให้มีรสหวาน แล้วต่อยน้ำแข็งจากก้อนใหญ่ ใส่ลงไปในแก้วนั้นก้อนหนึ่ง มีขนาดโตกว่าหัวแม่มือเล็กน้อย ขณะดื่ม เมื่อปากถูกก้อนน้ำแข็งก็รู้สึกเย็น ๆ เท่านั้น ถ้าไม่ถูกก้อนน้ำแข็ง ก็ดื่มน้ำท่าตามธรรมดา แต่มีรสหวาน ๆ เท่านั้นเอง ภายหลังเจริญขึ้น ก็เปลี่ยนเป็นราดน้ำบนก้อนน้ำแข็งก้อนใหญ่ ให้น้ำไหลลงมาที่ก๊อก แล้วรองรับไว้และเทกลับราดไปบนก้อนน้ำแข็งอีก ทำอย่างนี้กลับไปกลับมาหลาย ๆ ครั้ง จนกระทั่งเห็นว่าน้ำมีลักษณะเย็นมาก ก็กรอกใส่แก้วเติมน้ำเชื่อมให้ วิธีนี้ผู้ซื้อต้องคอยนานสักหน่อย จึงจะได้ดื่มกิน ต่อมาจึงเกิดใช้ทุบน้ำแข็งเป็น

ก้อนเล็ก ๆ และในที่สุดก็ใช้กบใส ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ตรงนี้นึกออกอีกนิดหนึ่ง เมื่อมีน้ำแข็งขึ้นใหม่ ๆ ชาวบ้านชั้นผู้ใหญ่ห้ามเด็ก ๆ ไม่ให้กิน บอกว่าแสลง กินเข้าไปแล้วร้อน เห็นจะหมายถึงว่าร้อนใน หาว่ามันใส่ยาอะไรก็ไม่รู้ จึงทำให้น้ำแข็ง ได้ห้ามอย่างนี้ก็ดี เพราะตามธรรมดาเด็กมีนิสัยตะกละ กินไม่เลือก จะได้ไม่กล้ากินสุ่มสี่สุ่มห้า

หนังสือ *สยามไสมย* เห็นจะดีพิมพ์ออกจำหน่ายไม่ได้นาน ด้วยเข้าใจว่าไม่มีข่าวสารอะไรเป็นล่ำเป็นสันที่ควรจะสนใจ นอกจากข่าวสารทางราชการแล้ว ส่วนใหญ่คงมีแต่แจ้งความ ซึ่งที่จริงก็เป็นเช่นนั้น หนังสือ *สยามไสมย* ซึ่งมีอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ เท่าที่ได้สอบถามบรรณารักษ์ ก็ว่ามีอยู่เพียงฉบับเดียว และที่มีอยู่กับเอกชน ตามที่ได้ทราบ คือ นายเอก วีสกุล ก็ได้ความว่ามีอยู่ ๔—๕ ฉบับเท่านั้น และข้อความในหนังสือ *สยามไสมย* ซึ่งมีอยู่ ก็ไม่มีเรื่องอะไร นอกจากเรื่องแจ้งความ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ทราบไม่ได้ว่าตั้งแต่ต้นที่มีหนังสือ *สยามไสมย* จนถึงวันเลิกกิจการเป็นหนังสือกี่ฉบับ* ถ้าจะถามว่า ทำไมหอสมุดแห่งชาติจึงไม่มีหนังสือ *สยามไสมย* เก็บรักษาไว้ให้ครบ นี่เป็นเรื่องพูดง่ายคล้ายละเลงขนมเบื้องด้วยปาก เมื่อลงมือละเลงด้วยตนเองแล้ว จึงจะรู้ได้ว่ามันลำบากยากเย็นแค่ไหน ข้าพเจ้าเองเป็นนักเลงหนังสือ ก็เพิ่งมารู้ว่าหนังสือเก่า ๆ ที่ข้าพเจ้าเคยมีไว้ เดี๋ยวนี้มีเหลืออยู่ไม่กี่เล่ม กว่าจะรู้ความสำคัญของหนังสือเก่าเหล่านั้นก็ "สายเสียแล้ว" นี่ข้าพเจ้าใช้สำนวนพูดอย่างปัจจุบัน เพื่อให้ทันกับสมัย

---

*ในหนังสือ *ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย* ของ นายขจร สุขวนิช ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ ว่าออกมาได้ ๔ ปี (พ.ศ. ๒๔๒๖ — พ.ศ. ๒๔๒๕)

หนังสือ *สยามไสมย* ในระยะหลังที่ยังออกอยู่ นำเอาเรื่อง*พระอภัยมณี* ของสุนทรภู่มาลงพิมพ์ ใคร ๆ ที่ได้อ่านก็ติดใจ เพราะคนส่วนมากยังไม่เคยอ่านหรือเคยได้ฟัง ด้วยแต่ก่อนนี้ หนังสือเรื่อง *พระอภัยมณี* มีอยู่แต่ในสมุดไทยตัวเขียนเท่านั้น ชะรอยหมอสมิตจะไปได้มาจากท่านผู้ใด เห็นจะไม่มีใครทราบเสียแล้ว ที่หมอสมิตคัดเอามาลงในหนังสือ *สยามไสมย* ให้ต่อ ๆ กันตามลำดับ ก็คงต้องการเพียงให้มีเรื่องอยู่ใน *สยามไสมย* เท่านั้น แทนที่จะมีแต่เรื่องแจ้งความอย่างเดียว เมื่อนำเรื่อง *พระอภัยมณี* มาลงไว้ คนอ่านก็ชอบใจกันมาก อาจเดาได้ว่า น่าจะมีผู้อ่านและชอบใจหลายคน ขอร้องให้ตีพิมพ์ เรื่อง *พระอภัยมณี* เป็นเล่มขึ้น เพื่อจะได้เก็บรักษาไว้ และอ่านได้คราวละมาก ๆ ไม่ต้องรอคอย "มีต่อ" ซึ่งไม่ทันใจคนอ่านคนฟัง หมอสมิตจึงตีพิมพ์เป็นเล่มขึ้น คงจะปรากฏว่าขายดี ถึงตรงนี้ หมอสมิตเห็นจะเลิกออกหนังสือพิมพ์ *สยามไสมย* หนมาตีพิมพ์เรื่องอ่านเล่นชนิดประโลมโลกแทน และจะตีพิมพ์ไม่ใช่แต่เรื่อง *พระอภัยมณี* เรื่องเดียว คงจะตีพิมพ์เรื่องอื่น ๆ อีก หากแต่หนังสือเหล่านั้น ไม่เหลืออยู่ถึงปัจจุบัน แม้เรื่อง *พระอภัยมณี* เอง ก็หาฉบับตีพิมพ์ของเก่าไม่ได้

หนังสือ *พระอภัยมณี* ที่หมอสมิตตีพิมพ์ ไม่ใช่เป็นเล่มขนาดหนา ๆ อย่างเรื่องพงศาวดารจีน ของโรงพิมพ์หมอบรัดเล แต่เป็นเล่มเล็ก ๆ ต่อกันหลาย ๆ เล่ม เล่มหนึ่งจุหน้ากระดาษได้ ๓ ยก คือ ๔๘ หน้า เข้าใจว่าอาศัยสมุดไทยหรือสมุดคำตามธรรมดา เล่มหนึ่งเป็นมาตรฐาน และกำหนดราคาขายเล่มละสลึง ซึ่งในสมัยนั้นนับว่าแพงมาก ภายหลังโรงพิมพ์อื่นก็ถือขนาดหนังสือและราคาขายที่กล่าวนี้เป็นมาตรฐานต่อมา จนเป็นที่ซึมซาบกันในหมู่ผู้ซื้อหนังสือชนิดนี้ ว่า "เล่มละสลึง พึงรู้ท่านผู้ซื้อ

โรงพิมพ์ "หน้าวัดเกาะเพราะนักหนา" ตีพิมพ์ไว้ที่หน้าปกหนังสือชนิดนี้ทุกเล่ม คือโรงพิมพ์ชื่อว่า "ราษฎร์เจริญ โรงพิมพ์ริมมรรคา ใครซื้อหาเอาไปคงได้ดี" ข้าพเจ้าจำกลอนหน้าปกที่ว่านี้ได้บ้างไม่ได้บ้าง เพราะโรงพิมพ์นี้ตั้งขึ้นสมัยใกล้ ๆ กับเมื่อข้าพเจ้าเกิด และยังจำเค้าท่านผู้เป็นเจ้าของได้เงา ๆ เมื่อสมัยข้าพเจ้าโตแล้ว เห็นท่านนุ่งโสร่งนอนบนเก้าอี้ยาวอยู่ในร้านเสมอ รูปร่างอ้วนขาว เห็นเนื้อเกะ ๆ จึงจำได้ ท่านชื่อไรก็ทราบติดอยู่ริมผีปาก แต่นึกไม่ออกเสียแล้ว*

หนังสือชนิดเล่มละสลึงพึงรู้ท่านผู้ซื้อนี้ ส่วนใหญ่เป็นหนังสือประโลมโลก เรื่องละคร กลอนแปด เรื่องหนึ่งมีต่อกันหลายเล่ม นอกนี้ก็มีเรื่องแต่งเป็นกาพย์ ชนิดที่เรียกว่ากลอนสวด และเรื่องนิราศต่าง ๆ ที่เป็นเรื่องจำพวกสุภาษิตสอนใจก็มี เช่น *สุภาษิตสอนหญิง สุภาษิตขี้ยา อาวาสโวหาร* เรื่องเหล่านี้ส่วนมากแต่งเป็นกลอนแปด ตามปรกติผู้หญิงไม่ว่าเด็กหรือสาวแก่แม่หม้าย ชอบอ่านชอบฟังเรื่องละครประโลมโลก ติดอกติดใจกันหนักหนา ถ้าเป็นเรื่องมีต่อมากเล่ม หากซื้อก็ออกจะเดือดร้อนอยู่ เพราะต้องจ่ายเงินหลายบาท อยากอ่านอยากฟัง ถ้าขอยืมใครไม่ได้ ก็เดือดร้อนอยู่เหมือนกัน ในที่สุด มีผู้ลงทุนซื้อหนังสือเหล่านี้ มาให้เช่าอ่าน เช่าเขามาได้แล้ว โดยมากก็อ่านไม่เป็น ต้องขอให้คนที่เขาอ่านเป็น อ่านให้ฟัง ตั้งหน้าตั้งตานั่งฟังกันอยู่หัวสลอนราวกับฟังเทศน์ แต่ที่จะหาคนอ่านให้ฟังก็ไม่ใช่จะหาได้เสมอไป แม้ผู้ที่เขาอ่านหนังสือเป็น ซึ่งส่วนมากเป็นผู้ชาย ก็ไม่สู้สมัครใจจะอ่านให้ฟัง ด้วยบ่วยการบ่วยงานของเขาเปล่า ๆ นอกจากชายหนุ่มต้องการจะมาเกี่ยวข้องด้วย เพราะผู้หญิงสาว ๆ อยู่ในหมู่คนฟังจึงจะรับอาสาอ่านให้ฟังเป็นครั้งคราว และการอ่านนั้นก็ต้องอ่านเป็นทำนอง

*เจ้าของปัจจุบันบอกว่า ชื่อนายสิน สมุนทรัพย์

เพราะกลอนพาไปเอง เมื่ออ่านดัง ๆ จนลามปามไปถึงร้อยแก้ว เช่น พงศาวดารจีน ก็อ่านเป็นทำนองไปด้วยเหมือนกัน เพราะหนังสือร้อยแก้วเมื่อแต่งดี ก็อ่านเป็นทำนอง ฟังได้สะดวก รื่นหูเช่นเดียวกัน

ในที่สุดหาคนอ่านไม่ได้ ก็ต้องขอแรงเด็กๆ ที่อ่านหนังสือออกบ้างไม่ออกบ้าง เป็นผู้อ่านให้ฟัง ในเวลาว่างค่ำ ๆ หมดงานการประจำวันแล้ว เด็ก ๆ มันก็ไม่อยากอ่าน เพราะไม่สนใจจะอ่าน ก็ต้องว่าจ้างอ่าน ในคราวหนึ่งเป็นจำนวนเงินเล็ก ๆ น้อย ๆ เด็กจึงยอม ผู้จ้างตามปรกติต้องการจะฟังเรื่องมากกว่าจะฟังมุ่งไปทางคุณภาพของกลอน ถ้าในเรื่องที่ฟัง ตอนไหนเป็นเรื่องทะเลาะหึงหวงกัน ตอนนั้นผู้ฟังก็หูผึ่ง ยิ่งกว่าฟังพระเทศน์เสียอีก แล้วก็ไม่นั่งนิ่งฟังเท่านั้น ผู้ฟังยังแสดงอากัปกิริยาว่าพอใจหรือหมั่นไส้นางในเรื่องคนนั้นคนนี้ หรือเปล่งวาจาว่าสมน้ำหน้ามันและอะไรในทำนองนั้นเป็นระยะ ๆ ไป "ถึงใจพระเดชพระคุณ" ทีเดียว ถ้าตอนใดเป็นเรื่องลงสรงทรงเครื่องหรือเรื่องชมนกชมไม้ ก็ฟังมีอาการเป็นดุษณีภาพ หรือถ้าไม่สนใจต้องการฟังเรื่องต่อไปให้ถึงเร็ว ๆ ก็บอกให้เด็กอ่านข้ามได้ แต่เด็กสนใจก็เมื่อถึงตอนรบกัน ถ้าอ่านไปถึงตอนอื่น ที่ไม่รู้สึกสนุกด้วย เด็กก็อ่านข้าม ๆ ตอนนั้น ๆ ไป ผู้ฟังก็ไม่ว่าอะไร แต่อย่าไปอ่านข้ามตอนหึงหวง หรือตอนเข้าพระเข้านางเป็นอันขาด เขารู้ เป็นถูกทักทุกที เพราะขาดเรื่องขาดกลอน ฟังด้วนไปไม่มีสัมผัส เมื่อฟังด้วยความสนใจ ก็จับได้ นอกจากอ่านเรื่องประโลมโลกแล้ว ถ้าไม่มีเรื่องแปลกเรื่องใหม่มาอีก จึงจะหันไปอ่านเรื่องกลอนสวด ซึ่งเป็นเรื่องนิยายนิทาน เอามาจากปัญญาสชาดก และกระเดียดไปทางเคร่งขรึม มากกว่าสนุกถึงใจ อย่างเรื่องประโลมโลก

เรื่องหนังสือเล่มละสลึง พึงรู้ท่านผู้ซื้อ ที่พวกผู้ชายชอบอ่าน คือนิราศต่าง ๆ นิยมอ่านกัน ก็เพื่อจะฟังสำนวนโวหาร มากกว่าจะฟังเรื่อง เพราะเปรียบเทียบสิ่งที่ผ่านหรือได้เห็นตามระยะทางที่ไป กับเรื่องคู่รักที่ผู้แต่งต้องจากไป ทั้งที่มีตัวจริงหรือไม่มีตัวจริง ว่าจะมีโวหารแก่กล้าและคมคายประการไรบ้าง เรื่องนิราศนี้ จะมีอยู่ในวรรณคดีสันสกฤต หรือว่าเป็นแบบอย่างของเราเอง ข้าพเจ้าไม่ทราบ แต่ในวรรณคดีอาหรับนั้นมี ตามที่ในภาษาอังกฤษกล่าวว่า เป็นแบบกวีนิพนธ์ของชาวอาหรับชนิดหนึ่ง เรียกชื่อว่า กะสิดะ (Kasida) แต่งเป็นทำนองใช้ขับร้อง อย่างที่ภาษาอังกฤษเรียกว่า Ode ตามปรกติกลอนกะสิดะ เริ่มด้วยกวีครวญถึงหญิงคู่รัก ซึ่งกวีผู้แต่งต้องจำพรากจากไป แล้วพรรณนาถึงสถานที่ชมนกชมไม้ตามระยะทางที่ผ่าน เพื่อผ่อนคลายความทุกข์ระทม ที่ต้องละคู่รักมา เพราะด้วยไปสงคราม หรือไปผจญภัย อยู่บนหลังอูฐหรือม้าที่มีผีเท้าเร็ว (E.R.E. on Love) เมื่อเทียบแบบแต่งนิราศ กับกะสิดะของอาหรับ ดูก็ใกล้เคียงกันมากกับแบบนิราศทีเดียว

บิดาข้าพเจ้ามีหนังสือนิราศต่าง ๆ ไว้มากเล่ม และท่านชอบอ่านมาก จนสามารถว่าปากเปล่าได้นานๆ เป็นแห่ง ๆ แสดงว่าท่านเห็นจะอ่านหลายกลับจึงจำได้มาก แต่หนังสือเรื่องนิราศเหล่านี้ไม่มีเหลืออยู่ที่ข้าพเจ้าสักเล่มเดียว เสียดายเต็มที เมื่อภายหลัง ท่านได้อ่านนิราศซึ่งตีพิมพ์ใหม่ที่ข้าพเจ้าได้มา ท่านก็เอาดินสอขีดแก้คำลางคำ ว่าเห็นจะวิปลาศคลาดเคลื่อนไปจากเดิมที่ท่านเคยอ่านแต่ก่อน เช่น

ใน *นิราศเมืองเพชร* ที่ตีพิมพ์ไว้ว่า "อนาถหนาวคราวอาสาเสด็จ ไปเมืองเพชรบุรินที่ถิ่น *สถาน*" ของเดิมเป็น "ที่ถิ่น *หวาน*"

ใน *นิราศพระประธม—ประโทน* แห่งหนึ่งว่า "ทั้ง *เปรตผี* บีแก้วแว่ว ๆ หวีด" ของเดิมเป็น "*เป็ด* ผีบีแก้ว"

ใน *นิราศพระปฐม* แห่งหนึ่งว่า "จนเลยวัดท้ศนาแม่ค้าเรือ มีข้าว *แลก* มากล้ำตามลำคลอง" ควรเป็น "มีข้าว*เกลือ* แลกล้ำตามลำคลอง" อีกแห่งหนึ่งว่า "มีชุ้มรกนกกระเตนเต้นยั้วเยี้ย ทั้ง *ผัว* เมียตัวผู้ดูเจริญ" ของเดิมเป็น "ทั้ง *ตัว* เมียตัวผู้ดูเจริญ"

นอกนี้ท่านยังบอกข้าพเจ้าว่า *นิราศพระแท่นดงรัง* ไม่ใช่สุนทรภู่เป็นผู้แต่ง ผู้แต่งคือเสมียนมี มีหลักฐานยืนยัน อยู่ใน *นิราศสุพรรณ* ซึ่งเสมียนมีแต่งไว้ ท่านจำ*นิราศสุพรรณ* ได้มากแห่ง เพราะแต่งนิราศแนวใหม่โดยไม่มีครวญถึงเมียหรือคู่รัก ใช้โวหารเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างแนบเนียน *นิราศสุพรรณ* ของเสมียนมีนี้ ข้าพเจ้าเคยมีอยู่เล่มหนึ่ง ตีพิมพ์ดูเหมือนที่โรงพิมพ์พระยาสมุด (สิน) หรือโรงพิมพ์เกิดเต จำไม่ได้แน่ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงเรื่องนี้อีก ในตอนเมื่อข้าพเข้าเฝ้าสมเด็จ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ครั้งแรก เมื่อภายหลังคราวทรงฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา พร้อมทั้งเรื่อง *รำพันพิราป* เรื่อง *นิราศรำพึง* และเรื่อง *เอ่งตึ่งห้าว* ซึ่งผู้แต่งเป็นเพื่อนคนหนึ่ง ซึ่งชอบพอกับบิดาข้าพเจ้า

๒๖. เมื่อเรียนหนังสือ ครูโรงเรียนอัสสัมชัญ

ข้าพเจ้าเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญ อยู่ชั้นประถมได้ปีหนึ่ง ซึ่งขณะนั้นมีอายุได้ ๑๒ ขวบ รุ่งขึ้นปีที่สอง ก็ได้เลื่อนข้ามชั้นเตรียม ไปเรียนชั้นหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าสแตนดาดวัน (Standard one) ครูประจำชั้นเป็นคนมีอายุราว ๓๐ ปีเศษ ชื่อกอเดโร (Cordiro) มีเชื้อเป็นชาวโปรตุเกส ชื่อเต็มของท่านมีอย่างไร ก็จำไม่ได้ ครูคนนี้ นักเรียนในชั้นครั่นคร้ามกันมาก เพราะเข้าวันไหน เมื่อย่างเข้ามาในห้องเรียนเป็นครั้งแรก ถ้ามีสีหน้าเคร่งขรึม ดูถมึงทึงอย่างบอกบุญไม่รับ เช้าวันนั้นนักเรียนต้องระวังตัวให้ดี มิฉะนั้นจะถูกเฆี่ยนถูกตีได้ง่าย ถ้าบกพร่องในการเรียน หรือแสดงอาการเป็นอย่างลิงหลอกเจ้า ถ้าทำให้ครูมีโมโห ก็อาจถูกเฆี่ยนอย่างรุนแรง ที่ว่ารุนแรง เพราะใช้ไม้ที่ถือประจำตัวมาด้วย ตีนักเรียนที่ทำผิด หวดซ้ายป่ายขวาไม่เลือกที่

เพื่อนนักเรียนเขาเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า คืนไหนครูกอเดโรอดนอน เพราะเล่นไพ่อยู่จนดึกและดื่มสุราเข้าไปด้วย เมื่อรุ่งขึ้นมาสอนที่โรงเรียน มักมี

หน้าตามึนตึงไม่มีอาการยิ้มแย้มกับใคร นักเรียนในห้องต้องทำท่าสงบเสงี่ยม เจียมตัวไว้ให้ดี แต่ก็ทนทำอยู่ได้เพียงชั่วแล่นเท่านั้น เพราะผืนนิสัยธรรมดาของเด็ก ตรงนี้แหละ นักเรียนไม่ว่าใครก็ใคร ที่อาจถูกลงโทษได้ ถ้าไปทำเป็นลิงหลอกเจ้าขึ้น เจ้าในที่นี้ หมายถึงเจ้าที่สถิตอยู่ในศาล ถึงลิงจะไปหลอก ท่านก็ไม่ว่าอะไร อย่าว่าแต่ลิงเลย แม้แต่คนก็ยังหลอกเจ้าด้วยเหมือนกัน เห็นตำตาอยู่เสมอ ไม่มีใครว่าอะไร ที่กล่าวมานี้ ก็กล่าวเท่าที่ได้ยินได้ฟังมา แต่ตลอดเวลาในปีที่ข้าพเจ้าเรียนอยู่กับครูกอเดโร ในชั้นนี้ เคยเห็นท่านลงโทษเด็กอย่างรุนแรงเพียงครั้งเดียว นักเรียนที่ถูกครูลงโทษ ตีด้วยไม้เท้า เป็นเด็กนักเรียนโค่งอยู่ในชั้น จำได้เงาๆว่าดูเหมือนเป็นเด็กลูกกำพร้า ซึ่งโรงเรียนรับเอามาอุปถัมภ์เลี้ยงดูและให้การศึกษา โดยมากมักเป็นเด็กลูกผสม แม่ไทยแต่พ่อเป็นชาวต่างประเทศ ซึ่งขาดความอบอุ่นอยู่ในอกของพ่อแม่ จึงเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ต้องมีเด็กเหลือขอปนอยู่บ้าง ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เด็กโค่งคนที่ถูกครูลงโทษอย่างรุนแรง คงเป็นเด็กคนหนึ่งในจำพวกที่กล่าวนี้ การลงโทษนักเรียนที่ทำผิด เพราะมีนิสัยเกเร แก้ไม่หาย ก็เปรียบเหมือนโลหะที่หลอมอยู่ในเบ้า ซึ่ง "ไม่เอาถ่าน" หลอมในถ่านเท่าไรก็ไม่อ่อนละลายตัวลอยขึ้นมา คงนอน "จ้ำเบ้า" อยู่ตลอดเวลา โลหะเช่นนี้ ต้องใช้ความร้อนมีแรงสูง จึงจะสำเร็จเป็นผลตามที่ต้องการ นี้ฉันใด นักเรียนเกเรเหลือขอ นี้ก็ฉันนั้น แต่การลงโทษลักษณะนี้ ต้องมีขอบเขต ไม่เช่นนั้นก็จะเกินพอดีไป เพราะครูอาจ "มันเขี้ยว" อย่างจิ้งหรีดที่ถูกเด็กเลี้ยงให้กินเมล็ดลำโพง จนเกิดบ้าระห่ำ เห็นช้างเท่าหมูก็ได้ ถ้าไม่ลงโทษอย่างรุนแรงไว้บ้าง ก็จะเป็นตัวอย่าง ให้เกิดความไม่เกรงกลัว กระด้างกระเดื่องขึ้นในหมู่นักเรียน เป็นอย่างที่เขาฝึกหัดละครลิง ที่ฝึกหัดได้ยาก

ก็เพราะลิงไม่มีความเกรงกลัว นอกจากจะตีลิงตัวหนึ่งอย่างรุนแรง ให้เห็นเป็นตัวอย่าง ลิงตัวอื่น เมื่อเห็น ก็ต้องกลัว ฝึกหัดง่าย

ตามปรกติ ครูกอเดโรเป็นผู้มีความเมตตาปรานีต่อลูกศิษย์ และเอาใจใส่สอนวิชาภาษาอังกฤษแก่นักเรียนได้ดีไม่มีที่ติ ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นท่านลงโทษใครอย่างรุนแรง นอกจากคนที่กล่าวมาข้างต้นคนเดียวเท่านั้น ข้าพเจ้าเองก็นึกไม่ออก ว่าเคยถูกครูกอเดโรลงโทษสักครั้งเดียว เพราะเด็กโค่งคนนั้นเป็นตัวอย่างให้ข้าพเจ้ามีความเกรงกลัว กระทำให้ข้าพเจ้ากลายเป็นเด็กว่านอนสอนง่าย ผิดกว่าเมื่อครั้งยังเป็นเด็กเกเรอยู่ ดังได้เล่าไว้แล้วในตอนก่อน ที่กล่าวว่า ลางวันครูกอเดโรมีสีหน้าเคร่งขรึม บอกบุญไม่รับ ในตอนที่เข้ามาในห้องเรียนใหม่ ๆ นี่เป็นความจริง แต่ก็เป็นเรื่องธรรมดาของคนไม่ว่าใครก็เป็นเช่นนี้ ไม่มากก็น้อย พอตื่นนอนขึ้น ลางทีก็รู้สึกมีใจขุ่น ตอนนี้ถ้าใครขวางหน้าก็ต้องเป็นผู้ถูกรับเคราะห์แทนอย่างเปล่าๆ ปลี้ๆ พอมีผู้รับเคราะห์ไปแล้ว ก็ค่อยหายความขุ่นมัวในใจ เพราะได้ระบายให้มันออกไปแล้ว เรื่องก็สงบลงแค่นั้น นอกจากจะมีผู้ต่อยามตามไถ ก็อาจลุกเป็นไฟขึ้นได้อีก เพราะฉะนั้น ถ้าสังเกตเห็นครูหรือผู้เป็นนาย มีสีหน้าบอกบุญไม่รับ เช้าวันไหน ก็จงพยายามทำตนให้เหมือนกับ "น้ำเชี่ยวอย่าขวางเรือ" เป็นอันขาด ก็รอดตัวได้ ครูหรือนาย เมื่อหาใครรับเคราะห์ไม่ได้ ก็ต้องหันไปหาสิ่งอื่นที่ไม่ใช่คน เป็นสิ่งรับเคราะห์แทน เมื่อระบายอารมณ์ไม่ดีออกไปเสียได้แล้ว ก็หมดความรุนแรงและค่อยจางหายไปในที่สุด

ข้าพเจ้าเคยได้ยินเด็กร้องเล่นเกี่ยวกับครูกอเดโรว่า "สุดใจสุดจิตร คู่คิดกอเดโร" คำร้องนี้หมายความว่าอะไร ข้าพเจ้าก็ได้แต่เดาและเข้าใจเอาเองว่า นักเรียนที่ชื่อสุดใจสุดจิตรคงเป็นคนโปรดปรานของครูกอเดโร ขณะที่

ข้าพเจ้าเรียนอยู่ชั้น ๑ ท่านทั้งสองที่กล่าวนี้ เรียนอยู่ชั้น ๔ ครั้นเมื่อข้าพเจ้าเติบโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็เคยพบปะและวิสาสะกับท่านทั้งสองนี้ เป็นลางครั้งลางคราว แต่ก็ลืมไต่ถามท่าน ถึงคำที่เด็กนักเรียนร้องดังกล่าวมาข้างต้นหมายความว่าอะไร ท่านที่ชื่อสุดใจ คือ พระยากฤติราชทรงสวัสดิ์ และท่านที่ชื่อสุดจิตร คือท่านเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศ เมื่อกล่าวถึงสองท่านนี้แล้วก็ต้องกล่าวถึงอีกท่านหนึ่ง คือ พระยาอัชราชทรงศิริ (แม้น อรุณลักษณ์) ซึ่งเรียนอยู่ในโรงเรียนอัสสัมชัญชั้นเดียวกัน ท่านทั้งสามนี้สนิทชิดชอบกันมาก เท่ากับเป็น "ทแกล้วทหารสามเกลอ" ในเรื่อง *The Three Musketeers* ของ Dumas และรับราชการร่วมกระทรวงเดียวกันด้วย คือกระทรวงยุติธรรม เจ้าคุณกฤติราช ฯ เคยเล่าให้ฟังว่า ขณะเรียนกฎหมายตกเวลาค่ำท่านทั้งสามก็มาประชุมแลกเปลี่ยนความเห็นกัน ในเรื่องปัญหากฎหมาย ที่บ้านพักถนนสีลมเยื้องปากถนนสุรศักดิ์ ลางทีก็มีเจ้าคุณปรีดานฤเบศ ซึ่งเป็นนักเรียนอัสสัมชัญชั้นเดียวกัน ร่วมสนทนาปัญหากฎหมายอยู่ด้วย การศึกษาของท่านที่กล่าวนามมานี้ ควรถือเป็นตัวอย่างในการเรียนได้ดี เพราะถ้าไม่มีความสนใจจริง ๆ ในวิชาที่เรียน และไม่มีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันและกัน ก็ไม่เกิดปัญญาแตกฉานในวิชาที่เรียน อะไรเป็นเครื่องชักนำให้ท่านทั้ง ๔ นี้เรียนกฎหมาย ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงเป็นเพราะ ท่านเจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศเป็นผู้แนะนำ ด้วยญาติผู้ใหญ่ของท่านมีอยู่หลายท่าน ที่ทรงความรู้เรื่องกฎหมาย

*ภายหลัง เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ข้าพเจ้าได้พบท่านที่มีชื่อเดิมว่าสุดจิตร ได้กราบเรียนถามเรื่องนี้จากท่าน ได้รับคำตอบ หมายความว่าครูกอเดโรมีเมตตามาก เพราะนักเรียนทั้งสองนี้เรียนดี สอบไล่ประจำเดือนได้ที่ ๑-๓ เสมอ

ข้าพเจ้าจำได้ว่า เมื่อเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญใหม่ ๆ ตอนเช้าจะไปโรงเรียนมารดาฝากไปกับท่านเจ้าคุณอัชราช ฯ เพราะท่านมาพักอยู่ที่บ้าน ซึ่งอยู่ไม่สู้ห่างไกลกับบ้านข้าพเจ้านัก ลางคราวเมื่อเลิกเรียน ข้าพเจ้าเคยไปเล่นขลุกขลุ่ยอยู่ที่บ้านพักของท่านบ่อย ๆ เป็นเหตุให้รู้จักน้อง ๆ ของท่านด้วย แม้เมื่อข้าพเจ้ามีอายุเข้าเขตบั้นฉิมวัยแล้ว ข้าพเจ้าป่วยเป็นโรคหัวใจ เพราะด้วยความประมาท กินอาหารซึ่งมี "ไขมันอิ่มตัว" มีเนยเป็นต้น อย่างไม่อั้นประตู จึงได้เจ็บถึงกับต้องล้มหมอนนอนเสื่อ ท่านทราบก็ยังอุตส่าห์มาเยี่ยม ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้น ท่านมีอายุได้ ๗๘ ปีแล้ว แต่ว่ายังแข็งแรงอยู่

ครูโรงเรียนอัสสัมชัญอีกท่านหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้ารู้จักดี คือครูวัน ซึ่งภายหลังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวารศิริ ท่านผู้นี้เป็นครูประจำชั้นสอง เมื่อรุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง ข้าพเจ้าก็ได้เลื่อนชั้นไปเรียนอยู่กับท่าน ท่านสอนดีเหมือนกัน แต่เข้มงวดมาก ถ้าเขียนตามคำบอกผิด ก็ถูกตีฝ่ามือ ด้วยไม้บรรทัดตัวละที และตีแต่ละครั้งก็ไม่ใช่เบา ๆ ท่านเป็นผู้มีฝีมือดีในเรื่องเล่นดนตรีฝรั่ง และร้องเพลงฝรั่งเสียงดัง มีกังวานไพเราะน่าฟัง เพราะด้วยมีความรู้เรื่องดนตรีดีนี้เอง ภายหลังท่านจึงไปรับราชการประจำในราชสำนัก สมัยรัชกาลที่ ๖ และชักนำพระเจนดุริยางค์ (บี่เตอร์ ไฟต์ หรือบีติ วาทยกร) ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมโรงเรียนกับท่าน เข้าไปรับราชการในราชสำนักอีกท่านหนึ่ง

ครูประจำชั้นเหนือชั้นสองขึ้นไปเป็นฝรั่ง มีอยู่ด้วยกันสองคน มีฉายาตามที่นักเรียนตั้งให้ไว้ว่า อ้ายทู่ อ้ายแก่น คนแรกรูปร่างอ้วนและสูงใหญ่ หน้าตามู่ทู่ และแดงก่ำอยู่เสมอ คนหลังรูปร่างสูงใหญ่เหมือนกัน แต่หน้าขาวไม่อ้วน ข้าพเจ้าได้ทราบเมื่อภายหลัง ว่าครูทั้งสองคนนี้เป็นพี่และน้องกัน มีนามสกุลว่า โอเลียรี (Oleary) และได้ทราบต่อไป จะแน่หรือไม่แน่

ก็ตามที ว่าคนแรกเคยบวชเป็นบาทหลวง แต่อดกินเหล้าเป็นอาจิณได้ยาก จึงต้องสึกหาออกมาเป็นคฤหัสถ์ ที่นักเรียนอัสสัมชัญเรียกครูฝรั่งโดยตั้งเป็นฉายา ก็เรียกเป็นแต่เฉพาะลางคนเท่านั้น และเรียกขานกันอยู่ในหมู่พวกของตน ข้าพเจ้านึกว่าการเรียกชื่อเป็นฉายาเช่นนี้ เห็นทีจะมีไม่เฉพาะแต่ในโรงเรียนอัสสัมชัญแห่งเดียว โรงเรียนอื่น ๆ ก็คงมีไม่แพ้กัน ด้วยเป็นธรรมดาของเด็กหรือผู้น้อย ถ้าไม่กล้าออกหาญพานชื่อครู หรือผู้เป็นนายออกมาตรง ๆ เพราะด้วยความเคารพกลัวเกรง หรือด้วยความไม่ชอบหน้าเป็นต้น ก็มักตั้งชื่อเป็นฉายาให้แก่ครูหรือผู้เป็นนายเสียใหม่ เมื่อไม่กล้าหรือไม่ต้องการออกหาญพานชื่อจริง ในที่สุดคนก็ทราบแต่ชื่อใหม่ที่ตั้งให้ ไม่มีโอกาสจะทราบชื่อจริงได้ ในศาสนาต่าง ๆ ก็เป็นเช่นนี้ การตั้งชื่อฉายานั้นโดยมากมักตั้งเอาตามรูปร่างหรือลักษณะอาการลางอย่างของผู้ที่ถูกตั้ง แต่คำที่ตั้งเป็นชื่อให้ ถ้าเป็นคนอยู่วงนอกสังเวียน ก็ไม่เข้าใจว่าตั้งชื่อเช่นนั้นมีความหมายว่าอะไร เช่น อาจารย์ฝรั่งคนหนึ่ง ที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยเมื่อสมัย ๓๐ ปีล่วงมานี้ ได้ชื่อฉายาตามที่นิสิตตั้งไว้ว่าอ้ายทอก จะหมายความว่าเป็นช้างตัวใหญ่ ซึ่งเป็นจ่าโขลง หรืออย่างไร ก็ทราบไม่ได้ อาจารย์ผู้หญิงลางคน อาจได้รับฉายาจากนักเรียนแต่งตั้งให้ ก็คงมี ไม่เช่นนั้นก็จะไม่เสมอภาคกัน เพราะสิ่งใดผู้ชายทำได้ เดี๋ยวนี้ผู้หญิงก็สามารถทำได้ ไม่แตกต่างอะไรกัน

เท่าที่กล่าวมานี้ เป็นเรื่องของครูประจำชั้นทางด้านภาษาอังกฤษ ส่วนครูประจำชั้นทางด้านภาษาฝรั่งเศส ใครเป็นครูบ้าง ข้าพเจ้าไม่ทราบได้ตลอด เพราะสอนแยกกันเป็นส่วนสัด ลางคราว ถ้าครูประจำชั้นภาษาอังกฤษขาด เขาก็ย้ายครูที่สอนภาษาฝรั่งเศส ที่รู้ภาษาอังกฤษ มาสอนเป็นครั้งคราว ก็มี

ลางทีก็ว่าจ้างคนภายนอกมาสอนแทนชั่วคราว ที่จำได้ก็คือ คอลพิล เจมส์ ซึ่งดูเหมือนเคยสอนอยู่ในโรงเรียนรัฐบาล

ขณะที่ข้าพเจ้าเรียนอยู่ มีบาทหลวงอยู่ประจำโรงเรียน ๓ องค์ นึกล่าวเท่าที่จำได้คือ พ่อคอลอมเบต์ พ่อเฟอรเลย์ และพ่อกันตอง บาทหลวงเฟอรเลย์เคยมาสอนภาษาอังกฤษชั่วคราว เมื่อข้าพเจ้าอยู่ชั้น ๒ ท่านมีเมตตาแก่ข้าพเจ้า แม้ในระยะต่อมา เมื่อท่านพ้นหน้าที่สอนไปแล้ว เวลาพบปะกันท่านยังทักทายปราศรัยกับข้าพเจ้าเสมอ ข้าพเจ้าจึงจำท่านผู้นี้ได้ ส่วนบาทหลวงองค์ที่เรียกว่าพ่อกันตอง ข้าพเจ้าจำได้ เพราะท่านลงโทษนักเรียนเก่ง โดยวิธีหยิกจนเจ็บทีเดียว แต่ก็ยังดีกว่าใช้วิธีตบหน้าอย่างแรงของครูพวกเจษฎาจารย์ลางคน แต่ก็เห็นตบหน้าเด็กเล็ก ๆ ถ้าเป็นเด็กโต เห็นจะไม่กล้า ขืนไปตบเข้า ก็คงถูกต่อยปากแน่

บัดนี้จะเล่าถึงเรื่องพ่อคอลอมเบต์ เท่าที่ข้าพเจ้าเคยเห็นและรู้จักท่าน ส่วนประวัติของท่านมีอย่างใด ข้าพเจ้าก็ได้เขียนไว้แล้ว อยู่ในหนังสือ *ประวัติครู พ.ศ. ๒๕๐๓* ซึ่งคุรุสภาจัดพิมพ์ในวันครูปีนั้น เมื่อข้าพเจ้าเข้าโรงเรียนอัสสัมชัญใหม่ ๆ ระยะ ๒ — ๓ ปีแรก ข้าพเจ้าเคยเห็นท่านเสมอในเวลาบ่าย เมื่อรับประทานอาหารกลางวันแล้ว ท่านมักเดินไปเดินมา ที่ใต้ถุนเรือนไม้ชั้นเดียว ซึ่งใช้เป็นห้องเรียนชั้นประถมและชั้นเตรียม ท่านไม่ได้เดินกลับไปกลับมาเฉย ๆ แต่ก้มหน้าอ่านหนังสือเรื่อย จะเป็นหนังสือสวดมนต์ หรือหนังสือเกี่ยวกับศาสนาที่ท่านนับถือ ก็ได้ ระยะที่กล่าวนี้ท่านมีอายุเห็นจะอยู่ในราว ๕๐ ปีเศษ เพราะท่านเกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ และขณะนั้นข้าพเจ้ามีอายุได้ ๑๒ ขวบ จึงกะได้ว่า อายุท่านในตอนนั้น ตกราว ๕๐ ปีกว่า ข้าพเจ้าไม่มีอะไรจะเล่าถึงเรื่องท่านได้มากนัก นอกจาก

บอกได้เพียงว่า ท่านเป็นคนมีเมตตาปราณีแก่เด็กเล็ก แม้จะทำโทษนักเรียนก็เพียงแต่ให้ยืนนิ่ง ๆ อยู่กับเสาเรือน เป็นเวลาครึ่งชั่วโมงหรือมากกว่านั้น เรื่องตีเรื่องหยิก เรื่องตบหน้านักเรียน ไม่เคยเห็นเลย ถ้าพบท่านในลางโอกาส ก็มีแค่สั่งสอนให้ประพฤติแต่เรื่องคุณงามความดี ไม่เคยเห็นท่านโกรธใครอย่างรุนแรงสักครั้งเดียว ท่านเห็นจะคอยควบคุมดูแลโรงเรียน ซึ่งท่านเป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ และตั้งชื่อโรงเรียนเอาตามชื่อวัดอัสสัมชัญ ที่ท่านประจำอยู่

ที่ท่านริเริ่มตั้งโรงเรียน ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเองว่า จะเนื่องจากลูกกำพร้าที่มีผู้นำมามอบหมายไว้ให้ ท่านมีความสงสาร ก็รับไว้ เมื่อมีจำนวนเด็กลูกกำพร้าเพิ่มขึ้น ความคิดเรื่องตั้งโรงเรียนก็มีมาเอง นี่แสดงว่า พ่อคอลอมเบต์ เป็นผู้มีเมตตากรุณาแก่เด็กที่ตกทุกข์ได้ยาก ท่านต้องเสียสละความสุขของท่าน เพื่อถวายเป็นเทพพลีแก่พระเจ้าที่ท่านมีความเชื่อมั่นด้วยศรัทธา ลูกกำพร้าที่ท่านรับไว้ ลางคนเมื่อเติบโตขึ้นได้มีฐานะ ก็มีอยู่ไม่น้อยคน บุญคุณของพ่อคอลอมเบต์มีอยู่กับท่านเหล่านั้นใหญ่หลวง เสมอเสมือนเป็นพ่อบังเกิดเกล้าที่ดีก็ว่าได้ไม่ผิด เมื่อก่อตั้งโรงเรียนแล้ว ท่านคงจะไม่ได้เป็นครูสอนประจำ เพราะไม่เคยเห็นท่านสอน เพียงแต่งานปกครองดูแลโรงเรียนให้มีความเจริญก้าวหน้า เช่นเรื่องการเงิน และเรื่องครูสอน ก็เป็นภาระหนักอยู่แล้ว

ในชั้นต้นเมื่อแรกเริ่ม ก็พอแก่กำลังเงินและกำลังคน แต่ต่อมามีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ ปัญหาเรื่องที่ทางเรียนและจำนวนครู ก็มีมาเป็นเงาตามตัว ในที่สุดเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๔๕ ซึ่งขณะนั้นข้าพเจ้าเรียนอยู่ชั้น ๓ พ่อคอลอมเบต์ชะรอยจะเห็นว่า จะดำเนินงานโรงเรียนอัสสัมชัญ ต่อไปตาม

ลำพังเหมือนอย่างแต่ก่อน เห็นจะไม่ไหวแล้ว เพราะมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นรวดเร็ว จึงได้ตกลงโอนกิจการโรงเรียนอัสสัมชัญ ให้แก่คณะเจษฎาจารย์เซนต์คาเบรียล จัดทำต่อไป ปัญหาเรื่องขาดแคลนครู ซึ่งมีอยู่แต่เดิมทุกระยะมา ก็เป็นอันหมดไป เพราะคณะเจษฎาจารย์ที่เข้ามาประจำแทนที่มีพวกเจษฎาจารย์ ซึ่งได้รับการฝึกฝนเป็นครูมาแล้ว มีจำนวนเพียงพอแก่ที่จะเผชิญกับเรื่องขาดแคลนครูสอน มีผู้เล่าให้ฟังเมื่อ ๒ — ๓ วันนี้เอง ว่าพ่อคอลอมเบต์เคยติดต่อกับเจษฎาจารย์คณะอื่น ๆ ก่อนหน้านี้หลายคณะเพื่อให้เข้ามาสอน แต่ก็ไม่มีคณะใดรับ นอกจากคณะเจษฎาจารย์เซนต์คาเบรียล เพราะเห็นว่า จะต้องเข้ามาอยู่ในถิ่นประเทศที่ยังเป็นป่าเถื่อนอยู่ อาจเอาชีวิตมาทิ้งไว้ที่ถิ่นนี้ ด้วยเรื่องโรคภัยไข้เจ็บก็ได้ นี่ก็เป็นความจริง แต่ว่าไม่จริงทั้งหมด ตามลักษณะของข่าวซึ่งได้รับมา จากแดนไกลในสมัยนั้น ย่อมมีผิดมากกว่าถูก ถึงถูกก็ถูกแต่ลางส่วนเท่านั้น

พวกเจษฎาจารย์เซนต์คาเบรียลเหล่านี้ เป็นดั่งหลวงพี่ ถ้าจำเป็นก็ลาสึก มาเป็นคฤหัสถ์ได้ ผิดกับบาทหลวง ซึ่งเป็นหลวงพ่อ และผู้ที่จะเข้ามาบวชเป็นเจษฎาจารย์ ต้องอุทิศตนทั้งหมดในการสั่งสอนถวายแก่พระศาสนาเป็นเครื่องบูชา ปัญหาเรื่องเงินเดือนและเรื่องความจำเป็นเบื้องต้นเกี่ยวกับการครองชีวิต แม้จะไม่พุ่มเพือย แต่ก็ไม่ขาดแคลน ถึงกับจะต้องอนาทรร้อนใจ เพราะมีกองกลางของคณะเจษฎาจารย์จัดสรรให้ ด้วยเหตุนี้พวกครูเจษฎาจารย์จึงมักประพฤติตนเป็นคนสมถะ มักน้อยเรื่องปัจจัยสี่ มุ่งหน้าแต่จะเอาบุญ ตามคติศาสนาของเขา ผิดกับคนอื่นที่ครองตนเป็นคฤหัสถ์ ซึ่งไม่มีอะไรเป็นวินัยเครื่องเหนี่ยวรั้งบังคับใจ ไม่ให้ประพฤติตนเลยขอบเขตที่

ควรเป็น เพราะสิ่งต่าง ๆ ที่ได้มา ย่อมมีกำหนดเป็นขอบเขต ถ้ามักมาก มากไป หรือมักน้อย น้อยไป ก็เป็นทุกข์ มากกว่าเป็นสุข

นักเรียนโรงเรียนอัสสัมชัญ ถ้าเรียนทางฝ่ายภาษาอังกฤษ เมื่อเรียนผ่านพ้นชั้นประถมและชั้นเตรียมแล้ว พอขึ้นชั้นหนึ่งและชั้นต่อ ๆ ไป ครูผู้สอนจะอธิบายวิชาต่าง ๆ ให้นักเรียนฟัง โดยมากมักพูดเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อถึงชั้นสูง ตั้งแต่ ๓ ถึงชั้น ๖ ครูประจำชั้นมักเป็นชาวต่างประเทศ นักเรียนก็ต้องฟังครูอธิบายเป็นภาษาอังกฤษล้วน ๆ แต่ก็เข้าใจได้ตลอด จะมีขลุกขลักอยู่บ้าง ก็ในตอนเลื่อนชั้นใหม่ ๆ เพราะยังไม่คุ้นกับเสียงครูที่พูดอธิบาย แต่เมื่อฟังไป ๆ ก็เข้าใจได้เองโดยลำดับ ครูชาวต่างประเทศในโรงเรียนอัสสัมชัญที่เป็นคฤหัสถ์ เช่นอ้ายแด่น อ้ายทู่ ตามที่นักเรียนตั้งเป็นฉายาเรียก ไม่ใช่ชาวอังกฤษโดยตรง เข้าใจว่าเป็นชาวไอริช ซึ่งชนชาตินั้นส่วนใหญ่นับถือศาสนาคริสต์ในนิกายโรมันคาธอลิก แม้ในระยะกาลต่อมา เมื่อพวกเจษฎาจารย์เข้ามารับหน้าที่สอน ครูที่สอนข้าพเจ้า เมื่ออยู่ห้อง ๓ และห้อง ๔ ชื่อภราดรออกัสตัส นักเรียนให้ชื่อฉายาว่า อ้ายล้าน ซึ่งตั้งเอาจากลักษณะลางประการที่มีเด่นเห็นได้ชัดอยู่ที่ตัวท่าน ครูคนนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าไม่ใช่คนอังกฤษ อาจเป็นชาวฝรั่งเศส หรือไม่ก็เป็นชาวสเปน ซึ่งได้ทราบว่าคณะเจษฎาจารย์ส่วนใหญ่มาจากชนชาติทั้ง ๒ ที่กล่าวนี้ ครูที่สอนอยู่ชั้น ๕ และชั้น ๖ ชื่อภราดรกาเบรียล แต่เคยมาสอนชั้น ๓ และชั้น ๔ ลางครั้ง เมื่อครูประจำชั้นขาด ข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านผู้นี้ก็ไม่ใช่ชาวอังกฤษอีกเหมือนกัน และไม่ปรากฏว่ามีฉายาเป็นพิเศษ เพราะสอนอยู่ชั้นสูงสุดของโรงเรียนสมัยนั้น นักเรียนที่อยู่สองชั้นนี้ คือชั้น ๕ และ ๖ ก็เป็นเด็กโตแล้วและมีอยู่เป็นจำนวนน้อยกว่าชั้นอื่น ๆ เรื่องตั้งฉายาให้แก่

ครู เห็นจะไม่มี เมื่อครูส่วนใหญ่เป็นชาวฝรั่งเศสและสเปน ดังกล่าวนี้ สำเนียงพูดของนักเรียน จึงเป็นเสียงอย่างฝรั่งเศส ติดมาจนกระทั่งโต ถ้าเผลอตัวก็ยังพูดออกเสียงเช่นนั้นอยู่ ซึ่งเป็นที่ทราบได้ว่าเป็นสำเนียงอังกฤษสำนักโรงเรียนอัสสัมชัญ

เพื่อให้นักเรียนหัดพูดภาษาอังกฤษได้คล่อง เมื่อข้าพเจ้าอยู่ชั้นหนึ่ง ครูประจำชั้นแจกบทสนทนาโต้ตอบกันเป็นภาษาอังกฤษ ให้นักเรียนไปท่องจำล่วงหน้า มีกำหนด ดูเหมือน ๑๕ วัน ต่อครั้งหนึ่ง เมื่อถึงวันกำหนด ในตอนเช้า เมื่อเข้าห้องเรียนแล้ว ครูก็จัดให้นักเรียนเข้าแถว ขึ้นไปบนห้องประชุมซึ่งอยู่ชั้นบนของตึกหลังเก่า จัดให้นักเรียนยืนกลางห้อง สองฟากเป็นสองแถว หันหน้าเข้าหากัน ถัดหัวแถวนักเรียนออกไป ตอนมุมห้องข้างหนึ่งยกพื้นสูง เป็นที่นั่งของครู มีอยู่ด้วยกัน ๒ หรือ ๓ คน คนหนึ่งคือครูประจำชั้นของนักเรียนที่กำลังยืนเข้าแถว เมื่อได้กำหนดเวลา ครูที่นั่งอยู่คนหนึ่ง จะให้อาณัติสัญญาบอกนักเรียนหัวแถวข้างหนึ่ง ให้เริ่มพูดสนทนาภาษาอังกฤษประโยคแรก ซึ่งกำหนดให้ไปท่องขึ้นใจไว้ มาว่าปากเปล่าให้พึ่ง เมื่อนักเรียนหัวแถวคนนั้น ส่งภาษาอังกฤษออกไปแล้ว ซึ่งโดยมากเป็นประโยคคำถาม นักเรียนหัวแถวอีกข้างหนึ่ง ซึ่งอยู่ตรงข้าม ก็จะตอบทันที ตามประโยคถัดไปที่ท่องขึ้นใจไว้ โดยทำนองเดียวกัน นักเรียนคนถัด ๆ ไป ก็จะส่งภาษาถามและตอบสลับกันเรื่อยไปตามลำดับจนจบ ถ้ามีจำนวนนักเรียนมากกว่าบทสนทนา จะคงส่งภาษาเริ่มต้นทวนต่อไปอีกหรืออย่างไรจำไม่ได้ ระหว่างที่โต้ตอบกันเป็นภาษาอังกฤษ ผู้พูดจะต้องทำสุ้มเสียง ออกสำเนียงให้ชัดถ้อยคำ ตามที่ครูประจำชั้นเคยอ่านออกเสียงให้พึ่ง เมื่อขณะแจกบทสนทนาให้ไปท่อง ถ้านักเรียนคนไหนเน้นเสียงสูง

ต่ำหนักเบา ไม่เข้ากับมาตรฐานตามที่ต้องการ ครูที่นั่งฟังอยู่ ก็จะทักและสั่งให้พูดใหม่อีก หรือไม่ก็ออกเสียงดัง และช้า ๆ ให้ได้ยินเป็นตัวอย่าง ข้าพเจ้าไม่ทราบว่า การสนทนานี้ จะมีให้คะแนนกันด้วยหรือเปล่า เข้าใจว่าเห็นจะมี และการสนทนานี้ จัดให้มีขึ้นเป็นประจำแต่เฉพาะห้อง ๑ ส่วนห้องอื่นที่อยู่ถัดไป จะมีด้วยหรือไม่ ตรงนี้นึกไม่ออก เข้าใจว่าเห็นจะไม่มี ถ้ามีก็คงจำได้บ้าง แต่นี่นึกไม่ได้เอาทีเดียว ข้าพเจ้าเห็นว่า ที่โรงเรียนสอนให้พูดสนทนากันเป็นภาษาอังกฤษอย่างนี้ ก็ดีเหมือนกัน เด็กจะได้หายกระดากอาย เป็นหนทางให้พูดภาษาอังกฤษได้คล่อง ในระยะต่อไป และกล้าหาญที่จะพูดโต้ตอบกับใคร ๆ ได้สะดวก

นอกจากเรื่องสนทนาภาษาอังกฤษ ดังเล่ามาแล้ว ทางโรงเรียนยังบังคับให้พูดภาษาอังกฤษด้วยโดยบริยาย ในเวลาโรงเรียนหยุดพัก นักเรียนออกมาเล่นหัวกันนอกห้องเรียน ในระยะเวลาตอนนี้ ใครพูดภาษาไทย ถ้ามีผู้ซึ่งโรงเรียนแต่งตั้งจับได้ว่าพูดจริง จะต้องถูกตำหนิหรือถูกลงโทษ เช่นถูกยืนเสาที่ใต้ถุนโรงเรียนไม้หลังเดิม หรือไม่ก็ถูกยืนหน้าห้องกินข้าว แล้วแต่กรณีตามโทษสถานหนักเบา ที่ข้าพเจ้าใช้คำว่ายืนเสา ก็ใช้ตามที่นักเรียนใช้พูดกัน ถ้าจะพูดให้ถูกตามตำรา ก็ต้องว่ายืนที่ข้างเสา แต่นักเรียนพูดว่ายืนเสา ก็ใช้ภาษาไทยถูกดีแล้ว เวลาโรงเรียนหยุดพักกลางวัน จะเป็นเวลาภายหลังรับประทานอาหารกลางวันแล้ว หรือก่อนเวลารับประทานอาหาร ก็จำไม่ได้ คนที่จะถูกลงโทษเพราะถูกจับได้ว่าพูดไทย ต้องไปยืนเสาตามที่กำหนดเวลาไว้ ถ้าถูกจับได้ว่าพูดไทยหลายครั้ง แต่ต่างวาระกันเป็นจำนวนในเดือนเดียวกันตั้งหลายครั้ง ก็จะต้องถูกไปยืนหน้าห้องกินข้าว ซึ่งเป็นโทษอย่างหนัก รองจากการถูกเฆี่ยน ดังได้เล่าไว้แล้ว

ถ้าผู้ถูกจับเป็นผู้ผิดเป็นครั้งแรก ยังไม่ต้องยืนเสา แต่ถูกสั่งให้เป็นผู้มีหน้าที่ ไปเที่ยวต้อมจับนักเรียนคนอื่นที่พูดไทย จะจับมาได้แต่คนเดียว หรือต้องจับมาให้ได้มากกว่าคนเดียว ตรงนี้จำไม่ได้ว่าเขามีกำหนดกฎเกณฑ์กันอย่างไร ถ้าจับมาได้ตามจำนวนนั้นแล้ว ก็เป็นอันพ้นโทษไป เมื่อสถานการณ์ในโรงเรียนตอนหยุดพักกลางวันมีเช่นนี้ เวลานักเรียนเล่นหัวและพูดจากัน ถ้าเป็นคนเคร่งต่อข้อบังคับของโรงเรียน ก็ต้องระวังปากระวังคำ ไม่พูดไทยให้เขาจับได้ ถ้าเผลอตัวพูดพลั้งออกไป จะได้ยินเสียงนักเรียนคนที่มีหน้าที่จับเปล่งเสียงออกมาดัง ๆ เป็นภาษาอังกฤษว่า "You speak Siamese. Go upstair." แปลว่า "ท่านพูดไทย ไปข้างบน" คือไปที่ชั้นบนของตึกโรงเรียน ตรงนี้ผู้จับจะจดเอาชื่อผู้พูด และถ้อยคำที่พูดเป็นภาษาไทยไว้ แล้วเที่ยวต้อม ๆ ไปจับคนอื่นต่อไปอีก หรืออย่างไร จำไม่ได้ และผู้ซึ่งมีหน้าที่จับ จะมีอะไรเป็นหลักฐานบอกให้รู้ก็จำไม่ได้อีกเหมือนกัน ทั้ง ๆ ที่ตนเองเคยถูกรับหน้าที่เป็นผู้จับก็ครั้งหนึ่ง การพาตัวขึ้นไปชั้นบนจะเป็นวันรุ่งขึ้นหรือในบ่ายวันนั้นเอง ตรงนี้ก็นึกไม่ออกเหมือนกัน ระลึกได้แต่เงา ๆ เท่านั้น คำว่า "ข้างบน" นั้น หมายความถึงห้องพักของบาทหลวง เมื่อพาพวกที่ถูกจับพูดภาษาไทย ขึ้นไปพบบาทหลวงที่ในห้องนั้นจะเป็นบาทหลวงองค์ไหน ที่อยู่ในห้องขณะนั้นก็ใช้ได้ บาทหลวงองค์นั้นก็จะมาตรวจดูนักเรียนที่ถูกพาตัวขึ้นมาหา ถ้าเห็นคนไหนเป็นเด็กเล็กหรือเป็นเด็กหน้าใหม่ บาทหลวงก็ตักเตือนให้พยายามพูดอังกฤษ แล้วก็คาดโทษไว้และปล่อยกลับไปได้ ถ้าเป็นเด็กนักเรียนหน้าเก่า ก็ลงโทษให้ไปยืนเสา จะเป็นกี่เวลา แล้วแต่จะกำหนดไป ถ้าจับได้นักเรียนคนใดอยู่ชั้นสูง

ซึ่งเป็นเด็กเชื้องแล้ว นักเรียนคนนั้น อาจต้องยืนเสาหลายเวลา หรืออาจถึงต้องยืนหน้าห้องกินข้าวก็ได้

ตามปรกติ พวกนักเรียนเชื้อง ๆ มักไม่ใคร่ถูกจับ ถ้าขึ้นไปจับเข้า พอเอ่ยปากว่า "You speak Siamese. Go upstair." ยังไม่หมดประโยคดี อาจถูกมันไล่เตะเอาทันทีก็ได้ เคยมีตัวอย่างบ่อย ๆ จึงไม่มีเด็กคนไหนกล้าไปจับเด็กโค่งพูดไทย เมื่อเห็นว่าเด็กคนนั้น รูปร่างโตกว่าตนมาก ถ้าต้องการจับจริง ๆ ก็ต้องเตรียมตัวหนีไว้ให้ดี อย่าให้ทันมันเตะได้ ส่วนเด็กรุ่นไล่เลี่ยกับผู้จับ ถ้าเป็นพวกเดียวและเล่นหัวอยู่ด้วยกัน เมื่อพูดไทย ก็มักได้รับยกเว้นจากผู้จับ เพราะเป็นเพื่อนกัน แต่ก็ว่าไม่ได้ เพราะเด็กนักเรียนที่เราไว้ใจ เห็นว่าเป็นเพื่อนกัน อาจหักหลังเป็นผู้จับเราก็ได้ ไม่ผิดอะไรกับเรื่องของผู้ใหญ่ ถ้าเกิดความจำเป็น เพราะด้วยความโลภ ความกลัวภัย หรือมีนิสัยสันดานไม่ซื่อตรงกับใคร ย่อมอาจหักหลังกันได้ง่าย เมื่ออีกฝ่ายหนึ่งพาซื่อ ไม่ระวังตัว ลางทีผู้ที่ถูกจับเรื่องพูดไทยได้ เป็นคนเจ้าสำบัดสำนวน และรู้จักพลิกแพลงแก้ตัว ตามนิสัยที่มีอยู่ ก็อาจแก้ตัวต่อบาทหลวงอย่างร่อน ๆ ว่าตนไม่ได้พูดไทย ที่พูดไทยไปนั้น เป็นแต่คำอธิบายแปลคำอังกฤษว่าในภาษาไทยต้องว่าอย่างนั้น ๆ หรือไม่ก็แก้ตัวเป็นอย่างอื่น โดยอ้างพยิงพยานเป็นเครื่องพิสูจน์แก้ตัวให้จ้าละหวั่น จนบาทหลวงรำคาญ เลยไม่เอาโทษก็มี ลักษณะเช่นนี้ เป็นเรื่องฉลาดแกมโกงมากกว่าอื่น

เรื่องห้ามไม่ให้พูดไทย ตามที่กล่าวมานี้ ในชั้นเดิมเมื่อแรกมี เห็นจะจำกัดอยู่ในระยะเวลาที่ยังมีนักเรียนเป็นจำนวนน้อย ครั้นต่อมาเมื่อโรงเรียนมีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นมาก การที่จะผึกให้นักเรียนพูดภาษาอังกฤษแต่อย่างเดียว ย่อมไม่ได้ผล และเป็นทางเพาะนิสัยเด็ก ให้เป็นผู้คอยด้อมจับ

ผิดคนอื่น ซึ่งเป็นสิ่งไม่พึงปรารถนา ทั้งก่อให้เกิดการแตกร้าวขาดความสามัคคีในระหว่างเด็ก ๆ ด้วย เหตุนี้ "การจับพูดไทย" ต่อมาจึงไม่มี แต่จะเลิกเมื่อไร จำไม่ได้ ความจริงในขณะที่ยังมี "การจับพูดไทย" บาทหลวงก็ไม่สู้เข้มงวดอะไรนัก ถ้าใครถูกจับว่าพูดไทย ก็ว่ากันไปตามเรื่อง ไม่ใคร่รุนแรงอะไรในเรื่องลงโทษ

ข้าพเจ้าเล่าถึงเรื่องโรงเรียนอัสสัมชัญ ในส่วนเกี่ยวกับเรื่องการเรียนสมัยเมื่อเป็นนักเรียน ก็เลือกเล่าเท่าที่เห็นว่าน่าจะเล่าเท่านั้น ถ้าเล่าเรื่องอื่น ๆ ด้วย ก็เป็นเรื่อง เห็นจะไม่ผิดแปลกอะไรไปกับโรงเรียนอื่น ๆ ไม่เล่าดีกว่า ถ้าจะเล่า ก็ควรจะเล่าถึงการเล่นกีฬาของนักเรียน ซึ่งสมัยนั้น แม้โรงเรียนจะมีลานไว้ให้เล่น ก็จำกัดอยู่แต่เรื่องห้อยโหนและเรื่องเล่นชิงช้า นอกนี้ก็มีเล่นโมรา ตี่จับ ลิงชิงหลักและลูกหิน นี่เล่าเท่าที่นึกได้ ซึ่งนักเรียนจัดเล่นกันเอง เวลานั้นเห็นจะยังไม่มีการเล่นฟุตบอล จะมีขึ้นก็ต่อเมื่อข้าพเจ้าอยู่ห้อง ๓ หรือห้อง ๔ แล้ว แม้กระนั้น ลูกฟุตบอล เราก็จัดหามาเอง ตลอดจนสนามสำหรับเล่น ก็ต้องไปหาเล่นเอง เพราะในบริเวณโรงเรียน ไม่มีลานกว้าง พอจะใช้เป็นที่เล่นได้ สนามที่เล่นแห่งหนึ่ง ซึ่งนักเรียนหาได้ และเป็นที่สะดวก อยู่ไม่ห่างไกลนัก คือที่ว่างแถวถนนสุรศักดิ์ ตรงบริเวณซึ่งบัดนี้ เป็นสถานีตำรวจยานนาวา ที่ตรงนั้น ในสมัยที่กล่าว ยังเป็นที่ว่างอยู่ หญ้าขึ้นรกเป็นพง เราไปย่ำๆ ที่ตรงนั้นจนหญ้าราบ แล้วก็เตะฟุตบอลกันอย่างใครเตะได้เตะเอาเท่านั้น โดยไม่คำนึงว่าที่ตอนนั้นใครเป็นเจ้าของ เมื่อไม่มีใครมาห้ามปราบ เราก็เล่นกันอย่างสบาย ต่อมาเมื่อข้าพเจ้าออกจากโรงเรียนแล้ว ดูเหมือนทางโรงเรียนหาที่ทำสนามเล่นฟุตบอลได้ คือที่หลังโรงพยาบาลเซนต์หลุย ซึ่งในสมัยนั้นยังเป็นทุ่งนาอยู่ และเป็นส่วนหนึ่ง

ของทุ่งวัดดอน (ทวาย) บัดนี้ ที่ตรงนั้นเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญพาณิชย์ และย้ายแผนกประถมของโรงเรียนอัสสัมชัญไปอยู่ในบริเวณนั้นด้วย การพากันไปเล่นฟุตบอลนอกโรงเรียนนั้น ลางคราวก็ไปเจอนักเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย ซึ่งย้ายใหม่ ๆ จากสำเหร่ มาตั้งที่ถนนประมวญ เมื่อนักเรียนกับนักเรียนต่างโรงเรียนกัน มาพบกันเข้า ก็ "เขม่น" กันเป็นธรรมดา ไม่ผิดแปลกอะไรกับฝูงสัตว์ที่ต่างฝูงกันเจอกัน ก็ต้องแยกเขี้ยวกัดกันแต่จะเกิดต่อยตีกันบ้างหรือไม่ ข้าพเจ้าไม่มีความรู้ เพราะเมื่อเขายกพวกไปต่อยกันก็ไม่ได้ตามเขาไปด้วย ต่อมาทางโรงเรียนก็ห้าม ไม่ให้ยกพวกออกจากโรงเรียนไปโดยไม่ได้รับอนุญาตจากโรงเรียน

๒๗. เมื่อเรียนหนังสือ คนและละแวกบ้าน

ขณะเวลาข้าพเจ้ายังเรียนหนังสืออยู่ ดังได้เล่าไว้ในตอนก่อน นึกขึ้นได้ว่ามีเรื่องเกร็ดนอกโรงเรียน ซึ่งยังจำได้บ้าง อยู่ ๒-๓ เรื่อง เห็นว่าเรื่องเหล่านี้ควรเล่าเอาไว้ด้วย กล่าวคือ ณ ที่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งตั้งอยู่เยื้องตรงข้ามบ้านข้าพเจ้า ถนนสาธรใต้ แต่อยู่กันคนละฟากคลอง ซึ่งบัดนี้เป็นถนนสาทรเหนือ บริเวณที่เป็นถนนสาทรเหนือตอนนี้ เมื่อครั้งนั้นยังไม่เป็นถนน และบ้านแห่งหนึ่งซึ่งกล่าวนี้ เป็นที่พำนักอาศัยของฝรั่งชาวอเมริกันคนหนึ่งกับครอบครัว ชื่อมิสเตอร์สไนเดอร์ (Snyder) ท่านผู้นี้เป็นมิสเชนรีคนหนึ่งในคณะเปรสไบทีเรียน เรือนซึ่งเป็นที่อยู่ของมิสเตอร์สไนเดอร์ เป็นเรือนไม้สองชั้น รูปสี่เหลี่ยม หลังคาบั้นหยา ชั้นล่างมีเกี่ยวสูง ชั้นบนเตี้ย ๆ มีระเบียงรอบตัว เรือนลักษณะอย่างนี้ เมื่อเห็นก็ทราบได้ทันที ว่าเป็นเรือนแบบหนึ่งของชาวอเมริกัน ยังมีเหลือให้เห็นเป็นตัวอย่างอยู่ บรรดาบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ฟากเหนือ ต้องสร้างสะพานข้ามคลองสาทร มาสู่ถนนสาทรใต้ ถ้าไม่ทำสะพาน ก็ต้องใช้เรือสำปั้นเล็ก ๆ ข้ามมา ข้าพเจ้าเข้าใจว่า

บ้านที่มิสเตอร์สไนเดอร์อยู่ เห็นจะเป็นโรงสวดคริสเตียน สำหรับชาวคริสเตียนที่เป็นจีนโดยเฉพาะ เพราะต่อมาจนถึงสมัยปัจจุบัน เมื่อที่ตรงนั้นถูกตัดตอนริมคลองเป็นถนนสาทรเหนือแล้ว ก็ยังมีเนื้อที่เหลืออยู่มาก ซึ่งบัดนี้มีโรงสวดและโรงเรียนของจีนชาวคริสเตียนตั้งอยู่ในที่นั้น

มิสเตอร์สไนเดอร์ มีลูกชาย ๒ คน พี่น้อง อายุรุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า เวลาตอนเย็นลางเวลา เมื่อข้าพเจ้ากลับจากเรียนหนังสือที่โรงเรียนอัสสัมชัญแล้ว ก็มักไปเล่นหัว อยู่กับลูกมิสเตอร์สไนเดอร์ ๒ คนนี้ ที่แรกก่อนจะรู้จักกัน ก็เป็นแต่ต่างฝ่ายเลียบ ๆ เคียง ๆ เข้าหากัน ครั้นแล้วไม่ช้า ก็เข้าพวกเล่นกันได้ เขาพูดภาษาไทยได้บ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ ส่วนข้าพเจ้าก็พูดภาษาอังกฤษได้บ้าง เมื่อเล่นหัวกัน ก็พูดทั้งภาษาไทยและอังกฤษปนกันไป เท่ากับต่างฝ่ายได้เรียนพูดภาษาไทยและภาษาอังกฤษ เร็วกว่าที่เรียนพูดในโรงเรียนเสียอีก ทำไมมิสเตอร์สไนเดอร์และภริยา จึงยอมให้ลูกมาเล่นหัวกับเด็กไทย ก็คงจะเห็นว่าปล่อยให้คบค้าสมาคมกัน ก็เท่ากับให้ลูกได้มีโอกาสเรียนพูดภาษาไทย ประกอบทั้งพวกมิสเชนรี เป็นผู้อุทิศตนแก่พระเจ้า และเป็นผู้มีรายได้จำกัดจำเขี่ย จึงเป็นผู้มัธยัสถ์มักน้อยและต้องเป็นผู้มีความอดทนไม่ถือตัว ภารกิจเกี่ยวกับประกาศกิตติคุณของพระเยซู จึงจะบรรลุผลสมความมุ่งหมาย ถ้าจะว่าไป ลักษณะเช่นที่กล่าวนี้ ก็มีอยู่ด้วยกันทั้งฝ่ายนิกายโปรเตสเตนท์และนิกายโรมันคาธอลิก ดังได้กล่าวมาแล้ว แม้ทางฝ่ายพุทธศาสนาก็มีเหมือนกัน ด้วยเป็นเรื่องของศรัทธา เสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อประโยชน์คนอื่น ด้วยมุ่งหวังจะเอาบุญ มอบความหวังความไว้ใจแก่พระเจ้า หรือแก่เรื่องบุญนำกรรมแต่ง เมื่อว่าในทางพุทธศาสนา ที่กล่าวนี้ก็กล่าวแต่ด้านเดียว อีกด้านหนึ่งไม่ได้กล่าว ซึ่งเป็นธรรมดา ไม่มาก

ก็น้อย ถ้าสิ่งแวดล้อมเป็นไปตามที่เป็นอยู่ เมื่อมีโลกธรรมเข้ามาแทรก ก็อาจเปลี่ยนแปลงกลับหน้าเป็นหลังมือได้ ชาวบ้านสมัยนั้นกลัวฝรั่ง ถึงไม่กลัวก็เกรงเป็นอย่างน้อย ถ้าเด็ก ๆ มีเพื่อนเล่นเป็นฝรั่ง ก็ถือว่าเป็นเกียรติมากกว่าคนอื่น ส่วนลูกฝรั่ง ถ้าไม่ใช่ลูกของมิสเซนรี พ่อแม่มักไม่ยอมให้เล่นคลุกคลีตีโมงกับเด็กไทย เพราะเด็กไทยลูกชาวบ้าน มักสกปรกมอมแมมด้วยไม่มีใครเอาใจใส่ดูแล ถ้าปล่อยตามลำพัง มันก็สกปรกมอมแมมปานกัน ไม่ว่าจะเป็นในเมืองไทยหรือในเมืองฝรั่ง เหมือนกันทั้งนั้น ด้วยเป็นเรื่องธรรมชาติ มากกว่าเป็นเรื่องระดับชั้นทางวัฒนธรรม ซึ่งห่างจากธรรมชาติห่างดีหรือใกล้ดี นี่ก็ต้องว่าเป็นเรื่อง ๆ

วันหนึ่งลูกฝรั่งซึ่งเป็นเพื่อนเล่น พาข้าพเจ้าไปหาฝรั่งแปลกหน้าคนหนึ่ง ซึ่งพักอยู่กับมิสเตอร์สไนเดอร์ ที่ข้าพเจ้ายอมเข้าไปพบ เพราะเขาต้องการจะให้เป็นล่าม ไปกับเขา ในวันพฤหัสบดี ซึ่งเป็นวันหยุดของโรงเรียนอัสสัมชัญ จะให้ค่าบ่วยการตามสมควร ข้าพเจ้าก็ตกลงรับ แล้วนำความไปบอกกับผู้ใหญ่ข้าพเจ้า ท่านก็อนุญาต เพราะฉะนั้นเวลาเช้าวันพฤหัสบดีข้าพเจ้าก็ไปหาเขา แล้วเราก็ขึ้นรถกูบ ไปยังโรงเรียนแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ที่วัดพระเชตุพน จำได้เงา ๆ ว่าดูเหมือนชื่อโรงเรียนกล่อม (สร้อยอะไรจำไม่ได้) แต่ที่จำได้แม่น ก็คือครูซึ่งอยู่ที่นั่นคนหนึ่ง ชื่อนายแถม เป็นผู้ต้อนรับสนทนาอยู่ด้วย การสนทนาวันนั้น จะเป็นเรื่องอะไร ข้าพเจ้าก็ลืมสนิท แต่ไปจำได้แม่นก็ที่ครูแถมยกน้ำเย็นใส่ถ้วยแก้วมาวางไว้บนโต๊ะ บอกว่านี่น้ำกลั่น และให้ข้าพเจ้าแจ้งแก่ฝรั่งคนนั้นทราบด้วย ข้าพเจ้าตั้งแต่เกิดมายังไม่เคยทราบว่าน้ำกลั่น ภาษาอังกฤษเรียกว่าอะไร แต่ไม่ยอมจน ก็บอกว่านี่เป็น rain water หรือน้ำฝน รอดตัวไป เมื่อถึงคำว่า *กรมศึกษา* ข้าพเจ้า

เคยรู้คำอังกฤษ แต่ไม่เคยออกเสียงอ่าน จึงบอกเขาไปตามที่ข้าพเจ้าเคาอ่านว่า *อีด็กเคเชินแนล* เขาก็ไม่ว่าอะไร เพราะฟังก็เข้าใจ นี่แหละเรียกได้ว่าพูดเป็นภาษา เพราะภาษาที่แท้จริง คือระบบเสียงพูดที่กำหนดหมายตั้งกันขึ้นเอง เพื่อสื่อสารทำความเข้าใจกัน ซึ่งแต่ละภาษาก็มีกฎเกณฑ์ของภาษา (ไวยากรณ์) ต่าง ๆ กัน ถ้าใครเอากฎเกณฑ์ของภาษาอื่นมาใช้ในภาษาของตน ก็เป็นเขลาเอามาก ๆ ทีเดียว ที่ข้าพเจ้าพูดไปแล้วนี้ เป็นภาษาของเด็ก ซึ่งไม่ใช่เป็นภาษาของผู้ใหญ่ อย่าเอาไปปะปนกัน ส่วนนายแถมนั้น สังเกตดูจะเมตตาข้าพเจ้ามาก เพราะกิริยาวาจาที่แสดงแก่ข้าพเจ้า เป็นไปด้วยมีความเอ็นดู ชะรอยจะเห็นว่าเป็นเด็กเล็ก แต่พูดอังกฤษได้ ประกอบทั้งข้าพเจ้าก็แสดงกิริยานอบน้อม จึงได้ชอบ ก็เป็นได้ ต่อมาปีหนึ่งหรือ ๒ ปี ข้าพเจ้าพบท่านอีกทีที่โรงเรียนเทพศิรินทร์ เพราะข้าพเจ้าสมัครสอบภาษาไทยประโยค ๒ ในนามของโรงเรียนราษฎร์แห่งหนึ่ง เมื่อเห็น ก็ยังเข้ามาทักทายปราศรัยด้วย การสอบไล่คราวนั้น ข้าพเจ้าเผอิญก็สอบไล่ได้เสียด้วย ในปีต่อมา ข้าพเจ้าก็แนะนำให้เพื่อนร่วมชั้นคนหนึ่ง ซึ่งสนิทกันมาก เข้าสมัครสอบประโยค ๒ ด้วย ในนามของโรงเรียนราษฎร์แห่งนั้น เขาก็สอบไล่ได้เหมือนกัน ท่านผู้นี้คือ พระยาปรีชานุศาสน์ (เสริญ บัณยารชุน) ต่อมาไม่สู้ช้านี้เอง ได้อ่าน *ประวัติครู* ซึ่งคุรุสภาจัดพิมพ์เห็นเล่มหนึ่ง มีประวัติครูแถม หงสกุล อยู่ในนั้น เมื่ออ่านดู จึงทราบว่าเป็นคนเดียวกัน และโรงเรียนกล่อม ชื่อเต็มคือ โรงเรียนกล่อมพิทยากร ครูแถมผู้นี้ว่ามีความรู้เรื่องวิชาเลขดี และเคยแต่งตำราเลขไว้ กล่าวกันว่าอ่านเข้าใจง่าย ท่านมีอายุสั้น ถึงแก่กรรมเมื่อยังหนุ่มอยู่

ที่ในกรุงเทพฯ สมัยนั้น มีรถจักรยานกันบ้างแล้ว นาน ๆ จึงจะได้เห็นคนขี่ แต่ผู้ขี่ส่วนมากเป็นฝรั่ง ต่อมาผู้ใหญ่ จะเป็นใครไม่ทราบ พาไปดูกระบวนแห่จักรยานที่ผ่านมาทางถนนสนามชัย เรียกกันว่า สงครามบุปผชาติ ซึ่งได้ทราบภายหลัง เมื่อเวลาล่วงมาแล้วนาน ว่าสงครามบุปผชาตินั้น แปลจากภาษาอังกฤษ จากคำว่า Flower Carnival ข้าพเจ้าเห็นผู้ซึ่งขี่จักรยาน เข้ากระบวนแห่สงครามบุปผชาติ ล้วนเป็นคนหนุ่มกำลังฉกรรจ์ แต่งตัว "แฟนซี" มีต่าง ๆ กัน ลางท่านก็สวมหน้ากาก หรือไม่ก็เสริมจมูกให้โด่งจนผิดปรกติหรืออื่น ๆ ในทำนองนั้น ลางท่านก็ขับจักรยานวกเฉียดเข้ามาที่หมู่เด็ก ซึ่งกำลังยืนดูอยู่ด้วยความพอใจ ทำท่าล้อหลอกสนุกสนานกัน แต่จะสาดโปรยดอกไม้ด้วยหรือไม่ ก็จำไม่ได้ ภายหลังได้ทราบว่า ท่านที่ขี่จักรยานเข้ากระบวนแห่ครั้งนั้น ซึ่งกะว่าจะมีสัก ๔๐—๕๐ คัน ส่วนมากเป็นเจ้านายชั้นพระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ ๕ และนอกนั้น อาจมีเจ้านายชั้นรอง ๆ ลงมา ตลอดจนพวกข้าราชการหนุ่ม ๆ ด้วย เข้าใจว่าท่านเหล่านี้คงมีอยู่หลายท่านหลายพระองค์ด้วยกัน ที่เป็นตัวกลไกสำคัญแห่งเครื่องจักรการปกครองแผ่นดินสยาม ให้ถึงความเจริญก้าวหน้า มาเป็นประเทศไทยอยู่ในเวลานี้

ที่ถนนสาทรใต้ ในบริเวณอยู่ตรงข้ามปากถนนสุรศักดิ์ ซึ่งมีสะพานข้ามครองสาทรมาต่อกับถนนสาทรใต้ เมื่อพ้นบ้านเรือนซึ่งปลูกอยู่ริมถนนลึกเข้าไป ก็เป็นทุ่งนาตลอด แต่ลางแห่งมีต้นไม้ขึ้นเป็นหมู่ ๆ แสดงว่าที่ตรงนั้นมีบ้านเรือนคนตั้งอยู่ ซึ่งส่วนมากก็คงประกอบอาชีพทำนาในทุ่งที่กล่าวนี้ ลางแห่งก็มีร่องชักน้ำเข้าไป เพื่อใช้สอยน้ำได้สะดวก และลางแห่งก็ยกร่องเป็นสวนขนักเล็ก ๆ เพราะฉะนั้น ทุ่งนาที่กล่าวนี้ จึงมีที่โล่งเป็นตอน ๆ ทางที่

จะเดินเข้าไปในทุ่งนี้ ที่สะดวกก็คือทางเดิน ซึ่งตัดจากถนนสาทรใต้ เข้าไปภายหลังทางเดินนี้ ขยายกว้าง พอรถม้าเข้าได้ เป็นระยะไม่สู้ลึกเข้าไปนัก เพราะมีผู้ไปตั้งโรงทำน้ำแข็งขึ้นที่ในนั้น โรงเล็ก ๆ โรงหนึ่ง ตรอกนี้จึงได้ชื่อว่าตรอกโรงน้ำแข็ง ล่วงต่อมาอีกนาน บริเวณปากตรอกโรงน้ำแข็งแง้มตะวันออก เคยเป็นที่ทำงานกองตรวจคนเข้าเมือง ก่อนย้ายมาอยู่ที่ถนนสาทรเหนือในบัจจุบัน เดี๋ยวนี้ตรอกโรงน้ำแข็ง จะเปลี่ยนชื่อเป็นตรอกอะไรก็ไม่ทราบ ทุ่งนาที่กล่าวมาข้างต้น ถ้าท่านเดินเข้าไปในตรอกนั้น จะไม่พบทุ่งนาแล้ว จะพบก็แต่บ้านเรือนปลูกอยู่เรียงรายเต็มไปหมด จนไก่บินไม่ตก ทุ่งนี้ ตอนที่อยู่ติดกับทุ่งวัดตอนทวาย คือตอนที่ติดกับป่าช้าจีน เป็นหมู่บ้านชาวไทยอิสลามมาก่อน ปลูกเรือนฝากระดานอยู่เป็นส่วนสัด ก็มีหลายหลัง ต่อมาก็มีบ้านเรือนของแขกชาวชวา อาศัยอยู่เป็นตอน ๆ

เมื่อสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก ทุ่งที่กล่าวนี้ ตอนซึ่งอยู่ใกล้ถนนสาทรใต้ ชาวบ้านใช้เป็นที่เล่นว่าว และในฤดูร้อนกลางปี ก็มีวิ่งงัวพนัน วิ่งงัวคือใช้คนวิ่งแข่งกัน ทำไมจึงเรียก วิ่งงัว ก็เห็นจะหมายความว่าวิ่งอย่างงัว ถ้าเป็นเรื่องใช้งัวจริง ๆ วิ่ง จึงเรียกว่า *แข่งงัว* ลานซึ่งใช้เป็นที่วิ่งงัว เท่าที่จำได้ ใช้ที่นากะบิ้งหนึ่ง ปราบดินตอนที่วิ่งให้เรียบพอวิ่งได้สะดวก แล้วปักหลัก ดูเหมือนเป็นกระบอกไม้ไผ่ขนาดสูงราวระยะบั้นเอว ลงระหว่างที่วิ่ง หัวท้ายขึงเชือกขนาดเขื่องตามยาว ตรงจากหลักหนึ่งไปอีกหลักหนึ่ง เพื่อแบ่งทางวิ่งเป็นสองทาง โดยมีเชือกที่กล่าวเป็นสิ่งกั้นกลาง ที่ตรงหลักปลายทางสุด มีกระบอกไม้ขนาดเล็ก ผูกตามแนวนอน ติดอยู่กับหลัก ในกระบอกใส่ธงผ้าสีแดงขนาดเล็ก ๆ ให้ตัวธงยื่นออกมา ผู้วิ่งงัววิ่งได้คราวละคู่ เมื่อไปถึงที่สุดหลักปลายทาง คู่วิ่งคนใด คว้าฉวยธงได้ก่อน

คนนั้นก็เป็นผู้ชนะ ก่อนปล่อยคู่แข่งให้วิ่งงัว คนวิ่งจะต้องเข้าไปประจำอยู่กับหลักต้นทางข้างละคน ในท่าเตรียมพร้อมซึ่งจะก้าววิ่งได้ทันที แต่ยังเริ่มวิ่งไปไม่ได้ เพราะคู่แข่งถูกล่ามเชือกที่บั้นเอวไว้กับหลัก จะต้องรอผู้ปล่อยงัวให้สัญญาณ โดยเอาคมสีวจดติดอยู่กับเชือก ซึ่งล่ามคู่แข่งผูกไว้กับหลัก ปากก็บอกให้สัญญาณว่า ๑-๒-๓ แล้วตอกสีวโป้ง เชือกที่ล่ามก็ขาดสะบั้นทันที คู่แข่งก็ออกวิ่ง ใครคว้าธงที่ปลายทางได้ก่อนก็ชนะ ข้าพเจ้าเล่าเรื่องวิ่งงัวในฐานคนดูเท่าที่จำได้ แม้จะเคยเห็นหลายหน แต่สลวนอยู่กับเรื่องเล่นว่าวไม่ได้เอาใจใส่สังเกตสังกาอะไรให้ถี่ถ้วน ว่าถึงคนดู ที่เป็นผู้ใหญ่ ก็มีไม่มากถึงกับเบียดเสียดกัน ส่วนใหญ่เป็นผู้ถือหางงัวถิ่นของตน ซึ่งอาจมีพนันแพ้ชนะกันเป็นเงินทองเป็นของแน่ ตั้งแต่ได้ดูวิ่งงัวครั้งเมื่อเด็กแล้วก็ ไม่เคยดูวิ่งงัวที่ไหนอีก

คราวหนึ่งมีวิ่งงัวผีเท้าเร็วลือชื่อคู่หนึ่ง ผู้คนแตกตื่นไปดูกันมากผิดกว่าปรกติ คนที่มาดูมีทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ทั้งผู้ชายและผู้หญิง เพราะคู่แข่งคนหนึ่งเป็นชายหนุ่มกำลังฉกรรจ์ อยู่แถวถนนสาทรนั่นเอง ถ้าจำไม่ผิด ดูเหมือนชื่อเย็น เป็นนักเลงหัวไม้คนหนึ่งในย่านนั้น คู่แข่งอีกฝ่ายหนึ่ง เป็นชายหนุ่มกำลังฉกรรจ์เหมือนกัน ได้ทราบว่าเป็นชาวจังหวัดธนบุรี อยู่ในย่านหลังวัดใหม่เวฬุราชิน คลองบางกอกใหญ่ ข้าพเจ้าทราบว่าที่ย่านนั้น มีชาวไทยอิสลามตั้งบ้านเรือนอยู่กลุ่มหนึ่ง ที่ทราบก็เพราะที่บ้านข้าพเจ้ามีผู้หญิงสาวคนหนึ่ง อาศัยอยู่ด้วย ภายหลังคืนหนึ่งหายไป ไม่ทราบว่าหายไปข้างไหน แม่และน้าของหญิงคนนั้น จุดไต้ออกตามหายังบ้านเรือนย่านนั้นหลายแห่ง แต่ก็ตามไม่พบ ข้าพเจ้าก็ตามเขาไปด้วย รุ่งเช้าจึงทราบว่าหนีตามผู้ชายไป ภายหลังทางผู้ชายจัดให้ผู้แทนเป็นเฒ่าแก่ นำดอกไม้ธูปเทียนมาไหว้เคารพ

ขอขมาตามประเพณี ทางแม่ผู้หญิงขอให้บิดาข้าพเจ้าเป็นผู้รับ ยอมอนุญาตยกให้เป็นทางการ ข้าพเจ้าได้ยินผู้ใหญ่เขาเจรจากัน จึงทราบว่าชายหนุ่มที่ลักพาผู้หญิงสาวในบ้านไป เป็นชาวไทยเชื้ออิสลาม แต่จะเป็นชาวอิสลามในนิกายไหน ไม่ทราบ และไม่ใช่เรื่องที่จะสอดรู้ยิ่งไปกว่านั้น จนเมื่อโตแล้ว ได้อ่านหนังสือ *กิจจานุกิจ* ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ จึงได้ทราบเรื่องศาสนาโมหะหมัดที่พรรณนาอยู่ในนั้น ว่ามีเรื่องราวเป็นมาอย่างไรได้ชัดเจนดีเพราะแต่งภาษาไทยตามแบบเก่า ผิดกับสมัยปัจจุบัน ซึ่งรู้มากกว่าก่อน แต่ก็ยากนานเต็มที ด้วยเป็นภาษาผิดสมัยและผิดระดับชั้นกัน ตามความเจริญซึ่งเปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อย ถ้าไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ก้าวหน้า แต่ถ้าก้าวเร็วเกินไปก็ปรับตนไม่ทัน เรื่องจึงเป็นรู้มากยากนาน และผู้รู้น้อยก็พลอยรำคาญไปด้วย ที่นำเอาเรื่องไทยอิสลามมากล่าวไว้ด้วย ก็เพราะเกี่ยวกับเรื่องวิ่งงัว

งัวคู่ดีที่จะวิ่งแข่งกัน ดังกล่าวมาข้างต้น ไม่ใช่ว่าเมื่อเปรียบคู่กันได้แล้วก็วิ่งแข่งกันได้ทีเดียว เพราะเมื่อเปรียบได้คู่ เป็นที่ตกลงกันทั้งสองฝ่ายแล้ว เมื่อถึงวันนัดหน้า คือถัดไปในสัปดาห์หน้า วันเดียวกัน จึงจะแข่งกันได้ ระหว่างวันที่รอคอยกว่าจะถึงวันนัด เห็นจะต้องฝึกซ้อมปรนปรือกำลังไว้ให้ดีนี่เป็นสิ่งแน่และจะไม่ใช่เพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ต่างฝ่ายจะต้องบ้องกันตัวไม่ให้อีกฝ่ายทำวิทยาคมทางคุณไสย ให้อีกฝ่ายหนึ่งเกิดอันเป็นไม่สามารถจะวิ่งแข่งได้ในวันนั้น ซึ่งฝ่ายที่วิ่งไม่ได้ จะต้องถูกริบเงินมัดจำ หรือถ้าไปวิ่งแข่งได้ ก็อาจแพ้อีกฝ่ายหนึ่ง เพราะเข้าใจเอาว่าถูกกระทำ ที่ข้าพเจ้าเดาอย่างนี้ เพราะเห็นเมื่อถึงวันวิ่ง ต่างฝ่ายนำคู่แข่งวิ่งงัวแห่มาเป็นกระบวน มีคนห้อมล้อมทั้งหน้าหลัง เมื่อถึงสนามวิ่งแล้ว ต่างก็หยุดพักในที่ซึ่งกำหนดไว้ รอเวลากว่าจะถึงกำหนดวิ่ง ข้าพเจ้าเข้าไปดูคู่แข่งทั้งสองฝ่าย จำได้เงาๆ

ว่า คู่แข่งนั่งอยู่ในที่มีด้ายกันเป็นวงล้อม อย่างวงด้ายสายสิญจน์ล้อมไว้ ฉะนั้น ส่วนคู่แข่งก็แต่งตัว มีเสื้อกั๊กลงยันต์ ที่ศีรษะสวมมงคล และอาจจะมีเครื่องรางของขลังอะไรอีกผูกหรือห้อยคล้องคอด้วยก็ได้ แต่ข้าพเจ้าดูอย่างเด็ก จึงจำไม่ได้ว่ามีหรือไม่มี อย่างไรก็ดี เรื่องเครื่องรางของขลังนี้ ทางฝ่ายอิสลาม โดยเฉพาะชาวมลายู ก็มีถือกันไม่แตกต่างกับชาวไทย อย่างน้อยก็ทำให้มีกำลังใจ หายวิตกกังวล มีความมั่นใจ ถ้ามีความเชื่อถือ (ดูเรื่อง *Thai Charms and Amulets* by Phya Anuman Rajadhon. *J.S.S.* เล่มไรจำไม่ได้)

ข้าพเจ้าสงสัยว่าวิ่งงัว จะเป็นกีฬาของชาวมลายูมาก่อน เพราะไม่ปรากฏว่าชาวไทยมีกีฬาประเภทนี้ นอกจากชาวไทยอิสลาม เดิมจะเป็นเรื่องแข่งงัว จึงได้เรียกว่า วิ่งงัว ภายหลังเกิดแข่งคน แต่ยังเรียกชื่อตามเดิมว่า วิ่งงัว อยู่แทนที่จะเรียกว่า *วิ่งคน* เป็นลักษณะเดียวกับคำว่า *น้ำตาล* ถึงจะทำด้วยน้ำอ้อยหรือทำด้วยอะไร ก็ยังเรียกว่า *น้ำตาล* อยู่ สอบถามผู้ที่เคยเห็นวิ่งงัว เมื่อซักต่อว่าเคยเห็นที่ไหน ก็ตอบว่าเคยเห็นที่อำเภอมีนบุรี จังหวัดพระนครนี้เอง ที่อื่น ๆ ยังไม่เคยเห็น ถามชายหนุ่มชาวไทยอิสลามคนหนึ่ง อยู่ที่ตำบลหลอแหล ในอำเภอนี้ เขาตอบว่าไม่เคยเห็น แต่ทราบว่าการวิ่งงัวนั้น แต่ก่อนเคยมี เดี๋ยวนี้ไม่มีแล้ว สอบถามชาวปักษ์ใต้ ก็ตอบว่าเคยมีเดี๋ยวนี้จะมีหรือไม่มีก็ทราบไม่ได้ เมื่อนำเอาข้อความที่สืบถามมาได้ข้างต้นนี้ แม้จะเป็นข้อสอบถามเพียง ๒ – ๓ รายเท่านั้น เมื่อเอามาประกอบกับเรื่องวิ่งงัวที่ทุ่งหลังถนนสาทรใต้ ซึ่งมีหมู่บ้านชาวไทยอิสลามอยู่ และทั้งผู้วิ่งงัวฝ่ายหนึ่งก็มาจากย่านวัดใหม่เวฬุราชิน ซึ่งมีนิคมชาวไทยอิสลาม แม้ผู้วิ่งอีกฝ่ายหนึ่งจะเป็นไทยพุทธ ตามที่ข้าพเจ้าเข้าใจเอาเอง แต่ผู้ที่เป็นตัวตั้งตัวตีในการแข่ง อาจเป็นชาวไทยอิสลามก็ได้ ไม่แปลกอะไร พอดี เพื่อนชาว

บักษ์ใต้คนหนึ่ง จดข้อความแห่งหนึ่ง จากหนังสือกลอนสวดเรื่อง *วรวงศ์* สำนวนบักษ์ใต้มาให้ มีดังนี้

"*มิเห็นแต่เล่น กระโดดโลดเต้น วิ่งโค ช้างม้า เจ้าเอาใจใส่ แต่ข้างบิดา*"

ข้อความข้างบนนี้ เป็นคำของท้าววรวงศา กษัตริย์ครองเมืององค์หนึ่ง ทรงชมโอรสองค์หนึ่งที่เกิดกับพระมเหสี ว่าดีกว่าโอรสองค์ที่เกิดกับพระสนม ซึ่งเอาแต่เล่นวิ่งงัว ช้างม้า มากกว่าจะเอาใจใส่บิดา นี่เป็นอันแสดงว่า เดิมมีแต่วิ่งงัวจริง ๆ ภายหลังจึงได้วิ่งงัวคน คำว่า *วิ่งวัว* ของเดิมก็ติดมา การวิ่งงัวพนันครั้งที่เล่านี้ ใครเป็นผู้ชนะผู้แพ้ ข้าพเจ้าจำไม่ได้ทีเดียว แต่ไปจำได้ที่ผู้วิ่งชื่อเย็น ซึ่งเป็นนักเลงคนหนึ่งของย่านบางรัก ต่อมาไม่ช้า ไปเข้าพิธีฝังกระดูกลิงลมที่ต้นแขน จะเข้าพิธีฝังกระดูกลิงลมเมื่อไรและที่ไหน ข้าพเจ้าไม่ทราบ มาทราบต่อเมื่อนักเลงชื่อเย็นป่วยหนัก เพราะกระดูกลิงลมที่ฝังไว้ในเนื้อเกิดเป็นพิษอักเสบขึ้น ถึงกับเป็นไข้อย่างแรง ข้าพเจ้าไปยืนดู เห็นเขาพยุงนายเย็นออกจากห้องที่อาศัย ซึ่งเป็นห้องแถว มาให้พระท่านรดน้ำมนต์ที่นอกห้อง เวลารดตัวนายเย็นสั่นเทิ้มดังลูกนก ต่อมาไม่ช้านายเย็นก็ถึงแก่ตายไป เป็นอันว่าย่านนั้นขาดคนเก่งไปคนหนึ่ง

ลางทีอาจมีผู้สงสัยว่า เมื่อในย่านบ้านทวายสมัยนั้น มีนักเลงอยู่หลายคน ชาวบ้านจะอยู่เป็นสุขได้อย่างไร มิถูกนักเลงพวกหัวไม้ เกะกะระรานพาลหาเรื่องให้ได้รับความเดือดร้อนอยู่บ่อย ๆ หรือ ถ้าว่าโดยทั่วไป ก็เปล่าเลย นักเลงเหล่านั้นจะไม่แสดงตนเป็นคนพาล แก่คนในย่านเดียวกัน เพราะพวกเหล่านั้น ล้วนเป็นลูกหลานของชาวบ้านคนย่านนั้น ไม่รู้สึกเดือดร้อนอะไร ถ้าจะมีแต่คนอื่น เข้ามาทำเกะกะ ก็ต้องถูกนักเลงของย่านนั้นจัดการเอง ซึ่งตามปรกติก็ไม่ใคร่มีใครกล้าล้ำแดนเข้ามาเกะกะ ส่วนชาวต่างชาติ มีจีน

เป็นต้น ซึ่งเข้ามาศัยทำมาหากินในถิ่นนั้น ถ้าแสดงตนว่าเป็นกันเอง ก็ไม่เดือดร้อนอะไรนัก เรื่องขโมยชโจรตามปรกติก็ไม่มี จะมีก็แต่ลักเล็กลักน้อย ซึ่งก็ไม่ใคร่ปรากฏกี่มากน้อย ที่เกิดมีตำรวจขึ้น ก็เมื่อมีฝรั่งพวกกลาสีเข้ามาบ่อย ๆ ลางทีก็ลวนลามเกาะแกะผู้หญิงอย่างเจ้าชู้ยักษ์ หรือไม่ก็พาลหาเรื่องกับชาวบ้าน ขึ้นให้นักเลงโตเป็นผู้พิทักษ์สันติราษฎร์เสียเอง ก็เกิดเรื่องแน่ จึงต้องมีตำรวจขึ้นด้วยความจำเป็น ดังเล่าไว้แล้ว

ความเป็นอยู่ของหมู่ชาวบ้านร้านถิ่น ในย่านบ้านทวายสมัยโน้นเมื่อเทียบกับสมัยนี้ ก็เป็นชีวิตยังไม่มีความเจริญ ด้วยมีความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ ถ้านึกย้อนถึงชีวิตชาวบ้านสมัยปู่ย่าตายายต่อขึ้นไป ก็อาจเดาได้ว่า คงไม่ผิดแปลกแตกต่างกันกี่มากน้อย เพราะการเปลี่ยนแปลงเป็นความเจริญแบบปัจจุบัน สมัยปู่ย่าตายาย มีลักษณะเป็นไปอย่างแช่มช้า มีเวลาที่จะปรับปรุงสิ่งใหม่ต่อเนื่องกับสิ่งเก่า ให้เข้ากับจิตใจตนเอง ได้ทันท่วงที โดยไม่รู้สึกตัว ชีวิตอย่างนี้ก็เป็นสุขดี เพราะเป็นชีวิตของผู้มักน้อย อย่างที่พระท่านประพฤติกันอยู่ คือมีสิ่งต้องการอันจำเป็นเกี่ยวแก่ชีวิต หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง คือวัฒนธรรมทางวัตถุ เป็นอย่างง่าย ๆ และน้อยอย่าง นี่ข้าพเจ้ากล่าวทั้งในทางทฤษฎีและทางปฏิบัติตามที่เป็นจริงในสมัยหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่ในสมัยนี้ เพราะฉะนั้น ชาวบ้านสมัยเมื่อข้าพเจ้าเป็นเด็ก จึงมีเวลาว่างเป็นของตนเองอย่างเหลือเฟือ พอที่จะหาเวลาสงบวิเวกใจ ไกลจากเสียงอึกทึกครึกโครม ซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาในสมัยปัจจุบัน ที่ในกรุงในเมือง สภาพของชาวบ้าน ตามที่ข้าพเจ้ากล่าวมานี้ ถ้าถือมาตรฐานปัจจุบัน ก็ตกอยู่ในระยะที่ยังไม่เจริญก้าวหน้าทันเทียมเข้าถึงขั้นที่เรียกว่า อารยธรรม ซึ่งถือว่าเป็นขั้นสูงสุด คือยุคปรมาณู สิ่งใดซึ่งมีความเจริญเทิบโต สิ่งนั้นเมื่อถึงขั้นสูงสุดแล้ว ก็วกกลับ

เป็นธรรมดา อย่างเดียวกับคน ตามปรกติ เมื่อผ่านพ้นเป็นเด็กเป็นหนุ่มสาว และเป็นผู้ใหญ่แล้ว ก็เข้าเขตวัยชรา กลายเป็นเด็กอีก แล้วก็ตาย เราจะไม่สามารถทราบได้โดยแท้จริง ว่าหัวเลี้ยวหัวต่อแห่งวัยต่าง ๆ นั้น อยู่ที่ตรงไหน นอกจากจะสมมติกำหนดกันขึ้นเอง

ว่าถึงเด็กของถิ่นบ้านทวายสมัยข้าพเจ้าเป็นเด็ก มีโอกาสจะวิ่งเล่นว่ายน้ำเล่นที่ไหนก็หาได้ เดี๋ยวนี้ ถ้าจะวิ่งเล่นว่ายน้ำเล่น ก็ต้องไปที่ซึ่งจัดไว้ให้เป็นเฉพาะ ซึ่งเด็ก ๆ ตามปรกติ ไม่อาจไปได้ตามลำพง สมัยโน้น ถ้าจะสนุกรื่นเริง ก็รู้สึกว่าสนุก ๆ เพราะเป็นผู้ร่วมวงสนุกด้วย ถ้าจะกินเลี้ยง ก็กินอย่างอิ่มหมีพีมัน และรู้สึกว่าอร่อยจริง ๆ ด้วยนาน ๆ ที่จึงจะได้กินเลี้ยงสักครั้งหนึ่งเป็นพิเศษ โดยปรกติเฉพาะแต่ในเทศกาลวันตรุษสารทเท่านั้น ผิดกับปัจจุบัน ซึ่งมีความเจริญทางวัฒนธรรมก้าวหน้ามาไกล โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางวัตถุเกี่ยวกับชีวิต สิ่งที่คนแต่ก่อนรู้สึกว่าสนุกมาก อร่อยมาก ถ้าเทียบกับสมัยนี้ สมัยก่อนก็สู้สมัยนี้ไม่ได้ ห่างไกลกันลิบลับ สมัยก่อนความสนุก ความอร่อย มีลักษณะอย่างง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อนเหมือนอย่างสมัยปัจจุบัน แต่ความสนุก ความอร่อย ในสมัยก่อน มีมากกว่าสมัยนี้ ด้วยไม่มีกันทุกเมื่อเชื่อวัน ซึ่งทำให้เบื่อง่าย เพราะด้วยความจำเจ ต้องแสหาที่แปลก ๆ ใหม่ ๆ เข้ามาแทนที่อยู่ตลอดเวลา สิ่งที่ล่อตายวนใจ ยั่วให้อยากเมื่อก่อนและเมื่อนี้ก็เหมือนกัน แต่ก็มีกันตามส่วนแห่งความเจริญ ยิ่งเจริญเท่าใด ความรุนแรงก็ยิ่งเจริญตามเท่านั้นเพราะ ด้านหน้ามี ด้านหลังก็มีตามส่วนของมัน ด้วยเป็นเรื่องของความอยากความดิ้นรนที่ต้องแสหา ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งชั่งใจ ด้วยมีสิ่งแวดล้อมทางสังคม ชวนให้เป็นเช่นนั้น มีคำกล่าวของเก่าตั้ง ๒,๐๐๐ ปีกว่ามาแล้วอยู่บทหนึ่งว่า "เมื่อใดมีกินมีใช้

ได้เพียงพอ แก่ความเป็นอยู่ของคน เมื่อนั้นคนจึงจะรู้จักสมบัติผู้ดี" แต่ที่เป็นไปไม่ได้อย่างนั้น ก็เพราะเมื่อมีกินมีใช้ แม้เพียงพอแล้ว ก็ไม่พออยู่แค่นั้น ยังทะเยอทะยานตะเกียกตะกายเอาอย่างทางเอ้อเพื่อบำเรอเปรอสุขแห่งชีวิตสมัยปัจจุบัน ในที่สุด ความมีพอกินพอใช้ก็กลายเป็นความมีไม่พอกินพอใช้ สมบัติผู้ดีซึ่งเคยมีอยู่ก็หมดไป เพราะ "ขี้ก้อนใหญ่ให้เด็กเห็น" เด็กก็เอาอย่างตาม ถ้าเมื่อใดความเจริญทางกายและทางใจสมดุลกัน และเก่ากับใหม่ยังต่อเนื่องกันอยู่เสมอไม่ขาดตอน เมื่อนั้นคนจึงจะรู้จักสมบัติผู้ดี รู้ตนมากกว่ารู้คนอื่น

ข้าพเจ้าเคยครุ่นคิดอยู่บ่อย ๆ ว่าอะไรที่ทำให้เป็นตนเอง อย่างที่เป็นอยู่ในบัดนี้ ก็เพราะมีเครื่องยับยั้งไม่ให้ลืมตัวมาแต่เดิมนั่นเอง เครื่องยับยั้งนี้ ได้แก่บิดามารดาและน้อง ๆ ของข้าพเจ้า ซึ่งในฐานะที่เป็นบุตรหัวปี ข้าพเจ้ามีหน้าที่ทางมนุษยธรรมเป็นภาระจะต้อง "บำเรอพ่อกู บำเรอแม่กู" กระทำให้เกิดจินตนาการ เห็นกาลข้างหน้าว่าจะมีเป็นอย่างไร ถ้าละเลยต่อหน้าที่นี้ เมื่อหนุ่ม ความคิดและความรู้สึกที่จะเอาอย่างคนอื่นดังข้างต้นนี้ ก็มีรุนแรงไม่แพ้คนอื่น ๆ ที่รุ่นเดียวกัน แต่ความรุนแรงเรื่องอย่างนี้ ถ้าสามารถข่มไว้ได้ ก็ค่อยหาย "เข้มข้น" น้อยไปเองตามลำดับวัย แล้วก็มีหน้าที่คือเกียรติอย่างที่ภาษาฝรั่งเรียกว่า noblesse oblige เข้ามาแทนที่ เป็นเครื่องบังคับใจในที่สุดก็หัวเราะได้ด้วยสุขใจ เมื่อนึกย้อนดูตัวเองเพื่อฟื้นความหลัง และเป็นหัวเราะอย่างที่ในสำนวนฝรั่งว่า "ผู้ใดหัวเราะทีหลังก็หัวเราะได้นาน" ฉะนั้น

ข้าพเจ้าเมื่อยังเด็ก อยากจะเห็นทะเลและบ่าเขา ว่าตัวจริง หากได้เห็นเองจะเป็นอย่างไร จะแตกต่างกับที่ได้ยินได้เห็นในรูปภาพกี่มากน้อย แต่ก็ไม่มี

โอกาสจะเห็นได้ จนเมื่อโตเป็นหนุ่มทำงานแล้ว จึงได้เห็นเป็นครั้งแรก ผิดกับเด็กในบัจจุบัน ซึ่งรู้จักทะเลและบ่าเขา ได้ง่ายกว่าเมื่อก่อน ข้าพเจ้าเห็นทะเลและบ่าเขาเป็นคราวแรก รู้สึกตื่นตาตื่นใจชอบกล และก็ติดใจอย่างพูดไม่ถูก ครั้นต่อมาการไปเที่ยวทะเลและบ่าเขามีความสะดวกสบายแล้ว ถ้าไปซ้ำบ่อย ๆ ก็รู้สึกไม่ตื่นเต้นเหมือนเมื่อไปในครั้งแรก ซึ่งไปไม่สะดวกและลำบากลำบน จึงจำแม่น ทัศนียภาพทะเลและบ่าเขา ซึ่งได้ไปเห็นเป็นครั้งแรก รู้สึกดูถูมึงทึง เป็นไปอย่างธรรมชาติโดยแท้ แปลกกว่าที่เห็นในบัจจุบันเมื่อเจริญแล้ว ข้าพเจ้าได้เขียนพรรณนาความรู้สึกเมื่อไปเห็นบ่าเขาว่าเป็นอย่างไร อยู่ในเรื่อง *เที่ยวพระบาท* จึงไม่จำเป็นต้องเล่าซ้ำ เพราะจะกลายเป็นให้เห็นจุดอ่อนของคนแก่ไป

๒๙. เมื่อเรียนหนังสือ
การเรียนและการแห่เจ้า

ข้าพเจ้าเรียนหนังสือ ที่โรงเรียนอัสสัมชัญชั้นหนึ่ง ได้บีพอดี ก็ได้เลื่อนไปอยู่ชั้นสอง จำได้ว่าเรียนวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เป็นครั้งแรก เพิ่มขึ้นใหม่สองวิชา ส่วนวิชาอื่นก็มีคงเดิม เป็นแต่เรียนต่อจากที่เรียนมาแล้วในห้องหนึ่ง ส่วนเรื่องฝึกหัดเขียนหนังสือ จากแบบฝึกหัด ที่เรียกว่า exercise book ดูเหมือนจะมีจำกัดอยู่เฉพาะชั้นหนึ่งเท่านั้น ในชั้นสองและชั้นถัดไปไม่มี ส่วนเรื่องวาดเขียน และเรื่องหัดแต่งหัดแปล ยังมีอยู่ตลอดไป เป็นแต่มีความยากง่ายสูงขึ้นตามลำดับชั้นเท่านั้น ว่าถึงภาษาไทย คงเรียนอ่านและท่องจำ จากตำราเรียนชุด *มุลบทบรรพกิจ* ซึ่งในชั้น ๒ เรียนหนังสือ *วาหนิตินิกร* นอกนั้นก็มีฝึกหัดเขียนแต่งภาษาไทยและตามคำบอกบ้างตามสมควร นอกเหนือไปกว่าที่กล่าวนี้ ไม่มี เพราะวิชา เช่น ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ถือว่าเรียนอยู่แล้วในภาษาอังกฤษ

ข้าพเจ้าเล่าเรื่องเหล่านี้จากความจำ ลางแห่งก็นึกสงสัยว่า จะจำผิดหรือไม่ ไม่แน่ใจ จะคอยหาโอกาสพบและสอบถามเรื่องเหล่านี้ กับผู้ที่เคยเป็น

เพื่อนนักเรียนกันมา แต่ก็ล้มตายจากกันไปเกือบหมด ส่วนที่ยังมีชีวิตเหลืออยู่ ซึ่งข้าพเจ้ารู้จักและคุ้นเคย ก็ไม่ใคร่พบปะกัน นอกจากลางท่าน ๒ – ๓ คน ซึ่งก็ได้เคยพบปะกันบ้างลางครั้งลางคราว เมื่อสอบถามก็ไม่สู้ได้อะไรมากนัก เพราะข้อความที่ถาม เป็นเรื่องสามัญ ไม่อยู่ในความสนใจ ทั้งเป็นเวลาล่วงเลยมาแล้วกว่า ๕๐ ปี ใครจะสนใจทรงจำเอาไว้ได้ จำได้เท่าใด ก็บอกได้เท่านั้น ซ้ำลางทีก็อาจเป็นความจำที่สับสนและเลอะเลือนก็ได้ ถ้าสมอง ซึ่งถือว่าเป็นที่เก็บความจำ เปรียบเหมือนเป็นกระดาษซับ เมื่อยังใหม่อยู่ ก็ซับหมึกตัวหนังสือไว้ได้ชัดเจนดี แม้กระนั้น ก็แต่เฉพาะลางแห่งที่เห็นเด่นเท่านั้น นี่เท่ากับความจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่สนใจก็จำได้ดีกว่าเรื่องอื่น ต่อมากระดาษซับนั้นต้องถูกซับหมึกอยู่บ่อย ๆ ตลอดเวลามานาน จนกระดาษซับติดหมึกดำไปหมด แทบไม่มีช่องว่างเหลืออยู่ ถ้าขืนซับอยู่ร่ำไป ก็ไม่ติดหมึก นี่เห็นจะเทียบได้กับความจำของคนแก่ จำได้เดี๋ยวเดียวก็ลืม ที่จำไม่ได้ เอาทีเดียวก็มี ในที่สุดก็ถึงทลง กินแล้วก็ว่ายังไม่ได้กิน อย่าติเลยว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น ด้วยเป็นเรื่องของธรรมดา ขืนให้คนแก่จำอะไรได้ทั้งหมด ถ้ายังไม่เป็นบ้า ก็อาจเป็นบ้าได้ง่ายเข้า เพราะความจำจะเข้าไป "ตีกันยุ่ง" อยู่ในสมองอย่างวุ่นวาย ธรรมชาติจึงจัดการให้ลืมเสียบ้าง ที่ไม่จำเป็น นี่คือความกรุณาของธรรมชาติ ที่มีกับคนแก่

ในบรรดาวิชาที่ได้เรียน ในปีที่ ๒ และปีที่ ๓ และปีที่ ๔ คือภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และกวีนิพนธ์ในภาษาอังกฤษ ข้าพเจ้าเรียนได้ดี ส่วนวิชาเลข เรียนได้ปานกลาง แต่ค่อนไปข้างเลว ส่วนที่ด้อยกว่าเพื่อนคือวิชาวาดเขียนและระบายสี ที่ค่อยยังชั่วหน่อยก็เรื่องเขียนแผนที่ตามที่มีกำหนดไว้ในวิชาภูมิศาสตร์ วิชาภูมิศาสตร์นั้น เป็นตำราภาษาอังกฤษ

ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ข้อความซึ่งมีกล่าวไว้ จึงหนักไปทางเรื่องบ้านเมืองของเขา ส่วนที่เกี่ยวกับบ้านเมืองที่อื่น ซึ่งไม่ใช่ทางตะวันตก ก็กล่าวไว้บ้างตามสมควร ถ้าเป็นประเทศใหญ่หรือเป็นเมืองขึ้นของเขา อันเป็นเรื่องที่เขาสนใจ ก็กล่าวมากหน่อย ถ้าเป็นประเทศเล็ก ก็กล่าวเพียงเล็กน้อยเท่านั้น จะไปโทษกันก็ไม่ได้ ว่าทำไมไม่กล่าวเรื่องของเราให้มาก ๆ เพราะทุกคนย่อมถือตนเป็นใหญ่ อย่างเดียวกับเขาพระสุเมรุ ย่อมเป็นใจกลางของโลก หรือประเทศจีนเป็นเมืองกลางหรือมัธยมประเทศของโลก นอกนั้นเป็นแต่เมืองบริวารบัจจันตประเทศเท่านั้น ยิ่งกว่านี้ เมื่อจำเป็นจะต้องกล่าวถึงประเทศต่าง ๆ ให้มากกว่าที่มีกล่าวไว้ ถ้าผู้แต่งไม่เคยเห็นเคยรู้จัก หรือไม่เคยค้นมาก่อน ก็มักมีข้อความลางแห่ง เป็นเรื่อง "ยกเมฆ" เสียโดยมาก อย่างไรก็ดี ถ้าได้เรียนและได้อ่านไว้บ้าง อย่างน้อยก็ยังได้ความรู้เป็นอุปนิสัยปัจจัย เพราะข้อความที่กล่าว ถ้าเป็นเรื่องตามหลักวิชา หรือเป็นเรื่องกล่าวทั่ว ๆ ไป ซึ่งไม่ใช่เรื่องความเห็นยกตนข่มท่านเป็นที่ตั้ง ก็เป็นความรู้ที่ใช้ได้ ถ้าสนใจก็อาจศึกษาต่อด้วยตนเอง ดีกว่าไม่รู้เสียเลย เพราะ "รู้ไว้ใช่ว่าใส่บ่าแบกหาม" ส่วนเรื่องถูกผิดมากน้อยเพียงไร อยู่ที่ตัวเราผู้ศึกษาเองไม่ใช่อยู่ที่ตำรา นั่นเป็นเพียงท่องจำ คือสุตมัยปัญญาเท่านั้น แต่ผู้เรียนผู้อ่านยังจะต้องรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาด้วย คือมีจินตมัยปัญญา จึงพอที่จะรู้ได้ว่าเรื่องมีถูกผิดเพียงไร

ว่าถึงวิชาประวัติศาสตร์ ที่ข้าพเจ้าได้เรียน ก็เป็นทำนองเดียวกับวิชาภูมิศาสตร์ เพราะเป็นตำราภาษาอังกฤษ ซึ่งกล่าวถึงประวัติศาสตร์สมัยโบราณ โดยเฉพาะหนักไปทางเรื่องราวของชาวตะวันตกและของตะวันออกใกล้ ซึ่งมีเหตุการณ์ในสมัยโบราณ พัวพันกันอยู่อย่างใกล้ชิด นอกเหนือ

ไปกว่านี้ ก็มีกล่าวบ้างเท่าที่เขาเห็นว่าควรกล่าว ถ้าเป็นประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นตำราเรียนของคณะมิสเชนรี ในศาสนาคริสต์ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ซึ่งจะต้องกล่าวหนักไปทางเหตุการณ์เกี่ยวกับศาสนาของเขา แม้กระนั้น ถ้าเป็นตำราประวัติศาสตร์ที่ต่างนิกายกัน ก็มักมีข้อความลางแห่งขัดแย้งกันนี่ก็เป็นธรรมดาอีก อย่าว่าแต่ประวัติศาสตร์ที่ชาวคณะเกี่ยวกับศาสนาเป็นผู้แต่งเลย แม้ชาวคณะอื่นซึ่งไม่ใช่คณะศาสนาเป็นผู้แต่ง ก็มักเป็นทำนองเดียวกัน ไม่มากก็น้อย เหตุนี้จึงได้กล่าวมาแต่ต้นว่า การศึกษาหาความรู้ไม่ว่าเรื่องอะไร ไม่เฉพาะแต่เรื่องประวัติศาสตร์ ความสำคัญไม่ใช่อยู่เพียงท่องจำแต่อย่างเดียว ผู้อ่านยังต้องรู้จักฝึกฝนใช้ปัญญาตรองด้วยเหตุผล เมื่อเห็นจริงแล้วจึงเชื่อ ซึ่งทั้งนี้ก็เป็นไปตามพื้นความรู้ ที่แต่ละคนได้รับอบรมสะสมมา ถ้ากล่าวแยกเป็นเฉพาะแต่ละบุคคล ก็มีไม่เท่ากัน จะมีเท่ากันได้ก็แต่เมื่อกล่าวรวมเป็นอย่างทั่วไปเท่านั้น

ข้าพเจ้าจำได้แม่นยำจนกระทั่งทุกวันนี้ ว่าข้อความประโยคแรก ที่ขึ้นต้นแห่งบทที่หนึ่งของประวัติศาสตร์สมัยโบราณ ซึ่งเขาให้อ่านและท่องจำ เมื่ออยู่ชั้น ๒ มีดังนี้ "The world was creatd 4004 years before the birth of Christ." แปลว่า "โลกพิภพสร้างสวรรค์ให้มีขึ้น เมื่อ ๔๐๐๔ ปี ก่อนวันสมภพพระเยซูเจ้า" แล้วต่อไป ก็เล่าเรื่องพระเจ้าสร้างโลก และเรื่องราวเหตุการณ์ของชนชาติยิว แล้วก็เล่าเรื่องของประเทศอียิปต์และอาณาจักรต่าง ๆ ทางตะวันออกใกล้ ถัดไปก็เป็นเรื่องประเทศกรีกสมัยโบราณ และเรื่องความเจริญและความเสื่อมของอาณาจักรโรมัน นี่ก็เป็นธรรมดาอีกเหมือนกัน ไม่ว่าเป็นประวัติศาสตร์ของประเทศชาติไร เพราะผู้รู้หนังสือในสมัยโบราณ ได้แก่พวกบรรพชิต ที่ท่านเอาเรื่องศาสนามากล่าวไว้ ก็เพื่อ

จะสอนศาสนาแก่ประชาชนทางอ้อม ให้เกิดความศรัทธาปสาทะในศาสนาและประเทศชาติของตนเป็นที่ตั้ง และต้องกล่าวความจริงให้มันยิ่งกว่าความจริงไว้เป็นดี เพราะคนชอบอย่างนั้น ด้วยทำให้เกิดจินตนาการรื่นรมย์ มีอย่างนี้ ไม่ใช่ผูกขาดแต่ศาสนาใดเป็นเฉพาะ ข้าพเจ้าเคยซักถามข้อความเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของศาสนาคริสต์ลางแห่ง เป็นทำนองเชิงปรารภ กับท่านภราดรฮีแลร์ ท่านก็ตอบตัดบทแต่สั้น ๆ ว่า "จะไปเอาความคิดเห็นและความเชื่อถือของคนสมัยโบราณ มาปรับเทียบกับของคนสมัยปัจจุบันจะตรงกันได้อย่างไร" ข้าพเจ้าก็ได้สติว่า เราจะเอาไม้เมตร ไปปรับวัดเข้ากับไม้วา ย่อมไม่เท่ากันวันยังค่ำ นอกจากจะปรับทดทอนกัน ก็พอจะเปรียบเทียบกันได้บ้าง

การเรียนเรื่องประวัติศาสตร์สมัยโบราณ แม้จะไม่ต้องการรู้อย่างนักประวัติศาสตร์ แต่ถ้าได้รู้เอาไว้บ้าง ก็ยังดีกว่าไม่รู้เสียทีเดียว เพราะเราจะรู้จิตใจของชนชาติที่เป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ประเทศชาติของเขา ตลอดจนรู้ความคิดความเห็น เรื่องศาสนาที่เขานับถือ ก็อาจหาได้จากการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยโบราณ เราอย่าลืมว่า คนไม่ใช่มีแต่เรื่องทำมาหากินอันเป็นความจำเป็นและความต้องการของชีวิตหรือร่างกาย นี่เป็นเรื่องทางเศรษฐกิจ นอกนี้คนยังมีความจำเป็นและต้องการปัญญาและความรู้สึกทางจิตใจด้วย เพราะมนุษย์มีปัญญาดีกว่าสัตว์ จึงสามารถสร้างสิ่งที่ใช้แทนมือตน คือเครื่องมือ ตลอดจนสามารถสร้างเครื่องใช้และสิ่งอื่น ๆ ขึ้นได้ และมีความเจริญคลี่คลายเป็นลำดับมา จนถึงสามารถสร้างเครื่องจักรเครื่องยนต์กลไก ความรู้จักสร้างสิ่งเหล่านี้ เรียกรวมเป็นคำเฉพาะว่า เทคนิควิทยา (technology) เพราะฉะนั้น คนจะมีปัญญาความรู้เจริญขึ้นได้ ไม่ใช่อยู่แต่

เรื่องทำมาหากินอย่างเดียว แต่ยังรู้จักบำรุงบัญญาความคิดให้มีความเจริญขึ้นด้วย เป็นเครื่องช่วยการทำมาหากินให้สะดวกสบายยิ่งขึ้น เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า "คนเป็นสัตว์สังคม" เพราะรู้จักปรับตนเองให้เข้ากันได้กับสิ่งธรรมชาติที่แวดล้อมตนอยู่ โดยฝึกฝนตนเองจนเป็นนิสัยความเคยชิน เกิดเป็นประเพณีขึ้น เมื่อจะคิดหรือทำอะไร ก็มีกิริยาอาการแสดงออกตามนิสัยที่เคยชินนั้น ๆ ซึ่งเรียกเป็นคำเฉพาะว่า พฤติกรรม (behaviour)

นอกนี้ มนุษย์ยังมีบัญญาสามารถรวมกันและปกครองกันเป็นหมู่เหล่าให้เข้ากันได้ดี มีสามัคคีธรรม เพราะต่างคนในหมู่ รู้จักสิทธิและหน้าที่ของตนแต่ละคน ว่าประพฤติตนอย่างใดจึงจะถูกหรือผิด ตามมาตรฐานที่สังคมกำหนดไว้ เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "คนเป็นสัตว์การเมือง" เพราะคนอาจรู้จักสิทธิและหน้าที่ มีบทบาทเป็นทั้งผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครองอยู่ในตัว เป็นอย่างนี้อยู่ด้วยกันทุกตัวคน แล้วคนยัง "เป็นสัตว์มีมนุษยธรรม" ด้วย คือมีสิ่งที่คนพึงมี ได้แก่ความดีงามและความจริง เหตุนี้คนจึงต้องมีศาสนาและปรัชญา และต้องมีศิลปและวรรณคดี เพราะสิ่งเหล่านี้มีค่ายิ่งแก่จิตใจ อันจะกำหนดเป็นราคาอย่างสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นวัตถุหาได้ไม่ ผู้ใดได้ศึกษาอบรมเรื่องเหล่านี้ไว้บ้าง ก็จะทำให้คนนั้น เป็นคนโดยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น กระทำให้เกิด "สุขกายสบายใจ" ควบคู่กันไปทั้งทางกาย ทางสังคมและทางใจ ตามส่วนที่ควรกัน ถ้าบกพร่องเสียแต่ทางหนึ่งทางใดในสามทางนี้ ก็ทำให้ทางที่ยังไม่บกพร่อง ให้ต้องพลอยบกพร่องไปตามด้วย เพราะเป็นสิ่งซึ่งต้องถ้อยทีถ้อยอาศัยกันอยู่ จะแยกออกจากกันให้เด็ดขาด ไม่ได้ นอกจากแต่ในทางทฤษฎี

พิจารณากันตามนี้ ก็จะเห็นได้ว่า การศึกษาเรื่องภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ อย่างน้อยให้มีความรู้ไว้บ้าง ก็ทำคนให้เป็นคนโดยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพราะภูมิศาสตร์จะทำให้เรารู้เรื่องของโลกกว้างขวางออกไป ว่าไม่ใช่มีแต่เราเท่านั้น แต่ยังมีชนชาติอื่นอีกด้วย และทำให้รู้ได้ว่าคนเหล่านั้นมีภูมิประเทศและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเป็นอย่างไร มีการทำมาหากินกันอย่างไร และมีการปกครองกันอย่างไร ส่วนประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แก่ประเทศชาติที่พรรณนาไว้ว่าแรกเริ่มเดิมที ชนชาวประเทศชาติเหล่านี้ มีความเป็นอยู่ เกี่ยวกับเรื่องทำมาหากิน การปกครอง ศาสนาและศิลปวิทยา ว่าเป็นมาอย่างไร แล้วเจริญคลี่คลายเป็นความเจริญมาได้อย่างไร และทำไมลางประเทศชาติ จึงต้องเสื่อมและสูญสิ้นไป เหล่านี้เป็นต้น ก็จะทำให้เราเข้าใจได้บ้าง ไม่มากก็น้อย ว่าประวัติของบุคคล ก็มีความเป็นไป ทำนองเดียวกับประวัติของคนในสังคม คือคนในส่วนรวม มีประเทศชาติเป็นต้น แล้วก็จะทำให้เรามีความรักชาติยิ่งขึ้น มากกว่ามีใจคับแคบเพราะหลงชาติ

เมื่อข้าพเจ้าเรียนอยู่ในห้องสอง ได้คะแนนเรียนที่เกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์สมัยโบราณ อยู่ในอันดับต้น ๆ เสมอ เมื่อถึงเวลาสอบซ้อมทำคะแนนรวมประจำเดือน ก็ได้คะแนนอยู่ในอันดับต้น ๆ เช่นเดียวกัน แสดงว่าคะแนนที่ได้ทางวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของข้าพเจ้า และรวมทั้งการแต่งและการแปลภาษาอังกฤษด้วย ไปช่วยเพิ่มเติมคะแนนในวิชาอื่นที่ด้อยได้มากทีเดียว ลางเดือนคะแนนได้ ตกอยู่ในอันดับต้น ๆ ได้ที่ ๒ ๓ และ ๔ ก็มีอยู่บ่อย ๆ แม้ในตอนปลายปี ที่เรียนอยู่ในห้องนี้ ได้คะแนนตกอยู่ที่ ๒ เป็นส่วนมาก แต่ก็ไม่ทำให้สามารถตะเกียกตะกายขึ้นไปได้ถึงที่

๑ สักครั้งเดียว เพราะมีคู่แข่งขันอยู่คนหนึ่ง ซึ่งขึ้นหน้าข้าพเจ้าเสมอ เพราะเขาต้องเรียนซ้ำชั้นมาปีหนึ่ง เราทั้งสอง แม้เป็นคู่แข่งขัน แต่ก็เป็นเพื่อนกันได้อย่างสนิทสนม เมื่อเราออกจากโรงเรียนอัสสัมชัญไปแล้ว ก็ยังไปมาหาสู่ที่บ้านของแต่ละฝ่ายอยู่เสมอ เพิ่งจะมาเห็นห่างกันเมื่อภายหลัง เพราะต่างฝ่ายรับราชการต่างกรม ต่างกระทรวง การวิสาสะกันมาแต่เดิมขาดตอน จึงเป็นเหตุให้ต้องเห็นห่างไป เมื่อนาน ๆ พบปะกันสักครั้ง ก็ได้แต่ทักทายกันตามธรรมเนียมเท่านั้น ด้วยมีวิถีชีวิตต่างกัน ท่านผู้นี้ยังมีชีวิตอยู่ แต่มีอายุอ่อนกว่าข้าพเจ้าสองปี

รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง เมื่อขึ้นชั้น ๓ ด้วยกัน ในเดือนแรก ๆ การทำคะแนนในวิชาที่เรียน เพื่อนข้าพเจ้าก็ยังขึ้นหน้าได้ที่ ๑ ที่ ๒ แต่บังเอิญต่อมาไม่ช้า เพื่อนข้าพเจ้าคนนี้ก็ต้องล้มเจ็บลง มาเรียนไม่ได้เสียตั้งเดือน เมื่อหายแล้วกลับมาเรียนใหม่ คะแนนเรียนตกไปอยู่ในอันดับหลัง ๆ คะแนนของข้าพเจ้ายังอยู่ในอันดับที่ ๑ และที่ ๒ เสมอ ครั้นต่อมาอีกปี เราได้เลื่อนขึ้นชั้น ๔ เพื่อนของข้าพเจ้าคนนี้ เรียนอยู่ได้ไม่ช้าก็ลาออกไปเข้าโรงเรียนสวนกุหลาบ ภายหลังสอบไล่ชิงทุนได้ไปศึกษาวิชาครูที่ในประเทศอังกฤษ เมื่อสำเร็จแล้วกลับมารับราชการอยู่ในโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ภายหลังไปเป็นอธิบดีกรมไปรษณีย์โทรเลข สมัยรัชกาลที่ ๖ แล้วในที่สุดได้ ไปรักษาการตำแหน่งปลัดกระทรวงศึกษาธิการ สมัยเมื่อเปลี่ยนการปกครองใหม่ ๆ ท่านผู้นี้คือ ผู้ที่ข้าพเจ้าชักชวนให้ไปสมัครสอบวิชาภาษาไทยประโยค ๒ ดังได้เล่าไว้แล้ว เมื่อเพื่อนข้าพเจ้าผู้นี้ ไปอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบใหม่ ๆ ยังไม่มีเพื่อยืมหนังสือชุดเทพนิยายของแอนดรู แลง มาให้ข้าพเจ้าอ่านอยู่บ่อย ๆ ด้วยเห็นข้าพเจ้าชอบและเพราะได้อ่านหนังสืออย่างนี้มาก มีเรื่องเทพนิยายของกริมน์

ของแฮนส์แอนเดอร์สันและเรื่อง *Alice in Wonderland* ด้วย ที่ทำให้ข้าพเจ้าชอบอ่านหนังสือชนิดนี้ ผลที่ได้จากการอ่าน ทำให้ข้าพเจ้าศึกษาหนังสือวรรณคดีอังกฤษเมื่อภายหลังได้สะดวกขึ้นมาก เพราะด้วยอะไร จะงดเอาไว้ก่อน

เมื่อข้าพเจ้าเรียนอยู่ชั้น ๓ ภราดรออกัสตัส เป็นผู้สอน ท่านผู้นี้เป็นครูใจดีมาก ผิดกับลักษณะลางประการของท่านที่มีอยู่บนศีรษะ ซึ่งควรจะเป็นคนใจน้อยมากกว่าเป็นคนใจดี ลูกศิษย์กลับเนรคุณท่าน ที่บังอาจไปตั้งฉายาเรียกท่านอันเป็นคำไม่มีคารวะนัก ลางทีท่านคงจะไม่เคยได้ยินฉายาที่ตั้งนี้ก็ได้ ท่านจึงมีใจดีอยู่ได้ ส่วนครูที่สอนชั้น ๔ ชื่อ ภราดรคาเบรียลเป็นคนสอนดีเหมือนกันและไม่ดุ แต่เคร่งขรึม ท่านผู้นี้ไม่ปรากฏว่ามีฉายา ขณะข้าพเจ้าเรียนอยู่ห้อง ๔ การเรียนของข้าพเจ้าไม่ปรากเปรื่อง ด้วยคะแนนเรียนตกไปอยู่ในอันดับที่ ๕ ที่ ๖ เสมอ ทั้งนี้เพราะมีนักเรียนขนาดโค่ง ซึ่งเรียนภาษาฝรั่งเศสจบแล้ว สมัครเข้าเรียนภาษาอังกฤษอยู่ ๓ – ๔ คน ซึ่งล้วนเป็นคนเข้ารีตคริสตัง ลางคนก็เป็นคนเลือดผสม ในจำนวนนักเรียนโค่งเหล่านี้ ภายหลังลางคนออกไปรับราชการ มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา และมีตำแหน่งเป็นอัครราชทูตไทยก็คนหนึ่ง ที่มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง รับราชการอยู่ในกรมสาธารณสุขก็คนหนึ่ง นี่กล่าวเท่าที่จำได้ ความจริงท่านเหล่านี้ มาสมทบเรียนตั้งแต่ข้าพเจ้าเรียนอยู่ในชั้น ๒ แต่ตอนนั้นการเรียนประวัติศาสตร์สู้ข้าพเจ้าไม่ได้ เพราะยังใหม่อยู่กับเรื่องภาษาอังกฤษ ต่อมาเมื่อเรียนกันไปนาน ๆ เด็กก็ต้องแพ้ผู้ใหญ่เป็นธรรมดา เพราะเด็กไวแต่เรื่องความจำอย่างเดียว ที่จะมีความคิดเหมือนผู้ใหญ่ไม่ได้ และความไวในการท่องจำของข้าพเจ้า แม้ถึงครูจะเคยทดลอง โดยส่งหนังสือที่ไม่เคยอ่าน

ให้ท่องจำ มีกำหนดชั่วระยะเวลาหนึ่ง เพื่อจะดูว่าใครจะจำได้มากกว่ากัน ข้าพเจ้าก็ท่องจำได้ไวกว่าคนอื่น จนถึงนักเรียนโค่งคนที่ภายหลังได้เป็นอัครราชทูตไทย มองดูข้าพเจ้าเขม่ง ในขณะที่ข้าพเจ้าว่าปากเปล่า แต่การท่องได้ไวของข้าพเจ้า ก็เป็นเหมือนไฟพะเนียง ลุกพู่อยู่ครู่เดียวชั่วแล่น ก็หมดไป จะยังจำได้ ก็กระท่อนกระแท่นเต็มที แม้โตขึ้น หากว่าจะเป็นผู้ยังไวอยู่ในเรื่องท่องจำ ซึ่งเป็นของดี แต่ก็จะทำให้ความคิดที่รู้จักแยกแยะด้วยเหตุผล หรือวิเคราะห์ เพลาลงไปเป็นธรรมดา เพราะไปถ่วงหนักอยู่เสียที่เรื่องจำ มากกว่าเรื่องคิด

เมื่อขณะข้าพเจ้าอยู่ในชั้น ๓ โรงเรียนเขามีงานปี แสดงผลงานของนักเรียน และมีแจกรางวัลแก่นักเรียนที่เรียนดีด้วย งานแสดงนี้ ก็ปีจะมีสักครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าไม่ทราบ ที่ไม่ทราบเพราะไม่ได้เอาใจใส่ แต่ไม่ได้มีกันทุกปี นี่เป็นของแน่ สิ่งที่นำออกแสดงเป็นภาพวาดเขียนส่วนมาก ซึ่งข้าพเจ้าไม่มีส่วนได้เกียรติ ได้รับเลือกนำผลงานประเภทนี้ของข้าพเจ้าออกแสดงด้วย เพราะมีฝีไม้ลายมือเรื่องอย่างนี้เลวเต็มที ดังได้กล่าวไว้แล้ว แต่งานแสดงครั้งนั้น ข้าพเจ้าก็พลอยได้รับรางวัลกับเขาด้วย เพราะทำคะแนนเรียนได้ดีเยี่ยม เกี่ยวกับการแปลไทยเป็นอังกฤษและอังกฤษเป็นไทย รางวัลที่ได้รับเป็นหนังสืออังกฤษ เรื่องเผชิญภัยในประเทศนิคาราก้ว ประเทศอเมริกากลาง เป็นหนังสือชุด Books for Boys ซึ่งส่วนมาก แฮนตี้เป็นผู้แต่ง นอกนี้ก็ยังได้รางวัลหนังสืออีก ๒ เล่ม แต่ขนาดและความหนารองลงมาโดยลำดับจากเล่มแรก เล่มหนึ่งว่าด้วยเรื่องธงชาติต่าง ๆ แต่ที่ชอบมากก็ที่มีรูปธงระบายสีด้วย เล่มนี้ข้าพเจ้าให้เพื่อนคนที่กล่าวมาข้างต้นไป เพื่อชดใช้เรื่องทำรถจักรยานของเขาหัก อีกเล่มหนึ่งขนาดเล็กกว่าเพื่อน

เป็นเรื่องพรรณนาต้นไม้ต้นหญ้า ที่ขึ้นอยู่เป็นสามัญ ตามละแวกชนบทประเทศอังกฤษ สองเล่มหลังที่กล่าวนี้ จะได้รับเป็นรางวัลสำหรับวิชาไรจำไม่ได้ แต่คงไม่ใช่รางวัลที่ ๑ อาจเป็นรางวัลที่ ๒ และที่ ๓ โดยลำดับก็ได้

ข้าพเจ้าจะพักเรื่องเรียนหนังสือไว้เท่านี้ก่อน เพราะนึกอะไรขึ้นได้อย่างหนึ่ง ซึ่งควรจะเล่าบันทึกไว้ คือเรื่องแห่เจ้าของชาวจีนเป็นกระบวนใหญ่ที่บังเอิญข้าพเจ้าได้ดู และเป็นเหตุการณ์สำคัญตอนหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องอั้งยี่ กระบวนแห่เจ้าคราวนั้น ได้ความว่านาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง นัยว่าเริ่มตั้งกระบวนที่ศาลเจ้าโรงเกือก ซึ่งอยู่ติดกับกรมเจ้าท่าเวลานี้ แห่ไปตามถนนตลาดน้อยและถนนสำเพ็ง แล้วเดินกระบวนเลี้ยวไปตามถนนไรไม่ทราบ แต่ที่ทราบแน่ คือเดินกระบวนกลับมาทางถนนเจริญกรุง ถ้าเช่นนั้นคงเลี้ยวไปตามถนนจักรเพชรและถนนมหาราช เพราะในเวลานั้นข้าพเจ้าเชื่อว่าถนนพาหุรัดยังไม่มี แล้วคงจะไปเลี้ยวขวาไปตามถนนสนามชัย ไปเข้าถนนเจริญกรุง ตรงมุมสวนสราญรมย์ ระยะทางเดินของกระบวนแห่ออกจะยาวมากไป ถ้าไม่ใช่ ก็ต้องเลี้ยวขวา เมื่อลงสะพานหันแล้ว ไปตามถนนมหาชัย เข้าถนนเจริญกรุงที่สะพานดำรงสถิต คือสะพานเหล็กบน ตรงที่เป็นประตูสามยอด ซึ่งเวลานั้นยังมีอยู่ ถ้าเดินกระบวนแห่ทางนี้ ระยะทางก็สั้นเข้ามาก คนเข้ากระบวนแห่เดินได้ ไม่ถึงกับจะเหนื่อยเมื่อยล้านัก เพราะคนแต่ก่อนเดินเก่ง ด้วยไม่มีโอกาสจะนั่งรถได้บ่อย ๆ เหมือนกับในสมัยปัจจุบัน ขาที่ธรรมชาติสร้างไว้ให้เดิน ยังไม่ถึงกับเสื่อม เดินไม่ใคร่ไหว เหมือนกับที่เป็นกันอยู่เวลานี้ส่วนมาก

ข้าพเจ้าเจอกระบวนแห่ซึ่งกล่าวนี้ที่ถนนเจริญกรุง จะเจอตรงไหน จำไม่ได้ แล้วข้าพเจ้าก็เดินตามกระบวนแห่มา ท่านก็ทราบดีว่า กระบวนแห่ของจีน โดยเฉพาะชาวแต้จิ๋ว สำคัญอยู่ที่มีล่อโก๊ เสียงกลองเสียงฆ้องเสียงม้าล่อที่ดังขรมอึกทึกครึกโครม เหมาะกับงานครึกครื้นเช่นนั้น กระบวนครั้งนั้นยืดยาวมาก มีล่อโก๊เข้าแห่มากวงด้วยกัน แต่ละวงก็มีธงทิวแพรสีต่าง ๆ ที่เป็นธงขนาดใหญ่ ก็มีคนแบกตามแนวนอนหัวท้าย เข้าริ้วเดินขนาบข้างเป็นสองสาย จีนที่เข้ากระบวนแห่ แต่งตัวด้วยแพรและผ้าสีต่าง ๆ ตามชุดของวงล่อโก๊จะกำหนดขึ้น คนที่แบกธงส่วนมากอมก้อนยาฉุนขนาดเท่าผลหมากขนาดเล็ก ให้ตุ่ยออกมาจากปาก ลางคนก็สวมแว่นตาโต พันหางเปียไว้บนศีรษะทุกคน กิริยาอาการและหน้าตาที่แสดงออกอย่างหยิ่ง ๆ บอกว่าเป็นอั้งยี่ ถ้าใครขวางหน้าก็ต้องตีกัน ข้าพเจ้าเดินตามกระบวนแห่จากถนนเจริญกรุง จนถึงสามแยก ซึ่งเวลานั้นยังเป็นสามแยกอยู่ ยังไม่เป็นห้าแยกดังในบัดนี้ แล้วข้าพเจ้าได้ยินเสียงเอะอะผิดปรกติ และเห็นคนที่ในกระบวนชุลมุนวุ่นวายกันโกลาหล ได้ความว่าเกิดตีกันอุตลุด ว่าอั้งยี่ยกพวกตีกัน ข้าพเจ้ายืนดูอยู่ครู่ใหญ่ แล้วจะอย่างไรต่อไป ข้าพเจ้าจำไม่ได้ คงทราบเมื่อภายหลังว่าถูกเจ้าหน้าที่มาปราบ เรื่องจึงสงบลง นับแต่นั้นมาความฮึกคะนองของพวกอั้งยี่ก็ซบเซา ไม่ปรากฏอื้อฉาวอย่างใหญ่เหมือนคราวนั้น กระบวนแห่มีล่อโก๊ ซึ่งแต่ก่อนเคยเห็นอยู่เสมอ ก็หมดไป จะมีเหลืออยู่บ้าง ก็ในงานแห่ถือชิงช้า ซึ่งพระยายืนชิงช้าคนใด มีอิทธิพลในหน้าที่เกี่ยวกับชาวจีน ชาวจีนก็เอาล่อโก๊มาช่วยเข้ากระบวนแห่ด้วย เพื่อให้ครึกครื้น แต่ก็ไม่มีมากมายเหมือนที่เห็นครั้งนั้น

ผู้ใหญ่ข้าพเจ้าเคยเล่าว่า ครั้งสมัยรัชกาลสมเด็จพระบิยมหาราช เคยมีแห่เจ้าโตงเตงเป็นที่เลื่องลือกันมาก เพราะเกี้ยวที่มีเจวดเป็นรูปเจ้าอยู่ในนั้น จะทำปฏิหาริย์แกว่งไกวโตงเตงไปมาตลอดทาง ในขณะที่คนหามไปในกระบวนแห่ คนที่เห็นก็เชื่อ เข้าใจว่าเจ้าโตงเตงศักดิ์สิทธิ์มาก คราวหนึ่งสมเด็จพระบิยมหาราชสนพระราชหฤทัยจะใคร่ทอดพระเนตร ตรัสสั่งให้กระบวนแห่เจ้าโตงเตงผ่านไปทางหน้าที่นั่ง ซึ่งข้าพเจ้าไม่ได้ซักถามว่าที่ตรงไหน เข้าใจว่าจะเป็นที่เดียวกับที่เสด็จประทับ ทอดพระเนตรกระบวนแห่ถึงชิงช้า เมื่อเจ้าโตงเตงมาถึงหน้าที่นั่ง มีรับสั่งให้หยุดกระบวน ตรัสสั่งให้ตำรวจหลวงเข้าไปหามเกี้ยวเจ้าโตงเตง แทนพวกจีนที่หาม แล้วหามเดินดูสักครู่หนึ่ง ปรากฏว่าเกี้ยวเจ้าโตงเตงคงเป็นไปตามธรรมดา ไม่แกว่งไกวโตงเตงเหมือนกับที่ชาวจีนหาม ลางทีเจ้าจะเกรงกลัวพระบารมีก็เป็นได้ เพราะฉะนั้น เรื่องจะจริงหรือไม่จริง จึงอยู่ที่ความเชื่อ ไม่ใช่อยู่ที่เรื่องเหตุผล จะเอาเรื่องเหตุผล เข้าไปหักล้างข้อเท็จจริง ซึ่งผู้เชื่อรู้สึกเชื่ออยู่แล้วว่าเป็นจริง ก็ไม่ทำให้เขามีความฉลาดขึ้นได้ ข้าพเจ้าไม่เคยคิดเลยว่าเรื่องเจ้าโตงเตงนี้ จะมีอายุมาถึงสมัยปัจจุบัน ซึ่งเป็นยุคปรมาณู เพราะเมื่อ ๓—๔ เดือนที่ล่วงมานี้ คือราวต้นปี พ.ศ. ๒๕๑๐ นี้เอง ได้อ่านพบเรื่องเจ้าโตงเตงเป็นครั้งแรกในชีวิตข้าพเจ้า ในหนังสือพิมพ์ *บางกอกเวิล* ฉบับวันอาทิตย์ พรรณนาเรื่องราวแห่เจ้าโตงเตงที่จังหวัดตรัง พร้อมทั้งมีภาพถ่ายประกอบอยู่ด้วยหลายภาพ แม้ข้อความที่มีพรรณนาไว้ จะไม่ได้กล่าวว่าเป็นเจ้าโตงเตง แต่ข้อความที่เล่าว และรูปภาพที่ตีพิมพ์แสดงไว้ บอกชัดว่าเป็นอื่นไม่ได้ นอกจากจะเป็นเรื่องเจ้าโตงเตง

ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วแต่ต้น ถึงเรื่องแห่เจ้า จนเกิดพวกอั้งยี่ตีกันพลันใหญ่ที่ตำบลสามแยก ตั้งแต่นั้นมา แห่เจ้าขบวนใหญ่ก็ถูกห้าม ข้าพเจ้าเข้าใจว่าขบวนแห่เจ้าที่กล่าวนี้ จะเกี่ยวข้องกับเจ้าเฮียนเทียนเชี่ยงตี่ ที่ศาลเจ้าเก่า จึงมีงานฉลองประจำปี มีงิ้วประชันกัน ๒ โรง ตลอดวันตลอดคืน อยู่หลายวันหลายคืน เห็นจะตั้ง ๕ วัน ๕ คืนก็เป็นได้ ได้ความว่างานนี้ เขาเชิญเจ้าพ่อเสือ ซึ่งมีศาลอยู่ที่ถนนตะนาว เยื้องวัดมหรรณพ์ไปดูงิ้วด้วย ล่วงต่อมานาน เมื่อข้าพเจ้าโตเป็นผู้ใหญ่แล้ว บังเอิญผ่านไปทางศาลเจ้าพ่อเสือ เหลือบเห็นป้ายที่มีอยู่หน้าศาลว่า "เฮียนเทียนเชี่ยงตี่" ซึ่งเป็นชื่อเดียวกับที่ศาลเจ้าเก่า ก็แปลกใจ ที่เจ้าชื่อเดียวกัน เมื่ออยู่กันคนละศาล ก็อาจอัญเชิญไปดูงิ้วร่วมกันได้ ทั้งนี้ก็เป็นเรื่องของคน มากกว่าเป็นเรื่องของเจ้า เรื่องจะต้องเป็นเช่นนี้ หนีไม่พ้น เพราะ "ต้องมีคน ๑๐๘ ชนิดผสมกัน โลกจึงเป็นโลกอยู่ได้"

วันไหนมีงิ้วประชันกันที่ศาลเจ้าเก่า ถ้าเป็นคืนวันเสาร์และรุ่งขึ้นเป็นวันอาทิตย์หยุดเรียน ข้าพเจ้าก็ไปค้างคืนที่บ้านอาหญิงคนหนึ่ง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้กับศาลเจ้าเก่าเพื่อจะได้ดูงิ้วตอนค่ำวันเสาร์ได้สะใจ เพราะงิ้วที่ประชันกันนั้น แต่ละโรง แสดงอย่างเต็มฝีมือ จะหาดูที่อื่นไม่ได้ง่าย แต่การดูของข้าพเจ้า ไม่สะดวกนัก เพราะคนยืนดูงิ้วกันล้นหลาม ทั้งเจ้าตัวก็เป็นเด็ก ถ้าไม่ได้ขี่คอคนอื่นดู ก็ดูไม่เห็นเป็นส่วนมาก นี่ก็เหมือนกับเรื่องเด็กที่เจริญเติบโตมาได้จนป่านนี้ ก็เพราะได้อาศัยที่ผู้ใหญ่ยอมให้ขี่คอมาก่อนทั้งนั้น ลางคราวข้าพเจ้าเขย่งชะเง้อด้วยอยากดูเต็มที่ เพราะงิ้วกำลังรบกันทำให้เร้าใจ แต่ก็ดูไม่เห็น อดรนทนอยู่ต่อไปไม่ได้ ก็ปีนขึ้นไปดูบนกำแพงข้างของศาล ซึ่งเป็นกำแพงเตี้ย ๆ เกือบจะเป็นกำแพงแก้วอยู่กลาย ๆ แม้ที่บน

กำแพงจะมีเด็กนั่งอยู่หลายคน แต่ก็ยังมีที่ว่างเหลืออยู่บ้าง ครั้นเมื่อบีนขึ้นไปนั่งดูอยู่บนนั้นแล้ว ก็ทนนั่งอยู่ได้ไม่นาน เพราะเป็น "กำแพงฝาเจียด" คือมีหลังเป็นสันสอบแหลมขึ้นไป ไม่บ้านแบบราบเหมือนกับกำแพงธรรมดา *เจียด* คือเชี่ยนหมากของโบราณ รูปเป็นหีบ ซึ่งมีฝาบิดสอบแหลมขึ้นไป (ดูคำ *เจียด* ในสารานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน) ลางคราวข้าพเจ้าเข้านอนแต่หัวค่ำ ไปตื่นเอาตอนดึก โดยผู้ใหญ่ปลุกให้ลุกขึ้น แล้วก็ไปดูงิ้วตอนนั้น ซึ่งไม่มีคนดูมากเหมือนเมื่อตอนหัวค่ำ แต่ก็มีคนดูอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน งิ้วเล่นตอนดึก ไม่เร้าใจข้าพเจ้าเท่ากับตอนหัวค่ำ ด้วยไม่ค่อยเป็นเรื่องรบกันกี่มากน้อย บิดาข้าพเจ้าเคยเล่าให้ฟังว่า คู่งิ้วประชันกันที่ศาลเจ้าเก่าตอนไหนไม่น่าดู เท่ากับตอนหัวต่อที่กำลังเปลี่ยนจากโรงหนึ่งเป็นอีกโรงหนึ่ง เพราะตอนนั้น ต่างโรงก็แข่งกัน ว่าใครในคู่แข่งขันจะได้แสดงก่อนกว่ากัน เพราะฉะนั้น การขนหีบบรรจุเครื่องงิ้ว ซึ่งเป็นหีบขนาดใหญ่และหนักไม่ใช่เล่น ถูกยกขึ้นไปตั้งบนโรง ดูเหมือนจะปลิวลอยขึ้นไปเอง นี้เป็นด้วยอำนาจความแรงดันที่จะเอาชนะกันนี้ ถ้าอำนาจความแรงดันเพื่อจะเอาชนะกันนี้ มนุษย์จะนำมาใช้แข่งเอาชนะกัน ในทางเรื่องทำคุณงามความดี ก็จะดีหาน้อยไม่ แต่นี่ไม่ใช่เรื่องแข่งกันเพื่อเอาหน้า เรื่องแข่งเอาชนะกันอย่างแรกจึงไม่มี

สารบาญค้นคำ

ก

กริมม์, กฎ ๓๓
กะสิดะ, บทกวี ๓๘๗
กัปตันบุช, อู่ ๓๓๒
ก๊าส, น้ำมัน ๖๘
กูบ, รถ ๒๑
เก๋ง, รถ ๒๑
แก้ง ก้น, ไม้ ๒๒๕
เกิดเต, โรงพิมพ์ ๓๑๖

ข

ขนมจีน – น้ำยา ๓๔๑ – ๓๔๒

ค

ครองใหญ่ ๗ – ๘
คินเดอร์, ห้าง ๓๑๘
คูเมือง, คลอง ๑๐๘
เคอร์คัมปน์, ห้าง ๓๑๔
แคะ, จีน ๓๓
เครือญาติ, ระบบนับ ๔๑ – ๔๒

ง

ง้ิว, การเล่น ๑๖๕ – ๑๗๓

จ

จดหมายเหตุสยามไสมย, หนังสือ ๓๘๐ – ๓๘๑, ๓๘๓, ๓๘๔
จันทรคติ, การนับ ๑, ๑๐ – ๑๒
จินดามณี, หนังสือ ๓๕๕
เจ๊สัว ๔๓
โจซอน, ศาลเจ้า ๒๐๔ – ๒๐๕

ฎ

ฎีแก, ศาล ๕๔

ด

ดอกก๊าด, รถ ๒๑ – ๒๒
ดินสอ ๒๒๕ – ๒๓๐
เด็ก ๑๒๗ – ๑๓๐

ต

ตรีนิสิงเห, ยันต์ ๒๖๖
ตรุษจีน, เทศกาล ๑๕๑ – ๒๐๒
แต้จิ๋ว, จังหวัด ๓๒ – ๓๓
แต่งงาน, ประเพณี ๒๘๔–๒๘๗, ๒๘๕–๓๐๒
โต, นักเลง ๑๓๔ – ๑๓๖

ถ

ถั่ว, การเล่น ๑๕๒ – ๑๕๖

ท

ทวาย, ชาว ๑๑๑ – ๑๑๒
เทศพ, ประเพณี ๒๘๐

น

นักษัตร, ปี ๑, ๑๒
นิลเซนเฮส์, หอสมุด ๒๕๐ – ๒๕๒

บ

บรรพบุรุษของเรา, เรื่อง ๓๕ – ๓๖
บ่อนเบี้ย, โรง ๑๕๒ – ๑๗๓
บางกอก (น้อย – ใหญ่) ตำบล ๑๑๕
บุหรง ๓๐๔ – ๓๐๕, ๓๐๘ – ๓๑๐
แบดแมน, ห้าง ๓๓๘

ป

ปฐม ก กา, หนังสือ ๒๓๘
ปล่องเหลี่ยม, อิฐ ๒๕ – ๒๖
ปัตตาเวีย, เมือง ๒๑๘
ไป, การเล่น ๑๕๖ – ๑๖๑

ผ

ผิดฮีด–ผิดผี, ประเพณี ๑๓๖ – ๑๓๗
ผูกปี้, เงินค่า ๑๐๑ – ๑๐๓

พ

พยุหยาตรา, ขบวน ๕๖
พระกฐินหลวง, งาน ๕๗ – ๕๘
พระยาแร้ง, นก ๒๗๓ – ๒๗๔
พระอภัยมณี, หนังสือ ๓๘๔
พฤหัสบดีจักร ๒
พังเพย, คำ ๕๓๑ – ๓๕๒
พัฒนา, นัก ๖๖
พับพลาสูง, ปราสาท ๕๕
พิฆาตเภรี, กลอง ๑๐
พิรุณศาสตร์, พระราชพิธี ๒๓๓
พิศาลการันต์, หนังสือ ๓๕๕

ภ

ภรรยามาก, การมี ๑๒๑

ม

มงคลแฝด ๒๘๕
มหรสพ, โรง ๑๔๗
มหากังวล, หนังสือ ๓๗๘
มูลบทบรรพกิจ, หนังสือ ๓๕๔ – ๓๕๖, ๓๖๑

ย

ยอนแซมสัน, ห้าง ๓๓๘ – ๓๔๐
ย่ำสุริยศรี, กลอง ๑๐

ร

ร่มธง, คน ๕๑ – ๕๒
รัตนโกสินทร์, ศักราช ๑๐ – ๑๑
ราชปะแตน, เสื้อ ๑๕
รำพึงในป่าช้า, หนังสือ
แรมเซย์, ห้าง ๓๔๐

ล

ละคร, การเล่น ๑๕๐ – ๑๕๑
ลิเก, การเล่น ๑๔๘ – ๑๕๐
โล้ชิงช้า, พระราชพิธี ๒๓๒

ว

วัดแดด, นาฬิกา ๕
วินเซอร์, ห้าง ๓๓๑
วิ่ก (โรงมหรสพ) ๑๕๑

ศ

ศีลจุ่ม, พวก ๓๗๕
ศุภมาส ๑

ส

สวดกระหัด ๓๐๖ – ๓๐๗
สวนพลู, วัด ๒๗๗
สะแลง, คำ ๑๖
สิงโต, ห้าง ๓๐๓ – ๓๐๔
สินเชื่อ, บาญชี ๖๘
สุริยคติ, การนับ ๑, ๑๐ – ๑๒
แสงอรุณ, หนังสือ ๓๗๕
แสดงกิจจา, หนังสือ ๓๖๘ – ๓๗๐
เสือโคคำฉันท์, หนังสือ ๓๖๒
เสาชิงช้า ๒๓๑

ห

หวย, การเล่น ๑๗๔ – ๑๘๐
โรง ๑๘๔ – ๑๘๖
หอกลอง, เจ้าพ่อ ฯ ๕
หมอบรัดเล, โรงพิมพ์ ๓๖๖
หมอสมิต, โรงพิมพ์ ๓๖๘
หม้อตาล ๑๒๘ – ๑๒๕
ใหม่ยายแฟง, วัด ๒๐๑
หลุยที่เลียวโนเวน, บริษัท ๒๓๒
เหล็ก, สะพาน ๑๐๗ – ๑๐๘

ฬ

ฬส, เงิน ๒๕๖

อ

อัคคีพินาศ, กลอง ๑๐
อัฐ, เงิน ๒๕๕ – ๒๕๖
อัสสัมชัญ, โรงเรียน ๒๕๔, ๒๕๖ – ๓๐๒, ๓๕๔ – ๓๕๗, ๓๘๕, ๓๕๒ – ๓๕๓, ๓๕๖ – ๓๕๕

ฮ

ฮหยิน, ตำแหน่ง ๘๐
เฮส์, แหม่มเยนนี่ นิลเซน ๒๕๐ – ๒๕๑

สารบาญค้นชื่อบุคคล

ก

กวนซิ่ว, เจ้าสัว ๒๔๕
กวองหยง (ยง), นาย ๕๘
กอเดโร, ครู ๓๘๕ – ๓๕๑
กัลยาณวิสุทธิ์ (กิ๋น), พระครู ๑๔๑ – ๑๔๔
กาญจนาชีวะ (นามปากกา) ๓๔๗ – ๓๔๘
กาเบรียล, ภราดร ๓๕๘
กิต, นาย ๔๕
กลิน, มิส (Mc clean) ๒๔
เกรย์ โทมาส ๓๔๘
กล่ำ, นาย ๑๗๖
กฤดิราชทรงสวัสดิ์ (สุดใจ), พระยา ๓๕๒

ค

คอลอมเบต์, บาทหลวง ๑๒๖
แคมเบ้อ, หมอ (Complell) ๒๔, ๒๔๖, ๒๔๘

จ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ ๒๓๓
จันทบุรินทุนาถ, พระเจ้าษรมวงศ์เธอ กรมพระ ๑๑๘
จ๋าย, นาย ๒๘
จำนงค์ ทองประเสริฐ, นาย ๑๓๕
จิตร, นาย ๔๕
จิตรจำนงวาณิช (ถมยา โชติกพุกนะ), หลวง ๒๕๓
เจนดุริยางค์ (บีติ วาทยากร), พระ ๓๕๓

ฉ

ฉาย กาญจนฉาย, นาย ๑๘
เฉ, มิส (Archibald) ๒๔

ด

ดวงมณี วิเศษกุล, แพทย์หญิง ๓๐
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ๑๐๔, ๑๐๘, ๑๕๗, ๒๓๑

ต

ต้น ม่อเสี่ยง, ซินแส ๓๒
ตามาโย, นายมาริโอ ๒๕๒ – ๒๕๔ – ๒๕๕
เตชเสนา, พ.อ. หลวง ๑๒๓

ท

ทองคำ บุนนาค, หม่อม ๑๔๒
ทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา ๑๑๖ – ๓๖๘ – ๓๗๐
เทพ อิศรางกูร, ม.ร.ว. ๓๖๘
เทียม ตันติเวชกุล, นาย ๒๐๕

ธ

ธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์), พระ ๑๕๖
ธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา), เจ้าพระยา ๒๑๓
ธำรงโทรเลข (เย็ม เขตตศิริ), หลวง ๒๖๓

น

น.ม.ส. (นามปากกา) ๒๑๖
นราธิปพงศ์ประพันธ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่น ๒๐๔
นรนาถภักดี (ปุ่ง บุนนาค), พระยา ๓๑๕
นรนาถภักดี (เอม ณ มหาชัย), พระยา ๓๑๕
นโรดม, พระเจ้า ๑๐๘
นาคะประทีป (นามปากกา) ๑๕๖, ๓๔๗–๓๔๘
นานาพิพิทภาษี, โต บุนนาค พระยา ๒๔๔
เนกขัมมุนี, พระ ๔๕
เนเล่อ, มิสเตอร์ ๒๕๒
ไนติงเกล, หมอ ๓๒๑

บ

บรมมหาประยูรวงศ์, สมเด็จเจ้าพระยา ๒๔๔
บรมมหาพิชัยญาติ, สมเด็จเจ้าพระยา ๒๔๔
บวรบรรณารักษ์ (นิยม รักไทย), หลวง ๓๔๖
บุญเกิด บุญหลง, นาย ๑๔๑
บุญธรรม สุนทรเกียรติ, นายแพทย์ ๓๐
เบญทูล บุญอิด, นายแพทย์ ๓๗๕
บรัดเล, หมอ ๒๒๓
บุรณศิริพัฒนพงศ์ (ประสาน บุรณศิริ), พระยา ๓๑๕
บุรีรัฐวิจารณ์ (เซอร์ฟ), หลวง ๓๑๓

ป

ปฏิเวทย์วิศิษฐ์ (สาย เลขยานนท์), พระ ๓๑๕
ประมวลวิชาพูล (วงศ์ บุญหลง), พระยา ๑๔๒
ปั้น, นาย ๒๘
ปาลากัว, สังฆราชบาทหลวง ๔๕
ปีย์มหาราช, สมเด็จพระ ๒๓๕

ผ

ผดุงศุลกกฤต (ห้วม สามโกเศศ), พระ ๑๔๒

พ

พร, นาง ๗๕
พลาย, หมอ ๒๔๘ – ๒๔๙
พันธ์ชมพูนุช ทองแถม, ม.ร.ว. ๑๐๕
พิชัยมหินทโรดม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น ๑๕๐
พิทยลาภพฤฒิธาดา, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุน ๑๐๘, ๑๐๙
พิทักษ์มนตรี, สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมหลวง ๔๗
พิพิธภัณฑ์วิจารณ์ (อากร ฮกเซ่ง), พระ ๑๒๑, ๑๒๓
พิศาลศุภผล (ชื่น พิศาลบุตร), พระยา ๑๑๘
พิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (เจ้าสัวยิ้ม), พระยา ๑๑๘
พุฒาจารย์ (สี) สมเด็จพระ ๔๕, ๕๕ – ๖๐
พุทธเจ้าหลวง, สมเด็จพระ ๓๓๕ – ๓๓๖, ๓๔๕
พุฒโฆษาจารย์ (เจริญ), สมเด็จพระ ๑๐๔

ฟ

เฟอร์กินส์, ดอกเตอร์ นริศร์ เอดวาด ๒๕๔

ภ

ภัณฑ์สำรวจ (สุข), หลวง ๑๔๒
ภาษี ฯ (เจ้าสัวปาน), หลวง, ๑๑๘
ภาศกรวงศ์ (พร บุนนาค), เจ้าพระยา ๓๒๓
ภูธเรศธำรงศักดิ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น ๓๒๗

ม

มหินทรศักดิ์ธำรง (เพญ เพญกุล), เจ้าพระยา ๑๕๐
มไหสวรรย์, พระยา ๒๖๓
มอแรนต์, เซอร์โรเบิต ๒๖๒
มะยงชิด (นามปากกา) ๓๕
มานิต วสุวัต, นาย ๓๑๕
เมธาธิบดี (สาตร์ สุทธิเสถียร), พระยา ๒๕๘
แมกสเวล, นายนอรแมน ๓๔๕
เมอรแมน, ดร. ไมเกิล ๒๑

ย

ย่วนเตงหยก, ครู ๓๗๔, ๓๗๖, ๓๗๘
ยิ้ม บัณฑยางกูร, นาย ๓๑๕
แย้ม, เจ้ากรม ๔๑
ยรรยง, ค.ช. ๕๖

ร

รอง ศยามานนท์, นาย ๒๑๕
ราชรองเมือง (ลพ สุทัศน์), พระยา ๓๑๘

ว

วันรัต (ปุ่น ปุณฺณสิริ), สมเด็จพระ ๑๔๔
วารศิริ (วัน), พระยา ๓๕๓
วิลเลียม, นายเดวิด ๑๐๗
วินิจวิทยากร (กร อมาตยกุล), พระยา ๒๕๕
วิรัชเวชกิจ (พัน), ขุน ๘๐
วิสุทธิ์ นิมมานเหมินท์, นาย ๑๐๕
วิสุตรสาครดิฐ (กัปตันบุช), พระยา ๓๓๒
วี้เต๊กเปา, นาย ๓๗๔ – ๘

ศ

ศาสตรี, พราหมณ์ ๒๑๖
ศรีธรรมาธิเบศ (สุดจิตร์), เจ้าพระยา ๓๕๒
ศรีธรรมาธิราช (เจม บุญยรัตพันธุ์), พระยา ๓๒๗
ศรีณรงค์, (ทองจีน) หลวง ๑๗, ๑๑๑, ๑๔๒
ศรีพลพัทธ์ (อรุณ บุญหลง), พระ ๑๔๒
ศรีสุดารักษ์, สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระ ๔๗
ศรีสวัสดิ์, พระเจ้า ๑๐๘
ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), พระยา ๓๕๔
ศรีเสนา, พระยา ๑๒๑

ส

สมิต, กัปตัน ๒๕๒
สมิต, หมอ ๓๗๖, ๓๘๕, ๓๘๐
สงขลานครินทร์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวง ๒๑๔
สมชัย อนุมานราชธน, นาย ๓๖๑
สมบัติธัญผล (เลื่อน อิศรางกูร), พระ ๓๔, ๒๕๒, ๒๕๓
สอ เศรษฐบุตร, นาย ๓๒๓
สะตาโร, มาดำ ๒๕๓
สังฆราช (แพ ตีสฺสเทว), สมเด็จพระ ๑๔๓
สังฆราช (สา), สมเด็จพระ ๔๕

สาคร, ด.ญ. ๗๕
สาทรราชายุตต์ (เจ้าสัวยม), หลวง ๑๑๗, ๒๕๓
สาลิยากรพิพัฒน์ (เฉลิม บุญหลง), พระ ๑๔๑
สายสนิทวงศ์, พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า ๒๗๗, ๒๔๘, ๒๔๙
สิงหเสนี (สะอาด สิงหเสนี), พระยา ๓๒๗
สุก (ติ่ง), นาย ๑๔๔ – ๑๔๕
สุข, หลวงพี่ ๑๓๙ – ๑๔๐
สุทธิวิเชียรคิรี, ท่านผู้หญิง ๒๗
สุนทรพิมล (เผล่ วสุวัต), พระยา ๓๑๘
สุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค), เจ้าพระยา ๑๔๒, ๒๓๒
สุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต), เจ้าพระยา ๓๓๐
สุวพันธ์ สนิทวงศ์, ม.ร.ว. ๒๒๗
แส พิมลสมบัติ, นาง ๒๕๔
โสภิตอักษรการ (แห), ขุน ๓๔๖

ห

หลี (มลี), นาย ๒๘
หล่อ (ทองหล่อ), ยี่เจ๊ ๒๖
โห้, นาย ๔๕

อ

อ.น.ก. (นามปากกา) ๒๔๓
ออกัสตัส, ภราดร ๓๕๘
อนุวัตราชนิยม (เฮง เตชวณิช), พระ ๓๑๗
อภัยราชามหายุติธรรมธร (ลพ สุทัศน์), เจ้าพระยา ๓๑๘
อภัย วาณิช (เจ้าสังสอน), หลวง ๓๒๓
อัชราชทรงศิริ (แม้นอรุณลักษณ์), พระยา ๓๕๒
อาดำสัน, หมอแฮนส์ ๓๘๐
อุเทนเทพโกสินทร์ (ประสาน บุรณศิริ), พระยา ๓๑๘
อุปกิตศิลปสาร, พระยา ๓๔๗ – ๘
อุปภัมภ์นรารมณ์, หลวง ๒๕๒
เอก วิสกุล, นาย ๓๘๓
เอม, กัปตัน ๓๒๑ – ๒
เอี่ยม (ทศกัณฑ์), นาย ๑๑๕

ฮ

ฮกหงวน, อากร ๑๒๑
ฮ่วยเต้ก, นาย ๗๕
ฮา ดวน, กงสุล ๕๓
ฮิกส์, กัปตัน ๓๑๖
ฮีแลร์, ภราดร ๓๕๖ – ๗
เฮิร์ส, หมอ ๒๔๕ – ๒๕๐, ๒๕๒
เฮียะ, นาง ๒๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ ศิวพร
นายจรัส วันทนทวี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา
๗๔ ซอยรัชฎภัณฑ์ มักกะสัน พระนคร
โทร. ๗๐๗๕๒
๒๕๑๓